॥ अथ वाल्मीकीयरामायणं प्रारभ्यते ॥

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका रसिकजनानामनुसन्धानसौकर्याय संग्रहेण प्रकाश्यते ।

अथ बालकाण्डस्थविषयानुक्रमणिका १.

सर्गाः । विषयाः ।

१ गुणवीर्यधर्मकृतज्ञतादिमहात्मगुणविशिष्टालौकिकपुरुषरत्नजिज्ञासायां वाल्मीकिं प्रति तादृशगुणयुक्तो राम इति नारदोक्तपुरस्सरं संक्षिप्तरामायणकथावर्णनम् ।

२ अथ तीर्थाभिषेकप्रस्थितवाल्मीकेर्मध्येमार्गं क्रीडासक्तक्रौञ्चमिथुनात्पुँस्क्रौञ्चहन्तृव्याधवैशस्यसन्तप्ततन्मुखनिस्सृत–'मा निषाद' इति–पद्याविर्भावमुग्धस्य तस्यैव समक्षं ब्रह्मागमनम्, मम च्छन्देनैव त्वन्मुखोद्गतभारतीनिर्मितोऽयं श्लोकोऽसंशयं विरचय रामकथा हस्तामलकवदुपस्थास्यति श्रीरामचरित्रं तवान्तःकरण इति तस्मै ब्रह्मवरदानञ्च ।

३ अथ प्राचीनाग्रदर्भोपविष्टवाल्मीकेश्चेतसि समस्तरामकथास्फुरणम् ।

४ अथ श्रीवाल्मीकिप्रसादाभ्यस्तरामायणीयसप्तकाण्डगतचतुर्विंशतिसहस्रश्लोकयोः कुशलवयो रामप्रासादे तद्गानद्वारा रामादिश्रोतृमुग्धीकरणम्, तेभ्योऽनेकपारितोषप्राप्तिश्च ।

५ अथ मनुसगरादिमहामहिमराजर्षिनिर्देशपुरस्सरं दशरथपालितायोध्याविभववर्णनम्

सर्गाः । विषयाः ।

रन्ध्रान्वेषिणेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मध्याह्नेऽपवित्रतया सुप्तायास्तदुदरं प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।

४७ अथ दितेः सप्तानां गर्भच्छेदानां सप्तवायुस्कन्धरूपेणेन्द्रसकाशाद्वरलाभः, अलम्बुसायामिक्ष्वाकूत्पन्नेन विशालाख्येन राज्ञा विशालानगरनिर्माणम्, तद्वंशं च तदानींतनसुमत्याख्यराजपर्यन्तं रामाय कथितवन्तं कौशिकं स्वपुरमागतं सुमतिरपूजयादित्याह ।

४८ अथैषां मिथिलोपकण्ठे शून्याश्रमगमनसमये तद्वृत्तान्तं रामेण पृष्टः कौशिकस्तत्र पूर्वं गौतमस्य तपश्चरणम्, अहल्याया इन्द्रेण धर्षणम्,ततो गौतमस्य स्वपत्न्यामहल्यायामदृश्यतया शापञ्चाह, रामागमनसमये तन्मोक्षणम्, इन्द्रे निर्वृषणत्वेन शापं चोत्सृज्य हिमवत्प्रान्तगमनप्रस्तावः ।

४९ अथ पितृदेवदत्तमेषवृषणेनेन्द्रस्य वृषणलाभः, कौशिकाच्छ्रुतवतो रामस्य सकौशिकस्य गौतमाश्रमे शापविमुक्तयाहल्यया गौतमेन च पूजनम्, मिथिलागमनञ्च ।

५० अथ सरामलक्ष्मणस्य कौशिकस्य जनकयज्ञशालाप्रवेशः, जनकेन पूजनम्, तस्मै विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोरहल्याशापमोचनधनुर्जिज्ञासापर्यन्तवृत्तान्तकथनम् ।

५१ अथ मातृशापविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विश्वामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजभावेनावस्थितस्य विश्वामित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठाश्रमगमनम् ।

५२ अथ वशिष्ठेन विश्वामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकरणप्रयत्नप्रस्तावः ।

एवं बालकाण्डसर्गाणां प्रधानविषयाणामनुक्रमणिका प्रदर्शिता।

सर्गाः ।　　विषयाः ।

अथायोध्याकाण्डविषयानुक्रमणिका २.

सर्गाः । विषयाः ।

३० अथ पुनः सीतायाः प्रणयरोषेण परिक्षेपपूर्वकं भाविविश्लेषासहनेन महति शोकेऽनुभूयमाने ततः कथंचिद्रामेण तद्वननयनमङ्गीकृत्येष्टजनेभ्योऽर्थदानाभ्यनुज्ञा ।

३१ अथ लक्ष्मणस्य स्ववनगमनाभ्यर्थनम्, रामेणानङ्गीकरणम्, पुनः सनिर्बन्धप्रार्थनेन तस्यापि वननयनाङ्गीकरणम्, वसिष्ठसद्मानि क्षिप्तायुधजातानयनाय प्रेषणम्, पुनरागतस्य तस्य यात्रादानाय सुयज्ञादिब्राह्मणानयनानियोजनम् ।

३२ अथ रामाज्ञया लक्ष्मणकृतं वसिष्ठपुत्राय सुयज्ञायाङ्गदादिभूषणदानम्, पर्यङ्कदानम्, मातुलदत्तशत्रुञ्जयाख्यकुञ्जरदानम्, अगस्त्यकौशिककौशल्योपाध्यायादिभ्यो नानारत्नसुवर्णरजतगवादिदानम्, चित्ररथाख्याय सूताय रत्नवस्त्रगवादिविश्राणनम्, कठकलापेभ्यो माणवकेभ्यो रत्नपूर्णाशीत्युष्ट्रशालिवाहसहस्रद्विशतमहावृषभगोसहस्रावितरणम्, कौशल्यानुवर्तनपरबटुसंघेभ्यः प्रत्येकं गोसहस्रदानम्, गृहरक्षिणामनुचराणां बहुधनप्रदानपूर्वकं गृहरक्षानियोजनम्, ततो महतो धनराशेर्बालवृद्धद्विजातिजनेभ्यो भूरिदानम्, त्रिजटाय सकुटुम्बमागताय तत्क्षिप्तदण्डपातपर्यन्तगोवृन्ददानं, तत्प्रसादनम्, तस्याशीर्वचनञ्च ।

३३ अथ रामस्य सीतालक्ष्मणानुगमनविज्ञापनाय पितरं द्रष्टुं लक्ष्मणसीतामात्रानुगतस्य वीथ्यां पादचारेण गमनसमये पौराणां तादृशरामदुशादर्शनविघूर्णितमानसानां रामादीनुद्दिश्य बहुविधशोकवचनम्, ततः पितृसमीपं गतस्य तस्य सुमन्त्रमुखेन राज्ञे स्वागमनविज्ञापनं च ।

सर्गाः ।　　　　विषयाः ।

रामस्यातिरमणीयपुण्यतमभागीरथीतीरगमनम्, गुहेन समागमः, तत्रेङ्गुदीमूले सीतया सह भूमौ शयनम्, लक्ष्मणगुहाभ्यामभितो रक्षणं च ।

५१ अथातिसुकुमारदिव्यदेहयोः सीतारामयोरतिकठिनस्थण्डिलशयनमन्वीक्ष्य पितृमातृप्रभृतींश्चोद्दिश्य गुहसमक्षं लक्ष्मणस्याप्रभातमनुशोचनम् ।

५२ अथ पुनः प्रातः श्रीरामप्रबोधितलक्ष्मणाज्ञप्तगुहनावारोहणसमये रामस्य मातापितरावुद्दिश्य विस्तरेण सन्देशवचनम्, सुमंत्रस्य स्वविश्लेषासहनेनानुशोचतः समाश्वासनम्, गुहानीतन्यग्रोधक्षीरेण जटाकरणम्, गुहाभ्यनुज्ञानम्, नावा गङ्गातरणम्, अतिदूरमार्गगमनेन खिन्नानां सीतारामलक्ष्मणानां कथंचिद्वत्सदेशानतिक्रम्य सायंकाले मृगादिमांसेन कृताहाराणां कुत्रचिद्वनस्पतिमूले रात्रौ वासाय गमनम् ।

५३ अथ रामस्य लक्ष्मणाभिप्रायजिज्ञासया स्वविवासनमुद्दिश्य नानाविधानुशोचनम्, लक्ष्मणं प्रत्ययोध्यागमननियोजनम्, पुनस्तदभिप्रायज्ञेन लक्ष्मणेन रामसमाश्वासनपूर्वकं सीतायाः स्वस्य च क्षणमपि रामविश्लेषे सत्ताविनाशकथनेन दुस्त्यजत्वोपपादनम्, अथ तादृशमहारण्यमध्ये पर्णशय्यायां निर्भयानां त्रयाणां शयनम् ।

५४ अथ रामादीनां पुनः सूर्योदयानन्तरं गंगायमुनासङ्गमे प्रयागे भरद्वाजाश्रमगमनम्, भरद्वाजेन तेषामर्घ्यादिभिरभिपूजनम्; रामेणैकान्तस्थलप्रश्ने भरद्वाजेन चित्रकूटाख्यगिरेस्तादृशस्थलत्वेन कथनम्, पुनः प्रभाते भरद्वाजेन चित्रकूटरामणीयककथनवर्णनम् ।

सर्गाः । विषयाः ।

९४ अथ रामस्य चित्रकूटप्रवेशप्रभृतितद्दिनपर्यन्तवृत्तान्तस्य प्रतिदिनमेकरूपतया तदहर्वृत्तान्तकथनेन यावद्दिनवृत्तान्तोऽपि कथितः स्यादिति कृत्वा तस्मिन्नहनि रामेण प्रातरनुष्ठानानन्तरं सीतां प्रति चित्रकूटरामणीयकप्रदर्शनपूर्वकमनुकूलपत्नीभ्रातृलाभेन तादृशरमणीयस्थललाभेन चायोध्यातोऽधिकं निर्वृतिः कथिता ।

९५ अथ रामेण सीतायाः मन्दाकिन्याख्यनदीरामणीयकप्रदर्शनेनोपलालनम् ।

९६ अथ तत्र रामस्य सीतया साकं मांसाभ्यवहारसमये वन्यमृगयूथसंक्षोभदर्शनेन तत्कारणपरिज्ञानाय लक्ष्मणप्रेरणम्, तत उन्नतं सालमारुह्य कोविदारध्वजदर्शनेन ससैन्यतया रामस्य हननायागतं भरतं मन्वानेन लक्ष्मणेन रामप्रेम्णा भरताजिघांसापर्यन्तमतिशंकनम् ।

९७ अथ रामेण कुपितस्य लक्ष्मणस्य परिसान्त्वनम् ।

९८ अथ भरतस्य शत्रुघ्नगुहतज्ज्ञातिसहितस्य पादचारेण रामाश्रमान्वेषणम्, तच्चिह्नधूमदर्शनानन्तरं पुनस्तत्रागतजनस्थापनपूर्वकं गुहं शत्रुघ्नं चादाय गमनवर्णनम् ।

९९ अथ भरतस्य मातृजनानयनाय वसिष्ठं संदिश्याग्रे गच्छतः शत्रुघ्नं प्रति रामाश्रमचिह्नानि निर्दिशतो रामदुर्दशामनुशोचतः शत्रुघ्नसुमन्त्रसहितस्य रामसमागमः ।

१०० अथ रामेण कुशलप्रश्नव्याजेन भरतस्य भाविराज्यरक्षणौपयिकतया राजनीतिशिक्षणम् ।

एवमयोध्याकाण्डविषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

अथारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका ३.

सर्गाः । विषयाः ।

क्ष्मणयोः स्वस्कन्धारोपणपूर्वकं विराधेन वनमध्यगमनम्, ताभ्यां गंतव्यमार्गानुकूलत्वात्तत्सहनं च ।

४ अथ स्नेहाद्रुदन्तीं सीतां दृष्ट्वा रामलक्ष्मणाभ्यां वेगेन विराधबाहुच्छेदनम्, तेन च रामपादस्पर्शजनितज्ञानेन स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तादिकथनम्, शरभङ्गाश्रमोक्तिरूपवाचिककैङ्कर्यकरणम्, तस्य स्वर्गप्राप्तिश्च।

५ अथ श्रीरामस्य सभार्यस्य सानुजस्य शरभङ्गाश्रमसमीपे शरभङ्गब्रह्मलोकनिनीषागतसरथसानुचरवासवदूरदर्शनपूर्वकं शरभङ्गाश्रमगमनम्, शरभङ्गेण पूजनम्, ततः शरभङ्गेण रामस्य सुतीक्ष्णाश्रममार्गोपदेशपूर्वकं रामसन्निधावग्निप्रवेशनेन परमव्योमप्राप्तिश्च ।

६ अथ शरभङ्गाश्रममुनिजनैः शरणागतिपूर्वकं रामाय राक्षसोपद्रवनिवेदनम्, रामेण तेषां राक्षसवधप्रतिज्ञानं च ।

७ अथ रामस्य सुतीक्ष्णाश्रमे तत्संदर्शनम्, ततः सुतीक्ष्णेन रामाय तत्रत्यमृगोपद्रवकथनम्, ततो रामेण मृगवधप्रतिज्ञापूर्वकं तस्मिन्नाश्रमे तद्रात्रौ निवासकल्पनं च ।

८ अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलदर्शनाय प्रस्थानम् ।

९ अथ मुनिजनसन्निधौ रामकृतां निखिलराक्षसवधप्रतिज्ञां श्रुत्वा धर्महानिभीतया सीतयातिप्रेम्णा रामं प्रति निर्वैरनिखिलराक्षसवधनिवर्तनाय सविनयं विज्ञापनम् ।

१० अथ रामेण सीतां प्रति आर्तरक्षणस्य क्षत्रियधर्मतया शरणागतविरोधिनां स्वविरोधितया स्वारा-

सर्गाः । विषयाः ।

३० अथ पूर्वं सर्वदेवसङ्घमर्दनचण्डगदागर्वेणानुकूल्याभावेऽपि इदानीं तद्ध्वंसनदर्शनेन वापि किमस्य विवेकेनानुकूल्यचिकीर्षा जातेति परीक्षिषया पुनरपि श्रीरामेण खरं प्रति न्याय्यवचननिदर्शनम्, ततः खरेण पित्तोपहतक्षीरन्यायेन तत्प्रातिक्षेपपूर्वकं सालवृक्षेण रामप्रहरणमुद्योगस्तावता तं शतशश्छिन्दतः शरसहस्रेण स्वसर्वांगमर्माणि कृन्ततो रामस्यातिसमीपे खरस्याभिपतनम् , शरसन्धानावकाशलाभाय तत्क्षण एव रामेण किंचित्पश्चाद्द्वित्रिपदक्षेपपूर्वकमतिशीघ्रसाहितेन अगस्त्यदत्तेन बाणवरेण खरहृदयभेदनम्, ततः खरवधपरितुष्टमहर्षिगणकृतरामस्तुतिः, देवैर्नभसः कुसुमवर्षाभिप्लवनादिकम्, ततो लक्ष्मणपूजितं श्रीरामं गिरिगुहातो लक्ष्मणसाहाय्येन निर्गत्य स्वभर्तृविक्रमानिरीक्षणनिर्भरविस्मयानन्दया जानक्या वीरव्रणश्रमजलरोमाञ्चशबलश्रीरामदिव्यमंगलविग्रहस्य गाढालिंगनं च ।

३१ अथाकम्पनमुखेन जनस्थानस्थापितखरदूषणत्रिशिरःप्रभृति निखिलराक्षसवधं श्रीरामकृतं श्रीरामस्यानन्यसाधारणं महिमानं तस्य युद्धेनासाध्यत्वं सीतापहारस्यैव तद्व्यसनहेतुत्वं च श्रुतवतो रावणस्य रथेन मारीचाश्रमगमनम्, तं प्रति सीतापहारे साहाय्यकरणप्रार्थनम् , ततो मारीचेन श्रीरामेण वैरकरणे तव सकलरक्षःकदम्बेन सह विनाशः सिद्धः, अतः किमर्थं लंकाराज्यसुखं स्वयमेव हातुमिच्छसीति प्रतिबोधनेन पुनर्लंकां प्रति निवर्तनं च ।

३२ अथ खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीन् राक्षसप्रधानान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकान् घटिकात्रयेण तृणपूललावं लुवतः श्रीरामस्य विक्रमवैखरीं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षितवत्यास्तत एव त्यक्तधृत्यास्त्वरितगत्याः शूर्प-

सर्गाः ।　　विषयाः ।

३७ अथ मारीचेनासकृदनुभूतरामपराक्रमेण रावणाहितैषिणा लोकातीताचिन्त्यवीर्यादिगुणशेवधिभूतस्य श्रीरामस्य प्राणदयितायाः स्वपातिव्रत्यमहिम्ना इच्छायां सत्यां सर्वमपि जगत् भस्मीकर्तुं शक्तायाः सीतायाः हरणं तव यावद्राक्षसजातीययुक्तस्य निर्मूलनामोघकारणम् , अतस्तच्चिन्तां मा कुर्विति रावणं प्रति हितोपदेशः ।

३८ अथ पुनर्मारीचेन पूर्वं स्वेन विश्वामित्रयागवेद्याक्रमणप्रयत्नसमये अतिबालेनाकृतास्त्रेण श्रीरामेण कृतं स्वनिपातनम्, स्वसहायभूतयावद्राक्षसहननं च निदर्श्य, रामविप्रियकरणे सर्वथा तव विनाशः सिद्ध इति रावणं प्रति बोधनम् ।

३९ अथ पुनर्मारीचः इदानीं रामस्य प्रौढतादशायां स्वयं मृगरूपस्य तादृशराक्षसद्वयसहितस्य तापसवेषं रामं परिबिभावयिषतः तावदेव राममुक्तशरेण राक्षसद्वयमरणं पश्यतः स्वस्य रामपराक्रमज्ञतया तत्क्षणमेव पलायनेन पलायितं रामशराप्रवृत्तेः कथंचिज्जीवनम् , तदाप्रभृति त्यक्तराक्षसव्यापारतया तपोनिष्ठया चावस्थानम् , स्वस्य रेफादिनामोच्चारणेऽपि महाभयं च प्रदर्श्य, रावणं न रामवैरे प्रवर्तस्वेत्यबोधयादिति ।

४० अथ मारीचवाक्यं श्रुतवता रावणेन परुषोक्तिभिर्मारीचोक्तप्रत्याख्यानपूर्वकं बलात्कारेण सीतापहारकार्यसाहाय्यनियोजनम् ।

४१ अथ भवितव्यतावशेन सीतापहारबद्धाग्रहस्य रावणस्य वचनं श्रुतवतापि मारीचेन पुनरपि मर्मै-

सर्गाः । विषयाः ।

कस्य मरणं प्रति न शोचामि किंतु तव सपुत्रमित्रबान्धवपरिवारस्य मरणं प्रत्येव, त्वं च भवितव्यतावशेन मद्वाक्यं नांगीकरोषि, आसन्नमरणजनाः हितं न गृह्णन्ति हीत्यादिरूपेण रावणं प्रति प्रतिवचनम् ।

४२ अथ स्वस्य रावणेन वधाद्रामेण वधं श्रेयस्करं मन्वानेन मारीचेन रावणवाक्यमंगीकृतवता रावणेन साकं रथेन नानानगरादिनिरीक्षणपूर्वकं दंडकारण्यस्थरामाश्रमप्रवेशः, तत्र रावणाभ्यर्थनेन क्षणेन विचित्रमृगरूपकरणपूर्वकं रामाश्रमसमीपे गतागतनिवर्तनमृगयूथानुसरणादिविचित्रचेष्टितकरणम् , तदैव तस्य तत्र कुसुमापचयार्थमागतया जानक्या अत्याश्चर्यभरिततया निरीक्षणं च ।

४३ अथ सीताहूतयो रामलक्ष्मणयोस्तादृशविचित्रमृगदर्शनम्, तदैव मारीचमायैवेयमिति लक्ष्मणेन कथनम्, ततः श्रीरामेण सीतोक्तरीत्या साक्षाच्चित्रमृगत्वेऽपि भवदुक्तरीत्या मारीचमायात्वेऽपि तादृशमृगत्वग्रहणार्थं राक्षसहननार्थं च मया प्रवर्तनीयमेव त्वं तु सीतामाश्रमे स्थित्वा प्रतिक्षणं सर्वतः शंकितः सन्नप्रमत्तो रक्षेत्युवाच ।

४४ अथैवं लक्ष्मणं संदिश्य सशरचापासितूणीरं निर्गतेन मृगरूपमारीचनानाविधगतिभेददूराकृष्टेन ततः स्वबाणेन मारीचहननसमये स्वस्वरसदृशं मारीचकृतं हा सीते लक्ष्मणेत्येवंरूपं शब्दं च श्रुत्वा किं भविष्यतीति भीतेन रामेण स्वाश्रमाभिमुखतया आगमनम् ।

४५ अथ मारीचविसृष्टमार्तस्वरं रामाक्रन्दनं मन्वानया सीतया लक्ष्मणं प्रति रामसमीपगमनचोदनम्, तद्राक्षसमायाकृतमिति तूष्णीं स्थितं लक्ष्मणं प्रति तव रामस्य व्यसनमिष्टं यतस्त्वमीदृशसमयेऽपि तूष्णीं

सर्गाः । विषयाः ।

तिष्ठसि त्वं तु स्वयमेव वा भरतनियुक्तो वा रामव्यसनसमये मज्जिघृक्षयैव राममनुगतः कथमन्यथा भार्यादिकं विसृज्यैकाकिनो रामानुगमनम्, अहं तु रामं विना क्षणमपि स्थातुं प्राणान् धर्तुं च न शक्नोमि, रामादन्यं क्षुद्रं पुरुषं कदापि न स्पृशामि अतो भरतस्य तव च मनोरथो न सिध्यतीत्यादिपरुषभाषणम् पुनर्लक्ष्मणेन रामस्य निखिललोकवर्तिसमस्तसुरासुरमानुषगन्धर्वकिन्नरपिशाचपतगमृगप्रभृतिभिः संघीभूतैरपि न किंचिदपि कर्तुं शक्यं वृथा शंकां त्यज । अयं शब्दस्तु मृगरूपस्य मारीचस्यैवेत्यादि प्रतिवचनम्, ततो द्विगुणकोपया सीतया पूर्वोक्तरीत्या अतिपरुषभाषणम्, गोदावरीपतनविषपानभृगुपतनोद्बन्धनादिकरणवचनम्, ततस्तामाश्वास्य किंचित्प्रणम्य स्त्रीणां स्वभावं च विनिन्द्य कथमेकाकिनी वने मया विसर्जनीया किमहं करोमीति बहुशो विचिन्तयतो लक्ष्मणस्य रामसमीपगमनम् ।

४६ अथ रामलक्ष्मणापगमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन् समये धृतपरिव्राजकवेषेण रावणेन रामाश्रमे सीतासमीपमागतेन सीतालावण्यदर्शनविवशहृदयेन सीतारूपप्रशंसादिपूर्वकं तन्नामभर्तृनामदेशादिप्रश्नः, तदा धर्मज्ञश्रेष्ठजनकवंशजननिसर्गसिद्धधर्मज्ञानया जानक्या तं ब्राह्मणपरिव्राजकं मन्वानया तस्य रावणस्यार्घ्यपाद्यादिभिः पूजनं च ।

४७ अथ सीतया परिव्राजकपृष्टस्य उत्तरानुक्तौ स शपेदिति मत्वा स्वकुलगोत्रभर्तृनामादिकथनम्, तत्कुलनामादिप्रश्नः, तदवसरलाभत्वरितेन रावणेन स्वकुलनामपौरुषादिप्रकटनपूर्वकं स्वांगीकरणप्रार्थनम्,

सर्गाः ।　　विषयाः ।

तावता अतिकुपितया सीतया श्रीरामोत्कर्षरावणनिकर्षयोर्नानानिदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं रावणं प्रति धिक्कारवचनजातं च ।

४८ अथ सीतावचनश्रवणकुपितेन रावणेन स्वकृतं स्वभ्रातृभूतकुबेरविजयपूर्वकं तदीयपुष्पकहरणम्, सूर्यचन्द्रेन्द्रप्रभृतिनिखिलदेवसंघविद्रावणकरणकिंचित्कोपव्यापारवत्त्वम्, स्वभयेन तरुपत्राणामप्यचलनं सरितामपि स्तिमितगमनम्, उष्णकिरणस्यापि सूर्यस्य शीतकिरणत्वमित्यादिकं समुद्रपरिघावृतदेवादिदुष्प्रेक्ष्यत्रिकूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिमयदिव्यलंकानगरनित्यनिवासानिःसाधारणदिव्यभोगभागित्वमित्यादि चाभिधाय प्रयत्नसंपाद्यं मामप्रयत्नेनागतमवश्यमंगीकुरु अन्यथा तवातीव परितापो भवितेति कथनम्, तच्छ्रवणविवृद्धकोपया सीतया धर्मज्ञकुबेरानुबन्धिनस्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथं किं बहुना निखिलराक्षसजातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीतामृतस्यापि जीविताशा न कर्तव्येत्यादिरूपेण वचनेन रावणनिर्भर्त्सनम् ।

४९ अथातीव कुपितेन तत्क्षण एव त्यक्तपरिव्राजकवेषेण रावणेन नानाधिक्कारवचनपूर्वकं सीतां बलाद् गृहीत्वा रथमारोप्य गमनम्, तत्समये सीतायाः नानाविधाक्रन्दनादीनि जनस्थानस्थवृक्षगिरिनदीप्रभृतीनुद्दिश्य स्वहरणस्य रामं प्रति शंसनप्रार्थनम्, तत्र कस्मिंश्चिद्वृक्षे स्थितस्य जटायोर्दर्शनम्, तं प्रति महता दुःखेन आक्रन्दनपूर्वकं रामाय स्वहरणकथनप्रार्थनम् ।

५० अथ सीताशोकाक्रन्दनं श्रुतवतस्तावतैव प्रबुद्धस्य जटायोः प्रथमं रावणं प्रति धर्माधर्मश्रेयस्कर-

सर्गाः । विषयाः ।

त्वदुःखकरत्वादिसामान्यनीतिप्रदर्शनपूर्वकमधर्म्यसीतापहरणान्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं तं प्रति कटूक्तिभिस्तन्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं पलायमानं तं प्रति युद्धाय निरोधनं च ।

५१ अथ जटायुश्चिरं रावणेन सह कृतसंग्रामो रावणेन बहुभिर्बाणैरभिहतः पुना रावणस्य धनुःसारथिरथहयादीन् निर्मथ्य किंचित्परिश्रान्तः तावता अंकेन सीतामादाय पलायमानं रावणं पुनर्निरुध्य नानाविधपरुषोक्तिभिः संतर्ज्य तस्य शरीरे नखमुखादिभिः सर्वतः परिक्षतिं विधाय तस्य सीतापरिष्वंगपापिष्ठतमान् बाहून् दश च तुंडेनाच्छिद्य तावतातिकुपितेन भूतलत्यक्तसीतेन रावणेन खड्गेन निकृत्तपक्षः पपात । तं तादृशावस्थं स्वार्थत्यक्तप्राणं जटायुषं जानकी समीक्ष्य परिष्वज्य रुरोद च ।

५२ अथ युद्धसमये भूतलत्यक्तां जटायुं मृतमनुशोचन्तीं वृक्षान्दृढं बाहुभ्यामालिङ्ग्य रुदन्तीं जानकीं पुनर्बलाद्गृहीत्वा रावणगमनम् , तत्समयेऽतिवेगाकाशगमनेन सीताधृतकुसुमशरनानाविधनूपुरादिदिव्यभूषणादीनां भूमौ पतनम्,तादृशीं सीतादशां निरीक्ष्य वृक्षगिरिनदीप्रभृतीनां स्थावराणां सिंहव्याघ्रप्रभृतीनां तिरश्चां सीतासंवार्धितानां मृगपोतकानां चानुशोचनम्,सीतादशादर्शनेन वनदेवतानां गात्रकम्पनम्,सीताहरणसमयसंजातजगद्वैकृतं च ।

५३ अथ रावणेन ह्रियमाणया वाचामगोचरे शोकार्णवे मग्नया जानक्या अतिकरुणमतिपरुषं च रावणं प्रति निन्द्यवचनजालम् ।

५४ अथैवं रावणेन बलाद्ध्रियमाणया कस्यापि स्वनिवर्तनसमर्थस्यादर्शनेन प्रवृद्धभयशोकया सीतया

सर्गाः । विषयाः ।

गमनसमये कस्मिंश्चिद्गिरिशृंगे पञ्चवानरदर्शनम्, तत्र तत्क्षण एव दैवगत्या दृष्टाय रामाय मद्वृत्तांतं साभिज्ञानमिमे वदेयुरिति प्रत्याशया भिन्नोत्तरीयकाण्डस्यान्तर्निक्षिप्तभूषणस्य तान् प्रति विसर्जनम्, सीतापहरणरूपमहासाहसकृत्यकरणजनितचित्तक्षोभेण रावणेन तत्कर्मावेदनम्,ततो रावणेन सीतां गृहीतवता निस्तीर्णसागरेण लङ्कायामन्तःपुरे सीतास्थापनम्, तत्र राक्षसीः प्रति अतिजागरूकतया सीतारक्षणालापनं च ।

५५ अथ रावणेन राघवशरानलभस्मीकृतनिखिलराक्षसगुल्मं जनस्थानं प्रति बलीयसां राक्षसानामष्टानां प्रेषणं ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टेन स्वसंपत्प्रदर्शनेन सीतां वशीकर्तुमिच्छता तत एव बलात्सीतां गृहीतवता तस्यै स्वकीयानां नानारत्नखचितविचित्रप्रासादमण्डपगोपुरवापीकूपोद्यानप्रभृतिभोगस्थानानां प्रदर्शनम्, एतादृशसंपत्समृद्धं मां भजस्वेति प्रार्थनं च ।

५६ अथ रावणवाक्यश्रवणकुपितया अतिक्षुद्ररावणाभिमुखभाषणजुगुप्सया तृणं किंचिदन्तरतः कृतवत्या सीतया स्वश्वशुरकुलगारिम्णः स्वभर्तृगतसर्वमंगलगुणभूम्नः तत्र च वाङ्मनसागोचरस्य निखिलचराचरात्मकजगत्समूलनिर्मूलनपुनरुत्पादनादिलीलालेशस्य श्रीरामपराक्रमस्य च प्रदर्शनेन तत्प्रतिभटरावणगतदोषराशिप्रदर्शनेन च धिक्करणम्, निखिलराक्षसकदम्बसहितस्य तव विनाशः सिद्ध इत्येवमादिशपनम्, ततः कुपितेन रावणेन द्वादशमासान्तरे त्वं यदि मद्वशगा न भविष्यसि तदा त्वां तु प्रातरशनार्थं सूदाश्छेत्स्यन्तीति प्रत्युक्त्वा राक्षसीः प्रति सीताया अशोकवनिकानयनपूर्वकं तत्र तर्जनभ-

सर्गाः । विषयाः ।

र्त्सनादिभिः स्ववशीकरणाज्ञापनम् , तावता राक्षसीभिरशोकवनिकां नीतायाः सीतायास्तत्कृततर्जनभर्त्सनादिविवृद्धशोकायास्तत्र वासश्च ।

५७ अथ मृगरूपं मारीचं हत्वा प्रतिनिवृत्तेन क्रूरगोमायुस्वरादिदुर्निमित्तदूयमानमानसेन तत एव नानाविधचिन्तादन्तुरितान्तःकरणेन रामेण मध्येमार्गं विवर्णवदनस्य लक्ष्मणस्य दर्शनं तत्समागमः, कथं लक्ष्मण राक्षसभूयिष्ठे वने सीतामेकाकिनीं विसृज्यागतोऽसीत्यादिवचनम् , पुनःपुनर्दुर्निमित्तदर्शनेन सीताया हरणमरणाद्यन्यतमं सिद्धमिति निश्चितवतानुशोचनं च ।

५८ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सर्वथा सीता नष्टेत्यनेकमुखमाक्रोशता असकृल्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरधावनकृतश्रमपिपासादिपीडितेन रामेण स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडास्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुभूतपूर्वव्यथाप्रथमावेशः ।

५९ अथ पूर्वसंगृहीतं विस्तरेण विवक्षुर्मध्येमार्गं समागतं लक्ष्मणं प्रति किमर्थं विजने राक्षससेविते वने सीतां विसृज्यागतोऽसीति रामेण प्रश्नः, ततो लक्ष्मणेन आर्तस्वरं श्रुतवत्या तावत् संजातमहाशोकया असकृत्प्रयाससमाश्वासितयापि मामतीवोग्रैर्मदभिलाषेणैव त्वं राममनुगच्छसीत्यादिभिर्वचनैराधिक्षिप्तवत्या सीतयैव प्रेषितोऽहमागच्छामिति लक्ष्मणस्य प्रत्युक्तिः । ततो रामेण तथापि क्रुद्धायाः स्त्रिया वाक्यं श्रुत्वा मां निखिलराक्षससंहरणसमर्थं जानतापि भवता तां तादृशवने विसृज्य यदत्रागतं तदपनय एवेति पुनरुक्तिश्च ।

सर्गाः ।　　विषयाः ।

६० अथ पुनःपुनर्दुर्निमित्तदूयमानमानसेन रामेण निजाश्रमसमीपादिविचयनपूर्वकं नानाविधवृक्षलतादीनचेतनानपि पदार्थानाहूयाहूय सीतागतिकथनाभ्यर्थनम्, ततस्तेषु निरुत्तरेषु मृगगजशार्दूलाद्यभ्यर्थनम्, तेष्वपि निरुत्तरेषु सर्वत्रादर्शनेनात्यन्तमवसादनम्, पुनःपुनर्मार्गणप्रयत्नश्च ।

६१ अथ पुनः पर्णशालादिकं सीतारहितं दृष्ट्वा उच्चैः स्वरेण सीताह्वानपूर्वकं रामस्य नानाविधप्रलापः, ततो लक्ष्मणेन समाश्वासनपूर्वकं पुनः सम्यक् सर्वतो मार्गणप्रयत्नकरणप्रार्थनम्, ततः सर्वतः काननस्य प्रस्रवणाख्यस्य पर्वतस्य सम्यग्विचयनम्, तत्र सर्वत्र सीतालाभाभावेनातीव रामस्य वैक्लव्यपूर्वकमुच्चैः प्रलापः पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वनम्, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववत्प्रलापश्च ।

६२ अथ पुना रामेण कामपरवशेन सीतामपश्यतापि पुरतः पश्यतेव नानाविधपरिदेवनम्, सीताव्यसनेन स्वमरणमपि सिद्धं कृत्वा कैकेय्या मनोरथसिद्धिकथनम्, सीतया सहागतस्य स्वस्य तया विना नगरगमनाशक्यतां गमने जनकदर्शनाशक्यतां स्वस्य मरणेऽप्यधीरत्वापप्रथां प्रति चानुशोच्य त्वमिह मां विसृज्यायोध्यां गत्वा रामेणानुज्ञातस्त्वमयोध्यां पालयेति भरतं प्रति कथय, मदुक्त्या कैकेयीसुमित्राकौसल्या अभिवादय, सीतानिमित्तं मद्विनाशं विशेषेण मज्जनन्यै कौसल्यायै कथय इति लक्ष्मणं प्रति नियोजनम्, तत एतादृशीं रामदशां दृष्ट्वा लक्ष्मणस्य वाचामगोचरवैक्लव्यावाप्तिश्च ।

६३ अथ पुनर्लक्ष्मणशोकविवृद्धशोकेन रामेण राज्यप्रणाशपितृनाशजननीवियोगबन्धुवियोगवनवासा-

सर्गाः । विषयाः ।

द्भिः सीताव्यसनाम्रेडितैश्चिन्त्यमानैरतीव शोकपारवश्यम्, तत्तादृशगुणवन्ति सीतावदनकण्ठबाहुप्रभृतीन्यङ्गानि राक्षसैर्भक्षितानि भवेयुरिति परिदेवनम्, गोदावरीजलमध्यस्थविशालशिलातलदर्शनेन तत्रानुभूतपूर्वं सीतासरसलीलाविहारवचनादिकम्, लक्ष्मणसाक्षिकमिदानीमनुस्मृत्यातीव शोचनम्, गोदावरीगमनवनगमनपद्मिनीगमनादिकमाशङ्क्यातिभीरुतया, एकाकितया गमनासंभावनया पुनस्तदभावनिश्चयः, पुनरादित्यवाय्वादीन् प्रति सीतागतिकथनायाभ्यर्थनम्, एवमियत्तारहितशोकार्णवपरिप्लुतं श्रीराममवेक्ष्य स्वशोकमप्यनादृत्य लक्ष्मणेन रामाश्वासनम्, तदनादृत्य विमुक्तधैर्येण रामेण पुनर्महाव्यसनावाप्तिश्च ।

६४ अथ दीनेन रामेण लक्ष्मणं प्रति गोदावरीविचयनायाज्ञापनम्, ततो लक्ष्मणेन गोदावरीतीरं सर्वं विचित्य क्वापि सीता न दृश्यत इति कथनम्, ततो रामेण स्वयमेव सीतागतिं ब्रूहीति गोदावरीप्रार्थनम्, तावतापि रावणभयेन गोदावर्याः तूष्णींभावेनावस्थानम्, अथ रामेणातीव जनकादिनिरीक्षणाशक्यतादिकं प्रत्यनुशोचता आश्रमभुवि परिचितपूर्वान् मृगान् प्रति सीतागतिप्रश्नः, ततस्तैर्दक्षिणस्यां दिश्याकाशमुद्वीक्ष्य स्वयं च किंचित् गत्वा तदिङ्गितेन तद्दिशि सीता हृतेति सूचनम्, तावदेवातिबुद्धिना लक्ष्मणेन दक्षिणां दिशं प्रति गमने सीताधिगमोपायो दृश्यते अत इमां दिशं गच्छावेत्यग्रजप्रार्थनम्, तथैवोभाभ्यां गमनम्, तत्र मार्गे सीताधृतानि पतितानि कुसुमानि दृष्ट्वानुशोचनम्, तत्र सन्निहितं प्रस्रवणाख्यं गिरिं प्रति सन्निहितां नदीं सीतागत्यकथनात्त्वां विध्वंसया

सर्गाः । विषयाः ।

मीति वचनम्, अथ तत्र महतो राक्षसपदविन्यासस्य तत इतो धावनं कृतवत्याः सीतायाः पदन्यासानां च दर्शनम्, ततः सर्वथा राक्षसैर्भक्षितेत्यनुशोचनम्, ततस्तत्र महद्धनुर्विशीर्णे तूणीरौ महान्तं रथं रथाश्वान् सारथिं च भग्नान् दृष्ट्वा सर्वथा सुन्दोपसुन्दवत् सीताविषये द्वयोर्विग्रहः समजनि । सर्वथा सीताभक्षितेति निश्चित्य महाशोकपरिणतेन महता कोपेन धर्मं धर्मफलप्रदान् देवान् स्वम्रदिमादिगुणांश्च प्रति जुगुप्सनम्, अथ विवृद्धकोपेन निखिलमपि ब्रह्माण्डं पिण्डीकरिष्यामीति जगन्निर्मूलनाय बाणसंधानं च ।

६५ अथ लक्ष्मणेन नैकस्यापराधेन सर्वलोकविध्वंसनं युक्तमित्यादिरूपेण संग्रहेण रामसमाधानम् ।

६६ अथ पुनर्लक्ष्मणः त्वं दशरथरचितानन्यसाध्यसुकृतफलरूपतया निखिललोकदुर्लभकल्याणगुणगणनिधिः समवतीर्णः तादृशगुणगणत्वविश्लेषदुःखेन राजा प्राणानपि जहौ अतस्तादृशस्य तव निरपराधनिखिलजगदुन्मूलनः कोपो न युक्तः। इह लोके ययातिनहुषनलमांधातृप्रभृतिभिर्महानुभावैरपि वसिष्ठादिभिर्दुर्दशासु किंकिं दुःखं नान्वभूयत अतस्तत्त्वबुद्ध्या सम्यग्विचार्य स्वापराधिसमुद्धरण एव प्रयतस्व त्वयैव बहुशो ममैवमुपदिष्टम् । समतीतगीष्पतिप्रभृतिकनिखिलविज्ञानधुरंधरस्य तव केन किमुपदेश्यम् अतस्त्वमेव वधार्हं सात्त्विकं दिव्यं प्राणिजातं मानुषं च ब्राह्मणादिकम् आत्मनः सकलजगन्निर्मूलनक्षमं पराक्रमं चावलोक्यापराधिनमेवोद्धर्तुमर्हसीति प्रार्थयामास ।

सर्गाः । विषयाः ।

६७ अथ लक्ष्मणवचनप्रतिष्ठापितधैर्येण रामेण तेन साकं किंचिद्दूरगमनम्, तत्र रुधिरार्द्रं गृध्रं शयानं दृष्ट्वा तस्यैव सीताभक्षकगृध्ररूपराक्षसविशेषत्वेन संशयः, तद्वधाय तत्समीपगमनम्, तावता गृध्रराजेन रावणकृतस्वमारणसीताहरणकथनम्, तच्छ्रवणेनानन्तदुःखावाप्तिः लक्ष्मणं प्रति परिदेवनं च ।

६८ अथातिशोकेन रामेण मुमूर्षु गृध्रराजं प्रति सीतागतिकथनप्रश्नः ततस्तेन संग्रहेण रावणकृतसीताहरणादिकथनम्, सीताहरणमुहूर्तबलेन पुनः सीतामवाप्स्यसीति कथयित्वा रावणस्थानादिकथनारंभ एव जटायोः प्राणोत्क्रमणम्, तादृशावस्थतद्दर्शनविवशहृदयेन रामेण बहुधा परिदेवनम्, ततस्तस्योत्तमगतिप्रार्थनपूर्वकं संस्कारकरणम् उदकदानं च ।

६९ अथ रामलक्ष्मणौ पुनः प्रस्थितौ दण्डकारण्यं ततः क्रौञ्चारण्यं चातिक्रम्य मतंगाश्रमपूर्वदिग्वनदर्यामयोमुखीनामकराक्षस्याः शूर्पणखाया इव कर्णनासादिच्छेदेन निरसनं कृतवन्तौ तादात्मिकदुर्निमित्तानि चिन्तयन्तौ अतिबीभत्सभीममहाकलेवरस्य योजनायतबाहुकस्य कबन्धस्य बाहुपाशबद्धावन्वशोचताम् ।

७० अथ देशकालोचितज्ञेन लक्ष्मणेन रामं प्रति कबन्धबाहुद्वयच्छेदनाभ्यर्थनम्, तच्छ्रवणकुपितेन कबन्धेन रामलक्ष्मणभक्षणप्रयत्नः, तावद्भ्यां रामलक्ष्मणासिभ्यां कबन्धदक्षिणसव्यबाहुच्छेदनम्, तावत्स्मृतपूर्वजन्मवृत्तान्तेन कबन्धेन कौ युवामिति प्रश्नः, लक्ष्मणेन स्वस्वरूपवृत्तान्तादिकथनम्, तावतातिसंतुष्टेन कबन्धेन अतिसंमोदनपूर्वकं स्वस्य विरूपशरीरप्राप्तिहेतुकथाकथनारम्भश्च ।

सर्गाः। विषयाः।

७१ अथ कबन्धेन पुरा स्वस्य स्वतः सोमसूर्यशक्रादीनामिव दिव्यरूपवत्त्वं तादृशस्यापि स्वस्य भयंकरराक्षसरूपपरिग्रहेण ऋषिसंघवित्रासनम्, ततः कदाचित्तथैव स्थूलशिरोनामकमुनिधर्षणम्, ततः क्रुद्धेन तेनर्षिणा राक्षसरूपमेव तवास्त्विति शापः, ततो याचितेन तेन यदा रामस्त्वद्भुजौ च्छित्त्वा त्वां दहेत्तदा तव स्वीयरूपप्राप्तिरिति शापमोक्षकथनम्, अथ पुनः स्वस्य तादृग्रूपस्यैव स्वकुलद्वेषीन्द्रजयाय पितामहमुद्दिश्य तपःकरणम्, तेन च स्वस्य दीर्घायुःप्रदानम्, तद्गर्वेण स्वस्य शक्रप्रधर्षणम्, तावत् क्रुद्धेन वासवेन वज्रेण भग्नशिरःसक्थितया करणम्, तदा स्वयाचितेन तेन स्वस्यामारणम्, भग्नशिरःसक्थितया आहारसंपादनाय योजनायतबाहुद्वयदानम्, कुक्षावास्यकल्पनम्, तदाप्रभृति स्वस्य तादृशबाहुद्वयेन स्वपुरस्थयावज्जन्तुग्रहणभक्षणम्, शक्रेणापि यदा राम एतौ भुजौ छिन्द्यात्तदा तव स्वर्गप्राप्तिरिति कथनात् स्वस्य सदा रामागमप्रतीक्षणम्, इदानीं भुजद्वयनिकृन्तनेन युवां रामलक्ष्मणावेव एवं महोपकारकयोर्भवतोरहं बुद्धिसाचिव्यं करिष्यामीति कथनम्, तावद्रामेण रावणनिलयादिकथनप्रश्नः, पुनः कबन्धेन नाहं रावणं जाने अपि तु अदग्धस्य मम दिव्यज्ञानाभावात् भवद्भ्यामस्य देहस्य दाहे कृते पश्चादुत्पन्नदिव्यज्ञानः सन् भवतो जानकीलाभहेतुभूतं सन्मित्रं कथयामीति कथनं च।

७२ अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नः वालिनिरस्तमृष्यमूकगिरिस्थितं सूर्यपुत्रं सुग्रीवं सखायं कुरु सीतां स विचित्य दास्यतीत्यब्रवीत्।

एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ किष्किन्धाकाण्डविषयानुक्रमणिका ४.

सर्गाः । विषयाः ।

अतिस्नेहः महोपद्रवाय भवेत् अतो धैर्यमवलम्ब्य सीताधिगमसाधनप्रयत्नं कुर्वित्याश्वासनम्, तावता रामस्य सधैर्यस्य लक्ष्मणेन साकं पम्पामतीत्य ऋष्यमूकसमीपगमनम्, तौ द्वौ विलक्षणरूपलावण्यौ महौजसौ सर्वभयंकरशरचापासिधरौ दृष्ट्वा सुग्रीवस्य ससचिवस्य वालिप्रेरितबुद्ध्यातीव त्रासश्च ।

२ अथ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा त्रस्तस्य सुग्रीवस्य तयोः स्वरूपपरिज्ञानार्थं तत्समीपं प्रति हनुमत्प्रेषणम् ।

३ अथ सुग्रीवप्रेषितस्य हनुमतो भिक्षुरूपस्य रामसमीपगतस्य रामलक्ष्मणरूपलावण्यतेजःपराक्रमायुधादिप्रशंसाव्याजेन तयोः कुलगोत्रनामादिप्रश्नः, तावत्तद्वाक्यनैर्दोष्यगुणपौष्कल्यपरवशहृदयेन श्रीरामेण स्वयं लक्ष्मणं प्रति तद्वाक्यश्लाघापूर्वकं तत्प्रतिवचनकथनाय लक्ष्मणनियोजनम्, ततोऽतिचतुरेण रामानुजेन संग्रहेण सुग्रीवदर्शनार्थमेवावयोरागमनमिति प्रत्युक्तिश्च ।

४ अथातिनिपुणं सौमित्रिवचनं श्रुतवता तत्क्षण एव सुग्रीवस्य राज्यागमनं सिद्धं मन्वानेन हनुमता सामान्यतः कार्यार्थित्वे दर्शितेऽपि पुनः कुलनामराज्यभ्रंशनिमित्तादिप्रश्नः, तदा नियुक्तेन लक्ष्मणेन पितुर्दशरथस्य तस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वाग्रजस्य रामस्य तद्दास्यैकानिरतस्य स्वस्य च यथोचितं गुणनामादिकथनपूर्वकं श्रीरामस्य राज्यभ्रंशं स्वेन सीतया च सह वने वासं रक्षसा केनापि तस्या हरणम्, तन्नामाद्यपरिज्ञानम्, एतादृशस्य रामस्य विषये सुग्रीवेणैव साहाय्यं कर्तव्यमिति तच्छरणवरणप्रयत्नं चोक्त्वा वचःसमापनम्, ततो हनुमता सुग्रीवो युवयोः साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनम्, ततो लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनम्, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च ।

सर्गाः । विषयाः ।

स्कारादिपूर्वकमज्ञानकृतमिदमिति च सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं कथितं च ।

१० अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणम्, प्रकृतीरानीय मायावियुद्धे राज्यकांक्षया बिले मां रुरोधेत्युक्त्वा मां निर्यासितवानिति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनम्, ततो रामेण तथैव करिष्यामीति प्रतिज्ञानम्, तच्छ्रवणेन सुग्रीवसन्तोषश्च ।

११ अथ पुनः सुग्रीवेण वालिविक्रमप्रकारोपक्षेपः, ततः कदाचिद्वालिदुन्दुभ्योर्युद्धम्, वालिना तं निहत्य स्रवद्रुधिरप्रवाहस्य तदीयदेहस्य दूरप्रक्षेपणम्, ततस्तद्रुधिरबिन्दुभिर्मतङ्गाश्रमदूषणम्, क्रुद्धेन मतङ्गेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे वधोऽस्त्विति शापप्रदानम्, तदपि वानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशापः, तत्रत्यानां सप्तसालानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनम्, ततो दुन्दुभिकलेवरस्य एकेन पादेन धनुःशतद्वयदूरंप्रक्षेपप्रार्थनम्, रामेण पादांगुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शतयोजनपर्यन्तं प्रक्षेपणम्, तावता अतृप्तेन सुग्रीवेण सालभेदनाद्यर्थनम् ।

१२ अथ श्रीरामेणैकबाणेन सप्तसालगिरिरसातलानां भेदनम्, ततः सुग्रीवेण वालिवधाय रामेण साकं किष्किन्धासमीपगमनम्, तदुपकण्ठे रामादीनां वृक्षैरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानम्, ततो वालिनः सुग्रीवेण द्वन्द्वयुद्धम्, वालिसुग्रीवयोराकृत्यादिभिरत्यन्तसादृश्येन भेदाज्ञानाद्रामेण तूष्णीमवस्थानम्, तावता सुग्रीवस्य ऋष्यमूकं प्रति पलायनम्, ततो वालिसुग्रीवभेदप्रदर्शनार्थं सुग्रीवकण्ठे लक्ष्मणेन गजपुष्पलताबन्धनम्, ततः पुनः किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य प्रयाणोपक्रमश्च ।

सर्गाः । विषयाः ।

१३ अथ किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य गमनम्, ततः सुग्रीवेण रामं प्रति सप्तजनानामाश्रममाहात्म्यकथनं च ।

१४ अथ किष्किन्धोपकण्ठे रामादीनां वृक्षैरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानम्, सुग्रीवेण किष्किन्धाद्वारमावृत्य गर्जनं च ।

१५ अथ युद्धाय वालिनिर्गमनम्, तत्र तारया सुग्रीवसहायभूतेन श्रीरामेण साकं विरोधस्तवायुक्तः अतः सुग्रीवस्य यौवराज्यदानपूर्वकमुपलालनं कुर्वित्यादि हितवचनम्, तारावचनस्य वालिना अनङ्गीकरणं च ।

१६ अथ ताराश्वासनपूर्वकं निर्गतस्य वालिनः सुग्रीवेण साकं द्वन्द्वयुद्धकरणम्, सुग्रीवबलहानिसमय एव रामेण बाणेन वालिवक्षसि ताडनम्, तत्क्षण एव वालिनो भुवि पतनं च ।

१७ अथ भुवि पतितस्य मुमूर्षोर्वालिनः रामं प्रति बहुशो निंदावचनम्, ततो बहुभाषणक्लेशशुष्कमुखेन वालिना तूष्णींभवनं च ।

१८ अथ श्रीरामेण भूमौ निपतितं वालिनं प्रति धर्मशास्त्रनिरूपणपूर्वकं समाधानवचनम्, तच्छ्रवणसंजातज्ञानेन वालिना स्वापराधक्षमापनपूर्वकम् अङ्गदे सुग्रीव इव सप्रेमवर्तनप्रार्थनम्, तदङ्गीकृत्य रामेण वालिनं प्रति दैवगतेर्दुर्निवारताप्रदर्शनेन पुनः सान्त्वनं च ।

१९ अथ रामबाणेन निहतं वालिनं श्रुतवत्यास्ताराया अङ्गदेन साकं बालिसमीपगमनम् ।

सर्गाः ।	विषयाः

सर्गाः। विषयाः।

च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणागमनकथनम्, ततस्त्वतिप्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अङ्गदेन प्लक्षप्रभावाख्यमन्त्रिभ्यां सह सुग्रीवसमीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणागमनादिवृत्तान्तज्ञापनं च।

३२ अथ लक्ष्मणस्य द्वार्यवस्थानं श्रुतवतः सुग्रीवस्य रामकोपं प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनियोजनम्, तावद्धनुमता स्वसङ्केतितकालातिक्रम एव कोपनिमित्तं स्वबोधनार्थमेव लक्ष्मणागमनम्, अतोऽञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणं प्रसादयित्वा स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वर्तयेति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च।

३३ अथ लक्ष्मणस्य किष्किन्धानगररामणीयकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तःपुरप्रवेशः, तत्र रमणीजननूपुरारावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन ज्यास्वनकरणम्, तावज्ज्यारवश्रवणपरिचकितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तया लक्ष्मणसमीपमागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वकं तस्यान्तर्नयनेन लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमनं च।

३४ अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य स्त्रीजनेन सहासनादुत्थायावस्थानम्, तावदेव लक्ष्मणेन सङ्केतितकालातिक्रमदोषप्रयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथनं च।

३५ अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासान्त्वनम्।

३६ अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनम्, तच्छ्रवणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वोक्तपरुषवचनस्य क्षमापनं च।

३७ अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशाहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणाज्ञापनम्, तत-

सर्गाः ।　　　　विषयाः ।

स्तथैव हनुमता दूतप्रेषणम्, तैर्वानरनिकेतनेषु गत्वा तेषां त्वरणकरणम्, ततस्तत्तत्स्थानेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमनम्, पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेश्वरयज्ञायतनस्थमासपर्यन्ततृप्तिकरफलादीनामाहरणम्, तत्समर्पणपूर्वकं सर्ववानरागमनवृत्तान्तकथनं च ।

३८ अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जनम्, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिबिकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनम्, ततः सुग्रीवं प्रति श्रीरामेण अमित्रनिरसनमित्रसंग्रहणादिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीताधिगमोपायचिन्तनाज्ञापनम्, तावत्सुग्रीवेण अनेकसेनापरिवृतवानरयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषणं च ।

३९ अथ रामेण सुग्रीवश्लाघनम्, ततोऽसङ्ख्येयर्क्षवानरगोलाङ्गूलनिकुरम्बैकार्णवीभवनम्, तत आगतवानरयूथपानां सुग्रीवेण रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं च ।

४० अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थनम्, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीताजीवनस्य च ज्ञेयत्वाय सर्वास्वपि दिक्षु वानरा मार्गणाय प्रेषयितव्या इति सुग्रीवनियोजनम्, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसन्निधौ विनतं नाम यूथपं प्रति प्राचीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यागच्छेति नियोजनं च ।

४१ अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोत्रशरारिशरगुल्मगजगवाक्षगवयसुषेणर्षभमैन्दद्विविदवि-

सर्गाः ।   विषयाः ।

जयगन्धमादनोल्कामुखासङ्गाख्यान् वानरयूथपतीनङ्गदसहितानवेक्ष्य सीता यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुरुतेति दाक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणम्, तत्प्रेषणप्रकारश्च ।

४२ अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वशुरं सुषेणं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च विचित्य निवर्तध्वमिति नियोजनम् ।

४३ अथ पुनः सुग्रीवेण शतबलिनामानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारः ।

४४ अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमतैवेति निश्चित्य हनुमति विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीताधिगमरूपकार्यभारनिक्षेपपरवचनम्, ततः श्रीरामेण स्वनामाङ्किताङ्गुलीयकप्रदानपूर्वकं त्वयैवैतत्कार्यं साधनीयमिति कार्यभारनिक्षेपश्च ।

४५ अथ पुनः स्वकृताज्ञाकरणदार्ढ्याय सुग्रीवेण सर्वान्वानरान् प्रत्यपि सामान्यतः मया यथोक्तं तथा सर्वैर्विचेतव्यमिति पुनराज्ञाकरणम्, ततो वानराणां प्रयाणसन्नाहं दृष्ट्वा सुग्रीवस्यातिसंतुष्टहृदयतयावस्थानम्, ततः सर्वैरपि प्रयाणसमये नानाविधवीरवादकरणं च ।

४६ अथ सर्ववानरगमनानन्तरं श्रीरामेण सुग्रीवं प्रति निखिलभूमण्डलवृत्तान्तो भवता कथं विदित इति प्रश्नकरणम्, ततः सुग्रीवेण पूर्वं मायावियुद्धे अज्ञानकृतापराधेन कुपितवाल्यभिद्रुतमत्पलायनसमये मया सर्वमपि भूमण्डलं दृष्टमिति प्रत्युत्तरकथनं च ।

इति किष्किन्धाकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

सर्गाः । विषयाः ।

अथ सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका ५.

१ अथ हनुमतो महेन्द्रशिखरादाकाशसरणिगमनम्, तं प्रति तत्पर्वतस्थविद्याधरमहर्षिगणकृतसंस्तुतिः, तस्य मध्येसमुद्रं मैनाकपर्वतदर्शनम्, तस्य पराक्रमपरीक्षणसमुत्सुकदेवगणप्रेषितसुरसाविजयः, ततस्तस्य च्छायाग्राहिसिंहिकाप्रमापणम्, ततस्तस्य लङ्काद्वीपप्रवेशश्च ।

२ अथ हनुमतो लङ्काद्वीपपर्वतस्थनानातरुगणनदीप्रस्रवणादिदर्शनम्, तस्य निश्श्वासलेशं विनैव सागरलङ्घनम्, तस्य लङ्कादर्शनम्, ततो लङ्काप्रवेशोपयिकस्वल्पशरीरपरिग्रहणम्, तदा लङ्कासमीपोपसर्पणम्, तदानीं चन्द्रोदयश्च ।

३ अथ हनुमतः लङ्काधिदेवतया निरोधनम्, पश्चादेकमुष्टिप्रहारजर्जरितालङ्कया तया ब्रह्मदत्तवरप्रकारकथनपूर्वकं हनुमतो लङ्काप्रवेशानुज्ञापनं च ।

४ अथ हनुमतोऽद्वारेण लङ्कानगरप्राकारलङ्घनपूर्वकलङ्काप्रवेशः,तस्यात्यद्भुतरक्षोगणहर्म्यमण्डलदर्शनपूर्वकं नगरमध्यनिक्षिप्तरावणमूलबलदर्शनं रावणान्तःपुरप्रवेशनं च ।

५ अथ हनुमतः वियन्मध्यगतचन्द्रप्रकाशदर्शनेनामोदनम्, ततस्तेन नानाविधराक्षसकुटाग्निनीगणदर्शनेऽपि जानक्यदर्शनेन शोचनं च ।

सर्गाः । विषयाः ।

वत्प्रमुखप्रायोपवेशचिन्तनम्, पुनरपि धैर्यं कृत्वान्तःपुरप्रदेशविचयनम्, तावतापि सीतादर्शनाभावाद्विषादागमश्च ।

१३ अथ हनुमतः अशोकवनिकाप्राकारारोहणम्, ततोऽनेकविधमार्गणेऽपि सीताया अदर्शनात् सीतामरणादिचिन्तनम्, सीतामदृष्ट्वा स्वस्य गमने श्रीरामादीनां मरणचिन्तनम्, स्वस्य लङ्कापरिसरे विषोद्बन्धनाद्युपायैः प्राणत्यागचिन्तनम्,ततोऽशोकवनिकामात्रमार्गणकर्तव्यशेषनिश्चयः,ततः सीताधिगमसिद्ध्यै निखिलदेवतानमस्कारप्रार्थनं च ।

१४ अथ हनुमतोऽशोकवनिकाप्रवेशः, तत्रत्यनानाविधवृक्षजालनदीवापीक्रीडापर्वतप्रभृतिदर्शनपूर्वकमत्यद्भुतशिंशपावृक्षदर्शनम्, ततस्तमारुह्य तद्देशरामणीयकं दृष्ट्वा यदि सीतात्र तिष्ठेत्तर्ह्यद्य सन्ध्याद्यर्थमागच्छेदिति चिन्तनं च ।

१५ अथ हनुमतोऽशोकवनिकामध्यवर्तिहेमस्तम्भप्रासादे शिलपदर्शनम्, ततो दैवात्तत्र राक्षसीगणपरिवृतसीतादर्शनम्, ततस्तां मलिनसंवीतत्वादिभिर्लिङ्गैः सीतेयमित्यनुमानपूर्वकं सीतेति निर्णयश्च ।

१६ अथ हनुमान् सीतायाः वाचामगोचरदुर्दशां प्रेक्ष्य स्वयं शाखामृगोऽप्यतीव विललापेति कथा ।

१७ अथ हनुमानेकाक्षिप्रभृती राक्षसीः ताभिः परिवृतां सीतां च सम्यक् प्रेक्ष्य ततः सीतादर्शनसंहृष्टः सन् राक्षस्यदर्शनाय शिंशपायां गूढोऽवसदिति कथा ।

१८ अथ हनुमानपररात्रप्रबुद्धं सीतादिदृक्षया तस्याः समीप आगतं रावणं प्रेक्ष्य शिंशपावृक्षस्याधः

सर्गाः । विषयाः ।

शाखायामवरुह्य पत्रपुष्पसंवृतोऽतिष्ठदिति कथा ।

१९ अथ रावणः उपवासशोकध्यानभयादिभिरतीव दीनामवाङ्मनसगोचरदुर्दशापन्नां सीतां प्रेक्ष्य स्वाभिप्रायप्रकटनायोपक्रान्त इति कथा ।

२० अथ रावणः सीतां प्रति स्ववशीकरणाय नानाविधप्रार्थनमकरोदिति कथा ।

२१ अथ सीताया रावणोक्तिप्रत्याख्यानपूर्वकं तस्मै स्वस्याः रामाय समर्पणप्रार्थनम्, तदकृत्वा यत्र क्वापि गमनेऽपि रामेण विध्वंसनं तव सिद्धमिति सम्यक्कथनं च ।

२२ अथ सीतां प्रति रावणेन मासद्वयानन्तरमपि मद्वचनानङ्गीकरणे त्वां भक्षयिष्यामीति कथनम्, तं प्रति रामानुज्ञाभावादहं त्वां न भस्मीकरोमीति प्रतिवचनकथनम्, ततस्तेन तस्याः स्वाधीनकरणाय एकाक्ष्यादिराक्षसीनियोजनपूर्वकमन्तःपुरगमनं च ।

२३ अथ सीतां प्रति एकजटाप्रभृतिराक्षसीनां सान्त्वपूर्वकं रावणभार्यात्वाङ्गीकरणप्रार्थनम् ।

२४ अथ पुनस्तासां सीतां प्रति रावणाङ्गीकरणनियोजनम्, ततः शिंशपोपान्तगतां सीतां प्रति पुनस्ताभिस्तर्जनादिपूर्वकं रावणाङ्गीकरणनियोजनम्, ततोऽतीव दैन्येन त्यक्तधैर्यया सीतया रोदनकरणं च ।

२५ अथ सीता राक्षसीः प्रति मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुं नार्हतीत्युक्त्वा अशोकशाखामालम्ब्यातीव शोकेन विलपनं कृतवतीति कथा ।

सर्गाः । विषयाः ।

२६ अथ सीता श्रीरामेण स्वानन्वेषणे बहूनि कारणान्याशङ्क्य स्वविषयप्रेमराहित्ये स्वभाग्यहीनतामेव कारणं निश्चित्य स्वस्य मरणमेव श्रेय इति निश्चितवतीति कथा ।

२७ अथ त्रिजटाख्यया विभीषणपुत्र्या श्रीरामविजयरावणविनाशसूचकस्वदृष्टस्वप्नविशेषकथनम्, ततो देव्या वामबाह्वादिस्फुरणशारीरनिमित्तदर्शनञ्च ।

२८ अथ राक्षसीकृततर्जनभर्त्सनादिभिरतीव शोकमनुभवन्त्याः सीतायाः शिंशपासमीपगमनम्, ततस्तच्छाखां गृहीत्वा वेण्युद्ग्रथनेन प्राणत्यागचिकीर्षणम्, ततः शुभनिमित्तप्रादुर्भावश्च ।

२९ अथ सीता स्ववामाक्षिभुजोरुस्फुरणादिनिमित्तैः शकुनादितिनिमित्तैश्चाचिरात्कान्तागमनवार्ताश्रवणं भविष्यतीति प्रहर्षं लेभ इति कथा ।

३० अथ पूर्वोक्तवृत्तान्तान् साक्षात्कुर्वता हनुमता सीतासमाश्वासनं प्रति प्रथमं रामगुणकीर्तनं कर्तव्यमिति निश्चितमिति कथा ।

३१ अथ हनूमता दशरथगुणप्रशंसापूर्वकश्रीरामगुणप्रशंसनम्, ततस्तस्य वने संभावितसकलवृत्तान्तकथनपूर्वकसुग्रीवमैत्रीकरणकथनम्, तेन नानादिक्षु वानरप्रेषणकथनम्, वानरप्रशंसापूर्वकं स्वेन समुद्रतरणलङ्काप्रवेशकथनम्, ततः शिंशपामूले सीतादर्शनकथनम्, सीतया तच्छ्रुत्वा शिंशपावृक्षे हनुमतो दर्शनं च ।

सर्गाः। विषयाः।

४४ अथ हनुमान् स्वविध्वंसितकिङ्कराख्यराक्षसगणवृत्तान्तश्रवणकुपितरावणप्रेषितं प्रहस्तपुत्रं जम्बुमालिनामानमवधीदिति कथा।

४५ अथ हनुमान् रावणप्रेरितान् सप्तमन्त्रिसुताञ्जघानेति कथा।

४६ अथ हनुमान् रावणप्रेरितान् विरूपाक्षयूपाक्षदुर्धर्षप्रघसभासकर्णाख्यान् पञ्च सेनानायकान् प्रमापयामासेति कथा।

४७ अथ हनुमान् अक्षकुमारमवधीदिति कथा।

४८ अथ हनुमानिन्द्राजिता ब्रह्मास्त्रेण बद्धः सन् रावणान्तिकं नीत इति कथा।

४९ अथ हनुमान् रावणं दृष्ट्वा तदीयतेजोविशेषेणातीव विस्मितोऽभूदिति कथा।

५० अथ प्रहस्तेन हनुमन्तं प्रति कस्य दूतस्त्वमिति प्रश्नकरणम्, ततो हनुमता रावणं प्रति रामदूतोऽहमिति कथनं च।

५१ अथ हनुमता रावणं प्रति रामवनवासप्रभृति स्वागमनपर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणं हितमित्युपपादनम्, ततः सीताया अप्रदाने रावणप्राणत्राणं दुःशकमित्युपदेशश्च।

५२ अथ रावणेन हनुमद्वधाय ज्ञापनम्, ततो विभीषणेन दूतवधस्य गर्हितताप्रदर्शनपूर्वकं वैरूप्यकरणादेरेव युक्तताप्रदर्शनम्, ततो रावणेन तदङ्गीकरणं च।

५३ अथ राक्षसैः रावणाज्ञया जीर्णपटादिभिर्हनुमत्पुच्छसंवेष्टनतैलसेचनाग्निसंयोजनपूर्वकं लङ्कायां

इति सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ युद्धकाण्डविषयानुक्रमणिका ६.

सर्गाः। विषयाः।

८ अथ पुनः प्रहस्तदुर्मुखवज्रदंष्ट्रनिकुम्भैः प्रत्येकं स्वस्ववीर्यश्लाघापूर्वकमेकैकगमनेनैव रामजयस्य साध्यता रावणाय निवेदितेति न्यवेदयत्।

९ अथ निकुम्भरभससूर्यशत्रुसुप्तघ्नयज्ञघ्नमहापार्श्वमहोदराग्निकेतुरश्मिकेत्विन्द्रजित्प्रहस्तविरूपाक्षवज्रदंष्ट्रधूम्राक्षातिकायदुर्मुखान् रामजयं लीलासाध्यं मन्यमानान् गृहीतायुधान् प्रस्थितांश्च दृष्ट्वा निखिलपुरुषसारासारविवेकभूषणो विभीषणस्तान्निवार्य रावणाय रामजयस्यासाध्यतां परदारनियोजनस्य हेयतां रामस्य निरपराधतां विराधादिवाल्यन्तवीरजननिरसनस्वभावं रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयामासेति ख्यापयामास।

१० अथ पुनः परस्मिन्नहनि कृतधर्मार्थनिश्चयेन प्रज्ञाताधर्ममार्गदूषणेन विभीषणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानयनप्रभृति लङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यभौमभौतिकदुर्निमित्तानि सम्यङ्निवेद्य तच्छान्तितया रामाय सीताप्रदानकर्तव्यतायां पुनरुपदिष्टायां तदानीं तच्छ्रवणजातक्रोधेन रावणेन विभीषणोक्तमार्गस्यायुक्तताप्रदर्शनपूर्वकं तं विसृज्यान्तःपुरं प्राविश्यतेत्यदर्शयत्।

११ अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशजनितचिन्ताव्याकुलहृदयेन रावणेन मन्त्रकरणाय तदुचिता सभा मन्त्रिभिः सह प्रविष्टेत्याह।

१२ अथ स्वाभिमतानुसारेण मन्त्रचिकीर्षुः रावणः नगररक्षाविधानपूर्वकं परिषन्मध्ये स्वाभिमतं सीतामप्रदाय रामनिरसनतदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भकर्णः कुपितः

सर्गाः । विषयाः ।

सन् दैवात्त्वं जीवसि यदस्माभिरनालोच्य महावीरेण रामेण वैरमुदपादयः अत इदानीमालोचनाकरणं भुक्तवस्तुसदसद्विचारतुल्यम् , अथापि मत्पराक्रमेण सर्वं समीकरिष्यामीत्यभाणीदित्यवोचत् ।

१३ अथ कुपितं रावणं प्रति महापार्श्वेन सीतां बलात्कारेणानुभवेत्युपदेशः, ततो रावणेन पूर्वं पुञ्जिकस्थलाबलात्कारसम्भोगकुपितपितामहशापेन सीताबलात्कारे शिरःकपालं स्फुटीभविष्यति अतः तथा कर्तुं चिन्तयितुमपि न शक्यमिति प्रत्युत्तरदानम् ।

१४ अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वैरपि दुर्जयताप्रातिपादनपूर्वकं सीताया अप्रदाने निखिलराक्षसविनाशो रावणस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदानस्यैव सर्वराक्षसक्षेमहेतुता प्रतिपादितेति कथा ।

१५ अथेन्द्रजिता विभीषणाधिक्षेपणम् , ततो विभीषणेन तद्भर्त्सनपूर्वकं पुनः सीताप्रदानस्यैव कर्तव्यतोपदेशनं च ।

१६ अथ परमात्मतमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्भर्त्सनम्, ततो विभीषणेन अप्रतीकारदैवसंविधानसंप्राप्तविनश्यदवस्था भवादृशाः कथं हितं गृह्णीयुः अथाप्युच्यते सर्वथा आत्मानं लङ्कां च रक्षेति प्रत्युत्तरप्रदानं च ।

१७ अथैवमुक्तवतो गदापाणेः सचिवचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य मुहूर्तमात्रेणातिक्रान्तसागरस्य राघवसमीपागमनम्, अथैनं सायुधं चतुर्भिः सहागच्छन्तं प्रेक्ष्य सुग्रीवेणातीव शङ्कितेनानुचरैः सह

सर्गाः । विषयाः ।

तद्वधाय प्रयतनम्, तावदाकाशस्थस्यैव विभीषणस्यादिदुष्टरावणसम्बन्धं वद्धितोपदेशप्रतिक्रियारूपतया तत्कृतमवमानं च पुरस्कृत्य परित्यक्तत्याज्यस्य गृहीतग्राह्यस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिञ्चनस्यानन्यगतिकस्य श्रीराम एव शरणमित्युद्घोषणम्, तच्छ्रुतवता सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ तच्छरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजतया सद्य एव वध्यता युक्तेति सनीतिवचनम्, अथ तच्छ्रवणसंक्षुब्धमनसा शरणागतरक्षणदीक्षितेन रघुवीरेणाङ्गदजाम्बवच्छरभमैन्दहनुमदादीन् प्रति स्वस्वाभिमतकथनाय नियोजनम्, अथाङ्गदादिभिः शत्रुपक्षाददेशकाले समागतोऽयं विभीषणः सर्वथा परीक्षार्ह एवेति कथनम्, ततो हनुमता सुग्रीवन्यायेन राज्याभिलाषेणैवायमागतो विभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यधत्त ।

१८ अथ श्रीरामेण शरणागतसंरक्षणमेव स्वस्य महाव्रतमिति कथितवता स्वप्रेमकलुषितं सुग्रीवहृदयं स्वकीयसर्वशक्तताप्रदर्शनेन कपोताख्यानकण्डुगाथाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्मषीकृतवता सुग्रीवं प्रति विभीषणानयनाय नियोजनं च ।

१९ अथ विभीषणस्य श्रीरामसमागमः, तदैव श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य सर्ववानरमध्ये लङ्काराज्याधिराजतया समुद्रजलेनाभिषेचनम्, अथ सुग्रीवलक्ष्मणाभिमतस्य विभीषणोपदिष्टस्य समुद्रतरणोपायस्य तच्छरणागतिरूपस्य श्रीरामेणाङ्गीकरणं च ।

२० अथ शार्दूलाख्येन चारेण समुद्रतीरमागतं ससैन्यं रघुनन्दनं श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य

सर्गाः ।　　विषयाः ।

शुकस्य शुकरूपस्य राक्षसस्य रामसेनावकाशमागतस्य सुग्रीवं प्रति रावणोक्तभेदकवचनसमर्पणम्, तावदेव वानरैस्तद्धननाय प्रयतनम्, ततस्तदीयार्तघोषश्रवणद्रुतहृदयेन सदयेन श्रीरामेण तन्मारणहरणं चाह ।

२१ अथ सागरतीरे त्रिरात्रं दर्भेषु शयितस्य जानकीदयितस्य तावताप्यप्रत्यक्षं समुद्राध्यक्षं देवमुद्दिश्यातिकोपेन सागरोपरि कालानलकल्पानां वेगेनानल्पानां बाणानां प्रयोगस्तेन सञ्जातसमुद्रक्षोभः; तावल्लक्ष्मणेन रामकोपानलनिर्वापणाय प्रयत्नश्च ।

२२ अथ तथाप्यनाविर्भूतं प्रभूतमदमुद्रं समुद्रं प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शरवरस्य धनुषि सन्धानम्, ततः सर्वलोकसंक्षोभणम्, ततः प्रत्यक्षतामागतेनापांनिधिना विधिना राममुपपन्नेन सेतुबन्धनाय नलं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसंहितं ब्रह्मास्त्रं कस्मिंश्चिन्मरुदेशे वियोजितवान्तर्धानम्, ततो वानरैर्नलमुपधाय नानावृक्षलतागुल्मगण्डशैलशिखरशिखरिनिकरपरिकरैः पञ्चभिरहोभिरासुवेलमतिविशालस्य सकललोकक्षेमहेतोः सेतोर्निर्माणम्, अथ हनुमन्तमङ्गदं चाधिरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुग्रीवेण निखिलवानरसेनया च सह तेनैव सेतुना सागरतरणम्, सेनायाः सुवेलप्रान्ते निवेशनम्, तत्तादृशं सेतुबन्धनं निरीक्ष्य विस्मयपरवशैर्निर्जरव्रातैः श्रीरामसंस्तवश्च ।

२३ एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति संतुष्टो दृष्टानि निमित्तानि लक्ष्मणायादर्शयदिति वर्णनम् ।

सर्गाः। विषयाः।

२४ अथात्युन्नतत्रिकूटशिखरिशिखराग्रभुवि विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सम्प्रदर्शयता तद्दर्शनजनितसीतादुर्दशास्मरणकन्दलितसमरत्वरेण रघुवरेण बलौघस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीवं प्रति रावणचारभूतशुकमोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीपं गतेन वानरसेनाया असाध्यतां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तीर्णसमुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुवेलोपान्ते निवेशनं च निवेद्य रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनम्, तावत्परिकुपितेन रावणेन तदधिक्षेपणं चाह।

२५ अथ पुना रावणप्रहिताभ्यां शुकसारणाभ्यां वानरसैन्यं प्रविष्टाभ्यां विभीषणेन गृहीत्वा वध्यत्वेन रामसमीपं नीताभ्यां तदा यथार्थवचनप्रीतेन श्रीरामेण विभीषणमेव सहायीकृत्य सर्ववानरसेनापरिज्ञानपूर्वकं यथेष्टं गमनाय नियुक्ताभ्यां पुनरागताभ्यां रावणाय सङ्ग्रहेण सर्ववृत्तान्तो न्यवेदीति कथा।

२६ अथ वानरसेनादिदृक्षयात्युन्नतं प्रासादमधिरूढाय रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकमङ्गुल्या निर्दिश्य तत्तत्प्रदर्शनम्।

२७ अथ पुना रावणाय सारणेन उक्तेभ्योऽप्युत्कृष्टाः प्रधानयूथपतयः प्रदर्शिताः।

२८ अथ शुकेन रावणाय सारणानुक्तानां प्रदर्शनम्।

सर्गाः । विषयाः ।

सर्गाः। विषयाः।

४८ अथ तदवस्थयो रामलक्ष्मणयोर्दर्शनेन सीतया विविधं प्रालप्यतेति कथनम्।

४९, अथ दृढसत्त्वतया प्रबुद्धेन रामेण लक्ष्मणं प्रत्यनुशोचनम्, सुग्रीवस्य सबलस्य कृतोपकारां- शश्लाघनपूर्वकं किष्किन्धां प्रति गमनानुज्ञानम्, अत्रान्तरे वानरसेनां सर्वतः पर्यवस्थापितवतो विभीषणस्य रामसकाशे प्रत्यागमनम्, तदानीमागच्छन्तं विभीषणमिन्द्रजितं मन्यमानैर्वानरैः पलायनं च।

५० अथागतेन विभीषणेन रामलक्ष्मणयोस्तादृशीं दशां दृष्टवता बहुशोऽनुशोचनम्, तस्य सुग्रीवेण समाश्वासनम्, अथ पुनः सुग्रीवेण सुषेणं प्रति रामलक्ष्मणयोः किष्किन्धानयनाय नियो- जनम्, तेन च क्षीरोदसागरस्थितमहौषध्यानयनाय वानराः प्रेषितव्या इति कथनम्, तत्समये गरुत्मत आगमनम्, नागपाशविमोचनम्, अथ प्रबुद्धयोः रामलक्ष्मणयोः स्वसख्यसूचनकुशल- प्रश्नपूर्वकं गरुत्मतो गमनम्, अथ रामलक्ष्मणनिरुपद्रवोत्थानदर्शनप्रवृद्धानन्दैर्वानरैः सिंहनाद- करणं च।

५१ अथ निशीथे वानरसेनागर्जनजनितसंशयेन रावणेन दूतैर्विज्ञातरामवृत्तान्तेन धूम्राक्षो युद्धाय प्रेषितो नगरान् सह चतुरङ्गबलेन निर्गत्य रामपालितां वानरसेनां ददर्शेति वर्णनम्।

५२ अथ लङ्कायाः पश्चिमद्वारेण निर्गतस्य ससैन्यस्य धूम्राक्षस्य तद्द्वारस्थितेन हनुमता वधः।

सर्गाः ।　　विषयाः ।

भिहतस्य भूमौ पतितस्य सुग्रीवस्य विसंज्ञस्य कुम्भकर्णेन ग्रहणम्, अथ सुग्रीवं दोर्भ्यां गृहीत्वा कुम्भकर्णे प्रयाति लङ्काराजवीथीकृतशैत्योपचारलब्धसंज्ञेन सुग्रीवेण तदुत्सङ्गादुत्पत्य दशनैः कुम्भकर्णकर्णनासादिकमाहृतवता पुनर्वानरानीकसमागमनम्, अथ कर्णनासादिच्छेदजातलज्जाकोपेन निरर्गलविनिर्गलद्रुधिरधारासेकसमुपजातहृदयमोहपरिलुलितस्वपरविभागतया वानरानिव राक्षसांश्च भक्षयता अतिपतितसौमित्रिणा स्वाभिमुखमागतेन कुम्भकर्णेन सह रामस्य युद्धम्, अथातिरौद्रबीभत्सकुम्भकर्णदर्शनजिहासासङ्कुचिततद्युद्धलीलारसेन श्रीरामेण क्रमेण तद्बाहुद्वयं तदूरुद्वयं च निकृत्तवता तदास्यं चासङ्ख्येयैः शरैः पूरितवता दिव्येन बाणवर्षेण सकुण्डलस्य तच्छिरसो हरणं च ।

६८ अथ कुम्भकर्णं हतं श्रुतवता रावणेन बहुविधं प्रलप्यतेति कथा ।

६९–७० अथ रावणेन महोदरमहापार्श्वाभ्यां साकं प्रेषितानां तत्कुमाराणां नरान्तकदेवान्तकत्रिशिरोऽतिकायानां चतुर्णां युद्धायागमनम्, तेषु प्रथमतो नरान्तकस्यातिजवनतुरगारूढस्य स्वकरालङ्कारभूतप्रासविक्षेपविध्वस्तसप्तशतवानरयूथस्य तद्भयविद्रवद्वानरसेनासन्दर्शनसमुपजातकोपसुग्रीवप्रेषितेनाङ्गदलसद्बाहुनाङ्गदेनैकमुष्टिप्रहारविध्वस्तनरान्तकवाहनवाजिनां मुष्ट्यन्तरेण निष्पेषणम् । अथाङ्गदस्य नरान्तकवधकुपितैर्देवान्तकत्रिशिरोमहोदरैस्त्रिभिः सह तुमुलं युद्धं समीक्ष्य तत्साहाय्यागतयोर्नीलहनुमतोर्मध्ये हनुमता मुष्टिप्रहारेण देवान्तकप्रमापणम्, अथ नीलेन वृक्षप्रहारेण महोदरहननम्, अथ हनुमत्त्रिशिरसोर्युद्धम्, तत्र हनुमता स्वहस्ततलताडनेन विसंज्ञस्य पतितस्य त्रिशिरसो हस्ताद्-

सर्गाः । विषयाः ।

सर्गाः । विषयाः ।

प्रविष्टैर्लङ्कादहनम्, ततः कुपितेन रावणेन कुम्भनिकुम्भयोः कुम्भकर्णसुतयोर्यूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनसहितयोः प्रेषणम्, अथ तैः सह राक्षससेनानिर्गमनम्, अथ वानरराक्षससेनयोस्तुमुलं युद्धं च ।

७६ अथ कम्पनप्रजङ्घयोरङ्गदेन प्रमापणम्, शोणिताक्षस्य द्विविदेन, मैन्देन यूपाक्षस्य च प्रध्वंसनम्, अथाङ्गदमैन्दद्विविदानां जाम्बवत्सुषेणवेगदर्शिनां च कुम्भेन पराजितानां साह्यायागतेन सुग्रीवेण कुम्भस्य निस्तर्हणं च ।

७७ अथ निकुम्भस्य हनुमतश्चायोधनप्रवृत्तिम्, तत्र हनुमता निकुम्भस्य वधं चाह ।

७८ अथ रावणाज्ञया खरपुत्रो मकराक्षः ससैन्यो युद्धाय निरगच्छदिति कथा ।

७९ अथ मकराक्षः खरपुत्रः खरमारं मारितो रामेणेति कथा ।

८० अथ रावणप्रेरितो रावणिः कृताभिचारिकहोमः पुनरेत्य रामलक्ष्मणौ सर्वांश्च वानरानाकाशेऽन्तर्हितः शरशतैरर्दयति स्म, ततश्च तद्धौष्ट्यमसहमानेन लक्ष्मणेनाखिलराक्षसविध्वंसनाय ब्रह्मास्त्रप्रयोगमनुजिज्ञासितो रामो निरपराधनिखिलराक्षससंहारादनुजं निवर्त्य रावणिमारणोपायमेवाचिन्तयदित्याह ।

८१ अथातिकुपितरामलक्ष्मणभयात्त्यक्तयुक्तयुद्धरङ्गेण पुरीं प्रविश्य निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामेन तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं काञ्चनमायामारिप्समाणेन रामलक्ष्मणयोरति-

सर्गाः । विषयाः ।

कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपज्ञस्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गतेनेन्द्रजिता तत्र हनुमदादिवानरयूथपसन्निधौ मायासीता छिद्यतेति कथा ।

८२ अथेन्द्रजित्कोलाहलदर्शनात् प्रतिनिवृत्तान् यूथपान् समाश्वास्य तैः सह पुना राक्षससेनां विद्राव्य सीताविपत्तिमिन्द्राजिता कृतां रामाय विज्ञापयितुं ससैन्येन हनुमता प्रास्थीयतेति वर्णनम् ।

८३ अथ हनुमन्मुखादिन्द्राजिता कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महान्तं शोकमापन्नस्य रामस्य लक्ष्मणेनाश्वासनम् ।

८४ अथागतेन विभीषणेन रामस्येन्द्रजित्प्रयुक्तमोहनव्यापारतत्त्वमुपदिशता तद्वधाय लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थनम् ।

८५ पुनः सम्यग्विभीषणवाक्यसमागतधैर्येण रामेण विभीषणहनुमदङ्गदजाम्बवत्प्रमुखरक्षोवलीमुखसंवृतो लक्ष्मण इन्द्राजिद्वधाय निकुम्भिलां प्रापेत्याह ।

८६ अथ विभीषणसन्दर्शितां निकुम्भिलायाः परितः स्थापितां राक्षससेनां लक्ष्मणहनुमदादिभिर्विध्वंसितां श्रुत्वा वहिर्निर्गतेन असमाप्ताभिचारिकहोमकर्मणेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिः, तदा विभीषणेन लक्ष्मणं प्रतीन्द्रजितो विध्वंसनाय विज्ञापनं च ।

८७ अथ विभीषणेन इन्द्राजिद्धोमस्थानभूतं निकुम्भिलास्थन्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मणं नीतवता लक्ष्म-

सर्गाः । विषयाः ।

णाय तत्रत्यमिन्द्रजिद्धोमस्थानं प्रदर्श्य तत्प्रवेशात् पूर्वमेव स जेतव्य इति विज्ञापनम् , तदा स्वमर्मोद्घाटनं कुर्वाणं विभीषणं दृष्ट्वातिकुपितेनेन्द्रजिता विभीषणनिन्दनम् , तस्य विभीषणेन प्रयुक्तिकथनञ्च ।

८८ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वकं केवलशरैः परस्परं विव्यधनं विवृतम् ।

८९ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्परं शरसहस्रविध्वस्तकवचयोर्महान् सम्प्रहारप्रकाशः ।

९० अथ विभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्परिवारहननाय प्रोत्साहनम्, ततो लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महति चलति सम्प्रहारे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम् , तदा प्रमाथिशरभरभसगन्धमादनैरिन्द्रजिद्रथाश्वानां रथेन सह विध्वंसनं च ।

९१ अथेन्द्रजिता अन्यं रथमास्थितेन सह तदीयरथन्तगानयनलाघवातिशयविस्मितानां लक्ष्मणविभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिहननम्, विभीषणेन तद्रथहयविध्वंसनम्, ततः पदातिना तेन विभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवरयोर्लक्ष्मणेन विदलनम्, अथोभयोर्वारुणाद्यस्त्रप्रयोगवारणकुशलविस्मापिताखिलवैमानिकयोर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामानुजेन दिव्यबाणेन तत्तादृशस्येन्द्रजितः प्रमापणं च ।

९२ अथ विभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रीरामसमीपागमनाभिवादनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानन्दभरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढं निपीड्य मूर्ध्न्युपाघ्राय पुनःपुनः सप्रेमवीक्षणपूर्वकं तस्य विभीषणादीनां च श्लाघनम् , ततो रामनियुक्तसुषेणचिकित्साविशेषगतवेदनैर्लक्ष्मणादिभिः सर्वैरिष्टजनैः सह श्रीरामस्य प्रहर्षलाभश्च ।

सर्गाः ।   विषयाः ।

९३ श्रुतेन्द्रजिद्वधेन रावणेन बहुशो विलापानन्तरं सर्वराक्षसनिधनमूलकारणमियमेव किल अत इमां वधिष्यामीति सीतावधाय सासिनाशोकवनिकागनमम्, तावत्सुपार्श्वाख्यमन्त्रिप्रवरसूक्त्युपशान्तकोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमनं चाचख्यौ ।

९४ अथ रावणप्रेषितस्य एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातरथविंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातकुञ्जरषष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातसारोहतुरगाशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंङ्ख्यासङ्ख्यातपदातियुक्तस्य महतो मूलबलस्य रामेणाप्रतिमशौर्यारामेण कृतं विध्वंसनं विवृतवान् ।

९५ अथ रावणापनयमूलकं सर्वराक्षससङ्घविनाशमधिकृत्य राक्षसीभिर्व्यलप्यतेत्यमुमर्थमाख्यापितवान् ।

९६ अथ कर्णारुन्तुदराक्षसीजनविलापसन्धुक्षितकोपानलेन महाबलेन रावणेन महोदरमहापार्श्वविरूपाक्षाख्यमन्त्रित्रयसाहितेन ससैन्येन युद्धायोत्तरद्वारतो निर्गमनम्, तदा रावणनिधनशंसिनामुत्पातानामाविर्भावः, ततस्तानचिन्त्य युद्धभूमिं गतेन रावणेन हरिसैन्यकदनं च ।

९७ अथ रावणमन्त्रिविरूपाक्षो विक्षोभितवानरबलो महाबलेन विपुलग्रीवेण सुग्रीवेण वैवस्वतनगरवास्तव्यतां नीत इत्याह ।

९८ अथ रावणमन्त्री महोदरस्तेनैव वानरराजेन महासिनाधिगलं कदलीलावं व्यलावीति कथा ।

सर्गाः ।	विषयाः ।

महाक्रोधागमश्च, रामो रावणेन प्रयुक्तं वज्रसारं महच्छूलमिन्द्रप्रेषितया मातलिदत्तया शक्त्या विनिर्भिद्य रावणरथाश्वान् रावणं च बाणगणैर्बिभेदेति कथा ।

१०४ अथ पुना रावणेनानेकसहस्रबाणै रामार्दनम्, रामेण च तावता शरजालेन रावणशरान् वारितवता रावणं प्रति निर्भर्त्सननिन्दनपूर्वकं बहुभिर्बाणवर्षैस्तत्ताडनम्, तेन रावणविक्लवं निरीक्ष्य सूतेन तदीयरथस्यान्यत्रापनयनं चाह ।

१०५ अथ निवृत्तचित्तमोहेन रावणेन रथापनयनपरिकुपितेन सूतनिर्भर्त्सनम्, ततस्तेन रावणसान्त्वपूर्वकं पुनस्तन्नियोगेन रथस्य युद्धभूमावानयनं च ।

१०६ अथ रावणरथागमलब्धावसरेणागस्त्येन महर्षिणोपदिष्टेनादित्यहृदयाख्येन स्तोत्रविशेषण स्तुवन्तं रामं प्रति सहस्रांशोः रावणवधानुग्रहवर्णनम् ।

१०७ रावणसारथिना रणभुवि रथानयनम्, रामरथस्य च शत्रुरथं प्रति मातलिना प्रतिनयनम्, ततः पुनर्यथापुरं रामरावणयोः सम्प्रहारः, तदानीं रावणमरणसूचकानां दारुणानामुत्पातानां रामविजयसूचकानां सौम्यशुभनिमित्तानां चाविर्भावः, तादृशनिमित्तदर्शनेन रघुनन्दनस्य परमानन्दलाभश्च ।

१०८ अथ पुना रामरावणयोर्महाक्रूरयुद्धप्रवृत्तिः, तदा रावणेन रामरथध्वजच्छेदाय शरप्रयोगः, तस्य शरस्य रामरथदार्ढ्यप्रतिहतस्य व्यर्थतया भूमौ पतनम्, अथ रामेण रावणरथध्वजच्छेदनम्, अथान्योन्यं हयसारथ्यादीन् निघ्नतोस्तयोः पुनः समरश्च ।

सर्गाः । विषयाः ।

१०९ अथ पुनर्महति सम्प्रहारे महानुभावेन रामेण रावणशिरांसि पुनःपुनरुदयमानान्येकोत्तरशतवारं छिन्नानीति कथा ।

११० अथ मातलिस्मारितेन रघुवीरेणागस्त्यदत्तस्य माहेन्द्रस्यात्मभूनिर्मितस्य दिव्यस्य बाणवरस्य ब्रह्मास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितस्य रावणं प्रति प्रक्षेपणम्, ततस्तेन बाणवरेण दशवदनहृदयं प्रविष्टेन गृहीततदीयपञ्चप्राणेन तच्छरीररक्तरञ्जितेन पुनः श्रीरामतूणीरप्रवेशः, ततः सर्वैरपि देवैर्महानन्दभरितैः श्रीरामस्तवनम्, दिव्यपुष्पवृष्टिः, सुग्रीवादीनां महानन्दभरितानां श्रीरामस्तवनादिकं च ।

१११ अथ भ्रातृवधदर्शनेन विभीषणस्य हठादापतितः शोकविलापः, रामेण तच्छमनं च ।

११२ अथ लङ्काया उत्तरद्वाराग्निर्गत्य युद्धभूमौ निहतं पतिं रावणं पश्यन्तीनां रावणपत्नीनां विलापप्रकारं प्राचीकशत् ।

११३ अथ रावणप्रधानमहिष्या मन्दोदर्याः प्रलापम्, रामनियुक्तेन विभीषणेन रावणसंस्कारं चाभ्यधत्त ।

११४ अथ श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन लङ्कायां रावणसिंहासने विभीषणाभिषेचनम्, अथाभिषिक्तेन विभीषणेनानुरञ्जितप्रकृतिकेन पुना रामसमपागमनम्, ततो हनुमन्तं प्रति श्रीरामेण सीतायै स्वविजयकथनाय तत्सन्देशाहरणाय नियोजनं च जगाद ।

११५ अथ हनुमता लङ्कां प्रविष्टेन सीतायै श्रीरामस्य रावणविजयवृत्तान्तनिवेदनम्, तच्छ्रुत्वा

सर्गाः । विषयाः ।

महानन्दभरितया सीतया हनुमच्छ्लाघनम्, पुनर्हनुमता सीताक्षमावचनसंशमितराक्षसीवधोद्योगेन श्रीरामदिदृक्षाञ्चितं सीतासन्देशं गृहीतवता श्रीरामसमीपागमनं चाकथयत् ।

११६ अथ श्रीरामनियुक्तेन विभीषणेन शिरःस्नानदिव्यालङ्कारादियुक्तायाः सीतायाः श्रीरामसमीपानयनम्, तत्र सीतया सहर्षविस्मयस्नेहभरितहृदयया श्रीरामवदनसन्दर्शनं चाचख्यौ ।

११७ अथ परगृहे चिरवासेन समुपनतं देव्या लोकापवादं तदग्निप्रवेशनेन परिजिहीर्षता अत एवारोपिताभूतपूर्वरोषेण रघुवीरेण सीतां प्रति परुषवचनं च प्रादर्शयत् ।

११८ अथ रामपरुषोक्तीनां प्रत्युत्तरं दत्तवत्या भगवत्याः सीतायाः श्रीरामप्रत्ययार्थमग्निप्रवेशं व्यवृणुत ।

११९ अथ ब्रह्मादीनां श्रीरामसन्निधौ विमानैरागमनम्, आगतैस्तैः सामान्येन श्रीरामस्तवनम्, अथ चतुर्मुखेन विस्तरेण श्रीरामस्तवनं च ।

१२० अथाग्निपुरुषेण चितामध्यादुत्थितेन सीताचारित्रश्लाघनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणम्, श्रीरामेण च सीताचारित्रप्रशंसापूर्वकं तस्याः स्वीकरणम्, तेन निरतिशयानन्दावाप्तिं चाकथयत् ।

१२१ अथ महेश्वरेण रावणवधश्लाघनपूर्वकं चिरकालं कोसलराज्याङ्गीकारभरताश्वासनाश्वमेधादिधर्मानुष्ठानप्रार्थनापूर्वकं च तदानीं देवैः सह विमानेनागतस्य दिव्यदेहयुक्तस्य पितुर्दशरथस्याङ्गुल्या निर्देश-

सर्गाः ।	विषयाः ।

पूर्वकमभिवादननियोजनम्, ततो रामेण ससीतेन सलक्ष्मणेनाभिवान्दितस्य दशरथस्य श्रीरामलक्ष्मणसीतानां प्रत्येकं स्वस्वकर्मश्लाघनपूर्वकं हितमनुशास्य विमानेनेन्द्रलोकगमनं च ।

१२२ अथ महेन्द्रप्रसादात् सुप्तोत्थानन्यायेन युद्धमृतानां सर्ववानराणामुत्थापनम्, सर्वदेवताप्रस्थापनं चाह ।

१२३ अथ विभीषणेन श्रीरामं प्रति मङ्गलस्नानप्रार्थनां रामेण भरतं विना किमप्यहं नाङ्गीकरोमीति वचनम्, ततः पुनर्द्वित्रिदिनपर्यन्तं लङ्कायामवस्थितिप्रार्थनम्, तस्यापि रामेण भरतदिदृक्षात्वरया निवर्तनम्, ततो रामाज्ञया विभीषणेन पुष्पकानयनं चाकथयत् ।

१२४ अथ रामाज्ञप्तेन विभीषणेन सर्ववानरबहुमानम्, ततः स्वेन सहागन्तुमिच्छद्भिः सुग्रीवादिभिर्वानरवृन्दैः ससचिवेन विभीषणेन च सहालङ्कारभूतजनकराजतनयेन सानुजेन श्रीरामचन्द्रेण पुष्पकमधिरूढेनायोध्यां प्रति गमनमुपक्रान्तामित्यदर्शयत् ।

१२५ अथ पुष्पकस्थेन श्रीरामेण सीतायै लङ्कापुरप्रभृत्ययोध्यापुरपर्यन्तान् प्रदेशान् दर्शयता मध्ये किष्किन्धासमीपगमनसमये सीताप्रार्थनेन सुग्रीवादिवानरपत्नीरपि पुष्पकमारोपितवता यथागतं भरद्वाजाश्रमः सम्प्राप्त इत्यभ्यधत्त ।

१२६ अथ भरद्वाजाश्रमे भरद्वाजमुखादयोध्यास्थमातृभरतादिक्षेमवार्ताश्रवणम्, ततस्तेन महर्षिणा

सर्गाः । विषयाः ।

जाम्बवद्धनुमदादिसमानीतैर्निखिलनदीसमुद्रसम्बन्धिभिः समस्तमाङ्गलिकश्रुतिमन्त्रगणपठनसम्भृतवैभवैः रत्नकाञ्चनमयकलशसम्भृतैस्तीर्थोदकैः श्रीरामस्य वसिष्ठादिभिर्दिव्याभिषेकः, तत्र श्रीरामेण सर्वेषां विभीषणसुग्रीवाङ्गदहनुमदादीनां सम्माननम्, तेषां यथागतं स्वस्वनगरगमनम्, अथ भरतं यौवराज्येऽभिषेचितवतः श्रीरामस्य राज्यपरिपालनवैभवम्, श्रीरामायणपठनश्रवणादिफलं च विस्तरेण प्रत्यपादयत् ।

इति युद्धकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथोत्तरकाण्डविषयानुक्रमणिका ७.

१ अथ राक्षसवधानन्तरं प्राप्तराज्यस्य रामस्य समीपे रावणिवधजनितानन्दविकसितहृदयपुण्डरीकमुन्यागमनम्, सौमित्रिप्रशंसकमुनीन्प्रति रावणकुम्भकर्णाद्यतिक्रमेणेन्द्रजित्प्रशंसने रामप्रश्नः ।

२ अथ कुम्भसम्भवः शक्रजित्प्रभावं वक्तुमुद्युक्तः स्वशापात् पाण्डुरीभूतविग्रहां धृतदौर्हृदलक्षणां तृणबिन्दुतनयां पुलस्त्य उद्वाह्य तस्यां विश्रवसमजीजनदित्यबोचदित्याचष्ट ।

३ अथ विश्रवसो भरद्वाजसुतायां देववर्णिन्यां वैश्रवणोत्पत्तिः, पुनस्तस्य तपःसन्तुष्टेन पितामहेन लोकपालत्वनिध्यधिपतित्वरूपवरद्वयेन साकं पुष्पकप्रदानम्, ततः पित्रा निवेदितलङ्कानिवासश्च, तेनैव विमानेन पितुः समीपगमनं च ।

सर्गाः । विषयाः ।

सर्गाः। विषयाः।

खवधं माकार्षीरिदमयुक्तमित्युक्त्वा स्वकरशक्त्या स्वयमेवाभिहतः सम्मूर्छितः पुनर्विष्णुरथपक्षानिलविक्षोभितानीकः सुमालिना सह लङ्कां विहाय सपत्नीकः सपरिच्छदः पातालमगमदित्यकथयत्।

९ अथ कदाचित्पातालान्निर्गत्य महीतले विचरता माल्यवता पुष्पकेण पितरं द्रष्टुमभियान्तं यक्षराजं वीक्ष्यायं प्रभावोऽस्य विश्रवस इति निर्धार्य प्रेषिता कैकसी विश्रवसः समीपमागत्य पादाङ्गुष्ठेन भूमिं लिखन्ती तेन का त्वं किमर्थमागतेति पृष्टा स्वाभिप्रायमनिवेदितवत्यपि पुत्राभिलाषिणीति विज्ञाता निजागमनसमयोचिताः पुत्रा उत्पद्येरन्निति तेनोक्ता पुनः प्रसादयन्ती कश्चिद्धर्मिष्ठोऽपि जायेतेत्यनुगृहीतोत्पातैः सह विंशतिभुजं दशग्रीवं कुम्भकर्णं शूर्पणखां धार्मिष्ठं विभीषणं चाजीजनदित्याचष्ट।

१० अथात्युग्रतपस्मां दशग्रीवकुम्भकर्णविभीषणानां मध्ये दशमुखस्य शिरोहोमसंतुष्टेन ब्रह्मणा मानुषादृते सर्वावध्यत्वरूपवरप्रदानपूर्वकं छिन्नानां शिरसां पुनरुत्पत्तिरूपवरप्रदानम्, विभीषणस्य धर्मेऽचञ्चलबुद्धित्ववरदानं च, कुम्भकर्णानने सरस्वतीप्रवेशान्मोहितेन तेन निद्रावरणम्, तथैवानवरतानिद्रत्ववरप्रदानम्, तेषां श्लेष्मातकवननिवासश्च।

११ अथ माल्यवता कुबेराध्युषितलङ्कापहरणाय बोधितेन दशकण्ठेन तदनङ्गीकरणम्, पुनः प्रहस्तेन बोधितेनाग्रजाय प्रहस्तप्रेषणम्, ततः प्रहस्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं यक्षराजपितृसमीपगमनम्, पित्रनुज्ञया लङ्काविसर्जनपूर्वकं कैलासस्थानगमनम्, ततो दशग्रीवादीनां लङ्काप्रवेशं चाह।

सर्गाः । विषयाः ।

सर्गः । विषयः ।

१९ अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणम्, तत्र स्थितराज्ञां निर्भर्त्सनपूर्वकमयोध्याधिपस्यानरण्यस्य स्ववंश्येनास्य वधाय शापप्राप्तिं च प्राचीकशत् ।

२० अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिंसामसहमानस्य नारदस्यागमनम्, पुनरनेन यमजयाय रावणप्रेषणम्, तद्वीक्षणाय नारदस्य यमलोकगमनं चाचष्ट ।

२१ अथ पूर्वमागतेन नारदेन यमनिकटे रावणागमनानिवेदनम्, तत्काल एव पुष्पकविमानदर्शनम्, आगतेन रावणेन नारकीबाधाविमोचनम्, तद्दर्शनकुपितान्तकभृत्याहिंसितस्वसैन्यवक्षिणजनितरोषस्य रावणस्य यमकिङ्करैर्युद्धारम्भः, तैर्विध्वंसितात् पुष्पकादभिहतस्य रावणस्य मूर्च्छितस्य पतनम्, पुनरुत्थितेनानेन पाशुपतास्त्रमोक्षणम्, तेन यमकिङ्करदहनं चाह ।

२२ अथ रावणबाधितस्वकिङ्करार्तस्वररक्षोजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनम्, सूतानीतस्यातिभीषणज्वालामालापरीतस्य पार्श्वयोर्मृत्युकालाभ्यामाधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोमरशक्तिप्रभृत्यायुधस्तोमपरिवृतस्य रथस्यारोहणम्, मृत्युना रावणवधाय प्रार्थनम्, तन्निरोधनपूर्वकं यमेन सर्वजगत्संवर्तकृत्कालदण्डतोलनम्, तत्समरचकितैरमरैः सह परमेष्ठ्यागमनम्, यमसमीपे ब्रह्मणामोघस्य कालदण्डस्योपसंहारप्रार्थनपूर्वकं रावणस्य निजवरप्रदानप्रकटनम्, यमस्यान्तर्धानम्, रावणस्य जयघोषेण यमलोकात् प्रतिनिवर्तनम् चाह ।

२३ अथ यमलोकादागतेन रावणेन मारीचादीनां समागमः, पुनरनेन रसातलगमनसमये पयोनिधि-

सर्गाः । विषयाः ।

दर्शनम्, भोगवत्यां मणिमतीनगरस्थनिवातकवचैः सहास्य संवत्सरान्तमायोधनम्, ततः पितामहनियोगेन तैः सह मैत्री, अश्मनगरे कालकेयहननम्, तत्रैव शूर्पणख्या भर्तुर्विद्युज्जिह्वस्य शिरश्छेदनम्, ततः सलिलेन्द्रनीलदर्शनम्,तत्र क्षीरोदनिदानम्, क्षीरं स्रवन्त्याः पशुपतिवृषभमातुश्चन्द्रजनयित्र्याः फेनपानां जीवातोर्वरारण्याः प्रदक्षिणपूर्वकमनवरतनिष्यन्दमानामन्दतोयधाराकीर्णपरिसरपाण्डुराभ्रसदृशप्राचेतसालयनिरीक्षणासहिष्णुदशवदनशरार्द्यमानबलाध्यक्षवीक्षणजनितक्रोधानां वरुणतनयानां युद्धाभिगमनम्, तैर्दशमुखस्य युद्धाविमुखीकरणम्, पुनर्महोदरेण तेषां रथभञ्जनम्, ततो रावणेन तेषां पराभवः, पुनर्वरुणान्वेषणम्, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा वरुणस्य ब्रह्मलोकयात्राकथनम्, अस्य जयघोषेण प्रतिनिवर्तनं चाह ।

२४ अथ रावणेन लङ्कागमनवेलायां पथि देवगन्धर्वनागयक्षसिद्धनरेन्द्रकन्यापहरणम्, तासां स्वजनविश्लेषदुःखवशान्निरर्गलनिर्गताश्रुपरिषिच्यमानात्पुष्पकात्ताभिर्लङ्काप्रवेशसमये शुभसूचकब्रह्मण्योक्त्या सह भूमौ पतितायाः स्वसुः शूर्पणख्या आश्वासनपूर्वकं खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीनां चतुर्दशसहस्राणां राक्षसानां जनस्थानप्रेषणम्, तत्र खरेण राज्यपरिपालनं चाह ।

२५ अथ रावणस्य निकुम्भिलागमनम्, तत्र प्रवर्तितयागदीक्षितस्य कृष्णाजिनधरस्य मौनव्रतस्य स्वसुतस्य निरीक्षणम्, किमेतदिति प्रश्नः, शुक्रेण माहेश्वरयागकथनम्, तल्लब्धस्यन्दनशत्रुमोहिनीमायेषुधिबाणचापास्त्रलाभनिवेदनम्, ततो भ्रात्रा पुत्रेण च सह स्वभवनगमनम्, पुष्पकात्तासामपहृतानाम्-

सर्गाः। विषयाः।

वतरणम्, विभीषणेन भ्रातुर्गर्हणम्, पुनरिन्द्रं जेतुं सपुत्रस्य सकुम्भकर्णस्य सहस्राक्षौहिणीसैन्यपरी-तस्य प्रस्थितस्यास्य मध्येमार्गं स्वयशसा सह स्वसारं कुम्भीनसीमपहृतवतो मधुनाम्नोऽसुरस्य वधार्थं मधुपुरगमनम्, तत्र तस्याऽलाभेन तदन्वेषणम्, ततः पादपतितायै भर्तृभिक्षार्थिन्यै कुम्भीनस्यै अभय-प्रदानम्, तच्छ्रुत्वागतेन मधुनेन्द्रजयाय प्रस्थानम्, रात्रौ कैलासे सेनानिवेशं चाह।

२६ अथ पुष्पितानेकानोकहजालमण्डितगन्धर्वकिन्नरगानशोभितपरिसरे कैलासे चन्द्रोदय-दर्शनाविवशेन्द्रियरावणस्य सम्भोगाभिलाषसमयसमागताया रम्भाया बलात्कारम्, तदाकर्णनकुपितनलकूबर-शापम्, ततःप्रभृत्यकामयानाबलात्कारानिराकरणं चाह।

२७ अथ रावणस्येन्द्रलोकगमनमागतं रिपुं श्रुत्वा महेन्द्रेण युद्धसहायार्थं विष्णुप्रार्थनम्, काला-न्तरे तस्य मयैव मरणं भविष्यति त्वमत्र युद्धयस्वेति तेन नियोगम्, ततो देवराक्षसबलयोः संकुल-युद्धमारीचप्रहस्तमहापार्श्वमहोदराकम्पनानिकुम्भशुकसारणसंह्रादधूमकेतुमहादंष्ट्रघटोदरजम्बुमालिमहाह्रा-दविरूपाक्षसूर्यशत्रुमहाकायातिकायदेवान्तकनरान्तकसुप्तघ्नयज्ञकोपदुर्मुखदूषणत्रिशिरःखरप्रभृतिभिः सह युद्धयमाने दशग्रीवे सावित्रेण वसुना सुमालिनो वधमभ्याचष्ट।

२८ अथ सावित्रगदाभस्मीकृतसुमालिवीक्षणजातामर्षस्य मेघनादस्य जयन्तेन सार्कं द्वन्द्वयुद्धम्, ततो मातामहेन जयन्तहरणम्, रुद्रैः कुम्भकर्णशरीरदलनम्, रावणेन्द्रयोः परस्परं हेतिभिः प्रहारमप्याह।

सर्गाः । विषयाः ।

२९ अथ रावणबलस्य दशांशावशेषितत्वम्, ततो देवसेनया रावणाक्रमणम्, तद्वीक्षणजनितामर्षेण रावणिनेन्द्रग्रहणं सर्वेषां लङ्कागमनं च ।

३० अथ ब्रह्मणो लङ्कागमनमिन्द्रविमोचननिमित्तकमिन्द्रजितो माहेश्वर्यागे निर्वर्तितेऽमरत्वम्, यागासमाप्तौ तत्क्षणमरणमाप्नुयामिति वरप्रार्थनम्, तथैव भवत्विति ब्रह्माङ्गीकरणपूर्वकमिन्द्रविमोचनम्, त्रिदिवगमनाशक्तस्येन्द्रस्य विधात्राहल्याबलात्कारजनितमुनिशापनिवर्तनहेतुभूतवैष्णवयागकरणबोधनम्, निर्वर्तितवैष्णवयज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवाक्रमणं चेत्यगस्त्येन राघवप्रशंसनम् ।

३१ अथ पृष्टेनागस्त्येन रावणपराजयकथनमारभमाणेन रावणस्य माहिष्मतीपुरगमनम्, तत्र वसुरेतःपुत्रस्यार्जुनस्य जलक्रीडागमनश्रवणान्नर्मदागमनम्, तत्र सैकतवेदिकायां सुवर्णलिङ्गार्चनं च ।

३२ अथ कार्तवीर्यार्जुनभुजसेतुपूरितजलप्रवाहमग्नप्लावितार्धनिर्वर्तितमहादेवपूजोपकरणस्य मन्त्रिभ्यां शुकसारणाभ्यां विज्ञातवृत्तान्तस्य रावणस्य कार्तवीर्येण बन्धनम्, माहिष्मतीनगरप्रवेशश्च ।

३३ अथार्जुनबद्धं रावणं विज्ञाय पुलस्त्येन विमोचनम्, तयोरग्निसाक्षिकं सख्यकरणं च ।

३४ अथ युयुत्सया रावणस्य किष्किन्धायां सन्ध्यार्थं वालिनो दक्षिणसमुद्रगमनं श्रुत्वा तत्र गमनम्, तत्रास्पष्टपदविन्यासं वालिनं ग्रहीतुमुद्युक्तस्यास्य वालिना कक्षपुटे ग्रहणम्, पश्चात्पाश्चिमसमुद्रयानम्, तत उत्तराब्धिगमनम्, पूर्वसमुद्रे तेनैव सह विगाह्य सन्ध्यामुपास्य किष्किन्धोपवनसीमानि प्रक्षेपणम्, ततः कुतः किमर्थमिति च प्रश्नानन्तरमुभयोर्मैत्री, किष्किन्धायामेकमासावधिवासश्च ।

सर्गाः । विषयाः ।

३५ अथ श्रीरामेणातिबलशालिनो हनुमतः साचिव्ये सत्यपि सुग्रीवविप्रवासकारणप्रश्नः, पुनः कुम्भसम्भवेन केसरिणः क्षेत्रेऽञ्जनायां जगत्प्राणेनास्य जननम्, क्षुधितेन शिशुना फलबुद्ध्योदितस्यादित्यस्य जिघृक्षा, सूर्यबिम्बसमीपे सूर्यं ग्रहीतुमागतस्य विधुन्तुदस्य ग्रहणोद्यमनम्, तस्य रोदनमभिज्ञायेन्द्रागमनमिन्द्रवाहनस्यैरावतस्यापि जिघृक्षां वीक्ष्य वज्रिणा कुलिशेन शिशुहननम्, ततो भगवतो वायोर्जगतां प्राणैः सह शिशुं हृत्वा हृदयगुहाप्रवेशे जगतो निश्चेष्टाव्यापारभीतैरमरैः सह सर्वभूतैः प्रार्थितस्य पितामहस्यागमनम्, गुहायां वायुना नीतस्य शिशोर्वीक्षणञ्च ।

३६ अथ मातरिश्वना पादावेशितस्य शिशोर्ब्रह्मणो हस्तस्पर्शेनोज्जीवनम्, ततः सर्वदिक्पालकैः स्वस्वास्त्रैरवध्यत्वम्, आदित्येन स्वतेजसः शततमांशदानपूर्वकं स्वस्मिन्विद्याभ्यासयोग्यतायै वरप्रदानम्, विश्वकर्मणा स्वसृष्टायुधैरवध्यत्वम्, ब्रह्मास्त्रपाशुपतास्त्रैरप्यवध्यत्ववरप्रदानम्, तेषामन्तर्धानम्, वज्रप्रहारेणास्य हनुमत्संज्ञालाभः, पुनरस्य ऋष्याश्रमध्वंसनजनितऋषिशापेन स्वबलाविस्मरणम्, स्तोत्रेण स्वबलस्फुरणानुग्रहप्रसङ्गः, पुनरनेन हनुमता सूर्योन्मुखेन पृष्ठंगमेन ससूत्रवृत्त्यर्थपदानां नवव्याकरणानामध्ययनं चोक्तवतागस्त्येन गमनानुज्ञायाचनम्, दाशरथिना यज्ञायागमनप्रार्थनं च ।

३७ अथ प्रभाते बन्दिभिर्मागधैर्वैतालिकैर्विरचितस्तोत्रस्य श्रीरामस्य शयनादुत्थानम्, ततो निर्वर्तितनित्यकृत्यस्य सभाप्रवेशः, भ्रातृभिः सुग्रीवविभीषणादिभिः कथालापश्च ।

सर्गाः । विषयाः ।

३८ अथ रामेण भरतेन सार्धं मिथिलायै जनकप्रेषणम् , लक्ष्मणेन सह युधाजितो राजग्रहाय प्रेषणम् , ततः सख्युः प्रतर्दनस्य काश्यै प्रेषणं च ।

३९ अथ राज्ञां स्वपुरगमनम् , भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नैस्तद्दत्तसम्मानद्रव्यानयनम् , तद्द्रव्याणां सुग्रीवविभीषणयोः समर्पणम् , अङ्गदहनुमतोः प्रशंसापूर्वकं सुग्रीवनिवेदनम् , तयोः स्वाभरणान्यवमुच्यार्पणम्, नीलनलकेसरिकुमुदगन्धमादनसुषेणपनसमैन्दद्विविदजाम्बवद्गवाक्षविनतधूम्रप्रजङ्घसन्नाददरीमुखादीनां प्रशंसापूर्वकं वस्त्राभरणकनकादिभिः सम्मानम् , तैः सह बहुकालयापनं च ।

४० अथ सुग्रीवादीनां किष्किन्धायै प्रेषणम् , हनुमतोऽभिमतवरप्रदानम् , लङ्कायै विभीषणप्रेषणम् , हनुमते हारप्रदानम् , ततस्तेषां रामवियोगजनितदुःखपूरितनेत्राणां प्रयाणप्रशंसनं च ।

४१ अथापराह्णे धनदप्रेषितपुष्पकागमनम् , पुष्पकविमानेन रामवहनाय प्रार्थनम् , पुना रामेण स्वस्मरणकालसान्निध्यनियोजनपूर्वकं कुबेरं प्रति प्रेषणम् , अमानुषविमानकृतप्रार्थनाविलक्षेण भरतेन रामराज्यप्रजानन्दाविषयप्रशंसनं च ।

४२ अथ कदाचिच्चम्पकाशोकपुन्नागपनसपाटलिलोध्रकोविदाररसालतालहिन्तालतमालकुरकबमरुबकातिन्दुकाद्यनोकहजालमन्थिते पद्मोत्पलकुवलयकुमुदकह्लारनिवहनिबिडितवापीकूपोपकण्ठे धिक्कृतनन्दनचैत्ररथरामणीयके मल्लिकामालतीकुसुमसुरभिगन्धवहाविजिते प्रमदावने जनकतनयया रममाणेन रामेण

सर्गाः ।　　विषयाः ।

पुत्रलाभसूचकदौर्हृदसमयेऽस्मिन् तव किमभिलषितमिति पृष्टया तया मुनीनामाश्रमावलोकनापेक्षाकथनं तथैव श्वो भवत्विति रामेण स्वीकरणञ्च ।

४३ अथ विजयमधुमत्तकाश्यपपिङ्गलकुटसुराजकालियभद्रदन्तवक्त्रसुमागधादिपरिहासकथावर्णनसमये रामेण पौरापवादः पुरे यः कश्चिदस्ति वा नेति वेति पृष्टेन भद्रनाम्ना चारेण सीताविषयकापवादकथनम्, पुनः सत्यमिति सभ्यानामनुवदनं च ।

४४ अथानीतानां भ्रातॄणामाश्लेषपूर्वकं रामेण युष्मत्सहायसम्पत्त्या राज्यं परिपालयितास्मि । अद्य मया युष्मासु वक्तव्यमस्तीत्युक्तानां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां शङ्काकुलचित्ततावर्णनम् ।

४५ अथ सीताया आत्मनश्च कुलप्रभाववर्णनम्, लङ्कायां सीताया अग्निप्रवेशेन शुचित्वम्, सीताविसर्जनेनापि स्वस्य लोकाराधनवृत्तमनूद्य मुन्याश्रमालोकनाभिलाषव्याजेन सीतायास्तमसातीरे लक्ष्मणेन त्यागाय नियोजनम्, रामस्य स्ववचनप्रत्युत्तरदानाभावाय शपथाचरणञ्च ।

४६ अथ प्रभाते लक्ष्मणेन सीतायामग्रजाज्ञानिवेदनपूर्वकं सुमन्त्राधिष्ठितरथारोहणम्, मार्गे दुर्निमित्तनिरीक्षणत्रस्तया सीतया लक्ष्मणे तन्निवेदनम्, रात्रौ गोमतीतीरे सर्वेषां वासः प्रभाते रथारोहणम्, मध्याह्ने गङ्गातीरे सौमित्रिकृतरोदनाय सीतया समाश्वासनम्, गङ्गातरणाय तरण्यारोहणं च ।

४७ अथैतेषां गङ्गातरणम्, ततो लक्ष्मणस्य दुःखातिरेकदर्शनेन सीतायाः प्रश्नस्तेनाग्रजाभिप्रायनिवेदनपूर्वकमत्रैव वाल्मीक्याश्रमोपकण्ठे वसेति कृच्छ्रेण निवेदनम् ।

सर्गाः ।   विषयाः ।

सर्गाः ।	विषयाः ।

मुनिभिर्यागपूरणम्, तुष्टेन भृगुणा चोदितैर्देवैर्निमेः सर्वप्राणिनेत्रेषु वासाय वरप्रदानम्, ऋषिभिर्मथितात्तद्देहादुत्पन्नस्य मिथिरिति, जननाज्जनक इति, विचेतसो देहाज्जन्मना वैदेह इति च नाम्नां लाभे मिथेरावासभूतस्य पुरस्य मिथिलेति नामप्राप्तिश्च ।

५८ अथ लक्ष्मणेन निमेरक्षमाया हेतुप्रश्नः, रामेण सर्वे ययातितुल्या न भवेयुः, पुरा ययातेर्द्वे भार्ये तयोरेका दैतेयतनया शर्मिष्ठा, अन्या शुक्रदुहिता देवयानी, तयोः क्रमेण पूरुयदुरिति द्वौ पुत्रावास्ताम्, राज्ञः शर्मिष्ठापूर्वोः प्रीतिमसहमानयोर्दुहितृदौहित्रयोः प्रीत्यै शुक्रेण ययातिर्जरापीडितशरीरो भवेति शप्त इति कथनम् ।

५९ अथ ययातेरुशनःशापप्राप्तां जरां पूरौ विनिमय्य यौवनग्रहणम्, राज्ञः प्रार्थनामनङ्गीकुर्वते यदवे राक्षसत्वाय शापदानम्, पूरोर्यौवनं पुनर्दत्त्वा राज्याभिषेकवर्णनञ्च ।

६० अथ कदाचिद्वसन्तसमये सभायां श्रीरामसन्निधौ सुमन्त्रेण यमुनातीरवासिनां भार्गवच्यवनादितपस्विनामागमनानिवेदनम्, पुनर्द्वाःस्थेनान्तःप्रवेशितानामुपायनग्रहणपूर्वकमागमनकारणप्रश्नः, श्रीरामकृतकार्यनिर्वहणसङ्गरश्रवणसन्तुष्टैर्विरचितं राघवप्रशंसनञ्च ।

६१ अथ भार्गवेण ब्रह्मण्यस्य शरण्यस्य देवप्रियस्य लोलापुत्रस्य मधोस्तपसाराधितेन भगवता शङ्करेण स्वशूलप्रदानम्, अथ तेन स्ववंश्यानामपि पारम्पर्येण शूलस्थैर्याभ्यर्थनम्, एतच्छूलं तव पुत्रस्यैकस्यैव तिष्ठतु तथापि यदा बहिर्निर्गत्य शूलविरहितो युद्धयेत तदा स मरिष्यति, शूलं मत्समीपमागमिष्यतीति महा-

सर्गाः । विषयाः ।

देववरप्रदानमपि निवेदितवता दूतस्य तत्पुत्रस्य लवणस्य दुश्चेष्टितं किं ब्रूमो वयं बाधिताः रावणवधं श्रुत्वा लवणान्तकस्त्वमेवेति मनसि निश्चित्य त्वां शरणं भजाम इति निवेदनम् ।

६२ अथ रामेण लवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति पृष्टैर्मुनिभिर्लवणस्याहारो ब्राह्मणा मानुषाः सत्त्वानि सर्वाणीति कथितं श्रुतवता लवणवधः कस्यांशोऽयमिति पृष्टयोर्भरतशत्रुघ्नयोः शत्रुघ्नेन लवणो ममैवांश इति प्रार्थितेन रामेण शत्रुघ्नस्य मधुपुराभिषेचननियोजनम् ।

६३ अथाभिषेचनायाग्रजानियोजितेन शत्रुघ्नेनाग्रजयोः स्थितयोरयमभिषेको मम व्रीडाकरोऽप्यग्रजाज्ञाकैङ्कर्यानिर्वहणे मम दोषो न भवेदिति प्रार्थितेन श्रीरामेण ब्राह्मणैर्वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्नैगमैर्मन्त्रिभिः कन्याभिश्चाभिषेचितस्य शत्रुघ्नस्य पुरा मधुकैटभवधार्थं भगवता नारायणेन सृष्टस्य शरस्य प्रदानपूर्वकं लवणवधोपायबोधनम् ।

६४ अथाग्रजदत्तचतुरङ्गबलमग्रतः प्रस्थापय, वर्षाकाले लवणे बहिर्निर्गते मधुपुरद्वारं सेनां पृष्ठतः कृत्वा त्वमेक एव निरुन्त्स्वेति रामेण बोधितः शत्रुघ्नः सेनां प्रस्थाप्य मासान् परं सर्वान्नमस्कृत्य प्रयाणोद्युक्तोऽभूत् ।

६५ अथ साकेतान्निर्गतेन पथि द्विरात्रमुषित्वा वाल्मीकेराश्रमं गतेनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञविभूतिं वीक्ष्य पृष्टेन वाल्मीकिना युष्माकं पूर्वकेण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्दूलरूपिणोर्द्वयोर्निशाचरयोर्निर्मृगीकृतवनयोरन्यतरस्य वधेनावशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवेषं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव

सर्गाः। विषयाः।

सामिषमन्नं याचित्वा महानसे रूपान्तरेण सूदो भूत्वा मानुषमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दापयित्वान्तरधात्, तदन्नदानरुष्टेन वसिष्ठेन शप्तेन राज्ञा प्रतिशापाय जलाहरणम्, तत्पत्न्या मदयन्त्या निषिद्धेन स्वपादावोक्षणात् कल्माषपादाभिख्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठाच्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञभूमिरिति कथनम्।

६६ अथ शत्रुघ्नस्य पर्णशालानिवासरात्रौ सीताया दारकद्वयप्रसवं श्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धनं कृतं ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरणम्, तयोर्जननं श्रुत्वानन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं च।

६७ अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रभावस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण च्यवनेन पूर्वं सर्वविजयी युष्मत्कुलकूटस्थो मान्धाता स्वरिन्द्रेणार्धासनगतो भूमौ सर्वजेता त्वं न भवसि, मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेनो भस्मीकृतः त्वञ्च विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्यादि।

६८ अथ प्रभाते स्वाहारसङ्ग्रहार्थं पुराद्बहिर्लवणगमनम्,ततः सायुधस्य शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतरणपूर्वकं मधुपुरद्वारनिरोधनम्, अर्धदिवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्वहता पुरद्वारमागतेन लवणेन शत्रुघ्ननिर्भर्त्सनम्,ततो रोषाविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्रार्दार्चिर्निर्गमनम्, दिवि भुवि समानप्रभावस्य दशरथस्य रावणहन्तुर्भ्रातुश्च प्रभावसङ्कीर्तनेन सह स्वनामसङ्कीर्तनं च श्रुतवता स्वमातृष्वसुर्भ्रातुर्दशवदनस्य हनन-

सर्गाः । विषयाः ।

श्रवणातिकुपितेन लवणेनायुधाहरणार्थमवकाशप्रदानाय याचनम्, तदनङ्गीकुर्वतानेन जीवलोकं सुदृष्टं कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनम् ।

६९ अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वयुद्धे लवणकरविसृष्टमहातरुताडितस्य मूर्च्छितस्य राघवस्य भूमौ पतनम्, तदन्तरेऽस्य स्वायुधाहरणाभिलाषं विना भक्ष्योद्वहनम्, तदन्तरं एवोत्थितेन शत्रुघ्नेन मार्गनिरोधनपूर्वकं संवर्तसमयसमुज्ज्वलत्सूर्यमण्डलसवर्णस्यातिभीषणस्यामोघबाणधारणेन बिभ्यतो लोकान्वीक्ष्य ससम्भ्रमं पितामहमुपगतवतां देवानां नारायणबाणप्रभाववर्णनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुरागमनम्, तत आकर्णाकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लवणोरो भित्त्वा रसातलं प्रविश्य पुनः शत्रुघ्नकरप्रवेशः, तत्क्षण एवाहम्पूर्विकया निर्गतयोर्लवणप्राणशूलयोरन्तकान्तकयोः समीपगमनम्, ततः शत्रुघ्नशिरसि पुष्पवर्षपतनम्, राघवजयानिरीक्षणविकसितहृदयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारणगन्धर्वाणां जयशब्दश्च ।

७० अथ विनिपातितं लवणं वीक्ष्याभ्यागतैः पुरुहूतपुरःसरैर्देवैः शत्रुघ्नाय ससैन्याय धर्मपुरप्रवेशानुज्ञाप्रदानम्, ततो विविधपण्योपशोभितापणचत्वरचैत्योद्यानाभिरामायां नानाविधतरुजालशोभिततीरया विकसितकमलकह्लारकुवलयकुमुदखण्डमण्डितया यमुनानद्या समेतायां मधुपुर्यां राघवानुजराज्यकरणञ्च ।

७१ अथ रामदर्शनाभिलाषेण शत्रुघ्नेनायोध्यां प्रति प्रयाणम्, मध्येमार्गं वाल्मीक्याश्रमगमनम्, तता-

सर्गाः ।   विषयाः ।

ऽभिवादितेन वाल्मीकिना लवणवधश्रवणसन्तुष्टेन विरचितं शत्रुघ्नप्रशंसनम्, अनुगैः सह रामचरितगानाकर्णनपरवशहृदयस्य शत्रुघ्नस्योपकार्याप्रवेशश्च ।

७२ अथ रात्रौ वाल्मीकिशिष्यकृतरामचरितगानश्रवणस्मरणादलब्धनिद्रः शत्रुघ्नः प्रभाते निर्वर्तितनित्यकृत्यो वाल्मीकिमभिवाद्य तेनाश्लिष्य विसर्जितो लब्धानुज्ञश्चायोध्यां प्रविश्य श्रीरामं दृष्ट्वाभिवाद्य तेन विरचितकुशलप्रश्नो नाहं मधुपुरीं गन्तुमभिलषाम्यत्रैवार्यसमीपे स्थातुमिच्छामीति रामं सम्प्रार्थ्यात्र स्थातुं नोचितं सप्तरात्रमिहोषित्वा ततो मधुपुरीं गच्छेति नियोजितोऽथ सप्तरात्रात् परं भरतलक्ष्मणाभ्यां दूरमन्वीयमानो मधुपुरीमगमत् ।

७३ अथ मृतं बालं सुतं राजद्वारि गृहीत्वा पत्नीसहायस्य द्विजवर्यस्य रोदनम्, तत्कृतराजगर्हणं च ।

७४ अथ द्विजदुःखसमानदुःखः श्रीरामो वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयमौद्गल्यकाश्यपकात्यायनगौतमजाबालिनारदादिभिर्भ्रातृभिर्मन्त्रिभिश्च सम्मन्त्र्य नारदेन युगधर्मप्रकटनपूर्वकं द्विजबालमरणकारणं शूद्रतपश्चरणं निवेद्य तमन्वेषयेति नियोजितः ।

७५ अथ दाशरथिर्द्विजपुत्रकलेवरसंरक्षणं नियुज्य स्मरणमात्रागतं पुष्पकमारुह्य प्रथमं प्रतीचीं तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैवलस्योत्तरपार्श्वे दुष्करं तपश्चरन्तं कंचिद्वीक्ष्य तस्य जात्याद्यपृच्छत् ।

सर्गाः । विषयाः ।

७६ अथ दाशरथिः सशरीरस्वर्गगमनाय दुष्करं तपश्चरन्तं शम्बुकनामानं शूद्रं विज्ञाय तस्यासिना शिरश्छित्त्वा देवैः पूजितस्तेभ्यो द्विजबालजीवितागमं श्रुत्वा तैः सहागस्त्याश्रमं गत्वागस्त्यमभिवाद्यागस्त्येनापि स्तुतो हस्ताभरणं स्वीकुर्वीति प्रार्थितो राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां निवेद्य तेन लोकपालांशत्वेन ब्रह्मणा सृष्टं क्षुपं राजानं दृष्टान्तीकृत्येन्द्रांशत्वेन प्रतिगृह्णाणेति प्रार्थितो हस्ताभरणं गृहीत्वा तस्य गमनकारणमन्वपृच्छत् ।

७७ अथ कुम्भसम्भवः स्वस्य हस्ताभरणागमनकारणं वक्तुमारभमाणः पुरा निर्मानुष्ये मृगपक्षिविवर्जिते वने कस्मिंश्चित् तपस्तप्तुं गतोऽहं योजनायामं कञ्चित् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा तस्मिन् सरसि हृष्टपुष्टाङ्गं कञ्चिच्छवं वीक्ष्य चिन्तयानः पुनराकाशे दिव्यविमानेऽप्सरोभिः सर्वाभरणभूषिताभिर्गन्धर्वैः नृत्तगीतसुखमनुभवन्तमपि विमानदवरुह्य स शवं भक्षमाणं स्वर्गिणमालोक्य को भवान् दिव्यपुरुष एतादृशमनर्हमाहारमङ्गीकरोषीति पृष्टो वृत्तं सर्वं वक्तुमयातिष्ट ।

७८ अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभून्, तस्य कलत्रद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका श्वेतनामानं मामजनयदन्या मम यवीयांसं सुरथमजनयत्, पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषिञ्चन्नहं वर्षसहस्राणि राज्यं धर्मतः परिपाल्य विज्ञ तायुरनुजं राज्येऽभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेऽस्मिन्वनेऽस्य सरसः समीपे दुष्करं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिसम्पन्नः क्षुत्पिपासातुरो

सर्गाः । विषयाः ।

ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म, कस्मैचिद्भिक्षार्थिने यतये भिक्षां न दत्तवान् , तस्मात्पङ्क्तिवच्चनापुष्टं स्वशरीरं सरोगतं भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिरा-द्भवितेत्युक्तम्, यदि भवानगस्त्योऽसि ममाभरणं गृहीत्वा मां तारयेत्यवादीत् , पुनरहमाभरणमगृह्णं शवं चान्तरधात्, श्वेतोऽपि नृपो दिवं जगाम तदिदं हस्तभूषणमित्याह ।

७९ अथ मृगपक्षिविवर्जितस्य वनस्य वृत्तान्तं पृच्छतो राघवस्यागस्त्येन पूर्वं मनोः पुत्रस्येक्ष्वाकोः पुत्रेण शातमिकेन दण्डेन विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये पर्वतरोधसि मधुमन्तं नाम पुरं लब्धम् ।

८० अथ बहुवर्षगणान् राज्यं पालयतो दण्डस्य स्वगुरोः शुक्रस्याश्रमगमनम्, तत्रैकाकिनीं शुक्रपुत्री-मरजां दृष्ट्वा कामपरवशेन तस्या बलात्कारो वेपमानया तया शुक्रागमनप्रतीक्षणं च ।

८१ अथोशनस आश्रमागमनम्, क्षुत्पिपासातुरेणानेन स्वदुहितृनिरीक्षणेनानिवार्यक्रोधेन ‘ दण्डः सप्तरात्रेण सभृत्यबलवाहनो नाशमेष्यति, यावद्दण्डविषयस्तावदाचिरेण पांसुवर्षेण निर्मनुष्यं मृगपक्षि-विवर्जितमरण्यं भवत्विति ’ च शापदानम् , तदाप्रभृत्यस्य दण्डकारण्याभिधा जातेति कथनम्, सूर्ये-ऽस्तंगतेऽगस्त्येन सन्ध्यानिमित्तं रामप्रेषणं च ।

८२ अथाप्सरोवरसेविते तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्यानुष्ठानपूर्वकं श्रीरामस्यागस्त्याश्रमाग-मनम्, कन्दमूलौषधिशाल्यन्नादिभिरातिथ्यम्, तत्रैव रात्रियापनम् , प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येनागस्त्य-

सर्गाः ।   विषयाः ।

स्तोत्रमगस्त्येनापि ऋषिनिकटे रामस्तवः, पुनरगस्त्याभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्धदिवसेऽयोध्यागमनम्, गृहमध्यकक्ष्यायां पुष्पकादवरोहणम्, पुष्पकविसर्जनम्, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाःस्थप्रेषणं च ।

८३ अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरानयनम्, तयोरालिङ्गनपूर्वकं रामेण राजसूययागकरणाय बोधनम्, भरतेन वश्यानां सर्वराज्ञां सर्वप्रजानां हिंसामसहमानेन तन्निरोधनमवरजेनोक्तं पूर्वजेनाङ्गीकृतम् ।

८४ अथ लक्ष्मणेनाश्वमेधयागकरणाय बोधनम् , पूर्वं वृत्रे लोकत्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तपःकृतमतौ पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निवेश्य दुष्करं तपः कुर्वति शक्रो विष्णुं शरणं गत्वा वृत्रोऽतीव बलवान् किंच दुष्करं तपश्चरति तद्धननविषये त्वया विना नान्या गतिरिति प्रार्थितवानिति ।

८५ अथ वृत्रवधमशेषेण वदेति रामानियोजितेन लक्ष्मणेनेन्द्रप्रार्थितो विष्णुस्तेनाहं पूर्वं स्तुतस्तस्य हननं कर्तुं मम नोचितं मया विना युष्माकं नान्या गतिस्तस्मादुपायं वच्मि, आत्मानं त्रेधा विभज्यैकेनांशेन वज्रमेकेनेन्द्रमन्येन भूतलं प्रविशामि तेन वृत्रं हनिष्यतीन्द्र इति देवानुक्त्वान्तरधात् , ततो देवाः सेन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता बभूवुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनत्, ततो वासवं ब्रह्महत्यानुव्रजद्देवा विष्णुं स्तुत्वा विष्णुनात्मीयाश्वमेधयागकरणाय बोधिता इति ।

८६ अथ ब्रह्महत्यया परीते वासवे विप्रनष्टेन्द्रं लोकं शून्यं ध्वस्तां भूमिं निरानन्दाः प्रजा दृष्ट्वा देवा विष्णूपदिष्टं वैष्णवमश्वमेधं यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्र समाचरन् , ततो ब्रह्महत्या दुर्वासा पुरत आगत्य क मे स्थानं विधास्यथेत्यवोचत्, ततो देवेभ्यः स्वात्मानं चतुर्धा विभज्यैकेनां-

सर्गाः। विषयाः।

शेन पूर्णासु नदीषु चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी वसिष्याम्येकेन भूम्यां सदा वसिष्यामीतरेण युवतिषु मासि मासि त्रिरात्रं दर्पघ्नी निवसिष्याम्यन्येन ये ब्राह्मणहन्तारस्तत्र वसिष्यामीति वराँल्लब्ध्वा गच्छद्देवा इन्द्रं प्रणम्य विज्वरं स्वर्गमानिन्युरिति कथाशेषः पूरितो लक्ष्मणेनाश्वमेधप्रभाव एतादृश इति प्रकाशितश्च।

८७ अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समापिते रामोऽप्येनां कथां वक्तुमारभमाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इलो नाम धर्मिष्ठो राजा धर्मेण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगयां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थानं गतस्तत्र देव्योमया रममाणेन नारीरूपेण शम्भुना स्त्रीभूतं तत्रत्यपुरुषवर्गं दृष्ट्वा सानुगमात्मानं च स्त्रीकृतं वीक्ष्यातिचकितमतिस्तमेव वृषभध्वजं तुष्ट्वा पुरुषत्वं विनान्यं वरं वरयेत्युक्तः, पुनरुमाप्रसादेन मासमेकं पुंस्त्वं मासमेकं स्त्रीत्वं च प्रतिपद्य मासं पुरुषो भूत्वा पुनर्मासं त्रिलोकसुन्दरीला नाम पुरन्ध्र्यभूदिति।

८८ अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतूहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां पूरयमाणः स्त्रीभूतेला सानुगा तत्र वने रममाणातिरमणीयं कंचित्सरोवरं वीक्ष्यानुगताभिर्विहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोमसुतं बुधमपश्यत्। सोऽपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो बुद्ध्या विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासां किम्पुरुषसुखानुभवसदृशं किम्पुरुषीरूपं प्रादादित्यवादीदिति।

८९ अथ किम्पुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोर्भरतलक्ष्मणयोर्भूयोऽपि कथां कथयता रामेण विद्रुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इलां सर्वाङ्गसुन्दरीं मोहपरवशोऽरमयत्। मासे पूर्णे सुप्तोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुतं वीक्ष्य मामनुगताः कुत्र गता इत्यपृच्छत्। सोऽपि अश्मवर्षेण सर्वे निपातिता इत्यवोचत्। इलोऽपि राज्यगमनाय

सर्गाः । विषयाः ।

नैच्छत्, बुधेन संवत्सरान्तं वसेत्युक्तो मासं पुरुषो भूत्वा मासं स्त्री भूत्वा नवमे मासि पुरूरवसं नाम पुत्रं जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्ते पुरुषत्वप्राप्तिकाले तेन कथाभिराभिरञ्जित इति ।

९० अथ पुंस्त्वं प्राप्त इल बुध हूतेन संवर्तेन सह च्यवनारिष्टनेमिप्रमोदनमोदकदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामागमनम्, तेष्विलवृत्तान्तनिवेदनम्, तेषामन्योन्यं संवदतां कर्दमस्य पुलस्त्यक्रतुवषट्काराेकारैः सहागमनमागतानां द्विजानामिलहितैषिणामन्योन्यसम्भाषणम्, एतैः सह कर्दमेन प्रजापतिना महादेवप्रीत्यै अश्वमेधयागकरणम्, प्रसन्नेन शम्भुनेलस्य स्त्रीत्वविमोचनम्, शशबिन्दुनाम्ना पुत्रेणाधिष्ठितं बाह्लिकमुत्सृज्येलेन मध्यदेशे प्रतिष्ठाननगरे राज्यकरणम्, अन्ते पुरूरवसं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेध एतादृश इति रामकृतवर्णनं च ।

९१ अथ रामप्रेरितेन लक्ष्मणेन वसिष्ठादीनामृषीणामानयनम्, रामेणाभिवादनपूर्वकमश्वमेधकरणाय स्वाभिप्रायनिवेदनम्, आशीर्वादपूर्वकं तेषामङ्गीकारे रामेण सुग्रीवविभीषणयो राज्ञां चाह्वानाय लक्ष्मणनियोजनम्, नैमिषारण्ये यज्ञवाटकरणाय नियोजनम्, पुनस्तण्डुलमुद्गमाषतिलसूपस्नेहाज्यादिपूरितयागसामग्रीं पुरस्कृत्य सुवर्णप्रतिकृत्या सीतया मातृभिश्च सह भरतप्रेषणम, तत्रागच्छतां राज्ञामृषीणामुपकार्यानिर्माणाय बोधनं च ।

९२ अथ सर्वं संस्थाप्य रामेण कृष्णसारमृगवर्णाश्वमोचनम्, तद्रक्षणायाश्वचर्यार्थं च ऋत्विग्भिर्बलैश्च सह लक्ष्मणप्रेषणम्, ततो नैमिषे यज्ञवाटदर्शनविकसितहृदयपुण्डरीकेण रामेण तत्र निवसतां राज्ञा-

सर्गाः। विषयाः।

मुपायनस्वीकारप्रत्यर्चनापूर्वकमुपकारिकानिवेदनम्, सानुगानां तेषां शत्रुघ्नसहायेन भरतेनान्नदानवस्त्राणां प्रदापनम्, ततः प्रणतैर्वानरैः सुग्रीवेण च विप्राणां परिवेषणम्, उग्रतपसामृषीणां विभीषणेन पूजाविधानमेवमहरहरुपचीयमानाया यज्ञसमृद्धेः संवत्सरान्तं प्रवर्तनञ्च।

९३ अथ यज्ञवाटं प्रति सशिष्यस्य वाल्मीकेरागमनम्, ऋषिवाटनिकट उटजपरिकल्पनम्, तत्र फलमूलपूरितवनेभ्यो यथारुचि फलभक्षणनियोगपुरस्सरं समागतर्षीणां भगवच्छ्रीरामचन्द्रस्य चेच्छया तत्पुरस्ताल्लयसमन्वितं वीणागानपुरःसरं रामायणमादितो विंशतिसर्गक्रमेणान्यूनातिरिक्तं प्रतिदिनं यथाक्रमं गायेथाम्, कौ युवामिति पृष्टौ चेद्वाल्मीकिशिष्याविति ब्रूतामिति कुशलवयोर्नियोजनम्।

९४ अथ तयोर्गानमाधुर्यश्रवणपरवशहृदयेन रामेणाहूतानां चतुर्वेदपारगाणां मूर्च्छारोहणादिस्वरलक्षणज्ञानां पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुशलानां पुरतस्तयोर्गानारम्भे नारदोपदिष्टसंक्षेपगानपूर्वकं यागाभ्यन्तरं विंशतिसर्गसमापनावसरे रामतुल्ययोरेतयो रामेण अष्टादशसहस्रसुवर्णदानाय भ्रातरि नियोजिते फलमूलाशिनोरावयोः किमनेनेति ताभ्यां तन्निरोधनम्, ततो रामेण ग्रन्थकर्ता कुत्रास्ते, किं प्रमाणम्, का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता भगवान् वाल्मीकिरत्रैवागतः, चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकाः प्रमाणम्, पञ्च सर्गशतानि, काण्डानि षट् सोत्तराणि, गाने श्रवणेच्छा चेद्विस्रब्धं शृणुतेति प्रतिवचनम्, बाढमित्युक्त्वा श्रुत्वा च रामस्य ऋषिभिः सह कर्मशालायां गमनम्।

९५ अथैवं बहुष्वहःसु गायतोस्तयोर्ग्रन्थान्तरे सीतापुत्रत्वविज्ञानेन सीतशपथनिमित्तं वाल्मीकये दूतप्रेष-

सर्गाः ।　　　　　　विषयाः ।

णम् , मुनिना तथैवाङ्गीकारे राज्ञामृषीणां तन्निवेदनम् , तै रामगुणश्लाघनम् , ततस्तेषां विसर्जनं च ।

९६ अथ रामाहूतानां वसिष्ठादीनामृषीणां सर्वेषां जनानां दोषप्रयोक्तॄणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानयनपूर्वकं सीताशुद्धिं ज्ञानवता सीतेयं निर्दोषा ममान्तरात्मा मनःषष्ठानि भूतानि च शुद्धां विदन्ति इयमशुद्धा चेदहं जन्मप्रभृत्यनुष्ठीयमानतपःफलं नानुभवामि, शुद्धेति रामोऽपि विज्ञाय लोकापवादं प्रमार्ष्टुकामः सीताशुद्धेर्दृढीकरणं चकार ।

९७ अथ वाल्मीकिनैवमुक्ते ब्रह्मवासवादिसर्वदेवेष्वागतेषु राजभिः पृथ्वीसुरैर्नागरैः शोभितायां सभायां साञ्जलिबन्धे रामे मुनिवाक्यैरेवाकल्मषैर्मम प्रत्ययेऽपि सीताशपथात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम प्रीतिरस्तीति निवेदयति, दिव्यगन्धयुतस्य वायोः प्रचारः, ततो रामं विना नान्यं मनसा स्मरामि । यदि मनसा वाचा वपुषा राममेव समर्चये यदि माधवी मे विवरं दास्यतीति काषायवासिन्या सीतया शपथकरणम्,क्षणेन भूतलादुत्थिते नागैर्दिव्यवपुभिर्धृते कमनीयसिंहासने धृतदिव्यशरीरया भूम्या गृहीतहस्तायाः सीताया उपवेशनम् , आकाशात्पुष्पवृष्टिपतनम् , तस्या रसातलप्रवेशः, सर्वजगतां विस्मयसंमोहौ च ।

९८ अथ सीताया रसातलप्रवेशाद्दतिदूयमानमानसेन श्रीरामेण सकोपेन भूमिं प्रति तव सुतां सीतां जामातुर्मम समीपं नानयेथा यदि शरैः सशैलवनां त्वां विधमिष्यामीत्युदीरणम् , ब्रह्मणा पूर्वकं भावं स्मर,सुखं रसातलं प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गे त्वया सङ्गमिष्यत्येतत्परिषन्मध्ये तवेदं सोत्तरं वाल्मीकिकृतं काव्यं श्रुतम्, शेषं भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यवायकस्त्वमेव परमऋषिस्त्वमेवार्षपूज्यः शृणुष्वावहितो मुनिभिः

सर्गाः । विषयाः ।

सहेति कथनम्, पुनस्तस्यान्तर्धानम्, श्रीरामेण वाल्मीकये श्वो गापयितव्यं भविष्यदुत्तरमिति निवेदनम्, ततः पर्णशालागमनं च ।

९९ अथ प्रभाते सर्वमुनिभिर्भविष्यदुत्तरश्रवणम्, अश्वमेधं समाप्य सीतादुःखं मनसि निधायायोध्यागमनम्, तत्राश्वमेधशतं काञ्चनमय्या सीतया सहानेकविधयागांश्च विधाय स्वर्गतानां मातॄणामौर्ध्वदैहिककरणञ्च ।

१०० अथ युधाजिता गार्ग्यप्रेषणम्, अयोध्यामागतेन गार्ग्येण युधाजिद्दत्तपारितोषिकस्याहरणम्, रामेण प्रत्युत्थानपूर्वकं पारितोषिकस्वीकारः, रामप्रश्नानुगुणमुत्तरं दत्त्वा सिन्धोरुभयपार्श्वे फलमूलोपशोभितः कश्चिद्देशः शैलूषपुत्रैर्गन्धर्वैराक्रान्तस्तान्निर्जित्य स्ववशे कुरुष्व नान्यैः प्रवेष्टुं शक्यत इति युधाजिताभिहितमिति वदतो गार्ग्यस्य वचःश्रवणपरितुष्टेन रामेण ऋषेः पुरत इमौ स्वकुमारौ तक्षपुष्कलौ भरतो गृहीत्वा युधाजिता बलेन च सह गत्वा तान्निर्जित्य तत्र संस्थाप्य मत्समीपमागमिष्यतीत्युभावाभिषिच्य भरतेन चतुरङ्गबलेन सह प्रेषणम्, तेषां केकयनगरप्रापणं च ।

१०१ अथ भरतयुधाजितोर्युद्धाय गन्धर्वदेशगमनम्, भरतमागतं श्रुत्वा युद्धायागतानां गन्धर्वाणां भरतेन सप्तरात्रं युद्धप्रवर्तनम्, ततो भरतेन संवर्तास्त्रेण कामरूपिणां त्रिकोटिगन्धर्वाणां हननम्, तक्षपुष्कलयोस्तक्षशिलापुष्कलावतनगर्योः प्रतिष्ठापनम्, पञ्चवर्षादनन्तरं भरतस्यायोध्यागमनमग्रजाभिवादनपूर्वकं गन्धर्ववधानिवेदनञ्च ।

१०२ अथ लक्ष्मणसुतयोरङ्गदचन्द्रकेत्वोराभिषेचनम, लक्ष्मणानुगतस्याङ्गदस्य कारुपथे पाश्चात्यदेशेऽ-

सर्गाः । विषयाः ।

सर्गाः । विषयाः ।

दर्शनाभिवादनपूर्वकमागमनकारणप्रश्नः, वर्षसहस्रसमापिततपसो मम सिद्धमन्नं दातुमर्हसीति तस्य प्रतिवचनोत्तरक्षणे सिद्धान्नोपाहरणम्, भुक्त्वा सन्तुष्टस्यर्षेर्गमनम्, दुःखसंतप्तेन रामेण कालवाक्यस्मरणं च ।

१०६ अथ प्रतिज्ञास्मरणदुःखितमग्रजं वीक्ष्य लक्ष्मणेन निजप्रतिज्ञानिर्वहणेन लोकान्पालयेति सहर्षं प्रार्थितेन रामेण मन्त्रिपुरोधसामावर्णनम्, पुरोधसादिष्टेन स्वानुजाविसर्जनम्, ततो लक्ष्मणेन सरयूगतेन स्नातेन प्राणापानसमीकरणपूर्वकमिन्द्रियवशीकरणम्, तत्समयसमागतैर्देवैः सशरीरस्यास्य स्वर्गप्रापणं च ।

१०७ अथ लक्ष्मणविरहासहिष्णुना रामेण मन्त्रिणां वसिष्ठस्य पुरतो भरतं राज्येऽभिषिच्य स्वयं वनं गत्वा लक्ष्मणगतिं गमिष्यामीति निवेदनम्, तच्छ्रवणमूर्छितानां प्रकृतीनामधःपतनम्, मूर्च्छितेन भरतेन कोसलेषूत्तरकोसलेषु च कुशलवयोरभिषेककरणाय शत्रुघ्नाय दूतप्रेषणाय च प्रार्थनम्, वासिष्ठेन भूमौ पतितानां प्रकृतीनां निरीक्षणाय रामे निवेदनम्, राघवेण तासामभिमतप्रश्ने ताभिः प्रकृतिभिर्दारैः पुत्रैः सहानुयात्राकरणम्, ततः कोसलेषु कुशमुत्तरकोसलेषु लवं चाभिषिच्याङ्के निधाय मूर्ध्न्युपाघ्राय चतुरङ्गबलसहाययोरुभयोः स्वपुराभ्यां प्रेषणं च ।

१०८ अथ रामप्रेषितानां दूतानां मथुरागमनम्, शत्रुघ्नाय लक्ष्मणत्यागकुशलवाभिषेचनस्वर्गगमनोद्यमनादिनिवेदनम्, ततः शत्रुघ्नेन स्वपुत्रयोः सुबाहुशत्रुघातिनोर्मथुरायां वैदिशे चाभिषेचनपूर्वकं समांशेन बलप्रदानम्, यथाभागं धनप्रदानम्, तत एकेन रथेनागतस्य शत्रुघ्नस्यायोध्यायां रामाभिवादनम्, रामे स्वानुयात्रनिवेदनम्, ततो वानराणामनुगमनाङ्गीकरणम्, सुग्रीवप्रार्थनाभ्युपगमो विभीषणस्य

सर्गाः । विषयाः ।

इत्युत्तरकाण्डकथानुक्रमणिका ।

॥ इति वाल्मीकीयरामायणस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अथ श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यप्रारम्भः ।

* श्रीरामपञ्चायतन । *
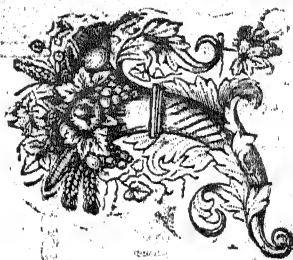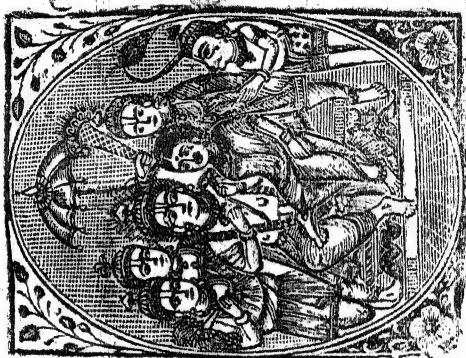
श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ रामायणमाहात्म्यम् ॥ श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रामं विना का गती रामेण प्रतिहन्यते कलिमलं रामाय कार्यं नमः ॥ रामात्त्रस्यति कालभीमभुजगो रामस्य सर्वं वशे रामे भक्तिरखंडिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयं राममिंदिरानंदमांदिरम् ॥ वंदे च परमानंदं भक्तानामभयप्रदम् ॥२ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या यस्यांशा लोकसाधकाः ॥ तमादिदेवं श्रीरामं विशुद्धं परमं भजे ॥ ३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातं यत्पृष्टं विदुषा त्वया ॥ संसारपाशबद्धानां दुःखानि सुबहूनि च ॥ ४ ॥ एतत्संसारपाशस्य च्छेदकः कतमः स्मृतः ॥ कलौ वेदोक्तमार्गाश्च नश्यंतीति त्वयोदितम् ॥ ५ ॥ अधर्मनिरतानां च यातनाश्च प्रकीर्तिताः ॥ घोरे कलियुगे प्राप्ते वेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाखंडत्वं प्रसिद्धं वै तत्सर्वं परिकीर्तितम् ॥ कामार्ता ह्रस्वदेहाश्च लुब्धा अन्योन्यतत्पराः ॥ ७ ॥ कलौ सर्वे भविष्यंति स्वल्परायो बहुप्रजाः ॥ स्त्रियः स्वपोषणपरा वेश्या लावण्यशालिनः ॥ ८ ॥ पतिवाक्यमनादृत्य सदान्यगृहतत्पराः ॥ दुःशीला दुष्टशीलेषु करिष्यंति सदा स्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ता भविष्यंति पुरुषेषु कुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्यो देहसंस्कारवर्जिताः ॥ १० ॥ वाचालाश्च भविष्यंति कलौ प्राप्ते च योषितः ॥ भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेन शिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥ पाखंडालापनिरताः पाखंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदा द्विजा भविष्यंति तदा वृद्धिं गतः कलिः ॥ विप्रवंशोद्भव श्रेष्ठ उपवीतं शिखां त्यज्येत् ॥ १३ ॥ कथं तन्निष्कृतिं याति वद सूत महामते ॥ राक्षसाः कलिमाश्रित्य जायंते ब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परं विरुध्यंति भगवद्धर्मबंधकाः ॥

द्विजानुष्ठानरहिता भगवद्धर्मवर्जिताः ॥ १५ ॥ कलौ विप्रा भविष्यंति कंचुकोष्णीषधारिणः ॥ घोरे कलियुगे ब्रह्मन् जनानां पापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च कथं भवेत् ॥ शूद्रहस्तोदकं पक्वं शूद्रैश्च सह भोजनम् ॥१७॥ शौद्रमन्नं तथाश्नीयात्कथं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यथा तुष्यति देवेशो देवदेवो जगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नो वदस्व सर्वज्ञ सूत कारुण्यवारिधे ॥ १९ ॥ वद सूत मुनिश्रेष्ठ सर्वमेतदशेषतः ॥ कथं न जायते तुष्टिः सूत त्वद्वचनामृतात् ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ शृणुध्वमृषयः सर्वे यदिष्टं वो वदाम्यहम् ॥ गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ २१॥ रामायणमहाकाव्यं सर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामचन्द्रगुणोपेतं सर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महाफलम्॥ अपूर्वपुण्यफलदं शृणुध्वं सुसमाहिताः॥२४॥महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः॥ श्रुत्वैतदार्षं दिव्यं हि काव्यं शुद्धिमवाप्नुयात्॥२५॥रामायणे प्रवर्तंते सज्जना ये जगद्धिताः॥त एव कृतकृत्याश्च सर्वशास्त्रार्थकोविदाः॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं च द्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यं च सदा भक्त्या रामाख्यानं तदा नृभिः॥२७॥ पुरार्जितानि पापानि नाशमायांति यस्य वै ॥ रामायणे महाप्रीतिस्तस्य वै भवति ध्रुवम् ॥२८॥ रामायणे वर्त्तमाने पापपाशेन यंत्रितः॥ अनाहृत्यान्यथा गाथासक्तबुद्धिः प्रवर्तते ॥२९॥ ? तस्मात्तु रामायणनामधेयं परं तु काव्यं शृणुत द्विजेंद्राः ॥ यस्मिञ्छ्रुते जन्मजरादिनाशो भवत्यदोषः स नरोऽच्युतः स्यात् ॥३०॥ वरं वरेण्यं वरदं तु भाव्यं निजप्रभाभासितसर्वलोकम् ॥ संकल्पितार्थप्रमदादिकाव्यं श्रुत्वा व्रजेन्मोक्षपदं मनुष्यः ॥३१॥ ब्रह्मेशविष्ण्वाख्यशरीरभेदैर्विश्वं सृजत्य-

त्ति च पाति यश्च ।। तमादिदेवं परमं परेशमाधाय चेतस्युपयाति मुक्तिम् ।।३२ ।। यो नैामजात्यादिविकल्पहीनः परः पराणां परमः परः स्यान्।।वेदांतवेद्यः स्वरुचा प्रकाशः स वीक्ष्यते सर्वपुराणवेदैः।।३३।। ऊर्जे माघे सिते पक्षे चैत्रे च द्विजसत्तमाः ।। नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ।। ३४ ।। इत्येवं शृणुयाद्यस्तु श्रीरामचरितं शुभम् ।। सर्वान्कामानवाप्नोति परत्रामुत्र चोत्तमान् ।। ३५ ।। त्रिसप्तकुलसंयुक्तः सर्वपापविवर्जितः ।। प्रयाति रामभवनं यत्र गत्वा न शोच्यते ।।३६।। चैत्रे माघे कार्तिके च सिते पक्षे च वाचयेत् ।। नवम्यहनि तस्मात्तु श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ।।३७।।रामायणं चादिकाव्यं स्वर्गमोक्षप्रदायकम् ।। तस्मात्कलियुगे घोरे सर्वधर्मबहिष्कृते ।। ३८ ।। नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ।। रामायणपरा ये तु घोरे कलियुगे द्विजाः ।।३९।।ते नराः कृतकृत्याश्च न कलिर्बाधते हि तान्।। कथा रामायणस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे।।४०।।तद्गृहं तीर्थरूपं हि दुष्टानां पापनाशनम्।।तावत्पापानि देहेऽस्मिन्निवसंति तपोधनाः।।४१।। यावन्न श्रूयते सम्यक् श्रीमद्रामायणं नरैः।।दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्रामायणोद्भवा।।४२।।कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ।। ऊर्जे माघे सिते पक्षे चैत्रे च द्विजसत्तमाः।।४३।।यस्य श्रवणमात्रेण सौदासोऽपि विमोचितः ।। गौतमशापतः प्राप्तः सौदासो राक्षसीं तनुम् ।। ४४ ।। रामायणप्रभावेण विमुक्तिं प्राप्तवान्पुनः ।। यस्त्वेतच्छृणुयाद्भक्त्या रामभक्तिपरायणः ।। ४५ ।। स मुच्यते महापापैरुपपातकराशिभिः ।।४६।। इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।। ऋषय ऊचुः ।। कथं सनत्कुमाराय देवर्षिर्नारदो मुनिः ।। प्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथं च मिलितावुभौ ।।१।। कस्मिन्क्षेत्रे स्थितौ तात तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।।यदुक्तं नारदेनास्मै तन्नो ब्रूहि महामुने

॥२॥ सूत उवाच ॥ सनकाद्या महात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ॥ निर्ममा निरहंकाराः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३ ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि सनकश्च सनंदनः ॥ सनत्कुमारश्च तथा सनातन इति स्मृतः ॥ ४ ॥ विष्णुभक्ता महात्मानो ब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्रसूर्यसंकाशाः सत्यवंतो मुमुक्षवः ॥५॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्राः सनकाद्या महौजसः॥ मेरुशृंगं समाजग्मुर्वीक्षितुं ब्रह्मणः सभाम्॥६॥ तत्र गंगां महापुण्यां विष्णुपादोद्भवां नदीम् ॥ निरीक्ष्य स्नातुमुद्युक्ताः सीताख्यां प्रथितौजसः॥७॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रा देवर्षिर्नारदो मुनिः॥ आजगामोच्चरन्नाम हरेर्नारायणादिकम् ॥ ८ ॥ नारायणाच्युतानंत वासुदेव जनार्दन ॥ यज्ञेश यज्ञपुरुष राम विष्णो नमोऽस्तु ते ॥९॥ इत्युच्चरन्हरेर्नाम पावयन्निखिलं जगत्॥ आजगाम स्तुवन्गंगां मुनिर्लोकैकपावनीम् ॥१०॥ अथायांतं समुद्वीक्ष्य सनकाद्या महौजसः ॥ यथार्हामर्हणां चक्रुर्ववंदे सोऽपि तान्मुनीन् ॥ ११ ॥ अथ तत्र सभामध्ये नारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारः प्रोवाच नारदं मुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार उवाच॥ सर्वज्ञोऽसि महाप्राज्ञ मुनिमानद नारद ॥ हरिभक्तिपरो यस्मात्त्वत्तो नास्त्यपरोऽधिकः ॥ १३ ॥ येनेदमखिलं जातं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ गंगा पादोद्भवा यस्य कथं स ज्ञायते हरिः ॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मि यदि ते तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ नारद उवाच ॥ नमः पराय देवाय परात्परतराय च ॥१५॥ परात्परनिवासाय सगुणायागुणाय च ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपाय धर्माधर्मस्वरूपिणे ॥ १६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपाय स्वस्वरूपाय ते नमः ॥ यो दैत्यहंता नरकान्तकश्च भुजाग्रमात्रेण दधार गोत्रम्॥१७॥ भूभारविच्छेदविनोदकामं तमादिदेवं रघुवंशदीपम् ॥ आविर्भूतश्चतुर्धा यः कपिभिः परिवारितः ॥१८॥ हतवान्राक्षसानीकं रामं दाशरथिं भजे ॥ एवमादीन्यनेकानि चरितानि महात्मनः॥१९॥ तेषां नामानि संख्यातुं शक्यते

नाब्दकोटिभिः॥महिमानं तु यन्नाम्नः पारं गंतुं न शक्यते ॥२०॥ मनवोऽपि मुनीन्द्राश्च कथं तं क्षुल्लको भजे॥ यन्नामश्रवणेनापि महापातकिनोऽपि ये ॥२१॥ पावनत्वं प्रपद्यंते कथं स्तोष्यामि क्षुद्रधीः ॥ रामायणपरा ये तु घोरे कलियुगे द्विजाः ॥२२॥ त एव कृतकृत्याश्च तेषां नित्यं नमोनमः ॥२३॥ ऊर्जे मासे सिते पक्षे चैत्रे माघे तथैव च॥नवम्यहानि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम्॥२४॥गौतमशापतः प्राप्तः सौदासो राक्षसीं तनुम्॥ रामायणप्रभावेण विमुक्तिं प्राप्तवान्पुनः ॥ २५ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणं केन प्रोक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ शप्तः कथं गौतमेन सौदासो मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ रामायणप्रभावेण कथं भूयो विमोचितः ॥ अनुग्राह्योऽस्मि यदि ते चेदस्ति करुणा मयि ॥२७॥सर्वमेतदशेषेण मुने नो वक्तुमर्हसि॥ शृण्वतां वदतां चैव कथा पापप्रणाशिनी ॥२८॥ नारद उवाच ॥ शृणु रामायणं विप्र यद्वाल्मीकिमुखोद्धृतम् ॥ नवम्यहानि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥२९॥ आस्ते कृतयुगे विप्रो धर्मकर्मविशारदः॥ सोमदत्त इति ख्यातो नाम्ना धर्मपरायणः ॥३०॥ विप्रस्तु गौतमाख्येन मुनिना ब्रह्मवादिना ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वै गंगातीरे मनोरमे ॥ पुराणशास्त्रकथनैस्तेनासौ बोधितोऽपि च ॥ ३१ ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वै तेनोक्तानखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्य परिचर्यापरोऽभवत्॥३२॥ उपस्थितायापि तस्मै प्रणामं नह्यकारि च॥ स तु शांतो महाबुद्धिर्गौतमस्तेजसां निधिः ॥ ३३ ॥ मयोदितानि कर्माणि करोतीति मुदं ययौ ॥ यस्त्वर्चितो महादेवः शिवः सर्वजगद्गुरुः ॥३४॥ गौतमश्चागतस्तत्र नचोत्थापत्ततो द्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतं पापं राक्षसत्वेन चोक्तवान्॥३५॥भगवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वदर्शी सुरेश्वरः ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा विनयान्नयकोविदम्॥३६॥क्षमस्व भगवन्सर्वमपराधं कृतं मया॥ ॥ गौतम उवाच॥ ऊर्जे मासे सिते पक्षे रामायणकथामृतम् ॥३७॥ नवम्यहानि श्रोतव्यं भक्तिभावेन सादरम्॥

नात्यंतिकं भवेदेतद्द्वादशाब्दं भविष्यति ॥३८॥ विप्र उवाच ॥ केन रामायणं प्रोक्तं चरितानि तु कस्य वै ॥ मनसा प्रीतिमापन्नो ववंदे चरणौ गुरोः ॥३९॥ एतत्सर्वं महाप्राज्ञ संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ गौतम उवाच ॥ शृणु रामायणं विप्र वाल्मीकिमुनिना कृतम्॥४०॥तच्छ्रुत्वा मुच्यते पापात्स्वं रूपं पुनरेति सः॥ येन रामावतारेण राक्षसा रावणादयः ॥४१॥हतास्तु देवकार्यार्थं चरितं तस्य त्वं शृणु॥कार्तिके च सिते पक्षे कथा रामायणस्य तु ॥४२॥नवम्यहानि श्रोतव्या सर्वपापप्रणाशिनी॥ इत्युक्त्वा सर्वसंपन्नो गौतमः स्वाश्रमं ययौ ॥४३॥ विप्रोऽपि दुःखमापन्नो राक्षसीं तनुमाश्रितः ॥ क्षुत्पिपासातिवेशार्तो नित्यं क्रोधपरायणः ॥ ४४ ॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमो बभ्राम विजने वने ॥ मृगांश्च विविधांस्तत्र मनुष्यांश्च सरीसृपान् ॥ ४५ ॥ विहगान्प्लवगांश्चैव प्रशस्तांस्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राः पीतरक्तकलेवरैः ॥ ४६॥ रक्तादप्रेतकैश्चैव तेनासीद्भूर्भयंकरी ॥ ऋतुत्रये स पृथिवीं शतयोजनविस्तराम् ॥४७॥ कृत्वातिदूषितां पश्चाद्वनांतरमगात्पुनः ॥ तत्रापि कृतवान्नित्यं नरमांसाशनं तदा॥४८॥ जगाम नर्मदातीरे सर्वलोकभयंकरः ॥ एतस्मिन्नंतरे प्रातः कश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः॥४९॥कलिंगदेशसंभूतो नाम्ना गर्ग इति श्रुतः॥वहन्गंगाजलं स्कंधे स्तुवन्विश्वेश्वरं प्रभुम् ॥५०॥गायन्नामानि रामस्य समायातोऽतिहर्षितः॥तमागतं मुनिं दृष्ट्वा सुदामा नाम राक्षसः॥५१॥प्राप्ता नः पारणेत्युक्त्वा भुजावुद्यम्य तं ययौ ॥ तेन कीर्तितनामानि श्रुत्वा दूरे व्यवस्थितः ॥ ५२ ॥ अशक्तस्तं द्विजं हंतुमिदमूचे स राक्षसः ॥ राक्षस उवाच ॥ अहो भद्र महाभाग नमस्तुभ्यं महात्मने ॥ ५३ ॥ नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसा अपि दूरगाः ॥ मत्रा प्रभाक्षिताः पूर्वं विप्राः कोटिसहस्रशः ॥ ५४ ॥ नामप्रहरणं विप्र रक्षति त्वां महाभयात् ॥ नामस्मरणमात्रेण राक्षसा अपि भो वयम्॥५५॥परां शांतिं समाप-

न्ना महिमा नोऽच्युतस्य कः ॥ सर्वथा त्वं महाभाग रागादिरहितो द्विजः ॥५६॥ रामकथाप्रभावेण पाह्यस्मात्पातकाधमात् ॥ गुर्ववज्ञा मया पूर्वं कृता च मुनिसत्तम॥५७॥ कृतश्चानुग्रहः पश्चाद्गुरुणा प्रोक्तवानिदम् ॥ वाल्मीकिमुनिना पूर्वं कथा रामायणस्य च ॥५८॥ ऊर्जे मासि सिते पक्षे श्रोतव्या च प्रयत्नतः॥ गुरुणापि पुनः प्रोक्तं रम्यं तु शुभदं वचः॥५९॥नवम्यहानि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ तस्माद्ब्रह्मन्महाभाग सर्वशास्त्रार्थकोविद ॥ ६० ॥ कथाश्रवणमात्रेण पाह्यस्मात्पापकर्मणः ॥ श्रीनारद उवाच ॥ इत्याख्यातं राक्षसेन राममाहात्म्यमुत्तमम्॥६१॥निशम्य विस्मयाविष्टो बभूव द्विजसत्तमः॥ततो विप्रः कृपाविष्टो रामनामपरायणः ॥ ६२ ॥ सुदामं राक्षसं नाम चेदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ राक्षसेंद्र महाभाग मतिस्ते विमलागता॥६३॥अस्मिन्नूर्जे सिते पक्षे रामायणकथां शृणु॥शृणु त्वं राममाहात्म्यं रामभक्तिपरात्मना ॥६४॥ रामध्यानपराणां च कः समर्थः प्रबाधितुम्॥ रामभक्तिपरा यत्र ब्रह्मा विष्णुः सदाशिवः ॥६५॥ अत्र देवाश्च सिद्धाश्च रामायणपरा नराः ॥ तस्मादूर्जे सिते पक्षे रामायणकथां शृणु॥६६॥ नवम्यहानि श्रोतव्यं सावधानः सदा भवन् ॥ कथाश्रवणमात्रेण राक्षसत्वमपाकृतम्॥६७॥विसृज्य राक्षसम्भावमभवद्देवतोपमः ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नो विबुधर्षभः ॥ ६८ ॥ शंखचक्रगदापाणी रामभद्रः समागतः ॥ स्तुवंस्तु ब्राह्मणं सम्यग्जगाम हरिमंदिरम् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ तस्माच्छृणुध्वं विप्रेंद्रा रामायणकथामृतम् ॥ नवम्यह्नि श्रोतव्यमूर्जे मासि च कीर्त्यते॥७०॥ यन्नामस्मरणादेव महापातककोटिभिः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नरो याति परां गतिम् ॥रामायणेति यन्नाम सकृदप्युच्यते यदा॥७१॥ तदैव पापनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति॥ये पठंतीदमाख्यानं भक्त्या शृण्वंति वा नरा.॥गंगास्नानफलं पुण्यं

तेषां संजायते नवम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कं० उत्त० नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमा० राक्षसविमोचनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ अहो चित्रमिदं प्रोक्तं मुनिमानद नारद ॥ रामायणस्य माहात्म्यं पुनस्त्वं वद विस्तरात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्य माहात्म्यं कथयस्व प्रसादतः ॥ कथं नो जायते तुष्टिर्मुने त्वद्वचनामृतात् ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ सर्वे यूयं महाभागाः कृतार्था नात्र संशयः ॥ यतः प्रभावं रामस्य भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥ माहात्म्यश्रवणं यस्य राघवस्य कृतात्मनाम् ॥ दुर्लभं प्राहुरित्येवं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ शृणुध्वमृषयश्चित्रमितिहासं पुरातनम् ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वरोगविनाशनम् ॥ ५ ॥ आसीत्पुरा द्वापरे च सुमतिर्नाम भूपतिः ॥ सोमवंशोद्भवः श्रीमान्सप्तद्वीपैकनायकः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा सत्यसंपन्नः सर्वसंपद्विभूषितः ॥ सदा रामकथासेवी रामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ रामपूजापराणां च शुश्रूषुर्निरहंकृतिः ॥ पूज्येषु पूजानिरतः समदर्शी गुणान्वितः ॥ ८ ॥ सर्वभूतहितः शांतः कृतज्ञः कीर्तिमान्नृपः ॥ तस्य भार्या महाभाग सर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ तावुभौ दंपती नित्यं रामायणपरायणौ ॥ १० ॥ अन्नदानरतौ नित्यं जलदानपरायणौ ॥ तडागारामवाप्यादीनसंख्यातान्वितेनतुः ॥ ११ ॥ सोऽपि राजा महाभागो रामायणपरायणः ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापि भक्तिभावेन भावितः ॥ १२ ॥ एवं रामपरं नित्यं राजानं धर्मकोविदम् ॥ तस्य प्रिया सत्यवती देवा अपि सदास्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोके विश्रुतौ तौ च दंपत्यत्यंतधार्मिकौ ॥ आययौ बहुभिः शिष्यैर्द्रष्टुकामो विभांडकः ॥ १४ ॥ विभांडकं मुनिं दृष्ट्वा समाम्नातो जनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौ सपत्नीकः पूजाभिर्बहुविस्तरम् ॥ १५ ॥ कृतातिथ्यक्रियं शांतं कृतासनपरिग्रहम् ॥ नीचासनगतो भूपः प्राञ्जलिर्मुनिमब्र-

वीत् ॥१६॥ राजोवाच ॥भगवन्कृतकृत्योऽस्मि तवात्रागमनेन भोः ॥ सतामागमनं संतः प्रशंसंति सुखा-वहम् ॥१७॥ यत्र स्यान्महतां प्रेम तत्र स्युः सर्वसंपदः ॥ तेजः कीर्तिर्धनं पुत्रा इति प्राहुर्विपश्चितः ॥१८॥ तत्र वृद्धिं गमिष्यंति श्रेयांस्यनुदिनं मुने ॥ तत्र संतः प्रकुर्वंति महतीं करुणां प्रभो॥१९॥ यो मूर्ध्नि धारयेद्ब्रह्मन् विप्रपादतलोदकम् ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु पुण्यवान्नात्र संशयः ॥२०॥ मम पुत्राश्च दाराश्च संपत्त्वयि समर्पिता ॥ समाज्ञापय शांतात्मन् ब्रह्मन् किं करवाणि ते ॥२१॥ विनयावनतं भूपं तं निरीक्ष्य मुनीश्वरः ॥ स्पृशन्करेण राजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः॥२२॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुक्तं भवता तत्सर्वं त्वत्कुलोचितम् ॥ विनयावनताः सर्वे परं श्रेयो भजंति हि ॥२३॥ प्रीतोऽस्मि तव भूपाल सन्मार्गे पार्श्वर्तिनः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाभाग यत्प्रक्ष्यामि तदुच्यताम् ॥२४॥ पुराणा बहवः संति हरिसंतुष्टिकारकाः ॥ माघे मास्यभ्युद्यतोऽसि रामायणपरायणः ॥२५ ॥ तव भार्यापि साध्वीयं नित्यं रामपरायणा ॥ किमर्थमेतद्वृत्तांतं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥२६॥ राजोवाच॥ शृणुध्वं भगवन्सर्वं यत्पृच्छासि वदामि तत्॥आश्चर्यभूतं लोकानामावयोश्चरितं मुने॥२७॥ अहमासीत्पुरा शूद्रो मालिनिर्नाम सत्तम ॥ कुमार्गनिरतो नित्यं सर्वलोकाहिते रतः॥२८॥ पिशुनो धर्मविद्वेषी देवद्रव्यापहारकः ॥ महापातकिसंसर्गी देवद्रव्योपजीविकः ॥२९॥ गोघ्नश्च ब्रह्महा चौरो नित्यं प्राणिवधे रतः ॥ नित्यं निष्ठुरवक्ता च पापी वेश्यापरायणः॥३०॥किंचित्काले स्थितो ह्येवमनादृत्य महद्वचः ॥ सर्वबंधुपरित्यक्तो दुःखी वनमुपागमम्॥३१॥मृगमांसाशनो नित्यं तथा मार्गविरोधकृत्॥ एकाकी दुःखबहुलो ह्यवसान्निर्जने वने ॥३२॥ एकदा क्षुत्परिश्रांतो निदाघार्तः पिपासितः॥ वसिष्ठस्याश्रमं दृष्ट्वा अपश्यं विजने वने ॥ ३३ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णं तत्समीपे महत्सरः ॥ पर्यंते वनपुष्पौघैश्छादितं तन्मुनीश्वरः॥३४॥अपिबं तत्र

पानीयं तत्तटे विगतश्रमः ॥ उन्मूल्य वृक्षमूलानि मया क्षुन्न निवारिता ॥३५॥ वसिष्ठस्याश्रमे तिष्ठन्निवासं कृतवानहम्॥शीर्णस्फाटिकसंधानं तत्र चाहमकारिषम्॥३६॥पर्णैस्तृणैश्च काष्ठैश्च गृहं सम्यक्प्रकल्पितम्॥तत्राहं व्याधसत्त्वस्थो हत्वा बहुविधान्मृगान्॥३७॥आजीवं वर्तनं कृत्वा प्रताराणां च विंशतिम्॥अथेयमागता साध्वी विंध्यदेशसमुद्भवा॥ ३८॥ निषादकुलसंभूता नाम्ना काली तु विश्रुता॥ बंधुवर्गैः परित्यक्ता दुःखिता जीर्णविग्रहा॥३९॥ब्रह्मन् क्षुत्तृट्परिश्रांता शोचंती सुक्रियां क्रियाम्॥दैवयोगात्समायाता भ्रमंती विजने वने ॥ ४० ॥ मासि ग्रीष्मे च तापार्ता ह्यन्तस्तापप्रपीडिता ॥इमां दुःखवतीं दृष्ट्वा जाता मे विपुला घृणा॥४१॥मया दत्तं जलं चास्यै मांसं वन्यफलं तथा॥ गतश्रमा तु तुष्टा सा मया ब्रह्मन्यथातथम् ॥४२॥ न्यवेदयत्स्वकर्माणि शृणु तानि महामुने ॥ इयं काली तु नाम्नैव निषादकुलसंभवा॥४३॥दाविकस्य सुता विद्वन्न्यवसद्विंध्यपर्वते॥परस्वहारिणी नित्यं सदा पैशुन्यवादिनी ॥४४॥ बंधुवर्गैः परित्यक्ता यतो हतवती पतिम् ॥ कांतारे विजने ब्रह्मन् मत्समीपमुपागता ॥४५॥ इत्येवं स्वकृतं कर्म सा च मह्यं न्यवेदयत् ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये ह्यहं चेयं च वै मुने ॥४६॥ दंपतीभावमाश्रित्य स्थितौ मांसाशनौ तदा ॥ उच्छिष्टार्थं गतौ चैव वसिष्ठस्याश्रमे तदा ॥४७॥ समाजं तत्र दृष्ट्वापि देवर्षीणां च सत्रकम् ॥ रामायणपरा विप्रा माघे दृष्टा दिनेदिने॥४८॥ निराहारौ च विश्रांतौ क्षुत्पिपासाप्रपीडितौ ॥ यदृच्छयागतौ तत्र वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ४९॥ रामायणकथां श्रोतुं नवाह्ना चैव भक्तितः ॥ तत्काल एव पंचत्वमावयोरभवन्मुने ॥ ५० ॥ कर्मणा तेन हृष्टात्मा भगवान्मधुसूदनः ॥ स्वदूतान्प्रेषयामास मदाहरणकारणात् ॥ ५१ ॥ आरोप्यावां विमाने तु ययुश्च परमं पदम् ॥ आवां समीपमापन्नौ देवदेवस्य चक्रिणः ॥५२॥ मुक्तवंतौ महाभोगान् यावत्कालं शृणुष्व मे ॥ युगकोटि-

सहस्राणि युगकोटिशतानि च ॥ ५३ ॥ उषित्वा रामभवने ब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालं च तत्रापि स्थित्वेशपदमागतौ॥५४॥ तत्रापि तावत्कालं च भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ ततः पृथ्वीशतां प्राप्तौ क्रमेण मुनिसत्तम ॥ ५५ ॥ अत्रापि संपदतुला रामायणप्रसादतः ॥ अनिच्छया कृतेनापि प्राप्तमेवंविधं मुने ॥ ५६ ॥ नवाह्ना किल श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ भक्तिभावेन धर्मात्मञ्जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ॥ ५७ ॥ अवशेनापि यत्कर्म कृतं तु सुमहाफलम् ॥ ददाति नृणां विप्रेंद्र रामायणप्रसादतः ॥ ॥ ५८ ॥ नारद उवाच ॥ एतत्सर्वं निशम्यासौ विभांडकमुनीश्वरः ॥ अभिवंद्य महीपालं प्रययौ स्वं तपोवनम् ॥ ५९ ॥ तस्माच्छृणुध्वं विप्रेंद्रा देवदेवस्य चक्रिणः ॥ रामायणकथा चैषा कामधेनूपमा स्मृता॥६०॥माघे मासे सिते पक्षे रामाख्यानं प्रयत्नतः ॥ नवाह्ना किल श्रोतव्यं सर्वधर्मफलप्रदम्॥ ॥ ६१ ॥ य इदं पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापि रामे भक्तिश्च जायते ॥ ६२ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ अन्यमासे प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ सर्वपापहरं पुण्यं सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चैव योषिताम् ॥ समस्तकामफलदं सर्वव्रतफलप्रदम्॥ २ ॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥रामायणस्य माहात्म्यं श्रोतव्यं चप्रयत्नतः॥३॥अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्॥पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापप्रणाशनम्।४। विंध्याटव्यामभूदेकः कलिको नाम लुब्धकः॥परदारपरद्रव्यहरणे सततं रतः॥५॥परनिंदापरो नित्यं जंतुपीडाकरस्तथा॥हतवान्ब्राह्मणान्गाश्च शतशोऽथ सहस्रशः॥६॥ देवस्वहरणे नित्यं परस्वहरणे तथा॥तेन पापान्यनेकानि कृतानि सुमहांति च॥७॥न तेषां शक्यते वक्तुं सं-

ख्यावत्सरकोटिभिः॥ स कदाचिन्महापापो जंतूनामंतकोपमः॥८॥सौवीरनगरं प्रामः सर्वैश्वर्यसमन्वितम्॥ योषिद्भिर्भूषिताभिश्च सरोभिर्विमलोदकैः ॥ ९ ॥ अलंकृतं विपाणिभिर्ययौ देवपुरोपमम् ॥ तस्योपवनमध्य- स्थं रम्यं केशवमंदिरम्॥१०॥ छादितं हेमकलशैर्दृष्ट्वा व्याधो मुदं ययौ ॥ हीरमुक्तासुवर्णानि बहुनीति वि- निश्चितः ॥ ११ ॥ जगाम रामभवनं वित्ताशश्चौर्यलोलुपः॥तत्रापश्यद्द्विजवरं शांतं तत्त्वार्थकोविदम् ॥ १२ ॥ परिचर्यापरं विष्णोरुत्तंकं तपसां निधिम्॥एकाकिनं दयालुं च निःस्पृहं ध्यानलोलुपम् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वाऽसौ लुब्धको ह्येनं तं चौर्यस्यांतरायिणम्॥देवस्य द्रव्यजातं तु समादातुमना निशि॥ १४ ॥ उत्तंकं हंतुमारेभे विधृतासिर्मदोद्धतः॥पादेनाक्रम्य तद्वक्षो जटाः संगृह्य पाणिना॥हंतुं कृतमतिं व्याधमुत्तंकः प्रेक्ष्य चाब्रवीत् ॥ १५ ॥ उत्तंक उवाच ॥ भोभोः साधो वृथा मां त्वं हनिष्यसि निरागसम्॥ मया किमपराद्धं ते तद्वद त्वं च लुब्धक॥१६॥कृतापराधिनो लोके हिंसां कुर्वंति यत्नतः॥न हिंसंति वृथा सौम्य सज्जना अप्यपापिनम् ॥१७॥ विरोधिष्वपि मूर्खेषु निरीक्ष्यावस्थितान्गुणान् ॥ विरोधं नाधिगच्छंति सज्जनाः शांततेजसः ॥ १८ ॥ बहुधा वाच्यमानोऽपि यो नरः क्षमयान्वितः ॥ तमुत्तमं नरं प्राहुर्विष्णोः प्रियत- रं तथा॥१९ ॥ सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि॥ छेदेऽपि चंदनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य॥२०॥ अहो विधिर्वै बलवान्बाधते बहुधा जनान्॥तत्रापि साधून्बाधंते लोके वै दुर्जना जनाः॥ २१ ॥ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति॥ २२ ॥ अहो बलवती माया मोहयत्यखिलं जगत् ॥ पुत्रमित्रकलत्राद्यैः सर्वदुःखेन योज्यते ॥ २३ ॥ परद्रव्यापहारेण कलत्रं पोषितं च तत्॥अंते तत्सर्वमुत्सृज्य एक एव प्रयाति वै॥२४॥मम माता मम पि-

ता मम भार्या ममात्मजाः।।ममेदमिति जन्तूनां ममता बाधते वृथा।।२५।। यावदर्जयति द्रव्यं तावदेव हि बांधवाः।।धर्माधर्मौ सहैवास्तामिहामुत्र च नापरः।। २६ ।। अर्जितं तु धनं सर्वे भुंजंते बांधवाः सदा ।। सर्वेष्वेकतमो मूढस्तत्पापफलमश्नुते।। २७ ।। इति ब्रुवाणं तमृषिं विमृष्य भयविह्वलः।। कलिकः प्रांजलिः प्राह क्षमस्वेति पुनःपुनः ।। २८ ।। तत्संगस्य प्रभावेण हरिसान्निधिमात्रतः।। गतपापो लुब्धकश्च सानुतापोऽभवद्ध्रुवम्।।२९।।मया कृतानि कर्माणि महांति सुबहूनि च।।तानि सर्वाणि नष्टानि विप्रेंद्र तव दर्शनात्।।३०।।अहं वै पापकृन्नित्यं महापापं समाचरम्।।कथं मे निष्कृतिर्भूयात्कं यामि शरणं विभो।।३१।। पूर्वजन्मार्जितैः पापैर्लुब्धकत्वमवाप्नुवम् ।। अत्रापि पापजालानि कृत्वा कां गतिमाप्नुयाम् ।। ३२।। इति वाक्यं समाकर्ण्य कलिकस्य महात्मनः।।उत्तंको नाम विप्रर्षिर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत्।।३३।।उत्तंक उवाच ।। साधुसाधु महाप्राज्ञ मतिस्ते विमलोज्ज्वला ।। यस्मात्संसारदुःखानां नाशोपायमभीप्ससि ।। ३४ ।। चैत्रे मासे सिते पक्षे कथा रामायणस्य च ।।नवाह्ना किल श्रोतव्या भक्तिभावेन सादरम्।।३५।।यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।। तस्मिन्क्षणे कलिकोऽसौ लुब्धको वीतकल्मषः ।। ३६ ।। रामायणकथां श्रुत्वा सद्यः पंचत्वमागतः ।। उत्तंकः पतितं वीक्ष्य लुब्धकं तं दयापरः ।। ३७।। एतद्दृष्ट्वा विस्मितश्च ह्यस्तौषीत्कमलापतिम् ।। कथां रामायणस्यापि श्रुत्वा च वीतकल्मषः ।। दिव्यं विमानमारुह्यमुनिमेतदथाब्रवीत् ।। ३८।। कलिक उवाच ।। उत्तंक मुनिशार्दूल गुरुस्त्वं मम सुव्रत ।। विमुक्तस्त्वत्प्रसादेन महापातकसंकटात् ।। ३९।। ज्ञानं त्वदुपदेशान्मे संजातं मुनिसत्तम ।। तेन मे पापजालानि विनष्टान्यतिवेगतः ।। ४० ।। रामायणकथां श्रुत्वा मम त्वमुक्तवान्मुने ।। प्रापितोऽस्मि त्वया यस्मात्ताद्वि-

ष्णोः परमं पदम्॥४१॥त्वयाऽहं कृतकृत्योऽस्मि गुरुणा करुणात्मनः॥तस्मान्नतोऽस्मि ते विद्वन्यत्कृतं तत्क्षमस्व मे ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वा देवकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठमवाकिरत्॥प्रदक्षिणात्रयं कृत्वा नमस्कारं चकार सः॥४३॥ ततो विमानमारुह्य सर्वकामसमन्वितम् ॥ अप्सरोगणसंकीर्णं प्रपेदे हरिमंदिरम्॥४४॥ तस्माच्छृणुध्वं विप्रेंद्राः कथां रामायणस्य च॥चैत्रे मासे सिते पक्षे श्रोतव्यं च प्रयत्नतः॥४५॥नवाह्ना किल रामस्य रामायणकथामृतम् ॥ तस्मादृतुषु सर्वेषु हितकृद्धारिपूजकः॥४६॥ ईप्सितं मनसा यद्यत्तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ सनत्कुमारैर्यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितं मया ॥ ४७ ॥ रामायणस्य माहात्म्यं किमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥४८ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखण्डे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ रामायणस्य माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीतो मुनीश्वरः॥सनत्कुमारः पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम्॥१॥सनत्कुमार उवाच॥ रामायणस्य माहात्म्यं कथितं वो मुनीश्वराः॥इदानीं श्रोतुमिच्छामि विधिं रामायणस्य च॥२॥एतदपि महाभाग मुने तत्त्वार्थकोविद॥ कृपया परयाविष्टो यथावद्वक्तुमर्हसि॥३॥नारद उवाच॥रामायणविधिं चैव शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातं स्वर्गमोक्षविवर्धनम्॥४॥विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं गदितं मया॥ रामायणकथां कुर्वं भक्तिभावेन भावितः॥५॥ येन चीर्णेन पापानां कोटिकोटिः प्रणश्यति॥ चैत्रे माघे कार्तिके च पंचम्यामपि चारभेत्॥६॥संकल्पं तु ततः कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥नवस्वहःसु श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृत्यहं राम शृणोमि त्वत्कथामृतम् ॥ प्रत्यहं पूर्णतामेतु तव रामप्रसादतः॥८॥ प्रत्यहं दंतसंशुद्धिं ह्यपामार्गस्य शाखया॥ कृत्वा स्नायात्तु विधिवद्रामभक्तिपरायणः॥स्वयं च बंधुभिः सार्धं शृणुयात्प्रयतेंद्रियः ॥९॥स्नानं कृत्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम्॥शुक्लांबरधरः शुद्धो गृहमागत्य वाग्यतः

॥.१०॥ प्रक्षाल्य पादावाचम्य स्मरन्नारायणं प्रभुम् ॥ नित्यदेवार्चनं कृत्वा पश्चात्संकल्पपूर्वकम्॥ ११ ॥ रामायणपुस्तकं च अर्चयेद्भक्तिभावतः॥ आवाहनासनाद्यैश्च गंधपुष्पादिभिर्व्रती ॥ १२॥ ॐ नमोनारायणायेति पूजयेद्भक्तितत्परः ॥एकवारं द्विवारं च त्रिवारं वापि शक्तितः॥१३॥होमं कुर्यात्प्रयत्नेन सर्वपापनिवृत्तये ॥ एवं यः प्रयतः कुर्याद्रामायणविधिं तथा ॥१४॥ स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ रामायणव्रतधरो धर्मकारी च सत्तमः ॥१५॥ चांडालान्पतितांश्चैव वाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥ नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्निंदकान्पिशुनांस्तथा ॥ १६ ॥ रामायणव्रतधरो वाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥ कुंडाशिनं तापकं च तथा देवलकाशिनम्॥१७॥भिषजं काव्यकर्त्तारं देवद्विजविरोधिनम्॥परान्नलोलुपं चैव परस्त्रीनिरतं तथा ॥१८॥ रामायणव्रतधरो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ इत्येवमादिभिः शुद्धो वसन्सर्वहिते रतः ॥१९॥ रामायणपरो भूत्वा परां सिद्धिं गमिष्यति॥नास्ति गंगासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः॥२०॥नास्ति विष्णुसमो देवो नास्ति रामायणात्परम् ॥ नास्ति वेदसमं शास्त्रं नास्ति शांतिसमं सुखम् ॥२१ ॥ नास्ति सूर्यसमं ज्योतिर्नास्ति रामायणात्परम् ॥ नास्ति क्षमासमं सारं नास्ति कीर्तिसमं धनम्॥२२॥ नास्ति ज्ञानसमो लाभो नास्ति रामायणात्परम्॥ तदंते वेदविदुषे दद्याच्च सहदक्षिणम्॥२३॥रामायणपुस्तकं च वस्त्राण्याभरणानि च ॥रामायणपुस्तकं यो वाचकाय प्रदापयेत्॥२४॥स याति विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति॥नवाहानि फलं कर्तुः शृणु धर्मविदां वर ॥ २५ ॥ पंचम्यहनि चारभ्य रामायणकथामृतम् ॥ कथाश्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते॥२६॥यदि द्वयं कृतं तस्य पुंडरीकफलं लभेत्॥व्रतधारी तु सततं यः कुर्यात्स जितेंद्रियः॥२७॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य द्विगुणं फलमश्नुते ॥ चतुःकृत्वा कृतं येन पराकं मुनिसत्तमाः॥२८॥ स लभेत्परमं पुण्यम-

ग्निष्टोमाष्टसंभवम् ।।पंचकृत्वा व्रतमिदं कृतं येन महात्मना।।२९।। अत्यग्निष्टोमजं पुण्यं द्विगुणं प्राप्नुयान्नरः।। एवं व्रतं च षट्कृत्वः कुर्यांद्यस्तु समाहितः।।३०।। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ।।व्रतधारी तु धर्मात्मा सप्तकृत्वस्तथा लभेत् ।। ३१ ।। अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत्।। नारी वा पुरुषः कुर्यादष्टकृत्वो मुनीश्वरः ।। ३२ ।। अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं पंचगुणं लभेत्।। नरो रामपरो वापि नवरात्रं समाचरेत् ।। ३३ ।। गोमेधयज्ञजं पुण्यं स लभेत्त्रिगुणं नरः ।। रामायणं तु यः कुर्याच्छांतात्मा नियतेंद्रियः।।३४ ।। स याति परमानंदं यत्र गत्वा न शोचति ।। रामायणपरा नित्यं गंगास्नानपरायणाः ।।३५।। धर्ममार्गप्रवक्तारो मुक्ता एव न संशयः ।। यतीनां ब्रह्मचारीणामचारीणां च सत्तमः ।।३६।। नवम्यहनि श्रोतव्या कथा रामायणस्य च ।। श्रुत्वा नरो रामकथामतिदीप्तोतिभक्तितः ।।३७।। ब्रह्मणः पदमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते।। श्राव्याणां परमं श्राव्यं पवित्राणामनुत्तमम् ।।३८।। दुःस्वप्ननाशनं धन्यं श्रोतव्यं यत्नतस्ततः ।। नरोऽत्र श्रद्धया युक्तः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।। ३९ ।। पठते मुच्यते सद्यो ह्युपपातककोटिभिः ।। सतामेव प्रयोक्तव्यं गुह्याद्गुह्यतमं यतः ।। ४० ।। वाचयेद्रामभावेन पुण्यक्षेत्रे च संसदि ।। ब्रह्मद्वेषरतानां च दंभाचाररतात्मनाम् ।। ४१ ।। लोकानां बकवृत्तीनां न ब्रूयादिदमुत्तमम् ।। त्यक्तकामादिदोषाणां रामभक्तिरतात्मनाम् ।। ४२ ।। गुरुभक्तिरतानां च वक्तव्यं मोक्षसाधनम् ।। सर्वदेवमयो रामः स्मृतश्चार्तिप्रणाशनः ।।४३।। सद्भक्तवत्सलो देवो भक्त्या तुष्यति नान्यथा ।। अवशेनापि यन्नाम्ना कीर्तितो वा स्मृतोऽपि वा ।। ४४ ।। विमुक्तपातकः सोऽपि परमं पदमश्नुते ।। संसारघोरकांतारदावाग्निर्मधुसूदनः ।। ४५ ।। स्मर्तॄणां सर्वपापानि नाशयत्याशु सत्तमः ।। तदर्पकमिदं पुण्यं काव्यं सुश्राव्यमुत्तमम्।।४६।।श्रवणात्पठना-

द्वापि सर्वपापविनाशकृन् ।। यस्यात्र सुरसे प्रीतिर्विवर्तते भक्तिसंयुता ।।४७।। स एव कृतकृत्यश्च सर्वशास्त्रार्थ-कोविदः ।। तदर्जितं तु तत्पुण्यं तत्सत्यं सफलं द्विजाः ।। ४८ ।। यदर्थे श्रवणे प्रीतिरन्यथा नहि वर्तते ।। रामायणपरा ये तु रामनामपरायणाः ।।४९।।त एव कृतकृत्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः ।। नवम्यहनि शृण्वं-ति रामायणकथामृतम् ।।५०।। ते कृतार्था महात्मानस्तेभ्यो नित्यं नमोनमः।।रामनामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ।।५१।। संसारविषयांधानां नराणां पापकर्मणाम् ।।कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा।। ।। ५२ ।। सूत उवाच ।। एवं सनत्कुमारस्तु नारदेन महात्मना ।। सम्यक्प्रबोधितः सद्यः परां निर्वृतिमाप ह ।। ५३ ।। तस्माच्छ्रुत्वा तु विप्रेंद्रा रामायणकथामृतम् ।। प्रयाति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ।। ।। ५४ ।। घोरे कलियुगे प्राप्ते रामायणपरायणाः ।। समस्तपापनिर्मुक्ता यास्यंति परमं पदम् ।। ५५ ।। तस्माच्छृणुध्वं विप्रेंद्रा रामायणकथामृतम्।। नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्वपापप्रमोचकम्।।५६।।श्रुत्वा चैतन्महा-काव्यं वाचकं यस्तु पूजयेत् ।। तस्य विष्णुः प्रसन्नः स्याच्छ्रिया सह द्विजोत्तमाः।।५७।। वाचके प्रीतिमापन्ने ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।। प्रीता भवंति विप्रेंद्रा नात्र कार्या विचारणा ।।५८।। रामायणवाचकस्य गावो वासांसि कांचनम् ।। रामायणपुस्तकं च दद्याद्वित्तानुसारतः ।। ५९ ।। तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः ।। न बाधंते ग्रहास्तस्य भूतवेतालकादयः ।। ६० ।। तस्यैव सर्वश्रेयांसि वर्धंते चरिते श्रुते।। न चाग्निर्बाधते तस्य चौरादेर्न भयं तथा ।।६१।। कोटिजन्मार्जितैः पापैः सद्य एव विमुच्यते।। सप्तवंश-समेतस्तु देहांते मोक्षमाप्नुयात् ।। ६२ ।। इत्येतद्वः समाख्यातं नारदेन प्रभाषितम् ।। सनत्कुमारमुनये पृच्छते भक्तितः पुरा ।। ६३ ।। रामायणमादिकाव्यं सर्ववेदार्थसंमतम् ।। सर्वपापहरं पुण्यं सर्वदुःखनिब-

हंणम् ॥६४ ॥ समस्तपुण्यफलदं सर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ ये पठंत्यत्र विबुधाः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा॥६५॥ न तेषां पापबंधस्तु कदाचिदपि जायते ॥ रामार्पितमिदं पुण्यं काव्यं तु सर्वकामदम् ॥ ६६ ॥ भक्त्या शृण्वंति गायंति तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ शतजन्मार्जितैः पापैः सद्य एव विमोचिताः ॥ ६७ ॥ सहस्र कुलसंयुक्ता प्रयांति परमं पदम् ॥ किं तीर्थैर्गोप्रदानैर्वा किं तपोभिः किमध्वरैः॥ ६८ ॥ अहन्यहनि रामस्य कीर्तनं परिशृण्वताम् ॥ चैत्रे माघे कार्तिके च रामायणकथामृतम् ॥६९॥नवस्यहानि श्रोतव्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकं रामभक्तिविवर्द्धनम् ॥ ७० ॥ सर्वपापक्षयकरं सर्वसंपद्विवर्द्धनम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापि पठेद्वा सुसमाहितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्रामायणमाहात्म्ये नारदसनत्कुमारसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ।

अथ वाल्मीकीयरामायणं बालकाण्डं प्रारभ्यते।

भये प्रकट कृपाला दीन दयाला कौशल्या हितकारी ।
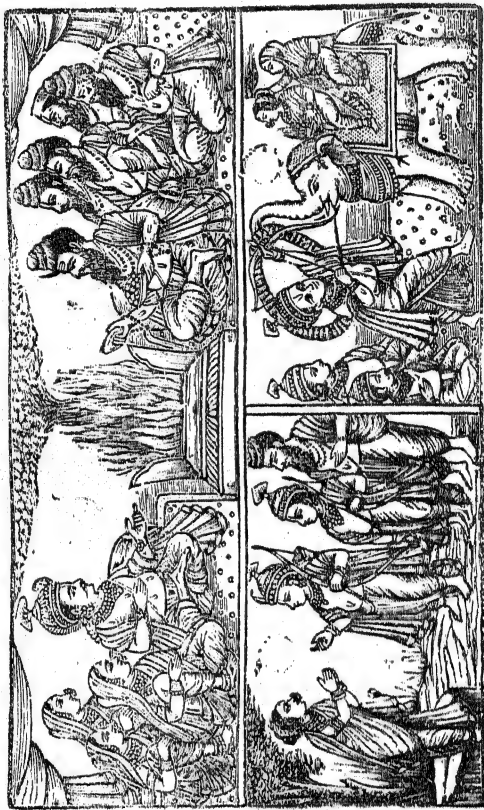
हर्षित महतारी मुनिमन हारी अद्भुत रूप निहारी ।

श्रीगणेशाय नमः॥श्रीसीतारामचंद्राय नमः॥श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलं पद्मार्चितं पद्मया पद्मस्थेन तु पद्मजेन विनुतं पद्माश्रयस्याप्तये ॥ यद्देवैश्च नुतं सुखैकनिलयं सर्वाश्रयं निष्क्रियं शश्वच्छंकरशंकरं मुहुरहो सन्नौमि तल्लब्धये ॥१॥ श्रीमद्ब्रह्म तदेव बीजममलं यस्यांकुरश्चिन्मयः कांडैः सप्तभिरन्वितोऽतिविततश्चर्ष्यालवालोदितः॥पत्रैस्तत्त्वसहस्रकैः सुविलसच्छाखाशतैः पंचभिश्चात्मप्राप्तिफलप्रदो विजयते रामायणस्वस्तरुः ॥२॥ ॐतपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वीवाग्विदांवरम्॥नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम्॥१॥को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान्॥धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥२॥चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ॥ विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः॥३॥आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान्कोऽनसूयकः ॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥४॥एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे॥महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम्॥५॥ श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः॥ श्रूयतामिति चामंत्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्॥६॥बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः॥ मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥७॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः ॥ विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥ महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥ समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥१३॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वज-

नस्य च रक्षिता ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥१४॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १५ ॥ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिंधुभिः ॥ आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥ स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ १७ ॥ विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १८ ॥ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १९॥ ज्येष्ठं ज्येष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या महीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी ॥ २१ ॥ पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ॥ विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥ स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ॥ विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २३ ॥ स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तं व्रजंतं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमाहिता ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ॥ २७ ॥ सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥२८॥ शृङ्गवेरपुरे सूतं गंगाकूले व्यसर्जयत्॥गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥ गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः॥३०॥चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा

वने त्रयः ॥३१॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा ॥३२॥ राजा दशरथःस्वर्गं जगाम विलपन्सुतम्॥मृते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः॥३३॥ नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः॥स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः॥३४॥गत्वा तु स[1] महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥ न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ सकाममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकांक्षया ॥ गते तु भरते श्रीमान्सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ॥ तत्रागमनमेकाग्रो दंडकान्प्रविवेश ह ॥ ४० ॥ प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ॥ विराधं राक्षसं हत्वा शरभंगं ददर्श ह ॥ ४१ ॥ सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैद्रं शरासनम् ॥ ४२ ॥ खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा[2] वने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् ॥ ऋषीणामग्निकल्पानां दंडकारण्यवासिनाम् ॥४५॥ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ॥ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४७ ॥ वने तस्मि-

---

१ सुमहात्मानम्०इ० पा० । २ तथा घने इ० पा० ।

न्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४८ ॥ ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४९ ॥ वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः॥ न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते॥५०॥अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ जगाम सह मारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ५१ ॥ तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ॥ जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५२ ॥ गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५३ ॥ ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह ॥ ५४ ॥ कबंधं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५५ ॥ स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव॥ ५६ ॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ॥ शबर्या पूजितस्सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५७ ॥ पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ॥ हनूमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५८ ॥ सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामोमहाबलः ॥ आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः॥५९॥ सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ६० ॥ ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च ॥ ६१ ॥ प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति ॥ वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६२ ॥ सुग्रीवः शंकितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थं तु दुंदुभेः कायमुत्तमम् ॥ दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ॥ पादांगुष्टेन

चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥ बिभेद च पुनस्तालान्सप्तैकेन महेषुणा ॥ गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥ ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ॥ किष्किंधां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६७ ॥ ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिंगलः ॥ तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८ ॥ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः ॥ निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ॥ ६९ ॥ ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे ॥ सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥ स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः ॥ दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७१ ॥ ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली ॥ शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥ तत्र लंकां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ॥ ददर्श सीतां ध्यायंतीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य[1] च ॥ समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७४ ॥ पञ्चसेनाग्रगान्हत्वा सप्तमं त्रिसुतानपि ॥ शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् ॥ मर्षयन्राक्षसान्वीरो मंत्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततो दग्ध्वा पुरीं लंकामृते सीतां च मैथिलीम् ॥ रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७७ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ॥ न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७८ ॥ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ॥ समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥

१ च निवेद्य च—इ० पा० ।

तेन गत्वा पुरीं लंकां हत्वा रावणमाहवे ॥ रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥८१॥तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ॥ अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती॥८२॥ ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ॥ कर्मणा[1] तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम्॥८३॥ सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः॥ बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः॥८४॥अभिषिच्य च लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणम्॥ कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८५ ॥ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ॥ अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यांतिकं रामो हनूमंतं व्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य नंदिग्रामं ययौ तदा ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ रामः सीत मनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ॥ निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥ न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यंति पुरुषाः क्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यंति पतिव्रताः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जन्ति जंतवः॥ न वातजं भयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ९२ ॥ नचापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ॥ ९३ ॥ नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः

[1] रामानुजसंप्रदायानुसारिगोविन्दराजीयभूषणटीकायां 'कर्मणा तेन' इत्यारभ्य 'राघवस्य महात्मन.' इत्यंतः श्लोक. 'बभौ रामः' इत्यस्मादर्धकादग्रे पठ्यमानो दृश्यते ।

॥ ९४ ॥ गवां कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम् ॥ असंख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९५ ॥ राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः ॥ चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९६ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ९७ ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९८ ॥ एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९९ ॥ पठन्द्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ॥ वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ १०० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिम् ॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥ स मुहूर्ते गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥ जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥ स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥ शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥ अकर्दमामिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥ न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥ स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेंद्रियः ॥ विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥ तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरंतमनपायिनम् ॥

ददर्श भगवांस्तत्र क्रौंचयोश्चारुनिस्वनम् ॥ ९ ॥ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥ तं शोणितपरीतांगं चेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा॥ ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥ ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ॥ निशाम्य रुदतीं क्रौंचीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥ तस्येत्थं ब्रुवतश्चिंता बभूव हृदि वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥ चिंतयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संतुष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि ॥ तमेव चिंतयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्गुरोः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः ॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्या-

सनवंदनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ २५ अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते॥ वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनं ततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ २७ ॥ तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ॥ २८ ॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौंचं हन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेव पुनः क्रौंचीमुपश्लोकमिमं जगौ ॥ २९ ॥ पुनरंतर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ॥ ३० ॥ श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ मच्छंदादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ ३१ ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३२ ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ रामस्य सह सौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥३४॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ ३५ ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ ३६ ॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥३७॥ तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवांतरधीयत ॥ ३८ ॥ ततः सशिष्यो भगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ॥ सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं

रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥ समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ॥ ४२ ॥ तदुपगतसमाससंधियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥ रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृतांजलिः ॥ प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च ॥ सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम् ॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षत ॥ ५ ॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ॥ ९ ॥ जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षांतिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥ नानाचित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायनम् ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥ रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥ विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकं विलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां विवादं च

प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्मनिवेशं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥१६ ॥ पादुकाग्र्याभिषेकं च नंदिग्रामनिवासनम् ॥ दंडकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥ दर्शनं शरभंगस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ अनसूयासमास्यां च अंगरागस्य चार्पणम् ॥ १८॥ दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा ॥ शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥१९॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ २० ॥ राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम् ॥ कबंधदर्शनं चैव पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ २१ ॥ शबरीदर्शनं चैव फलमूलाशनं तथा ॥ प्रलापं चैव पंपायां हनूमद्दर्शनं तथा ॥ २२ ॥ ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥ अंगुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चापि दर्शनम् ॥ २६ ॥ पर्वतारोहणं चैव सागरस्यापि लंघनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लंकामलयदर्शनम् ॥ २८ ॥ रात्रौ लंकाप्रवेशं च एकस्यापि विचिंतनम् ॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम् ॥ राक्षसीतर्जनं चैव

त्रिजटास्वप्रदर्शनम् ॥ ३१ ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभंगं तथैव च ॥ राक्षसी-
विद्रवं चैव किंकराणां निबर्हणम् ॥ ३२ ॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लंकादाहाभिगर्जनम् ॥ प्रतिप्लवनमेवाथ
मधूनां हरणं तथा ॥ ३३ ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बंध-
नम् ॥ ३४ ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लंकावरोधनम् ॥ विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ ३५॥
कुंभकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम् ॥ रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥३६ ॥ विभीषणाभि-
षेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् ॥ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन
समागमम् ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वराष्ट्ररंजनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम्
॥ ३८ ॥ अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा आ० बा० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथा
सर्गशतान्पंच षट् कांडानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यसहोत्तरम् ॥ चिंतयामास
को न्वेतत्प्रयुंजीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य चिंतयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अग्रहीतां ततः पादौ
मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्र-
मवासिनौ ॥ ५ ॥ स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः
॥ ६ ॥ काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥
पाठ्यगेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः सप्तभिर्युक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥ रसैः

शृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ॥ वीरादिभी रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥ तौ तु गांधर्वतत्त्वज्ञौ स्थानमूर्छनकोविदौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गंधर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिवोत्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥ तौ राजपुत्रौ कात्स्न्येंन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचां विधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिंदितौ ॥ १२ ॥ ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥ १३ ॥ महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ मध्येसभं समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ १५ ॥ साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ॥ ते प्रीतिमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ अहो गीतस्य माधुर्य्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ १७ ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तथाभावमगायताम् ॥ १८ ॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यौ महर्षिभिः ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ २० ॥ प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः ॥ अन्यः कृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित्कमंडलुं प्रादान्मौंजीमन्यो महामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ २२ ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ २३ ॥ जटाबंधनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः॥ यज्ञभांडमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथापरः ॥ २४ ॥ औदुंबरीं बृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तदाऽवदन् ॥ आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र

महर्षयः ॥ २५ ॥ ददुश्चैवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कोविदौ ॥ २७ ॥ आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ सकुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ आसीनः कांचने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ ३० ॥ उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायकौ समचोदयत् ॥ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिःस्वनम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ह्लादयन्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोताश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥ इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥ ममापि तद्भूतिकरं प्रचक्षते महानुभावं चरितं निबोधत ॥३५॥ ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥ स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव॥३६॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्थः सर्गः॥४॥ सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥ येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यांतं पर्यवारयन् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥ कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो

महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥ आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥७॥ राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥ तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतीं सुविभक्तांतरापणाम् ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गगंभीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामंतराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकाम् ॥ १७ ॥ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यांतामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मांतां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥ ये च बाणैर्न विध्यंति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ॥ हंतारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ ॥ २१ ॥ तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ॥ पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः ॥ सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेंद्रियः ॥ धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥३॥ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इंद्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥८॥ सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो ननलिप्तांगो नासुगंधश्च विद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनंगदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ॥ १२ ॥ स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेंद्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥ नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥१४॥ नाषडंगविदत्रास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥ कश्चिन्नरो

वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यस्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥१८॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः॥ शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः॥१९॥सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥ यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥२०॥योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ॥संपूर्णकृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥ कांबोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः॥२२॥विंध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि॥मदान्वितैरतिबलैर्मातंगैः पर्वतोपमैः॥२३॥ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा॥अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥२४॥ भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमंद्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी॥२५॥ नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥ तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥ पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० बालकांडे षष्ठः सर्गः ॥६॥ तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः ॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः ॥ अकोपो धर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥ ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणश्च

नथा परे ॥ ४ ॥ सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः ॥ मार्कंडेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्याय
ना द्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ विद्याविनीता ह्रीमंतः कुशला नियतें-
द्रियाः ॥ ६ ॥ श्रीमंतश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ कीर्तिमंतः प्रणिहिता यथावचनकारिणः
॥ ७ ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥
॥ ८ ॥ तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥
॥ ९ ॥ कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं यथादंडं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥
कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥ वीराश्च
नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्र-
महिंसंतस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदंडाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥ शुचीनामेकबुद्धीनां
सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥ कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासी-
त्परदाररतिर्नरः ॥ प्रशांतं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥ सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे
शुचिव्रताः ॥ हितार्थाश्च नरेंद्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥ गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च परा-
क्रमैः ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः ॥१७॥ अभितो गुणवंतश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥
संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः ॥ १८ ॥ मंत्रसंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ नीति-
शास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १९ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥ उपपन्नो
गुणोपेतैरन्वशासद्वसुन्धराम् ॥ २० ॥ अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्न-

धर्मं परिवर्जयन् ॥ २१ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामंतः प्रतापहतकंटकः ॥ स शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥ तैर्मंत्रिभिर्मंत्रहिते निविष्टैर्वृतोऽनुरक्तः कुशलैः समर्थैः ॥ स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥ चिंतयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः॥ सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ॥ मंत्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुमंत्रं मंत्रिसत्तमम् ॥ शीघ्रमानय मे सर्वान् गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वशिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ इदं धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥८॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिंत्यताम् ॥ ९ ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम्॥१०॥ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च

पार्थिव ॥ १२ ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ इतस्तुष्टोऽभवद्राजा श्रुत्वा तद् द्विज-भाषितम् ॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः ॥ संभाराः संभ्रियंतां मे गुरूणां वचनादिह ॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥ शांतयश्चापि वर्धतां यथाकल्पं यथाविधि ॥ शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥१६॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ छिद्रं हि मृगयंते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥ विधिहीन-स्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥१८ ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः साधनेष्विति ॥ तथेति चाब्रुवन्सर्वे मंत्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवन्द्रस्य तद्वाक्यं यथा पूर्वं निशम्यते ॥ तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टो यथावत्क्रतु-राप्यताम् ॥ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ २२॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेंद्रो हृदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ तासां तेनातिकांतेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ २४ ॥ मुखपद्मान्यशोभंत पद्मानीव हिमात्यये ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० बाल-कांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ काश्यपस्य च

पुत्रोऽस्ति विभांडक इति श्रुतः ॥ ३ ॥ ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥ नान्यं जानाति विप्रेंद्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषु प्रथितं राजान्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीय प्रवक्ष्यति ॥ भवंतः श्रुतकर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभांडकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ॥ विभांडकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ १३ ॥ प्रयच्छ कन्यां शांतां वै विधिना सुसमाहितः ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिंतां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेन वै शक्य इहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततो राजा विनिश्चित्य सह मंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृतान् ॥ १६ ॥ ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथितावनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यंति तं नृपम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यंति चिंतयित्वा ते तस्योपायांश्च तान्क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १८ ॥ एवमंगाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शांता चास्मै

प्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमार कथितमेतावद्व्याहृतं मया ॥ २० ॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमंत्रं प्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम् ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे नवमः सर्गः ॥९॥

सुमंत्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन मंत्रिभिः ॥ तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मंत्रिभिः सह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः ॥ उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋष्यशृंगो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्र गच्छंतु रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ॥ पुरोहितो मंत्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ॥६॥ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् ॥ आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन्यत्नं कुर्वंति दर्शने ॥७॥ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमान् ॥८॥ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥९॥ ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभांडकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायंत्यो मधुरस्वरम् ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ्ज्ञातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दात्तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता विभांडकोऽ-

स्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋष्यशृंग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ १६ ॥ गतानां तु ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह ॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः ॥१७॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि हे द्विज ॥ गृहाण विप्र भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् ॥ १९ ॥ ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधाञ्छुभान् ॥ २० ॥ तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छ्य च तदा विप्र व्रतचर्यां निवेद्य च ॥ गच्छंति स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्च परिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ विभांडकसुतः श्रीमान्मनसा चिंतयन्मुहुः ॥ २४ ॥ मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः ॥ दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायांतं हृष्टमानसाः ॥ २५ ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ॥ एह्याश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च ॥ तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तथा स्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ॥ ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥२९॥ वर्षेणैवागतं विप्रं तापसं स नराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य मुनिप्रह्वः शिरसा च महीं

गतः ॥ ३० ॥ अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः ॥ वव्रे प्रसादं विप्रेंद्रान्मा विप्रं मन्युराविशेत् ॥ ३१ ॥ अन्तःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि ॥ शांतां शांतेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥३२॥ एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ ऋष्यशृंगो महातेजाः शांतया सह भार्यया ॥३३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि०चतुर्विंशत्साहस्र्यां संहितायां बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ भूय एव हि राजेंद्र शृणु मे वचनं हितम् ॥ यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ अंगराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ॥ कन्या चास्य महाभागा शांता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्त्वंगस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ॥ तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥ ४ ॥ अनपत्योऽस्मि धर्मात्मञ्छांताभर्ता मम क्रतुम् ॥ आहरेत त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥ श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा च विचिंत्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवंतं शांताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ७ ॥ तं च राजा दशरथो यशस्कामः कृतांजलिः ॥ ऋष्यशृंगं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्य भविष्यंति चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः ॥ १० ॥ एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारो भगवान्पुरा देव युगे प्रभुः ॥ ११ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव महाराज गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥ सुमंत्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ॥ अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशा-

म्य च ॥ १३ ॥ सांतःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रं ददर्शाथो दीप्यमानमिवानलम् ॥ ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६ ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते ॥ १७ ॥ सख्यं संबंधकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ १८ ॥ सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ शांता तव सुता राजन्सह भर्ता विशांपते ॥ १९ ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ २० ॥ उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ २१ ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ तावन्योन्यांजलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा ॥२२॥ ननंदतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनंदनः॥२३॥पौरेषु प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः॥क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ॥ २४ ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ २५ ॥ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राजा यत्प्रेषितं तदा ॥ ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ २६ ॥ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्वा द्विजर्षभम् ॥ ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् ॥ २७ ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेंद्रेणेंद्रकर्मणा ॥ यथा दिवि सुरेंद्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम् ॥ २८ ॥ अंतःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः ॥ कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥ अंतःपुराणि सर्वाणि शांतां दृष्ट्वा तथागताम् ॥ सह

भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानंदमुपागमन् ॥ ३० ॥ पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ॥ उवास तत्र सुखिता कंचित्कालं सहद्विजा ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० बालकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसंते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥ ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् ॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ ५ ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ ८ ॥ पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा॥९॥ ऋषिपुत्रप्रभावेण कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् ॥ ऋष्यशृंगपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा ॥ ११ ॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १२ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमात्यानब्र-

वीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् ॥ १४ ॥ गुरूणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संभ्रियंतु मे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शांतयश्चाभिवर्धंतां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १६ ॥ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १७ ॥ छिद्रं हि मृगयंत्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेति च ततः सर्वे मंत्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २१ ॥ गतानां तेषु विप्रेषु मंत्रिणस्तान्नराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० बा० द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पुनः प्राप्ते वसंते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥ आभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्यथोक्तं मुनिपुंगव ॥ यथा विघ्नाः न क्रियंते यज्ञांगेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥ भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता तत्समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकाञ्छिल्पकारान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्छिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ ७ ॥

तथा शुचीञ्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्म समीहंतां भवंतो राजशासनात् ॥ ८ ॥
इष्टका बहुसाहस्रीः शीघ्रमानीयतामिति ॥ उपकार्याः क्रियंतां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥
तथा पौरजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः ॥ आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥
वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥ भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥
आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥
दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ सर्वे वर्णा यथापूजां प्राप्नुवंति सुसत्कृताः ॥१४॥
न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥
तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥ ये स्युः संपूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥ यथा
सर्वं सुविहितं न किंचित्परिहीयते ॥ तथा भवंतः कुर्वंतु प्रीतियुक्तेन चेतसा ॥ १७ ॥ ततः सर्वे समा-
गम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथेष्टं तत्सुविहितं न किंचित्परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तं तत्करिष्यामो न
किंचित्परिहास्यते ॥ ततः सुमंत्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निमंत्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये
च धार्मिकाः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ २० ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु
मानवान् ॥ मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम् ॥ २१ ॥ तमानय महाभागं स्वयमेव
सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबंधिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं
प्रियवादिनम् ॥ सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥ तथा केकयराजानं वृद्धं

परमधार्मिकम् ॥ श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तर्हि मानय ॥ २४ ॥ अंगेश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय ॥२५॥ तथा कोसलराजानं भानुमंतं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥ प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान् ॥ २७ ॥ प्राचीनसिंधुसौवीरसौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ॥ २८ ॥ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ संति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ २९ ॥ तानानय यथाक्षिप्रं सामगान्सहबांधवान् ॥ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया ॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमंत्रस्त्वरितं तदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥३१॥ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रयातो मुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महामतिः ॥ ३२ ॥ ते च कर्मांतिकाः सर्वे वसिष्ठाय महर्षये ॥ सर्वं निवेदयंति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३३ ॥ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा ॥ ३४ ॥ अवज्ञया कृतं हन्याद्दातारं नात्र संशयः ॥ ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ ३५ ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तम ॥ ३७ ॥ यज्ञियं च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ ३८ ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समंततः ॥ द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसैव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥ तथा वसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्य चोभयोः ॥ दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ॥ ऋष्यशृंगं पुरस्कृत्य यज्ञ-

कर्मारंभस्तदा ॥४१॥ यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ श्रीमांश्च सहपत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरंगमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥ ऋष्यश्रृंगं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधमहायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥ कर्म कुर्वंति विधिवद्याजका वेदपारगाः॥ यथाविधि यथान्यायं परिक्रामंति शास्त्रतः॥३॥ प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवौपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्य तदा हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐंद्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोऽनघः ॥ मध्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥६॥ तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥ आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादींन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋष्यश्रृंगादयो मंत्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान्दिवौकसाम् ॥ ॥ ९ ॥ नचाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वा न किंचन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥ न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणः कश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा भुंजते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुंजते चापि श्रमणाश्चैव भुंजते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव च ॥ अनिशं भुंजमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्च दृश्यंते बहवः पर्वतोपमाः ॥ दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः

स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥ अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसंति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥१७॥ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेशयन् ॥ उपासंते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १८ ॥ कर्मांतरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः ॥ २१ ॥ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्षड्बैल्वाः खादिरास्तथा ॥ तावंतो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥२३॥ कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृताभवन् ॥ २४ ॥ एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥ विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टास्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमान्विताः ॥ २६ ॥ आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गंधैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमंतो विराजंते यथा दिवि ॥ २७ ॥ इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ॥ चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि ॥ २८ ॥ स चित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥ नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ॥ ऋषिभिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥ पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥ कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समंततः ॥ कृपाणैर्वि:

शशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥ पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताऽध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥ पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेंद्रियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥ धूमगंधं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥ हयस्य यानि चांगानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यंति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥ प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४० ॥ उक्थं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥ ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥ प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥ क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ॥ ४५ ॥ एवं दत्त्वा प्रहृष्टोऽभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वे राजानं गतकिल्बिषम् ॥ ४६ ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ न भूम्या कार्यमस्माकं नहि शक्ताः स्म पालने ॥ ४७ ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥ निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥

एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥ दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ५१ ॥ ऋष्यशृंगाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥ जांबूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनंदनः ॥ ततः प्रीतेषु विधिवद्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ ५५ ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेंद्रियः ॥ तस्याशिषोऽथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ ५६ ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां पतितस्य च ॥ ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ ५७ ॥ पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ॥ ततोऽब्रवीदृष्यशृंगं राजा दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्धनं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ६० ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ॥ जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृष्यशृंगं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मंत्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥ ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहावाग्नौ च तेजस्वी मंत्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च

परमर्षयः ॥ भावप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥ ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः॥ अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ ५ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ॥ सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंस्तदा ॥ मानयंतश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥ उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टि दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तदा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥ नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कंपते ॥ १० ॥ तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ ॥ ११ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिंतयित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ हंतायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ ॥ १२ ॥ तेन गंधर्वयक्षाणां देवतानां च रक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते॥१४ ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एत-स्मिन्नंतरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥ वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वंद्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे तमभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ अस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ॥ २० ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ

कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककंटकम् ॥ २१ ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ स हि देवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ २२ ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योद्रेकेण बाधते ॥ ऋषयश्च ततस्तेन गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २३ ॥ क्रीडंतो नंदनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ २४ ॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप ॥ २५ ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुंगवः ॥ २६ ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥ भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं समं त्रिज्ञातिबांधवम् ॥ २८ ॥ हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २९ ॥ वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥ मनुष्ये चिंतयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥ तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम्॥विरावणं साधुतपस्विकंटकं तपस्विनामुद्धरतं भयावहम्॥३३॥तमेव हत्वा सबलं सबांधवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम्॥स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम्॥३४॥इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहं तं समास्थाय

निहन्यामृषिकंटकम् ॥ २ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दमः ॥ येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥ संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं विभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ॥ ५ ॥ अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ एवं पितामहात्तस्माद्वरदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप ॥७ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥ स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महामतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामंत्र्य च पितामहम् ॥ अंतर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णरक्तांबरधरं रक्तास्यं दुंदुभिस्वनम् ॥ स्निग्धं हर्यक्षतनुजं श्मश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृंगसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ तप्तजांबूनदमयीं राजतांतपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥ प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १६ ॥ ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥१८॥ इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणाम-

नुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै ॥ तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २० ॥ तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम्॥२१॥ अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्द्योतं तस्यांतःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्य चंद्रस्येव नभोंऽशुभिः ॥ २५ ॥ सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः॥२६॥कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥२८॥अनुचिंत्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः॥ एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक्॥२९॥ताश्चैवं पायसं प्राप्य नरेंद्रस्योत्तमास्त्रियः॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः॥३०॥ ततस्तु ताः प्राश्य तमुत्तमास्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक्॥हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा॥३१॥ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥ बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥ सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः सहायान्बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥ मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमान् जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥

असंहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान् ॥ ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु गंधर्वीणां तनूषु च॥यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥५॥ किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च॥सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥६॥ पूर्वमेव मया सृष्टो जांबवानृक्षपुंगवः॥जृंभमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत॥ ७ ॥ ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ॥ जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेंद्रं महेंद्राभमिंद्रो वालिनमात्मजम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतांवरः ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाकपिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमंतमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गंधमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाकपिम् ॥ १२ ॥ पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वीर्यवान् ॥ १३ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ मैंदं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसः श्रीमान्हनूमान्नाम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १६ ॥ सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि ॥ ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रांताः कामरूपिणः ॥ ते गजाचलसंकाशा वपुष्मंतो महाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ १९ ॥ अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक्पृथक् ॥ गोलांगूलेषु चोत्पन्नाः किंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥

देवा महर्षिगंधर्वास्ताक्ष्र्ययक्षा यशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तदा गंधर्वीणां तनूषु च ॥ कामरूपबलोपेता यथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ २५॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः॥ विचालयेयुः शैलेंद्रान्भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ २६ ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितांपतिम् ॥ दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ गृह्णीयुरपि मातंगान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ॥ २८ ॥ नर्दमानांश्च नादेनापातयेयुर्विहंगमान् ॥ ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ २९ ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्ये नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे ॥ सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ॥ ३२ ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः ॥ नलं नीलं हनूमंतमन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३३ ॥ ते ताक्ष्र्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलो महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥ ३६ ॥ तैर्मेघवृंदाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः ॥ बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥ इति

श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हयमेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्यामरा भागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा च पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः ॥ बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शांतया प्रययौ सार्द्धमृष्यश्रृंगः सुपूजितः ॥ अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥ एवं विसृज्य तान्सर्वान्राजा संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिंतयन् ॥ ७ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट्समत्ययुः ॥ ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पंचसु ॥ ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविंदुना सह ॥ ९ ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥ विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुंदुभिस्वनम् ॥११॥ कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥१२॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥१३॥ अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ॥ वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्धसमान्वितौ ॥ १४॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः॥ सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ॥१५॥ राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवंतोऽनुरूपाश्च रुच्याः प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥ जगुः

कलं च गंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्पतत् ॥ १७ ॥ उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ १८ ॥ रथ्याश्च जनसंबाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथापरैः ॥ विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमान्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधबंदिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥ अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ २१ ॥ सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं बहु ॥ २३ ॥ तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ २४ ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ॥ २५ ॥ सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशांक इव निर्मलः ॥ गजस्कंधेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु संमतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ २८ ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिः प्राण इवापरः ॥ न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ॥ ३१ ॥ अथैनं पृष्ठतोऽभ्येति स धनुः परिपालयन् ॥ भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ ३२ ॥

प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ ३३ ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ते यदा ज्ञानसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ ३४ ॥ ह्रीमंतः कीर्तिमंतश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ तेषामेवंप्रभावाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ ३६ ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः॥ अत्र राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति॥३७॥चिंतयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबांधवः॥ तस्य चिंतयमानस्य मंत्रिमध्ये महात्मनः॥३८॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ ३९ ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवे तदा ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत् ॥ स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ पुरे कोशे जनपदे बांधवेषु सुहृत्सु च ॥ ४५ ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ अपि ते सन्नताः सर्वे सामंतरिपवो जिताः ॥ ४६ ॥ दैवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥ (वासिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः ॥ यथार्हं पूजयित्वैनं पप्रच्छ कुशलं तदा ॥) ऋषींश्च तान्यथान्यायं महाभाग उवाच ह ॥ ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम्

॥ ४८ ॥ विविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः ॥ अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥४९॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ॥ ५० ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य वै ॥ प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः ॥ ५१ ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥५२॥ पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मान्दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥५३॥ यस्माद्विप्रेंद्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम ॥ पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया ॥ तदद्भुतमभूद्विप्र पवित्रं परमं मम॥५५॥शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो॥ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति॥५६॥इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थं परिवृद्धये॥कार्यस्य न विमर्शं च गंतुमर्हसि सुव्रत॥५७॥कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम॥मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विज॥५८॥इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम्॥ प्रथितगुणयशोगुणैर्विशिष्टः परम ऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥५९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशं राजशार्दूल तवैव भुवि नान्यतः ॥ महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २॥ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहं नियममातिष्ठे विद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रते तु बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवंतौ

सुशिक्षितौ ॥५॥ तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ॥६॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥ काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ १० ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन ॥ ११ ॥ न च तौ राघवादन्यो हंतुमुत्सहते पुमान् ॥ वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ १२ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १३ ॥ अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १४ ॥ वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ यदि ते धर्मलाभं तु यशश्च परमं भुवि ॥ १५ ॥ स्थिरमिच्छसि राजेंद्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मंत्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय ॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव ॥ १८ ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ १९ ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः ॥ स तन्निशम्य राजेंद्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ २० ॥ शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च ॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः ॥ २१ ॥ इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं

तद्तीव शुश्रुवान् ॥ नरपतिरभवन्महान्महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥२२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये च० आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनं षोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ ॥ २ ॥ इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः ॥ अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥ इमे शूराश्च विक्रांता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालो ह्यकृतविद्यश्च नच वेत्ति बलाबलम् ॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः ॥ विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरंगसमायुक्तं मया सह च तं नय ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ॥ ११ ॥ ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि ॥ किं वीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ १२ ॥ कथं प्रमाणाः के चैतान्रक्षंति मुनिपुंगव ॥ कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ ॥ १३ ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥१४॥

स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ॥ १८ ॥ तेन संचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ नहि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २० ॥ स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २१ ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २२ ॥ स तु वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि रावणः ॥ तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥ २३ ॥ सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन्नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुंदोपसुंदयोः ॥ २५ ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवंतौ सुशिक्षितौ ॥२६॥ तयोरन्यतरं योद्धुं यास्यामि ससुहृद्गणः ॥ अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवंतं सहबांधवः ॥ २७ ॥ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥ सुहुत इव मखेऽग्निराज्यासिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥

पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदं ते क्षमं राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सुहृद्वृतः ॥ ३ ॥ तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानां च भयं महत् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः ॥ इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यंति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्धर्म्म एष वीर्यवतांवरः ॥ एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेत्ति नच वेत्स्यंति केचन ॥ ११ ॥ न देवा नर्षयः केचिन्नामरा न च राक्षसाः ॥ गंधर्व यक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति॥१३ ॥तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुताः सुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमंतो जयावहाः ॥ १४ ॥ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम्॥१५पंचाशतं सुताँल्लेभे जया लब्धवरा वरान् ॥वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानुरूपिणः ॥१६॥ सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान्पंचाशतं पुनः॥संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥ तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिकात्मजः॥अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥१८ ॥ तेनास्य मुनि

मुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ न किंचिदस्य विदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥ एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायशाः ॥ न रामगमने राजन्संशयं गंतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥ इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद पार्थिवः ॥ गमनमभिरुरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा०बालकांड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ तथा वासिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ॥ प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मंगलैरभिमंत्रितम् ॥ २ ॥ स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनांतरात्मना ॥३॥ ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को ववौ तदा॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिस्वनैः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयंतावनिंदितौ ॥ ८ ॥ तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौ खड्गवंतौ महाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिंदितौ ॥ १० ॥ स्थाणुं देवमिवाचिंत्यं कुमाराविव पावकी ॥ अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृहाण वत्स सलिलं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १२ ॥ मंत्रग्रामं गृहाण

त्वं बलामतिबलां तथा ॥ न श्रमो न ज्वरो वाते न रूपस्य विपर्ययः ॥ १३ ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यंति नैर्ऋताः ॥ न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामास्ति कश्चन ॥१४॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव ॥ १५ ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि ॥ पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव ॥ कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ २० ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भाविष्यतः ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ २१ ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्भगवाञ्छरदीव दिवाकरः ॥ गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजः ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां ससुखं त्रयः ॥ २३ ॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम् ॥ कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥ तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वा-

॥ ४ ॥ तौ प्रयांतौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिप-
मित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः
थगां नदीम् ॥ ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः मसगे शुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम्
॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं
महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥ कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन्वसते पुमान् ॥ भगवञ्छ्रो-
तुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ॥ अब्रवीच्छ्रूयतां राम
यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥ कंदर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ तपस्यंतमिह स्थाणुं नियमेन
समाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छंतं समरुद्गणम् ॥ धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना
॥ ११ ॥ अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनंदन ॥ व्यशीर्यंत शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मनः ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ॥ १३ ॥ अनंग
इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चांगविषयः श्रीमान्यत्रांगं स मुमोच ह
॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा वीर
तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरि
ष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ इह वासः परोऽस्माकं
सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ तेषां संवदतां
तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं
निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ सत्कारं समनुप्राप्य

कथाभिरभिरंजयन्।। २०।। यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्ते समाहिताः।।तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ।। २१ ।। न्यवसत्ससुखं तत्र कामाश्रमपदे तथा ।। कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ।। २२ ।। रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुंगवः ।। २३ ।। इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विं० सा० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ।। २३ ।। ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिंदमौ ।। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ।। १ ।। ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ।। उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ।।२।। आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।। अरिष्टं गच्छ पंथानं माभूत्कालस्य पर्ययः ।। ३ ।। विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन्प्रतिपूज्य च ।। ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ।। ४ ।। तत्र शुश्राव वै शब्दं तोयसंरंभवर्धितम् ।। मध्यमागम्यतोयस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ।। ५ ।। ज्ञातुकामो महातेजाः सह रामः कनीयसा ।। अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ।। ६ ।। वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ।। राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमान्वितम् ।। ७ ।। कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ।। कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् ।। ८ ।। ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ।। तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ।। ९ ।। सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ।। तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ।। १० ।। वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ।। ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ।। ११ ।। तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ।। स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः ।। १२ ।। अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ।। अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतम्

॥ १३ ॥ भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दारुणारवैः ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितम् ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः ॥ १५ ॥ संकीर्णं बदरीभिश्च किन्विदं दारुणं वनम् ॥ तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनम् ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशन् ॥ तमिंद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ इह भूम्यां मलं दत्त्वा देवा कारूषमेव च ॥ २० ॥ शरीरजं महेंद्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इन्द्रो यथाभवन् ॥ २१ ॥ ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम् ॥ इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥२२॥ मलदाश्च करूषाश्च ममांगमलधारिणौ ॥ साधुसाध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥ मलदाश्च करूषाश्च मुदिता धनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयंती तदा ह्यभून् ॥ ताटकानाम भद्रं ते भार्या सुंदस्य धीमतः ॥ २६ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्य तनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ २८ ॥ मलदांश्च करूपांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ सेयं पंथानमावृत्य वसत्यत्यर्धयोजने ॥ २९ ॥ अतएव च गंतव्यं ताटका·

यां वनं यतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ ३० ॥ मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कंटकं पुनः॥नहि कश्चिदिमं देशं शक्तो ह्यागंतुमीदृशम्॥३१॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तथैतद्दारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्या यदा यक्षी श्रूयते मुनिपुंगव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥२॥ इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयञ्श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं श्रृणु येन बलोत्कंटा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ।४। पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ नत्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः ॥ ७ ॥ तां तु बालां विवर्धंतीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥ सुन्दे तु निहते राम अगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जंती साभ्यधावत ॥ आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षस त्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादी

॥ १३ ॥ सैषा महायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १४ ॥ एनां राघव शापकृतामर्षात्ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् ॥ १५ ॥ नह्येनां शाप-दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १६ ॥ नहि ते संस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहंतुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १७ ॥ नृशंसम-स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १८ ॥ राज्यभार-नृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा ॥ १९ ॥ श्रूयते हि नियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्यां न विद्यते ॥ २० ॥ विष्णुना च पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हंतुमिच्छंतीं मंथरामभ्यसूदयत् ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्च पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता ॥ अनिंद्रं लोकमिच्छंती काव्यमाता निषूदिता ॥ तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा बहुभी राजपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० जहि मच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवः प्रांजलिर्भूत्वा बालकांडे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यम-प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि विशंकया ॥ २ ॥ सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामि न संदेहस्ताटका-तद्वचः ॥ ३ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च ॥ तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुं-वधमुत्तमम् ॥ ४ ॥

मुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमरिंदमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वा चाभ्यद्रवत्क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥ एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हृत-कर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ नह्येनामुत्सहे हंतुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ १४ ॥ उद्यम्य बाहुं गर्जंती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्य ताम् ॥ स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धुन्वाना रजो घोरं ताटका राघवावुभौ ॥ रजोमेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ॥ प्रति-वार्योपधावंत्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्छिन्नभुजां श्रांतामभ्याशे परिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः ॥ अंतर्धानं गता यक्षी मोहयंती स्वमायया ॥ १९ ॥ अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा ॥ तत-स्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समंततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ अलं

ते घृणया राम पापैषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ॥ वध्यतां ताव-
द्देवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसि संध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवंति हि ॥ इत्युक्तः स
तु तां यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयञ्छब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ सा रुद्धा
बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ तामापतंतीं
वेगेन विक्रांतामशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च ॥ तां हतां भीमसं-
काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाच परमप्रीतः
सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ २७ ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ मुने कौशिक भद्रं ते
सेंद्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तोषिताः कर्मणाऽनेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ प्रजापतेः कृशाश्वस्य
पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ पात्रभूतश्च ते ब्रह्मं-
स्तवानुगमने रतः ॥ ३० ॥ कर्तव्यं सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा
विहायसम् ॥३१॥ विश्वामित्रं पूजयंतस्ततः संध्या प्रवर्तते ॥ ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥
॥ ३२ ॥मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीन् ॥ इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन ॥ ३३ ॥ श्वः
प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ ३४ ॥ उवास रजनीं
तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ॥रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं व-
नम् ॥ ३५ ॥ निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः ॥ उवास तस्मिन्मुनिना सहैव
प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः॥३६॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे

षड्विंशः सर्गः॥२६॥अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः॥ प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम्॥ ॥१॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः॥२॥ देवासुरगणान्वापि सगंधर्वोरगान्भुवि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥३॥ तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दंडचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव॥४॥धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैंद्रचक्रं तथैव च ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवतं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥ ६ ॥ ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी शुभे ॥ ७॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ ८ ॥ वारुणं पाशमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनंदन ॥ ९ ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १० ॥ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ ॥ अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौंचमस्त्रं तथैव च ॥ ११ ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ कंकालं मुसलं घोरं कापालमथ किंकिणीम् ॥ १२ ॥ वधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ वैद्याधरं मयास्त्रं च नंदनं नाम नामतः ॥ १३ ॥ असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ १४ ॥ प्रस्वापनं प्रशमनं दद्मि सौम्यं च राघव ॥ वर्षणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ १५ ॥ मादनं चैव दुर्धर्षं कंदर्पदयितं तथा ॥ गांधर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः ॥ १६ ॥ पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १७ ॥ तामसं

नरशार्दूल सौमनं च महाबलम् ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं च नृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायामयं परम् ॥ सौरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदारुणम् ॥ दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मानदम् ॥ २० ॥ एतान्नाम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान्क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २१ ॥ स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मंत्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥ सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २४ ॥ ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्रांजलयस्तदा ॥ इमे च परमोदाराकिंकरास्तव राघव ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरैरपि ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनिपुंगव ॥२॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ॥ संहारान्व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ॥ ३ ॥ सत्यवंतं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥ पद्मनाभमहानाभौ

दुंदुनाभस्वनाभकौ ॥ ज्योतिषं शकुनं चैव नैरास्यविमलावुभौ ॥ ६ ॥ यौगंधरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा ॥ शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा ॥ सार्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान्रुचिरस्तथा ॥ ७॥ पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ ॥ करवीरं रतिं चैव धनधान्यौ च राघव ॥८ ॥ कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जृंभकं सर्पनाथं च पंथानवरुणौ तथा ॥ ९ ॥ कृशाश्वतनयात्राम भास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव ॥ १० ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमंतः सुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामं प्रांजलयो भूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमे स्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते ॥ १३ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनंदनः ॥ मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १४ ॥ अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥ स च तान्राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षषंडमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १७ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतम् ॥ १८ ॥ निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १९ ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ॥ भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वध्याश्च राक्षसाः ॥ एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा०

आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥१ ॥ इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः॥ वर्षाणि सुबहूनीह तथा युगशतानि च ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः॥ ३ ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥ निर्जित्य दैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान् ॥ कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ५ ॥ यज्ञं चकार सुमहानसुरेंद्रो महाबलः ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्तव्रते तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥ ये चैनमभिवर्तंते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम्॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ १० ॥ देवीसहायो भगवान्दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ११ ॥ तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥ तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम्॥ वरं वरय भद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ पुत्रत्वं गच्छ

भगवन्नदित्या मम चानघ ।। १६ ।। भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ।। शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।। १७ ।। अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति ।। सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ।। १८ ।। अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ।। वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ।। १९ ।। त्रीन्पदानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मेदिनीम् ।। आक्रम्य लोकाँल्लोकार्थी सर्वलोकहिते रतः ।। २० ।। महेंद्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा ।। त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ।। २१ ।। तेनैव पूर्वमाक्रांत आश्रमः श्रमनाशनः ।। मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ।। २२ ।। एनमाश्रममायांति राक्षसा विघ्नकारिणः ।। अत्र ते पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टचारिणः ।। २३ ।। अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।। तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम।।२४।।इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम् प्रविशन्नाश्रपदं व्यरोचत महामुनिः।।शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः।।२५।।तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः।। उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन्।।२६।।यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ।। तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।। २७ ।। मुहूर्तमथ विश्रांतौ राजपुत्रावरिंदमौ ।। प्रांजली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनंदनौ ।। २८ ।। अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ।। सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ।। २९ ।। एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः ।। प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेंद्रियः ।। ।। ३० ।। कुमाराविव तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ।। प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां संध्यामुपास्य च ।। ३१ ।। प्रशुची परमं जाप्यं समाप्य नियमेन च ।। हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवंदताम् ।। ३२ ।।

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ।। २९ ।।

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिंदमम् ॥ ६ ॥ अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेऽहनि तथागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मंत्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ आकाशे च महाञ्छब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते ॥ तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥ तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम् ॥ सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥ तावापतंतौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामि न संदेहो नोत्सहे हंतुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥

मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ चिक्षेप परमः क्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥१७॥ स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १८ ॥ विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुं बलपीडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण शीतेषुं मानवं मनुसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥ इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणश्चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥ विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनंदनः ॥ २२ ॥ सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः ॥ २३ ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ॥ २४ ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेंद्रो विजये पुरा ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ २६ ॥ सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर महायशः ॥ स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां संध्यामुपागमत् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ऊचतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपागतौ ॥ आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ते

तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य नर-श्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्य देवा न गंधर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासंतो महीक्षितः ॥ न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं च परमाद्भुतम् ॥ ११ ॥ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ अर्चितं विविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्था-नमकरोत्तदा ॥ सर्षिसंघः सकाकुत्स्थ आमंत्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवंतं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिशा-र्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥ उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तं व्रजंतं मुनि-वरमन्वगादनुसारिणाम् ॥ शकटीशतमात्रं तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥ निवर्तयामास ततः सर्षिसंघः सपक्षिणः ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥ वासं चक्रुर्मुनिग-णाः शोणाकूले समाहिताः ॥ तेऽस्तंगते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य

निषेदुरमितौजसः ॥ रामोऽपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च ॥ २१ ॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ २२ ॥ पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितम् ॥ भगवन्को न्वयं देशः समृद्धवनशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ ॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् ॥ वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान्सुतान् ॥ ॥ २ ॥ कुशांबं कुशनाभं च असूर्तरजसं वसुम् ॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥ कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः ॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तु महातेजाः कौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥ असूर्तरजसो नाम धर्मारण्यं महामतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥ एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पंच प्रकाशंते समंततः ॥ ८ ॥ सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ ॥ पंचानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥ सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः

स्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ १२ ॥ गायंत्यो नृत्यमानाश्च वादयंत्यस्तु राघव॥आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः॥१३॥अथ ताश्चारुसर्वांग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि॥उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनांतरे ॥१४॥ ताः सर्वा गुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अहं वः कामये सर्वा भार्या मेम भविष्यथ ॥ मानुपस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायु:वाप्स्यथ ॥ १६ ॥ चलं हि यौवनं नित्यं मानुपेपु विशेषतः॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ अंतश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥ ॥ १९ ॥ कुशनाभसुता देव समस्ताः सुरसत्तम ॥ स्थानाच्यावयितुं देव रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ ॥ २० ॥ माभूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ अवमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपास्महे ॥ २१ ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं च सः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभंज भगवान्प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥ प्रविश्य च सुसंभ्रांताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः ॥ २४ ॥ स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा संभ्रांत इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टंत्यो नाभिभाषथ ॥ २६ ॥ एवं राजा विनिःश्वस्य समाधिं संदधे ततः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरो-

भिश्वरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छंदेन वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥ तेन पापानुबंधेन वचनं न प्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवंत्यः सर्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ४ ॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ शांतं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥ अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ दुष्करं तच्च वै क्षांतं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञाश्च पुत्रिकाः ॥ ८ ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ॥ विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञो मंत्रयामास प्रदानं सह मंत्रिभिः ॥ देशे काले च कर्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम् ॥१०॥ एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिं तत्र गंधर्वी पर्युपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिला तनया तदा ॥ १२ ॥ सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनंदन ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गंधर्वी मधुरस्वरम् ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥ लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥

तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥ स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा ॥ काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥ स बुद्धिं कृतवान्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥ तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा ॥ २३ ॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम् ॥ सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥ सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गंधर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनंदत ॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशति० सा० बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यां तु वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिलोंके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधार्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनंदन ॥ ६ ॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम

राघव सुव्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥ तेनाहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनंदन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितांवरा ॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्तः सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥ निष्पंदास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनंदन ॥१५॥ शनैर्विसृज्यते संध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरंति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसाध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेण भवानेव विश्वामित्र महायशः ॥ कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलद्योतकरी तव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोऽपि सह सौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रा० व० आदिकाव्ये चतुर्विं० सा० बालकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमंडितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ एष पंथा मयोद्दिष्टो येन यांति महर्षयः ॥ ५ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् ॥ ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः ॥ विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समंततः ॥ विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि गंगां त्रिपथगां नदीम् ॥ त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गंगाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥ शैलेंद्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥ या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥ तस्यां गंगेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥

उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव राघव ॥ १५ ॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया ॥ शैलेंद्रं वरयामासुर्गंगां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छंदपथगां गंगां त्रैलोक्यहितकाम्यया॥१७॥प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांक्षिणः ॥ गंगामादाय तेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना ॥ १८ ॥ या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनंदन ॥ उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १९ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गंगा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी ॥ खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतांवर ॥ २२ ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ प्रतिनंद्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥ विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुपसंभवम् ॥ २ ॥ त्रीन्पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ॥ कथं गंगा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ ३ ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥ निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकंठो महातपाः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा च भगवान्देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्य संक्रीडमाणस्य महादेवस्य धीमतः ॥ शितिकंठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ ६ ॥ नचापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वे देवाः समुद्युक्ताः पितामहपुरो-

गमाः ॥ ७ ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यति ॥ अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥८॥ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ न लोका धारयिष्यंति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १० ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवंतु सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं ह्यद्य तद्धरा धारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनम् ॥ आविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १७ ॥ तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातं श्वेतपर्वतम् ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥ १८ ॥ यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ १९ ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीन् ॥२०॥ समन्युरशपत्सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता चाहं संगता पुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः संतु पत्नयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्छशाप पृथिवीमपि ॥ अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २३ ॥ नच पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसे त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती

॥ २४ ॥ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृंगे सह देव्या महेश्वरः ॥ २६ ॥ एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गंगायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मण ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तप्यमाने तदा देवे सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ सेनापतिमभीप्संतः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवंतं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुरा राम सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥ यदत्रानंतरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥५॥ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वासु पत्निषु ॥ तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा शैलेंद्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनंदन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते गत्वा परमं राम कैलासं धातुमंडितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां

प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम्॥१२॥इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ स तस्या महिमां दृष्ट्वा समंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तदा देवीमभ्यषिंचत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगाया रघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गंगा सर्वदेवपुरोगमम् ॥ अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीदिदं गंगां सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ श्रुत्वा त्वग्निवचो गंगा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥ यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ १८ ॥ कांचनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् ॥ ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ ॥ १९ ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपुसीसकमेवच ॥ तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वपर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्॥२१॥जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥२२ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेंद्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समपूजयन् ॥ २३ ॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥२४॥ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २६ ॥ स्कंद इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ॥ कार्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्य-

गणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिम् ॥ ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ॥ ३० ॥ एष ते रामगंगाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥ भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कंदसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्वीर पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमेर्दुहिता सुपर्णभगिनी तु सा ॥द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥६ ॥ अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृतांजलिपुटे तदा॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहूञ्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छंदोऽत्र विधीयताम् ॥ ॥ ११ ॥ एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमंतो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनंदन ॥ ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥

षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनंदन ॥ १५ ॥ अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमंज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुंबं व्यजायत ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुंबभेदाद्विनिःसृता ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषु कुंभेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे॥ १८॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनंदन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्जतस्तान्निरीक्ष्य वै ॥ एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ॥ तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम असमंजस्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथांते रघुनंदनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ तयोर्मध्ये समभ-

वद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्माणि ॥ तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः॥७॥राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत्॥ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥८॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन्॥अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोऽपनीयते॥९॥ हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ १० ॥ तत्तथा क्रियतां राज-न्यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत् ॥ सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥ मंत्र-पूतैर्महाभागैरास्थितोऽपि महाक्रतुः ॥ तद्गच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ १३ ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत ॥ एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत॥ १४ ॥ याव-त्तुरगसंदर्शस्तावत्खनत मेदिनीम् ॥ तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामवि-स्तारमेकैको धरणीतलम् ॥ बिभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानां वध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां दुराधर्ष सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनंदन ॥ बिभिदुर्धरणीं राम रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसंबाधं जंबूद्वीपं नृपा-

त्मजाः ॥ खनंतो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सासुराः सह-पन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदना-स्तदा ॥ ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरा-त्मजैः ॥ बहवश्च महात्मानो वध्यंते जलचारिणः ॥ २५ ॥ अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोऽपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि हिंसंति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच सुमंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ॥ महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान्प्रभुः ॥ २ ॥ कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यंति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशद-रिंदमाः ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥७॥ परिक्रांता मही सर्वा सत्त्ववंतश्च सूदिताः ॥ देवदानव-रक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥८॥ नच पश्यामहेऽश्वं ते अश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनंदनः ॥ १० ॥ भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधा-

तलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमाने ततस्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयंतं महीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनंदन ॥ धारयामास शिरसा विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥ यदा पर्वाणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयंतो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् ॥ १६ ॥ ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥ महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयंतं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपि दिशि महांतमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ॥ खनंतः समुपाक्रांता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयंतं महीमिमाम् ॥ २२ ॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥ हयं च तस्य देवस्य चरंतमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनंदन ॥ २६ ॥ ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलांगलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ अस्माकं त्वं हि तुरगं

याज्ञियं हृतवानासि ॥ २८ ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनंदन ॥ २९ ॥ रोषेण महताविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनंदन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा ॥ पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥ अंतर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवंति महांति च ॥ तेषां तु प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थः सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोंऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पितृभिर्मार्गमंतर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः ॥ आसमंज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यासि ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैवागंताऽसीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा ॥

चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः॥१३॥याज्ञियं च हयं तत्र चरंतमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः॥१४॥स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम्॥स जलार्थी महातेजा नचापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत्खगाधिपम् ॥पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥ स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥ कापिलेनाप्रमेयेण दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसे प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥ गंगा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां सलिलक्रियाम ॥ १९ ॥ भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तया क्लिन्नमिदं भस्म गंगया लोककांतया ॥२०॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ निर्गच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर निवर्तयितुमर्हसि ॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् ॥ २२ ॥ त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनंदन ॥ २३ ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ २४ ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ २५ ॥ गंगायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ २६ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥

राजानं रोचयामासुरंशुमंतं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥ स राजा सुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन ॥ तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥२॥ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनंदन॥हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥३॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥४॥ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं गंगावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं चैतानिति चिंतापरोऽभवन् ॥ ६ ॥ तस्य चिंतयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥ इंद्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनंदन ॥ अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ११ ॥ मंत्रिष्वाधाय तद्राज्यं गंगावरणे रतः ॥ तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनंदन ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहुः पंचतपा मासाहारो जितेंद्रियः ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ १३ ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ १४ ॥ ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ भगीरथ महाराज प्रीतस्तेऽहं जनाधिप ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥१६॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महाबाहुः कृतांजलिपुटः स्थितः ॥ १७ ॥ यदि मे भगवान्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः

सलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ गंगायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यंतं सर्वे च प्रपितामहाः ॥ १९ ॥ देवायाचे ह संतत्यै नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २१ ॥ मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥२२॥ इयं हैमवती ज्येष्ठा गंगा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं राजन्हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २३ ॥ गंगायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यते ॥ तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥ तमेवमुक्त्वा राजानं गंगां चाभाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ देवदेवे गते तस्मिन्सोंऽगुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत ॥ १ ॥ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम् ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ अचिंतयच्च सा देवी गंगा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ॥ सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामंडलगह्वरे ॥ सा कथंचिन्महीं गंतुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैव सा निर्गमं लेभे जटामंडलमंततः ॥ तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणा-

न्बहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ स तेन तोषितश्चासीदत्यंतं रघुनंदन ॥१० ॥ विससर्ज ततो गंगां हरो बिंदुसरः प्रति ॥ तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ॥ तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गंगाः शिवजलाः शुभाः॥१२॥सुचक्षुश्चैव सीता च सिंधुश्चैव महानदी ॥ तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमे चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रे महातेजा गंगा तं चाप्यनुव्रजत् ॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुंधरा ॥ ततो देवर्षिगंधर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयंत ते तत्र गगनाद्गां गतां तदा॥विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा॥१८॥पारिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः॥ तदद्भुतमिमं लोके गंगावतरमुत्तमम्॥१९॥दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः॥संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ २० शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चंचलैः ॥ २१ ॥ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा ॥ पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ कचिद्द्रुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ २३ ॥ विनतं कचिदुद्भूतं कचिद्याति शनैः शनैः ॥ सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥ २४ ॥ मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां पुनः ॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ॥ २५ ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ तत्रर्षिगणगंधर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥ भवांगपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥

शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् ॥ २७ ॥ कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ २९ ॥ कृताभिषेको गंगायां बभूव गतकल्मषः ॥ भगीरथो हि राजर्षि- र्दिव्यं स्यंदनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रे महाराजस्तं गंगा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ देवाः सार्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः साकिन्नरमहोरगाः ॥ सर्पाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथा- नुगाः ॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ यतो भगीरथो राजा ततो गंगा यशस्विनी ॥ ॥ ३३ ॥ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४ ॥ गंगा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ॥ ३५ ॥ अपि- बत्तु जलं सर्वं गंगायाः परमाद्भुतम् ॥ ततो देवाः सगंधर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयंति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥ गंगां चापि नयंति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टो महा- तेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः ॥ तस्माज्जह्नुसुता गंगा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गंगा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्गंगामादाय यत्नतः ॥ ४० ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेत- नान् ॥ अथ तद्भस्मनां राशिं गंगासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ प्लावयत्पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ स गत्वा सागरं राजा गंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥

॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते राम गंगायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यंति देववत् ॥ ४ ॥ इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गंगा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गंगा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयंतीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता ॥६॥ पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनोरथः॥८॥तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गंगां प्रार्थयतानेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणां गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च॥१०॥दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा॥पुनर्न शक्तितानेतुं गंगां प्रार्थयताऽनघ॥११॥ सा त्वया समतिक्रांता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोऽसि परमं लोके यशः परमसंमतम्॥१२॥तच्च गंगावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव ॥१४॥ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप॥१५॥इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथाऽगच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥ प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो

बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥ एष ते राम गंगाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संध्याकालोऽतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमथापि च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥ प्रीयंते पितरस्तस्य प्रीयंते दैवतानि च ॥ इदमाख्यानमायुष्यं गंगावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वे पापाः प्रणश्यंति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गंगावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परंतप ॥ इमां चिंतयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह ॥ जगाम चिंतयानस्य विश्वामित्र कथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमाद्भुतम् ॥ तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ भगवंतामिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्षिसंघस्य कौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः ॥ गंगाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सह राघवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥ अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ प्रांजलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥११॥ कतमो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं

कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुंगवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालायाः पुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः श्रुताम् ॥ अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभागा वीर्यवंतः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा विजराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः ॥ ॥ १६ ॥ तेषां चिंतयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥१७॥ ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मंथानं मंदरं कृत्वा ममंथुरमितौजसः ॥ १८ ॥ (अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च ॥ वमंतोऽतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपा-ताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥ अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शंखचक्रधरो हरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रतो हि यत् ॥ अग्रपूजा-मिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥ हालाहलं विषं घोरं संजग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ २६ ॥ ततो देवाः सुराः सर्वे ममंथू रघुनंदन ॥ प्रविवेशाथ पातालं मंथानः पर्व-तोत्तमः ॥ २७ ॥ ततो देवाः सगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ २८ ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ २९ ॥

पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ ३० ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममंथ पुरुषोत्तमः ॥ अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥ (उदातिष्ठत्स धर्मात्मा सदंडः सकमंडलुः ॥ अथ धन्वंतरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरास्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥ षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥ न ताः स्म प्रतिगृह्णंति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥ वरुणस्तु ततः कन्या वारुणी रघुनंदन ॥ उत्पपात महाभाग मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिंदिताम् ॥ ३७ ॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥ उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ उदातिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रा दितेः पुत्रानयोधयन् ॥ ४० ॥ एकतामगमन्सर्वे असुरा राक्षसैः सह ॥ युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥४२॥ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे ॥ अस्मिन्घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ४४ ॥ निहत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ॥ ४५) ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं नाम भर्तारमिदमब्रवीन् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः ॥ शक्रहंतारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोऽर्जितम् ॥ २ ॥ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ॥ ईश्वरं शक्रहंतारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहंतारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ॥ पुत्रं त्रैलोक्यहंतारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा पाणिना संममार्ज ताम् ॥ तामालभ्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥ तपस्तस्यां हि कुर्वत्यां परिचर्यां चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि कांक्षितम् ॥ १० ॥ गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनंदन ॥ दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तपश्चरंत्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥ यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १४ ॥ याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रांते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यंदिनेश्वरे ॥ निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्धजाम् ॥

शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम चिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मा रुदो मा रुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेद च महातेजा रुदंतमपि वासवः ॥ २० ॥ न हंतव्यं न हंतव्यमित्येव दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहं लब्ध्वा शक्रहंतारमाहवे ॥ अभिंदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः ॥ नापराधो हि देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥ प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवंतु ते ॥ ३ ॥ वातस्कंधा इमे सप्त चरंतु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं चरत्वेक इंद्रलोकं तथापरः ॥ दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥ ५ ॥ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ॥ संचरिष्यंति भद्रं ते कालेन हि ममात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ ७ ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यमितीदं बलसूदनः ॥ सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ विचरिष्यंति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः ॥ एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ ९ ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ एष

देशः स काकुत्स्थ महेंद्राध्युषितः पुरा ॥ १० ॥ दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ॥ इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ११ ॥ अलंबुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ १२ ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचंद्रो महाबलः ॥ सुचंद्र इति विख्यातो हेमचंद्रादनंतरः ॥ ॥ १३ ॥ सुचंद्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ धूम्राश्वतनयश्चापि सृंजयः समपद्यत ॥ १४ ॥ सृंजयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परम-धार्मिकः ॥ १५ ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ आवसत्परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवंतः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥ इहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम् ॥ श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९॥ सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः ॥ २० ॥ पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबांधवः ॥ प्रांजलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने ॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० चतुर्विं० सा० बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथांते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयेव गां

प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥ भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ परस्परेण सदृशौ प्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः॥७॥अतिथी परमप्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाध्विति शंसंतो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ११ ॥ इदमाश्रमसंकाशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥ हंत ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव॥ यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥ गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ मुनिवेषधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं प्रतीक्षंते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन ॥ मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनांतरात्मना ॥ कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात् ॥ इंद्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिद-

सब्रवीत् ॥ २१॥ सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ एवं संगम्य तु तदा निश्चक्रामोटजात्ततः ॥ २२ ॥ ससंभ्रमात्त्वरन्राम शंकितो गौतमं प्रति ॥ गौतमं स ददर्शाथ प्रविशंतं महामुनिम् ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुंगवम् ॥ दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोऽभवत् ॥ २५ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं यस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २७॥ गौतमेनैवमुक्तस्य सुरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥ तथा शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्षा निराहारा तप्यंती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यासि॥३०॥ (यदा त्वेतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३१ ॥ तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि॥ ३२ ॥) एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥ हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः (॥ ३४ ॥) ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ६ ॥ अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ॥ अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगंधर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥ तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसंघाः सचारणाः ॥ सुरकार्यकरं यूयं

सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ॥ ६ ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यंति मानवाः ॥ अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ८ ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुंजते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९ ॥ इंद्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः ॥ १० ॥ तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ ११ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १२ ॥ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १३ ॥ प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ मध्येंभसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्यांतमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा ॥ १७ ॥ स्मरंती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हितौ ॥ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ १९ ॥ गंधर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूज-

यन् ॥ २० ॥ तपोबलविशुद्धांगीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ २१ ॥ रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ॥ २२ ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ऋषिवाटाश्च दृश्यंते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ॥ शतानंदं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिंदितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् ॥ प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम् ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ स तांश्चाथ मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मंत्रिभिः ॥ आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समंततः॥१२॥दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला

देवैः कृता ॥ १३ ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्रांजलिः प्रयतो नृपः ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥१७॥ गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥१९॥ (वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने ॥ भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ २०) परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ॥ न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥ निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ (२५ ॥) ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानंदो महातपाः ॥ १ ॥ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानंदो नृपात्मजौ ॥ सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी

॥ दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ अपि रामाय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥ अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज॥इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ॥८॥ अपि शांतेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच शतानंदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रांतं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानंदो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३॥ अचिंत्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेद्म्येनं परमां गतिम् ॥१४॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ ॥ १५ ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलं यथातत्त्वं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ॥ १६ ॥ राजाऽऽसीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिंदमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां चरिते रतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वा-

मित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीं परिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥ नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रुमम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥२५॥ सततं सकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दांतैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समंतादुपशोभितम् ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥२८॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥ स्वागतं तव चेत्युक्तो वासिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोऽग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा ॥ सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रंजयन् ॥ प्रजाः पालयसे राजन्राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७॥

कच्चित्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठंति शासने॥कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन॥८॥कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥ ततो वसिष्ठो भगवान्कथांते रघुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मया कृताम् ॥ राजंस्त्वमातिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवंतं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमंत्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ ॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथानेन वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ॥ २० ॥ एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ यस्ययस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥२२॥ तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्षकृते मम ॥ रसेनानेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकांडे द्विपंचाशः

सर्गः ॥ ५२ ॥ एकमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुक्कामान्यस्ययस्योप्सितं यथा ॥ १ ॥ इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानापि ॥ २॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च॥ ॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानां च खां (षां) डवानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मंत्रिसाहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम्॥११॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिंदम ॥१२॥ शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा॥अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च॥स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ १४ ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ॥ १५ ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्ष्यग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषिताम् ॥ १७ ॥ ददामि कुंजराणां ते सह-

स्राणि चतुर्दश ॥ हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ १८ ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किंकिणीकाविभूषितान् ॥ हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च ॥ २० ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शवला दीयतां मम ॥ यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां शवला मम ॥ एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ २२ ॥ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंच न ॥ एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम्॥२३॥एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः॥२४॥एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा॥अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः ॥ २५ ॥ वहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ कामधेनुं वसिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदाऽस्यशबलां राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिंतयामास रुदंती शोककर्शिता ॥ २ ॥ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना॥ याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता॥३॥किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः॥यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ इति संचिंतयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्छतशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥ शवला सा रुदंती च क्रोशंती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदंती मेघनिःस्वना ॥ ७ ॥ भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभटा मां हि नयंते

त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥
॥ ९ ॥ न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥
॥ १० ॥ नहि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्त्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥
॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणीपूर्णा गजवाजिरथाकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ॥ १२ ॥
एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥ न बलं
क्षत्त्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् ॥ १४ ॥ अप्रमेयं बलं तुभ्यं
न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥ नियुंक्ष्व मां महातेजस्त्वं
ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥ इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु
महायशाः ॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम् ॥१७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा
॥ तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप ॥ १८ ॥ नाशयंति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ स
राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ ॥ पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ विश्वामित्रार्दिता-
न्दृष्ट्वा पह्लवाञ्छतशस्तदा ॥ २० ॥ भूय एवासृजद्घोराञ्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ तैरासीत्संवृता भूमिः
शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ २१॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः ॥ तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः
॥ २२ ॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ २३ ॥
तैस्ते यवनकांबोजा बर्बराश्चाकुलीकृताः ॥ २४ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्वि-
शतिसा० बालकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसि-

पृश्नोदयामास कामधुक्सृजयोगतः ॥ १ ॥ तस्या हुंकारतो जाताः कांबोजा रविसन्निभाः ॥ ऊधसश्चाथ संभूता बर्बराः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः ॥ रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तान्निपूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनंदन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निपूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ हुंकारेणैव तान्सर्वान्निर्ददाह महानृषिः ॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलं च सुमहायशाः ॥ सव्रीडं चिंतयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥ स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्त्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेविते ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥ केन चित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वरदोऽस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोऽभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुदेवेन विश्वामित्रो महा[illegible] ॥ प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ सांगापांगोपानिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभां तु ममानघ ॥ १७ ॥ तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ एवमस्त्विति देवेशो वा-

क्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतं मेने तदा राम वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥२२ ॥ वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः ॥ विद्रवंति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदिरिणसान्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै वासिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारो हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दंडमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूम इव कालाग्निर्यमदंडमिवापरम् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१॥ ब्रह्मदंडं समुद्यम्य कालदंडमिवापरम् ॥ वासिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्त्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥ क्व च ते क्षात्त्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्त्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् ॥ ब्रह्मदंडेन तच्छांतमग्नेर्वेग इवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणं चैव रौद्रं च ऐंद्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनंदनः ॥ ६ ॥

मानवं मोहनं चैव गांधर्वं स्वापनं तथा ॥ जृंभणं मोहनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रसुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पिनाकमस्त्रं दयितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा ॥ दंडास्त्रमथ पैशाचं क्रौंचमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं च चिक्षेप कंकालं मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कंकणम् ॥ एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनंदन ॥ १२ ॥ वासिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवन् ॥ तानि सर्वाणि दंडेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥ तेषु शांतेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनंदनः ॥ तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्च संभ्रांता गंधर्वाः समहोरगाः ॥ त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥ तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदंडेन राघव ॥ १६ ॥ ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव कालाग्निर्यमदंड इवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रसीद जपतां श्रेष्ठ लोकाः संतु गतव्यथाः॥२१॥ एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रो विनिकृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ धिग्बलं क्षत्त्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥

तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेंद्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः ॥ २ ॥ फलमूलाशनो दांतश्चचार परमं तपः ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥ हविष्यंदो मधुष्यंदो दृढनेत्रो महारथः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४ ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ ५ ॥ अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ ६ ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ७ ॥ दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ ८ ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ १० ॥ त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ ११ ॥ गच्छेयं स्वशरीरेण देवतानां परां गतिम् ॥ वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिंतितम् ॥ १२ ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि

तेपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्मनस्विनः ॥ १५ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्स महात्मानः सर्वानेव कृतांजलिः ॥ शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्याञ्छरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥ ते मां भवंतः सिद्ध्यर्थं याजयंतु समाहिताः ॥ सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ २१ ॥ (इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ तस्मादनंतरं सर्वे भवंतो दैवतं मम ॥ २२ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकाण्डे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोऽसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखांतरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ नचातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति सोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ते वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथंचन ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ॥ याजने भगवाञ्छक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥ अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम् ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ॥ ७ ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा

वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥ शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वं गमिष्यासि ॥ इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वंस्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चंडालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥ चित्यामाल्यांगरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ तं दृष्ट्वा मंत्रिणः सर्वे त्यज्य चंडालरूपिणम् ॥ ११ ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ १२ ॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ १३ ॥ चंडालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ १४ ॥ इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ॥ किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ॥ १५ ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चंडालतां गतः ॥ अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चंडालतां गतः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ १७ ॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ॥ १८ ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्त्रधर्मेण ते शपे ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजाधर्मेण पालिताः ॥ २० ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥ परितोषं न गच्छंति गुरवो मुनिपुंगव ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २२ ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-

काव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चंडालतां गतम् ॥ १ ॥ इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः । यज्ञसाह्यकरान्राजे-स्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥४॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥५॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणान् ॥ ६ ॥ सर्वा-ञ्छिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान्सुहृद-श्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् ॥ यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममा-ख्येयमनादृतम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवा-दिनः ॥ ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वालिततेजसम् ॥ १० ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायांति द्विजातयः ॥ ११॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ वासिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ १२ ॥ यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुंगव ॥ क्षत्त्रियो याजको यस्य चंडालस्य विशेषतः ॥ १३ ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चांडालभोजनम् ॥ १४ ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यंति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सहमहोदयाः॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्दूषयंत्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ १७ ॥

भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यंति न संशयः॥ अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥१८ ॥सप्तजाति-शतान्येव मृतपाः संभवंतु ते ॥ श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरंत्विमाम् ॥ महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत ॥ २० ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ तपोबलहताञ्ज्ञात्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः॥ २ ॥ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ यथाऽयं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ४ ॥ ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ अग्निकल्पो हि भगवाञ्छापं दास्यति रोषतः॥६॥तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि॥गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा॥७॥ ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत॥एवमुक्त्वा महर्षयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततः कोप-

समाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर॥एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा॥१३॥दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर॥ स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥ १४ ॥ राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः ॥ १६ ॥ सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ त्रिशंको गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥ गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्छिराः ॥ एवमुक्तो महेंद्रेण त्रिशंकुरपतत्पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ नक्षत्रवंशपरममसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः ॥ सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ ॥२२॥ अन्यमिंद्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिंद्रकः ॥ दैवतान्यपि सक्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततः परमसंभ्रांताः सर्षिसंघाः सुरासुराः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २४ ॥ अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्य भद्रं वस्त्रि-शंकोरस्य भूपतेः ॥ आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशंकोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥ यावल्लोका धरिष्यंति तिष्ठंत्वेतानि

सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् ॥ एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः ॥ ३० ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्छिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ अनुयास्यंति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ ३२ ॥ कृतार्थं कीर्तिमंतं च स्वर्गलोकगतं यथा ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ३३ ॥ ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः ॥ ततो देवा महात्मानो ऋषयश्च तपोधनाः ॥ जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यांते नरोत्तम ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-काव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य ता-नृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥ महाविघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महा-त्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वै यजमानस्य पशुमिंद्रो जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं घ्नंति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभः ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥ देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥ स पुत्र-

सहितं तात सभार्यं रघुनंदन ॥ भृगुतुंगे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥ तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ महर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाच नरशार्दूलमंबरीषमिदं वचः ॥ अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ १७ ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो ॥ तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव॥१८॥ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ॥ मातॄणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्ष्ये कनीयसम्॥१९॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनःशेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् ॥ २१ ॥ अथ राजा महाबाहुर्वाक्यांते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः ॥ २२ ॥ गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनंदन ॥ ॥ २३ ॥ अंबरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्रमत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनंदन ॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः ॥ पुष्करं क्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥ तप्यंतमृषिभिः

सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ विषण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ ३ ॥ पपातांके मुने राम वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बांधवाः कुतः ॥ ४ ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव ॥ त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥ राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सांत्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥ यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयंति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेंद्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छंदादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान्हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुपत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा ॥ शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥ पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥ इमे च

गाथे द्वे दिव्ये गाथेथा मुनिपुत्रक ॥ अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यासि ॥ २० ॥ शुनःशेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह महाबुद्धे शीघ्रं गच्छामहे वयम् ॥ निवर्तयस्व राजेंद्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतंद्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूपे तं समबंधयत् ॥ २४ ॥ स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिराभितुष्टाव वै सुरौ॥इंद्रमिंद्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥२५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय वासवः ॥ २६ ॥ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ॥ अभ्यगच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ॥ इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रा-

वासमथाकरोत् ॥ ७ ॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पंच पञ्च च राघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ९ ॥ सव्रीड इव संवृत्तश्चिंताशोकपरायणः ॥ बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनंदन ॥१०॥ सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोऽपहरणं महत् ॥ अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ ११ ॥ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ १२ ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपंतीं प्रांजलिं स्थिताम् ॥ मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ १३ ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः ॥ १४ ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम् ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः ॥ १५ ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ अमंत्रयन्समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः ॥१६ ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः॥देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः॥१७॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ॥१८॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ॥१९॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥२०॥ यदि मे भगवान्नाह ततोऽहं विजितेंद्रियः॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेंद्रियः ॥ ॥२१॥यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः॥२२॥ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ घर्मे पंचतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ २३ ॥ शिशिरे सलिलेशायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥२४॥ तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे

महामुनौ ॥ संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २५ ॥ रंभामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० बालकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥१॥ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ व्रीडिता प्रांजलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३ ॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा ॥ ४ ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ मा भैषी रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कंदर्पसहितः स्थास्यामि तत्र पार्श्वतः ॥६॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनम् ॥७॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत॥ ९ ॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः संदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंगवः ॥ रंभां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मां लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुं कोपं संतापमात्मनः ॥ १४ ॥ तस्य शापेन महता रंभा

शैली तदाऽभवन् ॥ वचः श्रुत्वा च कंदर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेन च महातेजास्तपोऽपहरणे कृते ॥ इंद्रियैरजितै राम न लेभे शांतिमात्मनः ॥ १६ ॥ बभूवास्य मनश्चिंता तपोऽपहरणे कृते ॥ नच क्रोधं गमिष्यामि नच वक्ष्ये कथंचन ॥ १७ ॥ अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेंद्रियः ॥ १८ ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥ नहि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यंति मूर्तयः ॥ एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुंगवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनंदन ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बा० चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नांतरमाविशत् ॥ ३ ॥ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठताव्ययम् ॥ तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ ४ ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥ इंद्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥ तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ॥ ६ ॥ न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः ॥ तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ॥ ७ ॥ अथ वर्षसहस्रं च नोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः ॥ तस्यानुच्छ्वासमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रांतमातापितमिवाभवत् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥ मोहितास्तपसा तस्य

तेजसा मंदरश्मयः ॥ कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ १० ॥ बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ११ ॥ नह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत ॥ न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ १२ ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित्प्रकाशते ॥ १३ ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यंते च पर्वताः ॥ प्रकंपते च वसुधा वायुर्वातीह संकुलः॥ १४॥ ब्रह्मन्नप्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ १५ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः ॥ कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ १७ ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः ॥ ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥ ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १९ ॥ ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्गणः ॥ २० ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैवच ॥ २२ ॥ ओंकारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयंतु माम् क्षत्त्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥ यद्येवं परमः कामः कृतो यांतु सुरर्षभाः ॥ २४ ॥ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपद्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देव-

ताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २६ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ २७ ॥ कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः ॥ एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ २८ ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥ एष धर्मः परो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ शतानंदवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसान्निधौ ॥ ३० ॥ जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ॥ ३१ ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानासि कौशिक ॥ पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ ३२ ॥ गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ विस्तरेण च वै ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ ३३ ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३४ ॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ ३५ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंबते रविमंडलम् ॥ ३६ ॥ श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ स्वागतं जपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबांधवः ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन

कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥२॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुः श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मनः॥८॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ विध्वस्य त्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वरांगानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥ ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव ॥ प्रसादयंत देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥११॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः॥१२॥न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ॥ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लांगलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुंगव ॥ तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ १६ ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव ॥ १७ ॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यं जिज्ञासवस्तदा ॥ तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥ तेषां वीर्यवतां

वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुंगव ॥ २० ॥ अरुंधान्मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः ॥ आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुंगवाः ॥ २१ ॥ रोषेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ २२ ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ ततो देवगणान्सर्वांस्तपसाऽहं प्रसादयम् ॥ २३ ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरंगबलं सुराः ॥ ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ २४ ॥ अवीर्या वीर्यसंदिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रतः ॥ यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥ ततः स राजा जनकः सचिवान्व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गंधमाल्यानुलेपितम् ॥ २ ॥ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरम् ॥ तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥ नृणां शतानि पंचाशद्व्यायतानां महात्मनाम् ॥ मंजूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥ तामादाय सुमंजूषामायसीं यत्र तद्धनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥ इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजाभिः ॥ मिथिलाधिप राजेंद्र दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृतांजलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितुं तदा ॥

॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाः सर्वे सासुरा न च राक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ॥ मंजूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥ बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ १५ ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनंदनः ॥ आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वा मौर्वीं च पूरयामास तद्धनुः ॥ तद्बभंज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवम् ॥ २० ॥ भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिंत्यं च अतर्कितमिदं मया ॥ ॥ २१ ॥ जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥ मम सत्या प्रतिज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते ब्रह्मञ्छीघ्रं गच्छंतु मंत्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥२४॥ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयंतु च सर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौ च

काकुत्स्थौ कथयंतु नृपाय वै ॥ प्रीतियुक्तं तु राजानमानयंतु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मंत्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तथा ॥२८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेश्म प्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ॥ २ ॥ बद्धांजलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतः ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ॥ ४ ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ जनकस्त्वां महाराजाऽऽपृच्छते सपुरःसरम् ॥ ५ ॥ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवंतमिदमब्रवीत् ॥६॥ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥७॥ सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः ॥ यदृच्छयागतै राजन्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥८॥ तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ॥ प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ प्रतिज्ञां मम राजेंद्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ ॥ १२ ॥ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानंदमते स्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च मंत्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः

कुशिकपुत्रेण कौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति॥ १६ ॥ यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १७ ॥ मंत्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति च मंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तु नरेंद्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबांधवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजंत्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालं च यानं युग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ कश्यपः ॥ मार्कंडेयस्तु दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एते द्विजाः प्रयांत्वग्रे स्यंदनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयंति माम् ॥ ५ ॥ वचनाच्च नरेंद्रस्य सेना च चतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजंतं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥६॥ गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा च जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥ ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ८ ॥ उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ ९ ॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥ दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शत-

क्रतुः ॥ दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ ११ ॥ राघवैः सह संबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ श्वः प्रभाते नरेंद्र त्वं संवर्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ यज्ञस्यांते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमैः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन्सुखम्॥राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ जनकोऽपि महातेजाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानंदं पुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्राता मम महातेजा वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्य्यंतां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानयितपुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे ततः ॥ प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु वचने शतानंदस्य सन्निधौ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तु नरेंद्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ॥ समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिंद्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यां ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिंतितम् ॥ ७ ॥ तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ॥ आज्ञया तु नरेंद्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥ स

ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ सोऽभिवाद्य शतानंदं जनकं चातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजार्हं परमं दिव्यमासनं सोऽध्यरोहत ॥ उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मंत्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ गच्छ मंत्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभम् ॥ ११ ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समांत्रिणम् ॥ औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ १२ ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ १३ ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ मंत्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तथा ॥ १४ ॥ सबंधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्त्तते ॥ राजा च मंत्रिसहितः सोपाध्यायः सबांधवः ॥ १५ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ २० ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुश्च मनोः सुतः ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि ॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रो धुंधुमारो महायशाः ॥ २४ ॥ धुंधुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः ॥ युवनाश्व-

सुतश्चासीन्मांधाता पृथिवीपतिः ॥ २५ ॥ मांधातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम जा (यत) तवान् ॥ २७ ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यंत शत्रवः ॥ हैहयास्तालजंघाश्च शूराश्च शशबिन्दवः ॥२८॥ तांश्च संप्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ हिमवंतमुपागम्य भार्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥ असितोऽल्पबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान् ॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ ३० ॥ एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवंतमुपाश्रितः ॥ तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ३२ ॥ ववंदे पद्मपत्राक्षी कांक्षंती सुतमुत्तमम् ॥ तमृषिं साभ्युपागम्य कालिंदी चाभ्यवादयत् ॥ ३३ ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ ३४ ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥ गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३५ ॥ च्यवनं च नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पत्या विरहिता तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव संजातः सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥ सगरस्यासमंजस्तु असमंजादथांशुमान् ॥ दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः॥३८॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा ॥ रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ ३९ ॥ कल्माषपादोऽप्यभवत्तस्माज्जातस्तु शंखणः ॥ सुदर्शनः शंखणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥४०॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥ मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात्

॥ ४१ ॥ अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषश्च महीपतिः ॥ नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥ नाभागस्य बभूवाज अजाद्दशरथोऽभवत् ॥ अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ॥ २ ॥ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥ प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥४॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नंदिवर्धनः ॥ नंदिवर्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतींधकः ॥ प्रतींधकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति श्रुतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥११॥ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥

तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥ मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः॥१४॥ वृद्धे पितारि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् ॥ भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यत्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥ कस्याचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादागतः पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः ॥१६॥ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ॥ सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥ तस्याप्रदानान्महर्षे युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतो विमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥१८॥निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यर्षिंचं कुशध्वजम् ॥ १९ ॥ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २० ॥ सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै॥ वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥२१॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः॥ ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं कारयस्व ह ॥ पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥ मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीयादिवसे प्रभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥॥ छ ॥

तमुक्तवंतं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः॥ उवाच वचनं वीरं वासिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥ अचिंत्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुंगव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥ सदृशो धर्मसंबंधः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूय-

तां वचनं मम ॥ भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन्रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वरये ते सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥ उभयोरपि राजेंद्र संबंधेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ॥ ९ ॥ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां तौ मुनिपुंगवौ ॥ सदृशं कुलसंबंधं यदाज्ञापयतः स्वयम् ॥ १० ॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णंतु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसंति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोस्तथा ॥ इमान्यासनमुख्यानि आस्यतां मुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥ यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्यापुरी मम ॥ प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनंदनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनींद्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥ स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं

कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ गवां शतसहस्रं च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंग्यः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥ वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनंदनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ ससुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्रीयं मम राजेंद्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनंदन ॥ ४ ॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५॥ त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ततस्तामुषितो रात्रिं सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् ॥ ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥ युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः॥भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमंगलः ॥ ९ ॥ वसिष्ठं तु पुरःकृत्वा महर्षीनपरानपि॥ वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यां सर्वार्थाः संभवंति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा

वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ इत्युक्तः परमोदारो वासिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १३ ॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते ॥ स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सज्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलंब्यते ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिक ॥ १८ ॥ रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानंदं च धार्मिकम् ॥ प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ २० ॥ अलंचकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समंततः ॥ सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुंभैश्च सांकुरैः ॥ २१ ॥ अंकुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ शंखपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥२२॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः ॥ दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥२३॥ अग्निमाधाय तं वेद्यां विधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ २४ ॥ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ २५ ॥ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानंदवर्धनम् ॥ इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ २६ ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मंत्रपूतं जलं तदा ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥२८॥ देवदुंदुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ एवं दत्त्वा सुतां सीतां मंत्रो-

दकपुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ॥ ३० ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ गृहाण पाणिं मांडव्याः पाणिना रघुनंदन ॥ शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ॥ ३३ ॥ पत्नीभिः संतु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्या रघूद्वहाः ॥ यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ॥ ३६ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३७ ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघा गंधर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३८ ॥ ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ३९ ॥ अथोपकार्यां जग्मुस्ते सभार्या रघुनंदनाः ॥ राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षिसंघः सबांधवः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० बालकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ अथ राज्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥ कंबलानां च मुख्यानां क्षौमान्कोट्यंबराणि च ॥ हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ५ ॥ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ ६ ॥ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम स बलान्वितः ॥ गच्छंतं तु नरव्याघ्रं सर्षिसंघं सराघवम् ॥ ८ ॥ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहरंति समंततः ॥ भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छंति स्म प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मम विषीदति ॥ राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥११॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् ॥१२॥ मृगाः प्रशमयंत्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥१३॥ कंपयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् ॥ तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलम् ॥ वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥१५॥ ससंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ १६ ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामंडलधारिणम् ॥ भार्गवं जामदग्न्यं तं राजा राजविमर्दनम् ॥ १७ ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् ॥ ज्वलंतमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८ ॥ स्कंधे चासज्ज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥ प्रगृह्य शरमुग्रं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥२०॥ संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्त्रं नोत्सादयिष्यति ॥२१॥ पूर्वं क्षत्त्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्त्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥

॥२२॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम्॥ ऋषयो रामरामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥२३॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिंत्यं च भेदनं धनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २ ॥ तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः ॥ पूरयस्व शरेणैवं स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥ विषण्णवदनो दीनः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ नचैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्यलोकाभिपूजिते ॥ दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यंबकाय युयुत्सवे ॥ त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ १२ ॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ॥ तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ १३ ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छंति स्म पिता-

महम् ॥ १४ ॥ शितिकंठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ १५ ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥१६॥ शितिकंठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः ॥ तदा तु जृंभितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥ हुंकारेण महादेवः स्तंभितोऽथ त्रिलोचनः ॥ देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः ॥ १८ ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ जृंभितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ २० ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ २१ ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः सन्यासमुत्तमम् ॥ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ २२ ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥२३॥ अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ वधमप्रतिरूपं तं पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ क्षत्त्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ यज्ञस्यांतेऽददां राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥ दत्त्वा महेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥२६॥ तदेवं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्त्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्तोऽसि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यंत्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततः रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ नह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः ॥ मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदाऽऽलोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं मंदंमंदमुवाच ह ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोऽहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ कृतं मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥ तामिमां मद्गतिं वीर हंतुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ॥ जहि तान्छरमुख्येन माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षय्यं मधुहंतारं जानामि त्वां सुरेश्वरम् ॥ धनुषोऽस्य परामर्शात्स्वास्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १७ ॥ एते सुरगणाः सर्वे

निरीक्षंते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयं तव काकुत्स्थ व्रीडाभवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ स हतान्दृश्य रामेण स्वाँल्लोकांस्तपसार्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ गते रामे प्रशांतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः ॥ १ ॥ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनंदनः ॥ २ ॥ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवम् ॥ ४ ॥ गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥ चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ पताकां ध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम् ॥ ६ ॥ सिक्तराजपथाऽऽरम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमाञ्छ्रीमद्भिश्च महायशाः ॥ प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं

प्रियम् ॥ ९ ॥ नंनद स्वजनै राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ १० ॥ वधू प्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः॥ मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः सौम्यवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥१३॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिर्मुदिता रहः ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १४ ॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयंति नरर्षभाः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ १५ ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ १६ ॥ त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च ॥ मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयंत्रितः ॥ २२ ॥ गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत ॥ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥ २३ ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ रामश्च सीतया सार्धं विजहार

बहूनृतून् ॥ २५ ॥ मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ॥ प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति॥ २६ ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभिवर्धते ॥ तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ २७ ॥ अंतर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥ तया स राजर्षिसुतोऽभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥ अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकांडे रामक्रीडाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

ॐतत्सत् ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ बालकांडश्लोकाः २२५० ॥ बालकांडः समाप्तः ॥

अथ श्रीवा०रामायण अयोध्याकांडं प्रारभ्यते ।

* अयोध्याकाण्डम् २. *
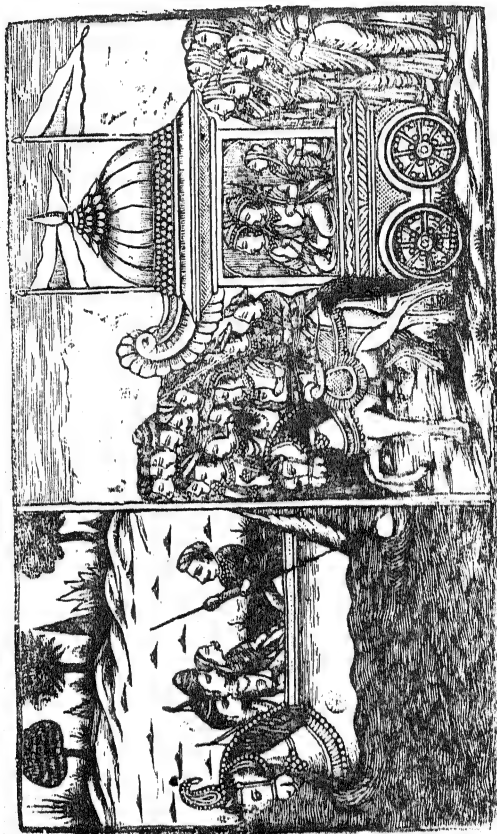
श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ॐ गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदाऽनघः॥शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ स तत्र न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥ तत्रापि निवसंतौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ॥ भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥ राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेंद्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥ सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥ तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥ स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ॥ आर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥ कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥ स च नित्यं प्रशांतात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ॥ उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ कदाचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ॥ कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यांतरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ॥ वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥ न चानृतकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥ सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्छुचिः ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिः क्षात्त्रं स्वधर्मं बहु मन्यते ॥ मन्यते परया प्रीत्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥ नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोके

पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥ स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ वहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रतस्नातो यथावत्सांगवेदवित् ॥ इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थ दर्शिभिः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशा-रदः ॥ २२ ॥ निभृतः संवृताकारो गुप्तमंत्रः सहायवान् ॥ अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥२३॥ दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचाः ॥ निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषांतरकोविदः ॥ यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥ सत्संग्रहानु-ग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च ॥ आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥ श्रैष्ठ्यं चास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ॥ अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतंत्रो न चालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥ धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ॥ अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी॥ ३० ॥ नावज्ञेयश्च भूतानां न च कालवशानुगः ॥ एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥ ३२ ॥ तथा सर्वप्रजाकांतैः प्रीतिसंजननैः पितुः ॥ गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥ लोकनाथोपमं नाथ-मकामयत मेदिनी ॥३४ ॥ एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ॥ दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिंतां पर-

तपः ॥ ३५ ॥ अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥३६॥ एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते ॥ कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकंपकः॥मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३८ ॥ यमशक्रसमो वीर्यें बृहस्पतिसमो मतौ ॥ महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठंतमात्मजम् ॥ अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥ इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः ॥ निश्चित्य सचिवैः सार्धं यौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥ दिव्यंतरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ॥ संचचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥ पूर्णचंद्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ॥ लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्व महात्मनः ॥ ४४ ॥ आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च ॥ प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः ॥ ४५ ॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनाय मेदिन्यां प्रधानान्पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान्॥ ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ नतु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ॥ त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥४८॥ अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परपुरार्दने ॥ ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः॥४९॥ अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च॥ राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥ ५० ॥ स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ॥ उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥५१॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं०अयोध्याकांडे प्रथमः सर्गः॥१॥

ततःपरिषदं सर्वामामंत्र्य वसुधाधिपः॥हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः॥१॥ दुंदुभिस्वरकल्पेन गंभीरेणानुनादिना॥स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन्॥२॥राजलक्षणयुक्तेन कांतेनानुपमे न च ॥ उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान्॥३॥विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम्॥ पूर्वकैर्मम राजेंद्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४ ॥ सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेंद्रैः प्रतिपालितम् ॥ श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥ मयाप्याचरितं पूर्वैः पंथानमनुगच्छता ॥ प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्याभिरक्षिताः ॥ ६ ॥ इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ॥ पांडुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥७ ॥ प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ॥ जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रांतिमभिरोचये ॥ ८ ॥ राजप्रभावजुष्टां च दुर्वहामाजितेंद्रियैः ॥ परिश्रांतोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥ सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥ सान्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥ अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः ॥ पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥ ११ ॥ तं चंद्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतांवरम् ॥ यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवम् ॥ १२ ॥ अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः॥त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥ अनेन श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्येहमिमां महीम् ॥ गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै॥ १४ ॥ यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमंत्रितम् ॥ भवंतो मेऽनुमन्यंतां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यताम् ॥ अन्या मध्यस्थचिंता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इति ब्रुवंतं मुदिताः प्रत्यनंदन्नृपा नृपम् ॥ वृष्टिमंतं महामेघं नर्दंत इव बर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोऽनुनादः संजज्ञे ततो हर्षसमीरितः॥ जनौघोद्घुष्टसन्नादो

मेदिनीं कंपयन्निव ॥ १८ ॥ तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ॥ ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौर-
जानपदैः सह ॥ १९ ॥ समेत्य ते मंत्रयितुं समता गतबुद्धयः ॥ ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं
नृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ॥ स रामं युवराजानमभिषिंचस्व पार्थि-
वम् ॥ २१ ॥ इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥ गजेन महतायांतं रामं छत्रावृतान-
नम् ॥ २२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ॥ अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्र-
वीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ॥ राजानः संशयोऽयं मे तदिदं ब्रूत त-
त्त्वतः ॥ २४ ॥ कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ॥ भवंतो द्रष्टुमिच्छंति युवराजं महाबलम्
॥ २५ ॥ ते तमूचुर्महात्मानः पौरजानपदैः सह ॥ बहवो नृप कल्याणगुणाः संति सुतस्य ते॥२६॥
गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ॥ प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य ताञ्छृणु ॥ २७ ॥
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥२८॥
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९॥
प्रजासुखत्वे चंद्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः ॥ क्षांतः सांत्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेंद्रियः ॥३१॥ मृदुश्च
स्थिरचित्तश्च सदाभव्योऽनसूयकः ॥ प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥ बहुश्रु-
तानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता॥तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते॥३३॥देवासुरमनुष्याणां सर्वा-
स्त्रेषु विशारदः ॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्सांगवेदवित् ॥ ३४ ॥ गांधर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव

भरताग्रजः॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥ द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ सदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ ३६ ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते॥ संग्रामात्पुनरागत्य कुंजरेण रथेन वा ॥ ३७ ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥ निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ शूश्रूषंते च वः शिष्याः कच्चिद्वर्मसु दंशिताः ॥ ३९ ॥ इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ॥ व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ ४० ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेंद्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः ॥ सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथारुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ ४३ ॥ रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहतेंद्रियः ॥ ४४ ॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किंनु महीमिमाम् ॥ नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ ४५ ॥ हंत्येष नियमाद्वध्यानवध्येषु न कुप्यति ॥ युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥४६॥ दांतैः सर्वप्रजाकांतैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥ गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४७ ॥ तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४८ ॥ वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्याऽसौ तव राघवः ॥ दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ ४९ ॥ बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषु सगंधर्वोरगेषु च ॥ ५० ॥ आशंसन्ते जनाः सर्वे राष्ट्रे पुरवरे तथा ॥ आभ्यंतराश्च बाह्याश्च पौर-

जानपदो जनाः ॥ ५१ ॥ स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंति रामस्यार्थे मनस्विनः ॥ ५२ ॥ तेषां तद्याचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम् ॥ राममिंदीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ ५३ ॥ पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५४ ॥ तं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ॥ हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥५५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ तेषामंजलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः॥१॥ अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ॥ यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इति प्रत्यर्चितान्राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम्॥३॥ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः॥ यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम्॥४॥राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशांते च जनघोषे जनाधिपः॥५॥वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत्॥अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम्॥ ॥ ६ ॥ तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ७ ॥ आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् ॥ सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ॥ अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरंगबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पांडुरम् ॥ १० ॥ शतं च शातकुंभानां कुंभानामग्निवर्चसाम् ॥ हिरण्यशृंगमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ उपस्थापयत प्रातरग्न्यागारे महीपतेः ॥ १२ ॥ अंतःपुरस्य द्वाराणि

सर्वस्य नगरस्य च ॥ चंदनस्रग्भिरर्च्यंतां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ॥ घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्च निमंत्र्यंतां कल्प्यंतामासनानि च ॥ १६ ॥ आबध्यंतां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ॥ सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ १७ ॥ कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठंतु नृपवेश्मनः ॥ देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥ १८ ॥ उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ॥ दीर्घासिबद्धगोधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः ॥ १९ ॥ महाराजांगणं शूराः प्रविशंतु महोदयम् ॥ एवं व्यादिश्य विप्रौ तु क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ॥ कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ २१ ॥ यथोक्तं वचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ ॥ ततः सुमंत्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय सुमंत्रो राजशासनात् ॥ २३ ॥ रामं तत्राऽनयांचक्रे रथेन रथिनांवरम् ॥ अथ तत्र सहासीनास्तदा दशरथं नृपम् ॥ २४ ॥ प्राच्योदीच्यप्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलांतवासिनः ॥ २५ ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा वासवं यथा ॥ तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥ २६ ॥ प्रासादस्थो दशरथो ददर्शायांतमात्मजम् ॥ गंधर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातंगगामिनम् ॥ चंद्रकांताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥ रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयंतमिव प्रजाः ॥

॥२९॥ न ततर्प समायांतं पश्यमानो नराधिपः॥ अवतार्य सुमंत्रस्तु राघवं स्यंदनोत्तमात् ॥३०॥ पितुः समीपं गच्छंतं प्रांजलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ स तं कैलासश्रृंगाभं प्रासादं रघुनंदनः ॥३१॥ आरुरोह नृपं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः ॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरांतिके ॥ ३२ ॥ नाम स्वं श्रावयन्रामो ववंदे चरणौ पितुः ॥ तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृतांजलिपुटं नृपः ॥ ३३ ॥ गृह्यांजलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ॥ तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ्मणिकांचनभूषितम् ॥ ३४ ॥ दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ तथाऽऽसनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥ ३५ ॥ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ तेन विभ्राजिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥ ३६ ॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेंदुना ॥ तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ स तं सुस्थितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतांवरः ॥ ३८ ॥ उवाचेदं वचो राजा देवेंद्रमिव कश्यपः ॥ ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरंजिताः ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ॥ ४१ गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेंद्रियः ॥ ४२ ॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च ॥ परोक्षया वर्त्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ ४३ ॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरंजय ॥ कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्बहून् ॥ ४४ ॥ इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ॥ तस्य नंदंति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ॥ ४५ ॥ तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचार ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः

॥ ४६ ॥ त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि त्रिविधानि च ॥ ४७ ॥ व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥ ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥ ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ॥ नरेंद्रमामंत्र्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं०अयोध्याकांडे तृतीयः सर्गः॥३॥ गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सहमंत्रिभिः ॥ मंत्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥ श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः ॥ रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः ॥ २ ॥ अथांतर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ॥ सूतमामंत्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ॥ रामस्य भवनं शीघ्रं राममानायितुं पुनः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ॥ श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शंकान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयान्वितः ॥ प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥ तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ॥ प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥ प्रविशन्नेव च श्रीमान्राघवो भवनं पितुः ॥ ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृतांजलिः ॥ १० ॥ प्रणमंतं तमुत्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः ॥ प्रदिश्य चासनं चास्मै रामं च पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः ॥ अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यं मे

त्वमद्यानुपमं भुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥ अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥ न किंचिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ॥ अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छंति नराधिपम् ॥ अतस्त्वा युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥ अपि चाद्याशुभान्राम स्वप्नान्पश्यामि राघव ॥ सनिर्घाता दिवोल्काश्च पतंति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः ॥ आवेदयंति दैवज्ञाः सूर्यांगारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेण च निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ॥ राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ॥ तावदेवाभिषिंचस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥ अद्य चंद्रोऽभ्युपगमत्पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसुम् ॥ श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यंते दैवचिंतकाः ॥ २१ ॥ तत्र पुष्येऽभिषिंचस्व मनस्त्वरयतीव माम् ॥ श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं नियमात्मना ॥ सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षंत्वद्य समंततः ॥ भवंति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥ कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेंद्रियः ॥ २६ ॥ किंतु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतम् ॥ सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥ इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेति रामः पितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहम् ॥ २८ ॥ प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञादिष्टेऽभिषेचने ॥ तत्क्षणादेव निष्क्रम्य मातुरंतःपुरं ययौ ॥ २९ ॥ तत्र

तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३० ॥ प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा ॥ सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेऽपि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥ श्रुत्वा पुष्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् ॥ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥ तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च ॥ उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम् ॥ ३४ ॥ अंब पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि ॥ भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ॥ एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि मामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥ यानियान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने ॥ तानि मे मंगलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकांक्षितम् ॥ हर्षबाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्स राम चिरंजीव हतास्ते परिपंथिनः ॥ ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणे बत नक्षत्रे मया जातोऽसि पुत्रक ॥ येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० अमोघं बत मे क्षांतं पुरुषे पुष्करेक्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तो मात्रा तु रामो भ्रातरमब्रवीत् ॥ प्रांजलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् ॥ द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥ सौमित्रे भुंक्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानि च ॥ जीवितं चापि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ॥ अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ संदिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ॥ श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रत ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदांवरः ॥ स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुं वीरं मंत्रविन्मंत्रकोविदम् ॥ ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुधृतव्रतः ॥ ४ ॥ स रामभवनं प्राप्य पांडुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ॥ ५ ॥ तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमम् ॥ मानयिष्यन्समानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्य त्वरमाणोऽथ रथाभ्याशं मनीषिणः ॥ ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥ स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ॥ प्रियार्हं हर्षयन्राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्ते पिता राम यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ॥ पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतः ॥ मंत्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं शुचिः ॥ ११ ॥ ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरार्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥१२॥ सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः ॥ सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ ॥ यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥ स राजभवनं प्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैरयोध्यायां राजमार्गाः समंततः ॥ बभूवुरभिसंबाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥ जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा ॥ बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ १७ ॥

सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी ॥ आसीदयोध्या तदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो जनः ॥ रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयं रवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतं च जनस्यानंदवर्धनम् ॥ उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥ एवं तज्जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः ॥ व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥ सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य च ॥ समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥२२॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ॥ पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभिवेदयन् ॥ २३ ॥ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ॥ आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयंतः पुरोहितम् ॥ २४ ॥ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ॥ विवेशांतःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥ तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं महेंद्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् ॥ व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ॥ सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य शिरसा पात्रिं हविषो विधिवत्ततः ॥ महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥ २ ॥ शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥ वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥ एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुद्ध्य सः ॥ अलंकारविधिं सम्यक्कारयामास वेश्मनः ॥ ५ ॥ तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधबंदिनाम् ॥ पूर्वां संध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तुष्टाव

प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स द्विजान् ॥ ७ ॥ तेषां पुण्याह-घोषोऽथ गंभीरमधुरस्तथा ॥ अयोध्यां पूरयामास तुर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥ कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ॥ अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥ ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥ सिताभ्रशिख-राभेषु देवतायतनेषु च ॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ॥ कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥ सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षि-तेषु च ॥ ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम् ॥ मनःकर्णसुखावाचः शुश्राव जनता ततः ॥ १४ ॥ रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ॥ रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥ बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः । रामाभिषेक-संयुक्ताश्चक्रुरेव कथा मिथः ॥ १६ ॥ कृतपुष्पोपहारश्च धूपगंधाधिवासितः ॥ राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनु-रथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥ अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणा रामस्य यौवरा-ज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥ समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ॥ कथयंतो मिथस्तत्र प्रशशं-सुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥ अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥ सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ॥ चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथा-

स्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥ चिरंजीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥ एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे ॥ दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तांताः प्राप्ता ज्ञानपदा जनाः ॥ २५ ॥ ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ॥ रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तदिंद्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ॥ समंततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० अयोध्याकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ छ ॥ ॥ ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता ॥ प्रासादं चंद्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ॥ अयोध्यां मंथरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम्॥ "कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छंदकपथैर्वृताम्" सिक्तां चंदनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम्॥३॥माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेंद्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम्॥४॥संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम्॥५॥ हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां मंथरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥ सा हर्षोत्फुल्लनयनां पांडुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ॥ राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे ॥ कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ॥ आचचक्षेऽथ कुब्जायै

भूयसीं राघवाश्रियम् ॥ १० ॥ श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ॥ राजा दशरथो राम-
माभिषेक्ता हि राघवम् ॥११॥ धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकारा-
त्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सा दह्यमाना क्रोधेन मंथरा पापदर्शिनी ॥ शयानामेव कैकेयी-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुत-
मघौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ॥
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परु-
षं वचः ॥ कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥१६॥ कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मंथरे॥
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥ मंथरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ॥
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी ॥
विषादयंती प्रोवाच भेदयंती च राघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ॥ रामं
दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥२०॥ साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमाना-
ऽनलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥ तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च
भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ॥ उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि
न बुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ॥ शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसंधिता
॥ २४ ॥ उपस्थितः प्रयुंजानस्त्वयि सांत्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥२५॥
अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बंधुषु ॥ काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकंटके ॥ २६ ॥ शत्रुः

पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ॥ आशीविष इवांगेन बाले परिधृतस्त्वया ॥ २७॥ यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा सर्वो वा प्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥ पापेनानृतसांत्वेन बाले नित्यं सुखोचिता ॥ रामं स्थापयता राज्ये सानुबंधा हता ह्यसि ॥ २९ ॥ सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ॥ त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥३०॥ मंथराया वचः श्रुत्वा शयनात्सशुभानना ॥ उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चंद्ररेखेव शारदी ॥ ३१ ॥ अतीव सा तु संतुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ॥ दिव्यमाभरणं तस्य कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥ दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ॥ कैकेयी मंथरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥ इदं तु मंथरे मह्यमाख्यातं परमं प्रियम् ॥ एतन्मे प्रियमाख्यातं किंवा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥ रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये ॥ तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥३५ ॥ न मे परं किंचिदितो वरं पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम् ॥ तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥३६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ मंथरा त्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणं हि तत् ॥ उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यासि बालिशे ॥ शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥ मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती ॥ यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥ शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ॥ अरेः सपत्नी पुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥ भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम्॥तद्विचिंत्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥ ५ ॥ लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मना गतः ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो

यथा ॥ ६ ॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ॥ राज्यक्रमो विसृष्टस्तु तयोस्तावद्यवीयसोः ॥ ७ ॥ विदुषः क्षत्त्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपे रामस्य चिंतयंता तवात्मजम् ॥ ८ ॥ सुभगा किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ॥ उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृतांजलिः ॥ १० ॥ एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ॥ पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गामिष्यति ॥ ११ ॥ हृष्टाः खलु भविष्यंति रामस्य परमाः स्त्रियः ॥ अप्रहृष्टा भविष्यंति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मंथरां ततः ॥ रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १३ ॥ धर्मज्ञो गुणवान्दांतः कृतज्ञः सत्यवाञ्छुचिः ॥ रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥१४॥ भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ॥ पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ॥ १६ ॥ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मंथरे ॥ भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे ॥ १७ ॥ यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ॥ कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु ॥ १८ ॥ राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा ॥ मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ॥ १९ ॥ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मंथरा भृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनो मौर्ख्यान्नात्मानमवबुद्ध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जंती दुःखसागरे ॥ २१ ॥ भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ॥ राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥ २२ ॥ न हि राजसुताः सर्वे राज्ये तिष्ठंति भामिनि ॥ स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥२३॥ तस्माज्ज्येष्ठे

हि कैकेयि राज्यतंत्राणि पार्थिवाः ॥ स्थापयंत्यनवद्यांगि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥ असावत्यंतनिर्भग्न-स्तव पुत्रो भविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥ साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवंतु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकंटकम् ॥ देशांतरं नाययिता लोकांतरमथापि वा ॥ २७ ॥ बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुवशात्सोऽपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः॥लक्ष्मणो हि यथा रामं तथायं भरतं गतः॥२९॥श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः॥सान्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३० ॥ गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ॥ आश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति ॥ रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः ॥ एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥ एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ॥ यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ॥ समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ॥ राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ ३७ ॥ यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यते प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ॥ तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥ यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यते ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति ॥ अतो हि संचिंतय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे

वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ॥ ८ ॥ छ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मंथरामिदमब्रवीत् ॥१॥ अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥ इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु रामः कथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्ता तु सा देव्या मंथरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हंतेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रूयतां वचः ॥ यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥ किं न स्मरासि कैकेयि स्मरंती वा निगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छंदो विलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवं वचनं तस्या मंथरायास्तु कैकयी ॥ किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मंथरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु रामः कथंचन ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तदा देव्या मंथरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ॥ अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ॥ ११ ॥ दिशामास्थाय कैकेयी दक्षिणां दंडकान्प्रति ॥ वैजयंतमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ ॥ १२ ॥ स शंबर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ॥ ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिर्जितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्क्षतविक्षतान् ॥ रात्रौ प्रसुप्तान्घ्नंति स्म तरसाऽपास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥ तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ॥ असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥ अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः ॥ तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥ तुष्टेन तेन

दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदिच्छेयं तदा वरम् ॥ १७॥ गृह्णीयां तु तदा भर्तस्तथेत्युक्तं महात्मना ॥ अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १८॥ कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ १९॥ तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ॥ प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश॥ २०॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥२१॥ क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ॥ शेष्वानंतर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥ मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥ रुदंती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३॥ दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ॥ त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४॥ न त्वां क्रोधायितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ॥ तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५॥ नह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ॥ मंदस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६॥ मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ॥ दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः॥ २७॥ यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ॥ तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो न त्वाक्रमेदति ॥ २८॥ यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥२९॥ रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पंच च ॥ भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः पार्थिवर्षभ॥३०॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम्॥रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः॥३१॥ रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ॥ एवं सेत्स्यंति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि ॥३२॥ एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ॥ भरतश्च गतामित्रस्तत्र राजा भविष्यति॥३३॥येन कालेन रामश्च वना-

त्प्रत्यागामिष्यति ॥ अंतर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् ॥ प्राप्तकालं नु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ ३६ ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मंथरामिदमब्रवीत् ॥ सा हि वाक्येन कुब्जाया किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥ कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना ॥ प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी॥३९॥ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम्॥ संति दुःसंस्थिताः कुब्जे वक्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वं पद्मामिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना ॥ उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कंधात्समुन्नतम् ॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदरं शांतं सुनाभमिव लज्जितम् ॥ प्रतिपूर्णं च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ ४२ ॥ विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मंथरे ॥ जघनं तव निर्मृष्टं रशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥ जंघे भृशमुपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ ॥ त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मंथरे क्षौमवासिनि ॥ ४४ ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेऽतीवशोभने ॥ आसन्याः शंबरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥ हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ॥ तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणामिवायतम् ॥ ४६ ॥ मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ अत्र तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ ४७ ॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ॥ ४८ ॥ लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि

॥ ५० ॥ चंद्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यासि गतिं मुख्यां गर्वयंती द्विषज्जने ॥ ५१ ॥ तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौ परिचरिष्यंति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥ इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानां शयने शुभ्रे वद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदके सेतुबंधो न कल्याणि विधीयते ॥ उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥ तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ॥ क्रोधागारे विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वरांगना ॥ अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥ तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशं गता ॥ संविश्य भूमौ कैकेयी मंथरामिदमब्रवीत् ॥५७ ॥ इह वामां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि ॥ वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्यते क्षितिम् ॥ ५८ ॥ सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः ॥ एष मे जीवितस्यांतो रामो यद्यभिषिच्यते॥ ५९ ॥ अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥ उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ॥ ततो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते॥६१॥ तथातिविद्धा महिषीति कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥ विधाय हस्तौ हृदयेऽपि विस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ यमस्य वामां विषयं गतामितो निशाम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ॥ वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥ अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चंदनं नांजनपानभोजनम् ॥ न किंचिदिच्छामि नचेह जीवनं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥ अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ॥ असंस्कृतामास्तरणेन मेदिनी

तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरंभतमोवृतानना तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ॥ नरेंद्र-पत्नी विमना बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ॥ तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धाविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥ निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्य-गिति भामिनी ॥ मंथरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥ सा दीना निश्चयं कृत्वा मंथरा वाक्यमोहिता ॥ नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥ ३ ॥ मुहूर्तं चिंतयामास मार्ग-मात्मसुखावहम् ॥ सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ४ ॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मंथरा ॥ अथ सा रुषिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥ संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे ॥ ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥ अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ॥ तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ ७ ॥ अशोभयंत वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ॥ क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥ ८ ॥ एकवेणीं दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी॥ आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९॥ उपस्थान-मनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ १० ॥ प्रियार्हां प्रिय-माख्यातुं विवेशांतःपुरं वशी ॥ स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवा-काशं राहुयुक्तं निशाकरः॥ शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौंचहंसरुतायुतम् ॥ १२ ॥ वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जवाम-निकायुतम् ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥ दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायु-

तम् ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥ दांतराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ विविधै- रन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् ॥ स प्रविश्य महाराजः स्वमंतःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥ न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः ॥ १७ ॥ अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ॥ नहि तस्य पुरा देवी तां वेलाम- त्यवर्तत॥१८॥न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत॥१९॥ यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपंडिताम् ॥ प्रतिहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृतांजलिः ॥ २० ॥ देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ॥ प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१ ॥ विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेंद्रियः ॥ तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥ प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २३ ॥ अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ॥ लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्स- रसं यथा ॥ मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ॥ महागज इवारण्ये स्नेहात्परमदुःखिताम् ॥ २६ ॥ परिमृज्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ॥ कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥ न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रुतम् ॥ देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ २८ ॥ यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ॥ भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि ॥ संति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितां त्वां करिष्यंति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ कस्य वापि

प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ ३१ ॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥ मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ॥ ३२ ॥ अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम् ॥ दरिद्रः को भवेदाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३३ ॥ अहं च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ॥ न ते कंचिदभिप्रायं व्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ॥ बलमात्मनि जानंती न मां शंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ॥ वंगांगमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोशलाः ॥ ३७ ॥ तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ॥ ततो वृणीष्व कैकेयि यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ॥ तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ॥ ३९ ॥ तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ॥ ४० ॥ परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा ० सं० अयोध्याकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ॥ उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥ नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥ तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुत्स्मयः ॥ कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥ ४ ॥ अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ॥ मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ॥ शपे ते जीवनार्हेण

ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥ यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेतमहं ध्रुवम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनाक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणेयं मनुजर्षभम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥ भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ॥ एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९ ॥ बलमात्मनि पश्यंती न विशंकितुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥ सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥ तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ॥ व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवांतकम् ॥ १२ ॥ यथाक्रमेण शपसे वरं मम ददासि च ॥ तच्छृण्वंतु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेंद्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ॥ जगच्च पृथिवी चेयं सगंधर्वा सराक्षसा ॥ १४ ॥ निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ॥ यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥ सत्यसंधो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक्छुचिः ॥ वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वंतु दैवताः ॥ १६ ॥ इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मर राजन्पुरा वृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे ॥ तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ॥ जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १९ ॥ तौ दत्तौ च वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ॥ तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनंदन ॥ २० ॥ तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ॥ अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशं कृतः ॥ प्रचस्कंद विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं

काममोहितम् ॥ वरौ देयौ त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥ तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ अभिषेकसमारंभो राघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥ अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ॥ यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ २५ ॥ तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ॥ नव पंच च वर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥ चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः ॥ भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकंटकम् ॥ २७ ॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ॥ अद्य चैव हि पश्येयं प्रयांतं राघवं वने ॥ २८ ॥ सराजराजो भव सत्यसंगरः कुलं च शीलञ्च हि जन्म रक्ष च ॥ परत्र वासे हि वदंत्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ॥ चिंतामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ १ ॥ किं नु मेऽयं दिवा स्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम ॥ अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ॥२ इति संचिंत्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥ व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मंडले पन्नगो रुद्धो मंत्रैरिव महाविषः ॥ अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ ५ ॥ मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा ॥ नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ ७ ॥ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ सदा ते जननी तुल्यां वृत्तिं वहति

राघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥ ९ ॥ अविज्ञानान्नृपसुता व्याला तीक्ष्णविषा यथा ॥ जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥ जीवितं चात्मना रामं नत्वेव पितृवत्सलम् ॥ पराभवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ १२ ॥ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् ॥ तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥ नतु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥ १४ ॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ किमर्थं चिंतितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ॥ अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥ स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे ॥ तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयासि मां भृशम् ॥ आविष्टासि गृहे शून्ये सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देवी संप्राप्तः सुमहानयम् ॥ अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥ नहि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ॥ अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्दधामि ते ॥ २० ॥ ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ॥ बहुशो हि स्म बाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥ तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ॥ कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पंच च ॥ २२ ॥ अत्यंतसुकुमारस्य तस्य धर्मे कृतात्मनः ॥ कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ॥ तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं

विप्रवासनम् ॥ २४ ॥ रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा ॥ विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ॥ कस्तु भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥ बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥ सांत्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ॥ गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः॥२८॥सत्त्वेन लोकाञ्जयति द्विजान्दानेन राघवः॥गुरूञ्छुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥ सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ॥ विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥ तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवीदेवोपमे कथम् ॥ पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥ न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ॥ स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥ क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥ मम वृद्धस्य कैकेयि गतांतस्य तपस्विनम् ॥ दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यां सागरांतायां यत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥ अंजलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ॥ शरणं भव रामस्य मा धर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥ इति दुःखाभिसंतप्तं विलपंतमचेतनम् ॥ घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥ पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपंतं पुनःपुनः ॥ प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्राद्रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥ यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे ॥ धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥ यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ॥ कथयिष्यंति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यासि ॥ ४० ॥ यस्याः प्रसादे जीवामि या च

मामभ्यपालयत् ॥ तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥ ४१ ॥ किल्बिषं त्वं नरेंद्राणां करिष्यसि नराधिप ॥ यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥ शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥ सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते ॥ समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥ स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ॥ सह कौसल्यया नित्यं रंतुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥ भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वानृतम् ॥ यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥ अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ॥ पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥ एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ॥ अंजलिं प्रतिगृह्णंतीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥ भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ॥ यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ॥ विलपंतं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥ श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम् ॥ रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥ नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेंद्रियः ॥ प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥ तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ॥ दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥ स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ॥ ध्यात्वा रामेऽतिनिःश्वस्य च्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ॥ हततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥ दीनयातुरया वाचा इति होवाच कैकयीम् ॥ अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥ भूतोपहतचित्तेव ब्रुवंती मां न लज्जसे ॥ शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं

पुरा ॥ ५७ ॥ बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत् ॥ कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५८॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ॥ विरसेतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन च ॥ ५९ ॥ यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ॥ ६० ॥ किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥ रामादपि हितं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥ कथं वक्ष्यासि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ ६२ ॥ मुखवर्णं विवर्णं तु यथैवेंदुमुपप्लुतम् ॥ तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥ कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ॥ किं मां वक्ष्यंति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ ६४ ॥ बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ॥ यदा हि बहवो वृद्धा गुणवंतो बहुश्रुताः ॥ ६५ ॥ परिप्रक्ष्यंति काकुत्स्थं वक्ष्यामीह कथं तदा ॥ कैकेय्या क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ ६६ ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ ६७ ॥ किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ यदायदा च कौसल्या दासीव च सखीव च ॥६८ ॥ भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति ॥ सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ ६९ ॥ न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ ७० ॥ अपथ्यव्यंजनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ ७१ ॥ सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ ७२ ॥ मां च पंचत्वमापन्नं रामं च वनमास्थितम् ॥ वैदेही बत मे प्राणाञ्छोचंती क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव

किन्नरी ॥ नहि राममहं दृष्ट्वा प्रवसंतं महावने ॥ ७४ ॥ चिरं जीवितुमाशंसे रुदंतीं चापि मैथिलीम् ॥ सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यासि॥७५॥(नहि प्रव्राजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥) सतीं त्वामहमत्यंतं,व्यवस्याम्यसतीं सतीम् ॥ रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः॥७६ ॥ अनृतैर्बत मां सांत्वैः सांत्वयंती स्म भाषसे ॥ गीतशब्देन संरुद्ध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥ अनार्य इति मामार्याः पुत्राविक्रायकं ध्रुवम् ॥ विकरिष्यंति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥ अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ॥ दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥ चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्बं धनी यथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ॥ बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥ तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ॥ स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वेदैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः ॥ भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८५ ॥ यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः ॥ प्रतिकूलंप्रियं मे स्यान्नतु वत्सः करिष्यति ॥ ८६ ॥ (शुद्धभावो हि भावं मे नतु ज्ञास्यति राघवः ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ १ ॥) राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८७ ॥ मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ॥ इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥८८॥ कौसल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ॥ दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥

कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ॥ प्राक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयी सुखिता भव ॥ ९० ॥ मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यासि ॥ ९१ ॥ प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ॥ मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९२ ॥ (हंतानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि ॥) मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुंगवे ॥ सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यासि ॥ ९३ ॥ त्वं राजपुत्रि दैवेन न्यवसो मम वेश्मनि ॥ अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ ९४ ॥ सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचारिष्यति ॥ ९५ ॥ यस्य चाहारसमये सूदाः कुंडलधारिणः ॥ अहं पूर्वाः पचंति स्म प्रसन्नाः पानभोजनम् ॥ ९६ ॥ स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ॥ भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ ९७ ॥ महार्हवस्त्रसंबद्धो भूत्वा चिरसुखोचितः ॥ काषायपरिधानस्तु कथं रामो भविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदं दारुणं वाक्यमेवंविधमपीरितम् ॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ ९९ ॥ धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ॥ न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०० ॥ अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निवेशितासि ॥ किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०१ ॥ परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ॥ कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०२ ॥ अहं पुनर्देव कुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजंतम् ॥ नंदामि पश्यन्निव दर्शनेन भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युवेव ॥ १०३ ॥ विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि ॥ रामं तु गच्छंतमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना मे ॥ १०४ ॥ विना-

स्वकामामहितामित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥ चिरं बतांकेन धृतासि सर्पी महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥ १०५ ॥ मया च रामेण च लक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ॥ पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बांधवान्ममाहितानां च भवाभिभाषिणी ॥ १०६ ॥ नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ॥ न नाम ते केन मुखात्पतंत्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०७ ॥ न किंचिदाहाहितमाप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ॥ कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज ॥ न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं समाहितं केकयराजपांसने ॥ १०९ क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ॥ न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सबंधनम् ॥ ११० ॥ न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवतां कुतो रतिः ॥ ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ १११ ॥ स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ॥ पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंप्राप्य यथातुरस्तथा ॥ ११२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ॥ ययातिमिव पुण्यांते देवलोकात्परिच्युतम् ॥१ ॥ अनर्थरूपाऽसिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामास तमेव वरमंगना ॥ २ ॥ त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ॥ मम चेदं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४ ॥ मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ॥ हंतानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥

॥ ५ ॥ स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ॥ ६ ॥ कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम् ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ॥ रामो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ॥ कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥ कथमिंदीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ॥ अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि दंडकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ॥ दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥ यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत् ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥ नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ॥ किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥ अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवं परिभविष्यति॥ तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ १४ ॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ सा त्रियामा तदार्तस्य चंद्रमंडलमंडिता ॥ १५ ॥ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ सदैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥१६॥ विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥ क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोंजलिः ॥ अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ १८ ॥ नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं मम ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयतांजलिः ॥ १९ ॥ प्रसादयामास पुनः कैकेयीं राजधर्मवित् ॥ साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ २० ॥ प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः ॥ शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुपामतम् ॥ २१ ॥ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ प्रसीदं देवि रामो मे त्वद्दत्तं राज्य-

मव्ययम् ॥ २२ ॥ लभतामासितापांगे यशः परमवाप्स्यासि ॥ मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥२३॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा दीनस्य ताम्राश्रुकुलस्य राज्ञः ॥ श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २४ ॥ ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥ समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २५ ॥ इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ॥ विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः॥२६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि॥ विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य ऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पापं कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ॥ शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हासि ॥ २ ॥ आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ॥ सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रतिचोदितः ॥ ३ ॥ संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ॥ प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥ सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ ७ ॥ सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः ॥ स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ॥ प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥ समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि

जीवितम् ॥ १० ॥ एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशंकया ॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिंद्रकृतं यथा ॥ ११ ॥ उद्भ्रांतहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ॥ स धुर्यो वै परिस्पंदन्युगचक्रांतरं यथा ॥ ॥ १२ ॥ विकलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ॥ कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ॥ १३ ॥ यस्ते मंत्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः ॥ संत्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥१४॥ प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ अभिषेकाय हि जनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥ व्याहंतास्य शुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ न शक्तोऽद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथा मुखम् ॥ हतहर्षं तथानंदं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥ तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः॥ प्रभाता शर्वरी पुण्या चंद्रनक्षत्रमालिनी॥१९॥ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः॥ उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता॥२०॥ किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम्॥ अनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं रामामिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ॥ निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥ स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ॥ राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेय्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधनबद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ॥ ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥ ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे ॥ पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समागते ॥ २५ ॥ वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तथा ॥ उपगृह्याशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ॥ (विचित्रकुसुमाकीर्णां

नानास्रग्भिर्विराजिताम् ॥) संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तां राघवार्थे समुत्सुकाम् ॥ चंदनागुरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ॥ २८ ॥ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरंदरपुरोपमाम् ॥ ददर्शांतःपुरं श्रीमान्नानाध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥ पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ याष्टिमाद्भिः सुसंपूर्णं सदश्वैः परमार्चितैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ॥ वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ स त्वपश्यद्विनिष्क्रांतं सुमंत्रं नाम सारथिम् ॥ द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ॥ वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमे गंगोदकघटाः सागरेभ्यश्च कांचनाः ॥ औदुंबरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानि गंधाश्च रत्नानि विविधानि च ॥ क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥ अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ॥ चतुरश्वो रथः श्रीमान्निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥ वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ॥ श्वेते च वालव्यजने भृंगारं च हिरण्मयम् ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मान्पांडुरो वृषः ॥ केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनं व्याघ्रतनुः सामिधश्च हुताशनः ॥ सर्वे वादित्रसंघाश्च वेश्याश्चालंकृताः स्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥४०॥ एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः ॥ अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठंति पार्थिवैः ॥४१॥ त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि ॥ पुष्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महाबलः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥ तं तु पूर्वो-

दितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमताः ॥ न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजाज्ञिवान् ॥ वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सूतो यथापूर्वं पार्थिवस्य निवेशने ॥ सुमंत्रः प्रांजलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथा नंदति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नंदय नस्ततः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः ॥ सोऽजयद्दानवान्सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाः सहांगा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रभुम् ॥ ब्रह्माणं बोधयंत्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यः सह चंद्रेण यथा भूतधरां शुभाम् ॥ बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठाशु महाराज कृतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥ (सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रादिशन्तु ते ॥ १ ॥ गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनंतरम् ॥ २ ॥) उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ॥ यथा चंद्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५४ ॥ एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ॥ एवं तस्य वचः श्रुत्वा सांत्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ॥ ततस्तु राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः ॥ वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तासि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ॥ प्रगृहीतांजलिः किंचित्त-

स्मादेशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥ यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ॥ तदा सुमंत्रं मंत्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ५९ ॥ सुमंत्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रांतो निद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥ तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥६१॥ अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा मंत्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ सुमंत्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ॥ स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननंद च ॥ ६३ ॥ निर्जगाम च संप्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ॥ सुमंत्रश्चिंतयामास त्वरितश्चोदितस्तया ॥ ६४ ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थे इहायास्यति धर्मराट् ॥ इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः ॥ ६५ ॥ निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया ॥ सागरह्रद-संकाशात्सुमंत्रोऽन्तःपुराच्छुभात् (निष्क्रम्य जनसंबाधं ददर्श द्वारमग्रतः ॥) ॥ ६६ ॥ ततः पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ॥ ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वा-रमुपेत्य विष्ठितान् ॥ ६७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानं सह-राजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ॥ राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सुसंगताः ॥ २ ॥ उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ॥ लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ॥ ३ ॥ अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ कांचना जलकुंभाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ॥ गंगायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतं जलम् ॥५॥

याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च ॥ प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षीरिणः ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ७ ॥ (वेश्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥) अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ॥ सजलाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः कांचनराजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुता भांति पूर्णाः परमवारिणा ॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यं पांडुरं रत्नभूषितम् ॥ ९ ॥ सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रं च पांडुरम् ॥ १० ॥ सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम् ॥ पांडुरश्च वृषः सज्जः पांडुरोऽश्वश्च संस्थितः ॥ ११ ॥ (प्रसृतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ अष्टौ च कन्या मांगल्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥ १ ॥) वादित्राणि च सर्वाणि बंदिनश्च तथापरे ॥ इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ॥ १२ ॥ तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ १३ ॥ अपश्यंतोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥१४॥ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ इति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वांस्तांश्च महीपतीन् ॥ १५ ॥ अब्रवीत्तानिदं वाक्यं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ॥ १६ ॥ पूज्या राज्ञो भवंतश्च रामस्य तु विशेषतः ॥ अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ॥ ॥ १७ ॥ राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य चानागमनकारणम् ॥ इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ १८ ॥ सदासक्तं च तद्वेश्म सुमंत्रः प्रविवेश ह ॥ तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः ॥ १९ ॥ शयनीयं नरेंद्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत ॥ सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणिमंतरा ॥ २० ॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिराभि-

तुष्टाव राघवम् ॥ सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥ वरुणश्चाग्निरिंद्रश्च विजयं प्रादिशंतु ते ॥ गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ बुद्ध्यस्व राजशार्दूल कुरु कार्यमनंतरम् ॥ ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्विह ॥ २३ ॥ दर्शनं तेऽभिकांक्षंते प्रतिबुद्ध्यस्व राघव ॥ स्तुवंतं तं तदा सूतं सुमंत्रं मंत्रकोविदम् ॥ २४ प्रतिबुद्ध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ राममानय सूतेति यदस्यभिहितो मया ॥ २५ ॥ किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिवाह्यते ॥ नचैवं संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ॥ २६ ॥ इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ॥ २७ ॥ निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ॥ २८ ॥ हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ॥ स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ २९ ॥ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ॥ ३० ॥ रामवेश्म सुमंत्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ॥ ३१ ॥ कांचनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम् ॥ ३२ ॥ मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम्॥मुक्तामणिभिराकीर्णं चंदनागुरुभूषितम्॥३३॥गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरं शिखरं यथा॥ सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् ॥ ३४ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं सूत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा ॥ मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा ॥ ३५ ॥ चंद्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् ॥ महेंद्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ ३६ ॥ मेरुशृंगसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥ उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरंजलिकारिभिः ॥ ३७ ॥ उपादाय समाक्रांतैस्तदा जानपदैर्जनैः ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलंकृतम् ॥ ३८ ॥ महा-

मेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरपि चावृतम् ॥ ३९ ॥ स वाजियुक्तेन रथेन सारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् ॥ वरूथिना राजगृहाभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ॥ ४० ॥ ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ॥ मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४१ ॥ स तत्र कैलासनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ॥ प्रियान्नरान्राममते स्थितान्बहून्व्यपोह्य शुद्धांतमुपस्थितो रथी ॥ ४२ ॥ स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता जनानाम् ॥ नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसद्मप्रतिमं च वेश्म रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ॥ ददर्श मेरोरिव शृंगमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमंत्रः ॥ ४४ ॥ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्च सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ॥ कोटया परार्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपदं ददर्श ॥ ४५ ॥ ततो महामेघमहीधराभं प्रभिन्नमत्यंकुशमप्रसह्यम् ॥ रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुंजयं नागमुदग्रकायम् ॥४६॥ स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरानमात्यमुख्यांश्च ददर्श वल्लभान् ॥ व्यपोह्य सूतः सहितान्समंततः समृद्धमंतःपुरमाविवेश ह ॥ ४७ ॥ ततोऽद्रिकूटाचलमेघसन्निभं महाविमानोपमवेश्मसंयुतम् ॥ अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथाऽर्णवम् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ स तदंतःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ॥ प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥ अत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलंकृतान् ॥ ददर्श विष्ठितान्द्वारि स्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥ ते समी-

क्ष्य समायांतं रामप्रियचिकीर्षवः ॥ सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ॥ ४ ॥ तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमंत्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥ ते राममुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः ॥ सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यंतरं पितुः ॥ तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ॥ ददर्श सूतः पर्यंके सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगंधिना ॥ अनुलिप्तं परार्ध्येन चंदनेन परंतपम् ॥ ९ ॥ स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया ॥ उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥१०॥ तं तपंतमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ॥ ववंदे वरदं बंदी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥ प्रांजलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनाशने ॥ राजपुत्रमुवाचेदं सुमंत्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्यापि हि कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ॥ ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥ देवि देवश्च देवी च समागम्य मदंतरे ॥ मंत्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ॥ संचोदयति राजानं मदर्थमसितेक्षणा ॥१६॥ सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्तिनी ॥ जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥ दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ॥ सुमंत्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥ यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ॥ ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥ हंत शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ॥ सह त्वं परिवारेण सुखमास्स्व रमस्व च ॥ २० ॥ पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ॥ आद्वारमनुवव्राज मंगलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥

राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ॥ कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥ दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् ॥ कुरंगशृंगपाणिं च पश्यंती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥ पूर्वां दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ॥ वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४ ॥ अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमंगलः ॥ निश्चक्राम सुमंत्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५ ॥ पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत्प्रह्वांजलिपुटास्थितम् ॥२६॥ अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः ॥ स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनंद्य च ॥ २७ ॥ ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् ॥ वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं राजनंदनः ॥२८॥ मेघनादमसंबाधं मणिहेमविभूषितम् ॥ मुष्णंतमिव चक्षूंषि प्रभया मेरुवर्चसम् ॥२९॥ करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिंद्रमिवाशुगम् ॥ ३० ॥ प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥ निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः ॥ चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ ३२ ॥ जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ ३३ ॥ तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समंततः ॥ ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसंनिभाः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुस्तथा रामं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चंदनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥ खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च बंदिनाम् ॥ ३६ ॥ सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समंततः ॥ ३७ ॥ कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिंदमः ॥ रामं सर्वानवद्यांग्यो रामपिप्रीषया ततः ॥ ३८ ॥

वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववंदिरे ॥ नूनं नंदति ते माता कौसल्या मातृनंदन ॥ ३९ ॥ पश्यंती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितम् ॥ सर्वसीमंतिनीभ्यश्च सीता सीमंतिनी वरा ॥ ४० ॥ अमन्यंत हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ॥ तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ ४१॥ रोहिणीव शशांकेन रामसंयोगमाप या ॥ इति प्रासादशृंगेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥ शुश्राव राजमार्गस्थः प्रियावाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥ स राघवस्तत्र तदा प्रलापाञ्छुश्राव लोकस्य समागतस्य ॥ आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥ एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् ॥ एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥ लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ॥ न ह्यप्रियं किंचन जातु कश्चित्पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥ सघोषवद्भिश्च हयैः सनागैः पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ॥ महीयमानः प्रवरैश्च वादिकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलं महाजनौघैः पूरिपूर्णचत्वरम् ॥ प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं ददर्श रामो विमलं महापथम् ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नं महार्हागुरुधूपितम् ॥ १ ॥ अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमान्वितम् ॥ सगृहैरभ्रसंकाशैः पांडुरैरुपशोभितम् ॥ २ ॥ राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागुरुधूपितम् ॥ चंदनानां च मुख्यानामगुरूणां च संचयैः ॥ ३ ॥ उत्तमानां च गंधानां क्षौमकौशांबरस्य च ॥ आविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि ॥ ४ ॥ शोभमानमसंबाधं तं राजपथमुत्तमम् ॥

संवृतं विविधैः पुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ५ ॥ ददर्श तं राजपथं दिवि देवपतिर्यथा ॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगुरुचंदनैः ॥ ६ ॥ नानामाल्योपगंधैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ आशीर्वादान्बहूञ्छृण्वन्बहुभिः समुदीरितान् ॥ ७ ॥ यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ॥८॥ अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ यथा स्म पोषिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ॥ ततः सुखतरं सर्वे रामे वेत्स्याम राजनि ॥ ९ ॥ अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः ॥ यदि पश्याम निर्यांतं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्भविष्यति ॥ यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः ॥ आत्मसंपूजनीः शृण्वन्ययौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥ नहि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ॥ नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रांतेऽपि राघवे ॥ १३ ॥ यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ॥ निंदितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ॥ चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते समनुव्रताः ॥ १५ ॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यान्यायतनानि च ॥ प्रदक्षिणं परिहरञ्जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥ स राजकुलमासाद्य मेघसंघोपमैः शुभैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पांडुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥ तत्पृथिव्यां गृहवरं महेंद्रसदनोपमम् ॥ राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥ स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः ॥ पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥ स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ॥ सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धांतः-

पुरमत्यगात् ॥ २१ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे पितुरंतिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ॥ प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं यथोदयं चंद्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ स ददर्शासने रामो विषण्णं पितरं शुभे ॥ कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ॥ ततो ववंदे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥ रामेत्युक्त्वा तु वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥ तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ॥ रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम् ॥ निःश्वसंतं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यंतमिव सागरम् ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पं नृपतेस्तं शोकमुपधारयन् ॥ बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥ चिंतयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः ॥ किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनंदति ॥ ८ ॥ अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ॥ तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥ स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः ॥ विषण्णवदनो दीनः सदा मां प्रतिभाषते ॥ १२ ॥ शारीरो मानसो वापि कश्चिदेनं न बाधते ॥ संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥ कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ॥ शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराज-

मकुर्वन्वा पितुर्वचः ॥ मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥ यतो मूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ॥ कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥ कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम ॥ उक्तो भवत्या रोषेण येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥ एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ॥ किं निमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ॥ उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥ न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किंचन ॥ किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते ॥ २० ॥ प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते ॥ तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥ २१ ॥ एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ॥ स पश्चात्तप्यते राजा यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥ अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशांपतिः ॥ स निरर्थं गतजले सेतुं बंधितुमिच्छति ॥ २३ ॥ धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ॥ तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ॥ २४ ॥ यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥ यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ॥ ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ॥ उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥ अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ॥ अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ २८ ॥ भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ॥ नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥ तद् ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् ॥ करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥ तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ॥ उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१ ॥ पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ॥ रक्षितेन

वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥ तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ गमनं दंडकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥ यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥ सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ॥ त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पंच च ॥ ३५ ॥ भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥ सप्त सप्त च वर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥ ३७ ॥ भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु वसुधामिमाम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथसंकुलाम् ॥ ३८ ॥ एतेन त्वां नरेंद्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः ॥ शोकसंक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्कुरु नरेंद्रस्य वचनं रघुनंदन ॥ सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीव तस्यां परुषं वदंत्यां नचैव रामः प्रविवेश शोकम् ॥ प्रविव्यथे चापि महानुभावो राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ ॥ १८ ॥ तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ॥ श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ॥ जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ॥ नाभिनंदति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिन्दमः ॥ ३ ॥ मन्युर्नच त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ॥ यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥ हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ॥ नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥ अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहते मम ॥ स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टा-

न्धनानि च ॥ हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ॥ ७ ॥ किं पुनर्मनुजेंद्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ॥ तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तथाश्वासय ह्रीमन्तं किं न्विदं यन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनो मंदमश्रूणि मुंचति ॥ ९ ॥ गच्छंतु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ॥ अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥ सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ॥ प्रस्थानं श्रद्दधाना सा त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥ एवं भवतु यास्यंति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतं मातुलकुलादिहावर्तयितुं नराः ॥ १३ ॥ तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलंबनम् ॥ राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥ यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन् ॥ पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥ धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ॥ मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यंके हेमभूषिते ॥ १७ ॥ रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ कशयेवाहतो वाजी वनं गंतुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ॥ श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ॥ विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥ यत्तत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ॥ प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥ नह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ॥ यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥ अनुक्तोऽप्यत्र भवता भवत्या वचनादहम् ॥

वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥ न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणान् ॥ यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥ यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ॥ ततोऽद्यैव गमिष्यामि दंडकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥ भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ॥ तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ॥ शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुरोद महा स्वनम् ॥ २७ ॥ वंदित्वा चरणौ राज्ञो विसंज्ञस्य पितुस्तदा ॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥ स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदाक्षिणम् ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥ तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ ३० ॥ आभिषेचनिकं भांडं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥ न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ॥ लोककांतस्य कांतत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः ॥ ३२ ॥ न वनं गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ॥ सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥ प्रतिषिद्ध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते ॥ विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥ धारयन्मनसा दुःखमिंद्रियाणि निगृह्य च ॥ प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुराप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥ सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमाञ्छ्रीमतः सत्यवादिनः ॥ नालक्षयत रामस्य किंचिदाकारमानने ॥ ३६ ॥ उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ॥ शारदः समुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥ वाचा मधुरया रामः सर्वं संमानयञ्जनम् ॥ मातुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायशाः ॥ ३८ ॥ तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राज धार-

यन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥ प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदा युतं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ॥ नचैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० अ० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलौ ॥ आर्तशब्दो महाञ्जज्ञे स्त्रीणामंतःपुरे तदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यांतःपुरस्य च ॥ गतिश्च शरणं चासीत्स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा ॥ तथैव वर्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥ न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्बत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ॥ यो गतिं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ पतिमाचुक्रुशुश्चापि सस्वनं चापि चुक्रुशुः ॥ ६ ॥ स हि चांतःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥ रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुंजरः ॥ जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरंतःपुरं वशी ॥ ८ ॥ सोऽपश्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ॥ उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्बहून् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः ॥ जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयंति स्म राघवम् ॥ १० ॥ प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥ प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ॥ न्यवेदयंत त्वरितं राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥ कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ॥ प्रभाते चाकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥ सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरा-

यणा ॥ अग्निं जुहोति स्म तदा मंत्रवत्कृतमंगला ॥ १५ ॥ प्रविश्य तु तदा रामो मातुरंतःपुरं शुभम् ॥ ददर्श मातरं तत्र हावयंतीं हुताशनम् ॥ १६ ॥ देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतम् ॥ दध्यक्षतं घृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा ॥ समिधः पूर्णकुंभांश्च ददर्श रघुनंदनः ॥ १८ ॥ तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्शिताम् ॥ तर्पयंतीं ददर्शाद्भिर्देवतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥ सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनंदनमागतम् ॥ अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥ स मातरमुपक्रांतामुपसंगृह्य राघवः ॥ परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ॥ कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥ वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ॥ प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ॥ अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमंत्रितः ॥ मातरं राघवः किंचित्प्रसार्याञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥ स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तथानतः ॥ प्रस्थितो दंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ॥ इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥ गमिष्ये दंडकारण्यं किमनेनासनेन मे ॥ विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥ भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ॥ मां पुनर्दंडकारण्ये विवासयति तापसम् ॥३०॥ स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥३१॥

सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ॥ पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ॥ रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥ उपावृत्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् ॥ पांसुगुंठितसर्वांगीं विममर्श च पाणिना ॥ ३४ ॥ सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता ॥ उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥३५॥ यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ॥ न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥ एक एव हि वंध्यायाः शोको भवति मानसः ॥ अप्रजास्मीस्ति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥३७॥ न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ॥ अपि पुत्र विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥ सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ॥ अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां पुरा सती ॥ ३९ ॥ अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ॥ मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनंतकः ॥ ४० ॥ त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमास निराकृता ॥ किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ॥ ४१ ॥ अत्यंतं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता ॥ परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवापरा ॥ ४२ ॥ यो हि मां सेवते कश्चिदपि वाप्यनुवर्तते ॥ कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादिनम् ॥ कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्र शक्ष्यामि दुर्गता ॥ ४४ ॥ सप्तदश च वर्षाणि जातस्य तव राघव ॥ अतीतानि प्रकांक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥ तदक्षयं महद्दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरात् ॥ विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥ अपश्यंती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् ॥ कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविका ॥ ४७ ॥ उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः ॥ दुःखसंवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥ स्थिरं नु हृदयं मन्ये

ममेदं यन्न दीर्यते ॥ प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवांभसा॥ ४९ ॥ ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ॥ यदंतकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥ स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नो विदीर्यते ॥ अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥ इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ॥ तपश्च तप्तं यदपत्यकाम्यया सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५२ ॥ यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ॥ गताहमद्यैव परेतसंपदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥ अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चंद्रनिभाननप्रभा॥अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवाभिकांक्षया ॥ ५४ ॥ भृशमसुखममार्षिता यदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ॥ व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयोध्याकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तथा तु विलपंतीं तां कौसल्यां राममातरम् ॥ उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥ न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम् ॥ त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥ विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ॥ नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ॥ येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥ (अहं हनिष्ये पितरं वृद्धं कामवशं गतम् ॥ स्त्रिया युक्तं च निर्लज्जं धर्मायुक्तं नृपं यथा ॥ १ ॥) न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ॥ स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देवकल्पमृजुं दांतं रिपूणामपि वत्सलम् ॥ अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकार-

णात् ॥ ६ ॥ तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ॥ पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥ यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ॥ तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८ ॥ मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ॥ कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतांतस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥ निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥ भरतस्याथ पक्ष्यो वा योवाऽस्य हितमिच्छति ॥ सर्वांस्तांश्च वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥ प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता ॥ अमित्रभूतो निःसंगं बध्यतां वध्यतामपि ॥ १२ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥१३॥ बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ॥ दातुमिच्छति कैकेय्य उपस्थितमिदं तव ॥ १४ ॥ त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ॥ काऽस्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥१५॥ अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ॥ सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥ दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥ हराभि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ॥ देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥ हरिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् ॥ कृपणं च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ १९ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ उवाच रामं कौसल्या रुदंती शोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥ नचाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ॥ विहाय शोकसंतप्तां गंतुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥ धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठ

धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ शुश्रूषुर्जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् ॥ परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ॥ त्वां साहं नानुजानामि न गंतव्यमितो वनम् ॥ २५ ॥ त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन च ॥ त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥ यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ॥ अहं प्रायमिहासिष्ये नच शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥ ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितांपतिः ॥ २८ ॥ विलपंतीं तथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥ नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ॥ प्रसादये त्वां शिरसा गंतुमिच्छाम्यहं वनम्॥३०॥ ऋषीणां च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा ॥ गौर्हता जानता धर्मं कंडुना च विपश्चिता ॥ ३१॥ अस्माकं तु कुले पूर्वं सागरस्याज्ञया पितुः ॥ खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येन रामेण रेणुकाजननी स्वयम् ॥ कृत्ता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम्॥पितुर्वचनमक्लीबं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३४ ॥ न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ॥ एतैरपि कृतं देवि ये मया परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥ नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ॥ पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३७ ॥ तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्॥ ३८ ॥ तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्त-

मम् ॥ विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३९ ॥ मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण ॥ अभिप्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ४० ॥ धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ॥ न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४२ ॥ सोऽहं न शक्ष्यामि पुनर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हि वचनाद्वीर कैकय्याहं प्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदेतां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ॥ धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥ तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच भूयः कौसल्यां प्रांजलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥ अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यंतमितो वनम् ॥ शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ॥ ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥ शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ॥ वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ॥ पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥ अंब संभृत्य संभारान्दुःखं हृदि निगृह्य च ॥ वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ५० ॥ एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवं च ॥ मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥ यथैव ते पुत्र पिता तथाहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ॥ न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि पुत्र गंतुम् ॥ ५२ ॥ किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ॥ श्रेयो मुहूर्तं तव सन्निधानं ममैव कृत्स्नादपि जीव-

लोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजो ध्वांतमभिप्रविष्टः ॥ भूयः प्रजज्वाल विलापमेवं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५४ ॥ स मातरं चैव विसंज्ञकल्पामार्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ॥ धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ॥ ५५ ॥ अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ॥ मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५६ ॥ धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ॥ ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा ॥ ५७ ॥ यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ॥ द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वति न प्रशस्ता ॥ ५८ ॥ गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षादथवापि कामात् ॥ यद्व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ५९ ॥ न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत् ॥ स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिश्च धर्मः ॥ ६० ॥ तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ॥ देवी मया सार्धमितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६१ ॥ सा मानुमन्यस्व वनं व्रजंतं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि ॥ यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥ यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ॥ अदीर्घकाले नतु देवि जीविते वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६३ ॥ प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दंडकान् ॥ अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये चतुःसा० अ० कांड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममार्षितम् ॥ सरोषमिव

नागेंद्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥ आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ॥ उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्त्वमात्मवान् ॥ २ ॥ निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाक्रम्य केवलम् ॥ अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥ उपक्लृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम् ॥ सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरव्ययम् ॥ ४ ॥ सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ॥ अभिषेकानिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥ यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यति ॥ माता न सा यथा न स्यात्सविशंका तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्याः शंकामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितुम्॥ ७ ॥ न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ॥ मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८ ॥ सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥ तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥ अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गंतुमितः पुरः ॥ ११ ॥ मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ॥ सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥ मयि चीराजिनधरे जटामंडलधारिणि ॥ गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३ ॥ बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्चानुसमाहितम् ॥ तं नु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि मा चिरम् ॥ १४ ॥ कृतांत एव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ॥ राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने ॥ यदि तस्या न भावोऽयं कृतांतविहितो भवेत् ॥ १६ ॥ जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममांतरम् ॥ भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥ सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्य-

रहं तस्या नान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १८ ॥ कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ॥ ब्रूयात्सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडथं भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचिंत्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ॥ व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥ कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ॥ यस्य नु ग्रहणं किंचित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ॥ यस्य किंचित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥ ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रचोदिताः ॥ उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रश्यंते काममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥ एतया तत्त्वया बुद्धया संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥२५ ॥ तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ॥ प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचानिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥ एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतः ॥ मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥ अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ॥ उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥ मा च लक्ष्मण संतापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये ॥ राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥ न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविघ्ने माता यवीयस्यभिशंकितव्या ॥ दैवाभिपन्ना न पिता कथंचिज्जानासि दैवं हि तथाप्रभावम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरा इव ॥ ध्यात्वा मध्यं जगामाशु सहसा दैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥ तथा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ॥ निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ २ ॥ तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद्भ्रुकुटीसहितं तदा ॥ बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम्

॥ ३ ॥ अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ॥ तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥४॥ अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यक्भ्रातरमब्रवीत् ॥ अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥ धर्मदोषप्रसंगेन लोकस्यानतिशंकया ॥ कथं ह्येतदसंभ्रांतस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ यथा ह्येवमशौंडीरं शौंडीरः क्षत्त्रियर्षभः ॥ किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ पापयोस्ते कथं नाम तयोः शंका न विद्यते ॥ संति धर्मोपधासक्ता धर्मात्मन्किं न बुध्यसे ॥८॥ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ॥ यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ॥९ ॥ तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥ १० ॥ लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥ येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ सोऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसंगाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥ कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ॥ करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १३ ॥ यद्ययं किल्बिषाद्भेदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ॥ जायते तत्र मे दुःखं धर्मसंगश्च गर्हितः ॥ १४ ॥ तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ॥ मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वां कामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वाहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥ यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ॥ तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥ विक्लवो वीर्यहीनो यः सदैवमनुवर्तते ॥ वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १७ ॥ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ॥ न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १८ ॥ द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ॥ दैवमानुषयोरद्य व्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥ अद्य मे पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यंति वै जनाः ॥ यैर्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ २० ॥ अत्यंकुशमिवो-

द्दामं गजं मदजलोद्धतम् ॥ प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २१ ॥ लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ॥ नच कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता ॥ २२ ॥ यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समार्थितः ॥ अरण्ये ते विवत्स्यंति चतुर्दशसमास्तथा ॥ २३ ॥ अहं तदाशां धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ॥ अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २४ ॥ मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा ॥ प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २५ ॥ ऊर्ध्वं वर्षसहस्रांते प्रजापाल्यमनंतरम् ॥ आर्यपुत्राः करिष्यंति वनवासं गते त्वयि ॥ २६ ॥ पूर्वं राजर्षिवृत्त्या हि वनवासोऽभिधीयते ॥ प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २७ ॥ स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशंकया ॥ नैवमिच्छसि धर्मात्मन्राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २८ ॥ प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ॥ राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २९ ॥ मंगलैरभिषिंचस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ॥ अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ ३० ॥ न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ॥ नासिराबंधनार्थाय न शरा स्तंभहेतवः ॥ ३१ ॥ अमित्रमथनार्थाय सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ ३२ ॥ असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥ प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ॥ हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३४ ॥ खड्गधारा हता मेऽद्य दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ पतिष्यंति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३५ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ॥ कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहूञ्जनान् ॥ विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥ अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतां

कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३८ ॥ अद्य चंदनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ॥ वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौ बाहू रामकर्म करिष्यतः ॥ अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां ते निवारणे ॥ ४० ॥ ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ॥ यथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ४१ ॥ विमृज्य बाष्पं परिसांत्व्य चासकृत्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ॥ उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अ० कां० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ॥ कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धार्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २ ॥ यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुंजते ॥ कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥ क एतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ॥ गुणवान्दयितो राज्ञः काकुत्स्थो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनं तु बलवाँल्लोके कृतांतः सर्वमादिशन् ॥ लोकेरामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥ अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ॥ विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिंताबाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः ॥ कर्शयित्वाधिकं पुत्र निःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥ त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ॥ प्रधक्ष्यति यथा कक्ष्यं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥ कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छंतमनुगच्छति ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥ यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ॥ श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्या वंचितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ॥ भवत्या च परित्यक्तो न नूनं

वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ॥ स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ॥ शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना ॥ तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ ॥१४॥एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतांवरः ॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम्॥१५॥मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ॥ राजा भर्ता गुरुः श्रेष्टः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥ इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पंच च ॥ वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥ एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ॥ उवाच परमार्ता तु कौसल्या सुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् ॥ नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १९ ॥ यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥ तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीवंत्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥ भवत्यां मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥ नह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ॥ भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥ भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ यथा मयि तु निष्क्रांते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ २३ ॥ श्रमं नावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ २४ ॥ राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा॥२५॥भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत्॥भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ॥ ॥ २६ ॥ अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥२७॥ एष धर्मः स्त्रिया नित्यो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः॥ अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः॥२८॥ पूज्यास्ते

मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सत्कृताः॥एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकांक्षिणी॥२९॥नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता॥प्राप्स्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति॥३०॥ यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम्॥एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥३१॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ॥ ३२ ॥ विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ॥ ३३ ॥ पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा ॥ प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ॥ ॥ ३४ ॥ पितुरानृण्यतां प्राप्ते स्वपिष्ये परमं सुखम् ॥ कृतांतस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ॥ ॥ ३५ ॥ यस्त्वां संचोदयति मे वच आविद्धय राघव ॥ गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ॥ ॥३६॥ नंदयिष्यसि मां पुत्र साम्ना श्लक्ष्णेन चारुणा ॥ अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः ॥ यत्त्वां पुत्रक पश्येयं जटावल्कलधारिणम् ॥ ३७ ॥ तथा हि रामं वनवासनिश्चितं ददर्श देवी परमेण चेतसा ॥ उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ सा विनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ॥ चकार माता रामस्य मंगलानि मनस्विनी ॥ १ ॥ न शक्यते वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम॥शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे॥२॥यं पालयसि धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन च ॥ स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यः प्रणमसे पुत्र देवेष्वायतनेषु च ॥ ते च त्वामभिरक्षंतु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ॥ तानि त्वामभिरक्षंतु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ॥ सत्येन च महाबाहो

चिरंजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥ समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ॥ स्थंडिलानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ॥ ७ ॥ पतंगाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षंतु नरोत्तम ॥ स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ॥ लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवः षट् च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः ॥ दिनानि च मुहूर्तांश्च स्वस्ति कुर्वंतु ते सदा ॥ १० ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः ॥ स्कंदश्च भगवान्देवः सोमश्च स बृहस्पतिः ॥ ११ ॥ सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षंतु सर्वतः ॥ ते चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १२ ॥ स्तुता मया वने तास्मिन्पांतु त्वां पुत्र नित्यशः ॥ शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ॥१३ ॥ द्यौरंतरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवतैः ॥ १४ ॥ अहोरात्रे तथा संध्ये पांतु त्वां वनमाश्रितम् ॥ ऋतवश्चापि षट् चान्ये मासाः संवत्सरास्तथा ॥ १५ ॥ कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशंतु ते ॥ महावनेऽपि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः ॥ १६ ॥ तथा देवाश्च दैत्याश्च भवंतु सुखदाः सदा ॥ राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ १७ ॥ क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम् ॥ प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने तव ॥ महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ॥ १९ ॥ महिषाः शृंगिणो रौद्रा न ते द्रुह्यंतु पुत्रक ॥ नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सर्वजातयः ॥ २० ॥ मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ आगमास्ते शिवाः संतु सिध्यंतु च पराक्रमाः ॥ २१ ॥ सर्वसंपत्तयो राम स्वस्तिमागच्छ पुत्रक ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यः

पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ॥ २२ ॥ सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपंथिनः ॥ शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा ॥ २३ ॥ पातु त्वामर्चिता राम दंडकारण्यवासिनम् ॥ अग्निर्वायुस्तथा धूमो मंत्राश्चर्षिमुखच्युताः ॥ २४ ॥ उपस्पर्शनकाले तु पांतु त्वां रघुनंदन ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्तृ तथर्षयः ॥ २५ ॥ ये च शेषाः सुरास्ते तु रक्षंतु वनवासिनम् ॥ इति माल्यैः सुरगणान्गंधैश्चापि यशस्विनी ॥ २६ ॥ स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ॥ २७ ॥ हावयामास विधिना राममंगलकारणात् ॥ घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधश्चैव सर्षपान् ॥ २८ ॥ उपसंपादयामास कौसल्या परमांगना ॥ उपाध्यायः सविधिना हुत्वा शांतिमनामयम् ॥ २९ ॥ हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयन् ॥ मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्यं द्विजांस्ततः ॥ ३० ॥ वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ततस्तस्मै द्विजेंद्राय राममाता यशस्विनी ॥ ३१ ॥ दाक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ यन्मंगलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मंगलम् ॥ यन्मंगलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा ॥ ३३ ॥ अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मंगलम् ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् ॥ ३४ ॥ अदितिर्मंगलं प्रादात्तत्ते भवतु मंगलम् ॥ त्रिविक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरतुलतेजसः ॥ ३५ ॥ यदासीन्मंगलं राम तत्ते भवतु मंगलम् ॥ ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः ॥ ३६ ॥ मंगलानि महाबाहो दिशंतु शुभमंगलम् इति पुत्रस्य शेषाश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ॥ ३७ ॥ गंधैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना औषधीं च सुसिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ ३८ ॥ चकार रक्षां कौसल्या मंत्रैरभिजजाप च ॥

उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी ॥ ३९ ॥ वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी ॥ ४० ॥ अवदत्पुत्रमिष्टार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ४१ ॥ पश्यामि त्वां सुखं वत्स संधितं राजवर्त्मसु ॥ (भद्रासनगतं राम वनवासादिहागतम् ॥ द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवंतं पितुर्वचः ॥ १ ॥) मंगलैरुपसंपन्नो वनवासादिहागतः ॥ वध्वाश्च मम नित्यं त्वं कामान्संवर्ध याहि भो ॥ ४२ ॥ मयार्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूतगणाः सुरोरगाः ॥ अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि कांक्षंतु दिशश्च राघव ॥ ४३ ॥ इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ॥ प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४४ ॥ तया हि देव्या च कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ॥ जगाम सीतानिलयं महायशाः स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पंचविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥ अभिवाद्य तु कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धार्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥ विराजयन्राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ॥ हृदयान्याममंथेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ॥ तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥ देवकार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ॥ अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्री प्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तं चिंताव्याकुलितेंद्रियम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ॥

तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ॥ आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥ अद्य बार्हस्पतः श्रीमान्युक्तः पुष्येण राघव ॥ प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥९॥ न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ॥ आवृतं वदनं वल्गु च्छत्रेणाभिविराजते॥१०॥ व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनो बंदिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ॥ स्तुवंतो नाद्य दृश्यंते मंगलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥ न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः ॥ १३ ॥ न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छंति पौरजानपदास्तथा॥१४॥चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः कांचनभूषणैः ॥ मुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः॥१५॥ न हस्ती चाग्रतः श्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ नच कांचनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ॥ भद्रासनं पुरस्कृत्य यांतं वीरपुरःसरम् ॥ १७ ॥ अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ॥ अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीव विलपंतीं तां प्रोवाच रघुनंदनः ॥ सीते तत्र भवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १९ ॥ कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि॥ शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम॥२०॥राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै॥ कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥२१॥ तयाद्य मम ज्येष्ठेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते॥ प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः॥२२॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दंडके मया ॥ पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥२३॥सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ॥२४॥

ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहंते परस्तवम् ॥ तस्मान्न ते गुणाः कथ्याः भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥ अहं तेनानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन ॥ अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुम् ॥ २६ ॥ तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ॥ स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥ अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ॥ वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि ॥ २८ ॥ याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासपरया भवितव्यं त्वयानघे ॥ २९ ॥ कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ॥ वंदितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥३०॥ माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्शिता ॥ धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३१ ॥ वंदितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः ॥ स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ॥ त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥ विप्रियं च न कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ॥ स हि राजा च वैदेहि देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥ आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानः संप्रसीदंति प्रकुप्यंति विपर्यये ॥ ३५ ॥ औरस्यानपि पुत्रान्हि त्यजंत्यहितकारिणः ॥ समर्थान्संप्रगृह्णंति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥ सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ॥ भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥ अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ॥ यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ॥ प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ॥ त्वया यद्-

पक्षास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥ वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ॥ अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥३॥ आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ॥ स्वानि पुण्यानि भुंजानाः स्वंस्वं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥ भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि॥५॥न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखीजनः ॥ इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ॥ ६ ॥ यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नंती कुशकंटकान् ॥ ७ ॥ ईर्ष्यां रोषं बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् ॥ नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥ प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ॥ सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ॥ नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥ अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥ सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ॥ अचिंतयंती त्रीँल्लोकांश्चिंतयंती पतिव्रतम् ॥ ॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ॥ सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगंधिषु ॥ १३ ॥ त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ॥ अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १४ ॥ साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ॥ नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ॥ न ते दुःखं करिष्यामि निवसंती त्वया सदा ॥ १६ ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि ॥ इच्छामि परतः शैलान्पल्वलानि सरांसि च ॥ १७ ॥ द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ हंसकारंडवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥ इच्छेयं

सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता ॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनंदिनी ॥ एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥ २० ॥ व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ॥ स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ॥ त्वया विना नरव्याघ्र नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥ अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैश्च ॥ वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥ २२ ॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ॥ नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते गुरुता भविष्यति॥ २३ ॥ तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलां न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ॥ उवाच चैनां बहु सन्निवर्तने वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥ स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः ॥ न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिंतयन् ॥ १ ॥ सांत्वयित्वा ततस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ॥ निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ॥ इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ ३ ॥ सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाऽबले ॥ वने दोषा हि बहवो वसतस्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥ सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ बहुदोषं हि कांतारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ॥ सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥६ ॥ गिरिनिर्झरसंभूता गिरिनिर्दरिवासिनाम् ॥ सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः ॥ दृष्ट्वा समभिवर्तंते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥ सग्राहाः सरितश्चैव

पंकवत्यस्तु दुस्तराः ॥ मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥ लताकंटकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ॥ निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥ सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले ॥ रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतो वनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ॥ फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ॥ जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलांबरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ॥ चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥ उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ॥ आर्षेण विधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥ अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ॥ भयानि च महांत्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ॥ चरंति पथि ते दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठंत्यावृत्य पंथानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥ पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ॥ बाधंते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥ द्रुमाः कंटकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि ॥ वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनम् ॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ॥ अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ॥ न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम् ॥ २४ ॥ तदलं ते वनं गत्वा क्षमं नाहि वने तव ॥ विमृशन्निव पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ २५ ॥

वनं तु नेतुं न कृता मतिर्यदा बभूव रामेण तदा महात्मना ॥ न तस्य सीता वचनं चकार तं ततोऽब्रवी-द्राममिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽ-ष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी मंदमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ॥ गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ॥ चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ॥ रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥ त्वया च सह गंतव्यं मया गुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥ नहि मां त्वत्समीपस्थामपि शक्रोऽपि राघव ॥ सुराणामीश्वरः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् ॥ काममेवंविधं राम त्वया मम निदर्शितम् ॥ ७ ॥ अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ॥ पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ॥ वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥९ ॥ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल॥ सा त्वया सह भर्त्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥ कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि त्वया सह ॥ कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवान्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥ वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ॥ प्राप्यंते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ॥ भिक्षिण्याः शमवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं मे बहुविधं प्रभो ॥ गमनं वनवासस्य कांक्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥ कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं

प्रांत राघव ॥ वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा ॥ भर्तारमनुगच्छंती भर्ता हि परदैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेतभावे हि कल्याणः संगमो मे सदा त्वया ॥ श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ॥ अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥ एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १९ ॥ भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं नचेच्छसि ॥ विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥ एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ॥ नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥ एवमुक्ता तु सा चिंतां मैथिली समुपागता ॥ स्नापयंतीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिंतयंतीं तदा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्वसांत्वयत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ सांत्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ॥ वनवासनिमित्तार्थं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥ किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ॥ राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥ अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानाद्यदि वक्ष्यति ॥ तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवंतमनु-

व्रतम् ॥ सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥ न त्वहं मनसा त्वन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ॥ त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ॥ शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदाऽनघ ॥ ९ ॥ स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थितुमर्हसि ॥ तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात्त्वया सह ॥ १० ॥ न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तव गच्छंत्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥ कुशकाशशरेषीका ये च कंटकिनो द्रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्धूतं यन्मामवकरिष्यति ॥ रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चंदनम् ॥ १३ ॥ शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनांतर्वनगोचरा ॥ कुथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १४ ॥ पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा यदि वा बहु ॥ दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५ ॥ न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ॥ आर्तवान्युपभुंजाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥ न च तत्र ततः किंचिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् ॥ मत्कृतेन च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥ यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ॥ इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥ अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ॥ विषमद्यैव पास्यामि मा वशं द्विषतां गमम् ॥ १९ ॥ पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ॥ उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥ इति सा शोकसंतप्ता

विलप्य करुणं बहु ॥ चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिंग्य सुस्वरम्॥२२॥ सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजांगना॥चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः॥२३॥तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यां परिसुस्राव पंकजाभ्यामिवोदकम् ॥२४॥ तत्सितामलचंद्राभं मुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धृतमिवांबुजम् ॥२५॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ॥ उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥२६ ॥ न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ॥न हि मेऽस्ति भयं किंचित्स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥ तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ॥ वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि ॥ न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥२९ ॥ धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ॥ तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूर्यः सुवर्चलाम्॥३०॥न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनंदिनि ॥ वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥३१॥एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता॥आज्ञां चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे॥३२॥अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते॥स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम्॥३३॥ यत्र त्रयं त्रयो लोका पवित्रं तत्समं भुवि ॥ नान्यदस्ति शुभापांगे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥ न सत्यं दानमानौ वा यज्ञो वाप्याप्तदक्षिणः ॥ तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥ स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगंधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथा परान् ॥ प्राप्नुवंति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥ स मा पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ॥ तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥ मम सन्ना मतिः

सीते नेतुं त्वां दंडकावनम् ॥ वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता॥ ३९ ॥ सा हि दिष्टानवद्यांगि वनाय मदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥ सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च॥व्यवसायमनुक्रांता कांते त्वमतिशोभनम्॥४१॥आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ॥ नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ॥ देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ॥ रमणीयाश्च ये केचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयानि यान्यानि मम चान्यानि यानि च ॥ देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनंतरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ॥ क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेव प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥ (ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ॥ धनानि रत्नानि च दातुमंगना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥१॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥ स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनंदनः सीतामुवाचातिशयां राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥ यदि गंतुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजैर्युतम् ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥ मया समेतोऽरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समंततः ॥ ४ ॥ न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ॥ ऐश्वर्य चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥ एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ॥ रामेण बहुभिः सांत्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ॥ किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥

॥ ७ ॥ यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गंतुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ॥ स्थितं प्राग्गामिनं धीरं याचमानं कृतांजलिम् ॥ ९ ॥ स्निग्धो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः ॥ प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥ १० ॥ मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् ॥ को भजिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥११॥ अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ॥ स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥ सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता॥दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम्॥१३॥न स्मरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् ॥ भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ॥ सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थममुं चर ॥ १५ ॥ एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ॥ धर्मज्ञगुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनंदन ॥ अस्माभिर्विप्रहीणाया मातुर्नो न भवेत्सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥ तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥ यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ॥ प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥ तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ॥ तत्पक्ष्यानपि तान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपि किं तु सा ॥ २१ ॥ कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रं मद्विधानपि ॥ यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥ तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ॥ पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ॥ कृतार्थोऽहं भविष्यामि

तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥२४॥धनुरादाय सगुणं खनित्रपिटकाधरः॥अग्रतस्ते गमिष्यामि पंथानं तव दर्शयन् ॥२५॥आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च॥वन्यानि च तथान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनाम् ॥ ॥ २६ ॥ भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ॥ अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥ रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ॥ व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ॥ जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्य-कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ आदित्यविमलाभौ द्वौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३०॥ सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि ॥ सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥ स सुहृज्जनमामंत्र्य वनवासाय निश्चितः ॥ इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम् ॥ रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान्रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ॥ काले त्वमागतः सौम्य कांक्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥ वसंतीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ॥ तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥ वासिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं त्वमा-नयाशु प्रवरं द्विजानाम् ॥ अपि प्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम् ॥ गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥ तं विप्रमग्न्य-गारस्थं वंदित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥ ततः संध्या-

मुपास्थाय गत्वा सौमित्रिणा सह ॥ ऋद्धं स प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ तमागतं वेदविदं प्रांजलिः सीतया सह ॥ सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम् ॥ ४ ॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरंगदैः कुंडलैः शुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥ अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयन् ॥ सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥ हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ॥ रशनां चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥ अंगदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च ॥ प्रयच्छति सखी तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥ पर्यंकमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ॥ तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥ नागः शत्रुंजयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ॥ तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव ॥ १० ॥ इत्युक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तम् ॥ रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥ अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदम् ॥ सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेवात्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥ अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवांबुभिः ॥ १३ ॥ तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव ॥ सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥ कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥ तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ॥ तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ॥ ये च मे कठकालापा बहवो दंडमाणवाः ॥ १८ ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वंति किंचन ॥ अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः

॥ १९ ॥ तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ॥ २० ॥ व्यंजनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ मेखलीनां महासंघः कौसल्यां समुपस्थितः ॥ २१ ॥ तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ अंबा यथा नो नंदेच्च कौसल्या मम दक्षिणाम् ॥ २२ ॥ तथा द्विजातींस्तान्सर्वाँल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ ततः पुरुषशार्दूलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ॥ २३ ॥ यथोक्तं ब्राह्मणेंद्राणामददाद्धनदो यथा ॥ अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ २४ ॥ स प्रदाय बहु- द्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यादिदं मम ॥ २५ ॥ अशून्यं कार्यमे- कैकं यावदागमनं मम ॥ इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ॥ २६ ॥ उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतां मम॥ ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वमेवोपजीविनः ॥२७॥स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृ- श्यत ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयन् ॥ तत्रासीत्पिंगलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ॥ २९ ॥ क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललांगली ॥ तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय कारकान् ॥ ३० ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं स्त्रीणां भर्ता हि देवता ॥ अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम ॥ ३१ ॥ रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्स्यसि ॥ स भार्याया वचः श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम् ॥ ३२ ॥ स प्रातिष्ठत पंथानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ भृग्वंगिरः- समं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ॥ ३३ ॥ आपंचमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ स राममा- साद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महाबल ॥ क्षतवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ ३५ ॥ तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ॥ गवां सहस्रमप्येकं

नच विश्राणितं मया ॥ ३६ ॥ परिक्षिपसि दंडेन यावत्तावदवाप्स्यसि ॥ स शाटीं परितः कट्यां संभ्रांतः परिवेष्ट्य ताम् ॥ ३७ ॥ आविध्य दंडं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ स तीर्त्वा सरयूपारं दंडस्तस्य कराच्च्युतः ॥ ३८ ॥ गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षाणसन्निधौ ॥ तं परिष्वज्य धर्मात्मा आवाप्य सरयूतटान् ॥ ३९ ॥ आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ उवाच च तदा समस्तं गार्ग्यमभिसांत्वयन् ॥ ४० ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४१ ॥ इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ॥ इदं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व किं चेदपरं व्यवस्यसि ॥ ४२ ॥ ब्रवीमि सत्येन न ते स्म यंत्रणा धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् ॥ भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन मयार्जितं चैव यशस्करं भवेत् ॥ ४३ ॥ ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ॥ ४४ ॥ स चापि रामः प्रतिपूर्णपौरुषो महाधनं धर्मबलैरुपार्जितम् ॥ नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यथार्हसंमानवचः प्रचोदितः ॥ ४५ ॥ द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा दरिद्रभिक्षाचरणश्च यो भवेत् ॥ न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४६ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ॥ जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥ ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदायुधे ॥ मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥ ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ॥ अभिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥ नहि रथ्याः सुशक्यंते गंतुं बहुजनाकुलाः ॥ आरुह्य तस्मात्प्रासा-

दाद्दीनाः पश्यंति राघवम् ॥ ४ ॥ पदातिं सानुजं दृष्ट्वा ससीतं च जनस्तदा ॥ ऊचुर्बहुजना वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यं यांतमनुयाति स्म चतुरंगबलं महत् ॥ तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन्कामानां चाकरो महान् ॥ नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥ या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ॥ तामद्य सीतां पश्यंति राजमार्गगता जनाः ॥ ॥ ८ ॥ अंगरागोचितां सीतां रक्तचंदनसेविनीम्॥वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥९॥अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ॥ नहि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विनिवासनम् ॥ किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ॥ राघवं शोभयंत्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ॥ औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥ पीडयापीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ॥ मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥ मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ॥ पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥ ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबांधवाः ॥ गच्छंतमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥ उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ एकदुःखसुखारामनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥ समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ॥ उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ॥ मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥ १९ ॥ अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ॥ प्रनष्टबलिकर्मेज्यामंत्रहोमजपानि च ॥ २० ॥ दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवंति च ॥ अस्मत्त्यक्तानि कैकेयी

वेश्मानि प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ॥ अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ २२ ॥ बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ॥ त्यजंत्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यंतु सेव्यमानं त्यजंतु च ॥ तृणमांसफलादानं देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बांधवैः ॥ राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्याम निर्वृताः ॥ २५ ॥ इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ॥ शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥ स तु वेश्म पुनर्मातुः कैलासशिखरप्रभम् ॥ अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातंगविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ॥ ददर्शावस्थितं दीनं सुमंत्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ॥ जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन्नृपमार्तरूपम ॥ व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमंत्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ॥ स राघवः प्रेक्ष्य सुमंत्रमब्रवीन्निवेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ॥ उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥ स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेंद्रियम् ॥ प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसंतं ददर्श ह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आबोध्य च महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनम् ॥ राममेवानुशोचंतं सूतः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ॥ भयविक्लवया वाचा मंदया श्लक्ष्णयाब्रवीत्

॥ ५ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥६॥ स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य त्वां हीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥ गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ॥ वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥८॥ स सत्यवाक्यो धर्मात्मा गांभीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाश इव निष्पंको नरेंद्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥ सुमंत्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः ॥ दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥ सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ आर्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११॥ एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमंत्रेण नृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशतास्तत्र प्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥१३॥ आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ॥ उवाच राजा तं सूतं सुमंत्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥ स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलींतथा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥ स राजा पुत्रमायांतं दृष्ट्वाचारात्कृतांजलिम् ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ॥ तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥ तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ॥ विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ॥ हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥ तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ पर्यंके सीतया सार्धं रुदंतः समवेशयन् ॥ २० ॥ अथ रामो मुहूर्तस्य लब्धसंज्ञं महीपतिम् ॥ उवाच प्रांजलिर्बाष्पशोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥ आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ॥ प्रस्थितं दंडकारण्यं पश्य

त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥ लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनम् ॥ कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणो नचेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ॥ उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥ अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ॥ अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥ एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ॥ प्रत्युवाचांजलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न ते राज्यस्य कांक्षिता ॥ २८ ॥ नव पंच च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ॥ पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञां ते नराधिप ॥ २९ ॥ रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ॥ कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥ श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पंथानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ नहि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव ॥ सन्निवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनंदन ॥ ३२ ॥ अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ॥ एकाहदर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ मातरं मां च संपश्यन्वसेमामद्य शर्वरीम् ॥ तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः कल्ये साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥ दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघवप्रिय ॥ त्वया हि मत्प्रियार्थं तु वनमेवमुपाश्रितम् ॥ ३५ ॥ नचैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ॥ छन्नया चालितस्त्वास्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया ॥ ३६ ॥ वंचना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ॥ अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥ न चैतदाश्चर्यतमं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ॥ अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥ इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ॥ मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृता बुद्धिर्नच मेऽद्य चलिष्यति ॥ यस्तु युद्धे वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ ४२ ॥ दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दशसमा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥ नहि मे कांक्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ॥ यथानिदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनंदन ॥ ४५ ॥ अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्बाष्पपरिप्लुतः ॥ नहि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितांपतिः ॥ ४६ ॥ नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं नच मेदिनीम् ॥ नैव सर्वानिमान्कामान्न स्वर्गं नच जीवितुम् ॥ ४७ ॥ त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥ नच शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ॥ स शोकं धारयस्वेमं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ॥ मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ मा चोत्कंठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥ पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ॥ तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नृपसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥ येन संस्तंभनीयोऽयं सर्वो बाष्पकलो जनः ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४ ॥ पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयताम् ॥ अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्वनं

गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥ मया विमृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखंडां सपुरोपकाननाम् ॥ शिवासु सीमास्वनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ॥ ५६॥ न मे तथा पार्थिव दीयते मनो महत्सु कामेषु नचात्मनः प्रिये ॥ यथा निदेशे तव शिष्टसंमते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥ तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं न सर्वकामान्वसुधां न मैथिलीम् ॥ न चिंतितं त्वामनृतेन योजयन्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥ फलानि मूलानि च भक्षयन्वने गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ॥ वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥ एवं स राजा व्यसनाभिपन्नस्तापेन दुःखेन च पीडयमानः ॥ आलिंग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिं गतो नैव विचेष्ट किंचित् ॥ ६० ॥ देव्यः समस्ता रुरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ॥ रुदन्सुमंत्रोऽपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् ॥ पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दंतान्कटकटाय्य च ॥ १ ॥ लोचने कोपसंरक्ते वर्णपूर्वोचितं जहत् ॥ कोपाभिभूतः सहसाः संतापमशुभं गतः ॥ २ ॥ मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य च ॥ कंपयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिंदन्निव चाशुभैः ॥ कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमंत्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ॥ भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥ नह्यकार्यतमं किंचित्तव देवीह विद्यते ॥ पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चांततः ॥ ६ ॥ यन्महेंद्रामिवाजय्यं दुष्प्रकंप्यमिवाचलम् ॥ महो-

दधिमिवाक्षोभ्यं संतापयासि कर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् ॥ भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवंति नृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तं लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् ॥ वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥ नच ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ॥ तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥ नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ॥ त्यक्ताया बांधवैः सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ॥ १२ ॥ का प्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति ॥ तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १३ ॥ आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ॥ आचरंत्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलंतो भीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दंडा न हिंसंति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १५ ॥ आम्रं छित्त्वा कुठारेण निंबं परिचरेत्तु कः ॥ यश्चैनं पयसा सिंचेन्नैवास्य मधुरो भवन् ॥ १६ ॥ आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ॥ नहि निंबात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १७ ॥ तव मातुरसद्ग्राहं विद्म पूर्वं यथाश्रुतम् ॥ पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः ॥ तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १९ ॥ ततो जृंभस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाहसन् ॥ २० ॥ तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥ नृपश्चोवाच तां देवीं हासं शंसामि ते यदि ॥ ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥ माता ते पितरं देवी पुनः केकयमब्रवीत् ॥ शंस मे जीव वा मा वा न मां

त्वं प्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥ प्रियया च तथोक्तः सन्केकयः पृथिवीपतिः ॥ तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥ ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ॥ म्रियतां ध्वंसतां वेयं मा कृथास्त्वं महीपते ॥ २५ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ॥ मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥२६॥ तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ॥ असद्ग्राहमिमं मोहात्कुरुषे पापदर्शिनी ॥ २७ ॥ सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा ॥ पितॄन्समनुजायंते नरा मातरमंगनाः ॥ २८ ॥ नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥ मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् ॥ भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादध ॥ ३० ॥ नहि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ॥ श्रीमान्दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥ परिवादो हि ते देवि महाँल्लोके चरिष्यति ॥ यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३३ ॥ स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ॥ नहि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥ रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् ॥ प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ इति सांत्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि ॥ भूयः संक्षोभयामास सुमंत्रस्तु कृतांजलिः ॥ ३६ ॥ नैव सा क्षुभ्यते देवी नच स्म परिदूयते ॥ नचास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे

पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ततः सुमंत्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया ॥ स बाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥ सूतरत्न सुसंपूर्णा चतुर्विधवला चमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ॥ शोभयंतु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥ ये चैनमुपजीवंति रमते यैश्च वीर्यतः ॥ तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ॥ अनुगच्छंतु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः ॥ तौ राममनुगच्छेतां वसंतं निर्जने वने ॥ ७ ॥ यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चापि संगम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥ भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ॥ सर्वकामैः पुनः श्रीमान्रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ॥ मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥ सा विषण्णा च संत्रस्ता मुखेन परिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यं गतधनं साधो पीतमंडां सुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदंत्यामतिदारुणम् ॥ राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥ वहंतं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते ॥ अनार्ये कृत्यमारब्धं किंतु पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वरांगना ॥ कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ॥ असमंज इति ख्यातं तथाऽयं गंतुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ व्रीडितश्च जनः सर्वः सा

च तन्नाववुध्यत ॥ १७ ॥ तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ॥ शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयी-मिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ असमंजो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ॥ सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ॥ असमंजं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन ॥ ॥ २० ॥ तानुवाच ततो राजा किं निमित्तमिदं भयम् ॥ ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥ क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्भ्रांतचेतसः ॥ सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ ॥ २२ ॥ स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ॥ तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३॥ तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम ॥ यावज्जीवं विवास्योऽयमिति तानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥ स फालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयन् ॥ दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथापापकर्मकृत् ॥ २५ ॥ इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ॥ रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥ नहि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ॥ दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशांकस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥ अथवा देवि त्वं कंचिद्दोषं पश्यसि राघवे ॥ तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते ॥ २८ ॥ अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च ॥ निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधवान् ॥ २९ ॥ तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया ॥ लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने॥३०॥ श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रांततरस्वरः ॥ शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचो नेच्छसि पापरूपे हितं न जानासि ममात्मनोऽथवा ॥ आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च॥ सर्वे च राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुंक्ष्व चिराय राज्यम् ॥

॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अ० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथन्तदा ॥ अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः ॥ किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसंगस्य सर्वतः ॥ २ ॥ यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ॥ रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुंजरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयंतु मे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छतः ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥ अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ॥ उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥ स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवाक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥ लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ॥ तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ॥ सम्प्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९ ॥ सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ॥ कैकेय्याः कुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसंपूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ गंधर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथं नु चीरं बध्नंति मुनयो वनवासिनः ॥ इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वा कंठे स्म सा चीरमेकमादाय पाणिना ॥ तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥ तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्य रामो धर्मभृतां वरः ॥ चीरं बबंध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥ रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नंतं चीरमुत्तमम् ॥ अंतःपुरचरा नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलिततेजसम् ॥ वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् ॥

तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक ॥ नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८ ॥ कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी ॥ धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं नहीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दशरथात्मजः ॥ बबंधैव तथा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥ चीरे गृहीते तु तया सबाष्पो नृपतेर्गुरुः ॥ निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि ॥ वंचयित्वा तु राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसि ॥ २२ ॥ न गंतव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥ आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥ अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता ॥ वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥ अंतपालाश्च यास्यंति सदारो यत्र राघवः ॥ सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः ॥ वने वसंतं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥ ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ॥ त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥ नहि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ॥ तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥ नह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति ॥ त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ॥ लोके नहि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि

स्नुषायै व्यपनीय चीरम् ॥ न चीरमस्या प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि ॥ विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ॥ वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥ नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥ तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ॥ (चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः) स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ (कैकेयी कुशचीरेण न सीता गंतुमर्हति ॥) सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ॥ नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ३ ॥ इयं हि कस्यापकरोति किंचित्तपस्विनी राजवरस्य पुत्री ॥ या चीरमासाद्य वनस्य मध्ये जाता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ४ ॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ॥ यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ५ ॥ अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ॥ त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मा दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ६ ॥ रामेण यदि ते पापे किंचित्कृतमशोभनम् ॥ अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे ॥ ७ ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी ॥ अपकारं कमिव ते करोति जनकात्मजा ॥ ८ ॥ ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम् ॥ किमेभिः कृपणैर्भूयः पात-

कैरपि ते कृतैः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातं मया तावत्त्वयोक्तं देवि शृण्वता ॥ रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ १० ॥ तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गंतुमिच्छसि ॥ मैथिलीमपि याहि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ ११ ॥ (इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नांतं स ददर्श किंचित् ॥ भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसनेन मग्नः ॥ १ ॥) एवं ब्रुवंतं पितरं रामः संप्रास्थितो वनम् ॥ अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी ॥ वृद्धा चाक्षुद्रशीला च नच त्वां देव गर्हते॥१३ मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमंतुमर्हसि॥१४॥ (पुत्र शोकं यथा नर्च्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता ॥ मां हि सञ्चिन्तयंती सा त्वयि जीवेत्तपस्विनी ॥ १॥) इमां महेंद्रोपमजातगर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ॥ यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ॥ समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ॥ न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ॥ विललाप महाबाहू राममेवानुचिंतयन् ॥ ३॥ मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ॥ प्राणिनो हिंसिता वापि तन्मामिदमुपस्थितम् ॥ ४ ॥ नत्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् ॥ कैकय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते॥५॥ योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ॥ विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं क्लिश्यते जनः ॥ स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा

तु वचनं बाष्पेण विहतेंद्रियः ॥ रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥ संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ॥ प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १० ॥ एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ॥ पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥ राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमंत्रः शीघ्रविक्रमः ॥ योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२ ॥ तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ॥ आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजीभिः ॥ १३ ॥ राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ॥ उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचि ॥ १४ ॥ वासांसि च वरार्हाणि भूषणानि महांति च ॥ वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् ॥ १६ ॥ सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ॥ भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥ तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ॥ अनाचरंतीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥ असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः ॥ भर्तारं नाभिमन्यंते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥ एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ॥ अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यंति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीला विकृता दुर्गा अहृदयाः सदा ॥ असत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥ न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः ॥ स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हिताः ॥ २३ ॥

साध्वीनां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते ॥ स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥ स त्वया नावमंतव्यः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ॥ तव दैवसमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥ विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ॥ कृत्वांजालिमुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिता ॥ २६ ॥ करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम् ॥ अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥ न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति ॥ धर्माद्विचालितुं नाहमलं चंद्रादिव प्रभा ॥२८ ॥ नातंत्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ॥ नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥२९॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ॥ अमितस्य तु दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत् ॥ ३०॥ साहमेवं गता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्ये किमवमन्येयं स्त्रिया भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्याहृदयंगमम् ॥ शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥ तां प्रांजलिरभिप्रेक्ष्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ अंब मा दुःखिता भूत्वा पश्येस्त्वं पितरं मम ॥ क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥ सुप्तायास्ते गमिष्यंति नव वर्षाणि पंच च ॥ समग्रमिह संप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ॥ त्रयःशतशतार्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥ ताश्चापि स तथैवार्ता मातृर्दशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृतांजलिः ॥ ॥ ३७ ॥ संवासात्परुषं किंचिदज्ञानादपि यत्कृतम् ॥ तन्मे समुपजानीत सर्वाश्चामंत्रयामि वः ॥ ३८ ॥ वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ॥ शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥ जज्ञेऽथ तासां सन्नादः क्रौंचीनामिव निःस्वनः ॥ मानवेंद्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥ मुरजपणवमे-

चघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ॥ विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ॥ ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृतांजलिः ॥ उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया ॥ राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयन् ॥ २ ॥ अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयन् ॥ अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥ तं वंदमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीन् ॥ हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥४॥ सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ॥ रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥ व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ॥ एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेन् ॥ ६ ॥ इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ॥ दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु हि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वाऽसौ संसिद्धं प्रियराघवम् ॥ सुमित्रा गच्छगच्छेति पुनःपुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ ९ ॥ ततः सुमंत्रः काकुत्स्थं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीन् ॥ विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ १० ॥ रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥११ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥ तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ॥ आरुरोह वरारोहा कृत्वाऽलंकारमात्मनः ॥ १३ ॥ वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ॥ भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १४ ॥ तथैवायुधजातानि

भ्रातृभ्यां कवचानि च ॥ रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत् ॥१५॥ अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् ॥ तमारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा रथमचोदयन् ॥ सुमंत्रः संमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १७ ॥ प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ॥ बभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च॥१८॥तत्समाकुलसंभ्रांतं मत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयसिंजितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९ ॥ ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राव घर्मार्तः सलिलं यथा॥२०॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लंबमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशनिःस्वनाः ॥२१॥संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः॥मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति॥२२॥आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम्॥ यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते॥२३॥ कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ॥ न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २४ ॥ अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ॥ भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥२५॥ महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ॥ एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवं वदंतस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छंति प्रियमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ २७॥ अथ राजा वृतस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥ निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहान् ॥ २८ ॥ शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदंतीनां महास्वनः ॥ यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुंजरे ॥ २९ ॥ पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदा बभौ ॥ परिपूर्णः शशिकाले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥ स च श्रीमानचिंत्यात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥३१ ॥ रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तथा ॥ उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ ३२ ॥

निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥ सुस्राव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पंकजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् ॥ निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥ ३६ ॥ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ॥ नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदंतं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥ हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ॥ अंतःपुरसमृद्धं च क्रोशंतं पर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रांतचेतसम् ॥ राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥ स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ॥ धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥४०॥ पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ ॥ दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४१ ॥ न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ॥ मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायांती सवत्सा वत्सकारणात् ॥ बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताऽभ्यधावत ॥ ४३ ॥ तथा रुदंतीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् ॥ क्रोशंतीं रामरामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवंती वारि नेत्रजम् ॥ असकृत्प्रैक्षत सतां नृत्यंतीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥ तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ॥ सुमंत्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चांतरा ॥ ४६ ॥ नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ॥ चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ स रामस्य वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् ॥ व्रजतोऽपि हयाञ्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥४८॥ न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ मनसाप्याशु वेगेन न

न्यवर्तत मानुषम् ॥४९॥ यमिच्छेत्पुनरायातं नैनं दूरमनुव्रजेत् ॥ इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥
॥ ५० ॥ तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ॥ निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यव-
स्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० अ० चत्वारिंशः सर्गः ॥४० ॥
तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलौ ॥ आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामंतःपुरे महान् ॥१॥अनाथस्य
जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ॥ यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क नु गच्छति ॥ २ ॥ न क्रुध्यत्यभि-
शस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क गच्छति ॥ ३ ॥ कौसल्यायां
महातेजा यथा मातरि वर्तते ॥तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क नु गच्छति॥४॥कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा
संचोदितो वनम् ॥ परित्राता जनस्यास्य जगतः क नु गच्छति ॥५॥ अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य
संक्षयम् ॥धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥६॥ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः॥ रुरुदुश्चैव
दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥ स तमंतःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा
चासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राण्यहूयंत नापचन्गृहमेधिनः ॥ अकुर्वन्न प्रजाः कार्यं सूर्यश्चांतरधी-
यत ॥ व्यसृजन्कवलान्नागा गावो वत्सान्न पाययन् ॥ ९ ॥ (पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥)
त्रिशंकुर्लोहितांगश्च बृहस्पतिबुधावपि ॥ दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥ न-
क्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः ॥ विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे॥११॥कालिकानिलवेगेन
महोदधिरिवोत्थितः ॥ रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥ दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमि-
रेणेव संवृताः ॥ न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किंचन ॥ १३ ॥ अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपा-

गमत् ॥ आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥ शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वश्चुक्रोश जगतीपतिम् ॥ १५ ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ॥ न हृष्टो लभ्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १६ ॥ न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ॥ न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥१७॥ अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ॥ सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिंतयन् ॥ १८ ॥ ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ॥ शोकभारेण च क्रांताः शयनं नैव भेजिरे ॥१९॥ ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरंदरेणेव मही सपर्वता ॥ चचाल घोरं भयशोकदीपिता सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥ यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥ यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यंतधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥ न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ॥ तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ॥ ३ ॥ तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमंगना ॥ परं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ॥ ॥ ४ ॥ तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ॥ उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेंद्रियः ॥ ५ ॥ कैकेयि मामकांगानि मा स्प्राक्षीः पापनिश्चये ॥ न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बांधवी ॥ ६ ॥ ये च त्वामनुजीवंति नाहं तेषां न ते मम ॥ केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निपर्यणयं च यत् ॥ अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८ ॥ भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्यैतदव्ययम् ॥ यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मा मां तद्दत्तमागमत् ॥ ९ ॥ अथ रेणुसमुद्ध्वस्तं

समुत्थाप्य नराधिपम् ॥ न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ॥ १० ॥ हत्वेव ब्राह्मणं कामात्स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ॥ अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य राघवम् ॥ ११ ॥ निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ॥ राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥ विललाप स दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ॥ नगरांतमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीन् ॥ १३ ॥ वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् ॥ पदानि पथि दृश्यंते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥ यः सुखेनोपधानेषु शेते चंदनरूषितः ॥ वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥ स नूनं कचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥ उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुगुंठितः ॥ विनिःश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यंति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ॥ राममुत्थाय गच्छंतं लोकनाथमनाथवन् ॥ १८ ॥ सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता ॥ कंटकाक्रमणक्लान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ ॥ १९ ॥ अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ॥ श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गंभीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥ सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ॥ न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ इत्येवं विलपन्राजा जनौघेनाभिसंवृतः ॥ अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतां संवृतापणवेदिकाम् ॥ क्लांतदुर्बलदुःखार्तां नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥ तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिंतयन् ॥ विलपन्प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवांबुदम् ॥ २४ ॥ महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम् ॥ रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥ अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन्वसुधाधिपः ॥ उवाच मृदु मंदार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥ कौसल्याया गृहं

शीघ्रं राममातुर्नयंतु माम् ॥ नह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥ इति ब्रुवंतं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेशयन विनीतवत् ॥ २८ ॥ ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् ॥ अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥२९॥ पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषया च विवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनं राजा नष्टचंद्रमिवांबरम् ॥ ३० ॥ तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ उच्चैः स्वरेण प्राक्रोशद्धा राम विजहासि नौ ॥ ३१ ॥ सुखिता बत तं कालं जीविष्यंति नरोत्तमाः ॥ परिष्वजंतो ये रामं द्रक्ष्यंति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥ अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ॥ अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ॥ रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ ३४ ॥ तं राममेवानुविचिंतयंतं समीक्ष्य देवीशयने नरेंद्रम् ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिःश्वसंतं विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२ ॥ ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥ राघवे नरशार्दूल विषं मुक्त्वाहिजिह्मगा ॥ विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥ विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ॥ त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्नगरे रामश्चरन्भैक्षं गृहे वसेत् ॥ कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रवृद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ नागराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यनुमते त्वया ॥त्यक्ता-

नां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥ ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ॥
कथं वत्स्यंति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥ अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ॥
सहभार्यं सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदाऽयोध्या भविष्यति॥
यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥ कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥
भविष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥ कदाऽयोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ॥ पुर-
स्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥ कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ॥
लाजैरवकरिष्यंति प्रविशंतावरिंदमौ ॥ १३ ॥ प्रविशंतौ कदाऽयोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ॥
उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृंगाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥ कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ॥
प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यंति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदा परिणतौ बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ॥
अभ्युपैष्यति धर्मात्मा सुवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥ निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ॥
पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातिताः स्तनाः ॥ १७ ॥ साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ॥
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १८ ॥ नहि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्रा
विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥१९॥ नहि मे जीविते किंचित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते ॥ अपश्यंत्याः प्रियं पुत्रं
लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २० ॥ अयं हि मां दीपयतेऽद्य वह्निस्तनूजशोकप्रभवो महाहितः ॥ महीमिमां
रश्मिभिरुत्तमप्रभो यथा निदाघे भगवान्दिवाकरः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
अयोध्याकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विलपंतीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ॥ इदं

धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ॥ किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥ यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ॥ साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्य फलोदये ॥ रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥ वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदानघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥ अरण्यवासे यद्दुःखं जानंत्येव सुखोचिता ॥ अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥ कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः ॥ धर्मः सत्यव्रतपरः किं नाप्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥ शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ॥ राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥ शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ॥ घर्मत्रः संस्पृशञ्शीतश्चन्द्रमाह्लादयिष्यति ॥ १० ॥ ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ॥ दानवेंद्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥ स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असंत्रस्तो ह्यरण्येऽसौ वेश्मनीव निवत्स्यते ॥ १२ ॥ यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यांति शत्रवः ॥ कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥ या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ॥ निवृत्तारण्यवासः स्वं क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रियाः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥ दैवतं देवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ॥ तस्य के ह्यगुणा देवि वने वाप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥ पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरु-

पर्षभः ॥ क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥ दुःखजं विसृजत्यश्रुं निष्क्रामंतमुदीक्ष्य यम् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥ कुशचीरधरं वीरं गच्छन्तमपराजितम् ॥ सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरो यस्य वाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् ॥ लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् ॥ जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥ शिरसा चरणावेतौ वंदमानमनिंदिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यासि कल्याणि पुत्रं चंद्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ॥ समुत्स्रक्ष्यासि नेत्राभ्यां शीघ्रमानंदजं जलम् ॥ २३ ॥ मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यासि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥ त्वयाशेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यतोऽनघे ॥ किमिदानीमिदं देवि करोषि हृदि विक्लवम् ॥ २५ ॥ नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः ॥ नहि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् ॥ मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी ॥२७॥ पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ॥ कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८॥ अभिवाद्य नमस्यंतं शूरं ससुहृदं सुतम् ॥ मुदास्रैः प्रोक्षसे पुत्रं मेघराजिरिवाचलम्॥२९॥आश्वासयंती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलाऽनवद्या ॥रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥ निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ॥ सद्यः शरीरे विननाश शोकः शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः॥३१॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च०सा०अ० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्॥ अनुजग्मुः प्रयांतं तं वनवा-

साय मानवाः ॥ १ ॥ निवर्तितेऽतीव बलात्सुहृद्धर्मेण राजनि ॥ नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥ अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ॥ बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥ स याच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥ अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ॥ उवाच रामः सस्नेहं ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव॥५॥ या प्रीतिबहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम ॥ मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विधीयताम् ॥ ६ ॥ स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानंदवर्धनः ॥ करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धो वयो बालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥ स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ॥ अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ न संतप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि ॥ महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितो भवेत् ॥ तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ॥ चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम ॥ १२ ॥ ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥ वहंतो जवना रामं भोभो जात्यास्तुरंगमाः ॥ निवर्तध्वं न गंतव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवंति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ॥ यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥ धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम ॥ १६ ॥ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजान् ॥ अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥ पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥

द्विजातींन्हि पदार्तीम्नान्रामश्चारित्रवत्सलः ॥ न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रांतमानसाः ॥ ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयांत्वमी ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः ॥ पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघानिव जलात्यये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ॥ एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥ या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुचारिणी ॥ २४ ॥ हृदयेष्ववतिष्ठंते वेदा ये नः परं धनम् ॥ वत्स्यंत्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥ पुनर्न निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः ॥ त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्मपथे स्थितम् ॥ २६ ॥ याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ॥ तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥ भक्तिमंतीह भूतानि जंगमाजंगमानि च ॥ याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥ अनुगंतुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नता वायुवेगेन विक्रोशंतीव पादपाः ॥ ३० ॥ निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः ॥ पक्षिणोऽपि प्रयाचंते सर्वभूतानुकंपनम् ॥ ३१ ॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ॥ ददृशे तमसा तत्र वारयंतीव राघवम् ॥ ३२ ॥ ततः सुमंत्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रांतान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् ॥ पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः सीतामुद्वीक्ष्य

सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम् ॥ वनवासस्य भद्रं ते नचोत्कंठितुमर्हसि ॥ २ ॥ पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदंतीव समंततः ॥ यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ॥ सस्त्रीपुंसागतानस्माञ्शोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥ अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ ५ ॥ पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम् ॥ अपि नांधौ भवेतां नौ रुदंतौ तावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥ भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ॥ ७ ॥ भरतस्यानृशंसत्वं संचिंत्याहं पुनः पुनः ॥ नानुशोचामि पितरं मातरं च महाभुज ॥ ८ ॥ त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम् ॥ अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥ अद्भिरेव हि सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम् ॥ एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमंत्रमपि राघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥ सोऽश्वान्सुमंत्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ॥ प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनंतरः ॥ १२ ॥ उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपागताम् ॥ रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥ तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥ सभार्यं संप्रसुप्तं तु भ्रातं संप्रेक्ष्य लक्ष्मणः ॥ कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ॥ सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया-विदूरतः ॥ अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥ उत्थाय च महातेजाः प्रकृतीस्ता

निशाम्य च ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि॥ वृक्षमूलेषु संसक्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम् ॥ १९ ॥ यथैते नियमं पौराः कुर्वंत्यस्मन्निवर्तने ॥अपि प्राणान्न्यसिष्यंति नतु त्यक्ष्यंति निश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ॥ रथमारुह्य गच्छामः पंथानमकुतोभयम्॥२१॥अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः॥स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥ पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ॥ नतु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः ॥ गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥ सूतस्ततः संत्वरितः स्यंदनं तैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वा तु रामस्य प्रांजलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर ॥ त्वरयाऽऽरोह भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तं स्यंदनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥ स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्शिवमकंटकम् ॥ प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः ॥ उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमारुह्य सारथे ॥ ३० ॥ मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ॥ यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः ॥ प्रत्यागम्य च रामस्य स्यंदनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ॥ प्रचोदयामास ततस्तुरंगमान्स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥ ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ॥ उदङ्मुखं तं तु रथं चकार प्रयाणमांगल्य-

निमित्तदर्शनात् ॥३४॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० अयोध्याकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥१॥ शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपि रामस्य न पश्यंति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥ ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ॥ कृपणाः करुणा वाचो वदंति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥ धिगस्तु खलु निद्रां तां ययाऽपहृतचेतसः ॥ नाद्य पश्यामहे रामं पृथुवक्षमहाभुजम् ॥ ४ ॥ कथं रामो महाबाहुः स तथावितथक्रियः ॥ भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं तापसो गतः ॥ ५ ॥ यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ कथं रघूणां च श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥६॥ इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा ॥ रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥ संति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महांति च ॥ तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथवा वयम् ॥ ८ ॥ किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः ॥ नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥ सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मानागतं विना ॥ भविष्यति निरानंदा सस्त्रीबालवयोऽधिका ॥ १० ॥ निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना ॥ विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥ इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ॥ विलपंति स्म दुःखार्ता हृतवत्सा इवाग्र्यगाः ॥ १२ ॥ ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित्ततः क्षणम् ॥ मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथमार्गानुसारेण न्यवर्तंत मनस्विनः ॥ किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥ तदा यथागतेनैव मार्गेण क्लांतचेतसः ॥ अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥ आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ॥ आवर्तयंत तेऽश्रूणि नयनैः

शोकपीडितैः ॥ १६ ॥ एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ॥ आपगा गरुडेनेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा ॥ ॥ १७ ॥ चंद्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ॥ अपश्यन्निहतानंदनगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥ ते तानि वेश्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशंतः ॥ नैव प्रजग्मुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आ० च० सा० अ० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च ॥ बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥ अभिगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनम् ॥ उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥ स्वंस्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ॥ अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥ नचाहृष्यन्नचामोदन्वणिजो न प्रसारयन् ॥ नचाशोभंत पण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ॥ ४ ॥ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनंदन्विपुलं वा धनागमम् ॥ पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाप्यनंदत ॥ ५ ॥ गृहेगृहे रुदंत्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ॥ व्यगर्हयंत दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥ किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ॥ पुत्रैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यंति राघवम् ॥ ७ ॥ एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ॥ योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८ ॥ आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ॥ येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥ शोभयिष्यंति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ॥ आपगाश्च महानूपाः सानुमंतश्च पर्वताः ॥ १० ॥ काननं वापि शैलं वा यं रामोऽनुगमिष्यति ॥ प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यंत्यनार्चितुम् ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडा बहुमंजरिधारिणः ॥ राघवं दर्शयिष्यंति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ दर्शयिष्यंत्यनुक्रो-

शाद्रियो रामसागतम् ॥ १३ ॥ प्रस्नविष्यंति तोयानि विमलानि महीधराः ॥ विदर्शयंतो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥ १४ ॥ पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यंति राघवम् ॥ यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छायासुखं भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः ॥ स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥ वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं च राघवम् ॥ इति पौरस्त्रियो भर्तॄन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ॥ सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥ को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कंठितजनेन च ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ नहि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥ यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्त्वा वैश्वर्यकारणात् ॥ कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका हि वसेमहि ॥ जीवंत्या जातु जीवंत्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥२३॥ या पुत्रं पार्थिवेंद्रस्य प्रवासयातिनिर्घृणा ॥कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम्॥२४॥उपद्रुतमिदं सर्वमनालंभमनायकम्॥ कैकेय्यास्तु कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ॥ मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनंतरम् ॥ २६ ॥ ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः॥ राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः॥ भरते संनिबद्धाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २८ ॥ पूर्णचंद्राननः श्यामो गूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ॥

सौम्यश्च सर्वलोकस्य चंद्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातंगविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ॥ ३१ ॥ तास्तथा विलपंत्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ॥ चक्रुशुर्दुःखसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवं विलपंतीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ॥ जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसंतापा प्रशांताध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥ उपशांतवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया ॥ अयोध्यानगरी चासीन्नष्टतारामिवांबरम् ॥ ३५ ॥ तदा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ॥ विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिकोऽपि सोऽभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशांतगीतोत्सवनृत्यवादना विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया ॥ तदा ह्ययोध्यानगरी बभूव सा महार्णवः संक्षपितोदको यथा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदंतरम् ॥ जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥ तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ॥ उपास्य तु शिवां संध्यां विषयानत्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च ॥ पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥३॥ शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥ हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबंधिनी ॥ तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥ या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ॥ वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेंद्रियम् ॥ ६ ॥ (कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ॥ सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥ १ ॥) अहो

दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रति ॥ प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ७ ॥ एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ८ ॥ ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ॥ उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ ९ ॥ गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम् ॥ गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ १० ॥ गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ॥ मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यंदिकां नदीम् ॥ ११ ॥ स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ॥ स्फीतां राष्ट्रवृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥ सूत २ इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ॥ हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने ॥ मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १४ ॥ नात्यर्थमभिकांक्षामि मृगयां सरयूवने ॥ रतिर्ह्येषाऽतुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १५ ॥ राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्नत्यर्थं मृगयावने ॥ काले कृतानां मनुजैर्धन्विनामभिकांक्षिताम् ॥ १६ ॥ स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांड एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्यामुन्मुखो धीमान्प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ आपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठ काकुत्स्थपरिपालिते ॥ दैवतानि च यानि त्वां पालयंत्यावसंति च ॥ २ ॥ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥ ततो रुचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः ॥

चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ विलपंतो नरा घोरं व्यतिष्ठंश्च क्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥ तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः ॥ अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥ ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनाञ्शिवान् ॥ अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥ उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ रक्षणीयान्नरेंद्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥ मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः ॥ ११ ॥ तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम् ॥ ददर्श राघवो गंगां रम्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम् ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेवितांभोह्रदां शिवाम् ॥ १३ ॥ देवदानवगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् ॥ नागगंधर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम् ॥ देवार्थमाकाशगतां विख्यातां देवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम् ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलां क्वचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६ ॥ क्वचित्स्तिमितगंभीरां क्वचिद्वेगसमाकुलाम् ॥ क्वचिद्गंभीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिःस्वनाम् ॥ १७ ॥ देवसंघाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम् ॥ क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥ हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपशोभिताम् ॥ सदा मत्तैश्च विहगैरभिपन्नामनिंदिताम् ॥ १९ ॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ २० ॥ क्वचित्कुमुदखंडैश्च कुड्मलैरुपशोभिताम् ॥ नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्श-

नाम् ॥ दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ २२ ॥ देवराजोपवाह्यैश्च सन्नादितवनांतराम् ॥ प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥ शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजंगैश्च समन्विताम् ॥ शंकरस्य जटाजूटाद्भ्रष्टां सागरतेजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषीं गंगां सारसक्रौंचनादिताम् ॥ आससाद महाबाहुः शृंगवेरपुरं प्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ॥ सुमंत्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिंगुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्षामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् ॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्च सुमंत्रश्च बाढमित्येव राघवम् ॥ उक्त्वा तमिंगुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ रथादवतरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥ सुमंत्रोऽप्यवतीर्याथ मोचयित्वा हयोत्तमान् ॥ वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृतांजलिः ॥ ३२ ॥ तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ॥ निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥ स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ॥ वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् ॥ सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३५ ॥ तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ॥ यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ॥ ३६ ॥ ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥ ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यं चोपानयच्छीघ्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ॥ ३८ ॥ वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ॥ भक्ष्यं भोज्यं च

पेयं च लेह्यं चैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ ४० ॥ अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयम् ॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ॥ ४१ ॥ भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बांधवैः ॥४२॥ अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च वनेषु च ॥ यत्त्विदं भवता किंचित्प्रीत्या समुपकल्पितम् ॥ ४३ ॥ सर्वं तदनुजानामि नहि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च माम् ॥ ४४ ॥ विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ॥ ४५ ॥ एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ ४६ ॥ एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमार्चितः ॥ अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ॥ ४७ ॥ गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ततश्चीरोत्तरासंगः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ ४८ ॥ जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ ४९ ॥ सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ॥ अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥ तथा शयानस्य ततो यशस्विनो मनस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ॥ अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीता सुचिरेण शर्वरी ॥५१॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० अयोध्याकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तं जाग्रतमदंभेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् ॥ गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २ ॥ उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ॥ गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः

काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥ नहि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि कश्चन ॥ ब्रवीम्येव च ते सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥ सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥ न मेऽस्त्यविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ॥ चतुरंगं ह्यतिबलं सुमहत्संतरेमहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तु ततोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ॥ नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ॥ शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ॥ तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥ यो मंत्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः ॥ एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३ ॥ कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नाशंसे यदि जीवंति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥ जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ तद्दुःखं यदि कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥ कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ॥ शरीरं धारयिष्यंति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति ॥ अनंतरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ ॥ १८ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥

सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यंति राघवम् ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥ रथाश्वगजसंबाधां तूर्यनादनिनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यंति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३ ॥ अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् ॥ प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिनो वयम् ॥ निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्तत ॥ २६ ॥ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेंद्रसूनौ गुरुसौहृदाद्गुहः ॥ मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ०च०सा० अ० एकपंचाशः सर्गः ॥५१॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥ भास्करोदयकालोऽसौ गता भगवती निशा ॥ असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥ बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ॥ तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ गुहमामंत्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् ॥ सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६ ॥ तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यो गतो महान् ॥ उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततः स प्रांजलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ॥ ८ ॥(तवामरसुत-

प्रस्थ्य तर्तुं सागरगामिनीम् ॥ नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥ अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः ॥ कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततः कलापान्सन्नह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ ॥ जग्मतुर्येन तां गंगां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥ राममेवं तु धर्मज्ञमुपागत्य विनीतवत् ॥ किमहं करवाणीति सूतः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमंत्रं स्पृशन्करेणो त्तमदक्षिणेन ॥ सुमंत्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्तस्वेत्युवाचैन-मेतावद्धि कृतं मम ॥ रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातम-वेक्ष्यार्तः स सारथिः ॥ सुमंत्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रांतमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित् ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ न मन्ये ब्रह्मचर्ये वा स्वधीते वा फलोदयः॥ मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम् ॥ १७ ॥ सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ॥ त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रीँल्लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥ वयं खलु हता राम यत्त्वया ह्युपवंचिताः ॥ कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमंत्रः सारथिस्तथा ॥ दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् ॥ २० ॥ ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् ॥ रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये ॥ यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्र-वीमि ते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत्किंचित्स महात्मा महीपतिः ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकांक्षया ॥ २४ ॥ एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः ॥ यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥

यद्यथा स महाराजो नालीकमाधिगच्छति ॥ नच ताम्यति शोकेन सुमंत्र कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेंद्रियम् ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः॥२७॥नचाहमनुशोचामि लक्ष्मणो नच शोचति ॥ अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा॥२८॥चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसे शीघ्रमागतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमंत्र मे ॥ अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवंदनम् ॥ सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥ भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ॥ अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ॥ तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ॥ तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः ॥३५ ॥(तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥) निवर्त्यमानो रामेण सुमंत्रः प्रतिबोधितः ॥ तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवम् ॥ भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ॥ तव तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ॥ विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी॥ ४० ॥ दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ॥ सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥४१ ॥ दूरेऽपि निवसंतं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् ॥ चिंतयंतोऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥ (दृष्टं

तद्वै त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने ॥ प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लांतचेतसाम् ॥ ४३ ॥ आर्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ॥ सरथं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥ अहं किंचापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ॥ नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥ असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ॥ कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥ मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहिनः ॥ कथं रथं त्वया हीनं प्रवाहंति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥ तन्न शक्ष्याम्यहं गंतुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ ॥ वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ॥ स रथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यंति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ॥ रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥ ५० ॥ त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ॥ आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनंतरः ॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनंतरः ॥ ५२ ॥ इमेऽपि च हया वीर यदि ते वनवासिनः ॥ परिचर्यां करिष्यंति प्राप्स्यंति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥ तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् ॥ अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥ नहि शक्या प्रवेष्टुं सा मयाऽयोध्या त्वया विना ॥ राजधानी महेंद्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥ वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ॥ यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ॥ क्षणभूतानि यास्यंति शतसंख्यानि चान्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सल तिष्ठंतं भर्तृपुत्रगते पथि ॥ भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥ एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ॥ रामो भृत्यानुकंपी तु सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ जानामि परमां भक्तिमहं

ते भर्तृवत्सल ॥ शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥ नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ॥ कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥६१ ॥ विपरीते तुष्टिहीना वनवासं गते मयि ॥ राजानं नातिशंकेत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२॥ एष मे प्रथमः कल्पो यदंबा मे यवीयसी ॥ भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्स्यते ॥ ६३ ॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमंत्र त्वं पुरीं व्रज ॥ संदिष्टश्चापि यानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथा तथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं सूतं सांत्वयित्वा पुनः पुनः ॥ गुहं वचनमक्लीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥ नेदानीं गुह योग्योऽयं वासो मे सजने वने ॥ अवश्यमाश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥ सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥ जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥ तौ तदा चीरवसनौ जटामंडलधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ॥ व्रतमादिष्टवान्रामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ॥ भवेथा गुहराज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ तितीर्षुः शीघ्रगां गंगामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ॥ सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रातिकूलयन् ॥ आरोप्य मैथिलीं पूर्वमा-

रुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥ अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ॥ ७८ ॥ आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया ॥ प्रणमत्प्रतिसंतुष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ ॥ ७९ ॥ अनुज्ञाय सुमंत्रं च सबलं चैव तं गुहम् ॥ आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालिता नौका कर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ॥ ८१ ॥ मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिंदिता ॥ वैदेही प्रांजलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ॥ ८२ ॥ पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ॥ निदेशं पालयत्वेमं गंगे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ॥ भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता ॥ यक्ष्ये प्रमुदिता गंगे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥ त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे ॥ भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ॥ प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥ गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥ सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च ॥ यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९ ॥ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च संति हि॥तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥९०॥ पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः ॥ अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ९१ ॥ तथा संभाषमाणा सा सीता गंगामनिंदिता ॥ ॥ दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥ तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ॥

प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानंदवर्धनम् ॥ भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥ अवश्यं रक्षणं कार्यं मद्विधैर्विजने वने ॥ अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन् ॥ अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥ नहि तावदतिक्रांताऽसुकरा काचन क्रिया ॥ अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रनष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् ॥ विषमं च प्रपातं च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ॥ अनंतरं च सीताया राघवो रघुनंदनः॥९९॥गतं तु गंगापरपारमाशु रामं सुमंत्रः सततं निरीक्ष्य॥अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥१००॥स लोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ॥ ततः समृद्धाञ्छुभसस्यमालिनः क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमन्॥१०१॥तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम्॥ आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥१०२॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ०च०सा०अयोध्याकांडे द्विपंचाशः सर्गः॥५२॥स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः ॥ या सुमंत्रेण रहिता तां नोत्कंठितुमर्हसि ॥ २ ॥ जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृति, रात्रिषु॥ योगक्षेमौ हि सीताया वर्तेते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥ रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ॥ अपवर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥ स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ॥ इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ॥ कृतकामा तु

कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥ सा हि देवी महाराजं कैकेयीराज्यकारणात् ॥ अपि न च्यावये-त्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥ अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ॥ किं करिष्यति कामा-त्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ॥ काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥ को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् ॥ छंदानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥ सुखी बत सभार्यश्च भरतः कैकयीसुतः ॥ मुदितान्कोसलानेको यो भोक्ष्य-त्यधिराजवत् ॥ ११ ॥ स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति ॥ ताते तु वयसातीते मयि चारण्य-माश्रिते ॥ १२ ॥ अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ॥ एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥ मन्ये दशरथांताय मम प्रव्राजनाय च ॥ कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥ अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च सा प्रबाधेत मत्कृते ॥ १५ ॥ माताऽस्मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् ॥ अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दंडकान् ॥ अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७॥ क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ॥ परि-दद्याद्धि धर्मज्ञ गरं ते मम मातरम् ॥ १८ ॥ नूनं जात्यंतरे तात स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्या मम सौमित्रे तदप्येतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥ मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ॥ विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥२०॥ मा स्म सीमंतिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ सौमित्रे योऽहमंबाया दद्मि शोकमनंतकम् ॥ २१ ॥ मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ॥ यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक

पादमरिंदश ॥ २२ ॥ शोचंत्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम॥२३॥अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ॥ शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ ॥ २४॥ एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ तरेयामिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥२५॥ अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ॥ तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलापोपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्या युधिनां वर ॥ निष्प्रभा त्वयि निष्क्रांते गतचंद्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपायिकं राम यदिदं परितप्यसे ॥ विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नच सीता त्वया हीना नचाहमपि राघव ॥ मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ नहि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं चापि त्वया विना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्यताम् ॥ न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥ स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् ॥ समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥ ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलौ महावने राघववंशवर्धनौ ॥ न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा०आ०च०सा० अयोध्याकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥५३॥ ते तु तस्मिन्महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभाम् ॥ विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥ यत्र भागीरथीं गंगां यमुनाऽभिप्रवर्तते ॥ जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥ ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोहरान् ॥ अदृष्टपूर्वा-

पश्यंतस्तत्र तत्र यशस्विनः॥३॥ यथा क्षेमेण संपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् ॥ निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥ प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुत्तमम् ॥ अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥ नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गंगायमुनयोर्वयम् ॥ तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणोर्वारिघर्षजः ॥ ॥ ६ ॥ दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यंते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥ धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लंबमाने दिवाकरे ॥ गंगायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् ॥ संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृतांजलिः ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्या ममेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा ॥ मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिंदिता ॥ १४ ॥ पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ॥ धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समंततः ॥ राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवम् ॥ भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥ चिरस्य

खलु काकुत्स्थ पश्याम्यहमुपागतम् ॥ श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणम् ॥२१॥ अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे॥पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् ॥२२॥ एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः॥प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः॥२३॥ भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः॥सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम्॥२४॥आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः॥अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये॥२५॥एकांते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम्॥ रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा॥२६॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः॥राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत्॥२७॥दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ॥ महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः॥२८ ॥गोलांगूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः॥ चित्रकूट इति ख्यातो गंधमादनसन्निभः॥२९॥यावता चित्रकूटस्य नरः शृंगाण्यवेक्षते ॥ कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मनः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ॥ तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥३१॥ प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ॥ इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३२ ॥ स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ॥ सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रांतः सुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥ शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे ॥ उषिताः स्मो ह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३७ ॥ रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३८ ॥ वासमौपयिकं मन्ये तव

राम महाबल ॥ नानानगगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः ॥ गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः सविश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलैर्युतः ॥ तत्र कुंजरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ॥ ४१ ॥ विचरंति वनांतेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकंदरानिर्झरान् ॥ ४२ ॥ चरतः सीतया सार्धं नंदिष्यति मनस्तव ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनादयंतं च सुखं परं शिवम् ॥ मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुंजरैः सुरम्यमासाद्य समावसाश्रयम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०सा० अयोध्याकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ ॥ महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥ तेषां स्वस्त्ययनं चैव महर्षिः स चकार ह ॥ प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तांश्चैव पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ २ ॥ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ॥ भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गंगायमुनयोः संधिमादाय मनुजर्षभ ॥ कालिंदीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्य तु कालिंदीं प्रतिस्रोतःसमागताम् ॥ तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राघवौ ॥ ५ ॥ तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ततो न्यग्रोधमासाद्य महांतं हरितच्छदम् ॥ ६ ॥ परितं बहुभिर्वृक्षैः श्यामंसिद्धोपसेवितम् ॥ तस्मिन्सीतांजलिं कृत्वा प्रयुंजीताशिषां क्रियाम् ॥ ७ ॥ समासाद्य च तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा ॥ क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ॥ ८ ॥ सल्लकीबदरीमिश्रं रम्यंवंश्यैश्च यामुनैः ॥ स पंथाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ॥ ९ ॥ रम्यो मार्दवयुक्तश्च दावैश्चैव विवर्जितः ॥ इति पंथानमादिश्य महर्षिः संन्यवर्तत ॥ १० ॥ अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कृतपुण्याः स्म भद्रं ते मुनिर्यन्नोऽनुकंपते ॥ इति तौ पुरुषव्याघ्रौ

मंत्रयित्वा मनस्विनौ ॥ १२ ॥ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिंदीं जग्मतुर्नदीम् ॥ अथासाद्य तु कालिंदीं शीघ्रस्रोतस्विनीं नदीम् ॥ १३ ॥ चिंतामापेदिरे सद्यो नदीजलतितीर्षवः ॥ तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुः सुमहाप्लवम् ॥ १४ ॥ शुष्कैर्वन्यैः समाकीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ॥ ततो वैतसशाखाश्च जंबुशाखाश्च वीर्यवान् ॥ १५॥ चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ॥ तत्र श्रियमिवाचिंत्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ १६ ॥ ईषत्सलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवम् ॥ पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च ॥ १७ ॥ प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे समाहितः ॥ आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्य तौ ॥ १८ ॥ ततः प्रतेरतुर्यत्तौ प्रीतौ दशरथात्मजौ ॥ कालिंदीमध्यमायाता सीता त्वेनामवंदत ॥ १९ ॥ स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ॥ २० ॥ स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ कालिंदीमथ सीता तु याचमाना कृतांजलिः ॥ २१ ॥ तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ॥ २२ ॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ॥ तेषु ते प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ॥ २३ ॥ श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् ॥ न्यग्रोधं समुपागम्य वैदेही चाभ्यवंदत ॥ २४ ॥ नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ कौसल्यां चैव पश्येम सुमित्रां च यशस्विनीम् ॥ २५ ॥ इति सीतांजलिं कृत्वा पर्यगच्छन्मनस्विनी ॥ अवलोक्य ततः सीतामायाचंतीमनिंदिताम् ॥ २६ ॥ दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदांवर ॥ यद्यत्फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्प्रयच्छ वैदेह्या यत्रास्या र-

मते मनः ॥ (गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ॥ मातंगयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ १ ॥) एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥ अदृष्टरूपां पश्यंती रामं पप्रच्छ साऽबला ॥ रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् ॥ ३० ॥ सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ॥ विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥ रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् ॥ क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥३२॥ विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभे वने वारणवानरायुते ॥ समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च०सा० अयो० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनंतरम् ॥ प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुंगवः ॥ १ ॥ सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ॥ संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ॥ जहौ निद्रां च तन्द्रां च प्रसक्तं च परिश्रमम् ॥ ३ ॥ तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ॥ पंथानमृषिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य ते ययुः ॥४ ॥ ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ॥ सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् ॥ स्वैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्य भल्लातकान्बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् ॥ फलपुष्पैरवनतान्नूनं शक्ष्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ॥ मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगेनगे ॥ ८ ॥ एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ॥ रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥ मातंगयूथानुसृतं पक्षिसंघा-

नुनादितम् ॥ चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितले रम्यद्रुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥ ततस्तौ पादचारेण गच्छंतौ सह सीतया ॥ रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥ तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूलफलं रम्यं संपन्नसरसोदकम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ मुनयश्च महात्मानो वसंत्यस्मिञ्शिलोच्चये ॥ अयं वासो भवेत्तात वयमत्र वसेमहि ॥ १५ ॥ इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृतांजलिः ॥ अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ॥ आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च ॥ कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् ॥ आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ २० ॥ तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ॥ २३ ॥ कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मर ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २४ ॥ चकार च यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ २५ ॥ त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययम् ॥ स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ॥ २६ ॥ अथ

चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ तत्तु पक्कं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥ लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ अयं सर्वः समस्तांगः श्रितः कृष्णमृगो मया ॥ २८ ॥ देवतां देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्जपकोविदः ॥ २९ ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सत्रावसानिकान् ॥ इष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः ॥ ३० ॥ बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ॥ वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् ॥ जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ॥ आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ ३३ ॥ ॥ (वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्वैर्मांसैर्यथाविधि ॥ अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च ससमित्कुशैः ॥ १ ॥ तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ॥ तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥ २ ॥) तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ॥ वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् ॥ ३४ ॥ (अनेकनानामृगपक्षिसंकुले विचित्रपुष्पस्तबकैर्द्रुमैर्युते ॥ मनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥ १ ॥) सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ॥ ननंद हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥५६॥ कथयित्वा तु दुःखार्तः सुमंत्रेण चिरं सह ॥ रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम् ॥ आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥ अनुज्ञातः

सुमंत्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ॥ अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥ स वनानि सुगंधीनि सरितश्च सरांसि च ॥ पश्यन्यत्तो ययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥ ततः सायाह्नसमये द्वितीयेऽहनि सारथिः ॥ अयोध्यां समनुप्राप्य निरानंदां ददर्श ह ॥ ५ ॥ स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ॥ सुमंत्रश्चिंतयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥ कच्चिन्न सगजाश्वा सा सजना सजनाधिपा ॥ रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥७॥ इति चिंतापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः ॥ नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ सुमंत्रमभिधावंतः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ क्व राम इति पृच्छंतः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥ तेषां शशंस गंगायामहमापृच्छ्य राघवम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥ ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा नराः ॥ अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्राव च वचस्तेषां वृंदंवृंदं च तिष्ठताम् ॥ हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ॥ न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममंतरा ॥ १३ ॥ किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ॥ इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम् ॥ १४ ॥ वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वंतरापणम् ॥ राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनाम् ॥ १५ ॥ स राजमार्गमध्येन सुमंत्रः पिहिताननः ॥ यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥ सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ॥ कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् ॥ हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥ ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्त-

तस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानां मंदं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥ सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ॥
सूतः किं नाम कौसल्यां क्रोशंतीं प्रति वक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् ॥
आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ॥
प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥ स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् ॥
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पांडुरे गृहे ॥ २४ ॥ अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च ॥ सुमंत्रो राम-
वचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः ॥ मूर्च्छितो न्यपतद्भू-
मौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥ ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ ॥ उच्छ्रित्य बाहू चुक्रोश
नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् ॥ उत्थापयामास तदा वचनं
चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे
॥ २९ ॥ अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ॥ उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोकेन स्यात्सहायता ॥ ३० ॥
देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ॥ नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥
सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ॥ धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥
विलपंतीं तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि ॥ पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः समंताद्रुरुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥
ततस्तमंतःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ॥ स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समंततः पुरं
तदासीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे सप्त-
पंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ॥ तदा जुहाव तं सूतं

रामवृत्तांतकारणात् ॥ १ ॥ तत्र सूतो महाराजं कृतांजलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचंतं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥ वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥ विनिःश्वसंतं ध्यायंतमस्वस्थमिव कुंजरम् ॥ ३ ॥ राजा तु रजसा सूतं ध्वस्तांगं समुपस्थितम् ॥ अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ४ ॥ क नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोऽत्यंतसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमंत्र शयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यं यांतमनुयांति स्म पदातिरथकुंजराः ॥ स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥ व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्या तपस्विन्या सुमंत्र सह सीतया ॥ राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ॥ वनांतं प्रविशंतौ तावश्विनाविव मंदरम् ॥ १० ॥ किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ॥ सुमंत्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥ आशितं शायितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ॥ जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥ इति सूतो नरेंद्रेण चोदितः सज्जमानया ॥ उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिबद्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन् ॥ अंजलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥ सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः ॥ शिरसा वंदनीयस्य वंद्यौ पादौ महात्मनः ॥ ॥ १५ ॥ सर्वमंतःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥ माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ॥ अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥

धर्मनित्या यथाकालमग्न्यगारपरा भव ॥ देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥ अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु ॥ अनुराजानमार्यां च कैकेयीमंब कारय ॥ १९ ॥ कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ॥ अप्यज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च ॥ सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रांतवया राजा मा स्मैनं व्यपरोरुधः ॥ कुमार राज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ॥ मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवं मां महाबाहुर्ब्रुवन्नेव महायशाः ॥ रामो राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥ राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु चाश्रुत्य शासनम् ॥ कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥ यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥ इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् ॥ रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥ अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ॥ भ्राता भर्ता च बंधुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ॥ सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं चानेन कर्मणा ३२ ॥ सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम् ॥ सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥ जानकी तु महाराज निःश्वसंती तपस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री

यशस्विनी ॥ तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ॥ मुमोच सहसा बाष्पं प्रयांतमुपवीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥ तथैव रामोऽश्रुमुखः कृतांजलिः स्थितोऽब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः ॥ तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥ इ० श्रीम० वा० आ०च०सा० अ० अष्टपंचाशः सर्गः ॥५८॥ (इति ब्रुवन्तं तं सूतं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ ब्रूह्यशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमंत्रो बाष्पविक्लवः ॥ कथयामास भूयोऽपि रामसंदेशविस्तरम् ॥ २ ॥ जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ॥ गंगामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखं गतौ ॥ ३ ॥ अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन्रघुनन्दनम् ॥ अनन्तरं च सीताथ राघवो रघुनन्दनः ॥ तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥) मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तत वर्त्मनि ॥ उष्णमश्रु विमुंचंतो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥ उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमंजलिम् ॥ प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ २ ॥ गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्बहून् ॥ आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३ ॥ विषये ते महाराज महाव्यसनकर्शिताः ॥ अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ॥४॥ उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ॥ परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥५॥ नच सर्पंति सत्त्वानि व्याला न प्रसरंति च ॥ रामशोकाभिभूतं तं निष्कूजमिव तद्वनम् ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ॥ ७ ॥ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ॥ नातिभांत्यल्पगंधीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ८ ॥ अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ॥ नचाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ॥ ९ ॥

प्रविशंतमयोध्यायां न कश्चिदभिनंदति ॥ नरा राममपश्यन्तो निःश्वसंति मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ देवराजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ॥ दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गे गतो जनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ॥ हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणां न मित्राणामुपासीनजनस्य च ॥ अहमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्षये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा ॥ आर्तस्वरपरिम्लाना विनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानंदा महाराज रामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥ सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ॥ बाष्पोपहतया सूतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ॥ मया न मंत्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ ॥ १८ ॥ न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मंत्रयित्वा सनैगमैः ॥ मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ॥ कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २० ॥ सूत यद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतं कृतम् ॥ त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयंति माम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ॥ न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ॥ मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥ (लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ॥ रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ १ ॥) अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २५ ॥ हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ॥

न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २६ ॥ स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥ २७ ॥ रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पवेगजलाविलः ॥ २८ ॥ बाहुविक्षेपमीनोऽसौ विक्रंदितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥ २९ ॥ ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥३०॥ यस्मिन्बत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ॥ दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३१ ॥ अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ॥ इतीव राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥ इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ॥ वचनमनुनिशम्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता॥३३॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ०च०सा०अ० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ॥ धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत ॥ १ ॥ नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ॥ तान्विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥ निवर्तय रथं शीघ्रं दंडकान्नय मामपि ॥ अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ॥ ३ ॥ बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ॥ व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥ लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने ॥ आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेंद्रियः ॥६॥ विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव॥विस्रंभं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा॥७॥नास्या दैन्यं कृतं किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते॥उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे॥८॥नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा॥तथैव

रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥ बालेव रमते सीता बालचंद्रनिभानना ॥ रामा रामे ह्यदीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥ तद्गतं हृदयं यस्यास्तदधीनं च जीवितम् ॥ अयोध्या हि भवेदस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥ परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ॥ गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि ॥ १२ ॥ रामं वा लक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जानाति जानकी ॥ अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारामिव संश्रिता ॥ १३ ॥ इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम् ॥ १४ ॥ ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम् ॥ ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च ॥ न विगच्छति वैदेह्याश्चंद्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥ सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचंद्रोपमप्रभम् ॥ वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ ॥ १७ ॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ ॥ अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ ॥ १८ ॥ नूपुरोत्कृष्टलीलेव खेलं गच्छति भामिनी ॥ इदानीमपि वैदेही तद्रागा न्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥ गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ॥ नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥ न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ॥ इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ॥ वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयंति ते॥२२॥तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ॥ नचैव देवी विरराम कूजितात्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च॥२३॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयोध्याकांडे षष्टितमः सर्गः॥ ६० ॥ वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे ॥ कौसल्या रुदती चार्ता भर्तारमिदम-

ब्रवीन् ॥ १ ॥ यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ॥ सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥२॥ कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ ते सह सीतया ॥ दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥ सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ॥ कथमुष्णं च शीतं च मैथिली विसहिष्यते ॥४॥ भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ॥ वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यति ॥ ५ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता ॥ कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥ महेंद्रध्वजसंकाशः क नु शेते महाभुजः ॥ भुजं परिघसंकाशमुपाधाय महाबलः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं सुकेशांतं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ॥ अपश्यंत्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥ यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बांधवाः ॥ निरस्ताः परिधावंति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥ यदि पंचदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ भोजयंति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बांधवान् ॥ ततः पश्चात्समीक्षंते कृतकार्यां द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ तत्र ये गुणवंतश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ॥ न पश्चात्तेऽभिमन्यंते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः ॥ नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृंगच्छेदमिवर्षभाः ॥१४॥ एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ॥ भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ॥ एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥ हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च खादिराः ॥ नैतानि यातयामानि कुर्वंति पुनरध्वरे ॥१७॥ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ॥ नाभिमंतुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥ (नचेमां

धर्षणां रामः संगच्छेदत्यमर्षणः ॥ दारयेन्मन्दरमपि स हि क्रुद्धः शितैः शरैः ॥ १ ॥ त्वां तु नोत्सहते हन्तुं महात्मा पितृगौरवात् ॥ ससोमार्कग्रहगणं नभस्ताराविचित्रितम् ॥ २ ॥ पातयेद्यो दिवं क्रुद्धः सत्त्वान्न व्यतिवर्तते ॥ प्रक्षोभयेद्दारयेद्वा महीं शैलशतायुताम् ॥ ३ ॥) नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ॥ बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनम् ॥ १९ ॥ नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥ नन्वसौ कांचनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ॥ युगांत इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ॥ स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचारितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनैः ॥ यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ॥ तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥ तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाहितः ॥ न वनं गंतुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया ॥ २५ ॥ हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्वाः सह मंत्रिभिश्च ॥ हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ॥२६॥इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः ॥ ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तथास्मरन् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० अ० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ॥ श्रावितः परुषं वाक्यं चिंतयामास दुःखितः ॥ १ ॥ चिंतयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेंद्रियः ॥ अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥ स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चितामुपागमत्

॥ ३ ॥ तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ॥ यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥ अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ॥ द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥ दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह दुःखितः ॥ वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥ प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयांजलिः ॥ वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥ भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ॥ धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥ सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ॥ कौसल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥ सा मूर्ध्नि बद्ध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवांजलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥ प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ॥ याचितास्मि हता देव क्षंतव्याहं नहि त्वया ॥ १२ ॥ नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ॥ उभयोर्लोकयोर्लोके पत्यायासं प्रसाद्यते ॥ १३ ॥ जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥ शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ॥ शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥ शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ॥ सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥ (धर्मज्ञाः श्रुतिवन्तोऽपि छिन्नधर्मार्थसंशयाः ॥ यतयो वीर मुह्यन्ति शोकसंमूढचेतसः ॥ १ ॥) वनवासाय रामस्य पंचरात्रोऽत्र गण्यते ॥ यः शोकहतहर्षायाः पंचवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥ तं हि चिंतयमानायाः शोको-

ऽयं हृदि वर्धते ॥ नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥ एवं हि कथयंत्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ॥ मंदरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः ॥ शोकेन च समाक्रांतो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ॥ अथ राजा दशरथः स चिंतामभ्यपद्यत ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् ॥ आपेदे उपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥ सभार्ये हि गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः ॥ विवक्षुरसितापांगीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥ स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरद्दुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥ स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाघवमर्थानामारंभे कर्मणां फलम् ॥ दोषं वा यो न जानाति स बाल इति ह्युच्यते॥७॥कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिंचति॥ पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥ अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वे वानुधावति ॥ स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ ९ ॥ सोऽहमाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ॥ रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥ लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ॥ कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥ तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयं कृतम् ॥ संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥ यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् ॥ एवं

मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ॥ १३ ॥ देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ॥ ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्धिनी ॥ १४ ॥ अपास्य हि रसान्भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ॥ परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् ॥ १५ ॥ उष्णमंतर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ॥ ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारंगबर्हिणः ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः ॥ वृष्टिवाताववधूताग्रान्पादपानाभिपेदिरे ॥ १७ ॥ पतितेनांभसा च्छन्नः पतमानेन चासकृत् ॥ आबभौ मत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥ पांडुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत् ॥ १९ ॥ (आकुलारुणतोयानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ उन्मार्गजलवाहीनि बभूवुर्जलदागमे ॥ १ ॥) तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान्रथी ॥ व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ २० ॥ निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् ॥ अन्यद्वा श्वापदं किंचिज्जिघांसुरजितेंद्रियः ॥ २१ ॥ (तस्मिंस्तत्राहमेकान्ते रात्रौ विवृतकार्मुकः ॥ तत्राहं संवृतं वन्यं हतवांस्तीरमागतम् ॥ १ ॥ अन्यं चापि मृगं हिंस्रं शब्दं श्रुत्वाभ्युपागतम् ॥) अथांधकारे त्वश्रौषं जले कुंभस्य पूर्यतः ॥ अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२ ॥ ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ॥ शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥ २३ ॥ अमुंचं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् ॥ तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥ हा हेति पततस्तोये बाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत्तत्र मानुषी ॥ २५ ॥ कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि॥प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः ॥ २६ ॥ इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ॥ ऋषेर्हि न्यस्तदंडस्य वने वन्येन जीवतः

॥ २७ ॥ कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥ को वधेन ममार्थी स्यात्किं वास्यापकृतं मया ॥ एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ २९ ॥ न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ ३१ ॥ मयि पंचत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेपुणा हतः ॥ ३२ ॥ केन स्म निहताः सर्वे सुबालेना-कृतात्मना ॥ तां गिरं करुणं श्रुत्वा मम धर्मानुकांक्षिणः ॥ ३३ ॥ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ॥ तस्याहं करुणां श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि ॥ ३४ ॥ संभ्रांतः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥ तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ॥ अव-कीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥ पांसुशोणितदिग्धांगं शयानं शल्यवेधितम् ॥ स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥ इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ॥ ३८ ॥ जिहीर्षुरंभो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ॥ ३९ ॥ द्वावंधौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ तौ नूनं दुर्बलावंधौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥ चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥ पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ॥ जानन्नपि च किं कुर्यादश-क्त्यापरिक्रमः ॥ ४२ ॥ भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ ४३ ॥ न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनमाग्निरिवैधितः ॥

इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥ तं प्रसादय गत्वा त्वं नत्वा संकुपितः शपेत् ॥ विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ॥ ४५ ॥ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमंबुरयो यथा ॥ स शल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ॥ ४६ ॥ इति मामविशच्चिंता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥ लक्षयामास स ऋषिश्चिंतां मुनिसुतस्तदा ॥ ताम्यमानं स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित् ॥४८॥सीदमानो विवृत्तांगो चेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥ न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप ॥ इतीव वदवः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ तस्य त्वाताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥ स मामुद्वीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥ जलार्द्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रं मर्मव्रणं संततमुच्छ्वसंतम् ॥ ततः सरय्वांतमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः॥५४॥इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा०अयो० त्रिषष्टितमः सर्गः॥६३ ॥ वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ॥ विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेंद्रियः ॥ एकस्त्वचिंतयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥ ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ॥ आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥ तत्राहं दुर्बलावंधौ वृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ ॥ तमाशां मत्कृते हीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदं गत्वा

भूयः शोकमहं गतः॥६॥पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया॥ उत्कंठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ॥ ८ ॥ यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया॥ न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥९॥ त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे ॥ ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ॥ हीनव्यंजनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवम् ॥ ११ ॥ मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ॥ आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥ क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ॥ सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुः श्वापदं कंचिन्निपाने चागतं गजम् ॥ १४ ॥ ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुंभस्य पूर्यतः ॥ द्विपोऽयमिति मत्वाहं बाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥ गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ॥ विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥ (भगवञ्छब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ॥ विसृष्टोऽम्भसि नाराचस्ततस्ते निहतः सुतः ॥ १ ॥) ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ॥ स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १७ ॥ स चोद्धृतेन बाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः ॥ भगवंतावुभौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ १८ ॥ अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ॥ शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १९ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मया तदघशंसिना ॥ नाशक्त्तीव्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः ॥ २० ॥ स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोकमूर्च्छितः ॥ मामुवाच महातेजाः कृताज-

लिमुपस्थितम्॥ २१ ॥ यद्येतदशुभं कर्म न स्वं मे कथयेः स्वयम्॥फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ २२ ॥ क्षत्त्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥ सप्तधा तु भवेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ ॥ २४ ॥ अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं ते तेन जीवसि ॥ अपि ह्यकुशलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ ॥ २५ ॥ नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ॥ अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ ॥ २६ ॥ रुधिरेणावसिक्तांगं प्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २७ ॥ अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २८ ॥ तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ॥ निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २९ ॥ नाभिवादयसे माद्य नच मामभिभाषसे ॥ किं च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिकीम् ॥ किं च नालिंगसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ ३१ ॥ कस्य वापररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् ॥ अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥ को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३३ ॥ कंदमूलफलं हृत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥ इमामंधां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ॥ कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ॥ श्वो मया सह गंतासि जनन्या च समेधितः ॥ ३६ ॥ उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने ॥ क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३७ ॥ ततो

वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ॥ क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात्पितरावयम् ॥ ३८ ॥ दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशाः ॥ ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ३९ ॥ अपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ॥ तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकास्त्वस्त्रयोधिनाम् ॥ ४० ॥ यां हि शूरा गतिं यांति संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥ यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः ॥ नहुषो धुंधुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४२ ॥ या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या ॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥ गोसहस्रप्रदातॄणां गुरुसेवाभृतामपि ॥ देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४४ ॥ न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ॥ स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बांधवः ॥ ४५ ॥ एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ॥ तथोक्त्वा कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४६ ॥ स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४७ ॥ आबभाषे च तौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः ॥ आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ॥ भवंतावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यथ ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ॥ आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेंद्रियः ॥ ५० ॥ स कृत्वाऽथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ॥ मामुवाच महातेजाः कृतांजलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ॥ यः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वयापि च यदज्ञानान्निहतो मे स बालकः ॥ तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजं दुःखं

यदेतन्मम सांप्रतम् ॥ एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ॥ तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५५ ॥ त्वमप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ॥ जीवितांतकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥ ५६ ॥ एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु ॥ चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ॥ तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥ तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ॥ अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥ तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ॥ इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥ यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ॥ चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥ यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यंति नहि मानवाः ॥ यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ ६२ ॥ धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥ सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥ कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः ॥ चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥ दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयंति माम् ॥ अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ ६६ ॥ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥ उच्छोषयति वै प्राणान्वारिस्तोकमिवातपः ॥ न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुंडलम् ॥ ६८ ॥ मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पंचदशे पुनः ॥ पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ॥ ६९ ॥ धन्या द्रक्ष्यंति रामस्य

ताराधिपसमं मुखम् ॥ सदृशं शारदस्येंदोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ ७० ॥ सुगंधि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यंति ये मुखम् ॥ निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ७१ ॥ द्रक्ष्यंति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ॥ कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतेतराम् ॥ ७२ ॥ वेदये नच संयुक्ताञ्शब्दस्पर्शरसानहम् ॥ चित्तनाशाद्विपद्यंते सर्वाण्येवेंद्रियाणि हि ॥ ७३ ॥ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो यथा ॥ अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥ संस्राधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ॥ ७५ ॥ हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ॥ ॥ हा कौसल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ॥ ७६ ॥ हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ ॥ राजा दशरथः शोचञ्जीवितांतमुपागमत् ॥ ७७ ॥ तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ॥ गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥७८॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ॥ बंदिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥ सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदंतः पृथक्पृथक् ॥ २ ॥ राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३ ॥ ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः ॥ शाखास्थाः पंजरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः ॥ आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ॥ ६ ॥ ततः

शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा ॥ ७ ॥ हरिचंदन-
संपृक्तमुदकं कांचनैर्घटैः ॥ आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानि
प्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं
विधिवदर्चितम् ॥ सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥ ततः सूर्योदयं यावत्सर्वं परि-
समुत्सुकम् ॥ तस्थावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशंकितम् ॥ ॥ ११ ॥ अथ याः कोसलेंद्रस्य शयनं
प्रत्यनंतराः॥ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन्॥१२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च॥
न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टां संचलनादिषु ॥ ता
वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शंकिताः ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ अथ संदेह-
मानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ १५ ॥ यत्तदाशंकितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः॥ कौसल्या च सुमि-
त्रा च पुत्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥प्रसुप्ते न प्रबुद्ध्येते यथाकालसमान्विते ॥ निष्प्रभा सा विवर्णा च सन्ना
शोकेन सन्नता॥ १७ ॥ न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता ॥ कौसल्यानंतरं राज्ञः सुमित्रा तदनं-
तरम् ॥ १८ ॥ न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना॥ ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम्
॥ १९ ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ॥ ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वरांगनाः ॥ २० ॥
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ तासामाक्रंदशब्देन सहसोद्गतचेतने ॥ २१ ॥ कौसल्या च
सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम्॥२२ ॥हा भर्तेति प-
रिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ सा कोसलेंद्रदुहिता चेष्टमाना महीतले ॥ २३ ॥ न भ्राजते रजोध्वस्ता ता-

देव गगनच्युता ॥ नृपे शांतगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ॥ २४ ॥ अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हृतां नागवधूमिव ॥ ततः सर्वा नरेंद्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ २५ ॥ रुदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गत-चेतनाः ॥ ताभिः स बलवान्नादः क्रोशंतीभिरनुद्रुतः ॥ २६ ॥ येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत्॥ तत्परित्रस्तसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥ सर्वतस्तुमुलाक्रंदं परितापार्तबांधवम् ॥ सद्योनिपतिता-नंदं दीनं विक्लवदर्शनम् ॥ बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टांतमीयुषः ॥ २८ ॥ अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं यशस्विनं तं परिवार्य पत्न्यः ॥ भृशं रुदंत्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे पंचषष्टितमः सर्गः॥६५॥तमग्निमिव संशांतमंबुहीनमिवार्णवम् ॥ गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १ ॥ कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककार्शिता ॥ उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत॥ २ ॥ सकामा भव कैकेयि भुंक्ष्व राज्य-मकंटकम् ॥ त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥ विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ॥ विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारं तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ॥ इच्छे-ज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥ न लुब्धो बुध्यते दोषान्किंपाकमिव भक्षयन् ॥ कुब्जा-निमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥ अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ॥ सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा॥ ७ ॥ स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ॥ रामः कमल-पत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्य सुता तथा चारुतपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ॥ निशम्यमाना संत्रस्ता राघवं

संश्रविष्यति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिंतयन् ॥ सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैव दिष्टांतं गमिष्यामि पतिव्रता ॥ इदं शरीरमालिंग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १२ ॥ तां ततः संपरिष्वज्य विलपंतीं तपास्विनीम् ॥ व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्यां तदामात्या, संवेश्य जगतीपतिम् ॥ राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनंतरम् ॥ १४ ॥ न तु संकालनं राज्ञो विना पुत्रेण मंत्रिणः ॥ सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षंति भूमिपम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यां शायितं तं सचिवस्तु नराधिपम् ॥ हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदत्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७ ॥ हा महाराज रामेण संततं प्रियवादिना ॥ विहीना सत्यसंधेन किमर्थं विजहासिनः ॥ १८ ॥ कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ॥ कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥ स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ॥ वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय नृपतिश्रियम् ॥ २० ॥ त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः ॥ कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥ यया च राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ॥२२॥ ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ॥ व्यचेष्टंत निरानंदा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ ॥ २३ ॥ निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ॥ पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ ॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलांगना ॥ शून्यचत्वरवेश्मांता न बभ्राज यथापुरम् ॥ २५ ॥ गते तु शोकात्त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपांगनासु च ॥ विवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा

रजनीह्युपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋते तु पुत्राद्दहनं महीपतेर्नारोचयंस्ते सुहृदः समागताः ॥ इतीव तस्मिञ्शयने न्यवेशयन्विचिंत्य राजानमचिंत्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ॥ पुरी बभासे रहिता महात्मना कंठास्रकंठाकुलमार्गचत्वरा ॥२८॥नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ॥ तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये बभूवुरार्ता नच शर्म लेभिरे ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे षट्षष्टितमः सर्गः॥६६॥आक्रंदिता निरानंदा सास्रकंठजनाविला ॥ अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ॥ समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ॥ कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ॥ ३ ॥ एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥४॥ अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पंचत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ॥ पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ॥ अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥ नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ॥ अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ॥ ९ ॥ नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ॥ नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १० ॥ अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ॥ इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥ नाराजके जनपदे कारयंति सभां नराः ॥ उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥ नाराजके

जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ॥ सत्राण्यन्वासते दांता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥१३॥ नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ॥ ब्राह्मणा वसुसंपूर्णा विसृजंत्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजके जनपदे प्रहृष्टनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ॥ कथाभिरभिरज्यंते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥१६॥ नाराजके जनपदे तूद्यानानि समागताः ॥ सायाह्ने क्रीडितुं यांति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥ नाराजके जनपदे धनवंतः सुरक्षिताः ॥ शेरते विवृतद्वारा कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥ नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाहिभिः ॥ नरा निर्यांत्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १९ ॥ नाराजके जनपदे बद्धघंटाविषाणिनः ॥ अटंति राजमार्गेषु कुंजराः षष्टिहायनाः ॥ २० ॥ नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यताम् ॥ श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ ॥ २१ ॥ नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ॥ ॥ गच्छंति क्षेममध्वानं बहुपुण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥ नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ॥ भावयन्नात्मनात्मानं यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ २३ ॥ नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते ॥ न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥ २४ ॥ नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः ॥ नराः संयांति सहसा रथैश्च प्रतिमंडिताः ॥ २५ ॥ नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ॥ संवदंतोपतिष्ठंते वनेषूपवनेषु वा ॥ २६ ॥ नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यंते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥ नाराजके जनपदे चंदनागुरुरूषिताः ॥ राजपुत्रा विराजंते वसंत इव शालिनः ॥ २८ ॥ यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ॥ अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥ ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ॥ तेषां यो नो ध्वजो

राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥ नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ॥ मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयंति परस्परम् ॥ ३१ ॥ ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ॥ तेऽपि भावाय कल्पंते राजदंडनिपीडिताः ॥ ३२ ॥ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ॥ तथा नरेंद्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥ राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ॥ राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥ यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ॥ विशिष्यंते नरेंद्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥ अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ॥ राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥ जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् ॥ नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥ स नः समीक्ष्य द्विजवर्यवृत्तं नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतम् ॥ कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं त्वमेव राजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी ॥ भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः ॥ २ ॥ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छंतु त्वरितं हयैः ॥ आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥ गच्छंत्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ एहि सिद्धार्थ विजय जयंताशोकनंदन ॥ श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥५॥ पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्य

यिकं त्वया ॥ ७ ॥मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ॥ भवंतः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयम्॥ ८ ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च॥क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत॥९॥ दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ केकयांस्ते गमिष्यंतो हयानारुह्य संमतान् ॥ १० ॥ ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनंतरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरितं ययुः ॥ ११ ॥ न्यंतेनापरतालस्य प्रलंबस्योत्तरं प्रति ॥ निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥ ते हास्तिनपुरे गंगां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ॥ पंचालदेशमासाद्य मध्येन कुरु जांगलम् ॥ १३ ॥ सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशात्तु तम् ॥ १४ ॥ ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ॥ उपातिजग्मुर्वेगेन शरदंडां जलाकुलाम् ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिंगां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥ अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनाच्च्युताः ॥ पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥ अवेक्ष्यांजलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येन बाह्लीकान्सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥ विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् ॥ नदीर्वापीतटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥ पश्यंतो विविधांश्चापि सिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्विपान् ॥ ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥ ते श्रांतवहना दूता विकृष्टेन सता पथा ॥ गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरंजसा ॥ २१ ॥ भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम्॥अहेडमानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः॥२२॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयोध्याकांडेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशंति स्म तां पुरीम् ॥ भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा ते स्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥२॥ तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ॥ आयासं विनयिष्यंतः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥ वादयन्ति तदा शांतिं लासयंत्यपि चापरे ॥ नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥ स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥ तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥ एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥ स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ॥ पतंतमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये ह्रदे ॥ ८ ॥ प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमये ह्रदे ॥ पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरवाक्शिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चंद्रं च पतितं भुवि ॥ उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ॥ सहसा चापि संशांता ज्वालिता जातवेदसः ॥ १२ ॥ अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्द्रुमान् ॥ अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १३ ॥ पीठे कार्ष्णायसे चैव निषण्णं कृष्णवाससम् ॥ प्रहसंति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिंगलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥ प्रहसंतीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ प्रकर्षंती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥ एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ॥ अहं रामोऽथवा

राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥१७॥ नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि॥ अचिरात्तस्य धूम्राग्रं चितायां संप्रदृश्यते ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये ॥ शुष्यतीव च मे कंठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥ न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ॥ भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चापगता मम ॥ २० ॥ जुगुप्स इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥ इमां च दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा ॥ भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिंत्य राजानमचिंत्यदर्शनम्॥२२॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लांतवाहनाः ॥ प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥ समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥ इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥ अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ॥ दश कोटयस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वानुरक्तः सुहृज्जने ॥ दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥ कच्चित्स कुशली राजा पिता दशरथो मम ॥ कच्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥ आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी ॥ अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥ कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ॥ शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामा सदा चंडी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ॥ अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥ एवमुक्ता-

स्तु ते दूता भरतेन महात्मना ॥ ऊचुः संप्राश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥ कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ॥ आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयंति माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः ॥ दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥ राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ॥ तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥ गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ॥ मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥ तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानि च ॥ सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम् ॥ १९ ॥ अंतःपुरेऽतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान् ॥ दंष्ट्रायुक्तान्महाकायाञ्छुनश्चोपायनं ददौ ॥ २० ॥ रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च ॥ सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् ॥ २१ ॥ तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् ॥ खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥ २३ ॥ स दत्तं केकयेंद्रेण धनं तन्नाभ्यनंदत ॥ भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥ बभूव ह्यस्य हृदये चिंता सुमहती तदा ॥ त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥ स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य रथनागाश्वसंकुलम् ॥ प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्य ततो-

ऽपश्यदंतःपुरमनुत्तमम् ॥ ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ स मातामहमापृच्छय मातुलं च युधाजितम् ॥ रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥ रथान्मंडलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम् ॥ उष्ट्रगोऽश्वखरैर्भृत्या भरतं यांतमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ॥ आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेंद्रलोकात् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान्॥ततः सुदामां द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ॥१॥ ह्रादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीम् ॥ शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ २ ॥ ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्वतान् ॥ शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥ सत्यसंधः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ॥ अभ्यगात्समहाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥ सरस्वतीं च गंगां च युग्मेन प्रतिपद्य च ॥ उत्तरान्वीरमत्स्यानां भारुंडं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥ वेगिनीं च कुलिंगाख्यां ह्रादिनीं पर्वतावृताम् ॥ यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥ शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लांतानाश्वास्य वाजिनः ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥ राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ॥ भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्यगात् ॥ ८ ॥ भागीरथीं दुष्प्रतरां सोंऽशुधाने महानदीम् ॥ उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥ स गंगां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्टिकाम् ॥ सबलस्तां स तीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्द्धनम् ॥ १० ॥ तोरणं दक्षिणार्धेन जंबूप्रस्थं समागमत् ॥ वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥ तत्र

स्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानाया: प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
स तांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम् ॥ अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १४॥
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामभ्यवर्तत ॥ ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये च कपीवतीम् ॥ १५ ॥
एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ॥ कलिंगनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ॥ १६ ॥
भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः ॥ वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ॥ १७ ॥ अयोध्यां
मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ॥ १८ ॥ अयो-
ध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ॥ १९ ॥
अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पांडुमृत्तिका॥ यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥२०॥भूयिष्ठमृद्धैराकी-
र्णा राजर्षिवरपालिता ॥ अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ॥ २१ ॥ समंतान्नरनारीणां
तमद्य न शृणोम्यहम् ॥ उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥ समंताद्विप्रधावद्भिः
प्रकाशंते ममान्यथा ॥ तान्यद्यानुरुदंतीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥ अरण्यभूतेव पुरी
सारथे प्रतिभाति माम् ॥ नह्यत्र यानैर्दृश्यंते न राजैर्नच वाजिभिः ॥ निर्यांतो वाभियांतो वा
नरमुख्या यथा पुरा ॥ २४ ॥ उद्यानानि पुरा भांति मत्तप्रमुदितानि च ॥ जनानां रतिसंयोगे-
ष्वत्यंतगुणवंति च ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानंदानि सर्वशः ॥ स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोश-
द्भिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ॥ सरक्तां मधुरां वाणीं कलं

व्याहरता बहु ॥ २७ ॥ चंदनागुरुसंपृक्तो धूपसंमूर्च्छितोऽमलः ॥ प्रवाति पवनः श्रीमान्किं नु नाद्य यथा पुरा ॥ २८ ॥ भेरीमृदंगवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः ॥ किमद्य शब्दो विरतः सदा दीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥ सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बंधुषु ॥ तथा ह्यसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥ विषण्णः श्रांतहृदयस्त्रस्तः संलुलितेंद्रियः ॥ भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेण वैजयंतेन प्राविशच्छ्रांतवाहनः ॥ द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥ स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्स्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् ॥ सूतमश्वपतेः क्लांतमब्रवीत्तत्र. राघवः ॥ ३४ ॥ किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ॥ अशुभाशंकि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३५ ॥ श्रुता नु यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ॥ आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥ संमार्जनाविहीनानि परुषाण्युपलक्षये ॥ असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ॥ अनाशितकुटुंबानि प्रभाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुंबिभवनान्यहम् ॥ अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ॥ ३९ ॥ देवागाराणि शून्यानि न भांतीह यथा पुरा ॥ देवतार्चाः प्राविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥ माल्यापणेषु राजंते नाद्य पण्यानि वा तथा ॥ दृश्यंति वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै ॥ ४१ ॥ ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयंत्रिताः ॥ देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ॥ सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कंठितं पुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वा

भरतः सूतं तं दीनमानसः ॥ तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥ तां शून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकवाटयंत्राम् ॥ दृष्ट्वा पुरीमिंद्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ४५॥ बभूव पश्यन्मनसो प्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ॥ अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ॥ जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ॥ उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥ स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ॥ भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥ तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ॥ अंके भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥४॥ अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥५॥ आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनंदनः ॥ आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥७॥ अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः॥अंबायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे॥ ८ ॥यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः॥ परिश्रांतं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ॥ यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदंबा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यंको हेमभूषितः ॥ न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे॥ ११ ॥ राजा भवति भूयिष्ठमिहांबाया निवेशने ॥ तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः॥१२॥ पितुर्ग्रहीष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः ॥ आहोस्विदंबाज्येष्ठायाः कौसल्याया नि

वेशने ॥ १३ ॥ तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमाप्रियम् ॥ अजानंतं प्रजानंती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥ या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतांगतिः ॥१५ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः॥१६॥ हा हतोऽस्मीति कृपणं दीनां वाचमुदीरयन् ॥ निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ॥ विललाप महातेजा भ्रांताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ॥ शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ॥ व्योमेव शशिना हीनमप्शुष्क इव सागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्य कंठेन स्वात्मना परिपीडितः ॥ प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २१ ॥ तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि॥ निकृत्तमिव सालस्यं स्कंधं परशुना वने ॥ २२ ॥ माता मातंगसंकाशं चंद्रार्कसदृशं सुतम् ॥ उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नत्र महायशः ॥ त्वद्विधा नाहि शोचंति संतः सदसि संमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतितपोऽनुगा ॥ बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्य मंदिरे ॥ २५ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविवृत्य च ॥ जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यति रामं तु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ॥ इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदीर्णं मनो मम ॥ पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥ अंब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ॥ धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २९ ॥ न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेत्तु मां मूर्ध्नि तातः

ध्वाम्य सत्वरम् ॥ ३० ॥ क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ यो हि मां रजसा ध्वस्त-मभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥ यो मे भ्राता पिता बंधुर्यस्य दासोऽस्मि संमतः ॥ तस्य मां शीघ्र-माख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥ पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ॥ तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ॥ आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ पश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः॥३६ ॥ इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ॥ कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया ॥ लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यंति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात् ॥ विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥ क चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ॥ ४० ॥ यथा पृष्टा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥ स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ॥ दंडकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशंकया ॥ स्वस्य वंशस्य महात्म्यात्प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥ कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ॥ कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥ कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ॥ कस्मात्स दंडकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् ॥ तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना ॥ उवाच वचनं हृष्टा वृथापंडितमानिनी ॥ ४७ ॥ न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् ॥ कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४८ ॥ न रामः परदारान्स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनम् ॥ ४९ ॥ याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥ रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥ तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ॥ ५१ ॥ पुत्रशोकपरिद्यूनः पंचत्वमुपपेदिवान् ॥ त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५४ ॥ तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ॥ संकाल्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ॥ भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ॥ विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥ दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ॥ राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ॥ अंगारमुपगुह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ॥ सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृतो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥

विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननी मम ॥ ८ ॥ नन्वार्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ९ ॥ तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ॥ त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ १० ॥ तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम् ॥ प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ॥ प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथा ॥ यथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥ १३ ॥ अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ ॥ केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तं हि नित्यं महाराजो बलवंतं महौजसम् ॥ उपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५ ॥ सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् ॥ दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥ अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा ॥ सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥ न मे विकांक्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ॥ यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ॥ साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तंते समाहिताः ॥ २० ॥ नहि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे ॥ गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥२१॥ सततं राजपुत्रेपु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥ राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥ तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अद्य चारित्रशौंडीर्यं त्वां प्राप्य विनि-

वर्तितम् ॥ २३ ॥ तत्रापि सुमहाभागे जनेंद्रकुलपूर्वके ॥ बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ ॥ २४ ॥ नतु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ॥ यया व्यसनमारब्धं जीवितांतकरं मम ॥ २५ ॥ एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे ॥ निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ॥ दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनांतरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगुणैस्तुदंस्ताम् ॥ शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मंदरकंदरस्थः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० अयोध्याकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३॥ तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ॥ रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासि धर्मेण मामृतं रुदती भव ॥ २ ॥ किं नु ते दूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ॥ कैकेयि नरकं गच्छ मा च तातसलोकताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेयमामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ॥ न तेऽहमाभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥७॥ कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः॥ दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ॥ राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ॥ वनं प्रस्थापितो वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥ यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विना कृते ॥ भ्रातृभ्यां च परि-

त्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये ॥ कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२ ॥ किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बंधुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३ ॥ अंगप्रत्यंगजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ॥ तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बांधवाः ॥ १४ ॥ अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ॥ वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावर्धदिवसे श्रांतौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ॥ रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणम् ॥ १६ ॥ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ॥ बिंदवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगंधिनः ॥ १७ ॥ निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिस्थिताम् ॥ आकाशे विष्ठितां दीनां रुदतीं भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥ तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनाम् ॥ इंद्रः प्रांजलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत्॥कुतो निमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि॥२०॥एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता॥प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा॥२१॥शांतं पापं न वः किंचित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ॥२२॥एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ॥ वध्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २३ ॥ मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ॥ यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २४ ॥ यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ॥ तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ २५ ॥ इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगंधिनम्॥सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति

कामधुक् ॥ किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २८ ॥ ॥ एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ॥ तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ॥ वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥ आनाय्य च महाबाहुं कोसलेंद्रं महाबलम् ॥ स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ नह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ॥ शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥ सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दंडकान् ॥ रज्जुं बद्ध्वाथवा कंठे नहि तेऽन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः ॥ पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रः शिथिलांबरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंतपः ॥ बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥३६॥ इति श्री० वा० आ०च०सा० अ० चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स वीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥ सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ॥ राज्यं न कामये जातु मंत्रये नापि मातरम् ॥ २ ॥ अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ॥ विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽभवम् ॥ ३ ॥ वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ॥ विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥ तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥ कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमब्रवीत् ॥ ५॥ आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णवदना कृशा ॥ प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥

स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थे भरतो येन कौसल्याया निवेशनम्॥८॥ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ॥परिष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम्॥९॥रुदन्तौ रुदती दुःखात्समेत्यार्यां मनस्विनी ॥ भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ १० इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकंटकम् ॥ संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ॥ कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥ क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥ अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥ कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ॥ यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्त-प्यते मे सुतस्ततः ॥ १५ ॥ इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ १६ ॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ॥ विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥ पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रांतचेतनः ॥ विलप्य बहुधाऽसंज्ञो लब्धसंज्ञ-स्तदाभवत् ॥ १८ ॥ एवं विलपमानां तां प्रांजलिर्भरतस्तदा ॥ कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृ-ताम्॥१९॥आर्ये कस्मादजानंतं गर्हसे मामकल्मषम् ॥ विपुलां च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे॥२०॥ कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन ॥ सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ॥ हंतु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥ कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ॥ ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥

बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ॥ अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२५॥ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ॥ तां चापलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ॥ मास्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७ ॥ उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ॥ स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥ मा च तं व्यूढबाह्वंसं चंद्रभास्करतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २९ ॥ पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥३०॥ गवां स्पृशतु पादेन गुरून्परिवदेत च ॥ मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यर्थं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥ विश्वासात्कथितं किंचित्परिवादं मिथः क्वचित् ॥ विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥ अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च निरपत्रपः ॥ लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥ पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ॥ स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्य सदृशान्दारानपत्यः प्रमीयताम् ॥ अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥ मात्मनः संततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ॥ आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥ लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च ॥ सदैव बिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥ संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥ कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥ मद्यप्रसक्तो भवतु

क्रोष्वक्षेषु च नित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥ मास्य धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् ॥ अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥ संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्र लुप्यंतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥ उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ॥ तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे ॥ मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥ देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ॥ मा स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥ सतां लोकात्सतां कीर्त्याः संजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥ अपास्य भ्रातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ॥ समायात्सततं क्लेशं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५० ॥ मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनोऽशुचिः ॥ राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ॥ तदेतत्प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहंतु कलुषेंद्रियः ॥ बालवत्सां च गां दोग्धु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥ धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥ पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ॥ यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥ तृषार्ते सति पानीये विप्रलंभेन योजयन् ॥ यत्पापं लभते तत्स्या-

यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥ भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ॥ तेन पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५८ ॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तोऽनुपपात ह ॥ विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ॥ भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ॥ शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणात्सि मे ॥ ६१ ॥ दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा चांकमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखितः ॥ ६३ ॥ एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ॥ मोहाच्च शोकसंरंभाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ॥ मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अयोध्याकांडे पंचसप्ततितमः ॥ सर्गः ॥७५॥ तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ॥ प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्य तैलसंसेकात्स तु भूमौ निवेशितम् ॥ आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४ ॥ संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ॥ ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥ किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते ॥ विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥ क यास्यसे महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् ॥ हीनं पुरुषसिंहेन

रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमं तु ते व्यग्रं कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे ॥ त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ॥ हीनचंद्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ ९ ॥ एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥ तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥ ये त्वग्नयो नरेंद्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयंते यथाविधि ॥ १३ ॥ शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् ॥ बाष्पकंठा विमनसस्तमूचुः परिचारकाः ॥ १४ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ॥ प्रकिरंतो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥ चंदनागुरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा ॥ देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयंति तथापरे ॥ १६ ॥ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम् ॥ तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥ तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदार्त्विजः ॥ जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥ शिबिकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥ प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपम् ॥ स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ क्रौंचीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ॥ आर्तानां करुणं काले क्रोशंतीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥ ततो रुदंत्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ॥ यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्नृपांगनाः ॥ २२ ॥ कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपांगनामंत्रिपुरोहिताश्च ॥ पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयंत दुःखम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सं० अ०

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ॥ द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नं च पुष्कलम् ॥ (वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥) बास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥ २ ॥ दासीदासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहांति च ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥ ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे ॥ विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥ शब्दापिहितकंठश्च शोधनार्थमुपागतः ॥ चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥ तात यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ॥ तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ॥ तामंबां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ॥ पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद ह ॥ ८ ॥ स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ॥ उत्थाप्यमानः शक्रस्य यंत्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् ॥ अंतकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ॥ विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्त इव निश्चित्तो विललाप सुदुःखितः ॥ स्मृत्वा पितुर्गुणांगानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥ मंथराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ॥ वरदानमयोक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ॥ क्व तात भरतं हित्वा विलपंतं गतो भवान् ॥ १४ ॥ ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च ॥ प्रवारयति सर्वान्नस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ॥ विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना

॥ १६ ॥ पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ॥ किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥१७॥ हीनो भ्राता च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् ॥ भृशमार्त्ततरा भूयः सर्वं एवानुगामिनः ॥ १९ ॥ ततो विषण्णौ श्रांतौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ धरायां स्म व्यचेष्टतां भग्नशृंगाविवर्षभौ ॥ २० ॥ ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ॥ वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ॥ सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलंबसे ॥ २२ ॥ त्रीणि द्वंद्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ सुमंत्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ॥ श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥ उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिग्लानौ पृथगिंद्रध्वजाविव ॥ २५ ॥ अश्रूणि परिमृद्नंतौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ॥ अमात्यास्त्वरयंति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ६ ॥

अथ यात्रां समीहंतं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ॥ स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥ बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ॥ किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ॥ उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥ इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ता चंदनसारेण राजवस्त्राणि

बिभ्रती ॥ विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः ॥ बभासे बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥ तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम् ॥ गृहीत्वा करुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयन् ॥ ८ ॥ यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ॥ सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ॥ अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ॥ यथा सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा च तेनाशु सखीजनसमावृता ॥ गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्गृहमनादयन् ॥ १२ ॥ ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः ॥ क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥ अमंत्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ॥ यथायं समुपक्रांतो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥ सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् ॥ कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥ स च रोषेण संवीतः शत्रुघ्नः शत्रुशासनः ॥ संचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशंतीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मंथरायां ततस्ततः ॥ चित्रं बहुविधं भांडं पृथिव्यां तव्यशीर्यत ॥ १७ ॥ तेन भांडेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् ॥ अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥ स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥ तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ॥ यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ॥ त्वां च मां चैव

धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्तत ततो दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् ॥ २४ ॥ सा पादमूले कैकेय्या मंथरा निपपात ह ॥ निःश्वसंती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ॥ शनैः समाश्वासयदार्तरूपां क्रौंचीं विलग्नामिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥ रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ॥ संगत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकं भांडं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ नैवं भवंतो मां वक्तुमर्हंति कुशला जनाः ॥ ७ ॥ रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पंच च ॥ ८ ॥ युज्यतां महती सेना चतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥ तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ॥ आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरान् ॥ ११ ॥ न सकामां करिष्यामि स्वामिमां पुत्रगर्द्धिनीम् ॥ वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतां शिल्पिभिः

पंथाः समानि विषमाणि च ॥ रक्षिणश्चानुसंयांतु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ॥ प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥१४॥ एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपातिष्ठताम् ॥ यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजः प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ॥ प्रहर्षजास्तंप्रति बाष्पबिंदवो निपेतुरार्याननने त्रसंभवाः ॥ १६ ॥ ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः ॥ पंथानं नरवरभक्तिमाञ्जनश्च व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ॥ स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यंत्रकास्तथा ॥ १ ॥ कर्मांतिकाः स्थपतयः पुरुषा यंत्रकोविदाः ॥ तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥ सूपकाराः सुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा ॥ समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ॥ ॥ अशोभत महावेगः सागरस्यैव पर्वणि ॥ ४ ॥ ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ॥ जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिंदंतो विविधान्द्रुमान् ॥ ६ ॥ अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् ॥ केचित्कुठारैष्टंकैश्च दात्रैश्छिंदन्काचित्काचित् ॥ ७ ॥ अपरे वीरणस्तंबान्बलिनो बलवत्तराः ॥ विधमंति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥ अपरे पूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ॥ निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समंततः ॥९॥ बबंधुर्बंधनीयांश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा ॥ बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥ आचिरेण तु कालेन परिवाहान्बहू-

दकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषु च देशेषु मानयामासुरुत्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ॥ मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चंदनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ॥ बह्वशोभत सेनायाः पंथाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्तियुक्तास्तेऽधिकृता नराः ॥ रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥ यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ॥ भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥ नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः ॥ तत्रेंद्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ ॥ १८ ॥ प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥ वितर्दिभिरिवाकाशे विटंकाग्रविमानकैः ॥ समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ॥ शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥ सचंद्रतारागणमंडितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ॥ नरेंद्रमार्गः स तदा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० अशीतितमः सर्गः ॥८०॥

ततो नांदीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ॥ तुष्टुवुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मंगलसंस्तवैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुंदुभिः ॥ दध्मुः शंखांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥ स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥ भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररंधयन् ॥ ३ ॥ ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं सन्निवर्त्य च ॥ नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्या-

पङ्कृतं महत् ॥ विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥ तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ॥ परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले ॥ ६ ॥ यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वने ॥ अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥ इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपंतमचेतनम् ॥ कृपणा रुरुदुः सर्वाः सुस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ॥ सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥ शातकुंभमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम् ॥ सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत॥१०॥स कांचनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूतान-नुशशास च ॥ ११ ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्य-यिकं हि नः ॥ १२ ॥ सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ युधाजितं सुमंत्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥ ततो हलहलाशब्दो महान्समुदपद्यत ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ ततो भरतमायांतं शतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनंदन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥ ह्रद इव तिमिनाग-संवृतस्तिमितजलो मणिशंखशर्करः ॥ दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभूव सा पुरा ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

तामार्यगणसंपूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् ॥ ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचंद्रां निशामिव ॥ १ ॥ आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा॥वस्त्रांगरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥ सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तथा॥अदृश्यत घनापाये पूर्णचंद्रेव शर्वरी ॥३॥ राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः स संप्रेक्ष्य च धर्मवित्॥ इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥४॥ तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतीं

स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव॥५॥रामस्तथा सत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुस्मरन्॥नाजहातिपितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकंटकम् ॥ तद्भुंक्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥ उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ॥ कोट्यापरांताः सामुद्रा रत्नान्युपहरंतु ते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकांक्षया ॥ ॥ ९ ॥ सबाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ॥ विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १० ॥ चरितं ब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ ११ ॥ कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ॥ राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ॥ लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि ॥ इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४ ॥ यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये ॥ इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृतांजलिः ॥ १५ ॥ राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदांवरः ॥ त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥ यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ॥ वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥ सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मांतिकाः सर्वे मार्गशोधकदक्षकाः ॥ प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदं सुमंत्रं मंत्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमंत्र मम शासनात् ॥ यात्रामाज्ञापय

क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुमंत्रस्तु भरतेन महात्मना ॥ प्रहृष्टः सोऽदिशत्सर्वं यथा-संदिष्टमिष्टवन् ॥ २३ ॥ ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ॥ श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २४ ॥ ततो योधांगनाः सर्वा भर्तॄन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयंति स्म हर्षिताः ॥ ॥ २५ ॥ ते हयैर्गोरथैः शीघ्रं स्यंदनैश्च मनोजवैः ॥ सहयोषिद्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥ सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ ॥ रथं मे त्वरयस्वेति सुमंत्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥ भर-तस्य तु तस्याज्ञां परिगृह्य प्रहर्षितः ॥ रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥२८॥ स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ॥ गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ ॥ २९ ॥ तूर्णं त्वमुत्थाय सुमंत्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् ॥ आनेतुमिच्छामि हितं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥ स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ॥ शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३१ ॥ ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ॥ अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्च नागान्हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्यंदनोत्तमम् ॥ प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥ अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मंत्रिपुरोहिताः ॥ अधिरुह्य हयै-र्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतं यांतमिक्ष्वा-कुकुलनंदनम् ॥ ३ ॥ षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतं यांतं राजपुत्रं यश-स्विनम् ॥ ४ ॥ शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ॥ अन्वयुर्भरतं यांतं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥

॥ ५ ॥ कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ॥ रामानयनसंतुष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥ प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ॥ तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥ दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ॥ तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवं कथयंतस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥ ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ॥ रामं प्रति ययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥ मणिकाराश्च ये केचित्कुंभकाराश्च शोभनाः ॥ सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मयूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ॥ दंतकाराः सुधाकारा ये च गंधोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कंबलकारकाः ॥ स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपिकाः शौंडिकास्तथा ॥ १४ ॥ रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यांति कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ॥ गोरथैर्भरतं यांतमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ॥ सर्वे ते विमलैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् ॥ भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ ॥ १८ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुंजरैः ॥ समासेदुस्ततो *गंगां. शृंगवेरपुरं प्रति ॥ ॥ १९ ॥ यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्य तीरं गंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुत्थितां सेनां तां च गंगां शिवोदकाम् ॥ भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥

निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ॥ विश्रांताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरंगमाम् ॥ २३ ॥ दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ॥ निवेशयंस्तां छंदेन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्य गंगामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् ॥ उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिंतमानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ततो निविष्टां ध्वजिनीं गंगामन्वाश्रितां नदीम् ॥ निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्स परितोऽब्रवीन् ॥ १ ॥ महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ॥ नास्यांतमवगच्छामि मनसापि विचिंतयन् ॥ २ ॥ यदा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ॥ स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥ बंधयिष्यति वा पाशैरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् ॥ भरतः कैकयीपुत्रो हंतुं समुपगच्छति ॥ ५ ॥ भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गंगानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठंतु सर्वे दाशाश्च गंगामन्वाश्रिता नदीम् ॥ बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावां शतानां पंचानां कैवर्तानां शतं शतम् ॥ सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदि तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ॥ इयं स्वस्तिमती सेना गंगामद्य तारिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ॥ अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायांतं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ भरतायाचचक्षेऽथ समयज्ञो विनी-

तवत् ॥ ११ ॥ एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ॥ कुशलो दंडकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः ॥ असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमंत्राद्भरतः शुभम् ॥ उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥ लब्धानुज्ञः संप्रहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैव देशोऽयं वंचिताश्चापि ते वयम् ॥ निवेदयाम ते सर्वं स्वके दाशगृहे वस ॥ १६ ॥ अस्ति मूलफलं चैतन्निषादैः स्वयमार्जितम् ॥ आर्द्रं शुष्कं यथा मांसं वन्यं चोच्चावचं तथा ॥ १७ ॥ आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यत्येनां विभावरीम् ॥ अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥ ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ॥ यो मे त्वमीदृशीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ॥ अब्रवीद्भरतः श्रीमान्पंथानं दर्शयन्पुनः ॥ ३ ॥ कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा ॥ गहनोऽयं भृशं देशो गंगानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥ दाशास्त्वानुगमिष्यंति देशज्ञा सुसमाहिताः ॥ अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महाबल ॥ ६ ॥ कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयं ते महती सेना शंकां जनयतीव मे ॥ ७ ॥ तमेवमभिभाषंतमाकाश इव निर्मलः ॥ भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत्

॥ ८ ॥ मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शंकितुमर्हसि ॥ राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९ ॥ तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्या न मे कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥ धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ॥ अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥ शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा ॥ बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥ सन्निवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ॥ शत्रुघ्नेन समं श्रीमाञ्छयनं पुनरागतम् ॥१५॥ रामचिंतामयः शोको भरतस्य महात्मनः॥उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्ष्यस्य तादृशः ॥१६॥अंतर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् ॥ वनदाहाग्निसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥ प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् ॥ यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान्प्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना ॥ दैन्यपादपसंघेन शोकायासाविश्टंगिणा ॥ १९ ॥ प्रमोहानंतसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना ॥आक्रांतो दुःखशैलेन मज्जतो कैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्वै भृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ॥ शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ॥२१॥ गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः ॥ सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः शनैः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ भरतायाप्रमेयाय गुहो

गहनगोचरः ॥ १ ॥ तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेषुधारिणम् ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यंतमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनंदन ॥ ३ ॥ उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ॥ धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ नहि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ॥ मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदथ सत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥ सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥ नहि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा॥चतुरंगं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥८॥ एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना॥अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता॥९॥कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुखानि वा॥१०॥यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि॥तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥ महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ॥ एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥ अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥ कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ दुःखिता या हि कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यंति भूमिपम् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वर-

संस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसंबाधां तुर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यंति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ॥ निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेम हि ॥ २२ ॥ परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४ ॥ जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुंजरयूथपोपमौ ॥ वरेषुधी चापधरौ परंतपौ व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ॥ ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कंधो महाभुजः ॥ पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः ॥ ससाद सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥ भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ॥ बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकंपे यथा द्रुमः ॥ ४ ॥ तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनंतरस्थितः ॥ परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्षितः ॥ ५ ॥ ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ॥ उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥ ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन् ॥ कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ७ ॥ वत्सला स्वं यथा वत्समुपगुह्य तपस्विनी ॥ परिपप्रच्छ भरतं रुदती शोकलालसा ॥ ८ ॥ पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं

प्रतिबाधते ॥ अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ९ ॥ त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ॥ वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥ कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियम् ॥ पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सह भार्ये वनं गते ॥ ११ ॥ स मुहूर्तं समाश्वास्य रुदन्नेव महायशाः ॥ कौसल्यां परिसांत्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत्॥१२॥भ्राता मे कावसद्रात्रिं क सीता क च लक्ष्मणः॥अस्वपच्छयने कस्मिन्कि भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १३ ॥ सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहिते तिथौ ॥ १४ ॥ अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च ॥ रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोपहृतं मया ॥ १५ ॥ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ नहि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥१६॥नह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ॥ इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना ॥ १७॥ लक्ष्मणेन यदानीतं पीतं वारि महात्मना ॥ औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥ ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समुपासन्त संहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् ॥ स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥ तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ॥ प्रक्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ एतत्तदिंगुदीमूलमिद-मेव च तत्तृणम् ॥ अस्मिन्रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २२ ॥ नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलित्र-वाञ्शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ॥ महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम् ॥२३ ॥ ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापभृत्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ॥ अतंद्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्र-कल्पं परिपालयं तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० सप्ताशीतितमः सर्गः

॥ ८७॥ तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मंत्रिभिः ॥ इंगुदीमूलमागम्य रामशय्यामवैक्षत ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तस्य महात्मनः ॥ शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥ महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता ॥ जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये ॥ शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले॥४॥प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंचयचित्रेषु चंदनागुरुगंधिषु ॥ पांडुराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ॥ ६ ॥ प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु सुगंधिषु ॥ उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकांचनभित्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ॥ मृदंगवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ बंदिभिर्वंदितः काले बहुभिः सूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९ ॥ अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा ॥ मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥ न नूनं दैवतं किंचित्कालेन बलवत्तरम् ॥ यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥ यस्मिन्विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना ॥ दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ १२ ॥ इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्तितं शुभम् ॥ स्थंडिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥ मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्शयने शुभा ॥ तत्रतत्र हि दृश्यंते सक्ताः कनकबिंदवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ॥ तथा ह्येते प्रकाशंते सक्ताः कौशेयतंतवः ॥ १५ ॥ मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी॥ सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥ हा हतोऽस्मि नृशंसोऽस्मि यत्सभार्यः कृते मम ॥ ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ॥ सर्व-

प्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिंदीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ॥ सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥ धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ॥ वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥ अकर्णधारापृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे ॥ गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नच प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् ॥ वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥२३॥ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रितहयद्विपाम्॥अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम्॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम्॥शत्रवो नाभिमन्यंते भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥२५॥अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा॥फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥२६॥तस्याहमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने॥तत्प्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥ वसंतं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति॥ लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यंति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ॥ अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ॥ ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वनेचरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गंगाकूले स राघवः ॥ काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्थाय किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् ॥ शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥ जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्यं विचिंतयन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥ इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः ॥ आगम्य

प्रांजलिः काले गुहो वचनमब्रवीत्॥४॥कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम्॥कच्चिच्च सहसैन्यस्य तव नित्यमनामयम्॥५॥गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम्॥रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सुखा नः शर्वरी धीमन्पूजिताश्चापि ते वयम्॥ गंगां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः संतारयंतु नः ॥७॥ ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम् ॥ प्रति प्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ॥ नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनीम् ॥ ९ ॥ ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ॥ पंच नावां शतान्येव समानिन्युः समंततः ॥ १० ॥ अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघंटा धराधराः ॥ शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥ ११ ॥ ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पांडुकंबलसंवृताम् ॥ स नंदिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥ १२ ॥ तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३ ॥ पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ॥ अनंतरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १४ ॥ आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ॥ भांडानि चाददानानां घोषस्तु दिवमस्पृशत् ॥ १५ ॥ पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ॥ वहंत्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु वाजिनाम् ॥ काश्चित्तत्र वहंति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १७ ॥ तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ॥ निवृत्तः कांडचित्राणि क्रियंते दासबंधुभिः ॥ १८ ॥ स वै जयंतास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ॥ तरंतः स्म प्रकाशंते सपक्षा इव पर्वताः ॥ १९ ॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे ॥ अन्ये कुंभघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २० ॥ सा पुण्या ध्वजिनी गंगा दाशैः संतारिता स्वयम् ॥

मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥ आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथो-
पजोषम् ॥ द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्विक्सदस्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २२ ॥ स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य
महात्मनो देवपुरोहितस्य ॥ ददर्श रम्योटजवृक्षदेशं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
द्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ भरद्वाजाश्रमं गत्वा
क्रोशादेव नरर्षभः ॥ जनं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मंत्रिभिः ॥ १ ॥ पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्र-
परिच्छदः ॥ वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् ॥ २ ॥ ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ॥
मंत्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ॥ संचचालासना-
त्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यत महातेजाः सुतं
दशरथस्य तम् ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्फलानि च ॥ आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ
कुशलं कुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मंत्रिषु ॥ जानन्दशरथं वृत्तं न राजान-
मुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु ॥
॥ ८ ॥ तथेति तु प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशाः ॥ भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबंधनात् ॥ ९ ॥
किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्व सर्वं मे नहि मे शुध्यते मनः ॥ १० ॥ सुपुत्रे
यममित्रघ्नं कौसल्यानंदवर्धनम् ॥ भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥ नियुक्तः
स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः ॥ वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्न
तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि ॥ अकंटकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३ ॥ एवमुक्तो भर-

द्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥ हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ॥ मत्तो न दोषमाशंके मैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥ नचैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदंतरे ॥ नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यायां पादौ चास्याभिवंदितुम् ॥ १७ ॥ तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ शंस मे भगवन्राम: क संप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः ॥ उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥ जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छं त्वां तथात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥ जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तु गंतासि तं देशं वसाद्य सह मंत्रिभिः ॥ एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ ॥ २३ ॥ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः ॥ चकार बुद्धिं च महाश्रमे तदा निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥२४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अयोध्याकांडे नवतितमः सर्गः ॥९०॥ कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ॥ भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमंत्रयत् ॥ ॥१॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ॥ पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥२॥ अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ॥ जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥ सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ॥ मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ॥ ४ ॥ किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ॥ कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥५॥ भरतः प्रत्युवाचेदं प्रांजलिस्तं तपोधनम् ॥

न.सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥ राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा ॥ यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥ वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ॥ प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयांति माम् ॥८॥ ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ॥ न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ॥ ९ ॥ आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ॥ तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥ अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च ॥ आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयन् ॥ ११ ॥ आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३ ॥ प्राक्स्रोतसश्च या नद्यस्तिर्यक्स्रोतस एव च ॥ पृथिव्यामंतरिक्षे च समायांत्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याः स्रवंतु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ॥ अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकांडरसोपमम् ॥ १५॥ आह्वये देवगंधर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ॥ तथैवाप्सरसो देवगंधर्वैश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलंबुषाम्॥नागदत्तां च हेमां च सोमामद्रिकृतस्थलीम्॥१७॥शक्रं याश्चोपतिष्ठंति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः॥ सर्वास्तुंबुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः॥१८॥ वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासो भूषणपत्रवत् ॥ दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैव तु ॥ १९ ॥ इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् ॥ भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥ विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ॥ सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥ एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृतांजलेः ॥ आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि

पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥ मलयं दर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ॥ उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥ ततोऽभ्यवर्षंत घना दिव्या कुसुमवृष्टयः ॥ देवदुंदुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥२५॥ प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥२६॥ स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ॥विवेशोच्चावचः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः॥ २७ ॥ तस्मिन्नेवं गते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम् ॥ ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः॥ २८ ॥ बभूव हि समा भूमिः समंतात्पंचयोजना ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ॥ आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ॥ आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् ॥ शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगंधसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥ चतुरस्रमसंबाधं शयनासनयानवत् ॥ दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम् ॥ क्लृप्तसर्वासनश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३५ ॥ प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ॥ वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३६ ॥ अनुजग्मुश्च ते सर्वे मंत्रिणः सपुरोहिताः ॥ बभूवुश्च मुदा युक्तास्तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिम् ॥ ३७ ॥ तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ॥ भरतो मंत्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ॥ ३८ ॥ आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च बालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मंत्रिपुरोहिताः ॥ ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च न्यषीदत ॥ ४० ॥

ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ॥ उपातिष्ठंत भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४१ ॥ आसामुभयतः कूलं पांडुमृत्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ४२ ॥ तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४४ ॥ याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रा नंदनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥ नारदस्तुंबुरुर्गोपः प्रभया सूर्यवर्चसः ॥ एते गंधर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४६ ॥ अलंबुषा मिश्रकेशी पुंडरीकाथ वामना ॥ उपानृत्यंत भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४७ ॥ यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ॥ प्रयागे तान्यदृश्यंत भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४८ ॥ बिल्वा मार्दंगिका आसञ्शम्याग्राहा विभीतकाः ॥ अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४९ ॥ ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ५० ॥ शिंशपामलकी जंबूर्याश्चान्याः कानने लताः ॥ प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ५१ ॥ सुरां सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ॥ मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यंतां यो यदिच्छति ॥ ५२ ॥ उच्छोद्य स्नापयंति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ॥ अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यः समापेतुर्नार्यो विपुललोचनाः ॥ परिमृज्य तदान्योन्यं पाययंति वरांगनाः ॥ ५४ ॥ हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षूंश्च मधु लाजांश्च भोजयंति स्म वाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयंतो महाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबंधोऽश्वमाजानान्न गजं कुंजरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमू-

स्तत्र संबभौ ॥५७॥ तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचंदनरूषिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥५८॥ नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दंडकान् ॥ कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५९ ॥ इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबंधकाः ॥ अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥ संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ नृत्यंतश्च हसंतश्च गायंतश्चैव सैनिकाः ॥ समंतात्परिधावंतो माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६२ ॥ ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥६३॥ प्रेष्याश्चेटयश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः ॥ बभूवुस्ते भृशं पीताः सर्वे चाहतवाससः ॥६४॥ कुंजराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः ॥ बभूवुः सुभृतास्तत्र नातो ह्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि वा ॥ रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥ आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ॥ फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गंधरसान्वितैः ॥ ६७ ॥ पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः ॥ ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६८ ॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ॥ ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः ॥ ६९ ॥ वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ॥ प्रतप्तपैठरै-श्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च ॥ न्यर्बुदाणि च पात्राणि शातकुंभमयानि च ॥ ७१ ॥ स्थाल्यः कुंभ्यः करंभ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थ-स्य गौरस्य कपित्थस्य सुगंधिनः ॥ ७२ ॥ ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ॥ बभू-वुः पयसश्चान्ये शर्कराणां च संचयाः ॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ॥

ददृशुर्भांजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७४ ॥ शुक्लानंशुमतश्चापि दंतधावनसंचयान् ॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥ दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ॥ पादुकोपानहं चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ७६ ॥ आंजनीः कंकतान्कूर्चांश्छत्राणि च धनूंषि च ॥ मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७७ ॥ प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ॥ अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लवान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून्यवससंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ व्यस्मयंत मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरद्वाजमहर्षिणा ॥ इत्येवं रममाणानां देवानामिव नंदने ॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ प्रतिजग्मुश्च ताः सर्वा गंधर्वांश्च यथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वरांगनाः ॥ ८२ ॥ तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचंदनोक्षिताः ॥ तथैव दिव्या विविधा स्रगुत्तमाः पृथग्विकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥९१ ॥ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥ तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्रांजलिमागतम् ॥ हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ॥ समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥ तमुवाचांजलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ॥ आश्रमादुपनिष्क्रांतमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥ सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहनः ॥ बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतक्लमसंतापाः सुभिक्षाः

सुप्रतिश्रयाः ॥ अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥ आमंत्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम ॥ समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ॥ आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥ इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातुर्दर्शनलालसम् ॥ प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ॥ चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मंदाकिनी नदी ॥ पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनंतरं तत्सरिताश्चित्रकूटं च पर्वतम् ॥ तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥१२॥ दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ॥ गजवाजिसमाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ॥ १३ ॥ वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ १५ ॥ कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयी तत्र जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा ॥ तं प्रदक्षिणमागम्य भगवंतं महामुनिम् ॥ १७ ॥ अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ तत्र पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८ ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव राघव ॥ एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकर्शिताम् ॥ २० ॥ पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रांतगामिनम् ॥ २१ ॥ कौसल्या सुषवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ अस्या वामभुजं श्लिष्टा

या सा तिष्ठति दुर्मनाः ॥ २२ ॥ इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ॥ कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनांतरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ॥ उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥ यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ॥ राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २५ ॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २६ ॥ ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् ॥ यतो मूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा ॥ विनिःश्वस्य स ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २८ ॥ भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवंतं भरतं तदा ॥ प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवित् ॥ २९ ॥ न दोषेणावगंतव्या कैकेयी भरत त्वया ॥ रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदर्कं भविष्यति ॥ ३० ॥ देवानां दानवानां च ऋषीणां भवितात्मनाम् ॥ हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३१ ॥ अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ आमंत्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमविभूषितान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थं बहून्बहुविधो जनः ॥ ३३ ॥ गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ॥ जीमूता इव घर्मांते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥ विविधान्यपि यानानि महांति च लघूनि च ॥ प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥ अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ॥ रामदर्शनकांक्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् ॥ आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला ॥ दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥ वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ॥

गंगायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सा संप्रहृष्टद्विपवाजियूथा वित्रासयंती मृगपक्षि-संघान् ॥ महद्वनं तत्प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः. ॥ आर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः ॥ १॥ ऋक्षा पृषतमुख्याश्च रुरवश्च समंततः ॥ दृश्यंते वनवाटेषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥ स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ॥ वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरंगया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ॥ महीं संछादयामास प्रावृषि द्यामिवांबुदः ॥ ४ ॥ तुरंगौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः ॥ अनालक्ष्याचिरं कालं तस्मिन्काले बभूव सा ॥ ५ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं संपरिश्रांतवाहनः ॥ उवाच वचनं श्रीमान्वसिष्ठं मंत्रिणांवरम् ॥ ६ ॥ यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् ॥ व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजोऽयमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मंदाकिनी नदी ॥ एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥ गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ॥ वारणैरवमृद्यंते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुंचंति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ॥ नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते ॥ हयैः समंतादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥ एते मृगगणा भांति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला इवांबरे ॥ १२ ॥ कुर्वंति कुसुमापीडाञ्शिरःसु सुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिव भूत्येदं वनं घोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ॥ तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम

प्रियम् ॥ १५ ॥ स्यंदनास्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ॥ एतान्संनततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान्पश्य बार्हिणः प्रियदर्शनान् ॥ एवमापततः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे ॥ तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथोऽनघ ॥ १८ ॥ मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ॥ मनोज्ञरूपा लक्ष्यंते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥ साधु सैन्याः प्रतिष्ठंतां विचिन्वंतु च काननम् ॥ यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥ अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ ॥ अन्ये रामोपमाः संति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ॥ सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ता भवंतास्तिष्ठंतु नेतो गंतव्यमग्रतः ॥ अहमेव गमिष्यामि सुमंत्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समंततः ॥ भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६ ॥ व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च भूमिमग्रतः ॥ बभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौ गिरिवरप्रियः ॥ वैदेह्याः प्रियमाकांक्षन्स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥ अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः ॥ २ ॥ न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विना भवः ॥ मनो मे

बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् ॥ शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसंकाशाः केचित्क्षतजसन्निभाः ॥ पीतमांजिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः ॥ विराजंतेऽचलेंद्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ॥ अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥ आम्रजंब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः ॥ अंकोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिंदुकवेणुभिः ॥ ८ ॥ काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि ॥ बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः॥१०॥शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्कामहर्षणान् ॥ किन्नरान्द्वंद्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः॥ ११ ॥ शाखावसक्तान्खड्गांश्च प्रवराण्यंबराणि च ॥ पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२ ॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पंदैश्च क्वचित्क्वचित् ॥ स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥ गुहासमीरणो गंधान्नानापुष्पभवान्बहून् ॥ घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदीह शरदोऽनेकांस्त्वया सार्धमनिंदिते ॥ लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधर्षति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ॥ विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्रतवानस्मि भामिनि ॥ १६ ॥ अनेन वनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयम् ॥ पितुश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥ वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ॥ पश्यंती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान् ॥ १८ ॥ इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे ॥ वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥ शिलाः शैलस्य शोभंते विशालाः शतशोऽभितः ॥ बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥२०॥

निशि भांत्यचलेंद्रस्य हुताशनशिखा इव ॥ ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिला भांति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥ भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ॥ चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥ कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥ कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥ मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यंते कमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥ वस्वौकसारां नलिनीमतीत्यैवोत्तरान्कुरून् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ वहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमं तु कालं वनिते विजह्रिवांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन ॥ रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः॥ ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मंदाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां चंद्रचारुनिभाननाम् ॥ विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ॥ कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मंदाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ॥ राजंतीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथानि पीतानि कलुषांभांसि सांप्रतम् ॥ तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयंति मे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहंते नदीं मंदाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठंते नियमादूर्ध्ववाहवः॥ एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः॥७॥मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ॥ पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् ॥ क्वचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मंदाकिनीं

नदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान् ॥ पोप्लूयमानानपरान्पश्य त्वं तनुमध्यमे ॥ ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्गुवयसो रथांगाह्वयना द्विजाः ॥ अधिरोहंति कल्याणि निष्कूजंतः शुभा गिरः ॥ ॥ ११ ॥ दर्शनं चित्रकूटस्य मंदाकिन्याश्च शोभने ॥ अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥ १२ ॥ विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ॥ नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥ सखीवच्च विगाहस्व सीते मंदाकिनीं नदीम् ॥ कमलान्यवमज्जंती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥ त्वं पौर-जनवव्द्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ॥ मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ॥ त्वं चानुकूला वैदेही प्रीतिं जनयती मम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये च त्वया सह ॥ १७ ॥ इमां हि रम्यां गजयूथ-लोहितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः ॥ सुपुष्पितां पुष्पभरैरलंकृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥ ॥ १८ ॥ इतीव रामो बहुसंगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ॥ चचार रम्यं नयनांजनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयो० पंचनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ॥ उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥ ॥ १ ॥ ददर्श कंदरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम् ॥ सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलंबिभिः ॥ २ ॥ संवृत्तं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् ॥ तदृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ ३ ॥ उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः ॥ वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे ॥ ॥ ४ ॥ परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्यताम् ॥ त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वियं श्लक्ष्णसमा शिला ॥ ५ ॥ यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः

प्राविष्ट इव केसरैः ॥ राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ ६ ॥ उवाच प्रणयास्निग्धामिदं श्लक्ष्णतरं वचः ॥ अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनंदन ॥ ७ ॥ बहुशो भ्रमितश्चाद्य तत्र चैवं मनोरथः ॥ एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ॥ ८ ॥ सह भर्त्रानवद्यांगी रंतुकामा मनस्विनी ॥ तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ रम्यं पश्यासि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् ॥ पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पांकितानिमान् ॥ १० ॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्पश्य निर्यासवर्षिणः ॥ झिल्लिकाविरुवैर्दीर्घैं रुदतीव समंततः ॥ ११ ॥ पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते ॥ मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥ विहगो भृंगराजोऽयं शालस्कंधसमास्थितः ॥ संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥ अयं वा बालकः शंके कोकिलानां विहंगमः ॥ सुखबद्धमसंबद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ १४ ॥ एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता ॥ दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि त्वमाश्रिता ॥ ॥ १५ ॥ एवमुक्ता प्रियस्यांके मैथिली प्रियभाषिणी ॥ भूयस्तरां त्वनिंद्यांगी समारोहत भामिनी ॥ ॥ १६ ॥ अंके तु परिवर्तती सीता सुरसुतोपमा ॥ हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥१७॥ स निघृष्यांगुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये ॥ चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८ ॥ बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना ॥ चकासे विनिविष्टेन स संध्येव निशा सिता ॥ १९ ॥ केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः ॥ अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥ अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनंदनः ॥ अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥ विचरंती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् ॥ वने बहुमृगाकीर्णे वित्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २२ ॥ रामस्तां परिरब्धांगीं परिरभ्य

महाभुजः ॥ सांत्वयामास वामोरूमवभत्स्याथ वानरम् ॥ २३ ॥ मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ॥ समदृश्यत संक्रांतो रामस्य विपुलौजसः॥२४॥ प्रजहास तदा सीता गते वानरपुंगवे ॥ दृष्ट्वा भर्तारि संक्रांतमपांगं समनःशिलम् ॥ २५ ॥ नातिदूरे त्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् ॥ ददर्श पुष्पस्तबकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २६ ॥ वैदेही त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयं तदाधिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनंदन ॥ २७ ॥ तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया ॥ सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम् ॥ २८ ॥ तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ॥ गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २९ ॥ तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ॥ समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३० ॥ आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ॥ भार्यापती तावचलं शोभयांचक्रतुर्भृशम् ॥ ॥३१॥ एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ॥ आजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलंकृतम् ॥ ३२ ॥ प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ॥ दर्शयन्विविधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ॥ ३३ ॥ शुद्धबाणहतांस्तत्र मेध्यान्कृष्णमृगान्दश ॥ राशीकृताञ्शुष्यमाणानन्यान्कांश्चन कांश्चन ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत्तदा ॥ क्रियंतां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥ अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी ॥ तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधुं मांसं च तद्भृशम् ॥ ३६ ॥ तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ॥ विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणम् ॥ ३७ ॥ शिष्टं मांसं निकृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३८ ॥ तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढम् ॥ यस्या हारांतरचरः कामचारी विहंगमः ॥ ३९ ॥ काके-

नारोध्यमानां तां सा मुमोह तदा तुरम् ॥ सा चुकोपानवद्यांगी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥ इतश्चेतश्च तां काको वारयंती पुनःपुनः ॥ पक्षतुंडनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४१ ॥ तस्याः प्रस्फुरमाणोष्ठं भ्रुकुटीपुटसूचितम्॥मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यषेधयत् ॥४२॥ स धृष्टमानो विहगो रामवाक्यमचिंतयत् ॥ सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४३ ॥सोऽभिमंत्र्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान् ॥ काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रींल्लोकान्पर्यगात्ततः ॥ देवैर्दत्तवरः पक्षी ह्यरांतरचरो लघुः ॥ ४५ ॥ यत्रयत्रागमत्कायस्तत्रतत्र ददर्श ह ॥ इषीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमन् ॥ ४६ ॥ स मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ॥ सीतायास्तत्र पश्यंत्या मानुषीमैरयद्गिरम् ॥ ४७ ॥ प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामध्र्यमस्तु मे ॥ अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे कचित् ॥ ४८ ॥ तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागतम् ॥ सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥ मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमंत्रितम् ॥ ५० ॥ यत्तु मे चरणौ मूर्ध्नागतस्त्वं जीवितेप्सया ॥ अत्रास्त्यत्रेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥ अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमंगं परित्यज ॥ किमंगं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥ एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ॥ एकांगहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः ॥ अभ्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णस्त्यागमेकस्य पंडितः ॥ ५४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ॥ एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५ ॥ रामानुज्ञातमस्त्रं तत्काकस्य नयने पतत्॥ वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५६ ॥ निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ॥

लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानंतरक्रियाः ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सं० अयोध्याकांडे अयं प्रक्षिप्तः सर्गः ॥ १ ॥ तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ॥ निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छंदयन् ॥ १ ॥ इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमाग्निना ॥ एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ॥ सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नंतरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः॥ आर्दिता यूथपा मत्ताः स्वयूथाद्दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४ ॥ स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः॥ तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥ तांश्च विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनम् ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥ हंत लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ॥ भीमस्तनितगंभीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥ गजयूथानिवारण्ये महिषा वा महावने ॥ वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥ राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने ॥ अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥ सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥ १० ॥ स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ॥ प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ॥ गजाश्वरथसंबाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥ तामश्वरथसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ॥ शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीन्॥१३॥अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम्॥सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥ तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ॥ अंगावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥१६॥

संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ॥ आवां हंतुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥ एष वै सुमहाञ्छ्रीमान्विटपी संप्रकाशते ॥ विराजत्युज्ज्वलस्कंधः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥ (असौ हि सुमहास्कन्धो विटपी च महाद्रुमः ॥ विराजते महासैन्ये कोविदारध्वजो रथे ॥ १ ॥) भजंत्येते यथा काममश्वानारुह्य शीघ्रगान् ॥ एते भ्राजंति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषावावां गिरिं वीर श्रयावहे ॥ अथवेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतायुधौ ॥ २० ॥ अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे ॥ अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ २१ ॥ त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ यन्निमित्तं भवान्राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् ॥ २२ ॥ संप्राप्तोयमरिर्वीर भरतो वध्य एव हि॥ भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ॥ २३ ॥ पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते ॥ पूर्वापकारी भरतस्त्यागे धर्मश्च राघव ॥ २४ ॥ एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् ॥ अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ २५ ॥ मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुमम् ॥ कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबंधां सबांधवाम् ॥ २६ ॥ कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ॥ अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ॥ २७ ॥ मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ छिंदञ्छत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुंजरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥ श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया ॥ शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन्महावने ॥ ३० ॥ ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अयो० षण्णवतितमः

सर्गः ॥ ९६ ॥ सुसंरब्धं तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ॥ रामस्तु परिसांत्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ॥ महाबले महोत्साहे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥ पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे ॥ किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यं बांधवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ॥ नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥ धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥ भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ॥ राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागरांबरा ॥ नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ॥ भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥ मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम् ॥ जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रांतहृदयः शोकेनाकुलितेंद्रियः ॥ ११ ॥ द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गतः ॥ अंबां च कैकयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन् ॥ प्रसाद्य पितरं श्रीमान्राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥ प्राप्तकालं यथैषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमर्हति ॥ अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् ॥ १३ ॥ विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ॥ ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशंकसे ॥ १४ ॥ नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ॥ अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥ कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ॥ भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥

यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ॥ वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥१७॥
उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः ॥ राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव मंस्यते ॥ १८॥
तथोक्तो धर्मशीलेन भ्राता तस्य हिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९॥
तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ॥ त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम्
॥ २० ॥ व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ॥ एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः॥२१॥
अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
इमां चाप्येष वैदेहीमत्यंतसुखसेविनीम् ॥ पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवंतौ मनोरमौ ॥ वायुवेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ स
एष सुमहाकायः कंपते वाहिनीमुखे ॥ नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥ नतु
पश्यामि तच्छत्रं पांडुरं लोकविश्रुतम् ॥ पितुर्दिव्यं महाभाग संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रा-
दवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ॥ इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥ अवतीर्य
तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिंजयः ॥ लक्ष्मणः प्रांजलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति ॥ समंतात्तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्ध-
मिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह ॥ पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ सा चित्रकूटे
भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य निधूय दर्पम् ॥ प्रसादनार्थं रघुनंदनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता
॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आ० च० सं० अयो० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ निवेश्य

सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ॥ अभिगंतुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १ ॥ निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ॥ भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समंततः ॥ लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना ॥ समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन्परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ॥ सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥ यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ॥ वैदेहीं वा महाभागां न मे शांतिर्भविष्यति ॥६॥ यावन्न चंद्रसंकाशं तद्द्रक्ष्यामि शुभाननम् ॥ भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शांतिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चंद्रविमलोपमम् ॥ मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति ॥ ८ ॥ यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यजनान्वितौ ॥ शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शांतिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ॥ अभिषिक्तो जलक्लिन्नो न मे शांतिर्भविष्यति ॥ १० ॥ कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ॥ भर्तारं सागरांताया पृथिव्या यानुगच्छति ॥ ११ ॥ सुशुभश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ॥ यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नंदने ॥ १२ ॥ कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः ॥ पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥ स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १५ ॥ स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमारुह्य सत्वरम् ॥ रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः

श्रीमान्मुमोद सहबांधवः ॥ अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवांभसः ॥ १७ ॥ स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ॥ गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अयोध्याकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः ॥ जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय ॥ इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमंत्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत ॥ रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥ गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ॥ भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ॥ ४ ॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ॥ काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः ॥ कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥ ददर्श भवने तास्मिन्महतः संचयान्कृतान् ॥ मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥ गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नं चाब्रवीत्हृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥ मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मंदाकिनीमितः ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतः पंथा विकाले गंतुमिच्छता ॥ १० ॥ इतश्चोदात्तदंतानां कुंजराणां तरस्विनाम् ॥ शैलपार्श्वे परिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥ यमेवाधातुमिच्छंति तापसाः सततं वने ॥ तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥ अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टं महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥ अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स

राघवः ॥ मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः॥ जनेंद्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥ इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ॥ रामं तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥ एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ॥ ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥ सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥ विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ॥ रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ॥ शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ॥ रुक्मबिंदुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः ॥ अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् ॥ ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥ निरीक्ष्य सुमुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ॥ उटजे राममासीनं जटामंडलधारिणम् ॥ २५ ॥ कृष्णाजिनधरं तं तु चीरवल्कलवाससम् ॥ ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥ सिंहस्कंधं महाबाहुं पुंडरीकनिभेक्षणम् ॥ पृथिव्याः सागरांताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥ उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ स्थंडिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ अशक्नुवन्वारयितुं धैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥ यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त

उपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ॥ मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा ॥ सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥ यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ॥ शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥ चंदनेन महार्हेण यस्यांगमुपसेवितम् ॥ मलेन तस्यांगमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ॥ धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपंकजः ॥ पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ॥ उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैः पिहितकंठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ॥ आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववंदे चरणौ रुदन् ॥ तावुभौ च समालिंग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयन् ॥ ४० ॥ ततः सुमंत्रेण गुहेन चैव समीयतू राजसुतावरण्ये ॥ दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथांबरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान्पार्थिवान्वारणयूथपाहान्समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ॥ वनौकसस्तेऽभिसमीक्ष्य सर्वे त्वश्रूण्यमुंचन्प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये च० सं० अयोध्याकांडे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥ जटिलं चीरवसनं प्रांजलिं पतितं भुवि ॥ ददर्श रामो दुर्दर्शं युगांते भास्करं यथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥ आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम् ॥ अंके भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥ क नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः

॥ नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् ॥ दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥ कच्चिन्नु ध्रियते तात राजा यत्त्वमिहागतः ॥ कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकांतरं गतः ॥ ६ ॥ कच्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ॥ कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितुः सत्यपराक्रम ॥ ७ ॥ कच्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥ स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ ९ ॥ तात कच्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ॥ सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नंदति कैकयी ॥ १० ॥ कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥ कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ॥ हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १२ ॥ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चित्त्वं तात मन्यसे ॥ १४ ॥ कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवंतो जितेंद्रियाः ॥ कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्च कृतास्ते तात मंत्रिणः ॥ १५ ॥ मंत्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ॥ सुसंवृतो मंत्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥ कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे ॥ कच्चिच्चापररात्रेषु चिंतयस्यर्थनैपुणम् ॥ १७ ॥ कच्चिन्मंत्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ॥ कच्चित्ते मंत्रितो मंत्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १८ ॥ कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ॥ क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव ॥ १९ ॥ कच्चिन्नु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ॥ विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २० ॥ कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाऽप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वया वा तव वा-

पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु
मात्यैर्बुध्यते तात मंत्रितम् ॥ २१ ॥ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि पंडितम् ॥ पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु
कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ॥ अथवाप्ययुतान्येव
नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥ एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ॥ राजानं राजपुत्रं वा
प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥ कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ॥ जघन्याश्च जघन्येषु
भृत्यास्ते तात योजिताः ॥ २५ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्छुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं
नियोजयसि कर्मसु ॥ २६ ॥ कच्चिन्नोग्रेण दंडेन भृशमुद्वेजिताः प्रजाः ॥ राष्ट्रे तवावजानंति मंत्रिणः
कैकयीसुत ॥ २७ ॥ कच्चित्त्वां नावजानंति याजकाः पतितं यथा ॥ उग्राः प्रतिग्रहीतारं कामयानमिव
स्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं संदूषणे रतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामं च यो न हंति स हन्यते
॥ २९ ॥ कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्छुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥३० ॥ कच्चि-
द्बलवंतश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदाना विक्रांतास्त्वया सत्कृत्यमानिताः ॥ ३१ ॥ कालाति-
द्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ॥ संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलंबसे ॥ ३२ ॥ कालाति-
क्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुरप्यतिकुप्यंति सोऽनर्थः सुमहान्कृतः ॥ ३३ ॥ कच्चित्सर्वेऽनुरक्ता-
स्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजंति समाहिताः ॥ ३४ ॥ कच्चिज्जानपदो विद्वान्द-
क्षिणः प्रतिभानवान् ॥ यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पंडितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशान्येषु
स्वपक्षे दश पंच च ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारणैः ॥ ३६ ॥ कच्चि-
द्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ॥ ३७ ॥ कच्चिन्न लोकायतिका-

न्ब्राह्मणांस्तात सेवसे॥अनर्थकुशला ह्येते बालाःपंडितमानिनः॥३८॥धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः॥ बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदंति ते ॥ ३९ ॥ वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः ॥ सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ॥ जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैः सहस्रशः ॥ ४१ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसे ॥ ४२ ॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ४४ ॥ अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवार्जितः ॥ परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः॥ ॥ ४५ ॥ विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ॥ कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥ ॥ ४६ ॥ कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्ष्यजीविनः ॥ वार्तायां सांप्रतं तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ॥४७॥ तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ॥ रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४८ ॥ कच्चित्स्त्रियः सांत्वयसे कच्चित्तास्ते सुरक्षिताः ॥ कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ॥ ४९ ॥ कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते संति धेनुकाः ॥ कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुंजराणां च तृप्यसि ॥ ॥५०॥ कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम् ॥ उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ॥ ५१ ॥ कच्चिन्न सर्वे कर्मांताः प्रत्यक्षास्तेऽविशंकया॥ सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५२ ॥ कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ॥ यंत्रैश्च प्रतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥ आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ॥ अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५४ ॥ देव-

त्तार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ॥ योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥ कच्चि-दार्योऽपि शुद्धात्मा क्षारितश्चापकर्मणा ॥ अदृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ॥ ५६ ॥ गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ॥ कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥ व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्बलस्य च राघव ॥ अर्थं विरागाः पश्यंति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानि मिथ्याभिशस्तानां पतंत्यश्रूणि राघव ॥ तानि पुत्रपशून्घ्नंति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यान्मुख्यांश्च राघव ॥ दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥ कच्चिद्गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन् ॥ चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ॥ उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबाधसे ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थं च कामं च धर्मं च जयतां वर ॥ विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्वरद सेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ आशंसन्ते महा-प्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥ एकचिंतनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मंत्रणम् ॥ निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ॥ ६६ ॥ मंगलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥ दश पंच चतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः ॥ अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६८ ॥ इंद्रियाणां जयं बुद्ध्या षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ॥ कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमंडलम् ॥ ६९ ॥ यात्रादंड-विधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ ॥ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥ मंत्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ॥ कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मंत्रं मंत्रयसे बुध ॥ ७१ ॥ कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते

सफलाः क्रियाः ॥ कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥ कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ॥ आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ या वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहः ॥ तां वृत्तिं वर्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ॥ कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महीपतिर्दंडधरः प्रजानाम् ॥ अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥ किमेतादिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ॥ यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥ यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥३॥ इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना॥ प्रगृह्य बलवद्भूयः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥५॥ स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप ॥ चकार सा महत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥६॥ सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता ॥ पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥ तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अभिषिंचस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥ इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तं चात्मनि मानद ॥ राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १० ॥ भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ॥ शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥ एभिश्च सचिवैः

सार्धं शिरसा याचितो मया ॥ भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमंडलम् ॥ पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ॥ रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४ ॥ ते मत्तमिव मातंगं निःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥१५॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः॥ राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥ १६ ॥ न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ नचापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ ॥ उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥ वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ॥ भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनांबरम् ॥ राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥ यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ॥ तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥ एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥२२॥ त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ॥ वस्तव्यं दंडकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ ॥ व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥ स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ॥ पित्रा दत्तं यथा भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥ (चतुर्दशसमाः सौम्य दंडकारण्यमाश्रितः ॥ उपभोक्ष्ये त्वहं नक्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ १ ॥) यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ॥ तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि०च० सं० अयो० एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ॥ किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥ शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ॥ ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राजा न कनीयान्भवेन्नृपः ॥ २ ॥ ससमृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ॥ अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥ राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे संमतो मम॥यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम्॥४॥केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ॥ धीमान्स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥ निष्क्रांतमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ॥ अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ॥ अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ॥ त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वा संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥ ९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अयोध्याकांडे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ॥ राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥ तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ॥ वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ॥ २ ॥ प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पितांगे इव द्रुमः ॥ वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥ तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ॥ कुलघातपरिश्रांतं प्रसुप्तमिव कुंजरम् ॥४॥ भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम् ॥ रुदंतः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥ स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ॥ उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥ स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ॥ उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥ किं करिष्याम्ययोध्यायां

किं नु तस्य मया कार्यं ताते दिष्टां गतिं गते ॥ कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥ अहो भरत सिद्धार्थो येन दुर्जातेन महात्मनः ॥ यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः ॥ ९ ॥ निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेंद्रेण विना राजा त्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥ समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ॥ कृताम् ॥ निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गंतुमुत्सहे ॥ ११ ॥ पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सांत्वयन् ॥ कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकांतरे गते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वाथ भरतं भार्यामभ्येत्य वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥ सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि राघवः ॥ उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ ततो बहुगुणं तेषां वाष्पं नेत्रेष्वजायत ॥ लक्ष्मण ॥ भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपते ॥ १५ ॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमा- तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनीम् ॥ १६ ॥ सा सीता स्वर्गतं श्रुत्वा श्वशुरं श्वास्य दुःखितम् ॥ अब्रुवञ्जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥ सांत्वयित्वा तु तां रामो तं महानृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियम् ॥ १८ ॥ आनयेंगुदिपिण्याकं रुदतीं जनकात्मजाम् ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥ सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेना- चीरमाहर चोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥२० ॥ ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा माभितो व्रज ॥ अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥ सुमंत्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघ- महामतिः ॥ मृदुर्दांतश्च कांतश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥ ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः ॥ वम् ॥ अवतारयदालंब्य नदीं मंदाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥

नदीं मंदाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ॥ सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥ प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमंजलिम् ॥ दिशं याम्याभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ॥ पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततो मंदाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य स राघवः ॥ पितुश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥ ऐंगुदं बदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ॥ न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ इदं भुंक्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ॥ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥ ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरित्तटात् ॥ आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥ ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ॥ परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिशब्दोऽभवाद्गिरौ ॥ भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥ महाबलानां रुदतः कुर्वतामुदकं पितुः ॥ विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम् ॥ तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥ अथ वाहान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ॥ अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥ अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं तथा ॥ द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाऽऽश्रमम् ॥ ३८ ॥ भ्रातॄणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९ ॥ सा भूमिर्बहुभिर्यानै रथनेमिसमाहता ॥ मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥ तेन वित्रासिता नागाः करे-

णुपरिवारिताः ॥ आवासयंतो गंधेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥ वराहा मृगसिंहाश्च माहिषाः सृमरा-
स्तथा ॥ व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥ रथाह्वहंसा नत्यूहाः प्लवाः कारंडवाः
परे ॥ तथा पुंस्कोकिलाः क्रौंचा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं
पक्षिभिर्वृतम् ॥ मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥ ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनम-
कल्मषम् ॥ आसीनं स्थंडिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणः कैकेयीं मंथरासहिता-
मपि ॥ अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ
सुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥ स तत्र कांश्चित्परिषस्वजे नरान्नराश्च के-
चित्तु तमभ्यवादयन् ॥ चकार सर्वान्सवयस्थबांधवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततः स
तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुविनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणां च दिशश्च संततं मृदंगघोषप्र-
तिमो विशुश्रुवे ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० स० अयो० त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥
वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ॥ अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्च
गच्छंत्यो मंदं मंदाकिनीं प्रति ॥ ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णेन
मुखेन परिशुष्यता ॥ सुमित्रामब्रवीद्दीनां याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥ इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्ट-
कर्मणाम् ॥ वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतंद्रितः ॥
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥ जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ॥ भ्रातु-
र्यदर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं गुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारं

सज्जं कर्म प्रमुंचतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ॥ पितुरिंगुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥ तं भूमौ पितुरात्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ॥ उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ॥ राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥ तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥ चतुरंतां महीं भुक्त्वा महेंद्रसदृशो भुवि ॥ कथमिंगुदिपिण्याकं स भुंक्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतो दुःखतरं लोके न किंचित्प्रतिभाति मे ॥ यत्र रामः पितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥ रामेणेंगुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ॥ कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥ एवमार्ताः सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ॥ ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥ तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ॥ आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥ १७ ॥ तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणांबुजान् ॥ मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १८ ॥ ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैः शुभैः ॥ प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥ सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखितः ॥ अभ्यवादयदासक्तं शनै रामादनंतरम् ॥ २० ॥ यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे स्त्रियः ॥ वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥ सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी संबभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥ तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ॥ वनवासकृतां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ विदेहराजन्यसुता स्नुषा दशरथस्य च ॥

रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने ॥ २४ ॥ पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ॥ कांचनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चंद्रमिवांबुदैः ॥ २५ ॥ मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥ भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥ ब्रुवंत्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ॥ पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥ पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै बृहस्पतेरिंद्र इवामराधिपः ॥ प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥ततो जघन्यं सहितैः स्वमंत्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ॥ जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥ २९ ॥ उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ॥ श्रिया ज्वलंतं भरतः कृतांजलिर्यथा महेंद्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥ किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ॥ इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥ स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ॥ वृताः सुहृद्भिश्च विरेजिरेऽध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ॥ शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥ रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ॥ मंदाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥ तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीन् ॥ भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सांत्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्ददामि तवैवाहं भुंक्ष्व राज्यमकंटकम् ॥ ४ ॥ महतेवांबुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ॥ दुरावरं त्वदन्येन राज्यखंडमिदं महत् ॥ ५ ॥ गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्य-

स्येव पतत्रिणः ॥ अनुगंतुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६ ॥ सुजीवन्नित्यशस्तस्य यः परैरुपजी-
व्यते ॥ राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥ यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विव-
र्धितः ॥ ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कंधो महाद्रुमः ॥ ८ ॥ स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्श-
येत् ॥ सतां नानुभवे प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥ ९ ॥ एषोपमा महाबाहो तदर्थं वेत्तुमर्ह-
सि ॥ यत्र त्वमस्मान्वृषभो भर्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १० ॥ श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यंत्वग्र्याश्च
सर्वशः ॥ प्रतपंतमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमम् ॥ ११॥ तथानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुंजराः ॥
अंतःपुरगता नार्यो नंदंतु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्य साध्वनुमन्यंत नागरा विविधा जनाः ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥ तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपंतं यशस्विनम् ॥
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥ नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ॥
इतश्चेतरतश्चैनं कृतांतः परिकर्षति ॥ १५ ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयो-
गा विप्रयोगांता मरणांतं च जीवितम् ॥ १६ ॥ यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥ यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वोपसीदति ॥
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशंगताः ॥१८॥ (अत्येति रजनी यातु सा न प्रतिनिवर्तते ॥ यात्येव यमुना
पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणि गच्छंति सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ आयूंषि क्षपयंत्याशु
ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥ आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्तु हीयते यस्य
स्थितस्याथ गतस्य च ॥ २१ ॥) सहैव मृत्युर्व्रजति सहमृत्युर्निषीदति ॥ गत्वा सुदीर्घमध्वानं

सहमृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेपु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ॥ जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥ नंदंत्युदित आदित्ये नंदंत्यस्तमितेऽहनि ॥ आत्मनो नावबुध्यंते मनुष्या जीवितक्षयम्॥२४॥हृष्यंत्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवंनवमिवागतम् ॥ ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥२५॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ॥ समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६ ॥ एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ॥ समेत्य व्यवधावंति ध्रुवो ह्येषां विना भवः ॥ २७ ॥ नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समतिवर्तते ॥ तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥ यथा हि सार्थं गच्छंतं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः॥ अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥ एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्ध्रुवः ॥ तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसः पतमानस्य स्रोतसो वा निवर्तनः ॥ आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ (धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥ १ ॥ भृत्यानां भरणा-त्सम्यक्प्रजानां परिपालनात् ॥ अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्तु दिवं गतः ॥ २ ॥ कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥ इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ॥ उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥४ ॥ आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः) स न शोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥ स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥ तं तु नैवंविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति ॥ त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥ एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तदा ॥ वर्जनीया

हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥ स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावसतां पुरीम् ॥ तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ३७ ॥ न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम ॥ स त्वयापि सदा मान्यः स वै बंधुः स नः पिता ॥ ३८ ॥ तद्वचः पितुरेवाहं सम्मतं धर्मचारिणाम् ॥ कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ३९ ॥ धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ॥ भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ॥ निशाम्यतु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥ यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० पंचोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ॥ ततो मंदाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥ उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम ॥ २ ॥ न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ संमतश्चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥ यथा मृतस्तथा जीवन्यथा सति तथा सति ॥ यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥ परावरज्ञो यश्च स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप ॥ स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६ ॥ न त्वामेवंगुणैर्युक्तं प्रभवाभव कोविदम् ॥ अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् ॥ क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबंधेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ॥

हन्मि तीव्रेण दंडेन दंडार्हां पापकारिणीम् ॥ ९ ॥ कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥ गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ॥ तातं न परिगर्हेऽहं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥ को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ॥ स्त्रियः प्रियचिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥ अंतकाले हि भूतानि मुह्यंतीति पुरा श्रुतिः ॥ राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १३॥ साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ॥ तातस्य तदतिक्रांतं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हि समतिक्रांतं पुत्रो यः साधु मन्यते ॥ तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ॥ अति यत्तत्कृतं कर्म लोको धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बांधवांश्च नः ॥ पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ ॥ १७ ॥ क चारण्यं क च क्षात्रं क जटाः क च पालनम् ॥ ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ॥ १८ ॥ एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ ॥ १९ ॥ कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ॥ आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥ अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि॥ २२ ॥ श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ॥ स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ॥ भवता च विना भूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदं निखिलमप्यव्यं राज्यं पित्र्यमकंटकम् ॥ अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञः सह बांधवैः ॥ २५ ॥ इहैव

त्वामिषिंचंतु सर्वाः प्रकृतयः सह ॥ ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मंत्रविन्मंत्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अभिषिक्त-स्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ॥ विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥ अद्यार्य मुदिताः संतु सुहृदस्तेऽभिषेचने ॥ अद्य भीताः पलायंतु दुष्प्रदास्ते दिशो दश ॥ २९ ॥ आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ॥ अद्य तत्र भवंतं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥ शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ॥ बांधवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥ अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ॥ गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥ तथाभिरामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्य-मानः शिरसा महीपतिः ॥ नचैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान्मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३३ ॥ तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ॥ न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञ त्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥ तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ॥ तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सं० अयो० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्ञाति-मध्ये सुसत्कृतः ॥ १ ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥ पुरा भ्रातः पिता नः समातरं ते समुद्वहन् ॥ मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्क-मनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ॥ संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥ ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ॥ अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ॥ तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥ ६ ॥ तेन पित्राह-
मप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं प्राप्तो
निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ॥ सीतया चाप्रतिद्वंद्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥ भवानपि तथेत्येव पितरं
सत्यवादिनम् ॥ कर्तुमर्हति राजेंद्र क्षिप्रमेवाभिषिंचनात् ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत
प्रभुम् ॥ पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनंदय ॥ १० ॥ श्रूयते धीमता तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ॥
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन्प्रति॥११॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः
पितॄन्यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवंतो बहुश्रुताः ॥ तेषां वै समवेतानामपि
कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥ एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनंदन ॥ तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो
॥ १४ ॥ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरुपरंजय ॥ शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
प्रवेक्ष्ये दंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् ॥ आभ्यां तु सहितो वीर वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥त्वं राजा
भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ॥ गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि
दंडकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ॥
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ॥ चत्वारस्तनयवरा वयं नरेंद्रं सत्यस्थं भरत च राममाविषीद ॥१९॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अयोध्याकांडे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥
आश्वासयंतं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मोपेतमिदं वचः ॥ १ ॥ साधु राघव मा-

भूत्ते बुद्धिरेवं निरार्थका ॥ प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥ कः कस्य पुरुषो बंधुः किमाप्यं कस्य केनचित् ॥ एको हि जायते जंतुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ॥ उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥ यथा ग्रामांतरं गच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्वसेत् ॥ उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ॥ आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जंते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥ पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम ॥ आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकंटकम् ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधरा हित्वा नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन॥ अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात्कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रं पिता जंतोः शुक्रं शोणितमेव च ॥ संयुक्तमृतुमान्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥ गतः स नृपतिस्तत्र गंतव्यं यत्र तेन वै ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२॥ अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताञ्छोचामि नेतरान् ॥ ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लेभिरे ॥ १३ ॥ अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः॥अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति॥ १४॥यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ॥ दद्यात्प्रवसतां श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥१५ ॥ दानसंवनना ह्येते ग्रंथा मेधाविभिः कृताः ॥ यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥ स नास्ति परमित्येतत्कुरु बुद्धिं महामते ॥ प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥१७ ॥ सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ॥ राज्यं स त्वं निगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सं० अयोध्याकांडे अष्टोत्तरशततमः

सर्गः ॥ १०८ ॥ जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥ भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदि होक्तवान् ॥ अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसन्निभम् ॥ २ ॥ निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ॥ मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥ कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥ ४ ॥ अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथाशुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥ अधर्मं धर्मवेषेण यद्यहं लोकसंकरम् ॥ अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥ कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ॥ वहु मन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥ कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तो न्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताः संति राजानस्तद्वृत्ताः संति हि प्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकःप्रतिष्ठितः॥१०॥ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे॥ सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परं गच्छति चाक्षयम्॥११॥ उद्विजंते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः॥धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ॥ सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ॥ वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥ एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ॥ मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥ सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतम् ॥ १६ ॥ नैव लोभान्न मोहाद्वा नचाज्ञानात्तमोऽन्वितः ॥ सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः

॥ १७ ॥ असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैव देवा न पितरः प्रतीच्छंतीति नः श्रुतम् ॥१८॥ प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् ॥ भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनंद्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ॥ अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥ भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयंति हि ॥ सत्यं समनुवर्तंते सत्यमेव भजेत्ततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् ॥ आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥ कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ॥ भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः॥२४॥स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ॥प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥२५॥ वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन्॥२६॥ संतुष्टपंचवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये ॥ अकुहः श्रद्दधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः॥ २७ ॥ कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम्॥अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः॥२८॥शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ॥ तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥ अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥ सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकंपां प्रियवादितां च ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पंथानमाहुस्त्रिदिवस्य संतः ॥ ३१ ॥ तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ॥ धर्मं चरंतः सकलं यथावत्कांक्षंति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥ निंदाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ॥ बुद्ध्यानयैवंविधया चरंतं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं

नास्तिकमत्र विद्धि ॥ तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां स नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥ त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ॥ छित्त्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्द्विजाः स्वस्तिकृतं हुतं च ॥ ३५ ॥ धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ॥ अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥ इति ब्रुवंतं वचनं सदोषं रामं महात्मानमहीनसत्त्वम् ॥ उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७ ॥ न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं नच नास्ति किंचन ॥ समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥ स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ॥ निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसादनार्थं च मयैतदीरितम्॥३९॥इत्यार्षे श्रीम०वा०आदि०च०सं० अयो० नवोत्तरशततमः सर्गः॥१०९॥क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह॥जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥१॥ निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ॥ इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥ सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी तत्र निर्मिता ॥ ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥ स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ॥ असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ॥ स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥ यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥

बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥ नान्नवृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षः सतां वरे ॥ अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ॥ १०॥ अनरण्यान्महाराज पृथू राजा बभूव ह ॥ तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥ स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारो महायशाः ॥ १२ ॥ धुंधुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत ॥ १३ ॥ मांधातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः॥ भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यंत शत्रवः ॥ हैहयास्तालजंघाश्च शूराश्च शशबिंदवः ॥ १६ ॥ तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ॥ स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥१७॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ १८ ॥ ववंदे पद्मपत्राक्षी कांक्षिणी पुत्रमुत्तमम् ॥ एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ॥ १९ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवंतमुपाश्रितः ॥ तमृषिं साभ्युपागम्य कालिंदी त्वभ्यवादयत् ॥ २० ॥ स तामभ्यवदत्प्रीतो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २१ ॥ धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ॥२२॥ पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ॥ ततः सा गृहमागम्य पत्नी पुत्रमजायत ॥ २३ ॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ गरेण सह तेनैव तस्मात्स सगरोऽभवत ॥ २४ ॥ स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वा पर्वाणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥२५॥ असमंजस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् ॥ जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥ अंशु-

मानपि पुत्रोऽभूदसमंजस्य वीर्यवान् ॥ दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः ॥ काकुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २८ ॥ रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छंखणास्त्विवति नः श्रुतम् ॥ यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो न्यनीनशत् ॥ ३० ॥ शंखणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः । सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥ शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुवः ॥ प्रशुश्रु स्य पुत्रोऽभूदंबरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥ अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ॥ नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥ अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ॥ अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥ तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरः पुत्रो ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहतुमर्हसि ॥ प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अयोध्याकांडे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येह जातस्य भवंति गुरवः सदा ॥ आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥ पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ॥ मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥ इमां हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपा-

स्तथा॥एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम्॥५॥वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्य वर्तितुम्॥अस्याहि वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम्॥६॥भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव ॥ आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम॥७॥एवं मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयम् ॥प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥ यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ॥ न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥ यथा शक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च ॥ नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च॥१०॥स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ॥ आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥ एवमुक्तेन रामेण भरतः प्रत्यनंतरम् ॥ उवाच विपुलोरस्कः सूत परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इह तु स्थंडिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे संप्रसीदति ॥ १३ ॥ निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ॥ शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥ स तु राममवेक्षंतं सुमंत्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥ तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ॥ किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥ ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति ॥ न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम् ॥ पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघवः ॥ १८ ॥ आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ॥ उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥ ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥ एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ॥ अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमंजसा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञाय वचनं

रामो वचनमब्रवीत् ॥ एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव ॥ उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥ अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वंतु मे परिषदो मंत्रिणः शृणुयुस्तथा ॥ २४ ॥ न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ॥ एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥२५॥ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ॥ अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ॥ उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥२७॥ विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ॥ न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥ उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षांतं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥ अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ॥ भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ॥ अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० च० सं० अयोध्याकांडे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥१११॥ तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ॥ विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥ अंतर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः ॥ तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥ सदार्यौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥ ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ॥ भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४ ॥ कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ॥ ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते

पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ॥ अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं गंधर्वाः समहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥ ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ॥ रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ॥ कृतांजलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ राम धर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततम् ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥ रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रञ्जयितुं तदा ॥ ११ ॥ ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ॥ त्वामेव हि प्रतीक्षंते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥ इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ॥ शक्तिमानसि हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वाऽपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥ तमंके भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५ ॥ आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ॥ भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मंत्रिभिः ॥ सर्वकार्याणि संमंत्र्य महांत्यपि हि कारय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्चंद्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ॥ अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥ कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्या सुतमब्रवीत् ॥ तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चंद्रदर्शनम् ॥ २० ॥ अधिरोहार्यपादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ॥ एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं

विधास्यतः ॥ २१ ॥ सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥ स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥ फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनंदन ॥ तवागमनमाकांक्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥ २४ ॥ तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतंत्रं परंतप ॥ चतुर्दश हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥ २५ ॥ न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ॥ २६ ॥ शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥ मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनंदन ॥ इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥ स पादुके ते भरतः स्वलंकृते महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मवित् ॥ प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं गुरूंश्च मंत्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ ॥ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥ तं मातरो बाष्पगृहीतकंठयो दुःखेन नामंत्रयितुं हि शेकुः ॥ स चैव मातॄरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ॥ आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ॥ अग्रतः प्रययुः सर्वे मंत्रिणो मंत्रपूजिताः ॥ २ ॥ मंदाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ॥ प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ॥ आश्रमं यत्र स मुनिर्भर-

द्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ अवतीर्य रथात्पादौ ववंदे कुलनंदनः ॥६॥ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥७॥ एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता॥ प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः॥८॥स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः॥राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः॥ चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम॥१०॥एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह॥वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ॥ अयोध्यायां महाप्राज्ञः योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥१३ ॥ निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ॥ अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे ॥ यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥ अनृणः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ॥ यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिं तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृतांजलिः ॥ आमंत्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः ॥ भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मंत्रिभिः ॥१९॥यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः॥ पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी॥२०॥ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् ददृशुस्तां पुनः सर्वे गंगां शिवजलां नदीम्॥२१॥तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबांधवः॥ शृंगवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः॥२२॥शृंगवेरपुराद्भूय अयोध्यां संददर्श ह॥अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवार्जिताम्

॥ २३ ॥ भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते ॥ निराकारा निरानंदा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च सा० अयो० त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥११३॥ स्निग्धगंभीरघोषेण स्यंदनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥ बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम ॥ तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥ राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३ ॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मतप्तविहंगमाम् ॥ लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥ विधूमामिव हेमाभां शिखामग्नेः समुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ॥ ५ ॥ विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥ सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ॥ प्रशांतमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः॥ सुत्या काले सुनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरंतीं नवं तृणम् ॥ गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १०॥ सहसा चरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम् ॥ संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धां वसंतांते मत्तभ्रमरशालिनीम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लांतां वनलतामिव॥१२॥संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवांबुधरैर्युताम् ॥१३॥ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैःशरावैरभिसंवृताम्॥ हतशौंडामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ॥ उपयुक्तोनकां भग्नां प्रपां निपातितामिव ॥

॥ १५ ॥ विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ॥ भूमौ बाणैर्विनिकृतां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥
॥ १६ ॥ सहसा युद्धशौंडेन हयारोहेण वाहिताम् ॥ (निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥
॥ १ ॥ शुष्कतोयां महामत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर्युताम् ॥ प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् ॥
॥ २ ॥ पुरुषस्याप्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिव शोकेन गात्रयाष्टिमभूषणाम् ॥ ३ ॥ प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ ४ ॥ निहतां प्रतिसैन्येन वडवामिव पातिताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयंतं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत्॥१८॥किं नु खल्वद्य गंभीरो न मूर्च्छितो निशाम्यते ॥ यथा पुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगंधश्च माल्यगंधश्च मूर्च्छितः ॥ चंदनागुरुगंधश्च न प्रवाति समंततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्च सुस्निग्धहयनिःस्वनः ॥ प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः ॥ २१ ॥ नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ चंदनागुरुगंधांश्च महार्हाश्च वनस्रजः ॥ २२ ॥ गते रामे हि तरुणाः संतप्ता नोपभुंजते ॥ बहिर्यात्रां न गच्छंति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाः संप्रवर्तंते रामशोकार्दिते पुरे ॥ सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता ॥ २४ ॥ नहि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ॥ कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ २५ ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवांबुदः ॥ तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ संपतद्भिरयोध्यायां नाभिभांति महापथाः ॥ इति ब्रुवन्सारथिना दुःखितो भरतस्तदा ॥ २७ ॥ अयोध्यां संप्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः ॥ तेन हीनां नरेंद्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ २८ ॥ तदा तदंतःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम् ॥

निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान्मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ ततो निक्षिप्य मातॄस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः ॥ भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ नंदिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामंत्रयेऽत्र वः ॥ तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥ गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम ॥ रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ अब्रुवन्मंत्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥ सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ॥ वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥ नित्यं ते बंधुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ॥ मार्गमार्यप्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥ मंत्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥ प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिभाष्य च ॥ आरुरोह रथं श्रीमाञ्शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥ आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मंत्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नंदिग्रामो यतो भवेत् ॥ १० ॥ बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥ रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ नंदिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुके ॥ १२ ॥ भरतस्तु ततः क्षिप्रं नंदिग्रामं प्रविश्य सः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमभाषत ॥ १३ ॥ एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासमुत्तमम् ॥ योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमंडलम् ॥ १५ ॥ छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ

मतौ ॥ आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रा तु मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् ॥ तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ॥ चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥ ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ॥ निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्जिताम् ॥ १९ ॥ राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ॥ राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवाम्यहम् ॥ २० ॥(अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ॥ प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशाः ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मंत्रिभिः सह ॥ २ ॥) सवल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ॥ नंदिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २१ ॥ सवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥ भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयम् ॥२२॥ ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ॥ तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥२३॥ तदा हि यत्कार्यमुपैति किंचिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ॥ स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावन् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अयो० पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

प्रतियाते तु भरते वसन्रामस्तदा वने ॥ लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥ ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥ नयनैर्भ्रुकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शंकिताः ॥ अन्योन्यमुपजल्पंतः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शंकितः ॥ कृतांजलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥ न कच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि ॥ दृश्यते विकृतं येन विक्रियंते तपस्विनः ॥ ५ ॥ प्रमादाच्चरितं किंचित्कच्चिन्नावरजस्य मे ॥

लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः ॥ ६ ॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ॥ प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीतायुक्तां न वर्तते ॥ ७ ॥ अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ॥ वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा ॥ चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः॥९॥त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रतिवर्तते॥रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयंति मिथः कथाः ॥ १०॥ रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः ॥ उत्पाट्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥ धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२ ॥ त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ॥ तदाप्रभृति रक्षांसि विप्र कुर्वंति तापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयंति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयुज्य च तापसान् ॥ प्रतिघ्नंत्यपरान्क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थितान् ॥ १५ ॥ तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च ॥ रमंते तापसांस्तत्र नाशयंतोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपंति स्रुग्भांडानग्नीन्सिंचंति वारिणा ॥ कलशांश्च प्रमर्दंति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्राजिघांसवः ॥ गमनायान्यदेशस्य चोदयंत्यृषयोऽद्य माम् ॥ १८ ॥ तत्पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु ॥ दर्शयंति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् ॥ अश्वस्याश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा राम प्रवर्तते ॥ सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्य संदेहो नित्यं युक्तस्य राघव ॥ समर्थस्यापि साहितो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवंतं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुं

समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ अभिनंद्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ॥ स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥ रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे ॥ २५ ॥ आश्रममृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहौ स राघवः ॥ राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ राघवस्त्वपयातेषु सर्वेष्वनुचिंतयन् ॥ न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १॥ इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः॥ सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥ स्कंधावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिंत्य राघवः ॥ प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४ ॥ सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववंदे महायशाः ॥ तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥५॥ स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् ॥ सौमित्रिं च महाभागं सीतां च समसांत्वयन् ॥ ६ ॥ पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामामंत्र्य सत्कृताम् ॥ सांत्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥ अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥ ८ ॥ रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरंतरम् ॥ ९ ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ॥ उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ॥ अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निबर्हिताः ॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया ॥ दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ १२ ॥ तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां तपस्विनीम् ॥

अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३॥ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः॥ सीतामालोक्य धर्मज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ॥ श्रेयोऽर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥ अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ॥ तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी ॥ तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥ शिथिलां वलितां वृद्धां जरापांडुरमूर्धजाम्॥सततं वेपमानांगीं प्रवाते कदलीमिव ॥१८॥ तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम्॥अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरन् ॥१९॥ अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दयान्विताम् ॥ बद्धांजलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम्॥ सांत्वयंत्यब्रवीद्वृद्धा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानवृद्धिं च मानिनि ॥ अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥ नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाऽशुभः॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २३ ॥ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥ नातो विशिष्टं पश्यामि बांधवं विमृशंत्यहम् ॥ सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥ नत्वेवमनुगच्छंति गुणदोषमसत्स्त्रियः॥ कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरंति याः ॥ २६ ॥ प्राप्नुवंत्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु ताद्विधाः ॥ २७ ॥ त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यंति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥२८॥ तदेवमेतं त्वमनुव्रता सती पतिप्रधाना समयानुवर्तिनी ॥ भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च

ततः समाप्स्यासि ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसूयया ॥ प्रतिपूज्य वचो मंदं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्यमार्यायां यन्मां त्वमनुभाषसे ॥ विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येष भवेद्भर्ता अनार्यो वृत्तिवर्जितः ॥ अद्वैधमत्र वर्तव्यं तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥ किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेंद्रियः ॥ स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः॥४॥यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः ॥ तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेन नृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥ आगच्छंत्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ॥ समाहितं हि मे श्वश्र्वा हृदये यात्स्थिरं मम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसन्निधौ ॥ अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥ न विस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ॥ रोहिणी न विना चंद्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥ एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोके महीयंते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२॥ ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ॥ शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयंत्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे ॥ तत्संश्रित्य बलं सीते छंदये त्वां शुचिव्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि ॥ प्रीता चास्म्युच्यतां सीते करवाणि प्रियं च किम् ॥ १५ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मंदविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमान्विताम्

॥ १६ ॥ सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराऽभवन् ॥ सफलं च प्रहर्षं ते हंत सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥ इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ॥ अंगरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥ अंगरागेण दिव्येन लिप्तांगी जनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सा वस्त्रमंगरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ॥ मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥२१॥ प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ॥ श्लिष्टांजलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥ तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ॥ वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २३ ॥ स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ॥ राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ॥ यथाभूतं च कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्ता तु सा सीता तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ॥ क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥ तस्य लांगलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमंडलम् ॥ अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥ स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुगुंठितसर्वांगीं विस्मितो जनकोऽभवत् ॥ २९ ॥ अनपत्येन च स्नेहादंकमारोप्य च स्वयम् ॥ ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥ अंतरिक्षे च वागुक्ता प्रतिमामानुषी किल ॥ एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ॥ अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्त्वा चा-

स्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे॥तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात्॥३३॥ पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ॥ चिंतामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ॥ प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥३५॥ तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि पार्थिवः ॥ चिंतार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥३६॥अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्स चिंतयन् ॥ सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता चिंतयानस्य संततम् ॥ स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ॥ दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ॥ तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्ने-ष्वपि नराधिपः ॥ ४० ॥ तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना॥ समवाये नरेंद्राणां पूर्वमामंत्र्य पार्थिवान्॥४१॥इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः॥तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ॥ ४२ ॥ तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥४३॥ सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्म-णेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ॥ तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥ निमेषांतरमात्रेण तदानम्य महा-बलः ॥ ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ॥ तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना ॥

चद्यता दातुमुद्यस्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानां नतु तदा प्रतिजग्राह राघवः ॥ अविज्ञाय पितुश्छंदमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥ ततः श्वशुरमामंत्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥ मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना ॥ भार्यार्थं लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥ एवं दत्तास्मि रामाय तथा तस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ॥ ११८ ॥ अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ॥ पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ॥ यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं च श्रुतं मया ॥ ॥ २ ॥ रमेयं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि ॥ रविरस्तंगतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शुभाम् ॥ ३ ॥ दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥ एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः॥ सहिता उपवर्तंते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥५॥ अग्निहोत्रे च ऋषिणा हुते च विधिपूर्वकम् ॥ कपोतांगारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः॥६॥अल्पवर्णा हि तरवो घनीभूताः समंततः ॥ विप्रकृष्टेंद्रिये देशे न प्रकाशंति वै दिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरसत्त्वानि प्रचरंति समंततः ॥ तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८ ॥ संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रो दृश्यतेऽभ्युदितोंऽबरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ॥ कथयंत्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता ॥ १० ॥ अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ॥ प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ ॥ सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी

ययौ ॥ १२ ॥ तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः ॥ राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ ॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ॥ प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजम् ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥ ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननाम् ॥ अर्चितस्तापसैः सर्वैरुवास रघुनंदनः ॥ १६ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ॥ वसंत्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणम् ॥ अदंत्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ २० ॥ एष पंथा महर्षीणां फलान्याहरतां वने ॥ अनेन तु वनं दुर्गं गंतुं राघव ते क्षमम् ॥ २१ ॥ इतीरितां प्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ॥ वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमंडलम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामयोध्याकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ समाप्तमयोध्याकांडम् ॥ ॥ छ ॥ अतः परमारण्यकांडम् ॥ तस्यायमाद्यश्लोकः ॥ प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामो ददर्श दुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलम् ॥ १ ॥

अथ वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डं समाप्तम्।

अथ श्रीवा०रामायणे अरण्यकाण्डं प्रारभ्यते ।

* अरण्यकाण्डम् ३. *
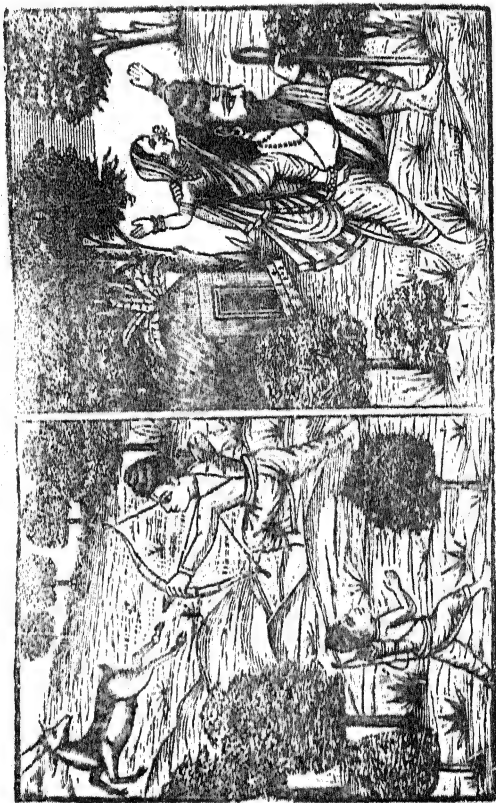
श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामो ददर्श दुर्धर्षस्तापसाश्रमम-ण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्मया लक्ष्म्या समावृतम् ॥ यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमंड-लम् ॥ २ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसंघैः समावृतम् ॥ ३ ॥ पूजितं चोपनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भांडैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥ समि-द्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलि-होमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ पुष्पैश्चान्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥ फलमू-लाशनैर्दांतैश्चीरकृष्णाजिनांबरैः ॥ सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥७॥ पुण्यैश्च नियताहारैः शोभि-तं परमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम्॥ तद्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममंडलम् ॥९॥अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः॥ दिव्यज्ञा-नोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ १० ॥ अभिजग्मुस्तदा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ ते तु सोममिवोद्यंतं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ मंग-लानि प्रयुंजानाः प्रत्यगृह्णन्दृढव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ॥ ददृशुर्वि-स्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥ वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यभूतान्द-दृशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥ अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ॥ अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन् ॥ १५ ॥ ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ॥ आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मंगलानि प्रयुंजाना मुदा परमया युताः ॥ मूलं पुष्पं फलं सर्वमाश्रमं च

महात्मनः ॥ १७ ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्रांजलयोऽब्रुवन् ॥ धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः ॥ १८ ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दंडधरो गुरुः ॥ इंद्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव ॥ १९ ॥ राजा तस्माद्वरान्भोगान्रम्यान्भुंक्ते नमस्कृतः ॥ ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ २० ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ न्यस्तदंडा वयं राजञ्जितक्रोधा जितेंद्रियाः २१ ॥ रक्षणीयास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम्॥ वन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥ तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ आमंत्र्य स मुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥ नानामृगगणाकीर्णमृक्षशार्दूलसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कूजमानशकुनिझिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥ सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ॥ ददर्श गिरिशृंगाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षं महावक्त्रं विकटं विकटोदरम् ॥ बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवांतकम् ॥ ६ ॥ त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतान्दश ॥ सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ ७ ॥ अवसज्यायसे शूले विनदंतं महास्वनम् ॥ स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ ८ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः प्रजाकाल इवांतकः ॥ स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम्॥९॥

अंकेनादाय वैदेहीमपक्रम्य तदाऽब्रवीत् ॥ युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ १० ॥ प्रविष्टौ दंडकारण्यं शरचापासिपाणिनौ ॥ कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह ॥ ११ ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ॥अहं वनामिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः॥१२॥चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ १३ ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रांता जनकात्मजा ॥ सीता प्रवेपितोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधांकगतां शुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्य सौम्य नरेंद्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् ॥ मम भार्यां शुभाचारां विराधांके प्रवेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ययाहं सर्वभूतानां प्रियः प्रस्थापितो वनम् ॥ अद्येदानीं सकामा सा या माता मध्यमा मम ॥ २० ॥ परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे॥पितुर्विनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा॥२१॥इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुतः ॥ अब्रवील्लक्ष्मणःक्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥२२॥ अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ॥ मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे॥२३॥शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः॥विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ॥ तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥ मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोऽस्य महान्महोरसि ॥ व्यपनयतु

तनोश्च जीवितं पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अरण्य० द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ (इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान्राक्षसं प्रहसन्निव ॥ को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यसि यथा सुखम् ॥ १ ॥) अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् ॥ पृच्छतो मम हि ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् ॥ पृच्छंतं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दंडकान् ॥ ३ ॥ तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हंत वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ॥ ४ ॥ पुत्रः किल जवस्याहं माता मम शतह्रदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥ तपसा चाभिसंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ६ ॥ उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् ॥ त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ७ ॥ तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्र धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् ॥ रणे प्राप्स्यसि संतिष्ठ न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ९ ॥ ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशिताञ्शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसंधाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥ धनुषा ज्यागुणवता सप्तबाणान्मुमोच ह ॥ रुक्मपुंखान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः ॥ निपेतुः शोणिता दिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२ ॥ स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवांतकः ॥ १४ ॥ अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः ॥ विराधे राक्षसे

तस्मिन्कालांतकयमोपमे ॥ १५ ॥ स प्रहस्य महारौद्रः स्थित्वाऽजृंभत राक्षसः ॥ जृंभमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान्संरोध्य राक्षसः ॥ विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥ तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखैश्छिन्नं शूलं तस्यापतद्भुवि ॥ पपाताशनिना च्छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥ तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पाविवोद्यतौ ॥ तूर्णमापेततुस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥ स वध्यमानः सुभृशं भुजाभ्यां परिगृह्य तौ ॥ अप्रकंप्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातु-मैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वयमलं तावत्पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥ यथा चेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः ॥ अयमेव हि नः पंथा येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥ स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः ॥ बालाविव स्कंधगतौ चकारातिबलोद्धतः ॥ २४ ॥ तावारोप्य ततः स्कंधं राघवौ रजनीचरः ॥ विराधो विनदन्घोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥ २५ ॥ वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ॥ नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अरण्यकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ह्रियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा सीतारघूत्तमौ ॥ उच्चैःस्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुमहाभुजौ ॥ १ ॥ एष दाशरथी रामः सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सह-लक्ष्मणः ॥ २ ॥ मामृक्षा भक्षयिष्यंति शार्दूलद्वीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सृज काकुत्स्थौ नमस्ते रक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः

॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं बभंज ह ॥ रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥ स भग्नबाहुः संविग्नः पपाताशु विमूर्च्छितः ॥ धरण्यां मेघसंकाशो वज्राभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सूदयंतौ तु राक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थंडिले निष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः ॥ निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोऽयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥ कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वनेऽस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः ॥ इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ १३॥ हतोऽहं पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै॥ मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ ॥१४॥ कौसल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया॥ वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः॥१५॥ अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥ तुंबुरुर्नाम गंधर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि ॥१६ ॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः ॥ यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १७ ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति ॥ अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह ॥१८॥ इति वैश्रवणो राजा रंभासक्तमुवाच ह ॥ तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात् ॥ १९ ॥ भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परंतप ॥ इतो वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान् ॥ २० ॥ अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयोऽभि-

धास्यति ॥ २१ ॥ अवटे चापि मां राम: निक्षिप्य कुशली व्रज ॥ रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातन: ॥ २२ ॥ ॥ अवटे ये निधीयंते तेषां लोका: सनातना: ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः ॥ २३ ॥ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २४ ॥ कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मणः ॥ वनेऽस्मिन्सुमहाञ्छ्वभ्रः खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततःखनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् ॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ तं मुक्तकंठमुत्क्षिप्य शंकुकर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदंतं भैरवस्वनम् ॥ २८ ॥ तमाहवे दारुणमाशुविक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ ॥ मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदंतमुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ॥ समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥ स्वयं विराधेन हि मृत्युमात्मनः प्रसह्य रामेण यथार्थमीप्सितः ॥ निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ॥ बिलं च तेनातिबलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्यां प्रदरे निपात्य तम् ॥ ननंदतुर्वीतभयौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ॥ (ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ॥ विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ॥ १ ॥)॥३३॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ हत्वा तु तं भीमबलं विराधं

राक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ कष्टं वनमिदं दुर्गं नच स्मो वनगोचराः ॥ २ ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभंगं तपोधनम्॥ आश्रमं शरभंगस्य राघवोऽभिजगाम ह ॥ ३ ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ समीपे शरभंगस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ ४ ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ रथप्रवरमारूढमाकाशे विबुधानुगम् ॥ ५ ॥ असंस्पृशंतं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ संप्रभाभरणं देवं विरजोंबरधारिणम् ॥ ६ ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ हरितैर्वाजिभिर्युक्तमंतरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥ ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ पांडुराभ्रघनप्रख्यं चंद्रमंडलसन्निभम् ॥ ८ ॥ अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदंडे महाधने ॥ ९ ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ॥ गंधर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैडयन् ॥ सह संभाषमाणे तु शरभंगेन वासवे ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ रामोऽथ रथमुद्दिश्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतम् ॥ १२ ॥ अर्चिष्मंतं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपंतमिवादित्यमंतरिक्षगतं रथम्॥१३॥ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः ॥ अंतरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४ ॥ इमे च पुरुषव्याघ्र ये तिष्ठंत्यभितो दिशम् ॥ शतं शतं कुंडलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥१५॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६ ॥ उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसंनिभाः ॥ रूपं बिभ्रति सौमित्रे पंचविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥ एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा ॥ यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यंते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ

लक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान्रथे ॥ १९ ॥ तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयता-मिति ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभंगाश्रमं प्रति ॥ २० ॥ ततः समभिगच्छंतं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ॥ शरभंगमनुज्ञाप्य विबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ॥ निष्ठां नयत तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥२२॥ जितवंतं कृतार्थं हि तदाहमचिरादिमम् ॥ कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम् ॥ २३ ॥ (निष्पादयित्वा यत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति) अथ वज्री तमामंत्र्य मानयित्वा च तापसम् ॥ रथेन हयमुक्तेन ययौ दिवमरिंदमः ॥ २४ ॥ प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदः ॥ अग्निहोत्रमुपासीनं शरभंगमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ॥ निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमंत्रिता ॥ २६ ॥ ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत राघवः ॥ शरभंगश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत ॥ २७ ॥ मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति ॥ जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रा-पमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः ॥ ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रिया-तिथिम् ॥ २९ ॥ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना ॥ समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं चावरं परम् ॥ ३० ॥ अक्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः ॥ ब्राह्माश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ऋषिणा शरभंगेन राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ अहमेवाहरिष्यामि सर्वाँल्लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ॥ शरभंगो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥ इह राम महातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५ ॥ (सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं

शुचौ देशे तपस्विनम् ॥ रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ १ ॥) इमां मंदाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज ॥ नदीं पुष्पोडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यसि ॥ ३६ ॥ एष पंथा नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम् ॥ यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३७ ॥ ततोऽग्निं स समाधाय हुत्वा चाज्येन मंत्रवत् ॥ शरभंगो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३८ ॥ तस्य रोमाणि केशांश्च तदा वह्निर्महात्मनः ॥ जीर्णां त्वचं तदस्थीनि यच्च मांसं च शोणितम् ॥ ३९ ॥(रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहात्मवान्)॥ स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ॥ उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगो व्यरोचत ॥ ४० ॥ स लोकानां हिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४१ ॥ स पुण्यकर्मा भुवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह॥पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननंद सुस्वागतमित्युवाच ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ शरभंगे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः ॥ अभ्यगच्छंत काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥ वैखानसा वालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः ॥ २ ॥ दंतोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ॥ गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः ॥ ३ ॥ मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे ॥ आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थंडिलशायिनः ॥ ४ ॥ तथोर्ध्ववासिनो दांतास्तथार्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पंचतपोऽन्विताः ॥ ५ ॥ सर्वे ब्राह्मया श्रिया युक्ता दृढयोगसमाहिताः ॥ शरभंगाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥ अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ॥ ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समागताः ॥ ७ ॥ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च

महारथः ॥ प्रधानश्चापि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥ पितृव्रतत्वं सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षंतुमर्हसि॥ १०॥ अधर्मः सुमहान्नाथ भवेत्तस्य तु भूपतेः ॥ यो हरेद्बलिषड्भागं नच रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥ युंजानः स्वानिव प्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव ॥ नित्ययुक्तः सदा रक्षन्सर्वान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥ प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥ यत्करोति परं धर्ममनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥ सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्हन्यते भृशम् ॥ १५ ॥ एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥ पंपानदीनिवासानामनुमंदाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥ एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥ ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परा त्वत्तो गतिर्वीर पृथिव्यां नोपपद्यते ॥परिपालय नः सर्वान्राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ॥ इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥ नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम् ॥ केवलेन स्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया ॥ २२ ॥ विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम् ॥ पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ २३ ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया ॥ तस्य मेयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनां

रणे शत्रून्हंतुमिच्छामि राक्षसान् ॥ पश्यंतु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वा वरं चापि तपोधनानां वर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ॥ तपोधनैश्चापि सहार्यदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ सततं विविधैर्द्रुमैः ॥ काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकांते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र तापसमासीनं मल-पंकजधारिणम् ॥ रामः सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोधनमभाषत ॥५॥ रामोऽहमस्मि भगवन्भवंतं द्रष्टुमागतः ॥ तन्माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्य ततो धीरो रामं धर्मभृतां वरम् ॥ समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ राम सत्यभृतां वर ॥ आश्रमोऽयं त्वयाक्रांतः सनाथ इव सांप्रदम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः ॥ देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥ चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः ॥ इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥ ॥ १०॥ उपागम्य च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः ॥ सर्वांल्लोकाञ्जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥ तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ॥ मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥१२ ॥ तमुग्रपदसंदीप्तं महर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान्रामो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वत्र कुशलः सर्वभूत-

हिते रतः ॥ आख्यातं शरभंगेन गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महता युतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यतामिति ॥ ऋषिसंघानुचरितः सदा मूलफलैर्युतः ॥ १७ ॥ इममाश्रममागम्य मृगसंघा महीयसः ॥ अहत्वा प्रतिगच्छंति लोभयित्वाऽकुतोभयाः ॥ १८ ॥ नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं धीरो विगृह्य सशरं धनुः ॥ तानहं सुमहाभाग मृगसंघान्समागतान् ॥ २० ॥ हन्यां निशितधारेण शरेणानतपर्वणा ॥ भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ तमेवमुक्त्वोपरमं रामः संध्यामुपागमत् ॥ ॥ २२ ॥ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥ ततः शुभं तापसयोग्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥ ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ रामस्तु सहसौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ उत्थाय च यथाकालं राघवः सह सीतया ॥ उपस्पृश्य सुशीतेन तोयेनोत्पलगंधिना ॥ ॥ २ ॥ अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥ उदयंतं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥ सुखोषिताः स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः ॥ आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयंति नः ॥ ५ ॥ त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममंडलम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दंडकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः

सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ धर्मनित्यैस्तपोदांतैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नातिविराजते ॥ अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे गंतुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ॥ ववंदे सहसौमित्रिः सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशंतौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुंगवः ॥ गाढमाश्लिष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानं राम सौमित्रिणा सह ॥ सीतया चानया सार्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं रम्यं दंडकारण्यवासिनाम् ॥ एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ॥ प्रशस्तमृगयूथानि शांतपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥ फुल्लपंकजखंडानि प्रसन्नसलिलानि च ॥ कारंडवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥ गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु ॥ आगंतव्यं च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ॥ १७ ॥ ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा ॥ ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः ॥ ॥१८॥ आबध्य च शुभे तूणी चापे चादाय सस्वने ॥ निष्क्रांतावाश्रमाद्गंतुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥१९॥ शीघ्रं तौ रूपसंपन्नावनुज्ञातौ महर्षिणा ॥ प्रस्थितौ धृतचापासी सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनंदनम् ॥ हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अधर्मं तु सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ॥ निवृत्तेन च शक्योऽयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥ त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवंत्युत ॥

मिथ्यावाक्यं तु परमं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥ परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥ मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ ४ ॥ कुतोऽभिलषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ॥ तव नास्ति मनुष्येंद्र न चाभूत्ते कदाचन ॥ ५ ॥ मनस्यपि तथा राम नचैतद्विद्यते क्वचित् ॥ स्वदारनिरतश्चैव नित्यमेव नृपात्मजः ॥ ६ ॥ धर्मिष्ठः सत्यसंधश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥ (सत्यसंध महाभाग श्रीमाँल्लक्ष्मणपूर्वज ॥) त्वयि धर्मश्च सत्यं च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तच्च सर्वं महाबाहो सत्यं वोढुं जितेंद्रियैः ॥ तव वश्येंद्रियत्वं च भूतानां शुभदर्शन ॥ ८ ॥ तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ॥ निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दंडकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तं वचनं दंडका इति विश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिंताकुलं मनः ॥ तद्वृत्तं चिंतयंत्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥ नहि मे रोचते वीर गमनं दंडकान्प्रति ॥ कारणं तत्र वक्ष्यामि वदंत्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥ त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः ॥ दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्कच्चित्कुर्याः शरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येंधनानि च ॥ समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥ पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्छुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिंद्रः शचीपतिः ॥ खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ॥ संन्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठत ॥ १८ ॥ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ॥ वने तु विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः

॥ १९ ॥ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ॥ विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥२०॥ नित्यं शस्त्रं परिवहन्क्रमेण स तपोधनः ॥ चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥२१॥ ततः सरौद्राभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्षितः ॥ तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥ एवमेतपुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ अग्निसंयोगवद्धेतुः शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ २३ ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारय त्वां तु शिक्षये ॥ न कथं च सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ २४ ॥ बुद्धिर्वैरं विना हंतुं राक्षसान्दंडकाश्रितान् अपराधं विना हंतुं लोको वीर न मंस्यते ॥ २५ ॥ क्षत्त्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम् ॥ धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ क च शस्त्रं क च वनं क च क्षात्रं तपः क च ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥ कदर्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्त्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८ ॥ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम ॥ यदि राज्यं हि संन्यस्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥ धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः ॥ प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभते सुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने ॥ सर्वं तु विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुपाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कः समर्थः ॥ विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया ॥ श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीम् ॥ १ ॥ हितमुक्तं त्वया देवि

स्निग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशंत्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥ किं नु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥ ते चार्ता दंडकारण्ये मुनयः संशितव्रताः॥मां सीते स्वयमागम्य शरण्यं शरणं गताः॥४॥वसंतः कालकालेषु वने मूलफलाशनाः ॥ न लभंते सुखं भीरु राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥५॥(कालेकाले च निरता नियमैर्विविधैरपि॥) भक्ष्यंते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ते भक्ष्यमाणा मुनयो दंडकारण्यवासिनः ॥ ६ ॥ अस्मानभ्यवपद्यैते मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् ॥ ७ ॥ कृत्वा वचनशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ प्रसीदंतु भवंतो मे ह्रीरेषा तु ममातुला ॥ ८ ॥ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपास्थितः ॥ किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥ सर्वैरेवं समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ राक्षसैर्दंडकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ १० ॥ अर्दिताः स्म भृशं राम भवान्नस्तत्र रक्षतु ॥ होमकाले तु संप्राप्ते पर्वकालेषु चानघ ॥ ११ ॥ धर्षयंति स्म दुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् ॥ १२ ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ कामं तपःप्रभावेण शक्ता हंतुं निशाचरान् ॥ १३ ॥ चिरार्जितं नचेच्छामस्तपः खंडयितुं वयम् ॥ बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ॥ १४ ॥ तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः॥ तदर्द्यमानान्रक्षोभिर्दंडकारण्यवासिभिः ॥ १५ ॥ रक्षकस्त्वं स च भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम् ॥ ॥ १६ ऋषीणां दंडकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ १७ ॥ मुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ अप्यहं जीवितं

जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥ १८ ॥ नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय कथं पुनः ॥ मम स्नेहाच्च सौहार्दादिद-मुक्तं त्वया वचः ॥ २० ॥ परितुष्टोऽस्म्यहं सीते नह्यनिष्टोऽनुशास्यते ॥ सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव शोभने ॥ सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ॥ रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २२॥ इत्यार्षे श्रीम० रा० आ० च० सा० अरण्यकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुशोभना ॥ पृष्ठ-तस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥१॥ तौ पश्यमानौ विविधाञ्शैलप्रस्थान्वनानि च ॥ नदीश्च विवि-धा रम्या जग्मतुः सह सीतया ॥ २ ॥ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसि च सपद्मानि युतानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥ यूथबंधांश्च पृषतां मदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादंबैः संकुलं जलजातिभिः ॥ ६ ॥ प्रसन्नस-लिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो नतु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥ ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महा-मुने ॥ कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ॥ प्रभावं सरसः क्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १० ॥ इदं पंचाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ॥ निर्मितं तपसा राम मुनिना मांडकर्णिना ॥ ११ ॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं मांडकर्णिर्महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणि

वायुभक्षो जलाशये ॥ १२ ॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १३ ॥ अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः॥इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः ॥ १४ ॥ ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वदेवैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाप्सरसः पंच विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १५ ॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः॥नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये ॥१६॥ ताश्चैवाप्सरसः पंच मुनेः पत्नीत्वमागताः ॥ तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नंतर्हितं गृहम् ॥ १७ ॥ तत्रैवाप्सरसः पंच निवसंत्यो यथासुखम् ॥ रमयंति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥१८॥ तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः॥ श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ १९ ॥ आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ॥ राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २० ॥ एवं कथयमानः स ददर्शाश्रममंडलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २१ प्राविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ॥ तदा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममंडले ॥ २२ ॥ उषित्वा ससुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् ॥ क्वचित्परिदशान्मासानेकसंवत्सरं क्वचित् ॥ २४ ॥ क्वचिच्च चतुरो मासान्पंचषट्चापरान्क्वचित् ॥ अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ २५ ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ तत्र संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ २६ ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ परिसृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥२७॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह ॥ स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः ॥ २८ ॥ तत्रापि न्यवसद्रामः किंचित्कालमरिंदमः ॥ अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् ॥ २९ ॥

उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ नतु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ ३१ ॥ कुत्राश्रमपदं रम्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ प्रसादार्थं भगवतः सानुजः सह सीतया ॥ ३२ ॥ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ मनोरथो महानेष हृदि संपरिवर्तते ॥ ३३ ॥ यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ ३४ ॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥ अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ ३५ ॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ ३६ ॥ अयमाख्यामि ते राम यत्रागस्त्यो महामुनिः ॥ योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः ॥ दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३७ ॥ स्थलीप्रायवनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाविहगनादिते ॥ ३८ ॥ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाशयाः ॥ हंसकारंडवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३९ ॥ तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय वनखंडस्य पार्श्वतः ॥ ४० ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमंतरम् ॥ रमणीये वनोद्देशे बहुपादपशोभिते ॥ ४१ ॥ रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह ॥ स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंयुतः ॥ ४२ ॥ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते ॥ ४३ ॥ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ॥ प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सह सीतया ॥ ४४ ॥ पश्यन्वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान्

॥ ४५ ॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥ यथा हीमे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ४८ ॥ पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः ॥ गंधोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ४९ ॥ तत्रतत्र च दृश्यंते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च परिदृश्यंते दर्भा वैदूर्यवर्चसः ॥ ५० ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५१ ॥ विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः ॥ पुण्योपहारं कुर्वंति कुसुमैः स्वयमर्जितैः ॥ ५२ ॥ ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५३ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५४ ॥ इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः ॥ भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५५ ॥ धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ॥ आमंत्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५६ ॥ भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् ॥ तान्द्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५७ ॥ ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५८ ॥ ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ॥ भित्त्वाभित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥ विनाशितानि संहृत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६० ॥ अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥ अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६१ ॥ ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेऽवनेजनम् ॥

भ्रातरं निष्क्रमस्वेति चेल्वलः समभाषत ॥ ६२ ॥ स तदा भाषमाणं तु भ्रातरं विप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६३ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ॥ भ्रातुस्तु मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६४ ॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रितम् ॥ प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६५ ॥ सोऽभ्यद्रवद्द्विजेंद्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६६ ॥ तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकंपया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६७ ॥ एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तं गतः सूर्यः संध्याकालोऽभ्यवर्तत ॥ ६८ ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं चाभ्यवादयत् ॥ ६९ ॥ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तु मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७० ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते रविमंडले ॥ भ्रातरं तमगस्त्यस्य ह्यामंत्रयत राघवः ॥ ७१ ॥ अभिवादये त्वा भगवन्सुखमस्म्युषितो निशाम् ॥ आमंत्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥ गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनंदनः ॥ यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७३ ॥ नीवारान्पनसान्सालान्वंजुलांस्तिनिशांस्तथा ॥ चिरिबिल्वान्मधूकांश्च बिल्वानथ च तिंदुकान् ॥ ७४ ॥ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरुपशोभितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कांतारपादपान् ॥ ७५ ॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥ ततोऽब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७७ ॥ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षांता मृगद्विजाः ॥ आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ७८ ॥ अगस्त्य इति विख्यातो

लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रांतश्रमापहः ॥ ७९ ॥ प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमाला-परिष्कृतः ॥ प्रशांतमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८० ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥ तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः ॥ दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८२ ॥ यदाप्रभृति चाक्रांता दिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशांता रजनीचराः ॥ ८३ ॥ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥८४॥ मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः ॥ संदेशं पालयंस्तस्य विंध्यशैलो न वर्धते ॥८५॥ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतमृगसेवितः ॥ ८६ ॥ एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यं रतः सताम् ॥ अस्मानधिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८७ ॥ आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ८८ ॥ अत्र देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अगस्त्यं नियताहाराः सततं पर्युपासते ॥ ८९ ॥ नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ॥ नृशंसः पापवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९० ॥ अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह ॥ वसंति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९१ ॥ अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसंनिभैः ॥ त्यक्त्वा देहान्नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९२ ॥ यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छंति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९३ ॥ आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः ॥ निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह सीतया ॥ ९४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अरण्यकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघ-

वानुजः।। अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवा च ह ।।१।। राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ।। रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ।। २ ।। लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ।। अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ।। ३ ।। ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ।। द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवंतं निवेद्यताम् ।। ४ ।। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ।। तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ।। ५ ।। स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ।। कृतांजलिरुवाचेदं रामागमनमंजसा ।। ६ ।। यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ।। पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च ।। ७ ।। प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ।। द्रष्टुं भवंतमायातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ ।। ८ ।। यदत्रानंतरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।। ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ।। ९ ।। वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ।। दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ।। १० ।। मनसा कांक्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ।। गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।। ११ ।। प्रवेश्यतां समीपं मे किमयं न प्रवेशितः ।। एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ।। १२ ।। अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियतांजलिः ।। तदा निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ।। १३ ।। क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ।। ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः ।। १४ ।। दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ।। तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ।। १५ ।। प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ।। प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः ।। १६ ।। प्रशांतहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ।। स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च ।। १७ ।। विष्णोः स्थानं

महेंद्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥ १८ ॥ धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः॥१९॥ स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ स्थानं च नागराजस्य गरुडस्थानमेव च ॥ २० ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥ ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ २१ ॥ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसम् ॥ अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥२२॥ बहिर्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ जग्राहापततस्तस्य पादौ च रघुनंदनः ॥ २४ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृतांजलिः ॥ सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्य च ॥ वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २७ ॥ प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुंगवः ॥ उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २८ ॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥ दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघवम् ॥ पूजयित्वा यथाकामं ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ इदं दिव्यं महच्चापं हेमवज्रविभूषितम् ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३२ ॥ अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ॥ दत्तौ मम महेंद्रेण तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३३ ॥ संपूर्णौ

निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ महाराजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३४ ॥ अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् ॥ आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ३५ ॥ तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गं च मानद ॥ जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० च० सा० अरण्यकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कंठते वापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥ एषा च सुकुमारी च खेदैश्च न विमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु ॥ दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामभिगच्छती ॥ ४ ॥ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनंदन ॥ समस्थमनुरज्यंते विषमस्थं त्यजंति च ॥ ५ ॥ शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां यथा॥ गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छंति योषितः ॥ ६ ॥ इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ॥ श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवीष्वरुंधती ॥ ७ ॥ अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ॥ वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥९॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगवः ॥ गुणैः सभ्रातृभार्यस्य गुरुर्नः परितुष्यति ॥ १० ॥ किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥ ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम्॥

ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा ततोवाच वचः शुभम् ॥ १२ ॥ इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगः श्रीमान्पंचवट्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥ (कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १ ॥ तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनंदन ॥ २ ॥ यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥) विदितो ह्येष वृत्तांतो मम सर्वस्तवानघ ॥ तपसश्च प्रभावेण स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १५ ॥ हृदयस्थं च ते छंदो विज्ञातं तपसा मया ॥ इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १६ ॥ अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पंचवटीमिति॥ स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १७ ॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥ गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १८ ॥ प्राज्यमूलफलैश्चैव नानाद्विजगणैर्युतः ॥ विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ १९ ॥ भवानपि सदाचारः शक्तश्च परिरक्षणे ॥ अपि चात्र वसन्राम तापसान्पालयिष्यसि ॥ २० ॥ एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महावनम् ॥ उत्तरेणास्य गंतव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता ॥ २१ ॥ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातः पंचवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २२ ॥ अगस्त्येनैव मुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह ॥ सत्कृत्यामंत्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २३ ॥ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवंदनौ ॥ तमाश्रमं पंचवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २४ ॥ गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणीसमरेष्वकातरौ ॥ यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पंचवटीं समाहितौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०

सा० अरण्यकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथ पंचवटीं गच्छन्नंतरा रघुनंदनः ॥ आससाद महा-
कायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थं रामलक्ष्मणौ ॥ मेनाते राक्षसं
पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥ ततो मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव ॥ उवाच वत्स
मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥ स तं पितृसखं मत्वा पूजयामास राघवः ॥ स तस्य कुलमव्य-
ग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च ॥ आचचक्षे द्विजस्तस्मै
सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः
शृणु राघव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनंतरम् ॥ शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान्
॥ ७ ॥ स्थाणुर्मरीचिरात्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः ॥ पुलस्त्यश्चांगिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव ॥ कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापते-
स्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुताः ॥ षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः १० ॥ कश्यपः प्रतिज-
ग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः ॥ अदितिं चादितिं चैव दनूमपि च कालकाम् ॥ ११ ॥ ताम्रां क्रोधवशां
चैव मनुजाप्यनलामपि ॥ तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्य-
भर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् ॥ अदितिस्तन्मना राम दितिश्च दनुरेव च ॥ १३ ॥ कालका
च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ आदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ १४ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ॥ दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तात यशस्विनः
॥ १५ ॥ तेषामियं वसुमती पुरासीत्सवनार्णवा ॥ दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम

॥ १६ ॥ नरकं कालकं चैव कालकापि व्यजायत ॥ क्रौंची भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ १७ ॥ ताम्रा तु सुषुवे कन्याः पंचैता लोकविश्रुताः ॥ उलूकाञ्जनयत्क्रौंची भासी भासान्व्यजायत ॥ १८ ॥ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥ धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ॥ शुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनता सुता ॥ २० ॥ दश क्रोधवशा राम विजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ॥ मृगीं च मृगमंदां च हरीं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातंगीमथ शार्दूलीं श्वेतां च सुरभीं तथा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्च मृगमंदायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ ततस्त्वि-रावतीं नाम जज्ञे भद्रमदासुताम् ॥ तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४ ॥ हर्यांश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तपस्विनः ॥ गोलांगूलाश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ २५ ॥ ॥ मातंग्या-स्त्वथ मातंगा अपत्यं मनुजर्षभ ॥ दिशागजं तु काकुत्स्थ श्वेता व्यजनयत्सुतान् ॥२६॥ ततो दुहितरौ राम सुरभिर्व्यजायत ॥ रोहिणी नाम भद्रं ते गंधर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गावो गंधर्वी वाजिनः सुतान् ॥ सुरसाजनयन्नागान्राम कद्रूश्च पन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्याञ्जनयत्कश्यप-स्य महात्मनः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्त्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ २९ ॥ मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्त्रियास्तथा ॥ ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः ॥ ३० ॥ सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वसा ॥ ३१ ॥ कद्रूर्नागसहस्रं तु विजज्ञे धरणी-धरान् ॥ द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ ३२ ॥ तस्माज्जातोऽहमरुणात्संपातिश्च ममाग्रजः ॥

जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३३ ॥ सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ॥
(इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥) सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥
जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ॥ पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवा-
ञ्जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ॥
जगाम तां पंचवटीं सलक्ष्मणो रिपून्दिधक्षन्सवनानि पालयन् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०
सं० अरण्यकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ततः पंचवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाच
लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ॥ अयं पंचवटीदेशः
सौम्यपुष्पितकाननः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ॥ आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे
भवति संमतः ॥ ३ ॥ रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजला-
शयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ॥ सन्निकृष्टं च यस्मिंस्तु समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ॥ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ परवान-
स्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ॥ स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥ सुप्रीतस्तेन
वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ॥ विमृशन्रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥ स तं रुचिरमाक्रम्य
देशमाश्रमकर्माणि ॥ हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥९॥ अयं देशः समः श्रीमान्पुष्पितैस्त-
रुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदं रम्यं यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगंधिभिः ॥
अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथा ख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ॥ इयं

गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ १२ ॥ हंसकारंडवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ नातिदूरे नचासन्ने मृगयूथनिपीडिता ॥ १३ ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकंदराः ॥ दृश्यंते गिरयः सौम्याः फुल्लै-स्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशेदेशे तथा शुभैः ॥ गवाक्षिता इवाभांति गजाः परमभ-क्तिभिः ॥१५॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसैर्द्रुमैः॥ नीवारैस्तिनिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥१६॥ चूतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चंपकैः ॥ पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७ ॥ स्यंदनैश्चंदनैर्नी-पैः पनसैर्लकुचैरपि ॥ धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८ ॥ इदं पुण्यमिदंरम्यमिदं बहु मृगद्विजम् ॥ इह वत्स्यामः सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तंभां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः ॥ निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा ॥ स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शांतिं च स यथाविधि ॥ दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥ स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ॥ राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ॥ अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ॥ प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वंगो मया कृतः ॥ २८ ॥ भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ॥ त्वया पुत्रेण धर्मात्मा

न संवृत्तः पिता मम ॥ २९ ॥ एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत्ससुखं सुखी ॥ ३० ॥ कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथामरः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ॥ शरद्व्यपाये हेमंत ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥ स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनंदनः ॥ प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥ प्रह्वः कलशहस्तस्तु सीतया सह वीर्यवान् ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ॥ अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ॥ कृताग्रयणकाः काले संतो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ॥ विचरंति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७ ॥ सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमंतकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक्प्रकाशते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ॥ यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान्हिमवान्गिरिः ॥ ९ ॥ अत्यंतसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्यश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः ॥ शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भांति सांप्रतम् ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हि मारुणाः ॥ शीतवृद्धतरायामास्त्रियामा यांति सांप्रतम् ॥ १२ ॥ रविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुणमंडलः ॥ निःश्वासांध इवादर्शश्चंद्रमा न प्रकाशते ॥ ॥ १३ ॥ ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ॥ सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न च शोभते ॥

॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ॥ प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥
॥ १५ ॥ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवंति च ॥ शोभंतेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौंचसारसैः ॥
॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतंडुलैः ॥ शोभंते किंचिदालंबाः शालयः कनकप्रभाः ॥
॥ १७ ॥ मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ॥ दूरमभ्युदितः सूर्यः शशांक इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥ आग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ॥ संसक्तः किंचिदापांडुरातपः शोभतेक्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ॥ वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशन्सुविपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ॥ अत्यंततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥ एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ॥ नावगाहंति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः ॥ प्रसुप्ता इव लक्ष्यंते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसंच्छन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भांति सांप्रतम् ॥ २४ ॥ तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ॥ शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥ जराजर्झरितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ॥ नालशेषा हिमध्वस्ता न भांति कमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र काले दुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्बहून् ॥ तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥ सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूं नदीम् ॥२९ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमार्दितः ॥ कथं त्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥
॥ ३० ॥ पद्मपत्रेक्षणः श्यामः *श्रीमान्निरुदरो महान् ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेंद्रियः ॥

॥ ३१ ॥ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः ॥ संत्यज्य विविधान्सौख्यानार्य सर्वात्मनाश्रितः ॥ ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ॥ वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ न पित्र्यमनुवर्तते मातृकं द्विपदा इति ॥ ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथाकृतः ॥३४॥ भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं न सांबा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ॥ ३५ ॥ इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्वदति धार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ न तेंऽबा मध्यमा तात गर्हितव्या कदाचन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥ निश्चितैव हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥ संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥३९॥ कदा ह्यहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनंदन ॥ ४० ॥ इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ॥ चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाऽथ सलिलैस्तैः पितॄन्दैवतानपि ॥ स्तुवंति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च तथाऽनघाः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या रुद्रः सनंदिर्भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमं तदुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः ॥ कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ ३ ॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चंद्रमा इव ॥ लक्ष्मणेन सह

भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ४ ॥ तदासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ दीप्तास्यं च महाबाहुं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ गजविक्रांतगमनं जटामंडलधारिणम् ॥ ७ ॥ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यंजनान्वितम् ॥ राममिंदीवरश्यामं कंदर्पसदृशप्रभम् ॥ ८ ॥ बभूवेंद्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ ९ ॥ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ॥ १० ॥ तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् ॥ जटी तापसवेषेण सभार्यः शरचापधृक् ॥ १२ ॥ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परंतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ (अनृतं नहि रामस्य कदाचिदपि संमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १) आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥ भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ १६ ॥ नियोगात्तु नरेंद्रस्य पितुर्मातुश्च यंत्रितः ॥ धर्मार्थं धर्मकांक्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ १७ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा ॥ त्वं हि तावन्मनोज्ञांगी राक्षसी प्रतिभासि मे ॥ १८ ॥ इह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता ॥ १९ ॥ श्रूयतां राम तत्त्वार्थं

वक्ष्यामि वचनं मम ॥ अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ २० ॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ रावणो नाम मे भ्राता बलीयान्राक्षसेश्वरः ॥ वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २१ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुंभकर्णो महाबलः ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः॥ २२ ॥ प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २३ ॥ तानहं समतिक्रांता राम त्वापूर्वदर्शनात् ॥ समुपेताऽस्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २४॥ अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छंदबलगामिनी ॥ चिराय भव भर्ता मे सीतया किं करिष्यसि ॥ २५ ॥ विकृता च विरूपा च न सेयं सदृशी तव ॥ अहमेवानुरूपा ते भार्या रूपेण पश्य माम् ॥ २६ ॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ अनेन सह ते भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २७ ॥ ततः पर्वतशृंगाणि वनानि विविधानि च ॥ पश्यन्सह मया कामी दंडकान्विचरिष्यसि ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम् ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ तां तु शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ॥ स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ॥ त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥ अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान्प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥ एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ॥ असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ॥ विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याऽहं

वरवर्णिनी ॥ मया सह सुखं सर्वान्दंडकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रो राक्षस्या वाक्यकोविदः ॥ ततः शूर्पणखां स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ॥ सोऽहमार्येण परवान्भ्रात्रा कमलवर्णिनी ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी ॥ आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १० ॥ एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ॥ मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी ॥ मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् ॥ सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ १४ ॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ वृद्धां भार्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहु मन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् ॥ त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ अभ्यगच्छत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतंतीं महाबलः ॥ निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ॥ न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीम् ॥ १९ ॥ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ॥ राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः ॥ उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च ॥ तथा गतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥ सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ॥ ननाद वि-

विघात्नादान्यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥ सा विक्षरंती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ॥ प्रगृह्य बाहू गर्जंती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ॥ उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं पपात भूमौ गगनाद्यथाऽशनिः ॥ २५ ॥ ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ॥ विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तां यथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥ कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ कालपाशं समासज्ज्य कंठे मोहान्न बुध्यते ॥ यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी ॥ इमामवस्थां नीता त्वं केनांतकसमागता ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कोऽयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां चकार ह ॥ ६ ॥ नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ॥ अमरेषु सहस्राक्षं महेंद्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥ अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितांतगैः ॥ सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः ॥ सफेनं रुधिरं कस्य मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥ कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यंति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥ तं न देवा न गंधर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ मयाऽपकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुं महाहवे ॥ ११ ॥ उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य नि-

र्जिता ॥ १२ ॥ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिद-मब्रवीत् ॥ १३ ॥ तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुंडरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ १४ ॥ फलमूलाशनौ दांतौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥ गंधर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यंजनान्वितौ ॥ देवौ वा दानवावेतौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणीरूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभा-भ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम् ॥ इमामवस्थां नीताऽहं यथाऽनाथाऽसती तथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृ-जुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥ एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इति तस्यां ब्रुवाणा-यां चतुर्दशमहाबलाम् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानंतकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौ शस्त्रसं-पन्नौ चीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ प्रविष्टौ दंडकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥ तौ हत्वा तां च दुर्वृत्ता-मुपावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथोऽयमिष्टोऽस्या भगि-न्या मम राक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥ २४ ॥ युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ भ्रातरौ रणे ॥ इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं युधि पास्यति ॥ २५ ॥ इतिप्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता इव ॥ २६ ॥ (ततस्तु ते तं समुदग्रतेजसं तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः ॥ न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं वनद्विपा दीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ततः शूर्पणखा घोरा

राघवाश्रममागता ॥ राक्षसानाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥ ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ॥ ददृशुः सीतया सार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितम् ॥ २ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तांश्च राक्षसान् ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥ मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनंतरः ॥ इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ॥ तथेति लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयन् ॥ ५ ॥ राघवोऽपि महच्चापं चामीकरविभूषितम् ॥ चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दंडकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौ दांतौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ॥ वसंतौ दंडकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥ युष्मान्पापात्मकान्हंतुं विप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणां तु नियोगेन संप्राप्तः सशरासनः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥ संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ॥ परुषा मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥ क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेव हास्यसे प्राणान्सद्योऽस्माभिर्हतो युधि ॥ १३ ॥ का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १४ ॥ एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्च परिघैः शूलपट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा संरब्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ॥ १६ ॥ चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ तानि शूलानि काकुत्स्थः सम-

स्तानि चतुर्दश ॥ १७ ॥ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः कांचनभूषितैः ॥ ततः पश्यन्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ १८ ॥ जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ १९ ॥ मुमोच राघवो बाणान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ (रुक्मपुंखाश्च विशिखा दीप्ता हेमविभूषिताः) ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिरप्लुताः ॥ २० ॥ विनिष्पेतुस्तदा भूमौ वल्मीकादिव पन्नगाः ॥ तैर्भग्नहृदया भूमौ भिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ २१ ॥ निष्पेतुः शोणितस्नाता विकृता विगतासवः ॥ तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ २२ ॥ (परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान् ॥ सा नदन्ती पुनर्नादं जवाच्छूर्पणखा पुनः ॥ १ ॥) उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव वल्लरी ॥ २३ ॥ भ्रातुः समीपे शोकार्ता ससर्ज निनदं महत् ॥ सस्वरं मुमुचे बाष्पं विवर्णवदना तदा ॥ २४ ॥ निपातितान्प्रेक्ष्य रणे तु राक्षसान्प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ॥ वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां पुनः ॥ उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ॥ हन्यमाना न हन्यंते न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ॥ हा नाथेति विनर्दंती सर्पवच्चेष्टसे क्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विलपसि किं नु नाथे मयि स्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा मैवं वैक्लव्यं त्यज्यतामिति ॥ ५ ॥ इत्येवमुक्ता

दुर्धर्षा खरेण परिसांत्विता ॥ विमृज्य नयने सास्रं खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परि-ांत्विता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्च त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ निहंतुं राघवं घोरं मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ॥ समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥ तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा क्षणेनैव महाजवान् ॥ रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासोऽभवन्मम ॥ १० ॥ साऽस्मि भीता समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर ॥ शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ॥ किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥ एते च निहिता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ॥ ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षः सुतेषु च ॥ रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वाऽस्ति निशाचर ॥ १४ ॥ दंडकारण्यनिलयं जहि राक्षसकंटकम् ॥ यदि राममामित्रघ्नं न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ १५ ॥ तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ॥ बुद्ध्याऽहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ १६ ॥ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलोऽपि महारणे ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ १७ ॥ अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबांधवः ॥ जहि त्वं समरे मूढान्यथा तु कुलपांसन ॥ १८ ॥ मानुषौ तौ न शक्नोषि हंतुं वै रामलक्ष्मणौ ॥ निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह ॥ १९ ॥ रामतेजोऽभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ॥ स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ २० ॥ भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥ एवं विलप्य बहुशो राक्षसी प्रदरोदरी ॥ २१ ॥ भ्रातुः समीपे शोकार्ता नष्टसंज्ञा

बभूव ह॥कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता॥ २२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रारामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अरण्यकांडे एकविंशःसर्गः ॥२१॥एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्ततः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥ तवापमानप्रभवः क्रोधोऽयमतुलो मम ॥ न शक्यते धारयितुं लवणांभ इवोल्बणम् ॥ २ ॥ न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैः प्राणान्हतो योऽद्य विमोक्षिते ॥ ३ ॥ बाष्पः स धार्यतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ॥ अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यम-सादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्याद्य मंदप्राणस्य भूतले ॥ रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि ॥ ५ ॥ संप्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम् ॥ प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥ तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥ चतुर्दशसहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसा-विहारिणाम् ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ ९ ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च ॥ शरांश्च चित्रान्खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ॥ १० ॥ अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ॥ वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महार-थम् ॥ सदश्वैः शबलैर्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १२ ॥ तं मेरुशिखराकारं तप्तकांचनभूषणम् ॥ हेम-चक्रमसंबाधं वैदूर्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चंद्रकांतैश्च कांचनैः ॥ मांगल्यैः पक्षिसं-घैश्च ताराभिश्च समावृतम् ॥ १४ ॥ ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किंकिणीवरभूषितम् ॥ सदश्वयुक्तं सोऽमर्षादा-रुरोह खरस्तदा ॥ १५ ॥ (निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं

च महाबलम् ॥ १ ॥) खरस्तु तन्महत्सैन्यं रथचर्मायुधध्वजम् ॥ निर्यातेत्यब्रवीत्प्रेक्ष्य दूषणः :सर्वराक्षसान् ॥ १६ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १७ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रै रथस्थैश्च भ्राजमानैः सतोमरैः ॥ १८ ॥ शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः ॥ गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ १९ ॥ राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निर्यातानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २० ॥ तांस्तु निर्धावतो दृष्ट्वा राक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ खरस्याथ रथः किंचिज्जगाम तदनंतरम् ॥ २१ ॥ ततस्ताञ्छबलानश्वांस्तप्तकांचनभूषितान् ॥ खरस्य मतमाज्ञाय सारथिः पर्यचोदयन् ॥ २२ ॥ संचोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामास दिशः सप्रदिशस्तथा ॥ २३ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वरो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथांतकः ॥ अचूचुदत्सारथिमुन्नदन्पुनर्महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ तत्प्रयातं बलं घोरमशिवं शोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥ निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ॥ समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥ श्यामं रुधिरपर्यंतं बभूव परिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥ ततो ध्वजमुपागम्य हेमदंडं समुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपे च समाक्रम्य खरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधान्नादान्मांसादान्मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजह्रुरभिदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ॥ अशिवं यातुधानानां शिवाघोरा महास्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमांबुवा-

हृकाः ॥ ७ ॥ बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ॥ दिशो वा प्रदिशो वापि सुव्यक्तं न चकाशिरे ॥ ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा संध्याकालं विना बभौ ॥ खरं चाभिमुखं नेदुस्तदा घोरा मृगाः खगाः ॥ ९ ॥ कंकगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ नित्याःशिवकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ १० ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ कबंधः परिघाभासो दृश्यते भास्करांतिके ॥ ११ ॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ १२ ॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः ॥ संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपंकजाः ॥ १३ ॥ तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ॥ १४ ॥ चीचीकूचीति वाश्यंतो बभूवुस्तत्र सारिकाः ॥ उल्काश्चापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ १५ ॥ प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना ॥ खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ १६ ॥ प्राकंपत भुजः सव्यः खरश्चास्यावसज्जत ॥ सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ १७ ॥ ॥ ललाटे च रुजो जाता न च मोहान्न्यवर्तत ॥ तान्समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ १८ ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्स खरस्तदा ॥ महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् ॥ १९ ॥ न चिंतयाम्यहं वीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभस्तलात् ॥२०॥ मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ॥ राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चापि लक्ष्मणम् ॥ ॥ २१ ॥ अहं त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ यन्निमित्तं तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२॥ सकामा भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ॥ न कचित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ॥ २३ ॥

युष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतगामिनम् ॥ २४ ॥ वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ च मानवौ ॥ सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसानां महाचमूः ॥ २५ ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकांक्षिणः ॥ २६ ॥ ऋषयो देवगंधर्वाः सिद्धाश्च सहचारणैः ॥ समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां ये च संमताः ॥ जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान्रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा विष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् ॥ एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ॥ ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ रथेन तु खरो वेगात्सैन्यस्याग्राद्विनिःसृतः (तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥) श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ ॥ ३१ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः पुरुषः कालकार्मुकः ॥ हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ ॥ ३२ ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथस्त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वार एते सेनाग्रे दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ३३ ॥ सा भीमवेगा समराभिकांक्षिणी सुदारुणा राक्षसवीरसेना ॥ तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता मालाग्रहाणामिव चंद्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ॥ तानेवौत्पातिकान्रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥ तानुत्पातान्महाघोरान्रामो दृष्ट्वाऽत्यमर्षणः ॥ प्रजानामहितान्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमी रुधिरधारास्तु विसृजंते खरस्वनाः ॥ व्योम्नि मेघा विवर्तंते परुषा

गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥ सभूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनंदिताः ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि विचेष्टंते विचक्षण ॥ ५ ॥ यादृशा इह कूजंति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो न भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥ संप्रहारस्तु सुमहान्भविष्यति न संशयः ॥ अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥७॥ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ सुप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ ८ ॥ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥ निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसां नर्दतां घोषः श्रूयतेऽयं महाध्वनिः ॥ आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ आपदाशंकमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद् गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि नाहं वाक्यमिदं त्वया ॥ शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् ॥ १३ ॥ त्वं हि शूरश्च बलवान्हन्या एतान्न संशयः ॥ स्वयं निहंतुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ॥ शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥ हंत निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥ स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ॥ बभूव रामस्तिमिरे महानग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वीर्यवान् ॥ संबभूवास्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकांक्षया ॥ १९ ॥ ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणानां च लोकानां चेति संस्थिताः ॥ जयतां

राघवौ युद्धे पौलस्त्यान्रजनीचरान् ॥ २१ ॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुंगवान् ॥ एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥ इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ॥ जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥ आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः॥ ॥ २६ ॥ इति संभाष्यमाणे तु देवगंधर्वचारणैः ॥ ततो गंभीरनिर्ह्रादं घोरचर्मायुधध्वजम् ॥२७॥ अनीकं यातुधानानां समंतात्प्रत्यपद्यत ॥ वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छताम् ॥ २८ ॥ चापानि विस्फारयतां जृंभतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ विप्रघुष्टस्वनानां च दुंदुभींश्चाभिनिघ्नताम् ॥ २९ ॥ तेषां सुविपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्त्रासिता वनचारिणः ॥ ३० ॥ दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतोनावलोकयन् ॥ तच्चानीकं महावेगं रामं समनुवर्तत ॥ ३१ ॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ रामोऽपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपंडितः ॥ ३२ ॥ ददर्श खरसैन्यंतद्युद्धायाभिमुखो गतः॥ वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ ३३ ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रंवधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत्क्रुद्धो युगांताग्निरिव ज्वलन् ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राव्यथन्वनदेवताः ॥ तस्य रुष्टस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा ॥ दक्षस्येव क्रतुं हंतुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥ (आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥) तत्कार्मुकैराभरणै रथैश्च तद्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ॥ बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रजालम्

॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं तं रिपुघातिनम् ॥ ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान्समचोदयन् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन्धनुः स्थितः ॥ ३ ॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वतो रजनीचराः ॥ मुंचमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ॥ बभूव मध्ये ताराणां लोहितांग इवोदितः ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥ ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ॥ रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षंत दुर्जयम् ॥ ७ ॥ मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ राक्षसाः समरे शूरं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥ ते बलाहकसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ अभ्यधावंत काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥ ९ ॥ गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन्रक्षसां गणाः ॥१०॥ शैलेंद्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः ॥ सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः ॥ ११ ॥ तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः ॥ तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ १२ ॥ प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ॥ स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ १३ ॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ॥ स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ १४ ॥ बभूव रामः संध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ निषेदुर्देवगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १५ ॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥ ततो रामस्तु संक्रुद्धो मंडलीकृतकार्मुकः ॥ १६ ॥ ससर्ज निशितान्बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥

दुरावारान्दुर्विषहान्कालपाशोपमान्रणे ॥ १७ ॥ मुमोच लीलया कंकपत्रान्कांचनभूषणान् ॥ ते शरा शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥ १८ ॥ आददू रक्षसां प्राणान्पाशाः कालकृता इव ॥ भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ॥ १९ ॥ अंतरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमंडलात् ॥ २० ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि चर्माणि कवचानि च ॥ २१ ॥ बाहून्सहस्ताभरणानूरून्करिकरोपमान् ॥ चिच्छेद रामः समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ हयान्कांचनसन्नाहान्रथयुक्तान्ससारथीन् ॥ गजांश्च सगजारोहान्सहयान्सादिनस्तदा ॥ २३ ॥ चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैव रामबाणा गुणच्युताः ॥ पदातीन्समरे हत्वा अनयद्यमसादनम् ॥ २४ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरं चक्रुश्छिद्यमाना निशाचराः ॥ २५ ॥ तत्सैन्यं विविधैर्बाणैरार्दितं मर्मभेदिभिः ॥ न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २६ ॥ केचिद्भीमबलाः शूराः प्रासाञ्शूलान्परश्वधान् ॥ चिक्षिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनीचराः ॥ २७ ॥ तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य वीर्यवान् ॥ जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २८ ॥ ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नचर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २९ ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णास्ते निशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावंत शरणार्थं शराहताः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान्धनुरादाय समाश्वास्य च दूषणः ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः क्रुद्धं क्रुद्ध इवांतकः ॥३१ ॥ निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावंत सालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च पाशहस्ता महाबलाः ॥ सृजंतः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ ३३ ॥ द्रुमवर्षाणि मुंचन्तः

शिलावर्षाणि राक्षसाः ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥ रामस्यास्य महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ ते समंतादभिक्रुद्धा राघवं पुनरार्दयन् ॥ ३५ ॥ ततः सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः ॥ राक्षसैः सर्वतः प्राप्तैः शरवर्षाभिरावृतः॥३६॥स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम्॥समयोजयद्गांधर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३७ ॥ ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमंडलात् ॥ सर्वा दशदिशो बाणैरापूर्यंत समागतैः ॥ ३८ ॥ नाददानं शरान्घोरान्विमुंचंतं शरोत्तमान् ॥ विकर्षमाणं पश्यंति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥ ३९ ॥ शरांधकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्निव ताञ्छरान् ॥ ४० ॥ युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम् ॥ युगपत्पातितैश्चैव विकीर्णा वसुधाऽभवत् ॥ ४१ ॥ निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः ॥ तत्र तत्र स्म दृश्यंते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४२ ॥ सोष्णीषैरुत्तमांगैश्च सांगदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्बाहुभिश्छिन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः ॥ चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥ रामेण बाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः ॥ (खड्गैः खण्डीकृतप्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ चूर्णिताभिश्शिलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः ॥ १ ॥) विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विस्तीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥ तान्दृष्ट्वा निहतान्सर्वे राक्षसाः परमातुराः ॥ न तत्र चलितुं शक्ता रामं परपुरंजयम् ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं विलोक्य च ॥ संदिदेश महाबाहुर्भीमवेगान्दुरासदान् ॥ १ ॥ राक्षसान्पंचसाहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ २ ॥ शरवर्षैरविच्छिन्नं ववर्षुस्तं

समंततः ॥ तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ ४ ॥ रामः क्रोधं परं लेभे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ ५ ॥ शरैरभ्यकिरत्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ ६ ॥ शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवारयत् ॥ ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ ७ ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ हत्वा चाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचंद्रेण सारथेः ॥ ८ ॥ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥ जग्राह गिरिशृंगाभं परिघं लोमहर्षणम् ॥ वेष्टितं कांचनैः पट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ॥ १० ॥ आयसैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे ॥ दूषणोऽभ्यपतद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य च राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १३ ॥ भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि ॥ परिघच्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः॥१४॥ कराभ्यां च विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः ॥ विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा तं पतितं भूयो दूषणं निहतं रणे ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः ॥ संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ १८ ॥ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ दृष्ट्वैवापततुस्तांस्तु राघवः सायकैः शितैः ॥ १९ ॥ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्ता-

नतिथीनिव ॥ महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद रघुनंदनः ॥२०॥ असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणी स्थूले पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ॥ दूषणस्यानुगान्पंचसाहस्रान्कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥ हत्वा तु पंचसाहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ दूषणं निहतं श्रुत्वा तस्य चैव पदानुगान् ॥ २३ ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान्महाबलान् ॥ अयं विनिहतः संख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ २४ ॥ महत्या सेनया सार्धं युद्ध्वा रामं कुमानुषम् ॥ शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ॥ श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ २६ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ २७ ॥ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ राममेवाभ्यधावंत विसृजंतः शरोत्तमान् ॥२८॥ ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ॥ जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥२९॥ ते रुक्मपुंखा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ॥ सहस्रं तु सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ३१ ॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥३२॥ तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ॥ विस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥ तत्क्षणे तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ॥ बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥ तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ॥ राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषा हता महावीर्या राक्षसा रणमूर्धनि ॥ घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्म

णस्याग्रजेन ते ॥ ३७ ॥ ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य धर्मेण रतं बलीयसा ॥ रथेन रामं महता खरस्ततः समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ खरं तु रामाभिमुखं प्रयांतं वाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ मां नियोजय विक्रांतं त्वं निवर्तस्व साहसात् ॥ पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे ॥ यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहं वाऽस्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ॥ विनिवर्त्य रणोत्साहं मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि ॥ मयि वा निहते रामं संयुगाय प्रयास्यसि ॥ ५ ॥ खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छ युद्धयेत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ त्रिशिरास्तु रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृंग इव पर्वतः ॥ ७ ॥ शरधारासमूहान्स महामेघ इवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्येव दुंदुभेः ॥ ८ ॥ आगच्छंतं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ॥ धनुषा प्रतिजग्राह विधुन्वन्सायकाञ्शितान् ॥ ९ ॥ स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसास्तदा ॥ संबभूवातिबलिनोः सिंहकुंजरयोरिव ॥ १० ॥ ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितास्त्रिभिः ॥ अमर्षी कुपितो रामः संरब्ध इदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ॥ पुष्पैरिव शरैर्योऽहं ललाटेऽस्मि परिक्षतः ॥१२ ॥ ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणाच्च्युतान् ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥ १३ ॥ त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ॥

चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥ न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयन् ॥ १५ ॥ रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥ ततो हतरथात्तस्मादुत्पतंतं निशाचरम् ॥ १६ ॥ चिच्छेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोऽभवज्जडः ॥ सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षात्तस्य रक्षसः ॥ १७ ॥ शिरांस्यपातयत्त्रीणि वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः ॥ स धूमशोणितोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ॥ १८ ॥ न्यपतत्पतितैः पूर्वं समरस्थो निशाचरः ॥ हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ १९ ॥ द्रवंति स्म न तिष्ठंति व्याघत्रस्ता मृगा इव ॥ तान्खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितस्त्वरन् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चंद्रमसं यथा ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलम् ॥ हतमेकेन रामेण दूषणस्त्रिशिरा अपि ॥ २ ॥ तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ॥ आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥ विकृष्य बलवच्चापं नाराचान्रक्तभोजनान् ॥ खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥ ज्यां धुन्वन्सुबहुशः शिक्षयाऽस्त्राणि दर्शयन् ॥ चचार समरे मार्गाञ्शरैरथ गतः खरः ॥ ५ ॥ स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्धनुः ॥६ ॥ स सायकैर्दुर्विषहैर्विस्फुलिंगैरिवाग्निभिः ॥ नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते ॥ अन्योन्यवधसंरंभादुभयोः संप्रयुज्यतोः

॥ ९ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ आजघान रणे रामं तोत्रैरिव महाद्विपम्॥ १०॥ तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवांतकम् ॥ ११ ॥ हंतारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रांतं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव विक्रांतं सिंहं विक्रांतगामिनम ॥ दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससादाथ तं रामं पतंग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥ स पुनस्त्वपरान्सप्तशरानादाय मर्मणि ॥ निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥ ततस्तत्प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसम् ॥ १८ ॥ स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गंभीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ चकारांताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥ सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा॥ वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥ ततः कनकपुंखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥ स दर्शनीयो बहुधा विच्छिन्नः कांचनो ध्वजः ॥ जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ॥ विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातंगमिव तोयदः ॥ २४ ॥ स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धो रुधिरसिक्तांगो बभूव रुषितो भृशम ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः संगृह्य परमाहवे ॥

मुमोच परमेष्वासः षट्शरानभिलक्षितान्॥२६॥शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्पयत्॥ त्रिभिश्चंद्रार्धवक्रैश्च वक्षस्याभिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्भास्करोपमान् ॥ जघान राक्षसः क्रुद्धस्त्रयोदश शिलीमुखान् ॥ २८ ॥ रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः शबलान्हयान् ॥ षष्ठेन च शिरः संख्ये चिच्छेद खरसारथेः ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणून्बलवान्द्वाभ्यामक्षं महाबलः ॥ द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सकरं धनुः ॥ ३० ॥ छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेंद्रसमो बिभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३२ ॥ तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ॥ अपूजयन्प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता ॥ कृतं ते दारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ॥ त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥ कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ॥ तीक्ष्णं सर्वजनो हंति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥ लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते ॥ हृष्टः पश्यति तस्यांतं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥ वसतो दंडकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः ॥ किं नु हत्वा महाभागान्फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६ ॥ न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठंति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥ ७ ॥ ॥ अवश्यं लभते कर्ता फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८ ॥ न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां

कर्मणां फलम् ॥ सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९ ॥ पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ॥ अहमासादितो राज्ञा प्राणान्हंतुं निशाचर ॥ १० ॥ अद्य भित्त्वा मया मुक्ताः शराः कांचनभूषणाः ॥ विदार्यापि पतिष्यंति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥ ये त्वया दंडकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ॥ तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥ अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यंतु परमर्षयः ॥ निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा ॥ १३ ॥ प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ॥ अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृतान्राक्षसान्हत्वा युद्धे दशरथात्मज ॥ आत्मना कथमात्मानमप्रशंस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥ विक्रांता बलवंतो वा ये भवंति नरर्षभाः ॥ कथयंति न ते किंचित्तेजसा चातिगर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः ॥ निरर्थकं विकत्थंते तथा राम विकत्थसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन्वीरः समरे कोऽभिधास्यति ॥ मृत्युकाले तु संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २० ॥ न तु मामिह तिष्ठंतं पश्यसि त्वं गदाधरम् ॥ धराधरमिवाकंप्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥ पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हंतुं प्राणान्रणे तव ॥ त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवांतकः ॥ २२ ॥ कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ॥ अस्तं प्राप्नोति सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ॥ त्वद्विनाशात्करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः स गदां परमां गदाम् ॥ खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं

यथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ॥ भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वाऽगात्तत्समीपतः ॥ २६ ॥ तमापतंतीं महतीं मृत्युपाशोपमां गदाम् ॥ अंतरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७ ॥ सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ॥ गदा मंत्रौषधिबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः ॥ स्मयमान इदं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ॥ शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥ एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता ॥ अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तं विनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम् ॥ राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः ॥ प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥ अद्य ते भिन्नकंठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् ॥ विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥ पांसुरूषितसर्वांगः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः ॥ स्वप्स्यसे गां समाश्लिष्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने ॥ भविष्यंति शरण्यानां शरण्या दंडका इमे ॥ ८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः ॥ निर्भया विचरिष्यंति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९ ॥ अद्य विप्रसरिष्यंति राक्षस्यो हतबांधवाः ॥ बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥ अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यंति निरर्थिकाः ॥ अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥ नृशंसशील क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकंटक ॥ त्वत्कृते शंकितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥ तमेवमभिसरब्धं ब्रुवाणं राघवं वने ॥ खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वरः ॥ १३ ॥ दृढं खल्ववलिप्तोऽसि

भयेष्वेपि च निर्भयः ॥ वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्योर्वश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ता भवंति पुरुषा हि ये ॥ कार्याकार्यं न जानंति ते निरस्तषडिंद्रियाः ॥१५॥ एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटिं ततः ॥ स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥ १६ ॥ रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ॥ स तमुत्पाटयमास संदष्टदशनच्छदम् ॥ १७ ॥ तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनार्दत्वा महाबलः ॥ राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीन् ॥ १८ ॥ तमापतंतं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् ॥रोषमाहारयत्तीव्रं निहंतुं समरे खरम् ॥१९॥ जातस्वेदस्ततो रामो रोषरक्तांतलोचनः ॥ निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥ तस्य बाणांतराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् ॥ गिरेः प्रस्रवणस्येव धाराणां च परिस्रवः ॥ २१ ॥ विकलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ॥ मत्तो रुधिरगंधेन तमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ २२ ॥ तमापतंतं संक्रुद्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् ॥ अपासर्पद्द्वित्रिपदं किंचित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥ ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ॥ खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदंडमिवापरम् ॥ ॥ २४ ॥ स प्रदत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ॥ संदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥ स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिःस्वनः ॥ रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापपत् ॥ २६ ॥ स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना ॥ रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथांधकः ॥ २७ ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा ॥ बलो वेंद्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवाश्चारणैः सह संगताः ॥ दुंदुभींश्चाभिनिघ्नंतः पुष्पवर्षं समंततः ॥ २९ ॥ रामस्योपरि संहृष्टा ववर्षुर्विस्मितास्तदा ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ ३० ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां कामरूपि-

णाम् ॥ खरदूषणमुख्यानां निहतानि महामृधे ॥ ३१ ॥ अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ॥ अहो वीर्यमहो दार्ढ्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥ ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ॥ ३३ ॥ सभाज्य मुदिता रामं सागस्त्या इदमब्रुवन् ॥ एतदर्थं महातेजा महेंद्रः पाकशासनः ॥ ३४ ॥ शरभंगाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ आनीतस्त्वमिमं देश-मुपायेन महर्षिभिः ॥ ३५ ॥ एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रचरिष्यंति दंडकेषु महर्षयः ॥ एतास्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया ॥ ३७ ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमे सुखी ॥ ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो मह-र्षिभिः ॥ ३८ ॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहंतारं महर्षीणां सुखावहम् ॥ ॥ ३९ ॥ बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान्हतान् ॥ ४० ॥ रामं चैवाव्ययं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥४१॥ ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं संपूज्यमानं मुदितैर्महात्माभिः ॥ पुनः परिष्वज्य मुदान्विताननां बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकंपनः ॥ प्रविश्य लंकां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥१॥ जनस्थानस्थिता राजन्राक्षसा बहवो हताः ॥ खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः ॥२॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ अकंपनमुवाचेदं निर्दहन्निव तेजसा ॥३॥ तेन भीमं जनस्थानं हतं मम परासुना ॥ को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं नाधिगमिष्यति ॥४॥ नहि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ॥ प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णुना ॥५॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ॥ मृत्युं मरण-

धर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ वातस्य तरसा वेगं निहंतुमपि चोत्सहे ॥ दहेऽहमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ ७ ॥ तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृतांजलिरकंपनः ॥ भयात्सांदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ॥ ८ ॥ दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ॥ स विस्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकंपनः ॥ ९ ॥ पुत्रो दशरथस्यास्ते सिंहसंहननो युवा ॥ रामो नाम महास्कंधो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥ श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः ॥ हतस्तेन जनस्थाने खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः॥ नागेंद्र इव निःश्वस्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स सुरेंद्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह ॥ उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकंपन ॥ १३ ॥ रावणस्तु पुनर्वाक्यं निशम्य तदकंपनः ॥ आचचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४ ॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परं धर्मं गतो युधि ॥ १५ ॥ तस्यानुरूपो बलवान्रक्ताक्षो दुंदुभिस्वनः ॥ कनीयाँल्लक्ष्मणो भ्राता राकाशशिनिभाननः॥१६॥स तेन सह संयुक्तःपावकेनानिलो यथा॥श्रीमान्राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥ नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा ॥ शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुंखाः पतत्त्रिणः ॥ १८ ॥ सर्पाः पंचानना भूत्वा भक्षयंति स्म राक्षसान् ॥ येन येन च गच्छंति राक्षसा भयकर्शिताः ॥ १९ ॥ तेन तेन स्म पश्यंति राममेवाग्रतः स्थितम् ॥ इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ॥ २० ॥ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ गमिष्यामि जनस्थानं रामं हंतुं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकंपनः ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः ॥ आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः॥ २३ ॥ सता-

ग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ॥ असौ रामस्तु सीदंतीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वा वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः ॥ वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥२५ ॥ संहृत्य वा पुनर्लोकान्विक्रमेण महायशाः ॥ शक्तः श्रेष्ठः स पुरुषः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥ न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं रणे त्वया ॥ रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७॥ न तं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि॥ अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥ भार्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ॥ श्यामा समविभक्तांगी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥ नैव देवी न गंधर्वी नाप्सरा न च पन्नगी ॥ तुल्या सीमंतिनी तस्य मानुषी तु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहर भार्यां त्वं तं प्रमथ्य महावने ॥ सीतया रहितो रामो न चैव हि भविष्यति ॥ ३१ ॥ अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चिंतयित्वा महाबाहुरकंपनमुवाच ह ॥३२ ॥ बाढं कल्यं गमिष्यामि एकः सारथिना सह ॥ आनेष्यामि च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ॥ रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ स रथो राक्षसेंद्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ॥ चंचूर्यमाणः शुशुभे जलदे चंद्रमा इव ॥ ३५ ॥ स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयमुपागतम् ॥ मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलं राजँल्लोकानां राक्षसाधिप ॥ आशंके नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमुपागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥३९॥ आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ जनस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम् ॥४०॥ तस्य मे कुरु साचिव्यं

तस्य भार्यापहारणे ॥ राक्षसेंद्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याता केन वा सीता मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ त्वया राक्षसशार्दूल को न नंदति नंदितः ॥ ४२ ॥ सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ॥ रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृंगं छेत्तुमिच्छति ॥ ४३ ॥ प्रोत्साहयति यश्च त्वां स शत्रुरसंशयम् ॥ आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥ कर्मणाऽनेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ॥ सुखसुप्तस्य ते राजन्प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्ते तेजोमदःसंस्थितदोर्विषाणः ॥ उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६ ॥ असौ रणांतस्थितिसंधिवालो विदग्धरक्षो मृगहा नृसिंहः ॥ सुप्तस्त्वया बोधयितुं न शक्यः शरांगपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥ चापापहारे भुजवेगपंके शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ॥ न रामपातालमुखेऽतिघोरे प्रस्कंदितुं राक्षसराज युक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीद लंकेश्वर राक्षसेंद्र लंकां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ॥ त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ॥ न्यवर्तत पुरीं लंकां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥ दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसं रणे ॥ दृष्ट्वा पुनर्महानादान्ननाद जलदोपमा ॥२॥ सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ॥ जगाम परमोद्विग्ना लंकां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ॥ उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥ आसीनं सूर्यसंकाशे कांचने परमासने ॥ रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अजेयं समरे

घोरं व्यात्ताननमिवांतकम् ॥ ६ ॥ देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलाक्षितम् ॥ ८ ॥ नद्धवैदूर्यसंकाशं तप्तकांचनभूषणम् ॥ सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे ॥ अन्यैः शस्त्रैः प्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥ अहतांगैः समस्तैस्तं देवप्रहरणैस्तदा ॥ अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारं पर्वताग्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः ॥ वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नंदनं वनम् ॥ १५ ॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ चन्द्रसूर्यौ महाभागा वुत्तिष्ठंतौ परंतपौ ॥ १६ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः ॥ देवदानवगंधर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ॥ मंत्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु यः सोममुपहंति महाबलः ॥ प्राप्तयज्ञहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं क्रूरकारिणम् ॥ २० ॥ कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ॥ रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ २१ ॥ राक्षसी भ्रातरं क्रूरं सा ददर्श महाबलम् ॥ तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ २२ ॥ आसनेषूपविष्टं तं काले कालमिवोद्यतम् ॥ राक्षसेंद्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनंद-

नम् ॥ २३ ॥ उपगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥ रावणं शत्रुहंतारं मंत्रिभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता ॥ सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ॥ अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः ॥ समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ॥ लुब्धं न बहु मन्यंते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ॥ स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ॥ वर्जयंति नरा दूरान्नदीपंकमिव द्विपाः ॥ ५ ॥ ये न रक्षंति विषयमस्वाधीनं नराधिपाः ॥ तेन वृद्ध्या प्रकाशंते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगंधर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ॥ ज्ञातव्यं तं न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥ येषां चाराश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ॥ अस्वाधीना नरेंद्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥ यस्मात्पश्यंति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ॥ चारेण तस्मादुच्यंते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्युतः ॥ स्वजनं च यतः स्थानं निहतं नावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ॥ धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ १३ ॥ त्वं तु लुब्धप्रमत्तश्च पराधीनश्च राक्षस

॥ विषये स्वे समुत्पन्नं यद्भयं नावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ॥ व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावंति पार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ॥ क्रोधनं व्यसने हंति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न बिभेति च ॥ क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भवेदिह ॥ १७ ॥ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्ठैरपि च पांसुभिः ॥ न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा ॥ एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेंद्रियः ॥ कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ यस्य तेऽविदितश्चारैरक्षसां सुमहान्वधः ॥ २२ ॥ परावमता विषयेषु संगवान्न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥ अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यते ॥ २३ ॥ इति स्वदोषान्परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ॥ धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिंतयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा ब्रुवतीं परुषं वचः ॥ अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १ ॥ कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः ॥ किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरम् ॥ २ ॥ आयुधं किं च रामस्य येन ते राक्षसा हताः ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥३ ॥ तत्त्वं ब्रूहि मनोज्ञांगि केन त्वं च विरूपिता ॥ इत्युक्ता राक्षसेंद्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ ४ ॥ ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ दीर्घबाहुर्वि-

शालाक्षश्चीरकृष्णाजिनांबरः ॥ ५ ॥ कंदर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकांगदम् ॥ ६ ॥ दीप्तान्क्षिपति नाराचान्सर्पानिव महाविषान् ॥ नाददानं शरान्घोरान्विमुंचंतं महाबलम् ॥ ७ ॥ न कार्मुकं विकर्षंतं रामं पश्यामि संयुगे ॥ हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥ इंद्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः ॥ रक्षसां भीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ९ ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः ॥ १० ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ॥ ११ ॥ एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना ॥ स्त्रीवधं शंकमानेन रामेण विदितात्मना ॥१२॥ भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः ॥ अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रांतो बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ १४ ॥ रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥ १५ ॥ सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी ॥ देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥ तप्तकांचनवर्णाभा रक्ततुंगनखी शुभा ॥ सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १७ ॥ नैव देवी न गंधर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ तथारूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १८ ॥ यस्य सीता भवेद्भार्या यं च तुष्टा परिष्वजेत् ॥ अभिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥ १९ ॥ सासुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः पतिर्वरः ॥ २० ॥ तां तु विस्तीर्णजघनां पीनोत्तुंगपयोधराम् ॥ भार्यार्थे तु तवानेतुमुद्यताऽहं वराननाम् ॥ २१ ॥ विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महामु-

ज ॥ तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥ मन्मथस्य शराणां च त्वं विधेयो भविष्यसि ॥ यदि तस्यामभिप्रायो भार्यात्वे तव जायते ॥ शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २३ ॥ (कुरु ,प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः ॥ १ ॥ तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् ॥ हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि ॥ २ ॥) रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतां निर्विशंकेन वचनं मम रावण॥ २४॥ विज्ञायैषामशक्तिं च क्रियतां च महाबल ॥ सीता तवानवद्यांगी भार्यात्वे राक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हताञ्जनस्थानगतान्निशाचरान् ॥ खरं च बुद्ध्वा निहतं च दूषणं त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम ह ॥ १ ॥ तत्कार्यमनुगम्यांतर्यथावदुपलभ्य च ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २ ॥ इति कर्तव्यमित्येवं कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥ यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः ॥ सूतं संचोदयामास रथः संयुज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः ॥ रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ कामगं रथमास्थाय कांचनं रत्नभूषितम् ॥ पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः॥ स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तप्तकांचनभूषणः ॥ ८ ॥ दशग्रीवो विंशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिर्मुनींद्रघ्नो

दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ विद्युन्मंडलवान्मेघः सबलाक इवांबरे ॥ १० ॥ सशैलसागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥११॥ शीतमंगलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः॥ विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतम् ॥१२॥ कदल्यटविसंशोभं नालिकेरोपशोभितम् ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्च सुपुष्पितैः ॥ १३ ॥ अत्यंतनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ नागैः सुपर्णैर्गंधर्वैः किंनरैश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैश्चोपशोभितम् ॥ आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितम् ॥ देवदानवसंघैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसक्रौंचप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रसादितम् ॥ वैदूर्यप्रस्तरं स्निग्धं सांद्रं सागरतेजसा ॥ १८ ॥ पाण्डुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समंततः ॥ १९ ॥ तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानां चंदनानां सहस्रशः ॥ वनानि पश्यन्सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१ ॥ अगुरूणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च ॥ तक्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगंधिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ॥ मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥ शैलानि प्रवरांश्चैव प्रवालनिचयांस्तथा ॥ कांचनानि च शृंगाणि राजतानि तथैव च ॥ २४ ॥ प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नान्यद्भुतानि च ॥ धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैरावृतानि च ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथगाढानि नगराणि विलोकयन् ॥

तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥ २६ ॥ अनूपे सिंधुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ तत्रा-पश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधं मुनिभिर्वृतम् ॥ २७ ॥ समंताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् ॥२८॥ भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः ॥ तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः॥२९॥सुपर्णः पर्णबहुलां बभंजाथ महाबलः ॥ तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः॥३०॥अजा बभूवूर्धूमाश्च संगताः परमर्षयः ॥ तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनम्॥३१॥ भग्नामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥ एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ ३२ ॥ निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३३ ॥ स तु तेन प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नगृहं वरम् ॥ महेंद्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥३५॥तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ॥ नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३६ ॥ तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ॥ ददर्शा-श्रममेकांते पुण्ये रम्ये वनांतरे ॥ ३७ ॥ तत्र कृष्णाजिनधरं जटामंडलधारिणम् ॥ ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥ स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा ॥ मारीचेनार्चितो राजा सर्व-कामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदकेन च ॥ अथोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कच्चित्ते कुशलं राजँल्लंकायां राक्षसेश्वर ॥ केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेव इहागतः ॥ ॥ ४१ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ मारीच

श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः ॥ आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान्हि परमा गतिः ॥ १ ॥ जानीषे त्वं जनस्थानं भ्राता यत्र खरो मम ॥ दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २ ॥ त्रिशिराश्च महाबाहू राक्षसः पिशिताशनः ॥ अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्ति मन्नियोगेन अधिवासं च राक्षसाः ॥ बाधमाना महारण्ये मुनीन्ये धर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥ ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः ॥ संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः खरप्रमुखराक्षसाः ॥ तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि ॥ ७ ॥ अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥ निहतानि शरैर्दीप्तैर्मानुषेण पदातिना ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ ९ ॥ हत्वा त्रिशिरसं चापि निर्भया दंडकाः कृताः ॥ पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ १० ॥ स हंता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ॥ अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेंद्रियः ॥ ११ ॥ त्यक्तधर्मा त्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ येन वैरं विनाऽरण्ये सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ १२ ॥ कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता ॥ अस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ १३ ॥ आनायिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ॥ १४ ॥ भ्रातृभिश्च सुरान्सर्वान्नाहमत्राभिचिंतये ॥ तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस ॥ १५ ॥ वीर्ये युद्धे च दर्पे च नह्यस्ति सदृशस्तव ॥ उपायतो महाञ्छूरो महामायाविशारदः ॥ १६ ॥ एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं

वचनात्मम ॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिंदुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १८ ॥ त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् ॥ गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् ॥ निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चंद्रप्रभामिव ॥ २० ॥ ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते ॥ विस्रब्धं प्रहरिष्यामि कृतार्थेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ॥ शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव च ॥ २२ ॥ ओष्ठौ परिलिहञ्छुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥ स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः ॥ कृतांजलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० अरण्य० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ सुलभा पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥ न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यगुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चपलो महेंद्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषामपि रक्षसाम् ॥ अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकानराक्षसान् ॥ ४ ॥ अपि ते जीवितांताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥ अपि सीता निमित्तं च न भवेद्व्यसनं महत् ॥ ५ ॥ अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरंकुशम् ॥ न विनश्येत्पुरी लंका त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमंत्रितः ॥ आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हंति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ न च पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथंचन ॥ न लुब्धो न च दुःशीलो न च

क्षत्रियपांसनः ॥ ८ ॥ न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ ९ ॥ वंचितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ॥ करिष्यामीति धर्मात्मा ततः प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ॥ हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ११ ॥ न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितेंद्रियः ॥ अनृतं न श्रुतं चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो विग्रहवान्धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥ १३ ॥ कथं नु तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेंधनं रणे ॥ रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ॥ चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यं सुखं च संत्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ नात्यासादयितुं तात रामांतकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ॥ न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥ तस्य वै नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ॥ दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥ किमुद्यमं व्यर्थमिमं कृत्वा ते राक्षसाधिप ॥ दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदंतमुपजीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैवं सुदुर्लभम् ॥ (यदीच्छसि चिरं भोक्तुं माकृथा रामविप्रियम् ॥) ससर्वैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥ मंत्रयित्वा सधर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २३ ॥ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ॥ हिताहितं विनि-

श्रित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ॥ इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचराधिप ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ कदाचिदप्यहं वीर्यात्पर्यटन्पृथिवीमिमाम् ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्पर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ भयं लोकस्य जनयन्किरीटी परिघायुधः ॥ २ ॥ व्यचरन्दंडकारण्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ ३ ॥ स्वयं गत्वा दशरथं नरेंद्रमिदमब्रवीत् ॥ अयं रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ॥ ४ ॥ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ५ ॥ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ऊनद्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः ॥ ६ ॥ कामं तु मम तत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ॥ बलेन चतुरंगेण स्वयमेत्य निशाचरम् ॥ ७ ॥ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रुं तव यथेप्सितम् ॥ एवमुक्तः स तु मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ रामान्नान्यद्बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ देवतानामपि भवान्समरेष्वभिपालकः ॥ ९ ॥ आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोकविदितं नृप ॥ काममस्ति महत्सैन्यं तिष्ठत्विह परंतप ॥ १० ॥ बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् ॥ जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥ तं तथा दंडकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनः श्रीमान्बालः श्यामः शुभेक्षणः ॥ एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी

कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन्दंडकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ॥ अदृश्यत तदा रामो बालचंद्र इवोदितः ॥ १५ ॥ ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ बली दत्तवरो दर्पादाजगामाश्रमांतरम् ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः ॥ मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रातश्चकार ह ॥१७॥ अवजानन्नसंमोहाद्बालोऽयमिति राघवम् ॥ विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः ॥ तेनाहं ताडितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता तात मां हंतुं तदा वीरेण रक्षितः ॥ रामस्य शरवेगेन निरस्तो भ्रांतचेतनः ॥ २० ॥ पातितोऽहं तदा तेन गंभीरे सागरांभसि ॥ प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लंकां प्रति गतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः ॥ अकृतास्त्रेण रामेण बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मया वार्यमाणस्तु यदि रामेण विग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्य न शिष्यासि ॥२३॥ क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवदर्शिनाम् ॥ रक्षसां चैव संतापमनर्थं चाहरिष्यासि ॥ २४ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यासि त्वं पुरीं लंकां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वतोऽपि पापानि शुचयः पपसंश्रयात् ॥ परपापैर्विनश्यंति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ २६ ॥ दिव्यचंदनदिग्धांगान्दिव्याभरणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥ हतदारान्सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः ॥ हतशेषानशरणान्द्रक्ष्यासि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् ॥ प्रदग्धभवनां लंकां द्रक्ष्यासि त्वमसंशयम् ॥ २९ ॥ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत् ॥ प्रमदानां सहस्राणि नव राजन्परिग्रहे ॥ ३० ॥ भव स्वदारानिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षसान् ॥

मानं वृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं माकृथा रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥ निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि ॥ गमिष्यासि क्षीणबलः सबांधवो यमक्षयं रामशरास्तजीवितः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित्तेन संयुगे ॥ इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम् ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दंडकावने ॥ २ ॥ दीप्तजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृंगो महाबलः ॥ व्यचरन्दंडकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ॥ अत्यंतघोरो व्यचरंस्तापसांस्तान्प्रधर्षयन् ॥ ४ ॥ निहत्य दंडकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः ॥ रुधिराणि पिबंस्तेषां तन्मांसानि च भक्षयन् ॥ ५ ॥ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन्वनगोचरान् ॥ तदा रुधिरमत्तोऽहं व्यचरं दंडकावनम् ॥ ६ ॥ तदाहं दंडकारण्ये विचरन्धर्मदूषकः ॥ आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितम् ॥ ७ ॥ वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥ तापसं नियताहारं सर्वभूतहितेरतम् ॥ ८ ॥ सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥ अभ्यधावं सुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृंगो मृगाकृतिः ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरम् ॥ १० ॥ तेन त्यक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ विकृष्य सुमहच्चापं सुपर्णानिलतुल्यगाः ॥ ११ ॥ ते बाणा वज्रसंकाशाः सुघोरा रक्तभोजनाः ॥ आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ १२ ॥ पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ॥ समुत्क्रांतस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १३ ॥ शरेण मुक्तो

रामस्य कथंचित्प्राप्य जीवितम् ॥ इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १४ ॥ वृक्षे वृक्षे हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनांबरम् ॥ गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवांतकम् ॥ १५ ॥ अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण ॥ राममूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥ राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामिव चेतनः ॥ १७ ॥ रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ॥ रत्नानि च रथाश्चैव वित्रासं जनयंति मे ॥ १८ ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ॥ बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनंदनः ॥ १९ ॥ रणे रामेण युद्ध्यस्व क्षमां वा कुरु रावण ॥ न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥ सोऽहं परापराधेन विनशेयं निशाचर ॥ कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि वै ॥ २२ ॥ रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ अपि राक्षसलोकस्य भवेदंतकरोऽपि हि ॥ २३ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ इदं वचो बंधुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ॥ सबांधवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं च रावणः ॥ उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥ दुष्कुलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते ॥ वाक्यं निष्फलमत्यर्थं बीजमुप्तमिवोषरे ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं

भेत्तुं रामस्य संयुगे ॥ मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥ यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ॥ स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ॥ प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव संनिधौ ॥ ६ ॥ एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच विद्यते ॥ न व्यावर्तयितुं शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ॥ अपायं वा उपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥ संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ॥ उद्यतांजलिना राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रातिकूलं तु मृदुपूर्वं शुभं हितम् ॥ उपचारेण वक्तव्यो युक्तं च वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दं तु यद्वाक्यमथवाहितमुच्यते ॥ नाभिनंदेत तद्राजा मानार्थी मानवर्जितम् ॥ ११ ॥ पंच रूपाणि राजानो धारयंत्यमितौजसः ॥ अग्नेरिंद्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दंडं प्रसन्नताम् ॥ धारयंति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च नित्यदा ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमाश्रितः ॥ १४ ॥ अभ्यागतं तु दौरात्म्यात्परुषं वदसीदृशम् ॥ गुणदोषौ न पृच्छामि क्षयं चात्मनि राक्षस ॥ १५ ॥ मयोक्तमपि चैतावत्त्वां प्रत्यमितविक्रम ॥ अस्मिंस्तु स भवान्कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हति ॥ १६ ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिंदुभिः ॥ १७ ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वां हि मायामयं दृष्ट्वा कांचनं जातविस्मया ॥ आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रांते च काकुत्स्थे दूरं गत्वाप्युदाहर ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवा-

क्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः ॥ अनुगच्छति संभ्रांत सौमित्रि-रपि सौहृदात् ॥ २१ ॥ अपक्रांते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ॥ आहरिष्यामि वैदेहीं सह-स्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ॥ राज्यस्यार्धं प्रदास्यामि मारीच तव सुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दंडकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्य सीतामयुद्धेन वंचयित्वा तु राघवम् ॥ लंकां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥ नो चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बला-दपि करिष्यसि ॥ राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥ आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्यु-र्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्यतः ॥ एतद्यथावत्परिगण्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

आज्ञप्तो रावणेनेत्थं प्रतिकूलं च राजवत् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं निःशंको राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥ केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ॥ सपुत्रस्य सराज्यस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनंदति पापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचर ॥ इच्छंति त्वां विनश्यंतमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहि-तबुद्धिना ॥ यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥ वध्याः खलु न वध्यंते सचिवास्तव रावण ॥ ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णंति सर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः ॥ निग्राह्यः सर्वथा सद्भिः स निग्राह्यो न गृह्यसे ॥ ७ ॥ धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ॥ स्वामिप्र-

सादात्सचिवाः प्राप्नुवंति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ॥ व्यसनं स्वामि-
वैगुण्यात्प्राप्नुवंतीतरे जनाः ॥ ९॥ राजमूलो हि धर्मश्च यशश्च जयतां वर ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षि-
तव्या नराधिपाः ॥ १० ॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ॥ न चातिप्रतिकूलेन नावि-
नीतेन राक्षस ॥ ११ ॥ ये तीक्ष्णमंत्राः सचिवा भुज्यंते सह तेन वै ॥ विषमेषु रथाः शीघ्रं मंदसारथयो
यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥
॥ १३ ॥ स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ॥ रक्ष्यमाणा न वर्धंते मृगा गोमायुना यथा ॥
॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिष्यंति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितें-
द्रियः ॥ १५ ॥ तादिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया ॥ अत्र त्वं शोचनीयोऽसि ससैन्यो विनशिष्यसि
॥१६॥मां निहत्य तु रामोऽसावचिरात्त्वां वधिष्यति॥ अनेन कृतकृत्योऽस्मि म्रिये चाप्यरिणा हतः॥१७॥
दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय ॥ आत्मानं च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबांधवम् ॥ १८ ॥
आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया ॥ नैव त्वमपि नाहं वै नैव लंका न राक्षसाः ॥ १९ ॥
निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ॥ परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं
न गृह्णंति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः ॥ गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भया-
द्रात्रिंचरप्रभोः ॥ १ ॥ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ॥ मद्वधोद्यतशस्त्रेण निहतं जीवितं च
मे ॥२॥ नहि रामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनिवर्तते ॥ वर्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदंडहतस्य ते ॥३॥ किंतु कर्तुं

मयाशक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ॥ एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स राक्षसः ॥ परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतच्छौंडीर्ययुक्तं ते मच्छंदवशवर्तिनः ॥ इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो हि राक्षसः ॥ ६ ॥ आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभूषितः ॥ मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गंतुमर्हसि ॥ तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततस्तथेत्युवाचैनं रावणं ताटकासुतः ॥ ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ॥ ९ ॥ आरुह्याययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममंडलात् ॥ तथैव तत्र पश्यंतौ पत्तनानि वनानि च ॥ १० ॥ गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ समेत्य दंडकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ॥ ११ ॥ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः कांचनभूषणात् ॥ १२ ॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ॥ १३ ॥ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ १४ ॥ मृगो भूत्वाऽऽश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रः सितासितमुखाकृतिः ॥ रक्तपद्मोत्पलमुख इंद्रनीलोत्पलश्रवाः॥१६॥ किंचिदत्युन्नतग्रीव इंद्रनीलनिभोदरः ॥ (कुंदेन्दुवज्रसंकाशमुदरं चास्य भास्वरम् ॥) मधूकनिभपार्श्वश्च कंजकिंजल्कसन्निभः ॥१७॥ वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघसुसंहतः ॥ इंद्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजितः ॥ १८ ॥ मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः ॥ क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥ १९ ॥ वनं प्रज्वलयन्रम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः

॥ २० ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ विचरन्गच्छते शष्पशाद्वलानि समंततः ॥२१॥ रौप्यैर्बिंदुशतैश्चित्रं भूत्वा च प्रियनंदनः ॥ विटपीनां किसलयान्भक्षयन्विचचार ह ॥ २२ ॥ कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ॥ तमाश्रमं मंदगतिं सीतासंदर्शनं ततः ॥ २३ ॥ राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः ॥ रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः ॥ गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निषीदति ॥ आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते ॥ सीतादर्शनमाकांक्षन्राक्षसो मृगतां गतः ॥ २७ ॥ परिभ्रमति चित्राणि मंडलानि विनिष्पतन् ॥ समुद्वीक्ष्य च सर्वे तं मृगा येऽन्ये वनेचराः ॥ २८ ॥ उपगम्य समाघ्राय विद्रवंति दिशो दश ॥ राक्षसः सोऽपि तान्वन्यान्मृगान्मृगवधे रतः ॥ २९ ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥ तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ ३० ॥ कुसुमापचये व्यग्रा पादपानत्यवर्तत ॥ कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ ३१ ॥ कुसुमान्यपचिन्वंती चचार रुचिरानना ॥ अनर्हा वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ ३२ ॥ मुक्तामणिविचित्रांगं ददर्श परमांगना ॥ तं वै रुचिरदंतोष्ठं रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ स च तां रामदयितां पश्यन्मायामयो मृगः ॥ ३४ ॥ विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनम् ॥ अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं मृगम् ॥ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी

कुसुमानि विचिन्वती ॥ हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टा चानवद्यांगी मृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमपि चक्रंद लक्ष्मणं चैव सायुधम् ॥ २ ॥ आहूयाहूय च पुनस्तं मृगं साधु वीक्षते ॥ आगच्छागच्छ शीघ्रं वै आर्यपुत्र सहानुज ॥ ३ ॥ तावाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ४ ॥ शंकमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ५ ॥ चरंतो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ॥ अनेन निहता राम राजानः पापरूपिणा ॥ ६ ॥ अस्य मायाविदो मायामृगरूपमिदं कृतम् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्र गंधर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥ मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ॥ जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता ॥ उवाच सीता संहृष्टा छद्मना हृतचेतना ॥ ९ ॥ आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ॥ आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरंति सहिताश्चमराः सृमरास्तथा ॥ ११ ॥ ऋक्षाः पृषतसंघाश्च वानराः किन्नरास्तथा ॥ विहरंति महाबाहो रूपश्रेष्ठा महाबलाः ॥ १२ ॥ न चान्यः सदृशो राजन्दृष्टः पूर्वं मृगो मया ॥ तेजसा क्षमया दीप्त्या यथाऽयं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥ नानावर्णविचित्रांगो रत्नभूतो ममाग्रतः ॥ द्योतयन्वनमव्यग्रं द्योतते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥ अहोरूपमहोलक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना ॥ मृगोऽद्भुतो विचित्रांगो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥ यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥ समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां पुनःपुनः ॥

अंतःपुरे विभूषार्थो मृग एष भविष्यति॥ १७ ॥ भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां च मम प्रभो ॥ मृगरूपमिदं दिव्यं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥ जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ॥ अजिनं नरशार्दूल रुचिरं तु भविष्यति ॥ १९ ॥ निहतस्यास्य सत्त्वस्य जांबूनदमयत्वचि ॥ शष्पबृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥ कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ॥ वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम॥२१॥तेन कांचनरोम्णा तु मणिप्रवरशृंगिणा॥तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥२२॥ बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥ उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २४ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या स्पृहामुल्लसितामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २५ ॥ न वने नंदनोद्देशे न चैत्ररथ संश्रये ॥ कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥ २६ ॥ प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः ॥ शोभंते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिंदुभिः ॥ ॥ २७ ॥ पश्यास्य जृंभमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥ जिह्वां मुखान्निःसरंतीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ ॥ २८ ॥ मसारगल्वर्कमुखः शंखमुक्तानिभोदरः ॥ कस्य नामानिरूप्योऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥ ॥ २९ ॥ कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जांबूनदमयप्रभम् ॥ नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ॥ ॥ ३० ॥ (किं पुनर्मैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत्॥) मांसहेतोरपि मृगान्विहारार्थं च धन्विनः ॥ घ्नंति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३१ ॥ धनानि व्यवसायेन विचीयंते महावने ॥ धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥ तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ॥ मनसा चिंतितं

सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३३ ॥ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशास्त्रज्ञः प्राहुरर्थ्याः सुलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये कांचनत्वचि ॥ उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३५ ॥ न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ॥ भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शेऽनेनेति मे मतिः ॥ ३६ ॥ एष चैव मृगः श्रीमान्यश्च दिव्यो नभश्चरः ॥ उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥ यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण ॥ मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३८ ॥ एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना ॥ वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुंगवाः ॥ ॥ ३९ ॥ उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ॥ निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ॥ ४० ॥ पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः ॥ उदरस्थो द्विजान्हंति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥ स कदाचिच्चिराल्लोके आससाद महामुनिम् ॥ अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूव ह ॥ ४२ ॥ समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम् ॥ उत्स्मयित्वा तु भगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ॥४३॥ त्वयाऽविगण्य वातापे परिभूताश्च तेजसा ॥ जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४४ ॥ रक्षोऽपि न भवेदेव वातापिरिव लक्ष्मण ॥ मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेंद्रियम् ॥ ४५ ॥ भवेद्धतोऽयं वातापिरगस्त्येनेवमागतः ॥ इह त्वं भव सन्नद्धो यंत्रितो रक्ष मैथिलीम् ॥ ४६ ॥ अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनंदन ॥ अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यथवा मृगम् ॥ ४७ ॥ यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानायितुं द्रुतम् ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतां स्पृहाम् ॥ ४८ ॥ त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४९ ॥ यावत्पृषतमेकेन सायकेन

निहन्म्यहम् ॥ हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ॥५०॥ प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ॥ भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शंकितः॥५१॥इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥ तथा तु तं समुद्दिश्य भ्रातरं रघुनंदनः॥ दधारासिं महातेजा जांबूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥ ततस्त्रिविनतं चापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥ तं वन्यराजो राजेंद्रमापतंतं निरीक्ष्य वै ॥ बभूवांतर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥ बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ तं स्म पश्यति रूपेण द्योतयंतमिवाग्रतः ॥ ४ ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावंतं धनुष्पाणिर्महावने ॥ अतिवृत्तमिषोः पाताल्लोभयानं कदाचन ॥ ५ ॥ शंकितं तु समुद्भ्रांतमुत्पतंतमिवांबरम् ॥ दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥ ॥ ६ ॥ छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चंद्रमंडलम् ॥ मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेनैव सोऽपाकर्षत राघवम् ॥ स दूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥ आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ॥ अथावतस्थे सुश्रांतश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ॥ मृगैः परिवृतोऽथान्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्यधावत॥ तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरंतर्हितोऽभवत् ॥११॥पुनरेव ततो दूराद्वृक्षखंडाद्विनिःसृतः॥ दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हंतुं कृतनिश्चयः ॥१२॥ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलंतमरिमर्दनः ॥१३॥ संधाय स दृढं चापे विकृष्य बलवद्बली॥तमेव मृगमुद्दिश्य ज्वलंतमिव पन्नगम्॥१४॥मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ स भृशं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ॥ १५ ॥ मारीचस्यैव

हृदयं बिभेदाशनिसन्निभः ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स भृशातुरः ॥ १६ ॥ व्यनदद्भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ॥ म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ १७ ॥ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ॥ इह प्रस्थापयेत्सीता तां शून्ये रावणो हरेत् ॥ १८ ॥ स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वनम् ॥ सदृशं राघवस्येव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १९ ॥ तेन मर्माणि निर्विद्धं शरेणानुपमेन हि ॥ मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः ॥ २० ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ (ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ॥ हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ १ ॥) तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ रामो रुधिरसिक्तांगं चेष्टमानं महीतले ॥ जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२ ॥ मारीचस्य तु मायैषा पूर्वोक्ता लक्ष्मणेन तु ॥ तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य तु महास्वनम् ॥ ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ॥ इति संचिंत्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥ तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वनम् ॥ २६ ॥ निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ॥ त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखं तदा ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये, च० सा० अरण्यकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ॥ उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥ नहि मे जीवितं स्थाने हृदयं वाऽवतिष्ठते ॥ क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥ आक्रंदमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि ॥ तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं

शरणैषिणम् ॥ ३॥ रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ॥ न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥ तमुवाच ततस्तत्र क्षुभिता जनकात्मजा ॥ सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवत् ॥ ५ ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ॥ इच्छसि त्वं विनश्यंतं रामं लक्ष्मण मत्कृते ॥ ६ ॥ लोभात्तु मत्कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥ व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥ ७ ॥ तेन तिष्ठसि विश्रब्धो तमपश्यन्महाद्युतिम् ॥ किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ ८ ॥ कर्तव्यमिह तिष्ठंत्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ एवं ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकसमन्विताम् ॥ ९ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ॥ पन्नगासुरगंधर्वदेवदानवराक्षसैः॥ १० ॥ अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः॥ देवि देवमनुष्येषु गंधर्वेषु पतत्रिषु ॥ ११ ॥ राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ॥ दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ॥ १२ ॥ यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् ॥ अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि॥ १३ ॥ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ अनिवार्यबलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥ त्रिभिर्लोकैः समुदितैः सेश्वरैः समरैरपि ॥ हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु संतापस्त्यज्यतां तव ॥ १५ ॥ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ॥ न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः ॥ १६ ॥ गंधर्वनगरप्रख्या माया तस्य च रक्षसः ॥ न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना ॥ १७ ॥ रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ कृतवैराश्च कल्याणि वयमेतैर्निशाचरैः ॥ १८ ॥ खरस्य निधने देवि जनस्थानवधं प्रति ॥ राक्षसा विविधा वाचो व्याहरंति महावने ॥ १९ ॥ हिंसाविहारा वैदेहि न चिंतयितुमर्हसि ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ २० ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं

सत्यवादिनम् ॥ अनार्यकरुणारंभ नृशंस कुलपांसन ॥ २१ ॥ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् ॥ त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ॥ मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यति सौमित्रे तवापि भरतस्य वा ॥ कथमिंदीवरश्यामं रामं पद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम् ॥ समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ॥ २६ ॥ रामं विना क्षणमपि नैव जीवामि भूतले ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ २७ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्रांजलिः स जितेंद्रियः ॥ उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥२८॥ वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ स्वभावस्त्वेष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते ॥ २९ ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे ॥ ३० ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसंनिभम् ॥ उपशृण्वंतु मे सर्वे साक्षिणो हि वनेचराः ॥ ३१ ॥ न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया ॥ धिक्त्वामद्य विनश्यंतीं यन्मामेवं विशंकसे ॥ ३२ ॥ स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम् ॥ गच्छामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने ॥ ३३ ॥ रक्षंतु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ॥ निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवंति मे ॥ अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३४ ॥ (न वेत्त्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे) लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदती जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रबाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण ॥ आबधिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥ पि-

बामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥ इति लक्ष्मणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता ॥ पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥ तामार्तरूपां विमना रुदंतीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ॥ अश्वासयामास नचैव भर्तुस्तं भ्रातरं किंचिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥ ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृतांजलिः किंचिदभिप्रणम्य ॥ अवेक्षमाणो बहुशः स मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ॥ स विकांक्षन्भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव ॥ १ ॥ तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमंतरमास्थितः ॥ अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृक् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही ॥ वामे चांसेऽवसज्ज्याथ शुभे यष्टिकमंडलू ॥ ३ ॥ परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्तत ॥ तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ ४ ॥ रहितां सूर्यचंद्राभ्यां संध्यामिव महत्तमः ॥ तामपश्यत्ततो बालां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ ५ ॥ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः ॥ तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता द्रुमाः ॥ ६ ॥ संदृश्य न प्रकंपंते न प्रवाति च मारुतः ॥ शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षंतं रक्तलोचनम् ॥ ७ ॥ स्तिमितं गंतुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ॥ रामस्य त्वंतरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदंतरे ॥ ८ ॥ उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥ अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ सहसा भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ १० ॥ अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तिष्ठन्सम्प्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ ११ ॥ शुभां रुचिरदंतोष्ठीं

पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ १२ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छत वैदेहीं हृष्टचेता निशाचरः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥ तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १५ ॥ रौप्यकांचनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि ॥ कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रती ॥ १६ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ॥ भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १७ ॥ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पांडुरा दशनास्तव ॥ विशाले विमले नेत्रे रक्तांते कृष्णतारके ॥ १८ ॥ विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ॥ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥ पीनोन्नतमुखौ कांतौ स्निग्धतालफलोपमौ ॥ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ तौ पयोधरौ ॥ २० ॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे रामे नदीकूलमिवांभसा ॥ २१ ॥ करांतमितमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि ॥ नैव देवी न गंधर्वी न च यक्षी न किन्नरी ॥ २२ ॥ नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते ॥ २३ ॥ इह वासश्च कांतारे चित्तमुन्माथयंति मे ॥ सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥ प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ २५ ॥ संपन्नानि सुगंधीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ वरं माल्यं वरं गंधं वरं वस्त्रं च शोभने ॥२६॥ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते ॥ २७ ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ नेह गच्छंति गंधर्वा न देवा न च किन्नराः

॥ २८ ॥ राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वमिहागता ॥ इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगा वृकाः ॥ २९ ॥ ऋक्षास्तरक्षवः कंकाः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे ॥ मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३० ॥ कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥ काऽसि कस्य कुतश्च त्वं किन्निमित्तं च दंडकान् ॥ ३१ ॥ एका चरसि कल्याणि घोरान्राक्षससेवितान् ॥ इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन महात्मना ॥ ३२ ॥ द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३३ ॥ उपानीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमंत्र्य च ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥ द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुंभधारिणम् ॥ अशक्यमुद्द्रेष्टुमुपायदर्शना न्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३५ ॥ इयं बृसी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ॥ इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३६ ॥ निमंत्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेंद्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ॥ प्रसह्य तस्याहरणे दृढं मनः समर्पयामास वधाय रावणः ॥ ३७ ॥ ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ॥ निरीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिहीर्षुणा ॥ परिव्राजकरूपेण शशंसात्मानमात्मना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैष अनुक्तो हि शपेत माम् ॥ इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥२॥ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ॥ सीता नामास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया॥३॥उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ॥ भुंजाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी

॥४॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राजाऽमंत्रयत प्रभुः ॥ अभिषेचयितुं रामं संमतो राजमंत्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्सं-
भ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या याचते वरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्य तु
कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ॥ मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ ७ ॥ द्वावयाचत भर्तारं सत्यसंधं
नृपोत्तमम् ॥ नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च कदाचन ॥ ८ ॥ एष मे जीवितस्यांतो रामो
यद्यभिषिच्यते ॥ इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स पार्थिवः ॥ ९ ॥ अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च
याच्ञां चकार सा ॥ मम भर्ता महातेजा वयसा पंचविंशकः ॥ १० ॥ अष्टादश हि वर्षाणि मम
जन्मनि गण्यते ॥ रामेति प्रथितो लोके सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ ११ ॥ विशालाक्षो महाबाहुः
सर्वभूतहिते रतः ॥ कामार्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम् ॥ १२ ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं
रामं नाभ्यषेचयत् ॥ अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ १३ ॥ कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच
द्रुतं वचः ॥ तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ॥ १४ ॥ भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकंटकम्
॥ त्वया तु खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पंच च ॥ १५ ॥ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ॥
॥ तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ॥ १६ ॥ चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम दृढव्रतः ॥ दद्यान्न
प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ॥ १७ ॥ एतद्ब्राह्मण रामस्य व्रतं ध्रुवमनुत्तमम् ॥ तस्य भ्राता तु
वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १८ ॥ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ॥ स भ्राता लक्ष्मणो
नाम ब्रह्मचारी दृढव्रतः ॥ १९ ॥ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजंतं मया सह ॥ जटी तापसरूपेण
मया सह सहानुजः ॥ २० ॥ प्रविष्टो दंडकारण्यं धर्मनित्यो दृढव्रतः ॥ ते वयं प्रच्युता राज्यात्कै-

केय्यास्तु कृते त्रयः ॥ २१ ॥ विचरामो द्विजश्रेष्ठ वनं गंभीरमोजसा ॥ समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया ॥ २२ ॥ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥ रुरून्गोधान्वराहांश्च हत्वाऽऽदायामिषं बहु ॥ २३ ॥ स त्वं नाम च गोत्रं च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ एकश्च दंडकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ॥ २४ ॥ एवं ब्रुवत्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः ॥ अहं स रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ॥ २६ ॥ त्वां तु कांचनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् ॥ रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिंदिते ॥ २७ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २८ ॥ लंका नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ॥ सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि ॥ २९ ॥ तत्र सीते मया सार्द्धं वनेषु विचरिष्यसि ॥ न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनी ॥ ३० ॥ पंच दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ॥ सीते परिचरिष्यंति भार्या भवसि मे यदि ॥ ॥ ३१ ॥ रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचानवद्यांगी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३२ ॥ महागिरिमिवाकंप्यं महेंद्रसदृशं पतिम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमंडलम् ॥ सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥ महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रांतगामिनम् ॥ नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥ पूर्णचंद्राननं रामं राजवत्सं जितेंद्रियम् ॥ पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥ त्वं पुनर्जंबुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ॥ नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३७ ॥ पादपान्कांचनान्नूनं बहून्पश्यसि मंदभाक् ॥ राघव-

स्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस ॥३८॥ क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ मंदरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ॥ कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान्गंतुमिच्छसि ॥ ४० ॥ अक्षिसूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेढि च क्षुरम् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यामधिगंतुं त्वमिच्छसि ॥ ४१ ॥ अवसज्य शिलां कंठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ॥ सूर्यचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ कल्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि ॥ अयोमुखानां शूलानां मध्ये चरितुमिच्छसि ॥ रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगंतुं त्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥ यदंतरं सिंहसृगालयोर्वने यदंतरं स्यंदनिकासमुद्रयोः॥सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदंतरं तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च॥ ॥ ४५ ॥ यदंतरं कांचनसीसलोहयोर्यदंतरं चंदनवारिपंकयोः ॥ यदंतरं हस्तिबिडालयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६ ॥ यदंतरं वायसवैनतेययोर्यदंतरं मद्गुमयूरयोरपि ॥ यदंतरं हंसकगृध्रयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥ तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ ॥ हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये आज्यं यथा मक्षिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ॥ गात्रप्रकंपाद्व्यथिता बभूव वातोद्धुता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥ तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ॥ कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये च० सा० अरण्यकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ एवं ब्रुवत्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः ॥ ललाटे भ्रुकुटिं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥ भ्राता वै

श्रवणस्याहं सापत्नो वरवर्णिनि ॥ रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः सगंधर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ विद्रवंति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो भ्राता वैमात्रः कारणांतरे ॥ द्वंद्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥ मद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ॥ वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥ मम संजातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि ॥ विद्रवंति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शंकितः ॥ तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते दिवि ॥ ८ ॥ निष्कंपपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ॥ भवंति यत्र तत्राहं तिष्ठामि च चरामि च ॥ ९ ॥ मम पारे समुद्रस्य लंका नाम पुरी शुभा ॥ संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेंद्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेण परिक्षिप्ता पांडुरेण विराजिता ॥ हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधा तूर्यनादविनादिता ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानभूषिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वस हे सीते राजपुत्रि मया सह ॥ न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि ॥ १३ ॥ भुञ्जाना मानुषान्भोगान्दिव्यांश्च वरवर्णिनि ॥ न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो नृपः ॥ मंदवीर्यस्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥ ॥ १५ ॥ तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ॥ करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ ॥ १६ ॥ रक्ष राक्षसभर्तारं कामय स्वयमागतम् ॥ न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्याय हि मां भीरु पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अंगुल्या न समो

रामो मम युद्धे स मानुषः ॥ तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनशिष्यंति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेंद्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिंद्रस्य जीवितम् ॥ नहि रामस्य भार्यां मामानीय स्वस्तिमान्भवेत् ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरं वज्रधरस्य पश्चाच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ॥ न मादृशीं राक्षस धर्षयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे वाक्यकोविदः ॥ नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥ २ ॥ उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमंबरे स्थितः ॥आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ॥ ३ ॥ अर्कं तु द्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिंद्यां हि महीतलम् ॥ कामरूपेण उन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे ॥ क्रुद्धस्य हरिपर्यंते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः ॥ स्वरूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥ संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकांचनभूषणः ॥ क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसंनिभः ॥ ७ ॥ दशास्यो विंशतिभुजो बभूव क्षणदाचरः ॥ स परिव्राजकच्छद्ममहाकायो विहाय तत् ॥ ८ ॥ प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥ (संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः) रक्तांबरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥ स तामसितकेशांतां भास्करस्य प्रभामिव ॥

वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥१०॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः॥११॥ मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव॥ नैव चाहं कचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ॥ यः स्त्रियो वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥ अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥ जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥ वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ॥ ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ॥ प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥ स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ॥ प्रत्यदृश्यत हेमांगो रावणस्य महारथः॥१९ ॥ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः॥अंकेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा॥२०॥सा गृहीताऽतिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी॥रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरं गतं वने॥२१॥तामकामां स कामार्तः पन्नगेंद्रवधूमिव ॥विचेष्टमानामादाय उपपाताथ रावण॥२२॥ ततः सा राक्षसेंद्रेण ह्रियमाणा विहायसा ॥ भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रांतचित्ता यथाऽऽतुरा ॥ २३ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ॥ ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २४ ॥ जीवितं सुखमर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् ॥ ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५ ॥ ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ॥ कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ २६ ॥ ननु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ कालोऽप्यंगी-

भवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥ त्वं कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितांतकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि॥२८॥हंतेदानीं सकामा तु कैकेयी बांधवैः सह ॥ ह्रियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥ आमंत्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३० ॥ (माल्यवंतं शिखरिणं वंदे प्रस्रवणं गिरिम्॥) हंससारससंघुष्टां वंदे गोदावरीं नदीम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥ दैवतानि च यान्यस्मिन्वने विविधापादपे ॥ नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३२ ॥ यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि विविधानि च ॥ सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥ ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्॥ विवशा ते हृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३४ ॥ विदित्वा तु महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ॥ आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३५ ॥ सा तदा करुणावाचो विलपंती सुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३६ ॥ सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशंगता ॥ समाक्रंदद्भयपरा दुःखोपहितया गिरा ॥ ३७ ॥ जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेन राक्षसेंद्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३८ ॥ नैष वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः ॥ सत्त्ववाञ्जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ३९ ॥ रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ॥ लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ॥ निरैक्षद्रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १ ॥ ततः पर्वतश्रृंगाभस्तीक्ष्णतुंडः खगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याज-

हार शुभां गिरम् ॥ २ ॥ दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः ॥ भ्रातस्त्वं निंदितं कर्म कर्तुं नार्हसि सांप्रतम् ॥ ३ ॥ जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेंद्र-वरुणोपमः ॥ ४ ॥ लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ ५ ॥ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत् ॥ ६ ॥ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ॥ निवर्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ ७ ॥ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥ यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥ ८ ॥ अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यंत्यनुराजानं धर्मं पौलस्त्यनंदन ॥ ९ ॥ राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ॥ धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥ पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर ॥ ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृती ॥ ११ ॥ कामस्वभावो यः सोऽसौ न शक्यस्तं प्रमार्जितुम् ॥ नहि दुष्टात्मनामार्य मा वसत्यालये चिरम् ॥ १२ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ॥ नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि ॥ १३ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १४ ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ यस्य त्वं लोकनाथस्य हृत्वा भार्यां गमिष्यसि ॥ १५ ॥ क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा ॥ दहेद्दहनभूतेन वृत्रमिंद्राशनिर्यथा ॥ १६ ॥ सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रांते नावबुध्यसे ॥ ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १७ ॥ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ॥

तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १८ ॥ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो ध्रुवम् ॥ शरीरस्य भवेत्खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम रावण ॥ पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥ वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ॥ न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥ २१ ॥ न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः ॥ हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २२ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २३ ॥ असकृत्संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः ॥ न चिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २४ ॥ किं नु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ ॥ क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः ॥ २५ ॥ नहि मे जीवमानस्य नयिष्यति शुभामिमाम् ॥ सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २६ ॥ अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ॥ जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २७ ॥ तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण ॥ वृंतादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २८ ॥ युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथा प्राणं निशाचर ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ (इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य जटायुषा ॥ क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विंशतिदृष्टयः ॥ १ ॥) इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ राक्षसेंद्रोऽभिदुद्राव पतगेंद्रममर्षणः ॥ १ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महामृधे ॥ बभूव वातोद्धूतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ २ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ३ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजं महा-

बलम् ॥ ४ ॥ स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः ॥ जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ५ ॥ तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ॥ चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥ ६ ॥ अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् ॥ मृत्युदंडनिभान्घोराञ्छत्रोर्निधनकांक्षया ॥ ७ ॥ स तैर्बाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः ॥ बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ८ ॥ स राक्षसरथे पश्यञ्जानकीं बाष्पलोचनाम् ॥ अचिंतयित्वा बाणांस्तान्राक्षसं समभिद्रवत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ चरणाभ्यां महातेजा बभंज पतगोत्तमः ॥ १० ॥ ततोऽन्यद्धनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः॥ ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ सहस्रशः॥११॥शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः॥कुलायमभिसंप्राप्तः पक्षिवच्च बभौ तदा ॥ १२ ॥ स तानि शरजालानि पक्षाभ्यां तु विधूय ह ॥ चरणाभ्यां महातेजा बभंजास्य महद्धनुः ॥ १३ ॥ तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् ॥ पक्षाभ्यां च महातेजा व्यधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १४॥ कांचनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् ॥ तांश्चास्य जवसंपन्नाञ्जघान समरे बली ॥ १५ ॥ अथ त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्चिषम् ॥ मणिसोपानचित्रांगं बभंज च महारथम् ॥ १६ ॥ पूर्णचंद्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह ॥ पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह ॥ १७ ॥ सारथेश्चास्य वेगेन तुंडेन च महच्छिरः ॥ पुनर्व्यपहनच्छ्रीमान्पक्षिराजो महाबलः ॥ १८ ॥ स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ अंकेनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् ॥ साधुसाध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २० ॥ परिश्रांतं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपम् ॥ उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २१ ॥ तं प्रहृष्टं निधायांके

रावणं जनकात्मजाम् ॥ गच्छंतं खड्गशेषं च प्रणष्टहतसाधनम् ॥ २२ ॥ गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं समभिद्रवत् ॥ समावार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण ॥ अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४ ॥ समित्रबंधुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः॥ विषपानं पिबस्येतत्पिपासित इवोदकम् ॥ २५ ॥ अनुबंधमजानंतः कर्मणामविचक्षणाः ॥ शीघ्रमेव विनश्यंति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६ ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥ नहि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण ॥ धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २८ ॥ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसि हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते ॥ विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत् ॥ ३१ ॥ पापानुबंधो वै यस्य कर्मणः को नु तत्पुमान् ॥ कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥३२ ॥ एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः ॥ निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥ तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समंततः ॥ अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥ विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् ॥ केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥ स तदा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकंपत च राक्षसः ॥ ३६ ॥ संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनांकेन रावणः ॥ तलेनाभिजघानार्तो जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः ॥ वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः

सहसाभवन् ॥ विषज्वालावलीमुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः ॥ ३९ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्यवान् ॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥ तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः ॥ पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत्॥४२॥ स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ निपपात महागृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ अभ्यधावत वैदेही स्वबंधुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥ तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं सपांडुरोरस्कमुदारवीर्यम् ॥ ददर्श लंकाधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शांतमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितम् ॥ पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानना रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ (तमल्पजीवितं गृध्रं स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ॥ ददर्श भूमौ पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १ ॥) सा तु ताराधिपमुखी रावणेन निरीक्ष्य तम् ॥ गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥ (आलिंग्य गृध्रं निहतं रावणेन बलीयसा ॥ विललाप सुदुःखार्ता सीता शशिनिभानना ॥ १ ॥) निमित्तं लक्षणस्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ॥ अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते ॥ २ ॥ न नूनं राम जानासि महद्व्यसनमात्मनः ॥ धावंति नूनं काकुत्स्थ मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ३ ॥ अयं हि कृपया राम मां त्रातुमिह संगतः ॥ शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहंगमः ॥ ४ ॥ त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वरांगना ॥ सुसंत्रस्ता समाक्रंदच्छृण्वतां तु यथांतिके ॥ ५ ॥ तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपंतीमनाथवत् ॥ अभ्य-

धावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥६॥तां लतामिव वेष्टंतीमालिंगंतीं महाद्रुमान्॥मुंच मुंचेति बहुशः प्राप तां राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ क्रोशंतीं रामरामेति रामेण रहितां वने ॥ जीवितांताय केशेषु जग्राहांतकसंनिभः ॥ ८ ॥ प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव स चराचरम् ॥ जगत्सर्वममर्यादं तमसांधेन संवृतम् ॥ ॥ ९ ॥ न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा॥ १० ॥ कृतं कार्यमिति श्रीमान्व्याजहार पितामहः ॥ प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन्सर्वे ते परमर्षयः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दंडकारण्यवासिनः॥ रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुद्ध्वा यदृच्छया ॥ १२ ॥ स तु तां रामरामेति रुदतीं लक्ष्मणेति च ॥ जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगी पीतकौशेयवासिनी ॥ रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १४ ॥ उद्धूते न च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ॥ अधिकं परिबभ्राज गिरिं दीप्तइवाग्निना ॥ १५ ॥ तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च ॥ पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यंत रावणम् ॥ १६ ॥ तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् ॥ बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥ तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाश रावणांकगम् ॥ न रराज विना रामं विनालमिव पंकजम् ॥ १८ ॥ बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चंद्र इवोदितः ॥ सुललाटं सुकेशांतं पद्मगर्भाभमव्रणम्॥१९॥शुक्लैः सुविमलैर्दंतैः प्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ तस्याः सुनयनं वक्त्रमाकाशे रावणांकगम् ॥ २० ॥ रुदितं व्यपमृष्टास्त्रं चंद्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासं चारुताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २१ ॥ राक्षसेंद्रसमाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् ॥ शुशुभे न विना रामं दिवाचंद्र इवोदितः ॥ २२ ॥ सा हेमवर्णा नीलांगं मैथिली राक्षसाधिपम् ॥ शुशुभे कांचनी कांची नीलं गजमिवा-

श्रिता ॥ २३ ॥ सा पद्मपीता हेमाभा रावणं जनकात्मजा ॥ विद्युद्धनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ ॥ २४ ॥ तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसेश्वरः ॥ बभूव विमलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥२५॥ उत्तमांगच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २६ ॥ सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ २७ ॥ अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमम् ॥२८॥ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मंडलसंकाशं पपात धरणीतले ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्ता सा नीलांगं राक्षसेश्वरम् ॥ प्रशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव कांचनी॥३०॥तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा॥जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः॥३१॥तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले॥सघोषाण्यवशीर्यंत क्षीणास्तारा इवांबरात् ॥ ३२ ॥ तस्याःस्तनांतराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्या निपतन्भाति गंगेव गगनच्युता॥३३॥ वाताभिरता नानाद्विजगणायुताः ॥ माभैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ॥ ३४ ॥ नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ॥ सखीमिव गतोत्साहां शोचंतीव स्म मैथिलीम् ॥ ३५ ॥ समंतादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगाद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तदा रोषात्सीतां छायानुगामिनः ॥३६॥ जलप्रपातास्रमुखाः श्रृंगैरुच्छ्रितबाहुभिः ॥ सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशंतीव पर्वताः ॥ ३७ ॥ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ॥ प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पांडुरमंडलः ॥ ३८ ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता ॥ यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः ॥ ३९ ॥ इति भूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवयन् ॥ वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ ४० ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैर्भयादिव विल-

क्षणे: ॥ सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥ विक्रोशंतीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताम् ॥ तां तु लक्ष्मणरामेति क्रोशंतीं मधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥ अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ॥ स तामाकुलकेशांतां विप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४३ ॥ ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विना कृता बंधुजनेन मैथिली ॥ अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥४४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२॥

खमुत्पतंतं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ॥ रुदती करुणं सीता ह्रियमाणा तमब्रवीत् ॥ २ ॥ न व्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रावण ॥ ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैव नूनं दुष्टात्मन्भीरुणा हर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः ॥ गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥ परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम ॥ विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ॥ ६ ॥ ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ॥ स्त्रियाश्चाहरणं नीच रहिते च परस्य च ॥ ७ ॥ कथयिष्यंति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् ॥ सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौंडीर्यमानिनः ॥ ८ ॥ धिक्ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वया कथितं तदा ॥ कुलाक्रोशकरं लोके धिक्ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥ किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ॥ मुहूर्तमपि तिष्ठ त्वं न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ १० ॥ नहि चक्षुःपथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ॥ ससैन्योऽपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥ न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथंचन ॥ वने प्रज्वलि-

तस्येव स्पर्शमग्नेर्विहंगमः ॥ १२ ॥ साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुंच रावण ॥ मत्प्रधर्षणसंक्रुद्धो भ्रात्रा सह पतिर्मम ॥ १३ ॥ विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुंचसि ॥ येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥ व्यवसायस्तु ते नीच भविष्यति निरर्थकः ॥ न ह्यहं तमपश्यंती भर्तारं विबुधोपमम् ॥ १५ ॥ उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान्धारयितुं चिरम् ॥ न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वासमवेक्षसे ॥ १६ ॥ मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ मुमूर्षूणां तु सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते ॥ १७ ॥ पश्यामीह हि कंठे त्वां कालपाशावपाशितम् ॥ यथा चास्मिन्भयस्थाने न बिभेषि निशाचर ॥ १८ ॥ व्यक्तं हिरण्मयांस्त्वं हि संपश्यसि महीरुहान् ॥ नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघविवाहिनीम् ॥ १९ ॥ खड्गपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ तप्तकांचनपुष्पां च वैदूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ २० ॥ द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कंटकैश्चिताम् ॥ नहि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः ॥ २१ ॥ धारितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृणम् ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण ॥ २२ ॥ क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्तुर्महात्मनः ॥ निमेषांतरमात्रेण विना भ्रातरमाहवे ॥ २३ ॥ राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ कथं स राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली ॥ २४ ॥ न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणांकगा ॥ भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २५ ॥ तदा भृशार्तां बहु चैव भाषिणीं विलापपूर्वं करुणं च भामिनीम् ॥ जहार पापस्तरुणीं विचेष्टतीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ०च० सा०अरण्यकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ह्रियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती

॥ ददर्श गिरिशृंगस्थान्पंच वानरपुंगवान् ॥ १ ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ॥ उत्त-
रीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ २ ॥ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी ॥ वस्त्रमुत्सृज्य
तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥३ ॥ संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥ पिंगाक्षास्तां विशालाक्षीं
नेत्रैरनिमिषैरिव॥४॥विक्रोशंतीं तदा सीतां ददृशुर्वानरोत्तमाः॥स च पंपामतिक्रम्य लंकामभिमुखः पुरीम्
॥ ५ ॥ जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं राक्षसेश्वरः ॥ तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः॥६॥उत्संगेनैव
भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ॥ वनानि सरितः शैलान्सरांसि च विहायसा ॥ ७ ॥ स क्षिप्रं समतीयाय
शरश्चापादिव च्युतः ॥ तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षमम् ॥ ८ ॥ सरितां शरणं गत्वा समती-
याय सागरम् ॥ संभ्रमात्परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः ॥९ ॥ वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः॥
अंतरिक्षागता वाचः ससृजुश्चारणास्तथा ॥ १० ॥ एतदंतो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाऽब्रुवन् ॥ स
तु सीतां विचेष्टतीमंकेनादाय रावणः ॥ ११ ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥
सोऽभिगम्य पुरीं लंकां सुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥ संरूढकक्ष्यां बहुलां स्वमंतःपुरमाविशत् ॥ तत्र
तामसितापांगीं शोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥ विदधे रावणः सीतां मयो मायामिवासुरीम् ॥ अब्र-
वीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ १४ ॥ यथा नैनां पुमान्स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः ॥ मुक्ता-
मणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ १५ ॥ यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छंदतो यथा ॥ या च
वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किंचिदप्रियम् ॥ १६ ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्याः जीवितं प्रियम् ॥
तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ १७ ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्किंकृत्यमिति चिंत-

यन् ॥ ददर्शाष्टौ महावीर्यान्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ १८ ॥ स तान्दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः॥ उवाच तानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९ ॥ नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्वराः ॥ जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २० ॥ ॥ तत्रास्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे ॥ पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥ बहुसैन्यं महावीर्यं जनस्थाने निवेशितम्॥सदूषणखरं युद्धे निहतं रामसायकैः ॥ २२ ॥ ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते ॥ वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः ॥ नहि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥ तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम् ॥ रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाच्च गंतव्यं सर्वैरेव निशाचरैः ॥ कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २७ ॥ युष्माकं तु बलं ज्ञातं बहुशो रणमूर्धनि ॥ अतश्चास्मिञ्जनस्थाने मया यूयं निवेशिताः ॥ २८ ॥ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ॥ विहाय लंकां सहिताः प्रतास्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्मदर्शनाः ॥ २९ ॥ ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम्॥प्रसज्ज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स रावणः॥३०॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अर० चतुष्पंचाशः सर्गः॥ ५४ ॥ संदिश्य राक्षसान्घोरान्रावणोऽष्टौ महाबलान्॥ आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ स चिंतयानो वैदेहीं कामबाणैः प्रपीडितः ॥ प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः ॥ अपश्य-

द्राक्षसीमध्ये सीतां दुःखपरायणाम् ॥३॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीडिताम् ॥ वायुवेगैरिवाक्रांतां मज्जंतीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥ मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् ॥ अधोगतमुखीं सीतां तामभ्येत्य निशाचरः ॥ ५ ॥ तां तु शोकवशां दीनामवशां राक्षसाधिपः ॥ सबलाद्दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् ॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥ दांतकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकैराजतैस्तथा ॥ वज्रवैदूर्यचित्रैश्च स्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषं तप्तकांचनभूषणम् ॥ सोपानं कांचनं चित्रमारुरोह तया सह ॥ ९ ॥ दांतका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ॥ हेमजालावृताश्चासंस्तत्र प्रासादपंक्तयः ॥१०॥ सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः ॥ दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११ ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमावृताः ॥ रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वा वैदेहीं कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम् ॥ उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दशराक्षसकोटयश्च द्वाविंशतिरथापराः ॥ वर्जयित्वा जनान्वृद्धान्बालांश्च रजनीचरान् ॥ १४ ॥ तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ॥ सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यं पुरःसरम् ॥ १५ ॥ यदिदं राज्यतंत्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मम योऽसौ परिग्रहः ॥ तासां त्वमीश्वरी सीते मम भार्या भव प्रिये ॥ १७ ॥ साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम ॥ भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि॥१८॥परिक्षिप्ता समुद्रेण लंकेयं शतयोजना॥नेयं धर्षयितुं शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः॥१९॥न देवेषु न यक्षेषु न गंधर्वेषु नर्षिषु॥अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत्॥२०॥राज्यभ्रष्टेन

दीनेन तापसेन पदातिना ॥ किं करिष्यासि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥२१॥ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव॥ यौवनं त्वध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह॥२२॥दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ॥ कस्य शक्तिरिहागंतुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३ ॥ न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः ॥ दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलाः शिखाः ॥ २४ ॥ त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ॥ विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥ लंकायाः सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय ॥ त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचरम् ॥ २६ ॥ अभिषेकजलक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व च ॥ दुष्कृतं यत्पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् ॥ २७ ॥ यच्च ते सुकृतं कर्म तस्येह फलमाप्नुहि ॥ इह सर्वाणि माल्यानि दिव्यगंधानि मैथिलि ॥ २८ ॥ भूषणानि च मुख्यानि तानि सेव मया सह ॥ पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ २९ ॥ विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं रणे ॥ विशालं रमणीयं च तद्विमानं मनोजवम् ॥ ३० ॥ तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ॥ ३१ ॥ शोकार्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने ॥ एवं वदति तस्मिन्सा वस्त्रांतेन वरांगना ॥ ३२ ॥ पिधायेंदुनिभं सीता मंदमश्रूण्यवर्तयत्॥ ध्यायंती तामिवास्वस्थां सीतां चिंताहतप्रभाम् ॥३३॥ उवाच वचनं वीरो रावणो रजनीचरः ॥ अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन ते ॥ ३४ ॥ आर्षोऽयं देवि निष्पंदो यस्त्वामभिभविष्यति ॥ एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ ॥ ३५ ॥ प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमास्मि ते ॥ इमाः शून्यमया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ॥ ३६ ॥ न चापि रावणः कांचिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ कृतांतवशमापन्नो

मप्रमेयमिति मन्यते ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता ॥ तृणमंतरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसंधः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥ रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कंधो महाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्वधिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया वै धर्षिता बलात् ॥ शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥ य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ॥ राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः कांचनभूषणाः ॥ शरीरं विधमिष्यंति गंगाकूलमिवोर्मयः ॥७॥ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि रावण ॥ उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ स ते जीवितशेषस्य राघवोंऽतकरो बली ॥ पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥९ ॥ यदि पश्येत्स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ॥ रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्मथः ॥ १०॥ यश्चंद्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा ॥ सागरं शोषयेद्वापि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतासुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेंद्रियः ॥ लंका वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥ न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति ॥ याऽहं नीता विना भावं पतिपार्श्वात्त्वया बलात् ॥ १३ ॥ स हि देवरसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः ॥ निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दंडके ॥ ॥ १४ ॥ स ते वीर्यं बलं दर्पमुत्सेकं च यथाविधम् ॥ व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥ यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ॥ तदा कार्ये प्रमाद्यंति नराः कालवशंगताः ॥ १६ ॥

मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम ॥ आत्मनो राक्षसानां च वधायांतःपुरस्य च ॥ १७ ॥ न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भांडमंडिता ॥ द्विजातिमंत्रसंपूता चंडालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाऽहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढव्रता ॥ त्वया स्प्रष्टुं न शक्याहं राक्षसाधम पापिना ॥ १९ ॥ क्रीडंती राजहंसेन पद्मखंडेषु नित्यशः ॥ हंसी सा तृणमध्यस्थं कथं द्रक्ष्येत मद्गुकम् ॥ २० ॥ इदं शरीरं निःसंज्ञं बंध वा घातयस्व वा ॥ नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥ २१॥ न तु शक्यमपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः ॥ एवमुक्त्वा सु वैदेही क्रोधात्सुपरुषं वचः ॥ २२ ॥ रावणं जानकी तत्र पुनर्नोवाच किंचन ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ २३ ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः ॥ शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान्द्वादश भामिनि ॥ २४ ॥ कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ॥ ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यंति लेशशः ॥२५॥इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः॥ राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोरदर्शनाः ॥ दर्पमस्यापनेष्यंतु मांसशोणितभोजनाः ॥ २७ ॥ वचनादेव तास्तस्य सुघोरा घोरदर्शनाः ॥ कृतप्रांजलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ स ताः प्रोवाच राजासौ रावणो घोरदर्शनाः ॥ प्रचल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९ ॥ अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामिति ॥ तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३० ॥ तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सांत्वैश्च मैथिलीम् ॥ आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ॥ ३१ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः ॥ अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं परिगृह्य तु ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् ॥ सर्वकालमदै-

श्रापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥ सा तु शोकपरीतांगी मैथिली जनकात्मजा ॥ राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३४ ॥ शोकेन महता त्रस्ता मैथिली जनकात्मजा ॥ न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ॥ ३५ ॥ न विंदते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता ॥ पतिं स्मरंती दयितं च देवरं विचेतनाऽभूद्भयशोकपीडिता ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ प्रवेशितायां सीतायां लंकां प्रति पितामहः ॥ तदा प्रोवाच देवेंद्रं परितुष्टः शतक्रतुम् ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च ॥ लंकां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना ॥ २ ॥ पतिव्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता ॥ अपश्यंती च भर्तारं पश्यंती राक्षसीजनम् ॥ ३ ॥ राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा ॥ निविष्टा हि पुरी लंका तीरे नदनदीपतेः ॥ ४ ॥ कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामनिंदिताम् ॥ दुःखं संचितयंती सा बहुशः परिदुर्लभा ॥ ५ ॥ प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् ॥ स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये ॥ ६ ॥ स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननाम् ॥ प्रविश्य नगरीं लंकां प्रयच्छ हविरुत्तमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तोऽथ देवेंद्रः पुरीं रावणपालिताम् ॥ आगच्छन्निद्रया सार्द्धं भगवान्पाकशासनः ॥८॥ निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान्संप्रमोहय ॥ सा तथोक्ता मघवता देवी परमहर्षिता ॥ ९ ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षसान् ॥ एतस्मिन्नंतरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ १० ॥ आससाद वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीन् ॥ देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चास्मि शुचिस्मिते ॥ ११ ॥ अहं त्वां कार्यसिद्ध्यर्थं राघवस्य महात्मनः ॥ साहाय्यं कल्पयिष्यामि माशुचो जनकात्मजे ॥ १२ ॥ मत्प्रसा-

दात्समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह ॥ मयैवेह च राक्षस्यो मायया मोहिताः शुभे ॥ १३ ॥ तस्मादन्नमिदं सीते हविष्यान्नमहं स्वयम् ॥ स त्वां संगृह्य वैदेहि आगतः सह निद्रया ॥ १४ ॥ एतदत्स्यासि मद्धस्तान्न त्वां बाधिष्यते शुभे ॥ क्षुधा तृषा च रंभोरु वर्षाणामयुतैरपि ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु देवेंद्रमुवाच परिशंकिता ॥ कथं जानामि देवेंद्रं त्वामिहस्थं शचीपातिम् ॥ १६ ॥ देवलिंगानि दृष्टानि रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ तानि दर्शय देवेंद्र यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ १७ ॥ सीतायाः वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः ॥ पृथिवीं नास्पृशत्पद्भ्यामनिमेषेक्षणानि च॥ १८ ॥ अरजोऽम्बरधारी च न म्लानकुसुमस्तथा ॥ तं ज्ञात्वा लक्षणैः सीता वासवं परिहर्षिता ॥ १९ ॥ उवाच वाक्यं रुदती भगवद्राघवं प्रति ॥ सहभ्राता महाबाहुर्दिष्ट्या मे श्रुतिमागतः ॥ २० ॥ यथा मे श्वशुरो राजा यथा च मिथिलाधिपः ॥ तथा त्वामद्य पश्यामि सनाथो मे पतिस्त्वया ॥ २१ ॥ तवाज्ञया च देवेंद्र पयोभूतमिदं हविः ॥ अशिष्यामि त्वया दत्तं रघूणां कुलवर्धनम् ॥ २२ ॥ इंद्रहस्ताद्गृहीत्वा तत्पायसं सा शुचिस्मिता ॥ न्यवेदयत भर्त्रे सा लक्ष्मणाय च मैथिली ॥ २३ ॥ यदि जीवति मे भर्ता सह भ्रात्रा महाबलः ॥ इदमस्तु तयोर्भक्त्या तदाश्नात्पायसं स्वयम् ॥ २४ ॥ इतीव तत्प्राश्य हविर्वरानना जहौ क्षुधातुःखसमुद्भवं च तम् ॥ इंद्रात्प्रवृत्तिमुपलभ्य जानकी काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव ॥ २५ ॥ स चापि शक्रस्त्रिदिवालयं तदा प्रीतो ययौ राघवकार्यसिद्धये ॥ आमंत्र्य सीतां सप्ततो महात्मा जगाम निद्रासहितः स्वमालयम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे प्राक्षिप्तः सर्गः ॥ राक्षसं मृगरूपेण चरंतं कामरूपिणम् ॥ निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि न्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्य

संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोऽथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥ स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् ॥ शंकयामास गोमायोः स्वरेण परिशंकितः ॥ ३ ॥ अशुभं बत मन्येऽहं गोमायुर्वाशते यथा ॥ स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४ ॥ मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकम् ॥ विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥ स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वाथ मैथिलीम् ॥ तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः ॥ कांचनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम् ॥ ७॥ दूरं नीत्वाथ मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः॥ हा लक्ष्मण हतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ॥ ८ ॥ अपि स्वस्ति भवेदाभ्यां रहिताभ्यां मया वने ॥ जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानि च घोराणि दृश्यंतेऽद्य बहूनि च ॥ इत्येवं चिंतयन्रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥ निवर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् ॥ आत्मनश्चापनयनं मृगरूपेण रक्षसा ॥ ११ ॥ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशंकितः ॥ तं दीनमानसं दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान् ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ॥ १३ ॥ (न्यवर्तताथ पतितो जवेनाश्रममात्मनः ॥ स तु सीतां वरारोहां लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥) ततो लक्ष्मणमायांतं ददर्श विगतप्रभम् ॥ ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः॥१४॥विषण्णःसन्विपण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ॥ स जगर्हेऽथ तं भ्राता दृष्ट्वा लक्ष्मणमागतम् ॥ १५ ॥ विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनंदनः॥१६॥उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तवत्॥ अहो लक्ष्मण गर्ह्यं ते कृतं यत्त्वं विहाय ताम्॥१७॥

सीतामिहागतः सौम्य कच्चित्स्वस्ति भवेदिति ॥ न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ॥ १८ ॥ विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥ अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवंति मे ॥ १९ ॥ अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयीवहि॥जीवंत्याःपुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै॥२०॥यथा वै मृगसंघाश्च गोमायुश्चैव भैरवम्॥ वाशंते शकुनाश्चापि प्रदीप्तामभितोदिशम्॥अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २१ ॥ इदं हि रक्षोमृगसंनिकाशं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ॥ हतं कथंचिन्महता श्रमेण स राक्षसोऽभून्म्रियमाण एव ॥ २२ ॥ मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम् ॥ असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्यं दशरथात्मजः ॥ पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥ प्रस्थितं दंडकारण्यं या मामनुजगाम ह ॥ क सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वामिहागतः ॥ २ ॥ राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दंडकान्परिधावतः ॥ क सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३ ॥ यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ क सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणां हि पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण ॥ विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ॥ कच्चित्प्रव्राजनं वीर न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि ॥ कच्चित्सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्रराज्यां सिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी ॥ उपस्थास्यति कौसल्या कच्चित्सौम्येन कैकयीम् ॥ ८ ॥ यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ॥ संवृत्ता यदि

वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥ ९ ॥ यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ॥ पुरः प्रहासिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥ १० ॥ ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥ सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखभागिनी ॥ मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥ सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना ॥ वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥ श्रुतश्च मन्ये वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम ॥ त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः ॥१४॥ सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृजता वने ॥ प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमंतरम् ॥ १५ ॥ दुःखिता खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः ॥ १६ ॥ अहोऽस्मि व्यसने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन ॥ किंत्विदानीं करिष्यामि शंके प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७ ॥ इति सीतां वरारोहां चिंतयन्नेव राघवः ॥ आजगाम जनस्थानं त्वरया सह लक्ष्मणः ॥ १८ ॥ विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपं क्षुधाश्रमेणैव पिपासया च ॥ विनिःश्वसञ्शुष्कमुखो विषण्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥ स्वमाश्रमं स प्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ॥ एतत्तदित्येव न वासभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ अथाश्रमादुपावृत्तमंतरा रघुनंदनः ॥ परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखादिदं वचः ॥ १ ॥ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् ॥ यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया ॥ २ ॥ दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण ॥ शंकमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥ स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मण

दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाऽहमिहागतः ॥ प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥ आर्येणेव पराक्रुष्टं लक्ष्मणेति सुविस्तरम् ॥ परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ सा तमार्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ॥ गच्छगच्छेति मामाह रुदती भयविक्लवा ॥ ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया ॥ प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥ न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् ॥ निर्वृता भव नास्त्येतत्केनाप्येतदुदाहृतम् ॥ १० ॥ विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति ॥ त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ११ ॥ किंनिमित्तं तु केनापि भ्रातुरालंब्य मे स्वरम् ॥ विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि मामिति ॥ १२ ॥ राक्षसेनेरितं वाक्यं त्रासात्त्राहीति शोभने ॥ न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥ अलं विक्लवतां गंतुं स्वस्था भव निरुत्सुका ॥ न चास्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्यो राघवं रणे ॥ १४ ॥ जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ॥ अजेयो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ॥ उवाचाऽश्रूणि मुंचंती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥ भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ॥ विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं मामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥ संकेताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि ॥ क्रोशंतं हि यथाऽत्यर्थं नैनमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥ रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यांतरं प्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः संता-

पमोहितः ॥ अब्रवीद्दुष्कृतं सौम्य तां विना त्वमिहागतः ॥ २१॥ जानन्नपि समर्थं मां रक्षसामपवारणे॥ अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् ॥ २२ ॥ न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यदसि मैथिलीम् ॥ क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥ सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्रचोदितः॥ क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥ असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया ॥ मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो मया ॥ मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६ ॥ शराहतेनैव तदार्तया गिरा स्वरं ममालंव्य सुदूरसुश्रवम् ॥ उपाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ भृशमाव्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् ॥ प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥ उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ॥ अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह ॥ २ ॥ त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ॥ शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन्रघुनंदनः ॥ तत्रतत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समंततः ॥ ४ ॥ ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा ॥ श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमंते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदंतमिव वृक्षैश्च ग्लानपुष्पमृगद्विजम्॥ श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तं वनदैवतैः ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धवृसीकटम् ॥ दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥ हता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥ गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ॥ अथवा पद्मिनीं याता

जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥ यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ॥ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥१० ॥ वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन्स गिरींश्चापि नदीनदम् ॥ बभ्राम विलपन्रामः शोकपंकार्णवप्लुतः ॥ ११ ॥ अस्ति कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदंबप्रिया प्रिया ॥ कदंब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ॥ शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥ अथवाऽर्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ॥ जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा न वा॥१४॥ककुभः ककुभोरूपां व्यक्तं जानाति मैथिलीम्॥ लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः॥१५॥ भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि॥एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥१६॥अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनम् ॥ त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम्॥१७॥यदि ताल त्वया दृष्टा पक्तालोपमस्तनी ॥ कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८ ॥ यदि दृष्टा त्वया जंबु जांबूनदसमप्रभा ॥ प्रियां यदि विजानासि निःशंकं कथयस्व मे ॥ १९ ॥ अहो त्वं कर्णिकाराद्यपुष्पितः शोभसे भृशम् ॥ कर्णिकारप्रियां साध्वीं शंस दृष्टा यदि प्रिया ॥ २० ॥ चूतनीपमहासालान्पनसान्कुररांस्तथा ॥ दाडिमानपि तान्गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ॥ २१ ॥ बकुलानथ पुन्नागांश्चंदनान्केतकांस्तथा ॥ पृच्छन्रामो वने भ्रांत उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥ अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् ॥ मृग विप्रेक्षणी कांता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥ गज सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ॥ तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ॥ २४ ॥ शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चंद्रनिभानना ॥ मैथिली मम विस्रब्धः कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥ किं धावसि

प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेक्षणे: ॥ वृक्षैराच्छाद्य चात्मनं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि ॥ नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे॥२७॥पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि॥धावंत्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम्॥२८॥ नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी॥ कृच्छ्रं प्राप्तं हि मां नूनं यथाऽपेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः॥ विभज्यांगानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥ नूनं तच्छुभदंतोष्ठं सुनासं शुभकुंडलम् ॥ पूर्णचंद्रनिभं ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥ सा हि चंदनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता ॥ कोमला विलपंत्यास्तु कांताया भक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥ नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ॥ भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणांगदौ ॥ ३३ ॥ मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ॥ सार्थेनैव परित्यक्ता भक्षिता बहुबांधवा ॥ ३४ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसे त्वं प्रियां क्वचित् ॥ हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ इत्येवं विलपन्रामः परिधावन्वनाद्वनम् ॥ क्वचिदुद्भ्रमते योगात्क्वचिद्विभ्रमते बलात् ॥ ३६ ॥ क्वचिन्मत्त इवाभाति कांतान्वेषणतत्परः ॥ स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ॥ काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः॥३७॥ तदा स गत्वा विपुलं महद्वनं परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ॥ अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० अरण्यकांडे षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ॥ रहितां पर्णशालां च प्रविद्धान्यासनानि च ॥ १ ॥ अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः ॥ उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २ ॥ क्व नु

लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता ॥ केनाहृता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षेणावार्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ॥ अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४ ॥ यैः परिक्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ॥ एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायंत्यस्राविलेक्षणाः ॥ ५ ॥ सीतया रहितोऽहं वै न हि जीवामि लक्ष्मण ॥ वृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ॥ ६ ॥ परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥ ७ ॥ अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ कामवृत्तमनार्यं वा मृषावादिनमेव च ॥ ८ ॥ धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ॥ ९ ॥ मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥ क्व गच्छसि वरारोहे मां नोत्सृज सुमध्यमे ॥ १० ॥ त्वया विरहितश्चाहं त्यक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥ इतीव विलपन्रामः सीतादर्शनलालसः ॥ ११ ॥ न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ अनासादयमानं तं सीतां शोकपरायणम् ॥ १२ ॥ पंकमासाद्य विपुलं सीदंतमिव कुंजरम् ॥ लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥ मा विषादं महाबुद्धे कुरु यत्नं मया सह ॥ इमं गिरिवरं वीर बहुकंदरशोभितम् ॥ १४ ॥ प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ॥ सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १५ ॥ सरितं वापि संप्राप्ता मीनवंजुलसेविताम् ॥ वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् ॥ १६ ॥ जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ॥ तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमान्क्षिप्रमेव यतावहे ॥ १७ ॥ वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा ॥ मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥ एवमुक्तः स सौहार्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः ॥

सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ निखिलेन विचिन्वंतौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ २० ॥ तस्य शैलस्य सानूनि शिलाश्च शिखराणि च ॥ निखिलेन विचिन्वंतौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥ विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥ २२ ॥ ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ विचरन्दंडकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसे त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः ॥ उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥ वनं सुविचितं सर्वं पद्मिन्यः फुल्लपंकजाः ॥ गिरिश्चायं महाप्राज्ञ बहुकंदरनिर्झरः ॥ नहि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीन् ॥ २६ ॥ एवं स विलपन्रामः सीताहरणकर्शितः ॥ दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवन् ॥ २७ ॥ स विह्वलितसर्वांगो गतबुद्धिर्विचेतनः ॥ विषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २८ ॥ बहुशः स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः ॥ हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥ तं सांत्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबांधवम् ॥ बहुप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रितांजलिः ॥ ३० ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् ॥ अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत्स पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

सीतामपश्यन्धर्मात्मा शोकोपहतचेतनः ॥ विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥ पश्यन्निव च तां सीतामपश्यन्मन्मथार्दितः ॥ उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम्

॥ २ ॥ त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतरा प्रिये ॥ आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्धिनी ॥ ३ ॥ कदलीकांडसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ ॥ ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम् ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनं भद्रे हसंती देवि सेवसे ॥ अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥ (परिहासेन किं सीते परिश्रान्तस्य मे प्रिये ॥ अयं स परिहासोऽपि साधु देवि न रोचते ॥ १ ॥) विशेषेणाश्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते ॥ अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥ ६ ॥ आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योऽयमुटजस्तव ॥ सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा ॥ ७ ॥ नहि सा विलपंतं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण ॥ एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण ॥ ८ ॥ शंसतीव हि मे देवीं भक्षितां रजनीचरैः ॥ हा ममार्ये क यातासि हा साध्वि वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ हा सकामाद्य कैकेयी देवि मेऽद्य भविष्यति ॥ सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ॥ १० ॥ कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं मम ॥ निर्वीर्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति ॥ ११ ॥ कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ॥ निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥ कुशलं परिपृच्छंतं कथं शक्ष्ये निरीक्षितुम् ॥ विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया ॥ १३ ॥ सुताविनाशसंतप्तो मोहस्य वशमेष्यति ॥ (तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति ॥) अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ॥ १४ ॥ स्वर्गोऽपि हि तया हीनः शून्य एव मतो मम ॥ तन्मामुत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यापुरीं शुभाम् ॥ १५ ॥ न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन ॥ गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्त्वया ॥ १६ ॥ अनुज्ञातोऽसि रामेण पालयेति वसुंधराम् ॥ अंबा च मम कै-

कैयी सुमित्रा च त्वया विभो ॥ १७ ॥ कौसल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सूक्तचारिणा ॥ १८ ॥ सीतायाश्च विनाशोऽयं मम चामित्रसूदन ॥ विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥ १९ ॥ इति विलपति राघवे तु दीने वनमुपगम्य तया विना सुकेश्या ॥ भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोऽपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ स राजपुत्रः प्रियया विहीनः शोकेन मोहेन च पीडयमानः ॥ विषादयन्भ्रातरमार्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥ स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः ॥ उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन्सशोकम् ॥ २ ॥ न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुंधरायाम् ॥ शोकानुशोको हि परंपराया मामेति भिंदन्हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥ पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ॥ तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥ राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ॥ सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयंति प्रविचिंतितानि ॥ ५ ॥ सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शांतं शरीरे वनमेत्य क्लेशम् ॥ सीतावियोगात्पुनरभ्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥ सा नूनमार्या मम राक्षसेन ह्यभ्याहृता खं समुपेत्य भीरुः ॥ अप्यस्वरं सुस्वरविप्रलापा भयेन विक्रंदितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥ तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचितावुत्तमचंदनस्य ॥ वृत्तौ स्तनौ शोणितपंकदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥ तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या मुखं कुंचितकेशभारम् ॥ रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेंदुः ॥ ९ ॥ तां हार-

पाशस्य सदोचितां तां ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ॥ रक्षांसि नूनं परिपीतवंति शून्ये हि भित्त्वा रुधिराशनानि ॥ १० ॥ मया विहीना विजने वने सा रक्षोभिरावृत्य विकृष्यमाणा ॥ नूनं विनादं कुररीव दीनां सा मुक्तवत्यायतकांतनेत्रा ॥ ११ ॥ अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ॥ कांतस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहु वाक्यजातम् ॥ १२ ॥ गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ॥ अप्यत्र गच्छेदिति चिंतयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ १३ ॥ पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा पद्मानिवानेतुमभिप्रयाता ॥ तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पंकजानि ॥ १४ ॥ कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषंडं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ॥ वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ १५ ॥ आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ॥ मम प्रिया सा क गता हृता वा शंसस्व मे शोकहतस्य सर्वम् ॥ १६ ॥ लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किंचिद्यत्तेन नित्यं विदितं भवेत्तत्र ॥ शंसस्व वायो कुलपालिनीं तां मृता हृता वा पथि वर्तते वा ॥ १७ ॥ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपंतमेव ॥ उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याय्ये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥१८॥ शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः॥ उत्साहवंतो हि नरा न लोके सीदंति कर्मस्वतिदुष्करेषु॥१९॥इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवंतमार्तं रघुवंशसत्तमः॥ न चिंतयामास धृतिं विमुक्तवान्पुनश्च दुःखं महदप्युपागतम् ॥ ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० अर० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ॥

॥ १ ॥ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि ॥ २ ॥ नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥ नहि तं वेद्मि वै राम यत्र सा तनुमध्यमा ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः संतापमोहितः ॥ ५ ॥ रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ स तामुपस्थितो रामः क सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भूतानि राक्षसेंद्रेण वधार्हेण हृतामपि ॥ न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ७ ॥ ततः प्रचोदिता भूतैः शंस चास्मै प्रियामिति ॥ न च सह्यावदत्सीतां पृष्टा रामेण शोचता ॥ ८ ॥ रावणस्य च तद्रूपं कर्माणि च दुरात्मनः॥ ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ह ॥९॥ निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्षितः ॥ १० ॥ एषा गोदावरी सौम्य किंचिन्न प्रतिभाषते ॥ किं नु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ॥ ११ ॥ मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ॥ या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः ॥ १२ ॥ सर्वं व्यपानयच्छोकं वैदेही क नु सा गता ॥ ज्ञातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमप्यपश्यतः ॥ १३ ॥ मन्ये दीर्घा भविष्यंति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ मंदाकिनीं जनस्थानामिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि लभ्यते ॥ एते महामृगा वीरा मामीक्षंते पुनः पुनः ॥ १५ ॥ वक्तुकामा इव हि मे इंगितान्युपलक्षये ॥ तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह ॥ १६ ॥ क सीतेति निरीक्षन्वै बाष्पसंरुद्धया गिरा ॥ एवमुक्ता नरेंद्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः ॥ १७ ॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयंतो नभःस्थलम् ॥ मैथिली ह्रिय-

माणा सा दिशं यामभ्यपद्यत ॥ १८ ॥ तेन मार्गेण गच्छंतो निरीक्षंते नराधिपम् ॥ येन मार्गं च भूमिं च निरीक्षंते स्म ते मृगाः ॥ १९ ॥ पुनर्नदंतो गच्छंति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः ॥ तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास चेंगितम् ॥ २० ॥ उवाच लक्ष्मणो धीमाञ्ज्येष्ठं भ्रातरमार्तवत् ॥ क्व सीतेति त्वया पृष्टा यदि मे सहसोत्थिताः ॥ २१ ॥ दर्शयंति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः ॥ साधु गच्छावहे देव दिशमेतां च नैर्ऋतीम् ॥ २२ ॥ यदि तस्यागमः कश्चिदार्यावासाथ लक्ष्यते ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् ॥ एवं संभाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातरावुभौ ॥ २४ ॥ वसुंधरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ पुष्पवृष्टिं निपतितां दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ २५ ॥ उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण ॥ २६ ॥ आपिनद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ मन्ये सूर्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ २७ ॥ आभिरक्षंति पुष्पाणि प्रकुर्वंतो मम प्रियम् ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ २८ ॥ उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ कच्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वांगसुंदरी ॥ २९ ॥ रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३० ॥ तां हेमवर्णां हेमांगीं सीतां दर्शय पर्वत ॥ यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति ॥ दर्शयन्निव तां सीतां नादर्शयत राघवे ॥ ॥ ३२ ॥ ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ ३३ ॥ असेव्यः सर्वतश्चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ॥३४॥

यदि नाख्याति मे सीतामद्य चंद्रनिभाननाम् ॥ एवं प्ररुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥ ददर्श भूमौ निष्क्रांतं राक्षसस्य पदं महत् ॥ त्रस्ताया रामकांक्षिण्याः प्रधावंत्या इतस्ततः ॥ ३६ ॥ राक्षसेनानुसृप्ताया वैदेह्याश्च पदानि तु ॥ स समीक्ष्य परिक्रांतं सीताया राक्षसस्य च ॥ ३७ ॥ भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् ॥ संभ्रांतहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३८ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः कीर्णाः कनकबिंदवः ॥ भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि, च ॥ ३९ ॥ तप्तबिंदुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिंदुभिः॥आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम्॥४०॥मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४१ ॥ तस्या निमित्तं सीताया द्वयोर्विवदमानयोः ॥ बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४२ ॥ मुक्तामणिचितं चेदं रमणीयं विभूषितम् ॥ धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः॥४३॥ राक्षसानामिदं वत्स सुराणामथवापि वा॥ तरुणादित्यसंकाशं वैदूर्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥ विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य कांचनम्॥ छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ ४५ ॥ भग्नदंडमिदं सौम्य भूमौ कस्य निपातितम् ॥ कांचनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः ॥४६॥ भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ॥ दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान्समरध्वजः ॥ ४७ ॥ अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः ॥ रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ॥ ४८ ॥ कस्येमे निहता बाणाः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः ॥ शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ प्रतोदाभीषुहस्तोऽयं कस्य वा सारथिर्हतः ॥ (कस्येमौ पुरुषव्याघ्र शयाते निहतौ युधि ॥ चामरग्राहिणौ सौम्य सोष्णीषमणिकुण्डलौ ॥ १ ॥) पदवी पुरुष-

स्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ ५०॥ वैरं शतगुणं पश्य मम तैर्जीवितान्तकम् ॥ सुघोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥ हृता मृता वा वैदेही भक्षिता वा तपस्विनी ॥ न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ५२ ॥ भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण ॥ के हि लोके प्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः॥ ५३ ॥ कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम् ॥ अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ ५४ ॥ मृदुं लोकहिते युक्तं दांतं करुणवेदिनम् ॥ निर्वीर्य इति मन्यंते नूनं मां त्रिदशेश्वराः ॥ ५५ ॥ मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण ॥ अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च ॥ ५६ ॥ संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान्सूर्य इवोदितः॥ संहृत्यैव गुणान्सर्वान्मम तेजः प्रकाशते ॥५७॥ नैव यक्षा न गंधर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यंति लक्ष्मण ॥ ५८ ॥ ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ॥ असंपातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ॥ विप्रणष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६० ॥ विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम् ॥ ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम् ॥ ६१ ॥ त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालकर्मणा ॥ न ते कुशलिनीं सीतां प्रदास्यंति ममेश्वराः ॥ ६२ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यंति विक्रमम् ॥ नाकाशमुत्पतिष्यंति सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ ६३ ॥ (आर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम् ॥) समाकुलममर्यादं जगत्पश्याद्य लक्ष्मण ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकदुरावरैः ॥ ६४ ॥ करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ मम रोषप्रयुक्तानां विशिखानां बलं सुराः ॥ ६५ ॥ द्रक्ष्यंत्यद्य विमुक्तानाममर्षाद्दूरगामिनाम् ॥ नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः ॥ ६६ ॥ भविष्यंति मम

क्रोधात्त्रैलोक्येऽपि प्रणाशिते ॥ देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ॥ ६७ ॥ बहुधा निपतिष्यंति बाणौघैः शकलीकृताः ॥ निर्मर्यादानिमाँल्लोकान्करिष्याम्यद्य सायकैः ॥ ६८ ॥ हृतां मृतां वा सौमित्रे न दास्यंति ममेश्वराः ॥ तथारूपां हि वैदेहीं न दास्यंति यदि प्रियाम् ॥ ६९ ॥ नाशयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ यावद्दर्शनमस्या त्रै तापयामि च सायकैः ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः स्फुरमाणोष्ठसंपुटः ॥ वल्कलाजिनमाबध्य जटाभारमबंधयत् ॥ ७१ ॥ तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तथा भूतस्य धीमतः ॥ त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं रुद्रस्येव वभौ तनुः ॥७२ ॥ लक्ष्मणादथ चादाय रामो निष्पीड्य कार्मुकम् ॥ शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥ संदधे धनुषि श्रीमान्रामः परपुरंजयः ॥ युगांताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः ॥ नित्यं न प्रतिहन्यंते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्म्यसंशयम् ॥ ७५ ॥ पुरेव मे चारुदतीमनिंदितां दिशंति सीतां यदि वाद्य मैथिलीम् ॥ सदेवगंधर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ तप्यमानं तथा रामं सीताहरणकार्शितम् ॥ लोकानामभवे युक्तं सांवर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥ वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ दग्धुकामं जगत्सर्वं युगांते च यथा हरम्॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३ ॥ पुरा भूत्वा मृदुर्दांतः सर्वभूतहिते रतः ॥ न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चंद्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ॥ एतच्च नियतं नित्यं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥ एकस्य

नापराधेन लोकान्हंतुं त्वमर्हसि ।। ननु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ।। ६ ।। केन वा कस्य वा हेतोः संयुगः सपरिच्छदः ।। खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिंदुभिः ।। ७ ।। देशो निर्वृत्त-संग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ।। एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर ।। ८ ।। नहि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ।। नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि ।। ९ ।। युक्तदंडा हि मृदवः प्रशांता वसुधाधिपाः ।। सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ।। १० ।। को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ।। सरितः सागराः शैला देवगंधर्वदानवाः ।।११।। नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ।। येन राजन्हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि।।१२।। मद्द्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैःपरमर्षिभिः।। समुद्रं वा विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च ।। १३ ।। गुहाश्च विविधा घोराः पद्मिन्यो विविधास्तथा ।। देवगंधर्व-लोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः ।। १४ ।। यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ।। नचेत्साम्ना प्रदास्यंति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ।। कोशलेंद्र ततः पश्चात्प्राप्तकालं करिष्यसि ।। १५ ।। शीलेन साम्ना विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ।। ततः समुत्सादय हेमपुंखैर्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ।। १६ ।। इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० आरण्यकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ।। ६५ ।। तं तथा शोकसंतप्तं विलपंतमनाथवत् ।। मोहेन महता युक्तं परिद्यूनमचेतसम् ।। १ ।। ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः ।। रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ।। २ ।। महता तपसा चापि महता चापि कर्मणा ।। राज्ञा दशरथेनासील्लब्धोऽमृतामिवामरैः ।।३ ।। तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ।। राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथाश्रुतम् ।। ४।। यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न सहिष्यसे ।। प्राकृत-

श्चालपसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति॥ ५ ॥ (दुःखितो हि भवाँल्लोकांस्तेजसा यदि भक्ष्यते ॥ आर्ताः प्रजा नरव्याघ्र क नु यास्यन्ति निर्वृतिम् ॥ १ ॥) आश्वसिहि नरश्रेष्ठ प्राणिनः कस्य नापदः ॥ संस्पृशंत्यग्निवद्राजन्क्षणेन व्यपयांति च ॥ ६ ॥ लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः ॥ गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं समस्पृशन् ॥ ७ ॥ महर्षिर्यो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः ॥ अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥ ८ ॥ या चेयं जगतो माता सर्वलोकनमस्कृता ॥ अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते कोशलेश्वर ॥ ९ ॥ यौ धर्मौ जगतो नेत्रौ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ आदित्यचंद्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ ॥ १० ॥ सुमहांत्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ ॥ न दैवस्य प्रमुंचंति सर्वभूतानि देहिनः ॥ ११ ॥ शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ ॥ श्रूयेते नरशार्दूल न त्वं व्यथितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मृतायामपि वैदेह्यां नष्टायामपि राघव ॥ शोचितुं नार्हसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥ त्वद्विधा नहि शोचंति सततं सर्वदर्शनाः ॥ सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥ तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिंतय ॥ बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानंति शुभाशुभे ॥ १५ ॥ अदृष्टगुणदोषाणामध्रुवाणां तु कर्मणाम् ॥ नांतरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं च वर्तते ॥ १६ ॥ मामेवं हि पुरा वीर त्वमेव बहुशोक्तवान् ॥ अनुशिष्याद्धि को नु त्वामपि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७ ॥ बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञा देवैरपि दुरन्वया ॥ शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं संबोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥ दिव्यं च मानुषं चैवमात्मनश्च पराक्रमम् ॥ इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९ ॥ किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ॥ तमेव तु रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०

अरण्यकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ पूर्वजोऽप्युक्तवाक्यस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् ॥ सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥ स निगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं रोषमात्मनः ॥ अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किं करिष्यावहे वत्स क वा गच्छाव लक्ष्मण ॥ केनोपायेन पश्याव: सीतामिह विचिंतय ॥ ३ ॥ तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ संतीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कंदराणि च ॥ ५ ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ आवासाः किन्नराणां च गंधर्वभवनानि च ॥ ६ ॥ तानि युक्तो मया सार्धं समन्वेषितुमर्हसि ॥ त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभाः ॥ ७ ॥ आपत्सु न प्रकंपंते वायुवेगैरिवाचलाः ॥ इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार स लक्ष्मणः ॥ ८ ॥ क्रुद्धो रामः शरं घोरं संधाय धनुषि क्षुरम् ॥ ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥ ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥ अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥ गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ॥ ११ ॥ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् ॥ एनं वधिष्ये दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाऽभ्यपतद्द्रष्टुं संधाय धनुषि क्षुरम् ॥ क्रुद्धो रामः समुद्रांतां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तं दीनदीनया वाचा सफेनरुधिरं वमन् ॥ अभ्यभाषत पक्षी स रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामोषधीमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने ॥ सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥१५॥ त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥ सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे प्रभो ॥ विध्वंसितर-

थच्छत्रः पतितो धरणीतले ॥ १७ ॥ एतदस्य धनुर्भग्नमेते चास्य शरास्तथा ॥ अयमस्य रणे राम भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ १८ ॥ अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो भुवि ॥ परिश्रांतस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः॥१९॥ सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम्॥ रक्षसा निहतं पूर्वं मां न हंतुं त्वमर्हसि॥२०॥रामस्तस्य तु विज्ञाय सीतासक्तां प्रियां कथाम् ॥गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः ॥ २१ ॥ निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः ॥ द्विगुणीकृततापार्तो रामो धीरतरोऽपि सन् ॥ २२ ॥ एकमेकायने कृच्छ्रे निःश्वसंतं मुहुर्मुहुः ॥ समीक्ष्य दुःखितो रामः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ राज्यं भ्रष्टं वने वासः सीता नष्टा मृतो द्विजः ॥ ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दहेदपि हि पावकम् ॥ २४ ॥ संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ॥ सोऽपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः ॥ २५ ॥ नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोऽस्मिन्सचराचरे ॥ येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २६ ॥ अयं पितुर्वयस्यो मे गृध्रराजो महाबलः ॥ शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः ॥ जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं निदर्शयन् ॥ २८ ॥ निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं तं गृध्रराजं परिगृह्य राघवः ॥ क मैथिली प्राणसमा गतेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ रामः प्रेक्ष्य तु तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् ॥ सौमित्रिं मित्रसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहंगमः ॥ राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यजति मत्कृते ॥ २ ॥ अतिखिन्नः शरीरेऽस्मिन्प्राणो लक्ष्मण विद्यते ॥ तथा स्वरविहीनोऽयं विक्लवं समुदीक्षते ॥ ३ ॥ जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः ॥ सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमा-

ख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तो जहारार्यां रावणस्तस्य किं मया ॥ अपराधं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया ॥ ५ ॥ कथं तच्चंद्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम् ॥ सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन्काले द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः ॥ क चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्वीक्ष्य स धर्मात्मा विलपंतमनाथवत् ॥ वाचा विक्लवया राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ सा हृता राक्षसेंद्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९ ॥ परिक्लांतस्य मे तात पक्षौ छित्त्वा निशाचरः ॥ सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १० ॥ उपरुध्यंति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव ॥ पश्यामि वृक्षान्सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥ येन याति मुहूर्तेन सीतामादाय रावणः ॥ विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ विंदो नाम मुहूर्तोऽसौ नच कांकुत्स्थ सोऽबुधत् ॥ (त्वत्प्रियां जानकीं हृत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥) झषवद्बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३ ॥ नच त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति ॥ वैदेह्यां रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं रणमूर्धनि ॥ १४ ॥ असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः ॥ आस्यात्सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषम् ॥ १५ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च ॥ इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥ १६ ॥ ब्रूहिब्रूहीति रामस्य रावणस्य कृतांजलेः ॥ त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य प्राणा जग्मुर्विहायसम् ॥ १७ ॥ स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तथा ॥ विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥ तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् ॥ रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ॥ अनेन दंडकारण्ये विशीर्णमिह

पक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः ॥ सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरति-
क्रमः ॥ २१ ॥ पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे ॥ सीतामभ्यवपन्नो हि रावणेन बलीयसा ॥२२॥
गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ॥ मम हेतोरयं प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्र खलु
दृश्यंते साधवो धर्मचारिणः ॥ शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजं दुःखं
न मे सौम्य तथागतम् ॥ यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५ ॥ राजा दशरथः श्रीमान्यथा
मम महायशाः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च तथाऽयं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥ सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि
पावकम् ॥ गृध्रराजं दिधक्ष्यामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥ नाथं पतगलोकस्य चितिमारोपयाम्य-
हम् ॥ इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥ या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ॥
अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥
गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् ॥ ददाह
रामो धर्मात्मा स्वबंधुमिव दुःखितः ॥३१ ॥ रामोऽपि सहसौमित्रिर्वनं यात्वा स वीर्यवान् ॥ स्थूलान्ह-
त्वा महारोहीन्ननु तस्तार तं द्विजम् ॥ ३२ ॥ रोहिमांसानि चोद्धृत्य पेशीकृत्वा महायशाः ॥
शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३ ॥ यत्तत्प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयंति द्विजातयः ॥
तत्स्वर्गगमनं क्षिप्रं तस्य रामो जजाप ह ॥ ३४ ॥ ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ॥ उदकं
चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना जलं गृध्राय राघवौ ॥ स्नात्वा तौ
गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥ स गृध्रराजः कृतवान्यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः ॥

महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः ॥ प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ॥ अवेक्षंतौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशम् ॥ १ ॥ तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पंथानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्च वहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ॥ आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् ॥ सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४ ॥ ततः परं जनस्थानात्त्रिक्रोशं गम्य राघवौ ॥ क्रौंचारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५ ॥ नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः ॥ नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनं तौ विचिन्वतुः ॥ तत्रतत्रावतिष्ठंतौ सीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥ ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्य मतंगाश्रममंतरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ॥ नानावृक्षसमाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥ ददृशाते गिरौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ ॥ पातालसमगंभीरां तमसा नित्यसंवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्य च नरव्याघ्रौ दर्यास्तस्याविदूरतः ॥ ददृशतुर्महारूपां राक्षसीं विकृताननाम् ॥ ११ ॥ भयदामल्पसत्त्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम् ॥ लंबोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालीं परुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयंतीं मृगान्भीमान्विकटां मुक्तमूर्धजाम् ॥ अवैक्षतां तु तौ तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजंतं भ्रातुरग्रतः ॥ एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा

समालंभत लक्ष्मणम् ॥१४॥ उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य च ॥ अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः ॥ १५ ॥ नाथ पर्वतदुर्गेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ आयुश्चिरामिदं वीर त्वं मया सह रंस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ॥ कर्णनासास्तनं तस्या निचकर्ताऽरिसूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं विननाद सा ॥ यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी घोरदर्शना॥१८॥ तस्यां गतायां गहनं व्रजंतौ वनमोजसा ॥ आसेदतुरमित्रघ्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पंदते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः ॥ प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥ तस्मात्सज्जीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं मम ॥ ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसंति संभ्रमम् ॥ २२ ॥ एष वंचुलको नाम पक्षी परमदारुणः ॥ आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥२३॥ तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा ॥ संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभंजन्निव तद्वनम् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मातरिश्वना ॥ वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तं शब्दं कांक्षमाणस्तु रामः खड्गी सहानुजः ॥ ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदतुश्च तद्रक्षस्तावुभौ प्रमुखे स्थितम् ॥ विवृद्धमशिरोग्रीवं कबंधमुदरे मुखम् ॥ २७ ॥ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिःस्वनम्॥२८॥अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ॥ महापक्ष्मेण पिंगेन विपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥ एकेनोरसि घोरेण नयनेन सुदर्शिना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥ भक्षयंतं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् ॥ घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यां

विविधान्गृह्य ऋक्षान्पक्षिगणान्मृगान् ॥ आकर्षंतं विकर्षंतमनेकान्मृगयूथपान् ॥ ३२ ॥ स्थितमावृत्य पंथानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ॥ अथ तं समतिक्रम्य क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥ महांतं दारुणं भीमं कबंधं भुजसंवृतम् ॥ कबंधमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ ॥ जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ ॥ भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्र धैर्याच्च शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे ॥ बाल्यादनाश्रयाच्चैव लक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥ उवाच च विषण्णः सन्राघवं राघवानुजः ॥ पश्य मां विवशं वीर राक्षसस्य वशं गतम् ॥ ३८ ॥ मयैकेन तु निर्युक्तः परिमुच्यस्व राघव ॥ मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥ ३९ ॥ अधिगंतासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम् ॥ ४० ॥ तत्र मां राम राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ मा स्म त्रासं वृथा वीर नहि त्वादृग्विषीदति ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ तावुवाच महाबाहुः कबंधो दानवोत्तमः ॥ कौ युवां वृषभस्कंधौ महाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥ घोरं देशमिमं प्राप्तौ दैवेन मम चाक्षुषौ ॥ वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ ४४ ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः ॥ सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृंगाविवर्षभौ ॥ ४५ ॥ मां तूर्णमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं हि वाम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबंधस्य दुरात्मनः ॥ ४६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ॥ ४७ ॥ व्यसनं जीवितांताय प्राप्तमप्राप्य

तां प्रियाम् ॥ कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ ४८ ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ ॥ नहि भारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ शूराश्च बलवंतश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाः सीदंति यथा वालुकसेतवः ॥ ५० ॥ इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रविक्रमं स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ तौ तु यत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबंधो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तिष्ठतः किं नु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ ॥ आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन हतचेतनौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ॥ उवाचार्तिसमापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ॥ ३ ॥ त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ॥ तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिंदावहे गुरू ॥४॥ भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः ॥ लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हंतुमिहेच्छति ॥५॥ निश्चेष्टानां वधो राजन्कुत्सितो जगतीपते ॥ क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥६॥ एतत्संजल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः ॥ विदार्यास्यं ततो रौद्रं तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥ ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ ॥ अच्छिंदतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः ॥ चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥ स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ॥ खं च गां च दिशश्चैव नादयञ्जलदो यथा ॥ ॥ १० ॥ स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ॥ दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ शशंस तस्य काकुत्स्थं कबंधस्य महाबलः ॥

॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ तस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥ ॥ १३ ॥ मात्रा प्रतिहते राज्ये रामः प्रव्राजितो वनम् ॥ मया सह चरत्येष भार्यया च महद्वनम् ॥ ॥ १४ ॥ अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ॥ रक्षसापहृता भार्या यामिच्छंताविहागतौ ॥ १५ ॥ त्वं तु को वा किमर्थं वा कबंधसदृशो वने ॥ आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजंघो विचेष्टसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तः कबंधस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः ॥ उवाच वचनं प्रीतस्तदिंद्रवचनं स्मरन् ॥ १७ ॥ स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबंधनौ ॥ १८ ॥ विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रमम् ॥ रूपमासीन्ममाचिंत्यं त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १ ॥ यथा सूर्यस्य सोमस्य शक्रस्य च यथा वपुः ॥ सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ॥ २ ॥ ऋषीन्वनगतान्राम त्रासयामि ततस्ततः ॥ ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ॥ ३ ॥ स चिन्वन्विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ॥ ४ ॥ एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥ स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यांतो भवेदिति ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ॥ यदा छित्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ॥ ६ ॥ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ॥ श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ इंद्रपाशादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥ अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥ दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ॥

दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ॥ ९ ॥ इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ १० ॥ सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम् ॥ स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ॥ अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रिणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ ॥ १३ ॥ तदा चास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संक्षिप्यास्मिन्वनेचरान् ॥ १४ ॥ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामि समंततः ॥ स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः स लक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ॥ अनेन वपुषा तात वनेऽस्मिन्राजसत्तम ॥ १६ ॥ यद्यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ॥ अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति ॥ १७ ॥ इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ॥ स त्वं रामोऽसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव ॥ १८ ॥ शक्यो हंतुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ ॥ १९ ॥ मित्रं च वोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ २० ॥ इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्य च पश्यतः ॥ रावणेन हृता भार्या सीता मम यशस्विनी ॥ २१ ॥ निष्क्रांतस्य जनस्थानात्सह भ्रात्रा यथासुखम् ॥ नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः ॥ २२ ॥ निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ शोकार्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ २३ ॥ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्तताम् ॥ काष्ठान्यानीय भग्नानि काले शुष्काणि कुंजरैः ॥ २४ ॥ धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते ॥ स त्वं सीतां

समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृता ॥ २५ ॥ कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः ॥
एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ॥ २६ ॥ प्रोवाच कुशलो वक्ता वक्तारमपि राघवम् ॥
दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम्॥२७॥ यस्तां वक्ष्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ॥
योऽभिजानाति तद्रक्षस्तद्वक्ष्ये राम तत्परम् ॥ २८ ॥ अदग्धस्य हि विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो ॥
राक्षसं तु महावीर्यं सीता येन हृता तव ॥ २९ ॥ विज्ञानं हि महद्भ्रष्टं शापदोषेण राघव ॥ स्वकृतेन
मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ ३० ॥ किं तु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः ॥ तावन्माम-
वटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ ३१ ॥ दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनंदन ॥ वक्ष्यामि तं महावीर
यस्तं वेत्स्यति राक्षसम् ॥ ३२ ॥ तेन सख्यं च कर्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव ॥ कल्पयिष्यति ते वीर
साहाय्यं लघुविक्रमः ॥ ३३ ॥ नहि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ॥ सर्वान्परिवृतो लोकान्पुरा
वै कारणांतरे ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकसप्ततितमः सर्गः
॥ ७१ ॥ एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबंधेन नरेश्वरौ ॥ गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥
लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समंततः ॥ चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥
तच्छरीरं कबंधस्य घृतपिंडोपमं महत् ॥ मेदसा पच्यमानस्य मंदं दहत पावकः ॥ ३ ॥ स विधूय
चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ अरजे वाससी बिभ्रन्माल्यं दिव्यं महाबलः ॥ ४ ॥ ततश्चिताया
वेगेन भास्वरो विरजांबरः ॥ उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यंगभूषणः ॥ ५ ॥ विमाने भास्वरे तिष्ठन्हंस-
युक्ते यशस्करे ॥ प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६ ॥ सोंऽतरिक्षगतो वाक्यं कबंधो

राममब्रवीत् ॥ शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ रामषड्युक्तयो लोके याभिः सर्वे विमृश्यते॥परिमृष्टो दशांतेन दशाभोगन सेव्यते॥८॥दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः ॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ९ ॥ तदवश्यं त्वया कार्यः ससुहृत्सुहृदां वर ॥ अकृत्वा नहि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिंतयन् ॥ १० ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥ ऋष्यमूके गिरिवरे पंपापर्यंतशोभिते ॥ निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२ ॥ वानरेंद्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसंधो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥ दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ भ्रात्रा विवासितो वीर राज्यहेतोर्महात्मना ॥ १४ ॥ स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे ॥ भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यं हि तच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छ शीघ्रमितो वीर सुग्रीवं तं महाबलम् ॥ वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाऽद्य राघव ॥ १७ ॥ अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ॥न च ते सोऽवमंतव्यः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ १८ ॥ कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं यस्य चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥ कृतार्थो वाऽकृतार्थो वा तव कृत्यं करिष्यति ॥ स ऋक्षरजसः पुत्रः पंपामटति शंकितः ॥ २० ॥ भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ॥ संनिधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकालयं कपिम् ॥ २१ ॥ कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ स हि स्थानानि कार्त्स्न्येन सर्वाणि कपिकुंजरः ॥ २२ ॥ नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥ न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव

॥ २३ ॥ यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुः परंतप ॥ सनदीर्विपुलाञ्छैलान्गिरिदुर्गाणि कंदरान् ॥ २४ ॥ अन्विष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ॥ वानरांश्च महाकायान्प्रेषयिष्यति राघव ॥ २५ ॥ दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ॥ अन्वेष्यति वरारोहां मैथिलीं रावणालये ॥ २६ ॥ स मेरुशृंगाग्रगतामनिंदितां प्रविश्य पातालतलेऽपि वाश्रिताम् ॥ प्लवंगमानामृषभस्तव प्रियां निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० अरण्यकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ दर्शयित्वा तु रामाय सीतायाः परिमार्गणे ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबंधः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एष राम शिवः पंथा यत्रैते पुष्पिताः द्रुमाः ॥ प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशंते मनोरमाः ॥ २ ॥ जंबूप्रियालपनसा न्यग्रोधप्लक्षतिंदुकाः ॥ अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥ धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ॥ नीलाशोकाः कदंबाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ४ ॥ अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः ॥ तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा च तान्बलात् ॥ ५ ॥ फलान्यमृतकल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथः ॥ तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥ नंदनप्रतिमं त्वन्यत्कुरवस्तूत्तरा इव ॥ सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्रवाः ॥ ७ ॥ सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा ॥ फलभारनतास्तत्र महाविटपधारिणः ॥ ८ ॥ शोभंते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसंनिभाः ॥ तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वाथवा सुखम् ॥ ९ ॥ फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ॥ चंक्रमंतौ वराञ्शैलाञ्शैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ १० ॥ ततः पुष्करिणीं वीरौ पंपां नाम गमिष्यथः ॥ अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ॥ ११ ॥ राम संजातवालूकां कमलोत्पलशोभिताम् ॥ तत्र हंसाः प्लवाः क्रौंचाः कुरराश्चैव

राघव ॥ १२ ॥ वल्गुस्वराणि कूजंति पंपासलिलगोचराः ॥ नोद्विजंते नरान्दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः पुरा ॥ १३ ॥ घृतपिंडोपमांस्थूलांस्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथः ॥ रोहितांश्चक्रतुंडांश्च नलमीनांश्च राघव ॥ १४ ॥ पंपायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान्हतान् ॥ निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककंटकान् ॥ १५ ॥ तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ भृशं तान्खादतो मत्स्यान्पंपायाः पुष्पसंचये ॥ १६ ॥ पद्मगंधि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् ॥ उद्धृत्य स तदा क्लिष्टं रूप्यस्फटिकसंनिभम् ॥ १७ ॥ अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ स्थूलान्गिरिगुहाशय्यान्वानरा न्वनचारिणः ॥ १८॥ सायाह्ने विचरन्राम दर्शयिष्यति लक्ष्मणः ॥ अपां लोभादुपावृत्तान्वृषभानिव नर्दतः ॥ १९ ॥ स्थूलान्पीतांश्च पंपायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम ॥ सायाह्ने विचरन्राम विटपीमाल्यधारिणः ॥ ॥ २० ॥ शिवोदकं च पंपायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥ सुमनोभिश्चितास्तत्र तिलका नक्तमालकाः ॥ २१ ॥ उत्पलानि च फुल्लानि पंकजानि च राघव ॥ न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयिता नरः ॥ २२ ॥ न च वै ग्लानतां यांति न च शीर्यंति राघव ॥ मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः ॥२३ ॥ तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ॥ ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिंदवः ॥ २४ ॥ तानि माल्यानि जातानि मुनीनां तपसा तदा ॥ स्वेदबिंदुसमुत्थानि न विनश्यंति राघव ॥ २५ ॥ तेषां गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी ॥ श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥ २६ ॥ त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥ ततस्तद्राम पंपायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥२८ ॥ न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवंति तदाश्र-

मे ॥ (विविधास्तत्र वै नागा वने तस्मिंश्च पर्वते ॥) ऋषेस्तस्य मतंगस्य विधानात्तच्च काननम् ॥२९॥ मतंगवनमित्येव विश्रुतं रघुनंदन ॥ तस्मिन्नंदनसंकाशे देवारण्योपमे वने ॥ ३० ॥ नानाविहगसंकीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः ॥ ऋष्यमूकस्तु पंपायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणश्चैव शिशुनागाभिरक्षितः ॥ उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकालेऽभिनिर्मितः ॥ ३२ ॥ शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि ॥ यः स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ ३३ ॥ यस्त्वेनं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ॥ तत्रैव प्रहरंत्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ ३४ ॥ ततोऽपि शिशुनागानामाक्रंदः श्रूयते महान् ॥ क्रीडतां राम पंपायां मतंगाश्रमवासिनाम् ॥ ३५ ॥सक्ता रुधिरधाराभिः संहत्य परमद्विपाः ॥ प्रचरंति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥ ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं चारुशोभनम् ॥ अत्यंतसुखसंस्पर्शं सर्वगंधसमन्वितम् ॥ ३७ ॥ निवृत्ताः संविगाहंते वनानि वनगोचराः ॥ ऋक्षांश्च दीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् ॥ ३८ ॥ रुरूनपेतानजयान्दृष्ट्वा शोकं प्रहास्यसि ॥ राम तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ ३९ ॥ शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ॥ तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महाञ्शीतोदको ह्रदः ॥ ४० ॥ बहुमूलफलो रम्यो नानानगसमाकुलः ॥ तस्यां वसति धर्मात्मा सुग्रीवः सह वानरैः ॥ ४१ ॥ कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति ॥ कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ॥ तं तु खस्थं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ प्रास्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरंतिके ॥ गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत्स च ॥ ४४ ॥ सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबंधः

प्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥ स तत्कबंधः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्वरसर्वदेहः ॥ निदर्शयन्राममवेक्ष्य खस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः॥७३॥ तौ कबंधेन तं मार्गं पंपाया दर्शितं वने॥आतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौ शैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् ॥ वीक्षंतौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥ कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनंदनौ ॥ पंपायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्याः पंपायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ॥ अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥ तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् ॥ सुरम्यमभिवीक्षंतौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥ तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृतांजलिः ॥ पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ६ ॥ पाद्यमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि ॥ तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्मसंस्थिताम् ॥ ७ ॥ कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ कच्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ॥ ८ ॥ कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् ॥ कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९ ॥ रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसंमता ॥ शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता ॥ १० ॥ अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव संदर्शनान्मया ॥ अद्य मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अद्य मे सफलं तप्तं स्वर्गश्चैव भविष्यति ॥ त्वयि देववरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ तवाहं चक्षुषा सौम्य पूता सौम्येन मानद ॥ गमिष्याम्यक्षयाँल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिंदम ॥ १३ ॥ चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः ॥ इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १४ ॥ तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ॥ आगामिष्यति ते रामः

सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥ स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः ॥ तं च दृष्ट्वा वराँल्लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥ १६ ॥ एवमुक्ता महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ ॥ मया तु संचितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ तवार्थे पुरुषव्याघ्र पंपायास्तीरसंभवम् ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् ॥ १८ ॥ राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनाम् ॥ १९ ॥ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःसृतम् ॥ २० ॥ शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ॥ पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥ मतंगवनमित्येव विश्रुतं रघुनंदन ॥ इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते॥जुहवाञ्चक्रिरे नीडं मंत्रवन्मंत्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसत्कृताः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वंति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥ तेषां तपःप्रभावेण पश्याद्यापि रघूत्तम ॥ द्योतयंती दिशः सर्वाः श्रिया वेद्यतुलप्रभा ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भिस्तैर्गंतुमुपवासश्रमालसैः ॥ चिंतितेनागतान्पश्य समेतान्सप्तसागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ॥ अद्यापि न विशुष्यंति प्रदेशे रघुनंदन ॥ २६ ॥ देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि तु तानि वै ॥ पुष्पैः कुवलयैः सार्धं म्लानत्वं न तु यांति वै ॥ २७ ॥ कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥ तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्ष्याम्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥ तेषामिच्छाम्यहं गंतुं समीपं भावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठं तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥ तामुवाच ततो रामः शबरीं संचितव्रताम् ॥ अर्चितोऽहं त्वया भद्रे गच्छ कामं यथा-

सुखम् ॥ ३१ ॥ इत्येवमुक्ता जटिला चीरकृष्णाजिनाम्बरा ॥ अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने ॥ ३२ ॥ ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम ह ॥ दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥ दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ॥ विराजयंती तं देशं विद्युत्सौदामनी यथा ॥ ३४ ॥ यत्र ते सुकृतात्मानो विहरंति महर्षयः ॥ तत्पुण्यं शबरीस्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन तेजसा ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिंतयामास राघवः ॥ १ ॥ चिंतयित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टो मया श्रमः सौम्य बह्वाश्चर्यः कृतात्मनाम् ॥ विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥ ३ ॥ सप्तानां च समुद्राणां तेषां तीर्थेषु लक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ४ ॥ प्रणष्टमशुभं यन्नः कल्याणं समुपस्थितम् ॥ तेनत्वेतत्प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ॥ ५ ॥ हृदये मे नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ॥ तदागच्छ गमिष्यावः पंपां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ६ ॥ ऋष्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ॥ यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुग्रीवोंऽशुमतः सुतः ॥ ७ ॥ नित्यं वालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ अहं त्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ८ ॥ तदधीनं हि मे कार्यं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ इति ब्रुवाणं तं वीरं सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥ आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशां पतिः ॥ १० ॥ आजगाम ततः पंपां लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ समीक्षमाणः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ ११ ॥ कोयष्टिभिश्चार्जुनकैः

शतपत्रैश्च कीचकैः ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नादितं तद्वनं महत् ॥ १२ ॥ स रामो विविधान् वृक्षान्सरांसि विविधानि च ॥ पश्यन्कामाभिसंतप्तो जगाम परमं ह्रदम् ॥ १३ ॥ स तामासाद्य वै रामो दूरात्पानीयवाहिनीम् ॥ मतंगसरसं नाम ह्रदं समवगाहत ॥ १४ ॥ तत्र जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ हि समाहितौ ॥ स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १५ ॥ विवेश नलिनीं रम्यां पंकजैश्च समावृताम् ॥ तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥ रम्योपवनसंबाधां रम्यसंपीडितोदकाम् ॥ स्फटिकोपमतोयां तां श्लक्ष्णवालुकसंतताम् ॥ १७ ॥ मत्स्यकच्छपसंबाधां तीरस्थद्रुमशोभिताम् ॥ सखीभिरिव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टिताम् ॥ १८ ॥ किन्नरोरगगंधर्वयक्षराक्षससेविताम् ॥ नानाद्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ १९ ॥ पद्मसौगंधिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमंडलैः ॥ नीलां कुवलयोद्धाटैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ २० ॥ अरविंदोत्पलवतीं पद्मसौगंधिकायुताम् ॥ पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ २१ ॥ स तां दृष्ट्वा ततः पंपां रामः सौमित्रिणा सह ॥ विललाप च तेजस्वी रामो दशरथात्मजः ॥ २२ ॥ तिलकैर्बीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा ॥ पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ २३ ॥ मालतीकुंदगुल्मैश्च भंडीरैर्निचुलैस्तथा ॥ अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ २४ ॥ अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदेवोपशोभिताम् ॥ अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमंडितः ॥ २५ ॥ ऋष्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ॥ हरिरृक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ २६ ॥ अध्यास्ते तु महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेंद्रं नरर्षभ ॥ २७ ॥ इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ॥ (राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा) कथं मया विना सीतां शक्यं लक्ष्म-

ण जीवितुम् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनः ॥ विवेश पंपां नलिनीमनोरमां तमुत्तमं शोकमुदीरयाणः ॥ २९ ॥ क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन्वनं ददर्श पंपां शुभदर्शकाननाम् ॥ अनेकनानाविधपक्षिसंकुलां विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥३०॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामरण्यकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ समाप्तमिदमारण्यकाण्डम् ॥ अतः परं किष्किन्धाकांडं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥

अथ श्रीवा० रामायणे किष्किन्धाकाण्डं प्रारभ्यते

* किष्किन्धाकाण्डम्-४. *

श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥ तत्र दृष्ट्वैव तां हर्षादिंद्रियाणि चकंपिरे ॥ स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सौमित्रे शोभते पंपा वैदूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥३॥ सौमित्रे पश्य पंपायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजंति शैला वा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥ मां तु शोकाभिसंतप्तमाधयः पीडयंति वै ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापि मे पंपा शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥ नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् ॥ द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समंततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः ॥ गंधवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ॥ सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधा काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति गाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडतीव समंततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ॥ मारुतश्चलितः स्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ॥ शैलकंदरनिष्क्रांतः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन विक्षिपताऽत्यर्थं पवनेन समंततः ॥ अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रंथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥ स एवं सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः ॥ गंधमभ्यवहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥

॥ १७ ॥ अमी पवनाविक्षिप्ता विनदंतीव पादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजंति महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचंचलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥ सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान्कर्णिकारान्समंततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव ॥ २१ ॥ अयं वसंतः सौमित्रे नानाविहगनादितः ॥ सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाक्रांतं संतापयति मन्मथः ॥ हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥ [illegible] दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ॥ मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनंदत ॥२५॥ एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य सम्पतान्ति समंततः॥२६॥विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः ॥ भृंगराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७ ॥ अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शशकुस्त्विह ॥ दा[illegible]रतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि ॥ ॥ २८ ॥ स्वनंति पादपाश्चेमे ममानंगप्रदीपकाः ॥ अशोकस्त[illegible] षट्पदस्वननिःस्वनः ॥ २९ ॥ मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ नहि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षी सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ अयं हि रुचिरस्तस्याः काले रुचिरकाननः ॥ ३१ ॥ कोकिलाकुलसीमांतो दयिताया ममानघ ॥ मन्मथायाससंभूतो वसंतगुणवर्धितः ॥ ३२ ॥ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्नचिरादिव ॥ अपश्यतस्तां वनितां पश्यतो रुचिरान्द्रुमान् ॥ ३३ ॥ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ॥ अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे ॥ ३४ दृश्यमानो वसंतश्च

स्वेदसंसर्गदूषकः ॥ मां हि सा मृगशावाक्षी चिंताशोकबलात्कृतम् ॥ ३५ ॥ संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः ॥ अमी मयूराः शोभंते प्रनृत्यंतस्ततस्ततः ॥ ३६ ॥ स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ शिखिनीभिः, परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः ॥३७॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ पश्य लक्ष्मण नृत्यंतं मयूरमुपनृत्यति ॥ ३८॥ शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि ॥ तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्यनुधावति ॥ ३९ ॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ॥ ४० ॥ तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कांतया ॥ मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्य लक्ष्मण संरागस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ अधुना शिखिनी कामाद्भर्तारमभिवर्तते ॥ ४२ ॥ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवंति मे ॥ पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि महीं यांति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५॥ नदंति कामं शकुना मुदिताः संघशः कलम् ॥ आह्वयंत इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥ वसंतो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥ नूनं परवशा सीता सा हि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसंतस्तं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथवा वर्तते तत्र वसंतो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया ॥ नूनं वसंतमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संपरिवर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता

साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥ मयि भावो हि वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ॥ ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः॥५२॥एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ॥ तां विचिंतयतः कांतां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥ सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ॥ मारुतः स विना सीतां शोकसंजननो मम ॥ ५४ ॥ तां विनाथ विहंगोऽसौ पक्षी प्रणदितस्तदा ॥ वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति ॥ ५५ ॥ एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ॥ पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥ पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजताम् ॥ ५७ ॥ विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमंजरीम् ॥ षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामयमत्यंतमशोकः शोकवर्धनः ॥स्तबकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥ अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः सांगरागा नरा इव ॥ ६० ॥ सौमित्रे पश्य पंपायाश्चित्रासु वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरंति यतस्ततः ॥ ६१ ॥ इमानि शुभगंधीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशंते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥ एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलैर्युता ॥ हंसकारंडवाकीर्णा पंपा सौगंधिकैर्युता ॥ ६३ ॥ जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ॥ पंकजैः शोभते पंपा समंतादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनांतरा ॥ मातंगमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि ॥ पंकजानि विराजंते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं प्रियपंकजाम् ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥ अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यति कल्याणीं

कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेदभ्यागतो मया ॥ यदि भूयो वसंतो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानि स्म रमणीयानि तया सह भवंति मे ॥ तान्येव रमणीयानि जायंते मे तया विना ॥ ७० ॥ पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते ॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षांतराविनिःसृतः ॥ निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥ सौमित्रे पश्य पंपाया दक्षिणे गिरिसानुषु ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभिताम् ॥ ७३॥ अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिस्तु विभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगाविघट्टितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५॥ पंपातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगंधिनः ॥ मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ॥७६॥ केतक्यः सिंदुवाराश्च वासंत्यश्च सुपुष्पिताः ॥ मातुलिंगाश्च पूर्णाश्च कुंदगुल्माश्च सर्वशः ॥७७॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वंजुला बकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ ७८ ॥ (नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः) पद्मकाश्चैव शोभंते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ लोधाश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिंजराः ॥ ७९ ॥ अंकोलाश्च कुरंटाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ चूताः पाटलयश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८० ॥ मुचुकुंदार्जुनाश्चैव दृश्यंते गिरिसानुषु ॥ केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ॥ ८१ ॥ शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा ॥ तिनिशा नक्तमालाश्च चंदनाः स्यंदनास्तथा ॥ ८२ ॥ हिंतालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ॥ ८३ ॥ द्रुमान्पश्येह सौमित्रे पंपाया रुचिरान्बहून् ॥ वात-

विक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमाञिमान् ॥ ८४ ॥ लताः समनुवर्तंते मत्ता इव वरस्त्रियः ॥ पादपात्पादपं गच्छञ्छैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ ८५ ॥ वाति नैकरसास्वादसंमोदित इवानिलः ॥ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगंधिनः ॥ ८६ ॥ केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ॥ इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदामित्यपि ॥ ८७ ॥ रागरक्तो मधुकरः कुसुमेष्वेव लीयते ॥ निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति ॥ मधुलुब्धो मधुकरः पंपातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥ इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ॥ विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ॥ ९० ॥ हिमांते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ ९१ ॥ आह्वयंत इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः ॥ कुसुमोत्तंसविटपाः शोभंते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एष कारंडवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ॥ रमते कांतया सार्धं काममुद्दीपयन्निव ॥ ९३ ॥ मंदाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेतन्मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि ॥ स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५ ॥ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह ॥ रमतो मे भवेच्चिंता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो विविधच्छदाः ॥ काननेऽस्मिन्विना कांतां चिंतामुत्पादयंति मे ॥ ९७ ॥ पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम् ॥ चक्रवाकानुचरितां कारंडवनिषेविताम् ॥ ९८ ॥ प्लवैः क्रौंचैश्च संपूर्णां महामृगनिषेविताम् ॥ अधिकं शोभते पंपा विकूजद्भिर्विहंगमैः ॥९९ ॥ दीपयंतीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः॥

श्यामां चंद्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ॥ पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् ॥१००॥ मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥ व्यथयंतीव मे चित्तं संचरंतस्ततस्ततः ॥ १ ॥ अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले ॥ पश्येयं यदि तां कांतां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ २ ॥ जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा ॥ सेवेत यदि वैदेही पंपायाः पवनं शुभम् ॥ ३ ॥ पद्मसौगंधिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ॥ धन्या लक्ष्मण सेवंते पंपाया वनमारुतम् ॥ ४ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ॥ कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा ॥ ५ ॥ किं नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनम् ॥ जनकं पृष्टसीतं तं कुशलं जनसंसदि ॥ ६ ॥ या मामनुगता मंदं पित्रा प्रस्थापितं वनम् ॥ सीता धर्मं समास्थाय क नु सा वर्तते प्रिया ॥७ ॥ तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये॥ या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विहतचेतसम् ॥ ८ ॥ तच्चार्वंचितपद्माक्षं सुगंधि शुभमव्रणम् ॥ अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मतिर्मम ॥ ९ ॥ स्मितहास्यांतरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १० ॥ प्राप्य दुःखं वने श्यामा मां मन्मथविकर्शितम् ॥ नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ॥ ११ ॥ किं नु वक्ष्याम्ययोध्यायां कौसल्यां हि नृपात्मज ॥ क सा स्नुषेति पृच्छंतीं कथं चापि मनस्विनीम् ॥ १२ ॥ गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ नह्यहं जावितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ इति रामं महात्मानं विलपंतमनाथवत् ॥ उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ १४ ॥ सस्तंभ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ॥ नेदृशानां मतिर्मंदा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ १५ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ॥ अपि स्नेहपरिष्वंगाद्वर्ति-

राद्रौऽपि दृश्यते ॥१६॥ यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तात न भविष्यति राघव ॥ १७ ॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ १८ ॥ यदि याति दितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ॥ तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति मैथिलीम् ॥ १९ ॥ स्वास्थ्यं भद्र भजस्वार्य त्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अर्थो हि नष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते ॥ १२० ॥ उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ॥ सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ २१ ॥ उत्साहवंतः पुरुषा नावसीदंति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम् ॥ २२ ॥ त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २३ ॥ एवं संबोधितस्तेन शोकोपहतचेतनः ॥ त्यज्य शोकं च मोहं च रामो धैर्यमुपागमत् ॥ २४ ॥ सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिंत्यपराक्रमः ॥ रामः पंपां सुरुचिरां रम्यां पारिप्लवद्रुमाम् ॥ २५ ॥ निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकंदरं च ॥ उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ २६ ॥ तं मत्तमातंगविलासगामी गच्छंतमव्यग्रमना महात्मा ॥ स लक्ष्मणो रावणामिष्टचेष्टो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ॥ २७ ॥ तावृष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ ॥ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव विचेष्टचेष्टम् ॥ २८ ॥ स तौ महात्मा गजमंदगामी शाखामृगस्तत्र चरंश्चरंतौ ॥ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिंतापरीतो भयभारभग्नः ॥ २९ ॥ तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितांतम् ॥ त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्महौजसौ राघव लक्ष्मणौ तौ ॥ १३० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि च० सा० किष्किंधाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ तौ तु दृष्ट्वा

महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥परायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकितोऽभवन् ॥१॥उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्॥ न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुंगवः॥२॥ नैव चक्रे मनः स्थातुं वीक्ष्यमाणौ महाबलौ ॥ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३ ॥ चिंतयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैस्तैर्वानरैः सह ॥ ४ ॥ ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ छद्मना चीरवसनौ प्रचरंताविहागतौ ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७॥ ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥ एवमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ॥ प्रकंपयंतो वेगेन गिरीणां शिखराणि च ॥ ९ ॥ ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ॥ बभंजुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवंतो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयंतो ययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेंद्रे समाहिताः ॥ संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तु भयसंत्रस्तं वालिकिल्बिषशंकितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विद्रुतो हरिपुंगव ॥ तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः ॥ स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥ अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवंगम ॥ लघुचित्ततयाऽऽत्मानं न स्थापयसि यो

मतौ ॥ १७ ॥ बुद्धिविज्ञानसंपन्नं इंगितैः सर्वमाचर ॥ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूमंतमुवाच ह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितावेव शंकेऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः ॥ विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरंत्यपि ॥ २२ ॥ कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शिनः ॥ भवंति परहंतारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम ॥ इंगितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥ लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिंगितैश्च पुनः पुनः ॥ २५ ॥ ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुंगव ॥ प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥ शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवंगम ॥ व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टताऽनयोः ॥ २७ ॥ इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ॥ चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य कपेः सुभीतस्य दुरासदस्य ॥ महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबली सलक्ष्मणः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पर्वतादृष्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥ कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥ ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ॥ विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥ ३ ॥ आबभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च ॥ संपूज्य विधिवद्वीरौ हनुमान्वानरो-

त्तमः ॥ ४ ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ ५ ॥
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवंतौ वरवर्णिनौ ॥ त्रासयंतौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ॥ ६ ॥ पंपातीररुहा-
न्वृक्षान्वीक्षमाणौ समंततः ॥ इमां नदीं शुभजलां शोभयंतौ तरस्विनौ ॥ ७ ॥ धैर्यवंतौ सुवर्णाभौ कौ
युवां चीरवाससौ ॥ निःश्वसंतौ वरभुजौ पीडयंताविमाः प्रजाः ॥ ८ ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाब-
लपराक्रमौ ॥ शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ॥ ९ ॥ श्रीमंतौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमंतौ नरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभया पर्वतेंद्रोऽसौ युवयोरवभासितः ॥ राज्यार्हावमर-
प्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ॥ ११ ॥ पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामंडलधारिणौ ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देव-
लोकादिहागतौ ॥ १२ ॥ यदृच्छयेव संप्राप्तौ चंद्रसूर्यौ वसुंधराम् ॥ विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देव-
रूपिणौ ॥ १३ ॥ सिंहस्कंधौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघो-
पमाः ॥ १४ ॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमि-
माम् ॥ १५ ॥ ससागरवनां कृत्स्नां विंध्यमेरुविभूषिताम् ॥ इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुले-
पने ॥ १६ ॥ प्रकाशेते यथेंद्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ संपूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः ॥ १७ ॥
जीवितांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ ॥ १८ ॥ खड्गावेतौ
विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव ॥ एवं मां परिभाषंतं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥ १९ ॥ सुग्रीवो नाम धर्मात्मा
कश्चिद्वानरपुंगवः ॥ वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः ॥ २० ॥ प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण
महात्मना ॥ राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान्नाम वानरः ॥ २१ ॥ युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सख्य-

मिच्छति ॥ तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामदं कामचारिणम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २५ ॥ सचिवोऽयं कपींद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव कांक्षमाणस्य ममांतिकमिहागतः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदम ॥ २७ ॥ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥ २८ ॥ नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ॥ बहु व्याहरताऽनेन न किंचिदपशब्दितम् ॥ २९ ॥ न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः कचित् ॥ ३० ॥ अविस्तरमसंदिग्धमविलंबितमव्यथम् ॥ उरस्थं कंठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥ संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलंबिताम् ॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यंजनस्थया ॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ॥ सिध्यंति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३४ ॥ एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्य सिध्यंति सर्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३६ ॥ विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३७ ॥ यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३८ ॥

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥ मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥ भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २ ॥ ततः परमसंहृष्टो हनूमान्प्लवगोत्तमः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥ किमर्थं च वनं घोरं पंपाकाननमंडितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभिपालयन् ॥ ६ ॥ न द्वेष्टा विद्यते तस्य स तु द्वेष्टि न कंचन ॥ स तु सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ ८ ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ज्येष्ठो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ ९ ॥ राजलक्षणसंयुक्तः संयुक्तो राज्यसंपदा ॥ राज्याद्भ्रष्टो मया वस्तुं वने सार्धमिहागतः ॥ १० ॥ भार्यया च महाभाग सीतयाऽनुगतो वशी ॥ दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११ ॥ अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासे रतस्य च ॥ १३ ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ॥ तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य वा हृता ॥ १४ ॥ दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ॥ आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः

॥ १५ ॥ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गे भ्राजमानो दिवं गतः ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥ एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥ सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ॥ तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ॥ गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥ यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ॥ स रामो वानरेंद्रस्य प्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २२ ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ सुग्रीवं वानरेंद्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २३ ॥ शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ॥ कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः ॥ २४ ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम् ॥ हनूमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २५ ॥ ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेंद्रियाः ॥ द्रष्टव्या वानरेंद्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २६ ॥ स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ॥ हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २७ ॥ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा॥ बभाषे साधु गच्छामः सुग्रीवमिति राघवम् ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवंतं धर्मात्मा हनूमंतं स लक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३० ॥ कपिः कथय ते हृष्टो यथाऽयं मारुता-

त्मजः ॥ कृत्यवान्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव ॥ ३१ ॥ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ॥ नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ ततः स सुमहाप्राज्ञो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥३३॥ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुंजरः ॥ ३४ ॥ स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥ गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ऋष्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तं मलयं गिरिम् ॥ आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो महाप्राज्ञ संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा तेन पालिता ॥ स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्यं समागतः ॥ ५ ॥ तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ॥ रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ६ ॥ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रगृह्य चार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिपः ॥ (भयं च राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ १) दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च राघवम् ॥ ८ ॥ भवान्धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्ववत्सलः ॥ आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ ९ ॥ तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वान-

रेण मया सह ॥ १० ॥ रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा वध्यतां ध्रुवा ॥११ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्॥संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ ॥ १२ ॥ हृष्टः सौहृदमालंब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः ॥ १३ ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १४ ॥ तयोर्मध्ये तु सुग्रीवो निदधौ सुसमाहितः ॥ ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतो ॥ ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतौ न तृप्तिमभिजग्मतुः॥त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत्॥ततः सुपर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम्॥१८॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः॥ लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखां चंदनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ॥२१॥ हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः॥ सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रांतचेतनः ॥ २२॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे ॥ २५ ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशा ममेमे निशिताः शराः ॥ २६ ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यंति

वेगिताः ॥ कंकपत्रप्रतिच्छन्ना महेंद्राशनिसंनिभाः ॥ २७ ॥ तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैराशीविषोपमैः ॥ २८ ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ प्रकीर्णमिव पर्वतम् ॥ स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ तव प्रसादेन नृसिंहवीर प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ॥तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा न हिंस्यात्स पुनर्ममाग्रजम् ॥ ३० ॥ सीताकपींद्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्रीवरामप्रणयप्रसंगे वामानि नेत्राणि समं स्फुरंति ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनंदनम् ॥ अयमाख्याति ते राम सेवको मंत्रिसत्तमः ॥ १ ॥ हनूमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥ २ ॥ रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ॥ ३ ॥ अंतरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ॥ ४ ॥ भार्यावियोगजं दुःखं नचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानयिष्यामि नष्टां देव श्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातले वा वर्तंतीं वर्त्तन्तीं वा नभस्तले ॥ अहमानीय दास्याभि तव भार्यामरिंदम ॥ ६ ॥ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि सेंद्रैः सुरासुरैः॥ ॥ ७ ॥ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ त्यज शोकं महाबाहो तां कांतामानयामि ते ॥ ८ ॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥ क्रोशंती रामरामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ॥ स्फुरंती रावणस्यांके पन्नगेंद्रवधूर्यथा ॥ १० ॥

आत्मना पंचमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम् ॥ उत्तरीयं तथा त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥
तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥
तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलंबसे ॥ १३ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् ॥ प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च ॥ इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥
ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च ॥ अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चंद्रमाः ॥ १६ ॥
सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥
हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमम ॥ निःशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥
अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं प्रेक्ष्य पार्श्वतः ॥ परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥
पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ २० ॥ शाद्व-
लिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथा रूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥ एव-
मुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ॥ २२ ॥ नूपुरे
त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् ॥ ततस्तु राघवो वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रूहि
सुग्रीव कं देशं ह्रियंती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया हृता ॥ २४ ॥ क वा
वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम ॥ यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥ हरता
मैथिलीं येन मां च रोषयता ध्रुवम् ॥ आत्मनो जीवितांताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥ मम दयित-

तमा हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥ कथय मम रिपुं तमद्य वै प्लवगपते यमसंनिधिं नयामि ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० किष्किंधाकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥ न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥ सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम ॥ करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥३ ॥ रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् ॥ तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥ अलं वैक्लव्यमालंब्य धैर्यमात्मगतं स्मर ॥ त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम् ॥ ५ ॥ मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याविरहजं महत् ॥ नाहमेवं हि शोचामि धैर्यं न च परित्यजे ॥ ६ ॥ नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्महान् ॥ ७ ॥ बाष्पमापतितं धैर्यान्निगृहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादासत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि॥८॥ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितांतगे ॥ विमृशंश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥ वालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ॥ स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रांतेव नौर्जले ॥ १० ॥ एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ॥ पौरुषं श्रय शोकस्य नांतरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥ ये शोकमनुवर्तंते न तेषां विद्यते सुखम्॥ तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥ स शोकं त्यज राजेंद्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥ हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ॥ वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरं सांत्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ॥ मुखमश्रुपरि-

क्लिन्नं वस्त्रांतेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीन् ॥१६॥ कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया ॥ १७ ॥ एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे ॥ दुर्लभो हीदृशो बंधुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ १८ ॥ किन्तु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ॥ राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥१९॥ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम् ॥ वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव ॥ २० ॥ मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न वक्ष्ये कदाचन ॥ एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम् ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥ एवमेकांतसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषताम् ॥ २४ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य ॥ कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा च कार्यं हृदयेन विद्वान् ॥२५॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे सप्तमः सर्गः॥७॥परितुष्टस्य सुग्रीवस्तेन वाक्येन हर्षितः॥लक्ष्मणस्याग्रजं शूरमिदं वचनमब्रवीन्॥१॥सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानां न संशयः ॥ उपपन्नो गुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयाऽनघ ॥ सुरराज्यमभिप्राप्तुं स्वराज्यं किमुत प्रभो ॥ ३ ॥ सोऽहं सभाज्यो बंधूनां सुहृदां चैव राघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४ ॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ॥ न तु वक्तुं समर्थोऽहं त्वयि आत्मगतान्गुणान् ॥ ५ ॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां

कृतात्मनाम् ॥ निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतांवर ॥ ६ ॥ रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च॥ अविभक्तानि साधूनामवगच्छंति साधवः ॥ ७ ॥ आढयो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ॥ निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वाऽनघ ॥ वयस्यार्थे प्रवर्तते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥ ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढयं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भंक्त्वा सुशोभिताम् ॥ रामस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ॥ शालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा ॥ सालपुष्पावसंकीर्णे तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा ॥ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ॥ ऋष्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वने संभ्रांतचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥ वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमे हि मे महाभाग पत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥ कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कंकपत्रपरिच्छन्ना महेंद्राशनिसंनिभाः ॥

सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥ वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीन् ॥ २५ ॥ राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान्गतिः ॥ वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥ त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् ॥ कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहम् ॥ २७ ॥ वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाम्यहम् ॥ दुःखमंतर्गतं तन्मे मनो हरति नित्यशः ॥ २८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसंनिधौ ॥ ३० ॥ स निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरूचिवान् ॥ ३१ ॥ पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥ ३२ ॥ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदीया ये संयता बंधनेषु ते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्च स दुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा हि हता मया ॥ ३४ ॥ शंकया त्वेतयाहं च दृष्ट्वा त्वामपि राघव ॥ नोपसर्पाम्यहं भीते भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥ केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे ॥ अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ॥ ३६ ॥ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षंति समंततः ॥ सह गच्छंति गंतव्ये नित्यं तिष्ठंति चास्थिते ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ॥ स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥ तद्विनाशेऽपि मे दुःखं प्रमृष्टं स्यादनंतरम् ॥ सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनि-

बंधनम् ॥ ३९ ॥ एष मे राम शोकांतः शोकार्तेन निवेदितः ॥ दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ४० ॥ श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥ सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ॥ आनंतर्याद्विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥ बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ॥ वर्धते हृदयोत्कंपी प्रावृड्वेग इवांभसः ॥ ४३ ॥ हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ॥ सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥ ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रे ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिपूदनः ॥ पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा ॥ १ ॥ पितुर्य्युपरते तस्मिञ्ज्येष्ठोऽयमिति मंत्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ॥ अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुंदुभेः सुतः ॥ तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥ ४ ॥ स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किंधाद्वारमागतः ॥ नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ ॥ स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हंतुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७ ॥ स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ॥ ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च

दूरादवस्थितम् ॥ असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ॥ प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चंद्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १० ॥ स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ॥ प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ॥ मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभितेंद्रियः ॥ १२ ॥ इह तिष्ठाद्य सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ॥ यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम् ॥ १३ ॥ मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरं न प्रपश्यामि पापशंकि च मे मनः ॥ १६ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ १७ ॥ नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्य च संग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः ॥ १८ ॥ अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ॥ पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ॥ १९ ॥ शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किंधामागतः सखे ॥ गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मंत्रिभिः श्रुतम् ॥ २० ॥ ततोऽहं तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव ॥ २१ ॥ आजगाम रिपुं हत्वा दानवं स तु वानरः ॥ अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ २२ ॥ मदीयान्मंत्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ निग्रहे च समर्थस्य तं पापं प्रति राघव ॥ २३ ॥ न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयंत्रिता ॥ हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा ॥ २४ ॥ मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयम् ॥ उक्ताश्च नाशिषस्तेन प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥२५॥

नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ॥ अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ॥ अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया ॥ १ ॥
दिष्ट्याऽसि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ॥ अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेको नाथनंदनः ॥ २ ॥ इदं बहुशलाकं ते पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ॥ ३ ॥ आर्तस्तस्य बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ॥ दृष्ट्वा च शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेंद्रियः ॥ अपिधाय बिलद्वारं शैलशृंगेण तत्तदा ॥ ५ ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किंधां प्रविशं पुनः ॥ विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मंत्रिभिरेव च ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे क्षंतु त्वमर्हसि ॥ त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथा पुरा ॥ ७ ॥ राजभावे नियोगोऽयं मम त्वद्विरहात्कृतः ॥ सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकंटकम् ॥ ८ ॥ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ मा च रोषं कृथाः सौम्य मम शत्रुनिपूदन ॥ ९ ॥ याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमंजलिः ॥ बलादस्मिन्समागम्य मंत्रिभिः पुरवासिभिः ॥ १० ॥ राजभावनियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ॥ स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्त्स्य वानरः ॥ ११ ॥ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ॥ प्रकृतीश्च समानीय मंत्रिणश्चैव संमतान् ॥ १२ ॥ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ विदितं वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ १३ ॥ मां समाह्वयत क्रुद्धो युद्धाकांक्षी तदा पुरा ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयात् ॥ १४ ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ स तु दृष्ट्वैव

मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ १५ ॥ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां समुपागतौ ॥ अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलम् ॥ १६ ॥ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम् ॥ अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगंतुमितः पुरीम् ॥ बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८॥ स्थितोऽयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम्॥ तं मे मार्गयतस्तत्र गतः संवत्सरस्तदा ॥१९॥स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः॥निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बंधुभिः॥२०॥तस्यैव च प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम्॥ पूर्णमासीद्दुराक्रामंस्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥ सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रांतं तमहं सुखम् ॥ निष्क्रामं नेह पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ॥ यतः प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३॥ पादप्रहारैस्तु मया बहुभिः परिपातितम् ॥ ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुरमुपागतः॥ २४ ॥ तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मृगयताऽऽत्मनः ॥ सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ॥ तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ॥ तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रांतवान्सवनार्णवाम् ॥ २७ ॥ ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ॥ अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९ ॥ वालिनश्च भयात्तस्य सर्वलोकभयावह ॥ कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम ॥ वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते पति-

ष्यंति रुषान्विताः ॥ ३२ ॥ यावत्तं नहि पश्येयं तव भार्यापहारिणम् ॥ तावत्सजीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नस्त्वं शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि बाढं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूजयाञ्चक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥ असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ॥ त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगांत इव भास्करः ॥ २ ॥ वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनंतरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दाक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महांत्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवः सारवंतश्च वनेषु विविधा द्रुमाः ॥ वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयताऽऽत्मनः ॥ ६ ॥ महिषो दुंदुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ७ ॥ स वीर्योत्सेकदुष्टात्मा वरदानेन मोहितः ॥ जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८ ॥ ऊर्मिमंतमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ॥ श्रूयतां त्वभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ॥ शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १२ ॥ महाप्रस्रवणोपेतो बहुकंदरनिर्झरः ॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ तं भीत-

मितिविज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमागम्य शरश्चापादिव च्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेंद्रप्रतिमाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुंदुभिर्विननाद च ॥ १५ ॥ ततः श्वेतांबुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १६ ॥ क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुंदुभे धर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहम् ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥ उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यतः ॥ तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वाली नाम महाप्राज्ञ शक्रपुत्रः प्रतापवान् ॥ अध्यास्ते वानरः श्रीमान्किष्किंधामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ॥ द्वंद्वयुद्धं स दातुं ते नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ॥ स हि दुर्मर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वा हि भवतो वाक्यं कोपाविष्टः स दुंदुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्किंधां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषं रूपं तीक्ष्णशृंगो भयावहः ॥ प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५ ॥ ततस्तु द्वारमागम्य किष्किंधाया महाबलः ॥ ननर्द कंपयन्भूमिं दुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा ॥ २६ ॥ समीपजान्द्रुमान्भंजन्वसुधां दारयन्खुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्वारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥ अंतःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ॥ निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चंद्रमाः ॥ २८ ॥ मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुंदुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥ किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसे ॥ दुंदुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्य तद्वचनं

श्रुत्वा वानरेंद्रस्य धीमतः ॥ उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ न त्वं स्त्रीसंनिधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि ॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥ अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् ॥ गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३ ॥ दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशाखामृगेंद्रस्त्वं संसाधय सुहृज्जनम् ॥ ३४ ॥ सुदृष्टां कुरु किष्किंधां कुरुष्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च समं स्त्रीभिरहं ते दर्पशासनः ॥ ३५ ॥ यो हि मत्तं प्रमत्तं वा भग्नं वा रहितं कृशम् ॥ हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३६ ॥ स प्रहस्याब्रवीन्मंदं क्रोधात्तमसुरेश्वरम् ॥ विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ मत्तोऽयमिति मामंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे ॥ मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन्वीर पानं समर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥ तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य कांचनीम् ॥ पित्रा दत्तां महेंद्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुंदुभिं गिरिसंनिभम् ॥ अविध्यत तदा वाली विनदन्कपिकुंजरः ॥ ४० ॥ वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥४१ ॥ तयोस्तु क्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः ॥ युद्धं समभवद्धोरं दुंदुभेर्वालिनस्तदा ॥ ४२ ॥ अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३ ॥ परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ॥ आसीद्धीनोऽसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४ ॥ (व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः) तं तु दुंदुभिमुद्यम्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुंदुभिस्तदा ॥ ४५ ॥ स्रोतोभ्यो बहु रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ पपात त च महाबाहुः क्षितौ पंचत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तं तोलयित्वा बाहु-

भ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेप वेगवान्वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिंदवः ॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतंगस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः ॥ क्रुद्धस्तस्य महाभाग चिंतयामास कोन्वयम् ॥ ४९ ॥ येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ॥ कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य ददृशे मुनिसत्तमः ॥ महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ॥ उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वानरं प्रति ॥ ५२ ॥ इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥ क्षिपता पादपाश्चेमे संभग्नाश्चासुरीं तनुम् ॥ समंतादाश्रमं पूर्ण योजनं मामकं यदि ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ॥ ये चास्य सचिवाः केचित्संश्रिता मामकं वनम् ॥ ५५ ॥ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यांतु यथासुखम् ॥ तेऽपि वा यदि तिष्ठंति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥५६॥ वनेऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ॥ पत्रांकुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥ दिवसश्चाद्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोऽस्मि वानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरितम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत्॥५९॥ किं भवंतः समस्ताश्च मतंगवनवासिनः ॥ मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्ते कारणं सर्वं तथा शापं च वालिनः ॥ शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥ स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृतांजलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति ॥ शाप-

धारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३ ॥ ततः शापभयाद्भीत ऋष्यमूकं महागिरिम् ॥ प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ॥ विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुंदुभेः संप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः सालाः सप्तशाखावलंबिनः ॥ यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ६७ ॥ एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितम् ॥ कथं तं वालिनं हंतुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम् ॥ ६९ ॥ तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा ॥ एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥ रामो निर्दारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७२ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तांतलोचनः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ ॥ दृश्यंते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिंत्य भीतोऽहमृष्यमूकमुपाश्रितः ॥ ७५ ॥ तमजय्यमधृष्यं च वानरेंद्रममर्षणम् ॥ विचिंतयन्न मुंचामि ऋष्यमूकममुं त्वहम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नश्शंकितश्चाहं विचरामि महावने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपालब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ॥ त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव रा-

घव ॥ ७९ ॥ न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये ॥ कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम ॥८०॥ कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः ॥ सूचयंति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ॥ ८२ ॥ यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर ॥ प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सांत्वयँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ राघवो दुंदुभेः कायं पादांगुष्ठेन लीलया ॥ ८४ ॥ तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥ असुरस्य तनुं शुष्कां पादांगुष्ठेन वीर्यवान् ॥ ८५ ॥ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपंतमिव भास्करम् ॥ हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ॥ ८६ ॥ आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ॥ परिश्रांतेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ॥ ८७ ॥ लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ॥ क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनंदन ॥ ८८ ॥ नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाऽधिकम् ॥ आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवांतरम् ॥ ८९ ॥ स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्बलम् ॥ सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९० ॥ कृत्वैतत्कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवापरम् ॥ आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥ ९१ ॥ इमं हि सालं प्रहितस्त्वया शरो न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ॥ अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजन्प्रतिशापितो मया ॥ ९२ ॥ यथा हि तेजस्सु वरः सदा रविर्यथा हि शैलो हिमवान्महाद्रिषु ॥ यथा चतुष्पत्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह

कार्मुकम् ॥ १ ॥ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन्सरवैर्दिशः ॥ २ ॥ स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वा तालान्गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥ सायकस्तु मुहूर्तेन सालान्भित्त्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूर्णं तमेव प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तान्दृष्ट्वा सप्तनिर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५ ॥ समूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलंबीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृतांजलिः ॥ ६ ॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ॥ रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेंद्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः समरे हंतुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्तमहासाला गिरिर्भूमिश्च दारिता ॥ बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम ॥ सुहृदं त्वां समासाद्य महेंद्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमंजलिः ॥ ११ ॥ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः ॥ १२ ॥ अस्माद्गच्छामि किष्किंधां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगंधिनम् ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १४ ॥ सुग्रीवोऽप्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् ॥ गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवांबरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ॥ निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधांगारकयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८ ॥

ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥ यन्नाव-गच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ॥ ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमंतकरं शरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥ क्लांतो रुधिरसिक्तांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ वालिनाऽभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः ॥ २३ ॥ राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्म-णम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥ वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ॥ वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥ २७ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणं येन बाणोऽयं स मया न विसर्जितः ॥ २९ ॥ अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥ ३१ ॥ ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ ३२ ॥ जीवितांतकरं घोरं सादृश्यात्तु विशंकितः ॥ मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरिति कृतो मया ॥ ३३ ॥ त्वयि वीर विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्यात्कपीश्वरः ॥ ३४ ॥ दत्ताभयवधो नाम पातकं महदद्भुतम् ॥ अहं च लक्ष्मणश्चैव

सीता च वरवर्णिनी ॥ ३५॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिन्शरणं भवान् ॥ तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मा माशंकीश्च वानर ॥ ३६ ॥ एतन्मुहूर्ते तु मया पश्य वालिनमाहवे ॥ निरस्तमिषुणैकेन चेष्टमानं महीतले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वंद्वयुद्धमुपागतम् ॥ ॥ ३८ ॥ गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् ॥ कुरु लक्ष्मण कंठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ॥ ३९ ॥ ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुताम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कंठे व्यसर्जयत् ॥ ॥ ४० ॥ स तया शुशुभे श्रीमाँल्लतया कंठसक्तया ॥ (विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया) मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः ॥ ४१ ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥ जगाम सह रामेण किष्किंधां पुनराप सः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ऋष्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किंधां लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥ समुद्यम्य महच्चापं रामः कांचनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥ अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणस्य महाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वीर्यवान् ॥ तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथप ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलंबिनः ॥ प्रसन्नांबुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ॥५ ॥ कंदराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ॥ शिखराणि च मुख्यानि दरींश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैदूर्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितान्सकलान्मार्गे तटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥ कारंडैः सारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः ॥ चक्रवाकैस्तथाचान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशष्पांकुराहारा-

न्निर्भयान्वनचारिणाम् ॥ चरतां सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥ तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदंताविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कुलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान्गिरितटोद्घुष्टान्पर्वतानिव जंगमान् ॥ वानरान्द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान् ॥ पश्यंतस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनंदनः ॥ द्रुमषंडवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एष मेघ इवाकाशे वृक्षषंडः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यंतकदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ ॥ १६ ॥ एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र सप्त जना नाम मुनयः संशितव्रताः ॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥१८॥ सप्तरात्रे कृताहारा वायुनाचलवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याता सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेतत्प्रभावेण द्रुमप्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेंद्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥ पक्षिणो वर्जयंत्येतत्तथान्ये वनचारिणः ॥ विशंति मोहाद्येऽप्यत्र न निवर्तंते ते पुनः ॥ २१॥ विभूषणरवाश्चात्र श्रूयंते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनश्चापि गंधो दिव्यश्च राघव ॥ २२ ॥ त्रेताग्नयोऽपि दीप्यंते धूमो ह्येष प्रदृश्यते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान्कपोतांगारुणो घनः ॥ २३ ॥ एते वृक्षाः प्रकाशंते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा ॥२४॥ कुरु प्रमाणं धर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संहताञ्जलिः ॥ २५ ॥ प्रणमंति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम

विद्यते ॥ २६ ॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृतांजलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥ २८ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किंधां वालिपालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदितोग्रतेजसः ॥ पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागतास्त्विह ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १ ॥ विसार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधामाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥ ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ॥ परिवारैः परिवृतो नादैर्भिंदन्निवांबरम् ॥ ३ ॥ गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः ॥ अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकांचनभूषणाम् ॥ ५ ॥ प्राप्ताः स्म ध्वजयंत्राढ्यां किष्किंधां वालिनः पुरीम् ॥ प्रतिज्ञा या कृता वीर त्वया वालिवधे पुरा ॥ ६ ॥ सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥ ७ ॥ तमेवोवाच वचनं सुग्रीवः शत्रुसूदनः ॥ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ॥ ८ ॥ लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कंठे कृता तव ॥ शोभसेऽप्यधिकं वीर लतया कंठसक्तया ॥ ९ ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ॥ १० ॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥ वाली

विनिहतो यावद्धने पांसुषु चेष्टते ॥ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ॥ १२ ॥ ततो दोषेण मा गच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मां भवान् ॥ प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ॥ १३ ॥ ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं रणे ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥ १४ ॥ धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन ॥ सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥ १५ ॥ प्रसूतं कलमक्षेत्रं वर्षेणेव शतक्रतुः ॥ तदाह्वाननिमित्तं च वालिनो हेममालिनः ॥ १६ ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः॥ जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरात् ॥ १७ ॥ निष्पतिष्यत्यसंगेन वाली सप्रियसंयुगः ॥ रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयंति न संयुगे॥१८॥ जानंतस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः॥ स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिंगलः ॥ १९ ॥ ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिंदन्निवांबरम् ॥ तत्र शब्देन वित्रस्ता गावो यांति हतप्रभाः ॥ २० ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥ द्रवंति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ २१ ॥ पतंति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २२ ॥ ततः स जीमूतकृतप्रणादो नादं ह्यमुंचत्त्वरया प्रतीतः ॥ सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वाऽनिलचंचलोर्मिः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शुश्रावांतःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकंपनम् ॥ मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् ॥ २ ॥ ततो रोषपरीतांगो वाली स कनकप्रभः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥ वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः ॥ भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥ ४ ॥ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ॥

वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहादर्शितसौहृदा ॥ उवाच त्रस्तसंभ्रांता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥ साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम्॥७॥ काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यासि च वानर॥ वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥ सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ॥ श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यते ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्य पुनराह्वानं शंकां जनयतीव मे ॥ ११ ॥ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादस्य च संरंभो नैतदल्पं हि कारणम् ॥१२॥ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ॥ नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ॥ अंगदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः ॥ १५ ॥ अंगदस्तु कुमारोऽयं वनांतमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ॥ स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि ॥ १८ ॥ रामः परबलामर्दी युगांताग्निरिवोत्थितः ॥ निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ १९ ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ २० ॥ धातूनामिव शैलेंद्रो गुणानामाकरो महान् ॥ तत्क्षमो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ २१ ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु ॥ शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न चेच्छाम्यभ्य-

सूयितुम् ॥ २२ ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तत्र वक्ष्यामि यद्धितम् ॥ यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥२३ ॥ विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्यवीयसा॥ अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥२४॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥२५ ॥ तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बंधुरेव ते॥ नहि तेन समं बंधु भुवि पश्यामि कंचन ॥२६॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनंतरम् ॥ वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥ २७॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवो महाबंधुर्मतस्तव ॥ भ्रातृसौहृदमालंब्य नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ॥ याच्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥ क्षमो हि ते कोशलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥ तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे ॥ न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गर्जतोऽस्य सुसंरब्धं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन वरानने ॥ २ ॥ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वतिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरंभं हीनग्रीवस्य गर्जितम् ॥ ४ ॥ न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥ निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ॥ सौहृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीव जहि संभ्रमम् ॥ दर्प

चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्वियोक्ष्यते ॥ ७ ॥ अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यदीप्सितम् ॥ वृक्षै-र्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥ न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ॥ कृतं तारे सहा-यत्वं दर्शितं सौहृदं मयि ॥ ९ ॥ शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेन च ॥ अलं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे ॥ १० ॥ तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मंदं दाक्षिणा सा प्रदाक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मंत्रविद्विजयैषिणी ॥ अंतःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १२ ॥ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ॥ नगर्या निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥ स निःश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान् ॥ सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकां-क्षया ॥ १४ ॥ स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिंगलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५ ॥ तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः ॥ १६ ॥ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥ श्लिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोऽपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥ तं वाली क्रोधताम्राक्षं सुग्रीवं रणकोविदम् ॥ आपतंतं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एष मुष्टिर्महान्बद्धो गाढः सुनियतांगुलिः ॥ मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥ एवमु-क्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तव चैष हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेन तं क्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ॥ अभवच्छोणितोद्गारी सापीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निःशंकं सा-लमुत्पाट्य तेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वृक्षेण निर्भग्नः सालता-

हनविह्वलः ॥ गुरुभारभराक्रांता नौःससार्थेव सागरे ॥ २४ ॥ तौ भीमबलविक्रांतौ सुपर्णसमवेगितौ ॥ प्रयुद्धौ घोरवपुषौ चंद्रसूर्याविवांबरे ॥ २५ ॥ परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः ॥ २६ ॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मंदविक्रमः ॥ २७ ॥ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवम् ॥ वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ २८ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २९ ॥ तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ॥ मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परम् ॥ ३० ॥ हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥ ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥ सशरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकांक्षया ॥ ३२ ॥ ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवांतकः ॥ ३३ ॥ तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगांत इव मोहिताः ॥ ३४ ॥ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३५ ॥ ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३६ ॥ इंद्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतसत्त्वो विचेतनः ॥ ३७ ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तु वाली चार्तस्वरः शनैः ॥ ३८ ॥ नरोत्तमः काल इवांतकोपमं शरोत्तमं कांचनरूप्यभासितम् ॥ ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३९ ॥ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः प्रपुष्पिताशोक इवाचलोद्गतः ॥ विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०

सा० किष्किधाकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥
पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १ ॥ स भूमौ न्यस्तसर्वांगस्तप्तकाचनभूषणः ॥
अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥ अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्यृक्षाणां गणेश्वरे ॥
नष्टचंद्रमिव व्योम न व्यराजत मेदिनी ॥ ३ ॥ भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ॥ न
श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥ शक्रदत्ता वरा माला कांचनी रत्नभूषिता ॥ दधार
हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥ स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः ॥ संध्यानुगत-
पर्यंतः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ॥ त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः
पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां
गतिम् ॥ ८ ॥ तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् ॥ ययातिमिव पुण्यांते देवलोकादिह च्यु-
तम् ॥ ९ ॥ आदित्यमिव कालेन युगांते भुवि पातितम् ॥ महेंद्रमिव दुर्धर्षमुपेंद्रमिव दुःसहम् ॥ १० ॥
महेंद्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणा-
नुचरो रामो ददर्शोपससर्प च ॥ तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् ॥ १२ ॥ बहुमान्यं च तं वीरं
वीक्षमाणं शनैरिव॥उपयातौ महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥१३॥तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाब-
लम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ १४॥ स भूमावल्पतेजोऽसुर्निहतो नष्टचेतनः ॥ अर्थसं-
हितया वाचा गर्वितं रणगर्वितम् ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुणः ॥ यदहं
युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः ॥ १६ ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ रामः करुणवेदी च

प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥ सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥ इत्येतत्सर्वभूतानि कथयंति यशो भुवि ॥ १८ ॥ दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्त्वं पराक्रमः ॥ पार्थिवानां गुणा राजन्दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ १९ ॥ तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव ॥ तारया प्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेण समागतः ॥ २० ॥ न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि ॥ इति ते बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ २१ ॥ स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ॥ नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २३ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा पापं करोम्यहम् ॥ न च त्वामवजानेऽहं कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ॥ मामिह प्रतियुध्यंतमन्येन च समागतम् ॥ २५ ॥ त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ॥ लिंगमप्यस्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम् ॥ २६ ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ॥ धर्मलिंगप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २७ ॥ त्वं राघवकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे ॥ २८ ॥ साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणा राजन्दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ २९ ॥ वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशिनः ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर ॥ ३० ॥ भूमिर्हिरण्यं रूपं च निग्रहे कारणानि च ॥ तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ ३१ ॥ नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३२ ॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तेषु संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३३ ॥ न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ॥ इंद्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजे-

श्वर ॥ ३४ ॥ हत्वा वाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ॥ किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३५ ॥ राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३६ ॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामंते गच्छंते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥ अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥ पंच पंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्त्रेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पंचमः ॥ ३९ ॥ चर्म चास्थि च मे राम न स्पृशंति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पंचनखो हतः ॥ ४० ॥ तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ४१ ॥ त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुंधरा ॥ प्रमदा शीलसंपूर्णा पत्येव च विधर्मणा ॥ ४२ ॥ शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४३ ॥ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्मांकुशेनाहं निहतो राम हस्तिना ॥ ४४ ॥ अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ॥ वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४५ ॥ उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमोऽयं प्रकाशितः ॥ आपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमम् ॥ ४६ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज ॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४७ ॥ त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ॥ प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पापवशं गतः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया ॥ मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान्भवेः ॥ ४९ ॥ राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ॥ कंठे बद्ध्वा प्रदद्यां तेऽनिहतं रावणं रणे ॥ ५० ॥ न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि

मैथिलीम् ॥ आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥ युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाऽहं निहतो रणे ॥ ५२ ॥ काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ॥ क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा ॥ समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभौ वानरराजसूनुः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० कि० सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥ तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवांबुदम् ॥ उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशांतमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्यं वानर चांचल्यात्त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥ तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवानृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥ नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् ॥ विक्रमश्च यथा दृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥ तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ॥९॥ यस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥ ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिंतयामो यथाविधि ॥ ११ ॥ त्वं तु संक्लिष्टधर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः ॥ कामतंत्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥

त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ॥ पुत्रवत्ते त्रयश्चिंत्या धर्मश्चैवात्र कारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः प्लवंगम ॥ हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैः सार्द्धं वानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यंध इव जात्यंधैर्मंत्रयन्प्रेक्षसे नु किम् ॥ १६ ॥ अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ॥ नहि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ॥ भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥ अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ रूमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥ तव्द्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ॥ भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन्दंडोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥ नहि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ॥ दंडादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१ ॥ न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः ॥ औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः ॥ २२ ॥ प्रचरेत नरः कामात्तस्य दंडो वधः स्मृतः ॥ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः ॥ २३ ॥ त्वं च धर्मातिक्रांतः कथं शक्यमुपेक्षितुम् ॥ गुरुधर्मव्यतिक्रांतं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ॥ २४ ॥ भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वर ॥ त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुं व्यवस्थिताः ॥२५ ॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ॥ दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसकरः स मे ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसंनिधौ ॥ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २७ ॥ तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः ॥ शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ॥ वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानु-

पश्यता ॥ २९ ॥ शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुवर्तता ॥ श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ॥ ३० ॥ राजभिर्धृतदंडाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायांति संतः सुकृतिनो यथा ॥ ३१ ॥ शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते ॥ राजा त्वशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥ ३२ ॥ आर्येण मम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३३ ॥ अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वंति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३४ ॥ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३५ ॥ शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुंगव ॥ तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुंगव ॥ वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३७ ॥ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णंति सुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान् ॥ ३८ ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसाशिनो भृशम् ॥ विध्यंति विमुखांश्चापि नच दोषोऽत्र विद्यते ॥ ३९ ॥ यांति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥ ४० ॥ अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४१ ॥ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४२ ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत्॥ देवा मानुषरूपेण चरंत्येते महीतले ॥ ४३ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ विदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ॥ न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥ ४५ ॥ प्रत्यु-

वाच ततो रामं प्रांजलिर्वानरेश्वरः ॥ यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तत्तथैव न संशयः ॥ ४६ ॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ यदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियम् ॥ ४७ ॥ तत्रापि खलु मां दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ॥ ४८ ॥ कार्यकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥४९॥ मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रांतपुरस्कृतम् ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५० ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तु वाली सार्तरवः शनैः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पंकलग्न इव द्विपः ॥ ५१ ॥ न चात्मानमहं शोचे न तारां नापि बांधवान् ॥ यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं कनकांगदम् ॥ ५२ ॥ स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीतांबुरुपशोषं गमिष्यति ॥ ५३ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥५४॥ सुग्रीवे चांगदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥ त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः॥५५॥ या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चांगदे राजंस्तां चिंतयितुमर्हसि ॥ ५६ ॥ मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥ सुग्रीवो नावमन्येत तथाऽवस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ त्वया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥ शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥ त्वत्तोऽहं वधमाकांक्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ॥ ५९ ॥ सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वंद्वयुद्धमुपागतः ॥ इत्युक्त्वा वानरो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६० ॥ स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ साधु संमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ (न संतापस्त्वया कार्य एतदर्थं प्लवंगम ॥) न वयं भवता चिंत्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृत-

निश्चयाः ॥ ६२ ॥ दंडये यः पातयेद्दंडं दंड्यो यश्चापि दंडयते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६३ ॥ तद्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां दंडदिष्टेन वर्त्मना ॥ ६४ ॥ त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ॥ त्वया विधानं हर्यग्र्य न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६५ ॥ यथा त्वय्यंगदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६६ ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्ति तत् ॥ निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६७ ॥ शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रभाषितस्त्वं यदजानता विभो ॥ इदं महेंद्रोपमभीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० कि० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ स वानरमहाराजः शयानः शरपीडितः ॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यत ॥ १ ॥ अश्मभिः परिभिन्नांगः पादपैराहतो भृशम् ॥ रामबाणेन चाक्रांतो जीवितांते मुमोह सः ॥ २ ॥ तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ॥ हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३ ॥ सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपात भृशं तस्मादुद्विग्ना गिरिकंदरात् ॥ ४ ॥ ये त्वंगदपरीवारा वानरा हि महाबलाः ॥ ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ सा ददर्श ततस्त्रस्तान्हरीनापततो द्रुतम् ॥ यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥ तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥ वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः ॥ तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः ॥ ८ ॥ राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्रात्रा क्रूरेण पातितः ॥ रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥

कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमंगनाम् ॥ १० ॥ जीवत्पुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चांगदम् ॥ अंतको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्रान्वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः ॥ वाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणैव निपातितः ॥ १२ ॥ अभिभूतमिदं सर्वं विद्रुतं वानरं बलम् ॥ अस्मिन्प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥ रक्ष्यतां नगरी शूरैरंगदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यंति प्लवंगमाः ॥ १४ ॥ अथवा रुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ॥ आविशंति च दुर्गाणि क्षिप्रमद्यैव वानराः ॥ १५ ॥ अभार्याः सहभार्याश्च संत्यत्र वनचारिणः ॥ लुब्धेभ्यो विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयम् ॥ १६ ॥ अल्पांतरगतानां तु श्रुत्वा वचनमंगना ॥ आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७ ॥ पुत्रेण मम किं कार्यं राज्येनापि किमात्मना ॥ कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तरि नश्यति ॥ १८ ॥ पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ॥ योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोकमूर्च्छिता ॥ शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥ सा व्रजंती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि ॥ हंतारं वानरेंद्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेंद्राणां वज्राणामिव वासवम् ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रांतं दृष्ट्वेवोपरतं घनम् ॥ नर्दंतं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजमिवाहतम् ॥ २४ ॥ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २५ ॥ अवष्टभ्यावतिष्ठंतं ददर्श धनुरूर्जितम् ॥ रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजम् ॥ २६ ॥ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रांता

निपपात ह ॥ २७ ॥ सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति वादिनी ॥ रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संवीतं मृत्युदामभिः ॥ २८ ॥ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः शोचंतीं कुररीमिव॥विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चांगदमागतम् ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किधाकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ रामचापविसृष्टेन शरेणांतकरेण तम् ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥ १ ॥ सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुंजरोपमम् ॥ २ ॥ वानरं पर्वतेंद्राभं शोकसंतप्तमानसा ॥ तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयतातुरा ॥ ३ ॥ रणे दारुणविक्रांत प्रवीर प्लवतांवर ॥ किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ४ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ५ ॥ अतीव खलु ते कांता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि तां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ६ ॥ व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता ॥ किष्किंधेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ७ ॥ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगंधिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ८ ॥ निरानंदा निराशाऽहं निमग्ना शोकसागरे ॥ त्वयि पंचत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ९ ॥ हृदयं सुस्थितं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ १० ॥ सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः ॥ यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ ११ ॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ॥ यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेंद्रहितैषिणी ॥ १२ ॥ रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ॥ नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितांतकरस्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशो वशी ॥ १४ ॥ अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण

च ॥ न संतप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितम् ॥ १५ ॥ वैधव्यं शोकसंतापं कृपणाऽकृपणा सती ॥ अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १६ ॥ लालितश्चांगदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते ॥ १७ ॥ कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति ॥ १८ ॥ समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व मे ॥ मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १९ ॥ रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ॥ आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ २० ॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भुंक्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ २१ ॥ किं मामेवं प्रलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बह्वयो भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २२ ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः ॥ परिगृह्यांगदं दीना दुःखार्ताः प्रतिचुक्रुशुः ॥ २३ ॥ किमंगदं सांगदवीरबाहो विहाय यातोऽसि चिरं प्रवासम् ॥ न युक्तमेवं गुणसंनिकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियचारुवेषम् ॥ २४॥ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ॥ क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २५ ॥ तथा तु तारा करुणं रुदंती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ॥ व्यवस्यत प्रायमनिंद्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे विंशः सर्गः ॥२०॥ ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ॥ शनैराश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतं जंतुः स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकंपसे ॥ कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन्बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अंगदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ॥

आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिंतय ॥ ४ ॥ जानास्यानियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ॥ तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पंडितेनेह लौकिकम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ वर्तयंति कृताशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवांगदः ॥ हर्यृक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनिंदित ॥ ८ ॥ ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि ॥ त्वया परिगृहीतोऽयमंगदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९ ॥ संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् ॥ राज्ञस्तत्क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥ संस्कार्यो हरिराजस्तु अंगदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यंती शांतिमेष्यसि ॥११॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमंतमवास्थितम् ॥ १२ ॥ अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम ॥ १३ ॥ न चाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यंगदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनंतरः ॥ १४ ॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नंगदं प्रति ॥ पिता हि बंधुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥ नहि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा ॥ अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ वीक्ष्यमाणस्तु मंदासुः सर्वतो मंदमुच्छ्वसन् ॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शाजनुमग्रतः ॥ १ ॥ तं प्राप्य विजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुग्रीव दोषेण न मां गंतुमर्हसि किल्बिषात् ॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥ युगपद्विहितं तात न मन्ये

सुखमावयोः ॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ॥ मामप्यद्यैव गच्छंतं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलां तथा ॥ प्रजहाम्येष वै तूर्णमहं चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥ अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरं राजन्कर्तुमेव त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमंगदम् ॥ ८ ॥ मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ९ ॥ त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः ॥ भयेष्वभयदश्चैव यथाऽहं प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसां च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ ११ ॥ अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे ॥ करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽगदः ॥ १२ ॥ सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३ ॥ यदेषा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १४ ॥ राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशंकया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्यादमानितः ॥ १५ ॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव कांचनीम् ॥ उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां सा प्रजह्यान्मृते मयि ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनाच्छांतः कुर्वन्युक्तमतंद्रितः ॥ जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव कांचनीम् ॥ १८ ॥ तां मालां कांचनीं दत्त्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादंगदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ २० ॥ यथा हि त्वं महा-

बाहो लालितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते ॥ २१ ॥ नास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम ॥ भर्तुरर्थपरो दांतः सुग्रीववशगो भव ॥ २२ ॥ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ॥ उभयं हि महादोषं तस्मादंतरदृग्भव ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम् ॥ विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रांतजीवितः ॥ २४ ॥ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः ॥ परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः ॥२५॥ किष्किंधा ह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे ॥ उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च ॥ २६ ॥ हते प्लवगशार्दूल निष्प्रभा वानराः कृताः ॥ (यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च ॥ पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्य कः ॥ १ ॥) येन दत्तं महद्युद्धं गंधर्वस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ गोलभस्य महाबाहोर्दशवर्षाणि पंच च ॥ नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥ २८ ॥ ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ तं हत्वा दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ॥ २९ ॥ सर्वाभयंकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः ॥ ३० ॥ हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा वनेचरास्तत्र न शर्म लेभिरे ॥ वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ ॥ ३१ ॥ ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥ जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ततः समुपजिघ्रंती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ पतिं लोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेंद्र मही तव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रति-

भाषसे ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ॥ सुग्रीव एव विक्रांतो वीर साहसिकप्रिय ॥४॥ ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनं पर्युपासते ॥ तेषां विलपितं कृच्छ्रमंगदस्य च शोचतः ॥ ५ ॥ मम चेमा गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो युधि ॥ ६ ॥ शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय ॥ ७ ॥ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ ८ ॥ शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ॥ ९ ॥ अगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले शोकसागरे ॥ अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ १० ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा कृतम् ॥ सुहृच्चैव च भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः ॥ ११ ॥ प्रहारे च पराक्रांतः शूरः पंचत्वमागतः ॥ पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ १२ ॥ धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते बुधैः ॥ स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमंडले ॥ १३ ॥ कृमिरागपरिस्तोमे स्वकीये शयने यथा ॥ रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समंततः ॥१४॥ परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ॥ कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ॥ १५ ॥ यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ १६ ॥ वार्यामि त्वां निरीक्षंती त्वयि पंचत्वमागते ॥ उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥ १७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः ॥ १८ ॥ अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मेर्दिनकरादिव ॥ पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ॥ १९ ॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ॥ अवकीर्णं विमार्जंती भर्तारं रणरेणुना ॥ २० ॥ अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्र-

समाहतम् ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ २१ ॥ उवाच तारा पिंगाक्षं पुत्रमंगदमंगना ॥ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ २२॥ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोंऽतः पापकर्मणा ॥ बालसूर्योज्ज्वलतनुं प्रयातं यमसादनम् ॥ २३ ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ २४ ॥ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामंगदोऽहमिति ब्रुवन् ॥ अभिवादयमानं त्वामंगदं त्वं यथा पुरा ॥ २५ ॥ दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् ॥ सिंहेन पातितं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥ इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणांभसा ॥ तस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥ शातकौंभीं प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥२८॥राज्यश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥ न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ॥ हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तामाशु वेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ॥ पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥१ ॥ सबाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन्क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ॥ जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २ ॥ स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ॥ यशस्विनं लक्ष्मणलक्षितांगमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेंद्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ॥ ममाद्य भोगेषु नरेंद्रसूनो मनो निवृत्तं हतजीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदंत्यां पुरेऽतिविक्रोशति

दुःखतप्ते ॥ हते नृपे संशयितेंऽगदे च न रामराज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ॥ हते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मिन्सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवर प्रतप्स्ये ॥ ६ ॥ श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्हि वासश्चिरमृष्यमूके ॥ यथा तथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥७ ॥ न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ॥ तस्यैव तद्रामवचोऽनुरूपमिदं वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥ भ्राता कथं नाम मया गुणस्य भ्रातुर्वधं राम विरोचयेत ॥ राज्यस्य दुःखस्य च वीरसारं विचिंतयन्कामपुरस्कृतोऽपि ॥ ९ ॥ वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥१० ॥ द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टनन्॥ सांत्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ॥ मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ अचिंतनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ॥ प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेंद्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिंद्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ॥ को नाम पाप्मानमिमं सहेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छेत्॥१४ ॥ नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ॥ अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य लोके ॥ शोको महान्मामाभिवर्ततेऽयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवांबुवेगः ॥ १६ ॥ सोदर्यघातापरगात्रवालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ॥ एनोमयो मामभिहंति हस्ती दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अहो बतेदं नृवराविषह्यं निवर्तते मे हृदि साधुवृत्तम् ॥ अग्नौ विवर्णं परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८ ॥

महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम् ॥ अस्यांगदस्यापि च शोकतापार्द्धस्थित-प्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥ सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतस्तु पुत्रः सदृशोऽङ्गदेन ॥ न चापि विद्येत स वीरदेशो यस्मिन्भवेत्सोदरसंनिकर्षः॥२०॥अद्यांगदो वीरवरो न जीवेज्जीवेत माता परिपालनार्थम् ॥ विना तु पुत्रं परितापदीना सा नैव जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥ सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ॥ इमे विचेष्यंति हरिप्रवीराः सीता निदेशे परिवर्तमानाः ॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥ कुलस्य हंतारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥ इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वालिजघन्यजस्य ॥ संजातबाष्पः परवीरहंता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ॥ रामो रुदंतीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम्॥ २५ ॥ तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथां पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् ॥ उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मंत्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥ सा विस्फुरंती परिरभ्यमाणा भर्तुः समीपादपनीयमाना ॥ ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलंतम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ॥ अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्येंद्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ॥ आर्ताऽतितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिविह्वलंती ॥ २९ ॥ तं सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभावा ॥ मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥ त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेंद्रियश्चोत्तमधर्मकश्च ॥ अक्षीणकीर्तिश्च

विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः ॥ मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥ येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि ॥ हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां विना वीर रमेत वाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥ नह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभाजिष्यन् ॥ ३४ ॥ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ॥ रम्ये नगेंद्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥ त्वं वेत्थ तावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ॥ तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेत मह्यम् ॥ आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेंद्रपुत्र ॥ ॥ ३७ ॥ शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ॥ दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ॥ अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतां नार्हसि मामहंतुम् ॥ अहं हि मातंगविलासगामिना प्लवंगमानामृषभेण धीमता ॥ ४० ॥ विना वरार्होत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेंद्र जीवितुम् ॥ इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ॥ ॥ ४१ ॥ मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ॥ तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयोऽतिलोका विहितं विधानं नातिक्रमंते वशगा हि तस्य ॥ प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ ४३ ॥ धात्रा विधानं विहितं तथैव

न शूरपत्न्यः परिदेवयंति ॥ आश्वासिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥ सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स सुग्रीवं च तारां च सांगदां सहलक्ष्मणः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः सांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ यदत्रानंतरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ॥ न कालादुत्तरं किंचित्परं कर्म उपासितुम् ॥ ३ ॥ नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ॥नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥४॥ न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगेनापि चेश्वरः॥ स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥५॥ न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ॥ स्वभावं च समासाद्य न किंचिदतिवर्तते ॥६॥ न च कस्यास्ति बंधुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥ न मित्रज्ञातिसंबंधः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥ किंतु कालपरीमाणो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहितः ॥ ८ ॥ इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥ सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ॥ तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥ वचनांते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनंतरम् ॥ तारांगदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥१३ ॥ समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च॥चंदनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥ समाश्वासय दीनं त्वमंगदं दीनचेतसम् ॥ मा भूर्बालिश-

बुद्धिस्त्वं त्वदधीनामिदं पुरम् ॥ १५ ॥ अंगदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ॥ घृतं तैलमथो गंधान्यच्चात्र समनंतरम् ॥ १६ ॥ त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ॥ त्वरा गुणवर्ता युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषत: ॥ १७ ॥ सज्जीभवंतु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः ॥ समर्था बालिनश्चैव निर्हरिष्यंति वालिनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वाथ सुग्रीवं सुमित्रानंदवर्धनः ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रांतमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥ आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ॥ वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः ॥ २१ ॥ दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यंदनोपमाम् ॥ पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम्॥२२॥आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समंततः॥विमानमिव सिद्धानां जालवातायनायुताम् ॥२३॥सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम्॥दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम्॥२४॥वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम्॥गुहागहनसंछन्नां रक्तचंदनभूषिताम् ॥२५॥पुष्पाढ्यैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम्॥२६॥ ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्॥क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा ॥ आरोपयत विक्रोशन्नंगदेन सहैव तु ॥ २८ ॥ आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् ॥ अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ॥ ३० ॥ विश्राणयंतो रत्नानि विविधानि बहूनि च ॥ अग्रतः प्लवगा यांतु शिबिका तदनंतरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यंते भुवि यादृशाः ॥ तादृशैरिह

कुर्वंतु वानरा भर्तृसत्क्रियाम् ॥ ३२ ॥ तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ॥ अंगदं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्तथा ॥ ३३ ॥ क्रोशंतः प्रययुः सर्वे वानरा हतबांधवाः ॥ ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ॥ ३४ ॥ चुक्रुशुर्वीरवीरेति भूयः क्रोशंति ताः प्रियम् ॥ ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतबांधवाः ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुश्च भर्तारं क्रोशंत्यः करुणस्वनाः ॥ तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनांतरे ॥ ३६ ॥ वनानि गिरयश्चैव विक्रोशंतीव सर्वतः ॥ पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते॥३७॥ चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ॥ अवरोप्य ततः स्कंधाच्छिबिकां वानरोत्तमाः ॥ ३८ ॥ तस्थुरेकांतमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ॥ ततस्तारापतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ॥ ३९॥ आरोप्यांके शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ॥ हा वानर महाराज हा नाथ मम वत्सल ॥ ४० ॥ हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ॥ जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४१ ॥ प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गतासोरपि मानद ॥ अस्तार्कसमवर्णं च दृश्यते जीवतो यथा ॥ ४२ ॥ एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ॥ येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ॥ ४३ ॥ इमास्तास्तव राजेंद्र वानर्योऽप्लवगास्तव ॥ पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥ ४४ ॥ तवेष्टा ननु चैवेमा भार्याश्चंद्रनिभाननाः ॥ इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वर ॥४५ ॥ एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव ॥ पुरवासिजनश्चायं परिवार्य विषीदति ॥ ४६ ॥ विसर्जयैनान्सचिवान्यथापुरमरिंदम ॥ ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४७ ॥ एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरीवृताम् ॥ उत्थापयंति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवेण ततः सार्धं सोऽगदः पितरं रुदन् ॥

चितामारोपयामास शोकेनाभिप्लुतेंद्रियः ॥ ४९ ॥ ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह ॥ पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेंद्रियः ॥ ५० ॥ संस्कृत्य वालिनं तं तु विधिवत्प्लवगर्षभाः ॥ आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ॥ ५१ ॥ ततस्ते सहितास्तत्र अंगदं स्थाप्य चाग्रतः सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वानरा जलम् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवेणेव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ५३ ॥ ततोऽथ तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम् ॥ प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्हरिः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् ॥ शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥ अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ॥ स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥२॥ ततः कांचनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्प्रसादात्काकुत्स्थ पितृपैतामहं महत् ॥ वानराणां सुदंष्ट्राणां संपन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥ महात्मनां सुदुष्प्रापं प्राप्तं राज्यमिदं प्रभो ॥ भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ॥ ५ ॥ स विधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृद्गणः ॥ स्नातोऽयं विविधैर्गंधैरौषधैश्च यथाविधि ॥ ६ ॥ अर्चयिष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषतः ॥ इमां गिरिगुहां रम्यामभिगंतुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ कुरुष्व स्वामिसंबंधं वानरान्संप्रहर्षय ॥ एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ॥ ८ ॥ प्रत्युवाच हनूमंतं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ चतुर्दशसमाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ ९ ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपारगः ॥ सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो

वानरर्षभः ॥ १० ॥ प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ एवमुक्त्वा हनूमंतं रामः सुग्रीव-मब्रवीत् ॥ ११ ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ इममप्यंगदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय ॥१२ ॥ ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च ॥ अंगदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १३ ॥ पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥ १४ ॥ नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १६ ॥ कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ॥ एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १७ ॥ अभिषिंचस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १८ ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किंधां वालिपालिताम् ॥ तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ॥ १९ ॥ अभिवार्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरम् ॥ ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ २० ॥ प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ भ्रातुरंतःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः॥ प्रविष्टं भीमविक्रांतं सुग्रीवं वानरर्षभम्॥२२॥ अभ्यषिंचंत सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ तस्य पांडुरमाजह्रुश्छत्रं हेम परिष्कृतम् ॥२३॥ शुक्ले च वालव्यजने हेमदंडे यशस्करे ॥ तथा रत्नानि सर्वाणि सर्वबीजौषधानि च॥२४॥सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च॥शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुले-पनम् ॥ २५ ॥ सुगंधीनि च माल्यानि स्थलजान्यंबुजानि च ॥ चंदनानि च दिव्यानि गंधांश्च विवि-धान्बहून् ॥ २६ ॥ अक्षतं जातरूपं च प्रियंगु मधुसर्पिषी ॥ दधिचर्म च वैयाघ्रं परार्ध्यौ चाप्यु-

समालंभनमादाय गोरोचनं मनःशिलाम् ॥ आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च
पानहौ ॥ २७ ॥ ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिषेक्तुं यथाविधि ॥ रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २९ ॥
षोडश ॥ २८ ॥ ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धजातवेदसम् ॥ मंत्रपूतेन हविषा हुत्वा मंत्रविदो जनाः ॥ ३० ॥ ततो
हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते ॥ प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥ प्राङ्मुखं विधिवन्मंत्रैः
स्थापयित्वा वरासने ॥ नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समंततः ॥ ३२ ॥ आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो
वानरर्षभाः ॥ अपः कनककुंभेषु निधाय विमलं जलम् ॥ ३३ ॥ शुभैर्ऋषभशृंगैश्च कलशैश्चैव कांचनैः ॥
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३४ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ मैन्दश्च
द्विविदश्चैव हनूमाञ्जांबवांस्तथा ॥ ३५ ॥ अभ्यषिंचंत सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगंधिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं
वसवो वासवं यथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टाः
शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ अंगदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषे-
चयत् ॥ ३८ ॥ अंगदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः ॥ साधुसाध्विति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपू-
जयन् ॥ ३९ ॥ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनःपुनः ॥ प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र
वर्तिनि ॥ ४० ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ बभूव नगरी रम्या किष्किंधा गिरि-
गह्वरे॥४१॥ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः॥ रुमां च भार्यामुपलभ्य वीर्यवान-
वाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा॥४२॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० किष्किंधाकांडे
षड्विंशःसर्गः॥२६॥अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम्॥आजगाम सह भ्रात्रा रामःप्रस्रवणं गिरिम्॥१॥

शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम्॥नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम्॥२॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ॥ मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवम् ॥ ३ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् ॥ प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥ कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः ॥ कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनंदनः ॥ ५ ॥ विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ ६ ॥ अस्यां वत्स्याम सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम ॥ गिरिशृंगमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ॥ नानाधातुसमाकीर्णं नदीदर्दुरसंयुतम् ॥ ८ ॥ विविधैर्वृक्षषंडैश्च चारुचित्रलतायुतम् ॥ नानाविहगसंघुष्टं मयूरवरनादितम् ॥ ९ ॥ मालतीकुंदगुल्मैश्च सिंदुवारैः शिरीषकैः ॥ कदंबार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥ इयं चनलिनी रम्या फुल्लपंकजमंडिता ॥ नातिदूरे गुहा या नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ॥ पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे च सौमित्रे शिलासमतला शिवा ॥ कृष्णा चैवायता चैव भिन्नांजनचयोपमा ॥१३॥ गिरिशृंगमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् ॥ भिन्नांजनचयाकारमंभोधरमिवोदितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवांबरम् ॥ कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम् ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम् ॥ गुहायाः परतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चंदनैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः ॥ पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥ वानीरैस्तिमिदैश्चैव बकुलैः केतकैरपि ॥ हिंतालैस्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैः कृतमालकैः ॥ १८ ॥ तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः ॥ वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता

॥ १९ ॥ शतशः पक्षिसंघैश्च नानानादविनादिता ॥ एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता ॥ २० ॥ पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता ॥ प्रहसंत्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता ॥ २१ ॥ काचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः काचित् ॥ काचिद्भाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः ॥ २२ ॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौंचविनादिता ॥ रमणीया नदी सौम्य मुनिसंघनिषेविता ॥ २३ ॥ पश्य चंदनवृक्षाणां पंक्तीः सुरुचिरा इव ॥ ककुभानां च दृश्यंते मनसैवोदिताः समम् ॥२४॥ अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिषूदन ॥ दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहे ॥२५ ॥ इतश्च नातिदूरे सा किष्किंधा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतांवर ॥ नर्दतां वानराणां च मृदंगाडंबरैः सह ॥ २७ ॥ लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ॥ ध्रुवं नंदति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुंजे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥ सुसुखे हि बहुद्रव्ये तस्मिन्हि धरणीधरे ॥ वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पाऽपि नाभवत् ॥ ३० ॥ हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशांकं सविशेषतः ॥ ३१ ॥ आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतनम् ॥ ३२ ॥ तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥ तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयं वचः ॥ ३३ ॥ अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ शोचतो ह्यवसीदंति सर्वार्था विदितं हि ते ॥ ३४ ॥ भवान् क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः ॥ आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥ ३५ ॥ नह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ॥ समर्थस्त्वं रणे हंतुं विक्रमे जिह्मकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूल्य

शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु ॥ ततः सपरिवारं तं राक्षसं हंतुमर्हसि ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् ॥ परिवर्तयितुं शक्तः किं पुनस्तं हि रावणम् ॥ ३८ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ॥ ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ॥ ३९ ॥ अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ॥ दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्य हि तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ॥ राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४२ ॥ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ॥ विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हंति सत्त्ववतां मनः ॥४५॥ तदेव युक्तं प्रणिधाय लक्ष्मणः कृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥ उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेंद्र कर्ता न चिरात्तु वानरः ॥ शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४७ ॥ नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ॥ वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्तयञ्शत्रुवधे समर्थः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ॥ वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ॥ संपश्य त्वं नभोमेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः ॥ २ ॥ नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः॥

पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥ शक्यमंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥ संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरंतेष्वपि च पांडुभिः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरम् ॥ ५ ॥ मंदमारुतनिःश्वासं संध्याचंदनरंजितम् ॥ आपांडुजलदं भाति कामातुरमिवांबरम् ॥ ६ ॥ एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ॥ सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुंचति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ॥ शक्यमंजलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः ॥ ८ ॥ एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ॥ सुग्रीव इव शांतारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधरा धारा यज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ॥ अंतस्तनितनिर्घोषं संवेदनमिवांबरम् ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरंती प्रतिभाति मे ॥ स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ॥ अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ॥ मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४ ॥ रजः प्रशांतं स हिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशांताः ॥ स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥ संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ॥ अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतंति ॥ १६ ॥ क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णांबुधरं विभाति ॥ क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धं रूपं यथा शांतमहार्णवस्य ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितं सर्जकदंबपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ॥ मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहंति ॥ १८ ॥

रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुज्यते जंबुफलं प्रकामम् ॥ अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९ ॥ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ॥ गर्जंति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेंद्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ॥ वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभांति ॥ २१ ॥ समुद्वहंतः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदंतः ॥ महत्सु शृंगेषु महीधराणां विश्रम्यविश्रम्य पुनः प्रयांति ॥ २२ ॥ मेघाभिकामा परिसंपतंती संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः ॥ वातावधूता वरपौंडरीकी लंबेव माला रुचिरांबरस्य ॥ २३ ॥ बालेंद्रगोपांतरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ॥ गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकंबलेन ॥ २४ ॥ निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति॥ हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कांता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥ जाता वनांताः शिखिसुप्रनृत्ता जाता कदंबाः सकदंबशाखाः ॥ जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६ ॥ वहंति वर्षंति नदंति भांति ध्यायंति नृत्यंति समाश्वसंति ॥ नद्यो घना मत्तगजा वनांताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगमाः ॥ २७ ॥ प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगंधमाघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु ॥ प्रपातशब्दाकुलिता गजेंद्राः सार्धं मयूरैः समदा नदंति ॥ २८ ॥ धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदंबशाखासु विलंबमानाः ॥ क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजंति ॥ २९ ॥ अंगारचूर्णोत्करसंनिकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ॥ जंबूद्रुमाणां प्रविभांति शाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३० ॥ तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवाणाम् ॥ विभांति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वानराणाम्

॥ ३१ ॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ॥ युद्धाभिकामः प्रतिनादशंकी मत्तो गजेंद्रः प्रतिसंनिवृत्तः ॥ ३२ ॥ कचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः कचित्प्रनृत्ता इव नीलकंठैः ॥ कचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभांत्यनेकाश्रयिणो वनांताः ॥ ३३ ॥ कदंबसर्जार्जुनकंदलाढ्या वनांतभूमिर्मधुवारिपूर्णा ॥ मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥ मुक्तासमाभं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ॥ हृष्टा विवर्णच्छदना विहंगाः सुरेंद्रदत्तं तृषिताः पिबंति ॥ ३५ ॥ षट्पादतंत्रीमधुराभिधानं प्लवगमोदीरितकंठतालम् ॥ आविष्कृतं मेघमृदंगनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥ कचित्प्रनृत्तैः कचिदुन्नदद्भिः कचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ॥ व्यालंबबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धाम् ॥ अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवांबुधाराभिहता नदंति ॥ ३८ ॥ नद्यः समुद्वाहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ॥ दृप्ता नवप्रावृतपूर्णभोगाद्दुतं स्वभर्तारमुपोपयंति ॥ ३९ ॥ नीलेषु नीला नववारिपूर्णा मेघेषु मेघाः प्रतिभांति सक्ताः ॥ दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥ प्रमत्तसन्नादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ॥ चरंति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनांतराणि ॥ ४१॥ नवांबुधाराहतकेसराणि ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि ॥ कदंबपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबंति ॥ ४२ ॥ मत्ता गजेंद्रा मुदिता गवेंद्रा वनेषु विक्रांततरा मृगेन्द्राः ॥ रम्या नगेंद्रा विभृता नरेंद्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेंद्रः ॥ ४३ ॥ मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलंबाः ॥ नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयंति॥४४॥वर्षप्रवेगा विपुलाः पतंति प्रवान्ति

क्रान्ताः समुदीर्णवेगाः ॥ प्रनष्टकूलाः प्रवहंति शीघ्रं नद्यो जलविंप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरैर्नरेंद्रा इव पर्वतेंद्राः सुरेंद्रनीतैः पवनोपनीतैः ॥ घनांबुकुंभैरभिषिच्यमाना रूपश्रियं स्वामिव दर्शयंति ॥ ४६ ॥ घनोपगूढं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ॥ नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महांति कूटानि महीधराणां धाराविधौतान्यधिकं विभांति ॥ महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लंबमानैः ॥ ४८ ॥ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ॥ गुहासु संनादितबर्हिणासु हारा विकीर्यंत इवावभांति ॥ ४९ ॥ शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौत-शृंगोपतला गिरीणाम् ॥ मुक्ताकलापप्रतिमाः पतंतो महागुहोत्संगतलैर्ध्रियंते ॥ ५० ॥ सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ॥ पतंति चातुला दिक्षु तोयधाराः समंततः ॥ ५१ ॥ विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः ॥ विकसंत्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥ वृत्ता यात्रा नरेंद्राणां सेना पथ्येव वर्तते ॥ वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥ मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ॥ अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥ निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः ॥ आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोशलाधिपः ॥ ५५ ॥ नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः ॥ मां समीक्ष्य समायांतमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५६ ॥ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ॥ विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ५७ ॥ अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ॥ नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८ ॥ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ॥ रावणश्च महाञ्छत्रुरपारः प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥ अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् ॥

प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ६० ॥ अपि चापि परिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम् ॥आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम्॥६१॥ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥ तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्ष्मण ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकांक्षयन् ॥ ६३॥ उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हंति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥ अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥ उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥ यदुक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेंद्रकर्ता न चिराद्धरीश्वरः ॥ शरत्प्रतीक्षः शमतामिदं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ॥ सारसाकुलसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥ समृद्धार्थं च सुग्रीवं मंदधर्मार्थसंग्रहम् ॥ अत्यर्थं चासतां मार्गमेकांतगतमानसम् ॥ २ ॥ निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ॥ प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥ स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ॥ विहरंतमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥ क्रीडंतमिव देवेशं गंधर्वाप्सरसां गणैः ॥ मंत्रिषु न्यस्तकार्यं च मंत्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥ उच्छिन्नराज्यसंदेहं कामवृत्तमिव स्थितम् ॥ निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥ प्रसाद्य वाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः॥७॥हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥ ८ ॥ हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता ॥

॥ ९ ॥ मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ॥ १० ॥ तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते ॥ यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ॥ समान्ये-तानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥ तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ॥ मित्रार्थ-मभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥ संत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे यो न वर्तते ॥ संभ्रमाद्विकृतो-त्साहः सोऽनर्थेनावरुध्यते ॥ १३ ॥ यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ॥ स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४ ॥ तदिदं मित्रकार्यं नः कालातीतमरिंदम ॥ क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥ १५ ॥ (तदिदं वीरकार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥) नच कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ॥ त्वरमाणोऽपि स प्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः ॥ १६ ॥ कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबं-धुश्च राघवः ॥ अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १७ ॥ तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥ हरीश्वर कपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १८ ॥ नहि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते ॥ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ १९ ॥ अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर ॥ किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च वधेन च ॥ २० ॥ शक्तिमानतिविक्रांतो वानरर्क्षगणेश्वर ॥ कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे ॥ २१ ॥ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ॥ वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते ॥ २२ ॥ प्राणत्यागाविशंकेन कृतं तेन महत्प्रियम् ॥ तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चांबरे ॥ २३ ॥ देवदानवगंधर्वा असुराः समरुद्गणाः ॥ न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमिव राक्षसाः ॥ २४ ॥ तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा ॥ रामस्यार्हसि

पिंगेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २५ ॥ नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चांबरे ॥ कस्याचित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २६ ॥ तदाज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्यतु ॥ हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते संति कोटयग्रशोऽनघ ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निरूपितम् ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २८ ॥ संदिदेशातिमतिमान्नीलं नित्यकृतोद्यमम् ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ २९॥यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः॥समागच्छंत्यसंगेन सेनाग्र्येण तथा कुरु॥३०॥ ग्रे त्वंतपालाः प्लवगा शीघ्रगा व्यवसायिनः ॥ समानयंतु ते शीघ्रं त्वरिताः शासनान्मम ॥ ३१ ॥ स्वयं चानंतरं कार्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः ॥ तस्य प्राणांतिको दंडो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥ हरींश्च वृद्धानुपयातु सांगदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चितम् ॥ इति व्यवस्थां हरिपुंगवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ गृहं प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ॥ वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १ ॥ पांडुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चंद्रमंडलम् ॥ शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ॥ दृष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्नृपः॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिंतयामास राघवः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ॥ सारसारावसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ५ ॥ आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ॥ शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥६॥ सारसारावसंनादैः सारसारावनादिनी ॥ याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते

कथम् ॥७॥पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा कांचनानिव निर्मलान् ॥ कथं सा रमते बाला पश्यंती मामपश्यती॥८॥ या पुरा कलहंसानां कलेन कलभाषिणी ॥ बुध्यते चारुसर्वांगी साद्य मे रमते कथम् ॥ ९ ॥ निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ॥ पुंडरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥ सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ॥ तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥ अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ॥ सुदूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरंतरः ॥ १२ ॥ एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ॥ विहंग इव सारंगः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥ ततश्चंचूर्यरम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ॥ ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४ ॥ स चिंतया दुःसहया परीतं विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ॥ भ्रातुर्विषादात्त्वरितोऽतिदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनम् ॥ १५ ॥ किमार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥ अयं ह्रिया संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तते न ॥ १६ ॥ क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ॥ सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वः स्वकर्महेतुं च कुरुष्व तात ॥ १७ ॥ न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ॥ न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ॥ १८ ॥ सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ॥ हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससामधर्मार्थसमाहितं च ॥ १९ ॥ निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः ॥ न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य कुमारवीर्यस्य फलं च चिंत्यम् ॥ २० ॥ अथ पद्मपलाशाक्षी मैथिलीमनुचिंतयन् ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो सुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधराम् ॥ निर्वर्तयित्वा

सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२ ॥ दीर्घगंभीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ॥ विसृज्य सलिलं मेघाः परिशांता नृपात्मज ॥ २३ ॥ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ॥ विमदा इव मातंगाः शांतवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥ जलगर्भा महामेघाः कुटजार्जुनगंधिनः ॥ चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ॥ नादः प्रस्रवणानां च प्रशांतः सहसाऽनघ ॥ २६ ॥ अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ॥ अनुलिप्ता इवाभांति गिरयश्चंद्ररश्मिभिः ॥ २७ ॥ शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ॥ लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २८ ॥ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मी-शरत्कालगुणोपपन्ना ॥ सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ २९ ॥ सप्तच्छदानां कुसुमोपगंधी षट्पादवृंदैरनुगीयमानः ॥ मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पं विनेष्यन्नधिकं विभाति ॥ ३० ॥ अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः स्मरप्रियैः पद्मरजोऽवकीर्णैः ॥ महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडंति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३१ ॥ मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ॥ प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३२ ॥ नभः समीक्ष्यांबुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु ॥ प्रियासु रक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३३ ॥ मनोज्ञगंधैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पाग्रभारा-वनताग्रशाखैः ॥ सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्द्योतितानीव वनांतराणि ॥ ३४ ॥ प्रियान्वितानां नलिनी-प्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानाम् ॥ मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मंदाः ॥ ३५ ॥ व्यक्तं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ॥ कह्लारशीताः पवनाः प्रवांति तमोविमुक्ताश्च

दिशः प्रकाशाः ॥ ३६ ॥ सूर्यातपक्रामणनष्टपंका भूमिश्चिरोद्घाटितसांद्ररेणुः ॥ अन्योन्यवैरेण समायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३७ ॥ शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थितांगाः ॥ मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदंति ॥ ३८ ॥ समन्मथा तीव्रतरानुरागा कुलान्विता मंदगतिः करेणूः ॥ मदान्वितं संपरिवार्य यांतं वनेषु भर्तारमनुप्रयाति ॥ ३९ ॥ त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषितानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ॥ निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयांति दीना विमना मयूराः ॥ ४० ॥ वित्रास्य कारंडवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेंद्राः ॥ सरस्सु बुद्धांबुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबांति ॥४१॥ व्यपेतपंकासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ॥ ससारसारावविनादितासु नदीपु हंसा निपतंति हृष्टाः ॥ ४२ ॥ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ॥ प्लवंगमानां च गतोत्सवानां ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ॥ ४३ ॥ अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वंबुधरेपु नष्टाः ॥ क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरंति सर्पाः ॥ ४४ ॥ चंचचंद्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारकाः ॥ अहो रागवती संध्या जहातु स्वयमंबरम् ॥ ४५ ॥ रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ॥ ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृतांगी ॥ ४६ ॥ विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः ॥ नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४७ ॥ सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति ॥ घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचंद्रं तारागणाकीर्णमिवांतरिक्षम् ॥ ४८ ॥ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ॥ वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वरांगनानामिव भूषितानाम् ॥ ४९ ॥

वेणुस्वरव्यंजिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेऽनिलसंप्रवृत्तः ॥ संमूर्च्छितो गह्वरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५० ॥ नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ॥ धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥ वनप्रचंडा मधुपानशौंडाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ॥ वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वंति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५२ ॥ जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौंचस्वनं शालिवनं विपक्वम् ॥ मृदुश्च वायुर्विमलश्च चंद्रः शंसंति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५३ ॥ मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मंदाः ॥ कांतोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५४ ॥ सचक्रवाकानिलशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ॥ सपत्ररेखाणि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५५ ॥ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ॥ गृहीतचापोद्यतदंडचंडः प्रचंडचापोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५६ ॥ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ॥ निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५७ ॥ दर्शयंति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैःशनैः ॥ नवसंगमसव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुरराभिविनादिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा विभांति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ॥ उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० ॥ इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ॥ नच पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधम् ॥ ६१ ॥ असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ दृश्यंते बंधुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥ ६२ ॥ हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समंततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६३ ॥ चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्ष-

शतोपमाः ॥ मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् ॥ विषमं दंडकारण्यमुद्यानमिव चांगना ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते ॥ कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ॥ दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ॥ ६८ ॥ स कालं परिसंख्याय सीतयाः परिमार्गणे ॥ कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥ स किष्किंधां प्रविश्य त्वं ब्रूहि वानरपुंगवम् ॥ मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७० ॥ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ॥ आशां संश्रुत्य यो हंति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ॥ सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवंति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ७३ ॥ नूनं कांचनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ॥ द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ॥ ७४ ॥ घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि ॥७५॥ काममेवं गते यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ॥ त्वत्सहायस्य मे वीर न चिंता स्यान्नृपात्मज ॥ ७६ ॥ यदर्थमयमारंभः कृतः परपुरंजय ॥ समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ॥ व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते ॥ शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबल ॥ मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ॥ ८० ॥ न स संकुचितः पंथा येन वाली हतो गतः ॥ समये

तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥ एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ॥ त्वां तु सत्याद्‌तिक्रांतं हनिष्यामि सबांधवम् ॥ ८२ ॥ यदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ ॥ तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वराकालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥ कुरुष्व सत्यं मम वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ॥ मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षये त्वमद्य पश्येर्मम चोदितः शरैः ॥ ॥ ८४ ॥ स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ॥ चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशवर्धनः ॥ ८५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामम् ॥ नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥ न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुषंगान् ॥ न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नातिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २ ॥ मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादात्प्रतिकारबुद्धिः ॥ हतोऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥ ३ ॥ न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ॥ हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेंद्रपुत्र्या विचयं करोतु ॥ ४ ॥ तमात्तबाणासनमुत्पतंतं निवेदितार्थं रणचंडकोपम् ॥ उवाच रामः परवीरहंता स्ववीक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥ ५ ॥ नहि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ॥ कोपमार्येण यो हंति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥ नेदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ॥ तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च संगतम् ॥ ७ ॥ सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ॥ वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८ ॥ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९ ॥ ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम

भवनं कपेः ॥ १० ॥ शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालांतकोपमम् ॥ प्रगृह्य गिरिशृंगाभं मंदरः सानुमानिव ॥ ११ ॥ यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा॥१२॥ कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निना वृतः ॥ प्रभंजन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः ॥ १३ ॥ सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन्बलात् ॥ पर्यस्यान्गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगितः ॥ १४ ॥ शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥ दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १५ ॥ तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् ॥ दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किंधां गिरिसंकटे ॥ १६ ॥ रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरान्भीमान्किष्किंधायां वहिश्चरान् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः पर्वतांतरे ॥ १८ ॥ तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः ॥ १९ ॥ तं ते भयपरीतांगाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ॥ कालमृत्युयुगांताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥२०॥ ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः॥क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन्॥२१॥तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा॥ न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा ॥२२॥ ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ॥ गिरिकुंजरमेघाभा नगरान्निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीरा विकृतदर्शनाः ॥ सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विवृतदर्शनाः ॥ २४ ॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः ॥ २५ ॥ ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः ॥ अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां दुरासदाम् ॥ २६ ॥ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखांतरान् ॥ निष्क्रम्योदग्र-

सत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ २७ ॥ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् ॥ दृष्ट्वा
क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८ ॥ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ॥ बभूव
नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजो-
विषसंभूतः पंचास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेंद्रमिव कोपितम् ॥ समासाद्यां-
गदस्त्रासाद्विषादमगमत्परम् ॥ ३१ ॥ सोंऽगदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः ॥ सुग्रीवः कथ्यतां
वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२ ॥ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो
द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर ॥ इत्युक्त्वा
शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिंदम ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥
पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ३५ ॥ अथांगदस्तस्य सुतीव्रवाचा संभ्रांतभावः
परदीनवक्त्रः ॥ निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ ववंदे ॥ ३६ ॥ संगृह्य पादौ पितुरुग्र-
तेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ॥पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थम्॥३७॥स निद्राक्लांत-
संवीतो वानरो न विबुद्धवान् ॥ बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८ ॥ ततः किलकिलां
चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ॥ प्रसादयंतस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ३९ ॥ ते महौघनिभं दृष्ट्वा
वज्राशनिसमस्वनम् ॥ सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तेन शब्देन महता
प्रत्यबुध्यत वानरः ॥ मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ॥ ४१ ॥ अथांगदवचः श्रुत्वा
तेनैव च समागतौ ॥ मंत्रिणौ वानरेंद्रस्य संमतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥ यक्षश्चैव प्रभावश्च मंत्रिणावर्थ-

धर्मयोः ॥ वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः ॥ आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४४ ॥ सत्यसंधौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मनुष्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥ तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ यस्य भीताः प्रवेपंतो नादान्मुंचंति वानराः ४६ ॥ स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ॥ व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४७ ॥ अयं च तनयो राजंस्ताराया दयितोऽगदः ॥ लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयाऽनघ ॥ ४८ ॥ सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ॥ वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ४९ ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सहबांधवः ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यद्योपशाम्यताम् ॥ ५० ॥ यथाहि रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ॥ राजंस्तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥ स च तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ॥ मंत्रज्ञान्मंत्रकुशलो मंत्रेषु परिनिष्ठितः ॥ २ ॥ न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ॥ लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिंतये ॥ ३ ॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः ॥ मम दोषानसंभूतान्श्रावितो राघवानुजः ॥ ४ ॥ अत्र तावद्यथा बुद्धिः सर्वैरेव यथाविधि ॥ भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५ ॥ न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् ॥ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥ ६ ॥ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ॥

अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि विद्यते ॥ ७ ॥ अतो निमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना ॥ यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८ ॥ सुग्रीवेणैवमुक्ते तु हनूमान्हरिपुंगवः ॥ उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमंत्रिणाम् ॥ ९ ॥ सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर ॥ न विस्मरस्यविस्रब्धमुपकारं कृतं शुभम् ॥ १० ॥ राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११ ॥ सर्वथा प्रणयात्क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः ॥ भ्रातरं संप्रहितवाँल्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १२ ॥ त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदांवर ॥ फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा ॥ १३ ॥ निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥ प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुंगव ॥ त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥ आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषांतरात् ॥ वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ॥ अंतरेणांजलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥ नियुक्तैर्मंत्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ॥ इत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥ अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ॥ सदेवासुरगंधर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥ न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ॥ पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ राजंस्तिष्ठस्व समये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥ २१ ॥ न रामरामानुजशासनं त्वया कपींद्रयुक्तं मनसाप्यपोहितुम् ॥ मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराघवस्यास्य सुरेंद्रवर्चसः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०

किष्किंधाकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किंधां रामशासनात् ॥ १ ॥ द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ॥ बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्रांजलयः स्थिताः ॥ २ ॥ निःश्वसंतं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ॥ बभूवुर्हरयस्त्रस्ता नचैनं पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमान्पुष्पितकाननाम् ॥ रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नोपशोभिताम् ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ॥ ५ ॥ देवगंधर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ॥ दिव्यमाल्यांबरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥ चंदनागुरुपद्मानां गंधैः सुरभिगंधिताम् ॥ मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥ ७ ॥ विंध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ॥ ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ८ ॥ अंगदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च ॥ गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥ ९ ॥ विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ॥ वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ १० ॥ कुमुदस्य सुषेणस्य तारजांबवतोस्तथा ॥ दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥ ११ ॥ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ॥ ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ १२ ॥ पांडुराभ्रप्रकाशानि गंधमाल्ययुतानि च ॥ प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३ ॥ पांडुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ॥ वानरेंद्रगृहं रम्यं महेंद्रसदनोपमम् ॥ १४ ॥ शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ महेंद्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥ हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकांचनतोर-

णम् ॥ १७ ॥ सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ ॥ १८ ॥ स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः ॥ प्रविश्य सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥ हैमराजतपर्यंकैर्बहुभिश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतत्र समावृतम् ॥ २० ॥ प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनम् ॥ तंत्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरम् ॥ २१ ॥ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः ॥ स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्र माल्यकृतस्रजः ॥ वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३ ॥ नातृप्तान्नाति च व्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् ॥ सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४ ॥ कूजितं नूपुराणां च कांचीनां निःस्वनं तथा ॥ स निशम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २५ ॥ रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ॥ चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २६ ॥ चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ॥ तस्थावेकांतमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥ २७ ॥ तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ विज्ञायागमनं त्रस्तः स चचाल वरासनात् ॥ २८ ॥ अंगदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ॥ सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २९ ॥ अंगदेन समाख्यातो ज्यास्वनेन च वानरः ॥ बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्योपशुष्यत ॥ ३० ॥ ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ॥ उवाच हितमव्यग्रस्त्राससंभ्रांतमानसः ॥ ॥ ३१ ॥ किं नु रुट्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः ॥ सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ॥ ३२ ॥ किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिंदिते ॥ न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुंगवः ॥ ३३ ॥ यद्यस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियम् ॥ तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयताम् ॥ ३४ ॥

अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि ॥ वचनैः सांत्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ त्वद्दर्शने विशुद्धात्मा न स्म कोपं करिष्यति ॥ नहि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वंति दारुणम् ॥ ३६ ॥ त्वया सांत्वैरुपक्रांतं प्रसन्नेंद्रियमानसम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिंदमम् ॥ ३७ ॥ सा प्रस्खलंती मदविह्वलाक्षी प्रलंबकांचीगुणहेमसूत्रा ॥ सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमितांगयष्टिः ॥३८ ॥ स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्थावुदासीनतया महात्मा ॥ अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेंद्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥ ३९ ॥ सा पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेंद्रसूनोः ॥ उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसांत्वरूपम् ॥ ४० ॥ किं कोपमूलं मनुजेंद्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे ॥ कः शुष्कवृक्षं वनमापतंतं दवाग्निमासीदति निर्विशंकः ॥ ४१ ॥ स तस्या वचनं श्रुत्वा सांत्वपूर्वमशंकितः ॥ भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ भर्ता भर्तृहिते युक्ते नचैवमवबुध्यसे ॥ ४३ ॥ न चिंतयति राज्यार्थं सोऽस्माञ्छोकपरायणान् ॥ सामान्यपरिषत्तारे काममेवोपसेवते ॥ ४४ ॥ स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः ॥ व्यतीतांस्तान्मदोदग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४५ ॥ नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेव प्रशस्यते ॥ पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ॥ ४६ ॥ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ॥ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७ ॥ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ॥ तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् ॥ तत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥ सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं

मधुरस्वभावम् ॥ तारा गतार्थे मनुजेंद्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५० ॥ न कोपकालः क्षितिपालपुत्र नचापि कोपः स्वजने विधेयः ॥ त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ ५१ ॥ कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ॥ कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥ जानामि कोपं हरिवीरबंधोर्जानामि कार्यस्य च कालसंगम् ॥ जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥५३॥ तच्चापि जानामि तथा विषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ॥ जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥ न कामतंत्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ॥ न देशकालौ हि यथार्थधर्माववेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५५ ॥ तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च विमुक्तलज्जम् ॥ क्षमस्व तावत्परवीरहंतस्त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६ ॥ महर्षयो धर्मतपोऽभिरामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ॥ अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेपु राजा ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् ॥ पुनः सखेदं मदविह्वलाक्षी भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५८ ॥ उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम ॥ कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५९ ॥ आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ॥ कोटीः शतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६० ॥ तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ॥ अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६१ ॥ तारया चाप्यनुज्ञातस्त्वरया वापि चोदितः ॥ प्रविवेश महाबाहुरभ्यंतरमरिंदम ॥ ६२ ॥ ततः सुग्रीवमासीनं कांचने परमासने ॥ महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥ दिव्याभरणचित्रांगं दिव्यरूपं यशस्विनम् ॥ दिव्य-

माल्यांबरधरं महेंद्रमिव दुर्जयम् ॥ ६४ ॥ दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समंततः ॥ संरब्धतररक्ताक्षो बभूवांतकसन्निभः ॥ ६५ ॥ रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः ॥ ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः स विशालनेत्रम् ॥ ६६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ॥ सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेंद्रियः ॥ १ ॥ क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥ उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ महान्महेंद्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ॥३॥ उत्पतंतमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ॥ सुग्रीवं गगने पूर्णं चंद्रं तारागणा इव ॥ ४ ॥ संरक्तनयनः श्रीमान्संचचार कृतांजलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥५॥ रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥ सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेंद्रियः ॥ कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥ यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥ शतमश्वानृते हंति सहस्रं तु गवानृते ॥ आत्मानं स्वजनं हंति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९ ॥ पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ॥ कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवंगम ॥ ११ ॥ गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥ अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर ॥ पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥ ननु नाम कृतार्थेन

त्वया रामस्य वानर ॥ सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥ स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ॥ न त्वां रामो विजानीते सर्पमंडूकराविणम् ॥ १५ ॥ महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना ॥ हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥ कृतं चेन्नातिजानीषे राघवस्य महात्मनः ॥ सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥ न स संकुचितः पंथा येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥ न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकाच्छरांश्च तान्पश्यसि वज्रसन्निभान् ॥ ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥ नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ॥ हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥ २ ॥ नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ॥ नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३ ॥ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ॥ रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥ रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ॥ ५ ॥ सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ॥ प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥ घृताच्यां किल संसक्तो दशवर्षाणि लक्ष्मण ॥ अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ७ ॥ स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदांवरः ॥ विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ॥ ८ ॥ देहधर्मगतस्यास्य परिश्रांतस्य लक्ष्मण ॥ अवितृप्तस्य कामेषु रामः क्षंतुमिहार्हति ॥ ९ ॥ नच रोषवशं तात गंतुमर्हसि लक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो

यथा ॥ १० ॥ सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ॥ अविमृश्य न रोषस्य सहसा यांति वश्यताम् ॥ ११ ॥ प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता ॥ महान्रोषसमुत्पन्नः संरंभस्त्यज्यताअयम् ॥ १२ ॥ रुमां मां चांगदं राज्यं धनधान्यपशूनि च ॥ रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३ ॥ समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् ॥ शशांकमिव रोहिण्या हत्वा तं राक्षसाधमम् ॥ १४ ॥ शतकोटिसहस्राणि लंकायां किल रक्षसाम् ॥ अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपिणः ॥ अशक्यं रावणं हंतुं येन सा मैथिली हृता ॥ १६ ॥ तेन शक्या रणे हंतुमसहायेन लक्ष्मण ॥ रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥ एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः ॥ आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥ त्वत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुंगवाः ॥ आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून्हरिपुंगवान् ॥ १९ ॥ तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रांतान्सुमहाबलान् ॥ राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥ कृता सुसंस्था सौमित्रे सुग्रीवेण पुरा यथा ॥ अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागंतव्यं महाबलैः ॥ २१ ॥ ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलांगूलशतानि च ॥ अद्य त्वामुपयास्यंति जहि कोपमरिंदम ॥ कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥ तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः ॥ हरिवरवनिता न यांति शांतिं प्रथमभयस्य हि शंकिताः स्म सर्वाः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥ तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ॥ लक्ष्मणा-

त्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजन् ॥ २ ततः कंठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ॥ चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३ ॥ स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ रामप्रसादात्सौमित्रे पुनश्चाप्तमिदं मया ॥ ५ ॥ कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ॥ तादृशं प्रतिकुर्वीत अंशेनापि नृपात्मज ॥ ६ ॥ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ॥ सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ॥ गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥ धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ॥ सशैला कंपिता भूमिः सहायैः किं नु तस्य वै ॥ ९ ॥ अनुयात्रां नरेंद्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ॥ गच्छतो रावणं हंतुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥ यदि किंचिदतिक्रांतं विश्वासात्प्रणयेन वा ॥ प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥ सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ॥ त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमीदृशम् ॥ अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ सहायेन तु सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् ॥ वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः प्रतिसामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति ॥ वर्जयित्वा मम, ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७ ॥ सदृशश्चासि रामेण विक्रमेण बलेन च ॥ सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुंगव ॥ १८ ॥ किंतु

शीघ्रमितो वीर निष्क्रम त्वं मया सह ॥ सांत्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम् ॥ १९ ॥ यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ मया त्वं परुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्व सखे मम ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० कि० कां० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ हनूमंतं स्थितं पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ महेंद्रहिमवद्विंध्यकैलासशिखरेषु च ॥ मंदरे पांडुशिखरे पंचशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥ तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः ॥ पर्वतेषु समुद्रांते पश्चिमस्यां तु ये दिशि ॥ ३॥ आदित्यभवने चैव गिरौ संध्याभ्रसन्निभे ॥ पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता हरिपुंगवाः ॥ ४ ॥ अंजनांबुदसंकाशाः कुंजरेंद्रमहौजसः ॥ अंजने पर्वते चैव ये वसंति प्लवंगमाः ॥ ५ ॥ महाशैलगुहावासा वानराः कनकप्रभाः ॥ मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ॥ ६ ॥ तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे ॥ पिबंतो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः ॥७ ॥ वनेषु च सुरम्येषु सुगंधिषु महत्सु च ॥ तापसाश्रमरम्येषु वनांतेषु समंततः ॥ ८ ॥ तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ सामदानादिभिः कल्यैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ॥ ९ ॥ प्रेषिताः प्रथमं ये च मया ज्ञाता महाजवाः ॥ त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं संप्रेषय हरीश्वरान् ॥ १० ॥ ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ॥ इहानयस्व ताञ्शीघ्रं सर्वानेव कपीश्वरान् ॥ ११ ॥ अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छंति ममाज्ञया ॥ हंतव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥ शतान्यथ सहस्राणि कोटयश्च मम शासनात् ॥ प्रयांतु कपिसिंहानां निदेशे मम ये स्थिताः ॥ १३ ॥ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयंत इवाम्बरम् ॥ घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यांतु मच्छासनादितः ॥ १४ ॥ ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ आनयंतु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः

शासनान्मम ॥ १५ ॥ तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः ॥ दिक्षु सर्वासु विक्रांतान्प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥ ते पदं विष्णुविक्रांतं पतत्रिज्योतिरध्वगाः ॥ प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु क्षणेन वै ॥ १७ ॥ ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरस्सु च ॥ वानरा वानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ॥ सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशंकिताः ॥ १९ ॥ ततस्तेऽ-जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाबलाः ॥ तिस्रः कोटयः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥ अस्तं गच्छ-ति यत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरे रताः ॥ संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोटयो दश च्युताः ॥ २१ ॥ कैलासशिख-रेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ॥ ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् ॥ २२ ॥ फलमूलेन जीवंतो हिमवंतमुपाश्रिताः ॥ तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥ अंगारकसमानानां भीमानां भमि-कर्मणाम् ॥ विंध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्रुतम् ॥ २४ ॥ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाबलाः ॥ आग-च्छद्वानरी सेना पिबंतीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥ ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ॥ ते वीरा हिमवच्छैले ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥ तस्मिन्गिरिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ॥ सर्वदेवमनस्तो-षो बभूव सुमनोरमः ॥ २८ ॥ अन्ननिष्यंदयातानि मूलानि च फलानि च ॥ अमृतस्वादुकल्पानि ददृशु-स्तत्र वानराः ॥ २९ ॥ तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ॥ यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥ ३० ॥ तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ॥ औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरिपुं-गवाः ॥ ३१ ॥ तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च ॥ आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात्

॥ ३२ ॥ ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ संचोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्रतः ॥३३॥ ते तु तेन मुहूर्तेन कपयः शीघ्रचारिणः ॥ किष्किंधां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४ ॥ ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलमूलं च वानराः ॥ तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३५ ॥ सर्वे परिसृताः शैलाः सरितश्च वनानि च ॥ पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयांति ते ॥ ३६ ॥ एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० कि० कां० सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् ॥ वानरान्सांत्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १ ॥ विसर्जयित्वा स हरीन्सहस्रान्कृतकर्मणः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २ ॥ स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ॥ अब्रवीत्प्राश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ॥ ३ ॥ किष्किंधाया विनिष्काम यदि ते सौम्य रोचते ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥एवं भवतु गच्छाम स्थेयं गच्छासने मया ॥ ५ ॥ तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥विसर्जयामास तदा ताराद्याश्चैव योषितः ॥६॥ एहीत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवः समुदाहरन् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ ७ ॥ बद्धांजलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ॥ तानुवाच ततः प्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः ॥ ८ ॥ उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ॥ ९ ॥ समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ॥ तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः ॥ १० ॥ लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ॥ इत्युक्त्वा कांचनं यानं

सुग्रीवः सूर्यसन्निभम् ॥ ११ ॥ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ॥ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १२ ॥ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समंततः ॥ शंखभेरीनिनादैश्च बंदिभिश्चाभिनंदितः ॥ ॥ १३ ॥ निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ ॥ १४ ॥ परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥ ॥ १५ ॥ अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः ॥ आसाद्य च ततो रामं कृतांजलिपुटोऽभवन् ॥ १६ ॥ कृतांजलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा ॥ तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपंकजम् ॥ १७ ॥ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ॥ १८ ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे ॥ परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ निषण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीत्ततः ॥ धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते ॥ २० ॥ विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ॥ २१ ॥ स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ॥ २२ ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता च राजा धर्मेण युज्यते ॥ उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन ॥ ॥ २३ ॥ संचिंत्यतां हि पिंगेश हरिभिः सह मंत्रिभिः ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ॥ २४ ॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ ॥ २५ ॥ तव देवप्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतांवर ॥ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः ॥ २६ ॥ एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन ॥ प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २७ ॥ ऋक्षाश्च

वानराः शूरा गोलांगूलाश्च राघव ॥ कांतारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ २८ ॥ देवगंधर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ॥ स्वैःस्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तंते पथि राघव ॥ २९ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च वर्तंते कोटिभिस्तथा ॥ अयुतैश्चावृता वीर शंकुभिश्च परंतप ॥ ३० ॥ अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांत्यैश्च वानराः ॥ समुद्राश्च परार्धाश्च हरयो हरियूथपाः ॥ ३१ ॥ आगमिष्यंति ते राजन्महेंद्रसमविक्रमाः ॥ मेघपर्वत-संकाशा मेरुविंध्यकृतालयाः ॥ ३२ ॥ ते त्वामभिगमिष्यंति राक्षसं योद्धुमाहवे ॥ निहत्य रावणं युद्धे ह्यानयिष्यंति मैथिलीम् ॥ ३३ ॥ ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्यवान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ॥ बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ॥ बाहुभ्यां संप-रिष्वज्य प्रत्युवाच कृतांजलिम् ॥ १ ॥ यदिंद्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भविष्यति ॥ आदित्योऽसौ सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः ॥ २ ॥ चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्य निर्मलाम् ॥ त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात्परंतप ॥ ३ ॥ एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् ॥ जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥ त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् ॥ त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ जहारात्मविनाशाय मैथिलीं राक्षसाधमः ॥ वंचयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ॥ ६ ॥ न चिरात्तं वधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः ॥ पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ॥ ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरे चैव रजः समभिवर्तत ॥ उष्णतीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८ ॥ दिशः पर्याकुलाश्चासंस्तमसा तेन दूषिताः ॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥ ततो

नरेंद्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ॥ कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः ॥ १० ॥ निमेषांतरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः ॥ कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ॥ ११ ॥ नादेयैः पार्वतैयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ॥ हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः ॥ १२ ॥ तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ॥ पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्हेमकृतालयैः ॥ १३ ॥ कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा ॥ वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥ ततः कांचनशैलाभस्तारायाा वीर्यवान्पिता ॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥१५॥ तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः॥ पिता रुमायाः संप्राज्ञः सुग्रीवश्वशुरो विभुः॥१६॥ पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः ॥ बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥१७॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः॥पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत॥१८॥गोलांगूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः॥ वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २० ॥ महाबलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २१ ॥ नीलांजनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः ॥ अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २२ ॥ ततः कांचनशैलाभो गवयो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पंचभिर्वृतः ॥ २३ ॥ दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा ॥ वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समवस्थितः ॥ २४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ ॥ कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५ ॥ गजश्च बलवान्वीरस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः ॥ २६ ॥ कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ रुमणो नाम तेजस्वी विक्रांतैर्वानरैर्वृतः ॥ २७ ॥

आगतो बलवांस्तूर्णं कोटीशतसमावृतः ॥ ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥ २८ ॥ पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गंधमादनः ॥ ततः पद्मसहस्रेण वृतः शंखशतेन च ॥ २९ ॥ युवराजोंऽगदः प्राप्तः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिभिर्भीमविक्रमैः ॥ ३० ॥ पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः पर्यदृश्यत ॥ इंद्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ ततो रंभस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः ॥ ३२ ॥ अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ॥ ३३ ॥ प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ ३४ ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ॥ नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ॥ ३५ ॥ कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ततो दरीमुखः श्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ ३६ ॥ संप्राप्तोऽभिनदन्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रंभ एव च ॥ ३७ ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च ॥ ३८ ॥ यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते ॥ आगताश्चानिविष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ३९ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ अभ्यवर्तंत सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ४० ॥ कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रकृष्टा बाहुशालिनः ॥ शिरोभिर्वानरेंद्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ४१ ॥ अपरे वानरश्रेष्ठाः संगम्य च यथोचितम् ॥ सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्रांजलयस्तदा ॥ ४२ ॥ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तांस्त्वरितांस्तदा ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४३ ॥ यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु वर्षेषु च वानरेंद्राः ॥ निवेशयित्वा विधिवद्बलानि

बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमर्हाष्टे ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १ ॥ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामचारिणः ॥ वानरेंद्रा महेंद्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २ ॥ त इमे बहुविक्रान्तैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः ॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥ ख्यातकर्मापदानाश्च बलवंतो जितक्लमाः ॥ पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥ पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ॥ कोट्योघाश्च इमे प्राप्ता वानरास्तव किंकराः ॥ ५ ॥ निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः ॥ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यंत्यरिंदम ॥ ६ ॥ त इमे बहुसाहस्रैरनेकैर्बहुविक्रमैः ॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ७ ॥ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥ त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ काममेवमिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ॥ तथापि तु यथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः ॥ ११ ॥ अभिगम्य सुवैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ॥ १२ ॥ नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेंद्र न लक्ष्मणः ॥ त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १३ ॥ त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ॥ त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १४ ॥ सुहृद्द्वितीयो विक्रांतः प्राज्ञः कालविशेषवित् ॥ भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु

सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् ॥ अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ १६ ॥ शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम् ॥ सोमसूर्दनिभैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम ॥ १७ ॥ देशकालनयैर्युक्तो विज्ञः कार्यविनिश्चये ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥१८॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां स शैलवनकाननाम्॥तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च॥ १९ ॥ मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥२०॥कालिंदीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम्॥सरस्वतीं च सिंधुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ २१ ॥ महीं कालमहीं चापि शैलकाननशोभिताम् ॥ ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान् ॥ २२ ॥ मागधांश्च महाग्रामान्पुंड्रान्वंगांस्तथैव च ॥ भूमिं च कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ॥ २३ ॥ सर्वं च तद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ॥ रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २४ ॥ समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ॥ मंदरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः ॥ २५ ॥ कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ॥ घोरलोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २६ ॥ अक्षया बलवंतश्च तथैव पुरुषादकाः ॥ किरातास्तीक्ष्णचूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ॥ २७ ॥ आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः ॥ अंतर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति स्मृताः ॥ २८ ॥ एतेषामाश्रयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः ॥ गिरिभिर्ये च गम्यंते प्लवनेन प्लवेन च ॥ २९ ॥ यत्नवंतो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥ सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णकरमंडितम् ॥ ३० ॥ यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ॥ ३१ ॥ एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३२ ॥ ततो रक्तजलं

प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनम् ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३३ ॥ तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३४ ॥ पर्वतप्रभवा नद्यः सुभीमबहुनिष्कुटाः ॥ मार्गितव्या दरीमंतः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३५ ॥ ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ॥ ऊर्मिमंतं महारौद्रं क्रोशंतमनिलोद्धतम् ॥ ३६ ॥ तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णंति नित्यशः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥ तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ॥ अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥३८॥ ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥ गत्वा प्रेक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥ गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ॥ तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४० ॥ तत्र शैलनिभा भीमा मंदेहा नाम राक्षसाः ॥ शैलशृंगेषु लम्बंते नानारूपा भयावहाः ॥ ४१ ॥ ते पतंति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ अभितप्ताः स्म सूर्येण लम्बंते स्म पुनःपुनः ॥ ४२ ॥ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥ ततः पांडुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ ४३ ॥ गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ तस्य मध्ये महाञ्छ्वेत ऋषभो नाम पर्वतः ॥ ४४ ॥ दिव्यगंधैः कुसुमितैराचितैश्च नगैर्वृतः ॥ सरश्च राजितैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ ४५ ॥ नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ विबुधाश्चारणा यक्षाः किन्नराश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥ हृष्टाः समधिगच्छंति नलिनीं तां रिरंसवः ॥ क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥ जलोदं सागरं शीघ्रं सर्वभूतभयापहम् ॥ तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ॥ ४८ ॥ अस्याद्भुतं महावेगमोदनं सचराचरम् ॥ तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां साग-

रौकसाम् ॥ श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वाभूद्वडवामुखम् ॥ ४९ ॥ स्वादूदस्योत्तरे तीरे योजनानि त्रयोदश ॥ जातरूपशिलो नाम सुमहान्कनकप्रभः ॥ ५० ॥ तत्र चंद्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ५१ ॥ आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ सहस्रशिरसं देवमनंतं नीलवाससम् ॥ ५२ ॥ त्रिशिराः कांचनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ॥ स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ५३ ॥ पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः ॥ ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ॥ ५४ ॥ तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ॥ जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ ५५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शृंगं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥ उत्तरेण परिक्रम्य जंबूद्वीपं दिवाकरः ॥ दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥ तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ॥ प्रकाशमाना दृश्यंते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥ अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते ॥ तस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥ शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कंदरेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२ ॥ कांचनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ॥ आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६३ ॥ पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ॥ सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६५ ॥ ततः परम-

गम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशावृता ॥ रहिता चंद्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता ॥ ६६ ॥ शैलेषु तेषु सर्वेषु कंदरेषु नदीषु च ॥ ये च नोक्ता मयोद्देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ६७ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम्॥६८॥ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ७० ॥ महेंद्रकांतां वनषंडमंडितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ॥ अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ७१ ॥ इ० श्रीम० वा० आ० च० सा० किष्किं० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ॥ दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥ नीलमग्निसुतं चैव हनूमंतं च वानरम् ॥ पितामहसुतं चैव जांबवंतं महौजसम् ॥ २ ॥ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ॥ ३ ॥ मैंदं च द्विविदं चैव सुषेणं गंधमादनम् ॥ उल्कामुखमनंगं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥ अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरं चैव बृहद्बलमथांगदम् ॥ विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥ ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ॥ स तेषां कपिमुख्यानां कपीशः समुदाहरत् ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसं विंध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥ ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ॥ मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि ॥ ९ ॥ अब्रुवंतीमवंतीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ॥ १० ॥ तथा

मत्स्यकलिंगांश्च कौशिकांश्च समंततः ॥ अन्वीक्ष्य दंडकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ ११ ॥ नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥ तथैवांध्रांश्च पुंड्रांश्च चोलान्पांड्यांश्च केरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्च गंतव्यः पर्वतो धातुमंडितः ॥ विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥ सुचंदनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥ ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलाशयाम् ॥ १४ ॥ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः ॥ तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसः ॥ १५ ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ १६ ॥ ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ सा चंदनवनैश्चित्रैः प्रच्छन्नद्वीपवारिणी ॥ १७ ॥ कांतेव युवती कांतं समुद्रमवगाहते॥ ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ १८ ॥ युक्तं कवाटं पांड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ॥ १९ ॥ अगस्त्येनांतरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥ चित्रसानुनगः श्रीमान्महेंद्रः पर्वतोत्तमः ॥ २० ॥ जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥ नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम् ॥ २१ ॥ देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च शोभितम् ॥ सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमम् ॥ २२ ॥ तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसुपर्वसु ॥ द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः ॥ २३ ॥ अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समंततः ॥ तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥ स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥ अंगारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी ॥ २६ ॥ एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥ मृगयध्वं नरेंद्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥

तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने ॥ गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥ चंद्रसूर्यांशुसंकाशसागराम्बुसमाश्रयः ॥ भ्राजते विपुलैः शृंगैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥ तस्यैकं कांचनं शृंगं सेवतेऽयं दिवाकरः ॥ (श्वेतं राजतमेकञ्च सेवतेऽयं निशाकरः ॥) न तं कृतघ्नाः पश्यंति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गथ वानराः ॥ तमतिक्रम्य दुर्धर्षं सूर्यवान्नाम पर्वतः ॥ ३१ ॥ अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥ तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ ३३ ॥ मधूनि पीत्वा जुष्टानि परं गच्छत वानराः ॥ तत्र नेत्रमनःकांतः कुंजरो नाम पर्वतः ॥ ३४ ॥ अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ ३५ ॥ शरणं कांचनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ ३६ ॥ विशालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ॥ रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३७ ॥ सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ॥ निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥ ३८ ॥ तत्र चानंतरा देशा ये केचन समावृताः ॥ तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिः ॥ ३९ ॥ सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चंदनम् ॥ ४० ॥ दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ॥ न तु तच्चंदनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं तु कदाचन ॥ ४१ ॥ रोहिता नाम गंधर्वा घोरं रक्षंति तद्वनम् ॥ तत्र गंधर्वपतयः पंचसूर्यसमप्रभाः ॥ ४२ ॥ शैलूषो ग्रामणीः शिक्षः शुको बभ्रुस्तथैव च ॥ रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ ४३ ॥ अंते पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितास्थिताः ॥ ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदा-

रुणः ॥ ४४ ॥ राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसावृता ॥ एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुंगवाः ॥ शक्यं विचेतुं गंतुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते ॥ गतिं विदित्वा वैदेह्याः सन्निवर्तितुमर्हथ ॥ ४६ ॥ यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ॥ मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ॥ कृतापराधो बहुशो मम बंधुर्भविष्यति॥४८॥अमितबलपराक्रमा भवंतो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ॥ मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ अथ प्रस्थाप्य स हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् ॥ अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम वानरम् ॥ १ ॥ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम्॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥ महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मंतं महाकपिम् ॥ वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ॥ मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्माल्यान्महाबलान् ॥४॥ ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशम् ॥ द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥ ५ ॥ सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गथ ॥ सौराष्ट्रान्सहबाह्लीकांश्चंद्रचित्रांस्तथैव च ॥ ६ ॥ स्फीताञ्जनपदान्रम्यान्विपुलानि पुराणि च ॥ पुन्नागगहनं कुक्षिं बकुलोद्दालकाकुलम् ॥ ७ ॥ तथा केतकखंडांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवाः ॥ प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ ८ ॥ तापसानामरण्यानि कांतारगिरयश्च ये ॥ तत्र स्थलीर्मरुप्राया अत्युच्चशिशिराः शिलाः ॥ ९ ॥ गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ॥ ततः पश्चिममागम्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ १० ॥ तिमिनक्राकुलजलं

गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ततः केतकखंडेषु तमालगहनेषु च ॥ ११ ॥ कपयो विहरिष्यंति नारिकेलवनेषु च ॥ तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ॥ १२ ॥ वेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ मुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् ॥ १३ ॥ अवंतीमंगलेपां च तथा चालाक्षितं वनम् ॥ राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ १४ ॥ सिंधुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः ॥ महान्सोमगिरिर्नाम शतशृंगो महाद्रुमः ॥ १५ ॥ तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ॥ तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयंति ते ॥ १६॥ तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृंगगताश्च ये ॥ दृप्तास्तृप्ताश्च मातंगास्तोयदस्वननिःस्वनाः ॥ १७ ॥ विचरंति विशालेऽस्मिंस्तोयपूर्णे समंततः ॥ तस्य शृंगं दिवस्पर्शं कांचनं चित्रपादपम् ॥ १८ ॥ सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ कोटिं तत्र समुद्रस्य कांचनीं शतयोजनाम् ॥ १९ ॥ दुर्दर्शां पारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ कोटयस्तत्र चतुर्विंशद्गंधर्वाणां तपस्विनाम् ॥ २० ॥ वसंत्यग्निनिकाशानां घोराणां पापकर्मणाम् ॥ पावकार्चिःप्रतीकाशाः समवेताः समंततः ॥ २१ ॥ नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ नादेयं च फलं तस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः ॥ २२ ॥ दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ फलमूलानि ते तत्र रक्षंते भीमविक्रमाः ॥ २३ ॥ तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥ नहि तेभ्यो भयं किंचित्कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २४ ॥ तत्र वैदूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ॥ नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥ २५ ॥ श्रीमान्समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् ॥ गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवंगमाः ॥ २६ ॥ चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः ॥ तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २७ ॥ तत्र पंचजनं हत्वा हयग्रीवं

च दानवम् ॥ आजहार ततश्चक्रं शंखं च पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥ तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २९ ॥ योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्वतः ॥ सुवर्णशृंगः सुमहानगाधे वरुणालये ॥ ३० ॥ तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ॥ तस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः॥३१॥तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३२ ॥ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं कांचनांतरदर्शनम् ॥ पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ ३३ ॥ तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः ॥ अभिगर्जंति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥३४॥ यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेंद्रः पाकशासनः ॥ अभिषिक्तः सुरै राजा मेघो नाम स पर्वतः ॥ ३५ ॥ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं महेन्द्रपरिपालितम् ॥ षष्टिं गिरिसहस्राणि कांचनानि गमिष्यथ ॥ ३६ ॥ तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः ॥ जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः॥ ३७ ॥ तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्वतः॥आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥३८॥तेनैवमुक्तः शैलेंद्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः॥मत्प्रसादाद्भविष्यंति दिवा रात्रौ च कांचनाः ॥३९॥ त्वयि ये चापि वत्स्यंति देवगंधर्वदानवाः॥ ते भविष्यंति भक्ताश्च प्रभया कांचनप्रभाः ॥ ४० ॥ विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः ॥ आगत्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ॥ ४१ ॥ आदित्यमुपतिष्ठंति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४२ ॥ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ॥ मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥ ४३ ॥ शृंगे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभम् ॥ प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ॥ निकेतं पाशहस्तस्य

वरुणस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ अंतरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् ॥ जातरूपमयः श्रीमान्भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४६ ॥ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः ॥ मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥ ४८ ॥ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ॥ ४९ ॥ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ॥ कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ५० ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ५१ ॥ अवगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥ ५२ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ ५३ ॥ श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥ गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ ५४ ॥ भवंतश्चापि विक्रांताः प्रमाणं सर्व एव हि ॥ प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ॥ ५५ ॥ (दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः ॥) कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य प्रियं भवेत् ॥ संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५६ ॥ ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ॥ आमंत्र्य सर्वे प्लवगाधिपास्ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ॥ वीरं शतबलं नाम वानरं वानरेश्वरः॥१॥उवाच राजा सर्वज्ञः सर्ववानरसत्तमः ॥ वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तदा ॥ २ ॥ वृतः शतसहस्रेण त्वाद्विधानां

वनौकसाम् ॥ वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रविष्टः सर्वमंत्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशं ह्युदीचीं त्रिक्रांतहिमशैलावतंसिकाम् ॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४ ॥ अस्मिन्कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ॥ ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदांवर ॥ ५ ॥ कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ॥ तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥ अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ॥ तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥ तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ॥ अस्मासु च गतः प्रीतिं रामः परपुरंजयः॥९॥इमानि बहुदुर्गाणि नद्यः शैलांतराणि च॥भवंतः परिमार्गंतु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥ १० ॥ तत्र म्लेच्छान्पुलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव च ॥ प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ॥११॥ काम्बोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च ॥ (बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टंकणान् ॥ चीनान्परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनःपुनः ॥ १ ॥) अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव हिमवंतं विचिन्वथ ॥ १२ ॥ लोध्रपद्मकखंडेषु देवदारुवनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥ ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगंधर्वसेवितम् ॥ कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ ॥ १४ ॥ महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ विचिन्वत महाभागा रामपत्नीमनिंदिताम् ॥ १५ ॥ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं हेमगर्भं महागिरिम् ॥ ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गंतुमर्हथ ॥ १६ ॥ ततो देवसखा नाम पर्वतः पतगालयः ॥ नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥ १७ ॥ तस्य कांचनखंडेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १८ ॥ तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ॥ अपर्वतनदीवृक्षं सर्व-

सत्त्वविवर्जितम् ॥ १९ ॥ तच्च शीघ्रमतिक्रम्य कांतारं रोमहर्षणम् ॥ कैलासं पांडुरं प्राप्य हृष्टा यूयं भविष्यथ ॥ २० ॥ तत्र पांडुरमेघाभं जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ॥ २१ ॥ विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ॥ हंसकारंडवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता ॥ २२ ॥ तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २३ ॥ तस्य चंद्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥२४॥ क्रौंचं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ॥ अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥ २५ ॥ वसंति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ॥ देवैरभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥२६॥ क्रौंचस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ॥ दर्दराश्च नितंबाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २७ ॥ (क्रौंचस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ॥) अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥ न गतिस्तत्र भूतानां देवानां नच रक्षसाम् ॥ २८ ॥ स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ॥ २९ ॥ मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयंकृतम् ॥ मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकंदरः ॥ ३० ॥ स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतस्तत्रतत्र तु ॥ तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ ३१ ॥ सिद्धा वैखानसा यत्र वालखिल्याश्च तापसाः ॥ वंदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ ३२ ॥ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ हिमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ॥ ३३ ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचारितं शुभैः ॥ औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ॥ ३४ ॥ गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥ तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरम् ॥ अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३५ ॥ गभस्ति-

भिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाश्यते ॥ विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३६ ॥ तं तु देश-मतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ३७ ॥ ते नयंति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयंति च ॥ उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ३८ ॥ ततः कांचनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ ३९ ॥ नीलवैदूर्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ रक्तोत्पलवनैश्चात्र मंडिताश्च हिरण्मयैः ॥ ४० ॥ तरुणादित्यसंकाशा भांति तत्र जलाशयाः ॥ महार्हमणिरत्नैश्च कांचनप्रभकेसरैः ॥ ४१॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ॥ निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः॥४२॥ उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ॥ ४३ ॥ जातरूपमयै-श्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ ४४ ॥ दिव्यगंधरसस्पर्शाः सर्वकामान्स्रवंति च ॥ नानाकाराणि वासांसि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४५ ॥ मुक्तावैदूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥ स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥ ४६ ॥ सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ॥ महार्हमणिचित्राणि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४७ ॥ शयनानि प्रसूयंते चित्रास्तरणवंति च ॥ मनःकांतानि माल्यानि फलंत्यत्रापरे द्रुमाः ॥ ४८ ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विवि-धानि च ॥ स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥ ४९ ॥ गंधर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरा-स्तथा ॥ रमंते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः ॥ ५० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ॥ सर्वे कामार्थसहिता वसंति सहयोषितः ॥ ५१ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरैः ॥ श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः ॥ ५२ ॥ तत्र नामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रियः ॥ अहन्यहनि वर्धते गुणास्तत्र

मनोरमाः ॥ ५३ ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रमुत्तरः पयसांनिधिः ॥ तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥ ५४ ॥ (इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ॥ देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ॥ १ ॥) स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ॥ सूर्यलक्ष्याभिविज्ञेयस्तपसेव विवस्वता ॥ ५५ ॥ भगवांस्तत्र विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः ॥ ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५६ ॥ न कथंचन गंतव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ॥ अन्येषामपि भूतानां नानुक्रामति वै गतिः ॥ ५७ ॥ स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ॥ तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ५८ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६० ॥ ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्प्रियं चापि ततो मम प्रियम् ॥ कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६१ ॥ ततः कृतार्थाः सहिताः सबांधवा मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ॥ चरिष्यथोर्वीं प्रतिशांतशात्रवाः सहप्रिया भूतधराः प्लवंगमाः ॥ ६२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् ॥ स हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥ अब्रवीच्च हनूमंतं विक्रांतमनिलात्मजम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥ न भूमौ नांतरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ॥ नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव ॥ ३ ॥ सासुराः सहगंधर्वाः सनागनरदेवताः ॥ विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४ ॥ गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ॥ पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥ तेजसा वापि ते भूतं न समं भुवि

विद्यते ॥ तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिंतय ॥ ६ ॥ त्वय्येव हनुमन्नास्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ॥ देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपंडित॥७॥ततः कार्यसमासंगमवगम्य हनूमति॥विदित्वा हनुमंतं च चिंतयामास राघवः ॥ ८ ॥ सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः ॥ निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने ॥ ९ ॥ तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ १० ॥ तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ॥ कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेंद्रियमानसः॥११॥ ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामांकोपशोभितम् ॥ अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ १२ ॥ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ॥ मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नाऽनुपश्यति ॥ १३ ॥ व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ॥ सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४ ॥ स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृतांजलिः ॥ वंदित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः ॥ १५ ॥ स तत्प्रकर्षन्हरीणां महद्बलं बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमंडलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥ अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ॥ पवनसुत यथाऽधिगम्यते सा जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः ॥ समस्तांश्चाब्रवीद्राजा रामकार्यार्थसिद्धये ॥ १ ॥ एवमेतद्विचेतव्यं भवद्भिर्वानरोत्तमैः ॥ तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः ॥ २ ॥ शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ रामः प्रस्रवणे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ॥ ३ ॥ प्रतीक्षमाणस्तं मासं सीताधिगमने कृतः ॥ उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराज-

समावृताम् ॥४॥ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ॥ पूर्वां दिशं प्रतिययौ विनतो हरियूथपः॥५॥ तारांगदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः ॥ अगस्त्याचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥ ६ ॥ पश्चिमां च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ॥ प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ७ ॥ ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम् ॥ कपिसेनापतिर्वीरो सुमोद सुखितः सुखम् ॥ ८ ॥ एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ॥ स्वांस्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ९ ॥ नदंतश्चोन्नदंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ क्ष्वेडंतो धावमानाश्च विनदंतो महाबलाः ॥ १० ॥ एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ॥ आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ ११ ॥ अहमेको वधिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ॥ ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १२ ॥ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति ॥ एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ १३ ॥ विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्याम्यहं गिरीन् ॥ धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १४ ॥ अहं योजनसंख्यायाः प्लवेयं नात्र संशयः ॥ शतयोजनसंख्यायाः शतं समाधिकं ह्यहम् ॥ १५ ॥ भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च॥ पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १६ ॥ इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ॥ ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रारामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ गतेषु वानरेंद्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मंडलं भुवः ॥ १ ॥ सुग्रीवश्च ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम ॥ २ ॥ यदा तु दुंदुभिं नाम दानवं महिषाकृ-

तिम् ॥ प्रतिकाळयते वाली मलयं प्रतिपर्वतम् ॥ ३ ॥ तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ॥ विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥ ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ॥ नच निष्क्रामते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ॥ तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविषार्दितः ॥ ६ ॥ अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ॥ शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता ॥ ७ ॥ अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ॥ ततोऽह-मागां किष्किंधां निराशस्तस्य जीविते ॥ ८ ॥ राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारां च रुमया सह ॥ मित्रैश्च सहितस्तस्य वसामि विगतज्वरः ॥ ९ ॥ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ॥ ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययंत्रितः ॥१०॥ स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेंद्रियः ॥ परिकालयते वाली धावंतं सचिवैः सह ॥११॥ ततोऽहं वालिना तेन सोऽनुबद्धः प्रधावितः ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ॥१२॥ आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ॥ अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्कृता ॥ १३ ॥ पूर्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान् ॥ पर्वतान्सदरीन्रम्यान्सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥ उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमंडितम् ॥ क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५ ॥ परिकाल्य-मानस्तु तदा वालिनाभिद्रुतो ह्यहम् ॥ पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥१६॥ दिशस्तस्यास्त-तो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ विंध्यपादपसंकीर्णां चंदनद्रुमशोभिताम् ॥ १७ ॥ द्रुमशैलांतरे पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपराम् ॥ अपरां च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः ॥ १८ ॥ स पश्यन्विविधान्दे-शानस्तं च गिरिसत्तमम् ॥ प्राप्य चास्तगिरिश्रेष्ठमुत्तरं संप्रधावितः ॥ १९ ॥ हिमवंतं च मेरुं च

समुद्रं च तथोत्तरम् ॥ यदा न विंदे शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ २० ॥ ततो मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ॥ २१ ॥ मतंगेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममंडले ॥ प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्धास्य शतधा भवेत् ॥ २२ ॥ तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति ॥ तत्र पर्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपात्मज ॥ २३ ॥ न विवेश तदा वाली मतंगस्य भयात्तदा ॥ एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ॥ पृथिवीमंडलं सर्वं गुहामस्यागतस्ततः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपिकुंजराः ॥ व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरंजसा ॥ १ ॥ ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च ॥ नदी दुर्गांस्तथा देशान्विचिन्वंति समंततः ॥ २ ॥ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः ॥ तत्र देशान्विचिन्वंति सशैलवनकाननान् ॥ ३ ॥ विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ॥ समायांति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकांश्च देशेषु वानराः सफलान्द्रुमान् ॥ आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५ ॥ तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ॥ कपिराजेन संगम्य निराशाः कपिकुंजराः ॥ ६ ॥ विजित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ॥ अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ॥७॥ दिशमप्युत्तरां सर्वां विविच्य स महाकपिः ॥ आगतः सह सैन्येन भीतः शतबलिस्तदा ॥ ८ ॥ सुषेणः पश्चिमामाशां विविच्य सह वानरैः ॥ समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीवमुपचक्रमे ॥ ९ ॥ तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ॥ आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १० ॥ विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ॥ निम्नगाः सागरांताश्च सर्वे जनपदाश्च

ये ॥ ११ ॥ गुहाश्च विचिताः सर्वा याश्च ते परिकीर्तिताः ॥ विचिताश्च महागुल्मा लता विततसंतताः ॥ १२ ॥ गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ॥ सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनःपुनः ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वाभिजनो हनूमान्स मैथिलीं ज्ञास्यति वानरेंद्र ॥ दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ सह तारांगदाभ्यां तु सहसा हनुमान्कपिः ॥ सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गंतुं देशं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ॥ ततो विचित्य विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥ पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमान् ॥ वृक्षषंडांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान् ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम् ॥ न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥ ते भक्षयंतो मूलानि फलानि विविधान्यपि ॥ निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ॥ स देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः ॥ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥ यत्र वंध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ न संति महिषा यत्र न मृगा नच हस्तिनः ॥ शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥ नचात्र वृक्षा नौषध्यो न वल्ल्यो नापि वीरुधः ॥ स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपंकजाः ॥ १० ॥ प्रेक्षणीयाः सुगंधाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः ॥ कंडुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ ११ ॥ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवा-

षिकः ॥ १२ ॥ प्रनष्टो जीवितांताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः ॥ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्व-
नम् ॥ १३ ॥ अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तस्य ते काननांतांस्तु गिरीणां कंदराणि
च ॥ १४ ॥ प्रभवानि नदीनां च विचिन्वंति समाहिताः ॥ तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्म-
जाम् ॥ १५ ॥ हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृ-
तम् ॥ १६ ॥ ददृशुर्भीमकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरम् ॥ १७ ॥
गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥ सोऽपि तान्वानरान्सर्वान्नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली ॥ १८ ॥
अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संगतम् ॥ तमापतंतं सहसा वालिपुत्रोंऽगदस्तदा ॥ १९ ॥ रावणोऽय-
मिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥ स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ॥ २० ॥ असुरो न्यपत-
द्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ ते तु तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः ॥ २१ ॥ विचिन्व-
न्प्रायशस्तत्र सर्वं ते गिरिगह्वरम् ॥ विचितं तु ततः सर्वं सर्वे ते काननौकसः ॥ २२ ॥
अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ॥ एकांते
वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० किष्किंधाकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ अथांगदस्तदा सर्वान्वानरानि-
दमब्रवीत् ॥ परिश्रांतो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि
च ॥ दरीगिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्वमंततः ॥ २ ॥ तत्रतत्र सहास्माभिर्जानकी नच दृश्यते ॥ तथा
रक्षोपहर्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती ॥ ३ ॥ कालश्च नो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्माद्भवंतः

साहिता विचिन्वंतु समंततः ॥ ४ ॥ विहाय तन्द्रां शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् ॥ विचिनुध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम् ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६ ॥ अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वंतु वनौकसः ॥ खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥ ७ ॥ अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ परं निर्वेदमागम्य नहि नोन्मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदंडश्च वानराः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ॥ उच्यतां हि क्षमं यत्तत्सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गंधमादनः ॥ उवाच व्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥ सदृशं खलु वो वाक्यमंगदो यदुवाच ह ॥ हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥१२ ॥ पुनर्मार्गामहे शैलान्कंदरांश्च शिलास्तथा ॥ काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ॥ विचिन्वंतु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः ॥ १४ ॥ ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः॥ विंध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृंगवंतं दरीवंतमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥ तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ॥ विचिन्वंतो हरिवराः सीतादर्शनकांक्षिणः ॥१७॥ तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रुता विपुलविक्रमाः॥ न पश्यंति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥ ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरम् ॥ अध्यारोहंत हरयो वीक्षमाणाः समंततः ॥ १९ ॥ अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः ॥ स्थिता मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किंचिद्भग्नपरिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां

मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥ हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ॥ विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समंततः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ सह तारांगदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा ॥ विषमेषु नगेंद्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥ आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥ स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ॥ तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ॥ ४॥ परस्परेण रहिता अन्योन्यस्याविदूरतः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ ५ ॥ मैदश्च द्विविदश्चैव हनूमाञ्जाम्बवानपि ॥ अंगदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ ६ ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ विचिन्वंतस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥७॥ दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रांतास्तु सलिलार्थिनः ॥ ८ ॥ अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ॥ तत्र क्रौंचाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ ९ ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्तांगाः पद्मरेणुभिः ॥ ततस्तद्बिलमासाद्य सुगंधि दुरतिक्रमम् ॥ १० ॥ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ संजातपरिशंकास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ॥ ११ ॥ अभ्यपद्यंत संहृष्टास्तेजोवंतो महाबलाः ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येंद्रनिलयोपमम् ॥ १२ ॥ दुर्दर्शमिव घोरं च दुर्विगाह्यं च सर्वशः ॥ ततः पर्वतकूटाभो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १३ ॥ अब्रवीद्वानरान्घोरान्कान्तारवनकोविदः ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ १४ ॥ वयं सर्वे परिश्रांता नच पश्याम मैथिलीम् ॥ अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौंचाश्च सह सारसैः ॥ १५ ॥

जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतंति स्म सर्वशः ॥ नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ॥ १६ ॥ तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठंति पादपाः ॥ इत्युक्तास्तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ १७ ॥ अचंद्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् ॥ निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ १८ ॥ प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम ॥ न तेषां सज्जने दृष्टिर्न तेजो न पराक्रमः ॥ १९ ॥ वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥ ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुंजराः ॥ २० ॥ प्रकाशं चाभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ ततस्तस्मिन्बिले भीमे नानापादपसंकुले ॥ २१ ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमंतरम् ॥ ते नष्टसंज्ञास्तृषिता संभ्रांताः सलिलार्थिनः ॥ २२ ॥ परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतंद्रिताः ॥ ते कृशा दीनवदनाः परिश्रांताः प्लवंगमाः ॥ २३ ॥ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते यदा ॥ ततस्तं देशमागम्य सौम्या वितिमिरं वनम् ॥२४॥ ददृशुः कांचनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ सालांस्तालांस्तमालांश्च पुन्नागान्वंजुलान्धवान् ॥ ॥ २५ ॥ चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ स्तबकैः कांचनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ॥ ॥ २६ ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् ॥ तरुणादित्यसंकाशान्वैदूर्यमयवेदिकान् ॥ २७ ॥ विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगैर्वृताः ॥ २८ ॥ महद्भिः कांचनैर्वृक्षैर्वृतं बालार्कसन्निभैः ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथ पंकजैः ॥ २९ ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः ॥ कांचनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ ३० ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमंति च ॥ ३१ ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि

सर्वशः ॥ पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ॥ ३२ ॥ कांचनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समंततः ॥ मणिकांचनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ३३ ॥ विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समंततः ॥ हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राजयः ॥ ३४ ॥ अगुरूणां च दिव्यानां चंदनानां च संचयान् ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ ३५ ॥ महार्हाणि च यानानि मधूनि रसवंति च ॥ दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ॥३६॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ तत्रतत्र विचिन्वंतो बिले तत्र महाप्रभाः ॥ ३७ ॥ ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ॥ तां च ते ददृशुस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ ३८ ॥ तापसीं नियताहारां ज्वलंतीमिव तेजसा ॥ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठंत सर्वशः ॥ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ३९ ॥ ततो हनूमान्गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ॥ प्रपच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकाण्डे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः ॥ इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रांता नष्टचेतसः ॥ कस्यैते कांचना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ कांचनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ॥ पुष्पिताः फलवंतश्च

पुण्याः सुरभिगंधयः ॥ ६ ॥ इमे जांबूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ॥ कांचनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७ ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णा दृश्यंते सह कच्छपैः ॥ आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वैतत्तपोबलम् ॥ ८ ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥ ९ ॥ प्रत्युवाच हनूमंतं सर्वभूतहिते रता ॥ मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ ॥ १० ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया कांचनं वनम् ॥ पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ ११ ॥ येनेदं कांचनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्वने ॥ १२ ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ १३ ॥ उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवम् ॥ १४ ॥ विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरंदरः ॥ इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥ १५ ॥ शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ॥ दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥ १६ ॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥१७॥ तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत् ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कांताराणि प्रपद्यथ ॥ १८ ॥ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हरियूथपान् ॥ इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ॥ यदि चैतन्मया श्राव्यं

श्रोतुमिच्छामि तां कथाम् ॥ २ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेंद्रवरुणोपमः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ५ ॥ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ॥ सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥ रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ॥ सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥ विचित्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणां दिशम् ॥ वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥ विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ॥ नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिंतामहार्णवे ॥ १० ॥ चारयंतस्ततश्चक्षुर्दृष्टवंतो महद्बिलम् ॥ लतापादपसंपन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥ अस्माद्धंसा जलाक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः ॥ कुरराः सारसाश्चैव निष्पतंति पतत्त्रिणः ॥ १२ ॥ साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवंगमाः ॥ तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्निपतिताः सर्वेऽप्यथ कार्यत्वरान्विताः ॥ ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तैः परस्परम् ॥ १४ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ १५ ॥ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥ १७ ॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वंतु वानराः ॥ एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥ १८ ॥ इत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ सर्वेषां परितुष्टास्मि

वानराणां तरस्विनाम् ॥ १९ ॥ चरंत्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ २० ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिंदितलोचनाम् ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणीम् ॥ २१ ॥ यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रीवेण महात्मना ॥ स तु कालो व्यतिक्रांतो बिले च परिवर्ततताम् ॥ २२ ॥ सा त्वमस्माद्बिलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रांतान्गतायुषः ॥ २३ ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयशंकितान् ॥ महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥ २४ ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः ॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ॥ तपसः सुप्रभावेण नियमोपार्जितेन च ॥ २६ ॥ सर्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान् ॥ निमीलयन्तु चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः ॥ २७॥ नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमारांगुलैः करैः ॥ २८ ॥ सहसापि दधुर्दृष्टिं दृष्टागमनकांक्षया ॥ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ २९ ॥ निमेषांतरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ उवाच सर्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी ॥ ३० ॥ निसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वस्येदमब्रवीत् ॥ एष विंध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ॥ ३१ ॥ एप प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ॥ इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जंतं घोरैरूर्मीभिराकुलम् ॥ १ ॥ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ॥ तेषां मासो व्यतिक्रांतो यो राज्ञा समयः कृतः

॥ २ ॥ विंध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ॥ उपविश्य महात्मानश्चिंतामापेदिरे तदा ॥ ३ ॥ ततः पुष्पातिभाराग्राँल्लताशतसमावृतान् ॥ द्रुमान्वासंतिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशंकिताः ॥ ४ ॥ ते वसंतमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम् ॥ नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ ५ ॥ ततस्तान्कपिवृद्धांश्च शिष्टांश्चैव वनौकसः ॥ वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ॥ ६ ॥ स तु सिंहवृषस्कंधः पीनायतभुजः कपिः ॥ युवराजो महाप्राज्ञ अंगदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ॥ मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यत ॥ ८ ॥ वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः ॥ प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ ९ ॥ भवंतः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ॥ हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु ॥ १० ॥ कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ॥ मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिंगाक्षप्रतिचोदिताः ॥ ११ ॥ इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ॥ हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ १२ ॥ अस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ॥ प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ १३ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ १४ ॥ अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव गंतुं प्रायोपवेशनम् ॥ १५ ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ ध्रुवं नो हिंसते राजा सर्वान्प्रतिगतानितः ॥ १६ ॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥ नचाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ १७ ॥ नरेंद्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ १८ ॥ घातयिष्यति दंडेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवि-

वांतरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ १९ ॥ एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २० ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः ॥ समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्च समये गते ॥ २१ ॥ अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ २२ ॥ न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः ॥ २३ ॥ इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ॥ नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ प्लवंगमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ॥ अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥२५ ॥ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयम् ॥ इहास्ति नो नैव भयं पुरंदरान्न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ २६ ॥ श्रुत्वांगदस्यापि वचोऽनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ॥ यथा न हन्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः २७ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आदि० च० सा० कि० त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ॥ अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानंगदेन तत् ॥ १ ॥ बुद्ध्या ह्यष्टांगया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणं मेने हनूमान्वालिनः सुतम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः ॥ शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ॥ शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरम् ॥ ४ ॥ भर्तुरर्थे परिश्रांतं सर्वशास्त्रविशारदः ॥ अभिसंधातुमारेभे हनूमानंगदं ततः ॥ ५ ॥ स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥ ६ ॥ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदंगदम् ॥ भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः

कोपोपायसमान्वितैः ॥ ७ ॥ त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै ध्रुवम् ॥ दृढं धारयितुं शक्तः
कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥ नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव ॥ नाज्ञाप्यं विषहिष्यंति
पुत्रदारं विना त्वया ॥ ९ ॥ त्वां नैते ह्यनुरंजेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ॥ यथायं जाम्बवान्नीलः सुहो-
त्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥ नह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ॥ दंडेन न त्वया शक्याः सुग्री-
वादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा ॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्ब-
लः ॥ १२ ॥ यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बलमिति श्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणम्
॥ १३ ॥ स्वल्पं हि कृतमिंद्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ॥ लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिद्यात्पत्रपुटं यथा॥१४॥
लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः संति तद्विधाः ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारकाः ॥ १५ ॥
अवस्थानं यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ॥ तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यंति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥ स्मरंतः
पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ॥ खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यंति पृष्ठतः ॥ १७ ॥ स त्वं
हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ॥ तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पंदमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥ अत्युग्रवे-
गा निशिता घोरा लक्ष्मणसायकाः ॥ अपावृत्तं जिघांसंतो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिस्तु
गतं सार्धं विनीतवदुपास्थितम् ॥ आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मराजः
पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः ॥ शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् ॥ २१ ॥ प्रिय-
कामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ॥ तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादंगद गम्यताम् ॥ २२ ॥
इत्यार्षे० श्रीम० वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं

प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ स्वामिसत्कारसंयुक्तमंगदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृंशस्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ॥ धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥ सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्मस्तस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि ॥ आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ॥ ७ ॥ राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽपि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥ भिन्नमंत्रोऽपराद्धश्च भिन्नशक्तिः कथं ह्ययम्॥ किष्किंधां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥ उपांशुदंडेन हि मां बंधनेनोपपादयेत ॥ शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १० ॥ बंधनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानंतु मां सर्वे गृहं गच्छंतु वानराः ॥ ११ ॥ अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ॥ इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२ ॥ अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ॥ अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ॥१३॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ॥ १४ ॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ १५ ॥ विनष्टामिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥ एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ॥ १६ ॥ विवेश चांगदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मुखः ॥

तस्य संविशतस्तत्र रुदंतो वानरर्षभाः ॥ १७ ॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ सुग्रीवं चैव निंदंतः प्रशंसंतश्च वालिनम् ॥ १८ ॥ परिवार्यांगदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ तद्वाक्यं वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभः ॥ १९ ॥ उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ २० ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥ रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ॥२१॥जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः॥ हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा ॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥२२ ॥ स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः ॥ बभूव सन्नादित-निर्झरांतरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥५५ ॥ उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहंगमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातब-लपौरुषः ॥ २ ॥ कंदरादभिनिष्क्रम्य स विंध्यस्य महागिरेः ॥ उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ॥ यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥ परंपराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतंमृतम् ॥ उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्व-चनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः॥ अंगदः परमायस्तो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥६ ॥पश्य सीतापदेशेन साक्षा-द्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये॥७॥ रामस्य न कृतं कार्यं न कृतं राजशासनम् ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वंति रामस्य

त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥ १० ॥ अन्योन्यमुपकुर्वंति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः ॥ ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥ ११ ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ राघवार्थे परिश्रांता वयं संत्यक्तजीविताः ॥ १२ ॥ कांताराणि प्रपन्नाः स्म नच पश्याम मैथिलीम् ॥ स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥ हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया ॥ राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधम् ॥ १५ ॥ रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधम् ॥ कैकेय्या वरदानेन इदं च विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान् ॥ भृशचाकितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः ॥ १७ ॥ तत्तु श्रुत्वा तथा वाक्यमंगदस्य मुखोद्गतम् ॥ अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुंडो महास्वनः ॥ १८ ॥ कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे ॥ जटायुषो वधं भ्रातुः कंपयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥ कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ॥ नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ २० ॥ इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम्॥ यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥ २१ ॥ अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्तनात् ॥ तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ २२ ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ॥ तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ २३ ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुम् ॥ २४ ॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः ॥ श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं

कर्मणा तस्य शंकिताः ॥ १ ॥ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवंगमाः ॥ चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥ एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ अवतार्य गिरेः शृंगाद्गृध्रमाहांगदस्तदा ॥ ४ ॥ बभूवर्क्षरजा नाम वानरेंद्रः प्रतापवान् ॥ ममार्यः पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकौ तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥ सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रौ घनबलावुभौ ॥ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ७ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ॥ पितुर्निदेशनिरतो धर्मपंथानमाश्रितः ॥ ८ ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥ ९ ॥ ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥ परिश्रांतश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥ एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥ ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ॥ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ १२ ॥ मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३ ॥ स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम् ॥ १४ ॥ एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ ते वयं दंडकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥ अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धरण्या विवृतं बिलम् ॥ १६ ॥ मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचि-

न्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७ ॥ ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ॥ कृतां संस्थामतिक्रांता भयात्प्रायमुपासिताः ॥ १८ ॥ क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ॥ गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ॥ सबाष्पो वानरान्गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥ यवीयान्स मम भ्राता जटायुर्नाम वानराः ॥ यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये ॥ नहि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहं च जयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलंतं रश्मिमालिनम् ॥४॥ आवृत्त्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम् ॥ मध्ये प्राप्ते तु सूर्ये तु जटायुरवसीदति ॥ ५ ॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ॥ पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलम् ॥ ६ ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो विंध्येऽहं वानरर्षभाः ॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७ ॥ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ॥ युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचांगदस्तदा ॥ ८ ॥ जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ॥ आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसाधमम् ॥ अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥ निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवीर्यः प्लवंगमाः ॥ वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ॥ देवासुरविमर्दांश्च ह्यमृतस्य विमंथनम् ॥ १३ ॥ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं

मया ॥ जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४ ॥ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशंती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणान्यपविध्यंती गात्राणि च विधुन्वती॥१६॥सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम्॥असिते राक्षसे भाति यथा विद्युदिवाम्बरे ॥ १७ ॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च ॥ अध्यास्ते नगरीं लंकां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥ इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ॥ तस्मिँल्लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २० ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः कांचनवेदिकैः ॥ प्रासादैर्हैमवर्णैश्च महद्भिः सुसमाकृता ॥ २१ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन महता च समन्विता ॥ तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ॥ २२ ॥ रावणांतःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ जनकस्यात्मजां राज्ञस्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ २३ ॥ "लंकायामभिगुप्तायां सागरेण समंततः ॥ संप्राप्य सागरस्यांते संपूर्णे शतयोजने ॥ आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ तत्र वै त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवंगमाः" ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ आद्यः पंथाः कुलिंगानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥२४॥ द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशनाः ॥ भासास्तृतीयं गच्छंति क्रौंचाश्च कुररैः सह ॥ २५ ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छंति गृध्रा गच्छंति पंचमम् ॥ बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम ॥ २६ ॥ षष्ठस्तु पंथा हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥ वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २७ ॥ गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिनः ॥ प्रतिकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत् ॥ २८ ॥ इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ अस्माकमपि

सौपर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९ ॥ तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ॥ आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ॥ ३० ॥ अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ॥ विहिता वृक्षमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥ ३१ ॥ उपायो दृश्यतां कश्चिल्लंघने लवणाम्भसः ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गामिष्यथ ॥ ३२ ॥ समुद्रं नेतुमिच्छामि भवाद्भिर्वरुणालयम् ॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३३॥ ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः ॥ निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३४ ॥ तं पुनः प्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ॥ निशम्य वदतो हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १ ॥ जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवंगमैः ॥ भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ॥ तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥ को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिंतयति विक्रमम् ॥ ४ ॥ स हरीन्प्रतिसंमुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् ॥ पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ॥ येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ॥ ६ ॥ अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ॥ चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७॥ तं मामेवंगतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ॥ आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततांवरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तु गंधर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः ॥ मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥ स कदाचित्क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकांक्षिणः ॥ गतः सूर्येऽहनि प्राप्तो मम

पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥ (स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः ॥ क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ १ ॥) स मयाहारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः ॥ महेंद्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुममाश्रितः ॥ १२ ॥ तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरांतरचारिणाम् ॥ पंथानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १३ ॥ तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ॥ स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नांजनचयोपमः ॥ १४ ॥ सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ॥ तेन साम्ना विनीतेन पंथानमनुयाचितः ॥ १५ ॥ नहि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते भुवि ॥ नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमंग बत मद्विधः ॥ १६ ॥ स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगितः ॥ अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १७ ॥ दिष्ट्या जीवति सीतेति अब्रुवन्मां महर्षयः ॥ कथंचित्सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ १९ ॥ पश्यन्दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ॥ भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ २० ॥ रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशंतीं मुक्तमूर्धजाम् ॥ एष कालात्ययस्तात इति वाक्यविदां वरः ॥ २१ ॥ एतदर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥ २२ ॥ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचित्समारभेत् ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना ॥ २३ ॥ श्रूयतां तत्र वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥ २४ ॥ यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ तद्भवंतो मतिश्रेष्ठा बलवंतो मनस्विनः ॥ २५ ॥ प्रहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ रामलक्ष्मणबाणाश्च

विहिताः कंकपत्रिणः ॥ २६ ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥ भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् ॥ २७ ॥ तदलं कालसंगेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥ नहि कर्मसु सज्जंते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ततः कृतोदकं स्नानं तं गृध्रं हरियूथपाः ॥ उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य समंततः ॥ १ ॥ तमंगदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ॥ जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वंतु हरयो मम ॥ तथ्यं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥ अस्य विंध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुराऽनघ ॥ सूर्यतापपरीतांगो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव ॥ वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ॥ ५ ॥ ततस्तु सागराञ्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च ॥ वनानि च प्रदेशांश्च निरीक्ष्य मतिरागता ॥ ६ ॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कंदरोदरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे विंध्योऽयमिति निश्चितः ॥ ७ ॥ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ॥ ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ॥ ८ ॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ ॥ वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ ॥ अवतीर्य च विंध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदर्भा वसुमती दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥ तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ॥ जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः ॥ ११ ॥ तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगंधिनः ॥ वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृश्यते ॥ १२ ॥ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवंतं निशाकरम् ॥ १३ ॥ अथ पश्यामि

दूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नानासरीसृपाः ॥ परिवार्योपगच्छंति दातारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥ ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः॥प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम्॥१६॥ ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ॥ मुहूर्तमात्रान्निर्गम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥ सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ॥ अग्निदग्धाविमौ पक्षौ प्राणाश्चापि शरीरके ॥ १८ ॥ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे ॥ गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठोऽवितस्त्वं संपाते जटायुरनुजस्तव ॥ मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २० ॥ किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ॥ दंडो वाऽयं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० कि० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं सहसा कृतम् ॥ आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तथा ॥ ॥ १ ॥ भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया चाकुलेंद्रियः ॥ परिश्रांतो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्गर्वमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ दूराज्जिज्ञासंतौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥ अप्यावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वादित्रघोषश्च क्वचिद्भूषणनिःस्वनः ॥ गायंतीः स्मांगना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपदमास्थितौ ॥ आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसंस्थितम् ॥ ७ ॥ उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुंधरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विंध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः ॥ भूतले

संप्रकाशंते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥ तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशत मोहश्च ततो मूर्च्छा च दारुणा ॥ १० ॥ नच दिग्ज्ञायते याम्या नचाग्नेयी न वारुणी ॥ युगांते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्च मे हतं भूयश्चक्षुः प्राप्य तु संश्रयम् ॥ यत्नेन महता ह्यस्मिन्मनः संधाय चक्षुषी ॥ १२ ॥ यत्नेन महता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः ॥ तुल्यपृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥ जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥ आशंके तं निपातितं जनस्थाने जटायुषम् ॥ अहं तु पतितो विंध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ ॥ १६ ॥ राज्याच्च हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ॥ सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्गिरेः ॥ ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं भृशदुःखितः ॥ अथ ध्यात्वा मुहूर्तं च भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ॥ चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥ पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम् ॥ दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुवर्धनः ॥ तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ॥ तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति ॥ राक्षसेंद्रो जनस्थाने अवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥ सा च कामैः प्रलोभ्यंती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥ परमान्नं च वैदेह्या ज्ञात्वा

दास्यति वासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेंद्रादिदं त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वापिष्यति ॥ ९ ॥ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणो वापि देवरः ॥ देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १० ॥ एष्यंति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवंगमाः ॥ आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥ ११ ॥ सर्वथा तु न गंतव्यमीदृशः क गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥ उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ॥ इहस्थस्त्वं हि लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥ त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां गुरूणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किष्किंधाकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः ॥ मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमालयम् ॥ १ ॥ कंदरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैःशनैः ॥ अहं विंध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥ अद्य त्वेतस्य कालस्य वर्षं साग्रशतं गतम् ॥ देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥ महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ॥ मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४ ॥ उदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ॥ बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणे मम ॥५॥ सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः॥ बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः॥६॥ पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिलीं कथम्॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीतावियोजितौ॥७॥ न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम्॥ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संहतैर्वानरैः सह॥८॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारि-

णाम्॥स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः॥९॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत्॥ निशाकरस्य राजर्षेः प्रसादादमितौजसः ॥ १० ॥ आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरुपस्थितौ ॥ यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥ ११ ॥ तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥ १२ ॥ पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ इत्युक्त्वा तान्हरीन्सर्वान्सम्पातिः पतगोत्तमः ॥ १३ ॥ उत्पपात गिरेः शृंगाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्टमानसाः ॥ बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥ अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ॥ अभिजिदभिमुखां दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ आख्याता गृध्रराजेन समुत्प्लुत्य प्लवंगमाः ॥ संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥ संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ॥ हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकांक्षिणः ॥ २ ॥ अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ॥ कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिंबमवस्थितम् ॥ ३ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥ (सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले॥ व्यत्यस्तैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम्॥१॥)प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः॥क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम्॥५॥संकुलं दानवेंद्रैश्च पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुंजराः ॥ ६ ॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ७ ॥ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः

॥ ८ ॥ (तान्विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ॥ उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १ ॥) न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ॥ विषादो हंति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ९ ॥ यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १० ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामंगदो वानरैः सह ॥ हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मंत्रममंत्रयत् ॥ ११ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्यांगदं बभौ ॥ वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनीस्थितम् ॥ १२ ॥ कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तंभयितुं भवेत् ॥ अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १३ ॥ ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः ॥ अनुमान्यांगदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १४ ॥ य इदानीं महातेजा लंघयिष्यति सागरम् ॥ कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १५ ॥ को वीरो योजनशतं लंघयेत प्लवंगमः ॥ इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोचयेत्को महाभयात् ॥ १६ ॥ कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ॥ इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १७ ॥ कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च वनौकसम् ॥ १८ ॥ यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः ॥ स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ १९ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ स्तिमितेवाभवत्सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी ॥ २० ॥ पुनरेवांगदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः ॥ सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवंतो दृढविक्रमाः ॥ व्यपदेशकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २१ ॥ नहि वो गमने संगः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् ॥ ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे चतुः-

षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथांगदवचः श्रुत्वा ते सर्वे वानरर्षभाः ॥ स्वंस्वं गतौ समुत्साहमूचुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ मैंदश्च द्विविदश्चैव अंगदो जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥ आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम् ॥ गवाक्षो योजन्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३ ॥ शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवंगमाः ॥ ४ ॥ ऋषभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां न संशयः ॥ ५ ॥ वानरांस्तु महातेजा अब्रवीद्गंधमादनः ॥ योजनानां गमिष्यामि पंचाशत्तु न संशयः ॥ ६ ॥ मैंदस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७ ॥ ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ॥ गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥८॥ सुषेणस्तु महातेजाः सत्त्ववान्कपिसत्तमः ॥ अशीतिं प्रतिजानेऽहं योजनानां पराक्रमे ॥ ९ ॥ तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च ॥ ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः ॥ ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥ ११ ॥ किं नु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ॥ यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥ सांप्रतं कालमस्माकं या गतिस्तां निबोधत ॥ नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३ ॥ तांश्च सर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जांबवानिदमब्रवीत् ॥ न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ १४ ॥ मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः सनातनः ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः ॥ १५ ॥ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मंदविक्रमः ॥यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परम् ॥ १६ ॥ संप्रत्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने स्वतः॥

नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७ ॥ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदंगदस्तदा ॥ अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवंतं महाकपिः ॥ १८ ॥ अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम् ॥ १९ ॥ तमुवाच हरिश्रेष्ठं जांबवान्वाक्यकोविदः ॥ ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥ कामं शतं सहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवाञ्शक्तो गंतुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१ ॥ नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवतायं जनः सर्गः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२ ॥ भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ २३ ॥ अपि वै तस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदमः ॥ तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २४ ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ॥ मूले सति हि सिध्यंति गुणाः सर्वे फलोदयाः ॥ २५ ॥ तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्यविक्रम ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ २६ ॥ गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ भवंतमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २७ ॥ उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवंतं महाकपिः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथांगदः ॥ २८ ॥ यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २९ ॥ नह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणम् ॥३०॥ स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३१ ॥ तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिंतयितुमर्हति ॥ ३२ ॥ सोऽगदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ जाम्बवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽगदम् ॥ ३३ ॥ तस्य ते वीरकार्यस्य न किंचित्परिहास्यते ॥ एष संचोदया-

म्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३४ ॥ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकांतमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ॥ संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमंतमेव ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ॥ जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमंतमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदां वर ॥ तूष्णीमेकांतमाश्रित्य हनूमन्किं न जल्पसि ॥ २ ॥ हनूमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ॥ गरुत्मानिव विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥ बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ॥ भुजंगानुद्धरन्पक्षी महाबाहुर्महाबलः ॥ ५ ॥ पक्षयोर्यद्बलं तस्य भुजवीर्यबलं तव ॥ विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापहीयते ॥ ६ ॥ बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुंगव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ॥ ७ ॥ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुंजिकस्थला ॥ अंजनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ अभिशापादभूत्तात कपित्वे कामरूपिणी ॥ ९ ॥ दुहिता वानरेंद्रस्य कुंजरस्य महात्मनः ॥ (कपित्वे चारुसर्वांगी कदाचित्कामरूपिणी ॥) मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ॥ १० ॥ विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी ॥ अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडंबुदसंनिभे ॥ ११ ॥ तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ॥ स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मरुतोऽपहरच्छनैः ॥ १२ ॥ स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहतौ ॥ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३ ॥ तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ॥ दृष्ट्वैव शुभसर्वांगीं पवनः काममोहितः

॥ १४ ॥ स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ॥ मन्मथाविष्टसर्वांगो गतात्मा तामनिंदिताम् ॥ १५ ॥ सा तु तत्रैव संभ्रांता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् ॥ एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥१६॥ अंजनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत्ते मनसो भयम् ॥ १७ ॥ मनसाऽस्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि ॥ वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ १८ ॥ महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लंघने प्लवने चैव भविष्यति मया समः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभ ॥ २० ॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने ॥ फलं चेति, जिघृक्षुस्त्वमुत्पत्याभ्युद्गतो दिवम् ॥ २१ ॥ शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे ॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः॥२२॥ त्वामप्युपगतं तूर्णमंतरिक्षं महाकपे॥क्षिप्तमिंद्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा॥२३॥ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ॥ ततोऽभिनामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितम् ॥ २४ ॥ ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गंधवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २५ ॥ संभ्रांताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥ प्रसादयंति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २६ ॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २७ ॥ वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥ सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २८ ॥ स्वच्छंदतश्च मरणं तव स्यादिति वै प्रभो ॥ स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २९ ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥ त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ ३० ॥ वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतम् ॥

दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः कपिराज इवापरः ॥ ३१ ॥ त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रांता प्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥ तदा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निर्मथ्यममृतं याभिस्तदानीं नो महद्बलम् ॥ ३३ ॥ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ॥ सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३४ ॥ तद्विजृंभस्व विक्रांत प्लवतामुत्तमो ह्यसि ॥ त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा हि सर्वा वानरवाहिनी ॥ ॥ ३५ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लंघयस्व महार्णवम् ॥ परा हि सर्वभूतानां हनुमन् या गतिस्तव ॥ ३६ ॥ विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेग विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ॥ ३७ ॥ ततः कपीनामृषभेण चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥ प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ तं दृष्ट्वा जृंभमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ॥ वेगेनापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनूमंतं महाबलम् ॥ २ ॥ प्रहृष्टा विस्मिताश्चापि ते वीक्ष्यंते समंततः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्धत महाबलः ॥ समाविद्ध्य च लांगूलं हर्षाद्बलमुपेयिवान् ॥ ४ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानरपुंगवैः ॥ तेजसा पूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ यथा विजृंभते सिंहो विवृते गिरिगह्वरे ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा संप्रति जृंभते ॥ ६ ॥ अशोभत मुखं तस्य जृंभमाणस्य धीमतः ॥ अंबरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ अभिवाद्य हरीन्वृद्धान्हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अरुजन्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ॥

बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥९॥ तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवनेनास्मि तत्समः ॥ १० ॥ उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखंतमिवांबरम् ॥ मेरुं गिरिमसंगेन परिगंतुं सहस्रशः ॥ ११ ॥ बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ॥ १२ ॥ ममोरुजंघावेगेन भविष्यति समुत्थितः ॥ समुत्थितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम् ॥ वैनतेयमहं शक्तः परिगंतुं सहस्रशः ॥ १४ ॥ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलंतं रश्मिमालिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमहं गंतुं समुत्सहे ॥ १५ ॥ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागंतुमुत्सहे ॥ प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमतिक्रांतुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागराञ्शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥१७ ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः ॥ हरिष्याम्युरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥ १९ ॥ भविष्यति हि मे पंथाः स्वातेः पंथा इवांबरे ॥ चरंतं घोरमाकाशमुत्पतिष्यंतमेव च ॥ २० ॥ द्रक्ष्यंति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः ॥ महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः ॥ २१ ॥ दिवमावृत्य गच्छंतं ग्रसमानमिवांबरम् ॥ विधमिष्यामि जीमूतान्कंपयिष्यामि पर्वतान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥ वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ॥ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलम् ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २३ ॥ निमेषांतरमात्रेण निरालंबनमंबरम् ॥ सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २४ ॥ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरम् ॥ विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन्विक्रमानिव ॥ २५ ॥ बुद्ध्या चाहं प्रप-

स्वामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवंगमाः ॥ २६ ॥ मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ॥ अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २७ ॥ वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २८ ॥ लंकां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जंतममितप्रभम् ॥ २९ ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षंत विस्मिताः ॥ तच्चास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ ३० ॥ उवाच परिसंहृष्टो जांबवान्हरिसत्तमम् ॥ वीर केसरिणः पुत्र वेगवन्मारुतात्मज ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः ॥ तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३२॥ मंगलान्यर्थसिद्ध्यर्थं करिष्यंति समाहिताः ॥ ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥ ३३ ॥ गुरूणां च प्रसादेन संप्लव त्वं महार्णवम् ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ ३४ ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवनानि वनौकसाम् ॥ ततश्च हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५ ॥ (नेयं मम मही वेगं लंघने धारयिष्यति॥) कोऽपि लोके न मे वेगं प्लवने धारयिष्यति ॥ एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥ ३६ ॥ शिखराणि महेंद्रस्य स्थिराणि च महांति च ॥ येषु वेगं गमिष्यामि महेंद्रशिखरेष्वहम् ॥ ३७ ॥ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्पंदशोभिषु ॥ एतानि मम वेगं हि शिखराणि महांति च ॥ ३८ ॥ प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ॥ आरुरोह नगश्रेष्ठं महेंद्रमरिमर्दनः ॥ ३९ ॥ वृतं नानाविधैः पुष्पैर्मृगसेवितशाद्वलम् ॥ लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४० ॥ सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातंगसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१ ॥

बाहुभ्यां
महद्भिरुच्छ्रितः शृंगैर्महेंद्रस्य महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेंद्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥ मुमोच सलिलो-
पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना ॥ ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥ नानागंधर्वमिथुनैः पान-
त्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ वित्रस्तमृगमातंगः प्रकंपितमहाद्रुमः ॥ ४४ ॥ त्यज्यमानमहासानुः सन्निलीनमहोरगः ॥
संसर्गकर्कशैः ॥ उत्पतद्भिर्विहंगैश्च विद्याधरगणैरपि ॥ ४५ ॥ निःश्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैर्धनिःसृतैः ॥ सपताक
शैलशृंगशिलोत्पातस्तदाभूत्स महागिरिः ॥ ४६ ॥ ऋषिभिस्त्राससंभ्रांतैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ॥ सीदन्महति
इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४७ ॥ स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहंता ॥ मनः
कांतारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
समाधाय महानुभावो जगाम लंकां मनसा मनस्वी ॥ ४९ ॥ सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ इति
काव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां किष्किंधाकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ इति
किष्किंधाकांडं समाप्तम् ॥ ४ ॥ अतः परं सुंदरकांडं तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ततो रावण-
नीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः ॥ इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

इति श्रीवा०रामा० किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम्।

अथ श्रीवाल्मीकीयरामा० सुन्दरकाण्डं प्रारभ्यते।

सुन्दरकाण्डम् ५.
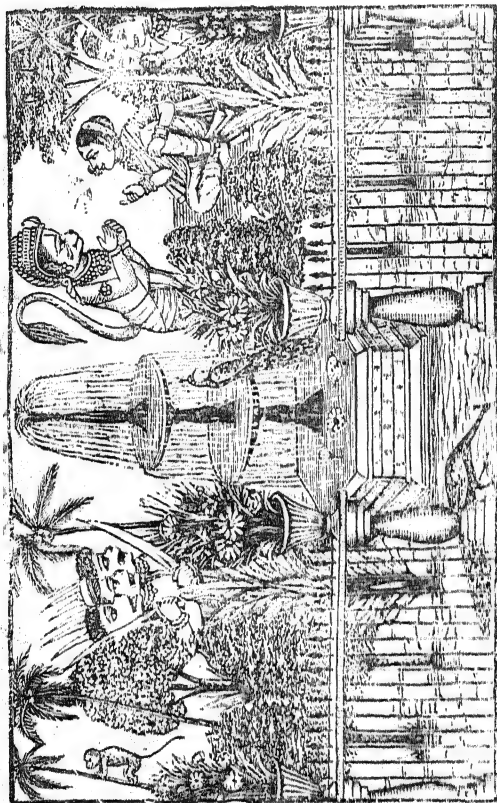
श्रीरामचंद्राय नमः ॥ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः ॥ इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ ॥ १ ॥ दुष्करं निष्प्रतिद्वंद्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ॥ समुदग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाबभौ ॥ २ ॥ अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ॥ धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥ द्विजान्वित्रासयन् धीमानुरसा पादपान्हरन् ॥ मृगांश्च सुबहून्निघ्नन्प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमांजिष्ठपद्मवर्णैः सितासितैः ॥ स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः ॥ यक्षकिन्नरगंधर्वैर्देवकल्पैः सपन्नगैः ॥ ६ ॥ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ॥ तिष्ठन्कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥ स सूर्याय महेंद्राय पवनाय स्वयंभुवे ॥ भूतेभ्यश्चांजलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥ अंजलिं प्राङ्मुखं कुर्वन्पवनायात्मयोनये ॥ ततो हि ववृधे गंतुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥ प्लवगप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः ॥ ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरः सँल्लिलंघयिषुरर्णवम् ॥ बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चाशु मुहूर्तं कपिपीडितः ॥ तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥ तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगंधिना ॥ सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥ तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः ॥ सलिलं संप्रसुस्राव मदमत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥ पीड्यमानस्तु बलिना महेंद्रस्तेन पर्वतः ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास कांचनांजनराजतीः ॥ १५ ॥ मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः ॥ मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजिरिवानलः ॥ १६ ॥ हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ॥ गुहाविष्टानि सत्त्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥१७॥ स महान्सत्त्वसन्नादः शैलपीडानिमित्तजः ॥

पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥ शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ॥ वमंतः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥ तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः ॥ जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥ यानि त्वौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते ॥ विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम् ॥ २१ ॥ भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥२२॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् ॥ पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥ लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च ॥ आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥ कृतकंठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः ॥ विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह ॥ २६ ॥ "दर्शयंतो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ॥ सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षां चक्रुश्च पर्वतम् ॥ १ ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥२॥" एष पर्वतसंकाशो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ तितीर्षति महावेगः समुद्रं वरुणालयम् ॥ २७ ॥ रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ॥ समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ २८ ॥ इति विद्याधरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् ॥ तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ २९ ॥ दुधुवे च स रोमाणि चकंपे चानलोपमः ॥ ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३० ॥ आनुपूर्व्या च वृत्तं तल्लांगूलं लोमभिश्चितम् ॥ उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३१ ॥ तस्य लांगूलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः ॥ ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३२ ॥ बाहू संस्तंभयामास महापरिघसन्निभौ ॥

आससाद कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३३ ॥ संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ॥
तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ॥ रुरोध हृदये
प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३५ ॥ पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुंजरः ॥ निकुच्य कर्णौ हनुमा-
नुत्पतिष्यन्महाबलः ॥ ३६ ॥ वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसन-
विक्रमः ॥ ३७ ॥ गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लंकां रावणपालिताम् ॥ नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लंकायां
जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ यदि वा त्रिदिवे सीतां न
द्रक्ष्यामि कृतश्रमः ॥ ३९ ॥ बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह
सीतया ॥ ४० ॥ आनयिष्यामि वा लंकां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरान्वानरो-
त्तमः ॥ ४१ ॥ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ॥ सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुंजरः ॥
॥ ४२ ॥ समुत्पतति वेगात्तु वेगात्ते नगरोहिणः ॥ संहृत्य विटपान्सर्वान् समुत्पेतुः
समंततः ॥ ४३ ॥ समत्तकोयष्टिभकान्पादपान्पुष्पशालिनः ॥ उद्वहन्नुरुवेगेन जगाम
विमलेंऽबरे ॥ ४४ ॥ ऊरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ॥ प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबंधुमिव
बांधवाः ॥ ४५ ॥ तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ॥ अनुजग्मुर्हनूमंतं सैन्या इव महीपतिम्
॥ ४६ ॥ सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ॥ हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥
सारवंतोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जँल्लवणांभसि ॥ भयादिव महेंद्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ४८ ॥ स नानाकुसुमैः
कीर्णः कपिः सांकुरकोरकैः ॥ शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ४९ ॥ विमुक्तास्तस्य वेगेन

मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ॥ व्यवशीर्यंत सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५० ॥ लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ॥ द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥५१॥ पुष्पौघेण सुगंधेन नानावर्णेन वानरः॥ बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५२ ॥ तस्य वेगसमुद्धूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवांबरम् ॥ ५३ ॥ तस्यांबरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ ॥ पर्वताग्राद्विनिष्क्रांतौ पंचास्याविव पन्नगौ ॥ ५४ ॥ पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् ॥ पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५५ ॥ तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ॥ नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५६ ॥ पिंगे पिंगाक्षमुख्यस्य बृहती परिमंडले ॥ चक्षुषी संप्रकाशेते चंद्रसूर्याविव स्थितौ ॥ ५७ ॥ मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ ॥ संध्यया समभिस्पृष्टं यथा स्यात्सूर्यमंडलम् ॥ ५८ ॥ लांगूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते ॥ अंबरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम् ॥ ५९ ॥ लांगूलचक्रो हनुमाञ्छुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः ॥ व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६० ॥ स्फिग्देशेनातिताम्रेण रराज स महाकपिः ॥ महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६१ ॥ तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम् ॥ कक्षांतरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६२ ॥ खे यथा निपतत्युल्का उत्तरांताद्विनिःसृता ॥ दृश्यते सानुबंधा च तथा स कपिकुंजरः ॥ ६३ ॥ पतत्पतंगसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ॥ प्रवृद्ध इव मातंगः कक्ष्यया वध्यमानया ॥ ६४ ॥ उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया ॥ सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६५ ॥ यंयं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ॥ स तु तस्यांगवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६६ ॥ सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणा ॥ अभिघ्नंस्तु महा-

वेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ६७ ॥ कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निर्गतः ॥ सागरं भीमनिर्ह्रादं कंपयामासतुर्भृशम् ॥ ६८ ॥ विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहंति लवणांभसि ॥ पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ६९ ॥ मेरुमंदरसंकाशानुद्गतान्सुमहार्णवे ॥ अत्यक्रामन्महावेगस्तरंगान् गणयन्निव ॥ ७० ॥ तस्य वेगसमुद्घुष्टं जलं सजलदं तदा ॥ अंबरस्थं विबभ्राजे शरदभ्रमिवाततम् ॥ ७१ ॥ तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यंते विवृतास्तदा ॥ वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७२ ॥ क्रममाणं समीक्ष्याथ भुजगाः सागरंगमाः ॥ व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ॥ ७३ ॥ दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराऽभवत् ॥ ७४ ॥ श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ॥ तस्य सा शुशुभे छाया पतिता लवणांभसि ॥ ७५ ॥ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ॥ वायुमार्गो निरालंबे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७६ ॥ येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुंजरः ॥ तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ७७ ॥ आपाते पक्षिसंघानां पक्षिराज इव व्रजन् ॥ हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा॥७८॥पांडुरारुणवर्णानि नीलमंजिष्ठकानि च॥कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे॥७९॥प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चंद्रमा इव दृश्यते॥८०॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा॥ववृपुस्तत्र पुष्पाणि देवगंधर्वदानवाः॥८१॥तताप न हि तं सूर्यः प्लवंतं वानरेश्वरम् ॥ सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८२ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा ॥ जगुश्च देवगंधर्वाः प्रशंसंतो वनौकसम् ॥ ८३ ॥ नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विविधानि च ॥ प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८४ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ॥

इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिंतयामास सागरः ॥ ८५ ॥ साहाय्यं वानरेंद्रस्य यदि नाहं हनूमतः ॥ करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८६ ॥ अहमिक्ष्वाकुनाथेन सागरेण विवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुसचिवश्चायं तन्नार्हत्यवसादितुम् ॥ ८७ ॥ तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ॥ शेषं च मयि विश्रांतः सुखी सोऽतितरिष्यति ॥ ८८ ॥ इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमंभसि ॥ हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ८९ ॥ त्वमिहासुरसंघानां देवराज्ञा महात्मना ॥ पातालनिलयानां हि परिघः सन्निवेशितः ॥ ९० ॥ त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् ॥ पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९१ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम् ॥ तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९२ ॥ स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् ॥ हनूमान्रामकार्यार्थी भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ श्रमं च प्लवगेंद्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥ हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणांभसः ॥ उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतावृतः ॥ ९४ ॥ स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्युच्छ्रितस्तदा ॥ यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ ९५ ॥ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः ॥ दर्शयामास शृंगाणि सागरेण नियोजितः ॥ ९६ ॥ शातकुंभमयैः शृंगैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवांबरम् ॥ ९७ ॥ तस्य जांबूनदैः शृंगैः पर्वतस्य समुत्थितैः ॥ आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्कांचनप्रभम् ॥ ९८ ॥ जातरूपमयैः शृंगैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्गिरिसत्तमः ॥९९ ॥ समुत्थितमसंगेन हनूमानग्रतः स्थितम्॥ मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥१०० ॥ स तमु-

च्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः ॥ उरसा पातयामास जीमूतमिव :मारुतः ॥ १०१ ॥ स तदासा-
दितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं जहर्ष च ननाद च ॥ १०२ ॥ तमाकाशगतं
वीरमाकाशे समुपस्थितः ॥ प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥ १०३ ॥ मानुषं धारय-
न्रूपमात्मनः शिखरे स्थितः ॥ दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ १०४ ॥ निपत्य मम
श्रृंगेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम् ॥ राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः ॥ १०५ ॥ स त्वां राम-
हिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ १०६ ॥ सोऽयं त्वत्प्रति-
कारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ १०७ ॥ योजनानां शतं
चापि कपिरेष खमाप्लुतः ॥ तव सानुषु विश्रांतः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ १०८ ॥ तिष्ठ त्वं हरि-
शार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ तदिदं गंधवत्स्वादु कंदमूलफलं बहु ॥ १०९ ॥ तदास्वाद्य हरि-
श्रेष्ठ विश्रांतोऽथ गमिष्यसि ॥ अस्माकमपि संबंधः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै ॥ प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु
महागुणपरिग्रहः ॥ ११० ॥ वेगवंतः प्लवंतो ये प्लवगा मारुतात्मज ॥ तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं
कपिकुंजर ॥ १११ ॥ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ॥ धर्मं जिज्ञासमानेन
किं पुनर्यादृशो भवान् ॥ ११२ ॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ॥ पुत्रस्तस्यैव
वेगेन सदृशः कपिकुंजर ॥ ११३ ॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ॥
तस्मात्त्वं पूजनीयो मे श्रृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ ११४ ॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन्
॥ तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ॥ ११५ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः

सहर्षिभिः ॥ भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशंकया ॥ ११६ ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥ ११७ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ॥ ततोऽहं सहसाक्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥११८॥ अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ॥ गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ ११९ ॥ ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारुते ॥ त्वया ममैष संबंधः कपिमुख्य महागुणः ॥ १२० ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ॥ प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते ॥ १२१ ॥ श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम ॥ प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ॥ १२२ ॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ १२३ ॥ त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहांतरा ॥१२४॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुंगवः ॥ जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान् प्रहसन्निव ॥ १२५ ॥ स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनंदितः ॥ १२६ ॥ अथोर्ध्वं दूरमाप्लुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ॥ पितुः पंथानमासाद्य जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १२७ ॥ भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ॥ वायुसूनुर्निरालंबो जगाम कपिकुंजरः ॥ १२८ ॥ तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १२९ ॥ देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ॥ कांचनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३० ॥ उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गदम् ॥ सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३१ ॥ हिरण्यनाभ शैलेंद्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् ॥ अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥

॥ १३२ ॥ साह्यं कृतं ते सुमहद्विश्रांतस्य हनूमतः ॥ क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥१३३॥
रामस्यैष हितायैव याति दाशरथेः कपिः ॥ सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया
॥ १३४ ॥ स तत्प्रहर्षमलभद्विपुलं पर्वतोत्तमः ॥ देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १३५ ॥
स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ॥ हनुमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १३६ ॥
ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम्
॥ १३७ ॥ अयं वातात्मजः श्रीमान्प्लवते सागरोपरि ॥ हनूमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥१३८॥
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ॥ दंष्ट्राकरालं पिंगाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभःस्पृशम् ॥ १३९॥ बलमि-
च्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ॥ त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४० ॥ एवमुक्ता
तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता ॥ समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४१ ॥ विकृतं च विरूपं च
सर्वस्य च भयावहम् ॥ प्लवमानं हनूमंतमावृत्येदमुवाच ह ॥१४२॥ मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभः ॥
अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥१४३॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ व्यादाय
वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ १४४ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत् ॥ रामो दाशर-
थिर्नाम प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १४५ ॥ अस्य कार्यवि-
षक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १४६ ॥ तस्याः सकाशं
दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि ॥ १४७ ॥ अथवा मैथिलीं
दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १४८ ॥ एवमुक्ता हनुमता

सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥१४९॥संप्रयांतं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ बलं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनूमतः ॥ १५० ॥ निविश्य वदनं मेऽद्य गंतव्यं वानरोत्तम ॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ १५१ ॥ व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुंगवः ॥ १५२ ॥ अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसि ॥ इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायताम् ॥ १५३ ॥ दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत्तदा ॥ चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ १५४ ॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् ॥ दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् ॥ १५५ ॥ "तद्दृष्ट्वा मेघसंकाशं विंशद्योजनमायतम् ॥ हनुमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ बभूव हनुमान् वीरः पंचाशद्योजनोच्छ्रितः॥चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ तदैव हनुमान्वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रमशीतियोजनोच्छ्रितम् ॥ हनूमाननलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ "स संक्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान्बभूवांगुष्ठमात्रकः ॥ १५६ ॥ सोऽभिपद्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाबलः ॥ अंतरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५७ ॥ प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते ॥ गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १५८ ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चंद्रं राहुमुखादिव ॥ अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १५९ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६० तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ साधुसाध्विति भूतानि प्रशशंसु-

स्तदा हरिम् ॥ १६१ ॥ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ॥ जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६२ ॥ सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ॥ चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६३ ॥ सिंहकुंजरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥ विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १६४ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैः पावकैरिव शोभिते ॥ कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरधिष्ठिते ॥ १६५ ॥ वहता हव्यमत्यंतं सेविते चित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचंद्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६६ ॥ महर्षिगणगंधर्वनागयक्षसमाकुले ॥ विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६७ ॥ देवराजगजाक्रांते चंद्रसूर्यपथे शिवे ॥ विताने जीवलोकस्य विमले ब्रह्मनिर्मिते ॥ १६८ ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते ॥ जगाम वायुमार्गे च गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १६९ ॥ हनुमान्मेघजालानि प्राकर्षन्मारुतो यथा ॥ कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ १७० ॥ कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनःपुनः ॥ १७१ ॥ प्रावृषींदुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तथा ॥ प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १७२ ॥ भेजेऽवरं निरालंबं पक्षयुक्त इवाद्रिराट् ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ १७३ ॥ मनसा चिंतयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ १७४ ॥ इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ इति संचिंत्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥ १७५ ॥ छायायां गृह्यमाणायां चिंतयामास वानरः ॥ समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पंगूकृतपराक्रमः ॥ १७६ ॥ प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ॥ १७७ ॥ ददर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणांभसि ॥ तद्दृष्ट्वा चिंतयामास मारुतिर्वि-

हाननाम्॥१७८॥कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम्॥छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः॥१७९॥
स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥ व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः॥ १८० ॥तस्य सा
कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः ॥ वक्त्रं प्रसारयामास पातालांबरसन्निभम् ॥ १८१ ॥ घनराजीव गर्जंती
वानरं समभिद्रवत् ॥ स ददर्श ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम् ॥ १८२ ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि
च महाकपिः ॥ स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ १८३ ॥ संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात
महाकपिः ॥ आस्ये तस्या निमज्जंतं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ १८४ ॥ ग्रस्यमानं यथा चंद्रं पूर्णं पर्वणि
राहुणा ॥ ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ १८५ ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः ॥
तां तु दिष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ॥ १८६ ॥ कपिप्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवान् ॥
हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुरांभसि ॥ स्वयंभुवैव हनुमान् सृष्टस्तस्या निपातने ॥ १८७ ॥ तां हतां
वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ॥ भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १८८ ॥ भीममद्य
कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ॥ साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर ॥ १८९ ॥ यस्य त्वेतानि चत्वारि
वानरेंद्र यथा तव॥ धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति ॥ १९० ॥ स तैः संपूजितः पूज्यः प्रतिपन्न-
प्रयोजनैः ॥ जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९१॥ प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः परिलोक-
यन् ॥ योजनानां शतस्यांते वनराजीं ददर्श सः ॥ १९२ ॥ ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ॥ द्वीपं
शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९३ ॥ सागरं सागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् ॥ सागरस्य च
पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयत् ॥ १९४ ॥ स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ॥ निरुंधंतामि-

वाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ १९५ ॥ कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ॥ मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महामतिः ॥ १९६ ॥ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९७ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनूमान्प्रकृतौ स्थितः ॥ त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९८ ॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ॥ परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९९ ॥ ततः स लंबस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ॥ सकेतकोद्दालकनारिकेले महाभ्रकूटप्रतिमो महात्मा ॥ २०० ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लंकां गिरिवर्यमूर्ध्नि ॥ कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २०१ ॥ स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ॥ निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लंकाममरावतीमिव ॥ २०२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां सुंदरकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ॥ त्रिकूटस्य तटे लंकां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ॥ अभिवृष्टस्ततस्तत्र बभौ पुष्पमयो हरिः ॥ २ ॥ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः ॥ अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ॥ किं पुनः सागरस्यांतं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥ स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः ॥ जगाम वेगवाँल्लंकां लंघयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥ शाद्वलानि च नीलानि गंधवंति वनानि च ॥ मधुमंति च मध्येन जगाम नगवंति च ॥ ६ ॥ शैलांश्च तरुसंछन्ना-न्वनराजीश्च पुष्पिताः ॥ अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान्प्लवगर्षभः ॥ ७ ॥ स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्यु-

पवनानि च ॥ स नगाग्रे स्थितां लंकां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥ सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ॥ प्रियालान्मुचुलिंदांश्च कुटजान्केतकानपि ॥ ९ ॥ प्रियंगून्गंधपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा ॥ असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥ पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि ॥ पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥ हंसकारंडवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलावृताः ॥ आक्रीडान्विविधान्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥ संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ॥ उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुंजरः ॥ १३ ॥ समासाद्य च लक्ष्मीवाँल्लंकां रावणपालिताम् ॥ परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥ सीतापहरणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् ॥ समंताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्वभिः ॥ १५ ॥ कांचनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ॥ गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदांबुदसन्निभैः ॥१६॥ पांडुराभिः प्रतोलीभी रुच्याभिरभिसंवृताम् ॥ अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥ तोरणैः कांचनैर्दिव्यैर्लतापंक्तिविराजितैः ॥ ददर्श हनुमाँल्लंकां देवो देवपुरीमिव ॥ १८ ॥ गिरिमूर्ध्नि स्थितां लंकां पांडुरैर्भवनैः शुभैः ॥ ददर्श स कपिः श्रीमान्पुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥ पालितां राक्षसेंद्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २० ॥ वप्रप्राकारजघनां विपुलांबुवनांबराम् ॥ शतघ्नीशूलकेशांतामट्टालकावतंसकाम् ॥ २१ ॥ मनसेव कृतां लंकां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ द्वारमुत्तरमासाद्य चिंतयामास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासनिलयप्रख्यमालिखंतमिवांबरम् ॥ ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव ॥ (अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥ दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ १ ॥ रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशी-

विषैरिव ॥) तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ॥ रावणं च रिपुं घोरं चिंतयामास वानरः ॥ ॥ २४ ॥ आगत्यापीह हरयो भविष्यंति निरर्थकाः ॥ नहि युद्धेन वै लंका शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥ इमां त्वविषमां लंकां दुर्गां रावणपालिताम् ॥ प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥ अवकाशो न साम्नस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ॥ न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥ चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम् ॥ वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ २८ ॥ यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा ॥ तत्रैव चिंतयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ २९ ॥ ततः स चिंतयायास मुहूर्तं कपिकुंजरः ॥ गिरेः शृंगे स्थितस्तस्मिन्रामस्याभ्युदयं ततः ॥ ३० ॥ अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ॥ प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥ महौजसो महावीर्या बलवंतश्च राक्षसाः ॥ वंचनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३२ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लंका पुरी मया ॥ प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ हनुमांश्चिंतयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ अदृष्टो राक्षसेंद्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३५ ॥ न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ॥ एकामेव तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विनश्यंति देशकालविरोधिताः ॥ विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थांतरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ॥ घातयंतीह कार्याणि दूताः पंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ॥ लंघनं च समुद्रस्य कथं नु न भवेद्वृथा ॥ ३९ ॥ मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ॥ भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थ-

मिच्छतः ॥ ४० ॥ नहि शक्यं कचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ॥ अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केन-चित् ॥ ४१ ॥ वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ॥ नह्यत्राविदितं किंचिद्रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ॥ ४२ ॥ इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति ॥ ४३ ॥ तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ॥ लंकामभिपातिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४४ ॥ रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ॥ प्रविश्य च वनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४५ ॥ इति निश्चित्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः ॥ आचकांक्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४६ ॥ सूर्ये चास्तंगते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः ॥ वृकदंशकमात्रोऽथ बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्यवान् ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम् ॥ ४८ ॥ प्रासादमालावितताां स्तंभैः कांचनसन्निभैः ॥ शातकुंभनिभैर्जालैर्गंधर्वनगरोपमाम् ॥ ४९ ॥ सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् ॥ स्थलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ (वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः) ॥ तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५० ॥ कांचनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ॥ लंकामुद्द्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५१ ॥ अचिंत्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लंकां महाकपिः ॥ आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५२ ॥ स पांडुराविद्धविमानमालिनीं महार्हजांबूनदजाल-तोरणाम् ॥ यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः सुपालिताम् ॥ ५३ ॥ चंद्रोऽपि साचिव्य-मिवास्य कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ॥ ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकानुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ॥ ५४ ॥ शंखप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ॥ ददर्श चंद्रं स कपिप्रवीरः पोप्लूयमानं

सरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ स लंबशिखरे लंबे लंबतोयदसन्निभे ॥ सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ निशि लंकां महासत्त्वो विवेश कपिकुंजरः ॥ रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥ शारदांबुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ॥ सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥ सुपुष्टबलसंपुष्टां यथैव विटपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्यूहां पांडुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥ भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ॥ तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्गणनिषेविताम् ॥ ५ ॥ चंडमारुतनिर्ह्रादां यथा चाप्यमरावतीम्॥ शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम्॥६॥किंकिणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम्॥ आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥७॥ विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ जांबूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ॥८॥ मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः॥तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपांडुरैः॥९॥ वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकांतरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौंचबर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः ॥ तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम् ॥ ११ ॥ वस्वोकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरीं ततः ॥ खमिवोत्पतितां लंकां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२ ॥ तां समीक्ष्य पुरीं लंकां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ॥ अनुत्तमामृद्धिमतीं चिंतयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् ॥ रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः ॥१४॥ कुमुदांगदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः॥ प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥ विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ॥ ऋक्षस्य कपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥ समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्य च

विक्रांतमभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७ ॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसिकाम् ॥ यंत्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥ तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महाग्रहैः ॥ नगरीं राक्षसेंद्रस्य स ददर्श महाकपिः ॥ १९ ॥ अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशंतं महाकपिम् ॥ नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लंका रावणपालिता ॥ स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥ पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत ॥ मुंचमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ॥ कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरंति ते ॥ २३ ॥ न शक्यं खल्वियं लंका प्रवेष्टुं वानर त्वया ॥ रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समंततः ॥२४॥ अथ तामब्रवीद्वीरो हनुमानग्रतः स्थिताम् ॥ कथयिष्यामि तत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे ॥ २५॥ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे॥ किमर्थं चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लंका सा कामरूपिणी ॥ उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ॥ आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥ न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् ॥ अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥ अहं हि नगरी लंका स्वयमेव प्लवंगम ॥ सर्वतः परिरक्षामि अतस्ते कथितं मया ॥ ३० ॥ लंकाया वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥ स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुंगवः ॥ आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान्प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यामि नगरीं लंकां साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीह लंकायाः काननानि च ॥ सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लंका सा कामरूपिणी ॥ भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ॥ न शक्यं ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥३६॥ ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ॥ दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७ ॥ ततः कृत्वा महानादं सा वै लंका भयंकरम् ॥ तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥ ततः स हरिशार्दूलो लंकया ताडितो भृशम् ॥ ननाद सुमहानादं वीर्यवान्मारुतात्मजः ॥ ३९ ॥ ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ॥ मुष्टिनाऽभिजघानैनां हनूमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥ स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ॥ सा तु तेन प्रहारेण विह्वलांगी निशाचरी ॥ पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥४१॥ ततस्तु हनुमान्वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ॥ कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम् ॥ ४२ ॥ ततो वै भृशमुद्विग्ना लंका सा गद्गदाक्षरम् ॥ उवाचागर्वितं वाक्यं हनूमंतं प्लवंगमम् ॥ ४३ ॥ प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम ॥ समये सौम्य तिष्ठंति सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ ४४ ॥ अहं तु नगरी लंका स्वयमेव प्लवंगम ॥ निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४५ ॥ इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवंत्या वै हरीश्वर ॥ स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४६ ॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् ॥ तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४७ ॥ स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ॥ स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥ सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ॥ रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ४९ ॥ तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ॥ विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वांछसि ॥ ५० ॥ प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षस-

मुख्यपालिताम् ॥ यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० सुं० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ सा निर्जित्य पुरीं लंकां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम् ॥ विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः ॥ १ ॥ अद्वारेण महावीर्यः प्राकारमवपुप्लुवे ॥ निशि लंकां महासत्त्वो विवेश कपिकुंजरः ॥ २ ॥ प्रविश्य नगरीं लंकां कपिराजहितंकरः ॥ चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ ३ ॥ प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ॥ स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ४ ॥ ततस्तु तां पुरीं लंकां रम्यामभिययौ कपिः ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्कृतैः ॥ ५ ॥ वज्रांकुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥ गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवांबुदैः ॥ ६ ॥ प्रजज्वाल तदा लंका रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वास्तिकसंस्थितैः ॥ ७ ॥ वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः ॥ तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ ८ ॥ राघवार्थे चरञ्श्रीमान्ददर्श च ननंद च ॥ भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श कपिकुंजरः ॥ ९ ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थाने स्वरभूषितम् ॥ १० ॥ स्त्रीणां मदनविद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ शुश्राव कांचीनिनदं नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ ११ ॥ सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम् ॥ आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः ॥ १२ ॥ शुश्राव जपतां तत्र मंत्रान्रक्षोगृहेषु वै ॥ स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः ॥ १३ ॥ रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि ॥ राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्बहून् ॥ दीक्षिताञ्ज-

टिलान्मुंडान्गोऽजिनांबरवाससः ॥ १५ ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुंडायुधांस्तथा ॥ कूटमुद्गरपाणींश्च चंडायुधधरानपि ॥ १६ ॥ एकाक्षानेककर्णांश्च चलदेकपयोधरान् ॥ करालान्भुग्नवक्त्रांश्च विकटान्वामनांस्तथा ॥ १७ ॥ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ १८ ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् ॥ १९ ॥ विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥ ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ २० ॥ शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २१ ॥ स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ नानावेषसमायुक्तान्यथा स्वैरचरान्बहून् ॥ २२ ॥ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः ॥ २३ ॥ रक्षोऽधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शांतःपुराग्रतः ॥ स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥ राक्षसेंद्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥ पुंडरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम् ॥ २५ ॥ प्राकारावृतमत्यंतं ददर्श स महाकपिः ॥ त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ २६ ॥ वाजिह्रेषितसंघुष्टमद्भुतैश्च हयैस्तथा ॥ रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः ॥ २७ ॥ वारणैश्च चतुर्दंतैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ २८ ॥ रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ॥ राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ २९ ॥ सहेमजांबूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितांतम् ॥ परार्ध्यकालागुरुचंदनार्हं स रावणांतःपुरमाविवेश ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ततः स मध्यंगतमंशुमंतं

ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमंतम् ॥ ददर्श धीमान्भुवि भानुमंतं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमंतम् ॥ १ ॥ लोकस्य पापानि विनाशयंतं महोदधिं चापि समेधयंतम् ॥ भूतानि सर्वाणि विराजयंतं ददर्श शीतांशुमथाभियांतम् ॥ २ ॥ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मंदरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ॥ तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ हंसो यथा राजतपंजरस्थः सिंहो यथा मंदरकंदरस्थः ॥ वीरो यथा गर्वितकुंजरस्थश्चंद्रोऽपि बभ्राज तथांबरस्थः ॥ ४ ॥ स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृंगो महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृंगः ॥ हस्तीव जांबूनदबद्धशृंगो विभाति चंद्रः परिपूर्णशृंगः ॥ ५ ॥ विनष्टशीतांबुतुषारपंको महाग्रहग्राहविनष्टपंकः ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलांको रराज चंद्रो भगवाञ्छशांकः ॥ ६ ॥ शिलातलं प्राप्य यथा मृगेंद्रो महारणं प्राप्य यथा गजेंद्रः ॥ राज्यं समासाद्य यथा नरेंद्रस्तथाप्रकाशो विरराज चंद्रः ॥ ७ ॥ प्रकाशचंद्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षः पिशिताशदोषः ॥ रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपंति नार्यः पतिभिः सुवृत्ताः ॥ नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ॥ वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः कुलानि ॥ १० ॥ परस्परं च त्रिक्षमाक्षिपंति भुजांश्च पीनानधिविक्षिपंति ॥ मत्तप्रलापानधिविक्षिपंति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपंति ॥ ११ ॥ रक्षांसि वृक्षांसि च विक्षिपंति गात्राणि कांतासु च विक्षिपंति ॥ रूपाणि चित्राणि च विक्षिपंति दृढानि चापानि च विक्षिपंति ॥ १२ ॥ ददर्श कांताश्च समालभंत्यस्तथा परास्तत्र पुनः स्वपंत्यः ॥ सुरूपवक्त्राश्च तथा हसंत्यः क्रुद्धाः परा-

श्चापि विनिःश्वसंत्यः ॥ १३ ॥ महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ॥ रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजंगैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान्रुचिराभिधानान्संश्रद्दधानाञ्जगतः प्रधानान् ॥ नानाविधानान्रुचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥ ननंद दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् ॥ विद्योतमानान्स च तान्सुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥ ततो वरार्हाः स विशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ॥ प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुस्वभावाः ॥१७॥ स्त्रियो ज्वलंतीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः ॥ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढाः यथा विहंगा विहगोपगूढाः ॥१८॥ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियांके सुसुखोपविष्टाः ॥भर्तुः परा धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनोपविष्टाः ॥१९॥ अप्रावृताः कांचनराजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः ॥ पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कांतप्रहीणा रुचिरांगवर्णाः ॥२०॥ततः प्रियान्प्राप्य मनोऽभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः सुमनोऽभिरामाः ॥गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥ चंद्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला वक्राः सुपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः ॥ विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥ नत्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ॥ लतां प्रफुल्लामिव साधु जातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् ॥ २३ ॥ सनातने वर्त्मनि संनिविष्टां रामेक्षणां तां मदनाभिविष्टाम् ॥ भर्तुर्मनःश्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णार्दितां सानुसृतास्रकंठीं पुरावरार्होत्तमनिष्ककंठीम् ॥ सुजातपक्ष्मामभिरक्तकंठीं वने प्रवृत्तामिव नीलकंठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तरेखामिव चंद्रलेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ॥ क्षत-

प्ररूढामिव वर्णरेखां वायुप्रभुग्नामिव हेमरेखाम् ॥ २६ ॥ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ॥ बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य प्लवंगमो मंद इवाचिरस्य ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ स निकामं विमानेषु विचरन्कामरूपधृक् ॥ विचचार कपिर्लंकां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससाद च लक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम् ॥ समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुंजरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषणैः ॥ विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरावृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ॥ उपास्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यंदनयायिभिः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दांतकांचनराजतैः ॥ घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितै रथैः ॥ ६ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभूषितम् ॥ महारथसमावापं महारथमहासनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समंततः ॥ ८ ॥ विनीतैरंतपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ॥ मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समंततः ॥ ९ ॥ मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्च वरचंदनैः ॥ महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥ भेरीमृदंगाभिरुतं शंखघोषविनादितम् ॥ नित्यार्चितं पर्वसु तं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥ समुद्रमिव गंभीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ॥ महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥ १३ ॥ महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४ ॥ लंकाभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ॥ चचार हनुमांस्तत्र

रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥ गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः ॥ वीक्षमाणोऽप्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ अथ मेघप्रतीकाशं कुंभकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥ महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि ॥ विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥ १९ ॥ बहुदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ शुकस्य च महावेगः सारणस्य च धीमतः ॥ २० ॥ तथा चेंद्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ जंबुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः ॥ २१ ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ २२ ॥ धूम्राक्षस्याथ संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥ शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च ॥ ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः ॥ विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥ करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ प्लवमानः क्रमेणैव हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ तेषुतेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥ तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समंततः ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥ २९ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ रक्ताञ्श्वेतान्सितांश्चापि हरींश्चापि महाजवान् ॥ ३१ ॥

कुलीनान्रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् ॥ शिक्षितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ ३२ ॥ निहंतॄन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ ३३ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ सहस्रं वाहिनीस्तत्र जांबूनदपरिष्कृताः ॥ ३४ ॥ हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ददर्श राक्षसेंद्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः ॥ लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानि च ॥ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ३७ ॥ ददर्श राक्षसेंद्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ स मंदरसमप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ३८ ॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ अनंतरत्ननिचयं निधिजालं समंततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मांगं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ॥ विरराज च तद्वेश्म रश्मिवानिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥ जांबूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ॥ भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ॥ मनोरममसंबाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४२ ॥ नूपुराणां च घोषेण कांचीनां निस्वनेन च ॥ मृदंगतलनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४३ ॥ प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ॥ यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युद्विनद्धं सविहंगजालम् ॥ १ ॥ निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशंखायुधचापशालाः ॥ मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चंद्रशालाः ॥ २ ॥ गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि

सुपूजितानि ॥ सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥ तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ॥ महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लंकाधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥ ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं कांचनचारुरूपम् ॥ रक्षोऽधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ॥ नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरंभोधरमर्च्यमानम् ॥ हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचंद्रचित्रम् ॥ ददर्श युक्तीकृतचारुमेघचित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥ मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ॥ वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानि वेश्मानि च पांडुराणि तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः ॥ पुनश्च पद्मानि सकेसराणि वनानि चित्राणि सरोवराणि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विघूर्णमानम् ॥ वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥ कृताश्च वैदूर्यमया विहंगा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहंगाः ॥ चित्राश्च नानावसुभिर्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभांगाः ॥ १२ ॥ प्रवालजांबूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ॥ कामस्य साक्षादिव भांति पक्षाः कृता विहंगाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ॥ बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥ इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभमानं सविस्मयो नगमिव चारुकंदरम् ॥ पुनश्च तत्परमसुगांधि सुंदरं हिमात्यये नगमिव चारुकंदरम् ॥ १५ ॥ ततः सतां कपिरभिपत्य पूजितां

चरन्पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ॥ अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ॥ अपश्यतोऽभवद्तिदुःखितं मनः सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० सुं० सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो महद्विमानं मणिरत्नचित्रितम् ॥ प्रतप्तजांबूनदजालकृत्रिमं ददर्श धीमान्पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ॥ दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्थलक्ष्म तत् ॥ २ ॥ न तत्र किंचिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्न महार्घरत्नवत् ॥ न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥ तपः समाधानपराक्रमार्जितं मनः समाधानविचारचारिणम् ॥ अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ॥ ४ ॥ मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरासदं मारुततुल्यगामिनम् ॥ महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥ विशेषमालंव्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं वहुकूटमंडितम् ॥ मनोऽभिरामं शरदिंदुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६ ॥ वहंति यत्कुंडलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ॥ विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥ वसंतपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसंतमासादपि चारुदर्शनम् ॥ सपुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् ॥ ददर्श भवनश्रेष्ठं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ॥ १ ॥ अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् ॥ भवनं राक्षसेंद्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥ मार्गमाणस्तु

वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ॥ सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमं राक्षसावासं हनूमानवलोकयन् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ॥ परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥ राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ॥ आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिंगिलझषाकुलम् ॥ वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चंद्रे हरिवाहने ॥ सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् ॥ बहुनिर्यूहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः ॥ ॥ १० ॥ ब्रह्मणोऽर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ॥ विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥११॥ परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ॥ कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वराहिरण्मयैः ॥ सुकृतै राजितं स्तंभैः प्रदीप्तामिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमंदरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवांबरम् ॥कूटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥१४॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा ॥ हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं कांचनैः स्फाटिकैरपि ॥ इंद्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ॥ निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥ चंदनेन च रक्तेन पतनीयनिभेन च ॥ सुपुण्यगंधिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ॥ तत्रस्थः सर्वतो गंधं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ॥ १९ ॥ दिव्यं संमूर्छितं जिघ्रन्रूपवंतमिवानिलम् ॥ स गंधस्तं महासत्त्वं बंधुर्बंधुमिवोत्त-

मम् ॥ २० ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ॥ ॥ २१ ॥ रावणस्य महाकांतां कांतामिव वरस्त्रियम् ॥ मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ॥२२॥ स्फाटिकैरावृततलां दंतांतरितरूपिकाम् ॥ मुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ २३ ॥ विभूषितां मणिस्तंभैः सुबहुस्तंभभूषिताम् ॥ समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समंतात्सुविभूषितैः ॥ २४ ॥ स्तंभैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणांकया ॥ २५ ॥ पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहशालिनीम् ॥ नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगंधाधिवासिताम् ॥ २६ ॥ परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोऽधिपनिषेविताम् ॥ धूम्रामगुरुधूपेन विमलां हंसपांडुराम् ॥ २७ ॥ पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ मनसो मोदजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ २८ ॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थैस्तु पंच पंचभिरुत्तमैः ॥ २९ ॥ तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ॥ स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिंद्रस्यापि पुरी भवेत् ॥ ३० ॥ सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीपांस्तत्र कांचनान् ॥ धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥ दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ॥ अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णांबरस्रजम् ॥ सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रसुप्तं बलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दांतरभूषितम् ॥ निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥ तासां संवृत्तदांतानि मीलिताक्षाणि मारुतिः ॥ अपश्यत्पद्मगंधीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ॥ पुनः

संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥ इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ॥ अंबुजानीव फुल्लानि प्रार्थयंति पुनःपुनः ॥ ३९ ॥ इति वाऽमन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ॥ मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ॥ शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥ स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिभिरिव संवृतः ॥४२॥ याश्च्यवंतेऽबराात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ॥ इमास्ताः संगताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् ॥ प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम्॥४४॥ व्यावृत्तकचपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः॥पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतसः॥४५॥ व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रांतनूपुराः ॥ पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥४६॥ मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रस्रस्तवाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ अकुंडलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥ चंद्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुद्गताः ॥ हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च वैदूर्याः कादंबा इव पक्षिणः ॥ हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारंडवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥ किंकिणीजालसंकाशास्ता हेमविपुलांबुजाः ॥ भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५२ ॥ मृदुष्वंगेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः ॥ बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकांताश्च कासांचिन्मुखमारुतकंपिताः ॥ उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयंते पुनःपुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका इवोद्धूताः पत्नी-

नां रुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुंडलानि शुभा-
र्चिषाम् ॥ मुखमारुतसंकंपैर्मंदंमंदं च योषिताम् ॥ ५६ ॥ शर्करासवगंधः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः॥
तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥ रावणाननशंकाश्च काश्चिद्रावणयोषितः ॥ मुखा-
नि स्वसपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनःपुनः ॥ ५८ ॥ अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ॥ अस्व-
तंत्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥ बाहू उपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषिताः ॥ अंशुकानि
च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित्पुनर्भुजम् ॥
अपरा त्वंकमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचौ॥६१॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ॥ परस्परनिवि-
ष्टांग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योन्यस्यांगसंस्पर्शात्प्रीयमाणाः सुमध्यमाः ॥ एकीकृतभुजाः
सर्वाः सुषुपुस्तत्र योषितः ॥ ६३ ॥ अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा ॥ मालेव ग्रथिता
सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥ लताना माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ॥ अन्योन्यमालाग्रथि-
तं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥ प्रतिवेष्टितसुस्कंधमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं
रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥ उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ॥ विवेकं शक्यमाधातुं भूषणां-
गांबरस्रजाम् ॥ ६७ ॥ रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ॥ ज्वलंतः कांचना दीपाः प्रेक्षंतो
निमिषा इव ॥ ६८ ॥ राजर्षिविप्रदैत्यानां गंधर्वाणां च योषितः ॥ रक्षसां चाभवन्कन्यास्तस्य कामव-
शं गताः ॥ ६९ ॥ युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः ॥ समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चि-
दागताः ॥७०॥ न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ॥ नचान्यकामापि नचान्य-

पूर्वां विना वरार्हां जनकात्मजां तु ॥ ७१ ॥ नचाकुलीना नच हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचार-युक्ता ॥ भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा नचापि कांतस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ॥ इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥७३ ॥ पुनश्च सोऽचिंतयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥ अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लंकेश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥ दांतकांचनचित्रांगैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥ तस्य चैकतमे देशे दिव्यमालोपशोभितम् ॥ ददर्श पांडुरं छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥ जातरूपपारिक्षिप्तं चित्रभानोः समप्रभम् ॥ अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥ वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समंततः ॥ गंधैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् ॥ दामभिर्वरमाल्यानां समंतादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ तस्मिञ्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुंडलम् ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं महाराजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्तांगं चंदनेन सुगंधिना ॥ संध्यारक्तमिवाकाशं तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८ ॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मंदरम् ॥ ९ ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ॥ प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ १० ॥ पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसंतं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः ॥ आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्प-

सुभीतवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकांतरमाश्रितः ॥ क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम् ॥ गंधहस्तिनिसंविष्टं यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥ कांचनांगदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः ॥ विक्षिप्तौ राक्षसेंद्रस्य भुजाविंद्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखांगुष्ठौ स्वंगुलीयकलक्षितौ ॥ १७ ॥ संवृतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पंचशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ॥ चंदनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्रीविमृदितौ गंधोत्तमनिषेवितौ ॥ यक्षपन्नगगंधर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ ॥ मंदरस्यांतरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः श्रृंगाभ्यामिव मंदरः ॥ २२ ॥ चूतपुन्नागसुरभिर्बकुलोत्तमसंयुतः ॥ मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगंधपुरःसरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् ॥ शयानस्य विनिश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण कांचनेन विराजता ॥ मुकुटेनापवृत्तेन कुंडलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥ रक्तचंदनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ॥ पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजता ॥ २६ ॥ पांडुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् ॥ महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा ॥२७ ॥ माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसंतं भुजंगवत् ॥ गांगे महति तोयांते प्रसुप्तमिव कुंजरम् ॥ २८ ॥ चतुर्भिः कांचनैर्दीपैर्दीप्यमानं चतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वांगं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ पादमूलगताश्चापि

ददर्श सुमहात्मनः ॥ पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ शशिप्रकाशवदना वरकुंडलभूषणाः ॥ अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेंद्रभुजांकगाः ॥ वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे कपिः ॥ ३२ ॥ वज्रवैदूर्यगर्भाणि श्रवणांतेषु योषिताम् ॥ ददर्श तापनीयानि कुंडलान्यंगदानि च ॥ ३३ ॥ तासां चंद्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुंडलैः ॥ विराजत विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेंद्रस्य योषितः ॥ तेषुतेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अंगहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वांगी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेन सितेक्षणा ॥ प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥ पटहं चारुसर्वांगी न्यस्य शेते शुभस्तनी ॥ चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी ॥ ३९ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ॥ वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी ॥ ४० ॥ विपंचीं परिगृह्यान्या नियता नृत्यशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्ता सहकांतेव भामिनी ॥ ४१ ॥ अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ॥ मृदंगं परिविध्यांगैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपाशांतरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी ॥ पणवेन सहानिंद्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिंडिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिंडिमा ॥ प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडंबरं नारी भुजसंभोगपीडितम् ॥ कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ॥ वसंते पुष्पशबलामालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ॥ उपगुह्याबला सुप्ता निद्राबलमुपा-

गता ॥ ४७ ॥ अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ अन्यामालिंग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता ॥ ४८ ॥ आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः ॥ निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥ तासामेकांतविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ॥ ददर्श रूपसंपन्नामथ तां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ॥ विभूषयंतीमिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥ गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामंतःपुरेश्वरीम् ॥ कपिर्मंदोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥ हर्षेण महता युक्तो ननंद हरियूथपः ॥ ५३ ॥ आस्फोटयामास चुचुंब पुच्छं ननंद चिक्रीड जगौ जगाम ॥ स्तंभानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ जगाम चापरां चिंतां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥ न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ॥ न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥ नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ॥ नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ ३ ॥ अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः ॥ पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥ क्रीडितेनापराः क्लांता गीतेन च तथापराः ॥ नृत्येन चापराः क्लांताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ५ ॥ मुरजेषु मृदंगेषु चेलिकासु च संस्थिताः ॥ तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ६ ॥ अंगनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ॥ रूपसंलापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ७ ॥ देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥ रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥ अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसं-

लापशायिनाम् ॥ सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ॥ ९ ॥ देशकालाभियुक्तं तु युक्तवाक्याभिधायि तत् ॥ रताविरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ १० ॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ११ ॥ स राक्षसेंद्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ॥ करेणुभिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ॥ ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १३ ॥ मृगाणां च वराहाणां महिषाणां च भागशः ॥ तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ १४ ॥ रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् ॥ ददर्श कपिशार्दूलो मयूरान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १५ ॥ वराहवाध्रीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् ॥ शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १६ ॥ कृकलान्विविधांश्छागाञ्छशकानर्धभक्षितान् ॥ महिषानेकशल्यांश्च छेदांश्च कृतनिष्ठितान् ॥१७॥ लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यान्युच्चावचानि च ॥ तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागखांडवैः ॥ १८ ॥ हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ पानभाजनविक्षिप्तैःफलैश्च विविधैरपि ॥ १९ ॥ कृतपुष्पोपहारा भूरधिकां पुष्यति श्रियम् ॥ तत्रतत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टशयनासनैः ॥ २० ॥ पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ २१ ॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ २२ ॥ शर्करासवमाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः ॥ वासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तैः पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥ संतता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ हिरण्मयैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ २४ ॥ जांबूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ राजतेषु च कुंभेषु जांबूनदमयेषु च ॥ २५ ॥ पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह ॥

सोऽपश्यच्छातकुंभानि सीधोर्मणिमयानि च ॥ २६ ॥ तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ कचिदर्धावशेषाणि कचित्पीतान्यशेषतः ॥ २७ ॥ कचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ कचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्कचित्पानं विभागतः ॥ २८ ॥ कचिदर्धावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह ॥ (कचित्प्रभिन्नैः करकैः कचिदालोलितैर्घटैः ॥ कचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ १ ॥) शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ॥ परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वरांगनाः ॥ २९ ॥ काचिच्च वस्त्रमन्यस्या अपहृत्योपगुह्य च ॥ उपगम्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ३० ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ॥ नात्यर्थं स्पंदते चित्रं प्राप्य मंदमिवानिलम् ॥ ३१ ॥ चंदनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च ॥ विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ ३२ ॥ बहुधा मारुतस्तस्य गंधं विविधमुद्वहन् ॥ स्नानानां चंदनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥ ३३ ॥ प्रववौ सुरभिर्गंधो विमाने पुष्पके तदा ॥ श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वरांगनाः ॥ ३४ ॥ काश्चित्कांचनवर्णांग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ॥ ३५ ॥ पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ एवं सर्वमशेषेण रावणांतःपुरं कपिः ॥ ३६ ॥ ददर्श स महातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३७ ॥ निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महाकपिः ॥ जगाम महतीं शंकां धर्मसाध्वसशंकितः ॥ ३८ ॥ परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥ नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ४० ॥ तस्य

प्रादुरभूच्चिंता पुनरन्या मनस्विनः ॥ निश्चितैकांतचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४१ ॥ कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ नतु मे मनसा किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४२ ॥ मनो हि हेतुः सर्वेषामिंद्रियाणां प्रवर्तने ॥ शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४३ ॥ नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यंते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४४ ॥ यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते ॥ न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमा- र्गितुम् ॥ ४५ ॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ॥ रावणांतःपुरं सर्वं दृश्यते नच जानकी ॥ ४६ ॥ देवगंधर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४७ ॥ तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ॥ अपक्रम्य तदा वीरः प्रस्थातु- मुपचक्रमे ॥ ४८ ॥ स भूयः सर्वतः श्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः ॥ आपानभूमिमुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ॥ जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको नचैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥१॥ स चिंतयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्य- न्रघुनंदनस्य ताम् ॥ ध्रुवं न सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥ सा राक्षसानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ॥ अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ॥ समीक्ष्य ता राक्षसराजयो- षितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥ सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरै-

स्थिरम् ॥ न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदंडो बलवांश्च वानरः ॥५॥ दृष्टमंतःपुरं सर्वं दृष्टा राक्षसयोषितः ॥ न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यंति संगताः ॥ गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥ ७ ॥ अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जांबवानंगदश्च सः ॥ गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ॥ भूयस्तत्र विचेष्यामि यन्न यत्र विचयः कृतः ॥१०॥ अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ करोति सफलं जंतोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥ तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान्रावणपालितान् ॥ १२ ॥ आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ १३ ॥ निष्कुटांतररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ इति संचिंत्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ॥ उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः क्वचित् ॥ १५ ॥ अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ॥ प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव ॥ १६ ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ चतुरंगुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ॥ रावणांतःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारांतरवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥ श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ॥ दृष्टा हनुमता तत्र नतु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्याधरस्त्रियः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र नतु राघवनंदिनी ॥ २० ॥ नागकन्या वरारोहाः पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ दृष्टा हनुमता

तत्र नतु सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेंद्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनंदिनी ॥ २२ ॥ सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ॥ विषसाद महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥ उद्योगं वानरेंद्राणां प्लवनं सागरस्य च ॥ व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिंतां पुनरुपागतः ॥ २४ ॥ अवतीर्य विमानाच्च हनूमान्मारुतात्मजः ॥ चिंतामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ॥ हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनांतरे ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य हनुमान्रावणस्य निवेशनान् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लंका रामस्य चरता प्रियम् ॥ नहि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वांगशोभनाम् ॥ ३ ॥ पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ॥ नद्योऽनूपवनांताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ लोलिता वसुधा सर्वा नच पश्यामि जानकीम् ॥ ४ ॥ इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ॥ आख्याता गृध्रराजेन नच सा दृश्यते तु किम् ॥ ५ ॥ किंतु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ॥ उपातिष्ठेत विवशा रावणेन हृता बलात् ॥ ॥ ६ ॥ क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ॥ बिभ्यतो रामबाणानामंतरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥ अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ॥ मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥ रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ॥ तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा ॥ विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो क्षुद्रेण चानेन रक्षंती शीलमात्मनः ॥ अबंधुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेंद्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ॥

अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥ "संपूर्णचंद्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ रामस्य ध्यायंती वक्त्रं पंचत्वं कृपणा गता ॥ १ ॥ हा राम लक्ष्मणेत्येव हाऽयोध्येति च भामिनी ॥ विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ २ ॥" अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ॥ भृशं लालप्यते बाला पंजरस्थेव सारिका ॥ १३ ॥ जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ॥ कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १४ ॥ विनष्टा वा प्रनष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ॥ रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १५ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ॥ कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥१६॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ॥ भवेदिति मतिं भूयो हनुमान्प्रविचारयत्॥१७॥यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः॥गमिष्यामि ततः,को मे पुरुषार्थो भविष्यति॥१८॥ ममेदं लंघनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ॥ प्रवेशश्चैव लंकाया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ १९ ॥ किंवा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि संगताः ॥ किष्किंधामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २० ॥ गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः ॥ न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २१ ॥ परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिंद्रियतापनम् ॥ सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥२२॥ तन्तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पंचत्वगतमानसम् ॥ भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २३ ॥ विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ॥ भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २४ ॥ पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यंति मातरः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २५ ॥ कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २६ ॥

दुर्मना व्यथिता दीना निरानंदा तपस्विनी ॥ पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २७ ॥ वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्शिता ॥ पंचत्वमागता राज्ञी ताराऽपि न भविष्यति ॥ २८ ॥ मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ॥ कुमारोऽप्यंगदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः ॥ शिरांस्यभिहनिष्यंति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३० ॥ सांत्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ॥ लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यंति वानराः ॥ ३१ ॥ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ॥ क्रीडामनुभविष्यंति समेत्य कपिकुंजराः ॥ ३२ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या भर्तुर्व्यसनपीडिताः ॥ शैलाग्रेभ्यः पतिष्यंति समेषु विषमेषु च ॥ ३३ ॥ विषमुद्बंधनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ॥ उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यंति वानराः ॥ ३४ ॥ घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ॥ इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३५ ॥ सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ॥ नहि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३६ ॥ मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ ॥ आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः ॥ ३७ ॥ हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ॥ वानप्रस्थो भविष्यामि अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके ॥ चितिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ३९ ॥ उपविष्टस्य वा सम्यग्लिंगिनं साधयिष्यतः ॥ शरीरं भक्षयिष्यंति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४० ॥ इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ॥ सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ॥ ४१ ॥ सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ॥ प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ॥ ४२ ॥ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमू-

लिकः ॥ नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम् ॥ ४३ ॥ यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ॥ अंगदः सहितः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४४ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ॥ तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ॥ ४५ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्बहु ॥ नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुंजरः ॥ ४६ ॥ ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुंजरः ॥ रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ ४७ ॥ काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४८ ॥ अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ॥ रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ४९ ॥ इति चिंतां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ॥ ध्यानशोकपरीतात्मा चिंतयामास वानरः ॥ ५० ॥ यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तावदेतां पुरीं लंकां विचिनोमि पुनःपुनः ॥ ५१ ॥ संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् ॥ अपश्यन्राघवो भार्यां निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५२ ॥ इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेंद्रियः ॥ न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५३ ॥ अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा ॥ इमामधिगमिष्यामि नहीयं विचिता मया ॥ ५४ ॥ वसून्रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च ॥ नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५५॥ जित्वा तु राक्षसान्देवीमिक्ष्वाकुकुलनंदिनीम् ॥ संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ॥ ५६ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिंताविग्रथितेंद्रियः ॥ उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ५७ ॥ नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ॥ नमोऽस्तु रुद्रेंद्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चंद्राग्निमरुद्गणेभ्यः ॥ ५८ ॥ स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः ॥ दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोकवनिकां प्रति ॥ ५९ ॥

स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ॥ उत्तरं चिंतयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६० ॥ ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ॥ अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६१ ॥ रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षंति पादपान् ॥ भगवानपि विश्वात्मा नातिक्षोभं प्रवायति ॥ ६२ ॥ संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ॥ सिद्धिं दिशंतु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥६३ ॥ ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव तपस्विनः ॥ सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत्॥६४॥ वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ॥ अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ॥ ६५ ॥ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥ दास्यंति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ॥ ६६ ॥ तदुन्नसं पांडुरदंतमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ॥ द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ॥ ६७ ॥ क्षुद्रेण हीनेन नृशंसमूर्तिना सुदारुणालंकृतवेषधारिणा ॥ बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० सुंदरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ॥ अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥ स तु संहृष्टसर्वांगः प्राकारस्थो महाकपिः ॥ पुष्पिताग्रान्वसंतादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २ ॥ सालानशोकान्भव्यांश्च चंपकांश्च सुपुष्पितान् ॥ उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३ ॥ तथाम्रवणसंपन्नाँल्लताशतसमन्वितान् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥ स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ॥ राजतैः कांचनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥ विहंगैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्बली ॥ ६ ॥ वृतैर्नानाविधैर्वृक्षैः

पुष्पोपगफलोपगैः ॥ कोकिलैर्भृंगराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षि-
मदाकुलाम् ॥ मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिंदिताम् ॥
सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैर्वातैः समाहताः ॥ अनेकवर्णा
विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनूमान्मारुतात्मजः ॥ अशोकवनिकामध्ये
यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥ दिशः सर्वाभिधावंतं वृक्षखंडगतं कपिम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसंत
इति मेनिरे ॥ १२ ॥ वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ॥ रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभू-
षिता ॥ १३ ॥ तरस्विना ते तरवस्तरसा बहु कंपिताः ॥ कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना
तदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥
हनूमता वेगवता कंपितास्ते नगोत्तमाः ॥ पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुचुः फलशालिनः ॥ १६ ॥ विहंगसंघैर्ही-
नास्ते स्कंधमात्राश्रया द्रुमाः ॥ बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः ॥ १७ ॥ विधूतकेशी युवतिर्यथा
मृदितवर्णका ॥ निपीतशुभदंतोष्ठी नखैर्दंतैश्च विक्षता ॥ १८ ॥ तथा लांगूलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च
मर्दिता ॥ तथैवाशोकवनिका प्रभग्नवनपादपा ॥ १९ ॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ॥
यथा प्रावृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥ स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः ॥ तथा
कांचनभूमीश्च विचरन्ददृशे कपिः ॥ २१ ॥ वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ महार्हैर्मणिसो-
पानै रुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकांतरकुट्टिमाः ॥ कांचनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजै-
रुपशोभिताः ॥ २३ ॥ बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसना-

दिताः ॥ २४ ॥ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समंततः ॥ अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसं-
स्कृताः ॥ २५ ॥ लताशतैरवतताः संतानकुसुमावृताः ॥ नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥ शिलागृहै-
रवततं नानावृक्षसमावृतम् ॥ ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥ ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं
निपतितां कपिः ॥ अंकादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥ जलेन पतिताग्रैश्च पादपै-
रुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबंधुभिः ॥३०॥ पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः॥
प्रसन्नामिव कांतस्य कांतां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥ तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्श
कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसो-
पानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च
निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपग-
फलोपगाः ॥ ३५ ॥ सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृ-
ताम् ॥ ३६ ॥ कांचनीं शिंशपामेकां ददर्श स महाकपिः ॥ वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समंततः॥३७॥
सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च ॥ सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३८ ॥ तेषां द्रुमाणां
प्रभया मेरोरिव महाकपिः ॥ अमन्यत तदा वीरः कांचनोऽस्मीति सर्वतः ॥३९॥ तान्कांचनान्वृक्षगणान्मारु-
तेन प्रकंपितान् ॥ किंकिणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥ सुपुष्पिताग्रान्रुचिरांस्तरुणांकुरपल्ल-
वान् ॥ तामारुह्य महावेगः शिंशपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ॥

इतश्चेतश्च दुःखार्ता संतप्ताँ यदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवानिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ॥ चंदनैश्चं-पकैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥ इयं च नलिनी रम्या द्विजसंघनिषेविता ॥ इमां सा राजमहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥ सा रामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा ॥ वनसंचारकुशला ध्रुवमेष्य-ति जानकी ॥ ४५ ॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ॥ वनमेष्यति साऽद्येह रामचिंतासुक-र्शिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ॥ वनवासरता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ॥ रामस्य दयिता चार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥ संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थं वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ॥ शुभायाः पार्थिवेंद्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ५० ॥ यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ॥ आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥ एवं तु गत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेंद्रपत्नीम् ॥ अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥ इ० श्रीमद्रा० वा० आदि० च० सा० सुंदरकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ स वीक्ष-माणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ संतानकलता-भिश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगंधरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥ तां स नंदनसंकाशां मृग-पक्षिभिरावृताम् ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ॥ ३ ॥ कांचनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुप-शोभिताम् ॥ बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥४॥ सर्वर्तुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ॥ पुष्पि-तानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ॥ निष्पत्रशाखां

विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६ ॥ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥ पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चंपकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥ विवृद्धमूला बहवः शोभंते स्म सुपुष्पिताः ॥ शातकुंभनिभाः केचित्केचिदग्निशिखाप्रभाः ॥ १० ॥ नीलांजननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ नंदनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ ११ ॥ अतिवृत्तमिवाचिंत्यं दिव्यं रम्यश्रिया युतम् ॥ द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥ पुष्परत्नशतैश्चित्रं पंचमं सागरं यथा ॥ सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगंधिभिः ॥ १३ ॥ नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणाद्द्विजैः ॥ अनेकगंधप्रवहं पुण्यगंधं मनोहरम् ॥ १४ ॥ शैलेंद्रमिव गंधाढ्यं द्वितीयं गंधमादनम् ॥ अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुंगवः ॥ १५ ॥ स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम् ॥ मध्येस्तंभसहस्रेण स्थितं कैलासपांडुरम् ॥ १६ ॥ प्रवालकृतसोपानं तप्तकांचनवेदिकम् ॥ मुष्णंतमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ १७ ॥ निर्मलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखंतमिवांबरम् ॥ ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ १८ ॥ उपवासकृशां दीनां निःश्वसंतीं पुनःपुनः ॥ ददर्श शुक्लपक्षादौ चंद्ररेखामिवामलाम् ॥ १९ ॥ मंदप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ २० ॥ पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ॥ सपंकामनलंकारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥ पीडितां दुःखसंतप्तां परिक्षीणां तपस्विनीम् ॥ ग्रहेणांगारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २२ ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥

शोकध्यानपरां दीनां नित्यदुःखपरायणाम् ॥ २३ ॥ प्रियं जनमपश्यंतीं पश्यंतीं राक्षसीगणम् ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृतामिव ॥ २४ ॥ नीलनागाभया वेण्या जघनंगतयैकया ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २५ ॥ सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥ २६ ॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ २७ ॥ यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमंगना ॥ पूर्णचंद्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥ कुर्वंतीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ तां नीलकंठीं बिंबोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥ इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ ३० ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेंद्रवधूमिव ॥ ॥ ३१ ॥ शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ ३२ ॥ तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥ अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥३४॥ रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिपीडिताम् ॥ अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ ३५ ॥ बाष्पांबुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निश्वःसंतीं पुनःपुनः ॥ ३६ ॥ मलपंकधरां दीनां मंडनार्हाममंडिताम् ॥ प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥ तस्य संदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सीतां हनूमाननलंकृताम् ॥ संस्कारेण यथा हीनां

वाचमर्थांतरं गताम् ॥ ३९ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिंदिताम् ॥ तर्कयामास सीतेति कारणै-रुपपादयन् ॥४०॥ वैदेह्या यानि चांगेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यल-क्षयत् ॥ ४१ ॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ॥ मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२ ॥ श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवंति च ॥ तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥ तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ॥ यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥४४॥ पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ॥ उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवंगमैः ॥ ४५ ॥ भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ॥ अनयैवापविद्धानि स्वनवंति महांति च ॥ ४६ ॥ इदं चिरगृहीतत्वाद्व-सनं क्लिष्टवत्तरम् ॥ तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ इयं कनकवर्णांगी रामस्य महिषी प्रिया ॥ प्रनष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते ॥ कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥ स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ॥ पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥ तस्या देव्या यथा रूपमंगप्रत्यंगसौष्ठवम् ॥ रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१ ॥ अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करं कृतवान्रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ (दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्त-मपि जीवति ॥ १ ॥) एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ॥ जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० सुन्दरकांडे पंचदशः सर्गः ॥१५॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुंगवः ॥ गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिंतापरोऽभवत् ॥ १ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनूमान्विललाप ह ॥ २ ॥ मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ॥ यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गंगेव जलदागमे ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ॥ राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥ तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककांतामिव श्रियम् ॥ जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ॥ रावणप्रतिमो वीर्ये कबंधश्च निपातितः ॥ ७ ॥ विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ॥ वने रामेण विक्रम्य महेंद्रेणेव शंबरः ॥८॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः ॥ दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् ॥ अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकविश्रुतः ॥ ११ ॥ सागरश्च मया क्रांतः श्रीमान्नदनदीपतिः ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रांतां मेदिनीं परिवर्तयेत् ॥ अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ॥ त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥ इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः ॥ सुता मैथिलराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रांतस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ॥ स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो

यशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥ सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ॥ अचिंतयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥ संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणा परा ॥ या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥ सेयं कनकवर्णांगी नित्यं सुस्मितभाषिणी ॥ सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ॥ रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥ अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥ कामभोगैः परित्यक्ता हीना बंधुजनेन च ॥ धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकांक्षिणी ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥ भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ॥ एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६ ॥ दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न दुःखे नावसीदति ॥ २७ ॥ इमामसितकेशांतां शतपत्रनिभेक्षणाम् ॥ सुखार्हां दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥ क्षितिक्षमापुष्करसन्निभेक्षणा या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥ सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरंपरया निपीड्यमाना ॥ सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥ अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयंत्यशोकाः ॥ हिमव्यपायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥ इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः ॥ संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे

श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ततः कुमुदखंडाभो निर्मलं निर्मलोदयः ॥ प्रजगाम नभश्चंद्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चंद्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवांभसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ अकर्णां शंकुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमांगीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकंबलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लंबकर्णललाटां च लंबोदरपयोधराम् ॥ लंबोष्ठीं चिबुकोष्ठीं च लंबास्यां लंबजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च विकटां वामनां तथा ॥ करालां भग्नवक्त्रां च पिंगाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताः पिंगलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः ॥ गजोष्ट्रहयपादाश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥ एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः ॥ गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥ अतिनासाश्च काश्चिच्च तिर्यक्च्छ्वासा अनासिकाः ॥ गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा ॥ अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ कराला धूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः ॥ पिबंति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥ मांसशोणितदिग्धांगीर्मांसशोणितभो-

जनाः ॥ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥ स्कंधवंतमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिंदिताम् ॥ १८ ॥ लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनूमाञ्जनकात्मजाम् ॥ निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ॥ चारित्र्यव्यपदेशाढयां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम् ॥ राक्षसाधिपसंरुद्धां बंधुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥ वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव ॥ चंद्ररेखां पयोदांते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥ क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ॥ स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् ॥ ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥ ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव ॥ सा मलेन च दिग्धांगी वपुषा चाप्यलंकृता ॥ मृणाली पंकदिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५ ॥ मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ॥ संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६ ॥ तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ॥ रक्षितां स्वेन शालेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ॥ मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समंततः ॥ २८ ॥ दहंतीमिव निःश्वासैर्वृक्षान्पल्लवधारिणः ॥ संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥ तां क्षामां सुविभक्तांगीं विनाभरणशोभिनीम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ॥ मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वाथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम्॥विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशा-
भवत्॥१॥षडंगवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम्॥ शुश्राव ब्रह्मघोषान्स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम्॥२॥अथ मंगल-
वादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबोध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥ विबुध्य तु महाभागो
राक्षसेंद्रः प्रतापवान्॥ स्रस्तमाल्यांबरधरो वैदेहीमन्वचिंतयत् ॥४॥भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः॥
नतु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५॥ स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ॥ तां
नगैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदा
मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतैः ॥ ७ ॥ ईहामृगैश्च त्रिविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः ॥ वीथीः संप्रेक्षमा-
णश्च मणिकांचनतोरणाम् ॥ ८ ॥ नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ॥ अशोकवनिकामेव प्रावि-
शत्संततद्रुमाम् ॥ ९ ॥अंगनाः शतमात्रं तु तं व्रजंतमनुव्रजन् ॥ महेंद्रमिव पौलस्त्यं देवगंधर्व-
योषितः ॥ १० ॥ दीपिकाः कांचनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः ॥ वालव्यजनहस्ताश्च तालवृं-
तानि चापराः ॥ ११ ॥ कांचनैश्चैव भृंगारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः ॥ मंडलाग्रा बृसीश्चैव गृह्यान्याः
पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥ काचिद्रत्नमयीं पात्रीं पूर्णां पानस्य भ्राजतीम् ॥ दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा
जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥ राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदंडमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ
॥ १४ ॥ निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥
व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ॥ समागलितकेशांताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥ घूर्णंत्यो
मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ॥ स्वेदक्लिष्टांगकुसुमाः समाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥ प्रयांतं नैर्ऋत-

पतिं नार्यो मदिरलोचनाः ॥ बहुमानाच्च कामाच्च प्रियभार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥ स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ॥ सीतासक्तमना मंदो मदांचितगतिर्बभौ ॥ १९ ॥ ततः कांचोनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मारुतनंदनः ॥ २० ॥ तं चाप्रतिमकर्माणमचिंत्यबलपौरुषम् ॥ द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः समंतादवभासितम् ॥ गंधतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् ॥ समक्षमिव कंदर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम् ॥ सपुष्पमवकर्षंतं विमुक्तं सक्तमंगदे ॥ २४ ॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशतावृतः ॥ समीपमुपसंक्रांतं विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुंजरः ॥ रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः ॥ तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो विचित्राभरणः शंकुकर्णो महाबलः ॥ तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चंद्रमाः ॥ तं ददर्श महातेजास्तेजोवंतं महाकपिः ॥ २९ ॥ रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिंत्य वानरः ॥ सोऽयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ॥ अवप्लुतो महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥ स तथाऽप्युग्रतेजास्स निर्धूतस्तस्य तेजसा ॥ पत्रे गुह्यांतरे सक्तो मतिमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ स तामसितकेशांतां सुश्रोणी संहतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरसितापांगीमुपावर्तत रावणः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिंदिता ॥ रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ॥ प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥ ऊरुभ्यामुदरं छाद्य बाहुभ्यां च पयोधरौ ॥ उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ॥ ददर्श दीनां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ॥ छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥ मलमंडनदिग्धांगीं मंडनार्हाममंडनाम् ॥ मृणाली पंकदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥६॥ समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः॥संकल्पहयसंयुक्तैर्यांतीमिव मनोरथैः ॥७॥ शुष्यंतीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम्॥दुःखस्यांतमपश्यंतीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥ चेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेंद्रवधूमिव ॥ धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना॥९॥ वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके ॥ पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥ (अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ १ ॥) सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ॥ प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ ११ ॥ आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव ॥ दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥१२॥ पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेंदुमंडलाम् ॥ पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ १३ ॥ प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ वेदीमिव परामृष्टां शांतामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १५ ॥ पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव॥परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १६ ॥ सुकुमारीं सुजातांगीं रत्नगर्भगृहोचिताम्॥तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥१७॥गृहीतां ताडितां स्तंभे यूथपेन विना-

कृताम् ॥ निःश्वसंतीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव॥१८॥एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः॥नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ १९ ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ॥ परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २० ॥ आयाचमानां दुःखार्तां प्रांजलिं देवतामिव ॥ भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥ समीक्षमाणां रुदतीमनिंदितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ॥ अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ स तां परिवृतां दीनां निरानंदां तपस्विनीम् ॥ साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥ मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ॥ अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ॥ सर्वांगगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेह किंचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ॥ व्यपसर्पंतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः ॥ गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥ एवं चैवमकामां त्वां नच स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ॥ कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ॥ प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥ एकवेणी अधःशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ॥ अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥ विचित्राणि च माल्यानि चंदनान्यगुरूणि च ॥ विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ॥ गीतं नृत्यं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ॥ मां प्राप्य हि कथं वा स्यास्त्वमनर्हा सुवि-

ग्रहे ॥ ११ ॥ इदं ते चारु संजातं यौवनं ह्यतिवर्तते ॥ यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव ॥ १२ ॥ त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वकृत् ॥ नहि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥ त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् ॥ कः पुनर्नातिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि भार्या मे मोहमेतं विसर्जय ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥ लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि मे ॥ तानि ते भीरु सर्वाणि राज्यं चैव ददामि ते ॥ १७ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् ॥ जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥ नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् ॥ पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥१९॥ असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ॥ अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ सुप्रभाण्यवसज्जंतां तवांगे भूषणानि हि ॥ २१ ॥ साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२ ॥ भुंक्ष्व भोगान्यथाकामं पिब भीरु रमस्व च ॥ यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥ ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ॥ मत्प्रसादाल्ललंत्याश्च ललतां बांधवास्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवासिना ॥ २५ ॥ निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रती स्थंडिलशायी च शंके जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलभ्यते ॥ पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ नचापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः ॥ हिरण्यकशिपुः

कीर्तिमिंद्रहस्तगतामिव ॥२८॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ॥ त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥ यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशांते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ॥ तास्त्वां परिचरिष्यंति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥ यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ॥ तानि लोकांश्च सुश्रोणि मया भुंक्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥ न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ॥ न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥ पिब विहर रमस्व भुंक्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ॥ मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललंतु बांधवास्ते ॥ ३५ ॥ कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ॥ कनकविमलहारभूषितांगी विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० सुं० विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ॥ आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ॥ चिंतयंती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥ तृणमंतरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ निवर्तय मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ॥ ३ ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्वं सिद्धिमिव पापकृत् ॥ अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ ४ ॥ कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ॥ ५ ॥ रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ॥ ६ ॥ साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा

निशाचर ॥७॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेंद्रियम् ॥ नयंति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह संतो नवा संति सतो वा नानुवर्तसे ॥ यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥ वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ॥ राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥ समृद्धानि विनश्यंति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥ तथैव त्वां समासाद्य लंका रत्नौघसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनाशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ॥ अभिनंदंति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यंति निकृता जनाः ॥ दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ॥ अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥ १५ ॥ उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ॥ कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥ अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः ॥ व्रतस्नातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः ॥ १७ ॥ साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ॥ वने वासितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८ ॥ मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ॥ वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ १९ ॥ विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २० ॥ प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ॥ अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम् ॥ २२ ॥ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदंतकश्चिरम् ॥ त्वाद्विधं नतु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः

शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ॥ शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ॥ इषवो निपतिष्यंति रामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥ रक्षांसि निहनिष्यंतः पुर्यामस्यां न संशयः ॥ असंपातं करिष्यंति पतन्तः कंकवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेंद्र महासर्पान्स रामगरुडो महान् ॥ उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिंदमः ॥ असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ॥ अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥ आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ॥ गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥ नहि गंधमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ॥ वृत्रस्येवेंद्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य विग्रहे ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ॥ तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३॥ गिरिं कुबेरस्य गतोऽथवालयं सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ॥ असंशयं दाशरथेर्विमोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० सुंदरकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथायथा सांत्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथातथा ॥ यथायथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथातथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ॥ द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते ॥ जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥४॥ एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ॥ वधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजने

रताम् ॥ ५ ॥ परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ॥ तेषुतेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरंभसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः ॥ ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥ द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ॥ मम त्वां प्रातराशार्थे सूदाश्छेत्स्यंति खंडशः ॥ ९ ॥ तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेंद्रेण जानकीम् ॥ देवगंधर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः ॥ सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ॥ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौडीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः ॥ निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ॥ त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ॥ उक्तवानसि यत्पापं क गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा दृप्तश्च मातंगः शशश्च सहितौ वने ॥ तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीचशशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥ स त्वामिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपान्निह न लज्जसे ॥ चक्षुषो विषये तस्य न यावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्णपिंगले ॥ क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च ॥ कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति ॥ १९ ॥ असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ॥ न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा ॥ २० ॥ नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ॥ विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र

संशयः ॥ २१ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ अपोह्य रामं कस्माच्चिदारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥ नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः ॥ सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्यांबरधरस्तप्तांगदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजंगेनेव मंदरः ॥ २६ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृंगाभ्यामिव मंदरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुंडलाभ्यां विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसंत इव मूर्तिमान् ॥ श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयंकरः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ॥ उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लंबकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥ हस्तिपद्यश्वपद्यौ च गोपदीं पादचूलिकाम् ॥ एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वानखामपि ॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥ ३६ ॥ तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा ॥ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ॥ ३७ ॥ आवर्जयत वैदेहीं दंडस्योद्यमनेन च ॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेंद्रः पुनःपुनः ॥ ३८ ॥ काममन्युपरी-

त्मा जानकीं प्रति गर्जत ॥ उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ ३९ ॥ परिष्वज्य दशग्रीव-मिदं वचनमब्रवीत् ॥ मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ ४० ॥ विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ नूनमस्यां महाराज न देवा भोगसत्तमान् ॥४१॥ विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुबलार्जितान् ॥ अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ॥ ४२ ॥ इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ॥ प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स दशग्रीवः कंपयन्निव मेदिनीम् ॥ ज्वलद्भास्करसंकाशं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगंधर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः ॥ परिवार्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ॥ विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश रावणः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १ ॥ निष्क्रांते राक्षसेंद्रे तु पुनरंतःपुरं गते ॥ राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः॥ दशग्रीवस्य भार्या त्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ आमंत्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः ॥ मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ॥ नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ॥ तस्य

त्वं राक्षसेंद्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तं चारु सर्वांगि वाक्यं किं नानुमन्यसे ॥ ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ विवृत्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥ येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जितः ॥ १० ॥ तस्य त्वं राक्षसेंद्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ (ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥) वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्या त्वं किं न लिप्ससे ॥ ११ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ॥ सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १२ ॥ समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नाना रत्नोपशोभितम् ॥ अंतःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ असकृद्भीमवीर्येण नागा गंधर्वदानवाः ॥ निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ ॥ १४ ॥ तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ॥ किमर्थं राक्षसेंद्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १५ ॥ ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः ॥ न वाति स्मायतापांगि किं त्वं तस्य न तिष्ठसे ॥ १६ ॥ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ॥ शैलाः सुस्रुवुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १७ ॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ॥ किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ १८ ॥ साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ॥ गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः ॥ परुषं परुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥ किं त्वमंतःपुरे सीते सर्वभूतमनोरमम् ॥ महार्हशयनोपेते

तं वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषे मानुषस्यैव भार्या त्वं बहु मन्यसे ॥ प्रत्याहर मनो रामान्नैवं जातु भविष्यति ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विप्लवंतमनिंदिते ॥ ५ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीन् ॥६॥ यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरत संगताः ॥ नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥ यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ॥ अरुंधती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ॥ सावित्री सत्यवंतं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥ सौदासं मदयंतीव केशिनी सगरं यथा ॥ नैषधं दमयंतीव भैमी पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ भर्त्सयंति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥ अवलीनः स निर्वाक्यो हनूमाञ्छिंशपाद्रुमे ॥ सीतां संतर्जयंतीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समंततः ॥ भृशं संलिलिहुर्दीप्तान्प्रलंबान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् ॥ नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ सा भर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरांगना ॥ सा बाष्पमपमार्जंती शिंशपांतामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशपां सीता राक्षसीभिः समावृता ॥ अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥ तां कृशां दीन-

वदनां मलिनांबरवासिनीम् ॥ भर्त्सयांचक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समंततः ॥ १९ ॥ ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ॥ अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ॥ ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवंत्या कुरु मैथिलि ॥२२॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ विक्रांतमापतंतं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दाक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवादिनम् ॥ मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ २४ ॥ दिव्यांगरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ अद्यप्रभृति लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव ॥ २५ ॥ अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेंद्रस्य शोभने ॥ किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ २६ ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥ अन्या तु विकटा नाम लंबमानपयोधरा ॥ अब्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टि-मुद्यम्य तर्जंती ॥ २८ ॥ बहून्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥ न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् ॥ आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरास-दम् ॥३०॥ रावणांतःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि॥ रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ॥३१॥ न त्वां शक्रः परित्रातुमपि साक्षात्पुरंदरः॥कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥३२॥अलमश्रुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजंती नित्यदैन्यताम् ॥ ३३ ॥ सीते राक्षसराजेन परिक्रीड यथासुखम् ॥ जानीमहे यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ ३४ ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवा-प्नुहि ॥ उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥३५॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे॥स्त्रीसहस्राणि ते

देवि वशे स्थास्यंति सुंदरि ॥३६॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम्॥उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥३७॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि ॥ ततश्चंडोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ॥३८॥ भ्रामयंती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ इमां हरिणशावाक्षीं त्रासोत्कंपपयोधराम् ॥ ३९ ॥ रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानयम् ॥ यकृत्प्लीहं महत्क्रोडं हृदयं च सबंधनम् ॥ ४० ॥ गात्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ " कंठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते ॥ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति च ॥ नात्र कश्चिच्च संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥१॥" विशस्येमां ततः सर्वान्समान्कुरुत पिंडकान् ॥ विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ ४२ ॥ पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यं च विविधं बहु ॥ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ॥ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ ४४ ॥ मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुंभिलाम् ॥ एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अथ तासां वदंतीनां परुषं दारुणं बहु ॥ राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ॥ न शर्म लेभे शोकार्ता राव-

णेन च भर्त्सिता ॥ ४ ॥ वेपते स्माधिकं सीता विशंतीवांगमात्मनः ॥ वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालंब्य पुष्पिताम् ॥ चिंतयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥ सा स्नापयंती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ॥ चिंतयंती न शोकस्य तदन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥ सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ॥ राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥ तस्याः सा दीर्घबहुला वेपंत्याः सीतया तदा ॥ ददृशे कंपिता वेणी व्यालीव परिसर्पंती ॥ ९ ॥ सा निःश्वसंती शोकार्ता शोकोपहतचेतना ॥ आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप च ॥ १० ॥ हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ॥ हा श्वश्रूर्मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योऽयं पंडितैः समुदाहृतः ॥ अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता ॥ जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥ एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥ भर्तारं तमपश्यंती राक्षसीवशमागता ॥ सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रांतगामिनम् ॥ धन्याः पश्यंति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ॥ तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् ॥ १७ ॥ कीदृशं तु महापापं मया देहांतरे कृतम् ॥ येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं सुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ॥ राक्षसीभिश्च रक्षंत्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ॥ न शक्यं यत्परि-

त्यक्तुमात्मच्छंदेन जीवितम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवंती जनकात्मजा ॥ ॥ अधोगतमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रांतचित्तेव शोचती ॥ उपावृत्ता किशोरीव विचेष्टंती महीतले ॥ २ ॥ राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ॥ रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् ॥ चिंतयंती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्नच भूषणैः ॥ वसंत्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् ॥ हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विनाकृता ॥ मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ॥ ७ ॥ (का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना ॥ भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥ १ ॥ भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम् ॥ नचाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता ॥ २ ॥) चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ॥ रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८॥ प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ॥ यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ९ ॥ छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नौ प्रदीपिता ॥ रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ १० ॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ॥ सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शंके मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ११ ॥ राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ॥ एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥ " निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ॥ समर्थः

खलु मे भर्ता रावणं हंतुमाहवे ॥ विराधो दंडकारण्ये येन राक्षसपुंगवः॥रणे रामेण निहतः स मां नाभ्यवपद्यते ” ॥ कामं मध्ये समुद्रस्य लंकेयं दुष्प्रधर्षणा ॥ नतु राघवबाणानां गतिरोधो भविष्यति ॥ १३ ॥ किं नु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां यो नाभिपद्यते ॥ १४ ॥ इहस्थां मां न जानीते शंके लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति ॥ १५ ॥ हृतेति मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेत् ॥ गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ १६ ॥ कृतं कर्म महत्तेन मां तदाभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठता रावणवधे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ १७ ॥ यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां हि राघवः ॥ अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ १८ ॥ निर्दहेच्च पुरीं लंकां निर्दहेच्च महोदधिम् ॥ रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ १९ ॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ॥ यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २० ॥ अन्विष्य रक्षसां लंकां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः॥ नहि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥२१॥ चिताधूमाकुलपथा गृध्रमंडलमंडिता ॥ अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी भवेत् ॥२२॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोऽयमाभाति सर्वेषां वो विपर्ययः ॥ २३ ॥ यादृशानि तु दृश्यंते लंकायामशुभानि तु ॥ अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २४ ॥ नूनं लंका हते पापे रावणे राक्षसाधिपे ॥ शोषमेष्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २५ ॥ पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा ॥ भविष्यति पुरी लंका नष्टभर्त्री यथांगना ॥ २६ ॥ नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहेगृहे ॥ श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ २७ ॥ सांधकारा हतद्योता हतराक्षसपुंगवा ॥ भविष्यति पुरी लंका निर्दग्धा रामसायकैः ॥ २८ ॥ यदि नाम स

[illegible] मां रामो रक्तांतलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानां मां राक्षसस्य निवेशने ॥ २९ ॥ अनेन तु नृशं-[illegible]न रावणेनाधमेन मे ॥ समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३० ॥ स च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टे न वर्तते ॥ अकार्यं ये न जानंति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ ३१ ॥ अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतम् ॥ नैते धर्मं विजानंति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ३२ ॥ ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ ३३ ॥ रामं रक्तांतनयनमपश्यंती सुदुःखिता ॥ (यदि कश्चित्प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह ॥) क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३४ ॥ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः ॥ जानंतौ तु न कुर्यातां नोर्व्यां हि परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥ नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ३६ ॥ धन्या देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ मम पश्यंति ये वीरं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३७ ॥ अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ॥ मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ३८ ॥ दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यदृश्यतः ॥ नाशयंति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ३९ ॥ किंवा मय्यगुणाः केचित्किंवा भाग्यक्षयो हि मे ॥ या हि सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी ॥ ४० ॥ श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ॥ रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥ ४१ ॥ अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ ॥ भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरंतौ वनगोचरौ ॥ ४२ ॥ अथवा राक्षसेंद्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः ॥ नच मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽतिवर्तति ॥ ४४ ॥ धन्याः

खलु महात्मानो मुनयः सत्यसंमताः ॥ जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४५ ॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भवेन् ॥ ताभ्यां हि ते वियुज्यंते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ४६ । साहं त्यक्ता प्रियेणैव रामेण विदितात्मना ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० सुंदर० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः ॥ पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवम् ॥ २ ॥ अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ॥ राक्षस्यो भक्षयिष्यंति मासमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥ सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ॥ राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ॥ जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥ एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ ७ ॥ कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ॥ ८ ॥ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥ गजदंतमयीं दिव्यां शिबिकामंतरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ॥ शुक्लमाल्यांबरधरो लक्ष्मणेन समागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लांबरावृता ॥ सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥ रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ राघवश्च पुनर्दृष्टश्चतुर्दंतं महागजम् ॥ १२ ॥ आरूढः शैलसंकाशं चकास सहलक्ष्मणः ॥ ततस्तु सूर्यसंकाशौ

दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ १३ ॥ शुक्लमाल्यांबरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दंतिनः ॥ १४ ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कंधमाश्रिता ॥ भर्तुरंकात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ १५ ॥ चंद्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिभ्यां परिमार्जती ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥१६॥ सीतया च विशालाक्ष्या लंकाया उपरि स्थितः ॥ पांडुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ १७ ॥ (इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥) शुक्लमाल्यांबरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ १९ ॥ उत्तरां दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः ॥ (एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ नहि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ १ ॥) रावणश्च मया दृष्टो मुंडस्तैलसमुक्षितः ॥ २० ॥ रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितः क्षितौ ॥ २१ ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया मुंडो दृष्टः कृष्णांबरः पुनः ॥ रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ २२ ॥ पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन्भ्रांतचित्ताकुलेंद्रियः ॥ गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ २३ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ पातितो विशिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २४ ॥ सहसोत्थाय संभ्रांतो भयार्तो मदविह्वलः ॥ उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु ॥ २५ ॥ दुर्गंधं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ॥ मलपंकं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २६ ॥ प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टोऽकर्दमं ह्रदम् ॥ कंठे बध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ २७ ॥ काली कर्दमलिप्तांगी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ एवं तत्र मया दृष्टः

कुंभकर्णो महाबलः ॥ २८ ॥ रावणस्य सुताः सर्वे मुंडास्तैलसमुक्षिताः ॥ वराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण चेंद्रजित् ॥ २९ ॥ उष्ट्रेण कुंभकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ॥ (शुक्लमाल्यांबरधरः शुक्लगंधानुलेपनः ॥ शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्यगीतैरलंकृतः ॥ १ ॥ आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥ २ ॥) चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३० ॥ समाजश्च महान्वृत्तो गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३१ ॥ लंका चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुंजरा ॥ सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३२ ॥ पीत्वा तैलं प्रमत्ताश्च प्रहसंत्यो महास्वनाः ॥ लंकायां भस्मरूक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुंगवाः ॥ रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदम् ॥ ३४ ॥ अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ॥ घातयेत्परमामर्षी युष्मान्सार्धं हि राक्षसैः ॥३५॥ प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ३६ ॥ तदलं क्रूरवाक्यैश्च सांत्वमेवाभिधीयताम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ३७ ॥ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किंविवक्षया ॥ राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ प्राणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४० ॥ अपि चास्या विशालाक्ष्या न किंचिदुपलक्षये ॥ विरूपमपि चांगेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ४१ ॥ छायावैगुण्यमात्रं तु शंके दुःखमुपस्थितम् ॥ अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुप-

स्थिताम् ॥ ४२ ॥ अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ॥ राक्षसेंद्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ४३ ॥ निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ॥ दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४४ ॥ ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकंपते ॥ ४५ ॥ करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः ॥ वेपन्कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ४६ ॥ पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनःपुनश्चोत्तमसांत्ववादी ॥ सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनःपुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ४७ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥ सा राक्षसेंद्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ॥ सीता वितत्रास यथा वनांते सिंहाद्विपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥ सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ॥ कांतारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥२॥ सत्यं वतेदं प्रवदंति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति संतः॥यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि यस्मात्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥ सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ॥ विदीर्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृंगमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ॥ भावं नचास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मंत्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्य जंतोरिव शल्यकृंतः ॥ नूनं ममांगान्यचिरादनार्यः शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेंद्रः ॥ ६ ॥ दुःखं बतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ॥ बद्धस्य वध्यस्य यथा निशांते राजोपरोधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥ हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्यः

॥ एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥ तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेंद्रपुत्रौ ॥ नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥ नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ॥ यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचंद्रप्रतिमानवक्त्र ॥ हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ॥ पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥ मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम् ॥ या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥ स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ॥ मोघं चरित्वाथ तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्याम् ॥ १५ ॥ संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ॥ विषस्य दाता नतु मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥ "इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरंती॥ प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद॥" शोकाभितप्ता बहुधा विचिंत्य सीताथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा ॥ उद्बुध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १७ ॥ उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य ॥ तस्यास्तु रामं परिचिंतयंत्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभांग्याः ॥ १८ ॥ तस्या विशोकानि सदा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ॥ प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदि च० सा० सुन्दरकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ॥ शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेविनः ॥ १ ॥ तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्म राज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम् ॥ प्रास्पंदतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥ भुजश्च चार्वंचितवृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचंदनार्हः ॥ अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥ गजेंद्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोस्तु जातः ॥ प्रस्पंदमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ॥ ४ ॥ शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः ॥ वासः स्थितायाः शिखराग्रदंत्याः किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥ एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संचोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः ॥ वातातपक्लांतमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः पुनर्बिंबफलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशांतमरालपक्ष्म ॥ वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चंद्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥ सा वीतशोका व्यपनीततंद्रा शांतज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा ॥ अशोभताऽऽर्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ हनुमानपि विक्रांतः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च गर्जितम् ॥१॥ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नंदने॥ ततो बहुविधां चिंतां चिंतयामास वानरः ॥२॥ यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥ चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ॥ गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥ यथा तस्याप्रमेयस्य सर्व-

सत्त्वदयावतः ॥ समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकांक्षिणीम् ॥ ६ ॥ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ अदृष्टदुःखां दुःखस्य न ह्यंतमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥ यदि ह्यहं सतीमेनां शोकोपहतचेतनाम् ॥ अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥ गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ॥ परित्राणमपश्यंती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥ यथा च स महाबाहुः पूर्णचंद्रनिभाननः ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभिभाषितुम् ॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ॥ सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥ रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः ॥ किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरयागतम् ॥ निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रोधतीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥ यदि वोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ॥ व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अंतरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामवस्थितः ॥ शनैराश्वासयाम्यद्य संतापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ॥ वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥ रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥१८॥ (वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥) अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ॥ मया सांत्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिंदिता ॥ १९ ॥ सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ॥ रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपैष्यति ॥ २० ॥ ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ॥ जानाना मां विशालाक्षी

रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥ सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ॥ नानाप्रहरणो घोरः समेयादंतकोपमः ॥ २२ ॥ ततो मांसं परिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ॥ वधे च ग्रहणं चैव कुर्युर्यत्नं महाबलाः ॥ २३ ॥ तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कंधांश्चोत्तमशाखिनाम् ॥ दृष्ट्वा च परिधावंतं भवेयुः परिशंकिताः ॥ २४ ॥ मम रूपं च सम्प्रेक्ष्य वने विचरतो महत् ॥ राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृतस्वराः ॥ २५ ॥ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि ॥ राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेंद्रनिवेशने ॥ २६ ॥ ते शूलशरनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः ॥ आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात् ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमे राक्षसं बलम् ॥ शक्नुयां नतु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृह्णीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः ॥ स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ॥ विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥३०॥ उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन्राक्षसैः परिवारिते ॥ सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ॥ नाशं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं लंघयेत महोदधिम् ॥ ॥३३॥ कामं हंतुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ॥ नतु शक्ष्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥३४॥ असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ॥ कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥ एष दोषो महान्हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विरुध्यंति देशकालविरोधिताः ॥ विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥३७॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धि-

निश्चितापि न शोभते ॥ घातयंति हि कार्याणि दूताः पंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ न विनश्येत्कथं कार्य्यं वैक्लव्यं न कथं मम ॥ लंघनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च ॥ इति संचिंत्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ ४० ॥ राममक्लिष्टकर्माणं सुबंधुमनुकीर्तयन् ॥ नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बंधुगतचेतनाम् ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन्गिरम् ॥ श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥ इति स बहुविधं महाप्रभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ॥ मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपांतरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ एवं बहुविधां चिंतां चिंतयित्वा महामतिः ॥ संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥१॥ राजा दशरथो नाम रथकुंजरवाजिमान् ॥ पुण्यशीलो महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणां महायशाः ॥ २ (राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः ॥ चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ १ ॥) अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ॥ मुख्यस्येक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ३ ॥ पार्थिवव्यंजनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ॥ पृथिव्यां चतुरंतायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ॥ रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ५ ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ ६ ॥ तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम् ॥७॥ तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ॥ राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ८ ॥ जनस्थानवधं

श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ९ ॥ वंचयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिंदिताम् ॥ १० ॥ आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरंजयः ॥ ११ ॥ आयच्छत्कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने ॥ सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥ दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वंतः सहस्रशः ॥ अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ १३ ॥ तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान्प्लुतः ॥ यथारूपां यथावर्णां यथा लक्ष्मवतीं च ताम् ॥ १४ ॥ अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुंगवः ॥ १५ ॥ जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ ततः सा वक्रकेशांता सुकेशी केशसंवृतम् ॥ उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपामन्ववैक्षत ॥ १६ ॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ॥ स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरंती ॥ १७ ॥ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथा ह्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिंत्यबुद्धिम् ॥ ददर्श पिंगाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० सुन्दर० एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शाखांतरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिंगलम् ॥ १ ॥ सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥ साथ दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदवस्थितम् ॥ मैथिली चिंतयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥ अहो भीममिदं सत्त्वं वानरस्य दुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ४ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता॥

रुरोद सहसा सीता मंदमंदस्वरा सती ॥
रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ५ ॥ मैथिली चिंतयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा
साथ दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवदुपागतम् ॥ ददर्श पिंगप्रवरं महार्हं वातात्मजं बुद्धिमतां
वीक्षमाणा पृथुभग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ॥ चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य
वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥ शाखामृगः शाखगणैर्निषिद्धः॥
चैवं विचिंतयामास विशालनेत्रा ॥८॥ स्वप्नो मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः स्वप्नो हि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा
स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ तेनेंदुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामे-
शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥ सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तस्यानुरूपां च कथां तदर्थामेवं प्रपश्या-
ति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिंत्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥ तद्गतसर्वभावा ॥ विचिंतयंती
मि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता चिंतयामि तथापि बुद्ध्यापि
सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति नमोऽस्तु वाच-
वितर्कयामि ॥ किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥ वनौकसा तच्च तथास्तु
स्पतये सवज्रिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय ॥ अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो सुन्दरकांडे द्वात्रिंशः सर्गः
नान्यथा ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० प्रणिपत्योपसृत्य च ॥१॥ ताम-
॥ ३२ ॥ सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेषः कृपणः ॥ २ ॥ का नु पद्मप-
ब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ ३ ॥ किमर्थं तव नेत्रा-
लाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि ॥ द्रुमस्य शाखामालंब्य तिष्ठसि त्वमनिंदिता ॥

भ्यां वारि स्रवति शोकजम् ॥ पुंडरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥ सुराणामसुराणां च नागगंधर्वरक्षसाम् ॥ यक्षाणां किन्नराणां च का त्वं भवसि शोभने॥५॥का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥ किं नु चंद्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ॥ रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ॥ ७ ॥ " का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिंदितलोचने " कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ॥ वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वाऽसि कल्याण्यरुंधती ॥ ८ ॥ को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ ९ ॥ रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ १० ॥ व्यंजनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्षये ॥ महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता ॥ ११ ॥ रावणेन जनस्थानाद्बलात्प्रमथिता यदि ॥ सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥१२॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्रतिमानुषम् ॥ तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १३ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं वैदेही हनूमंतं द्रुमाश्रितम् ॥ १४ ॥ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ॥ स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रणाशिनः ॥ १५ ॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ॥ सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ॥ भुंजाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १७ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चेक्ष्वाकुनंदनम् ॥ अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १८ ॥ तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तार-

मिदं वचनमब्रवीत्॥१९॥न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ॥ एष मे जीवितस्यांतो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २० ॥ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ॥ तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २१ ॥ स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ॥ मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २२ ॥ ततस्तं स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ॥ ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्राज्यमयाचत ॥२३ ॥ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ॥ मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २४ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ॥ अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥ स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः ॥ विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २६ ॥ साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ॥ नहि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २७ ॥ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थे कुशचीरैरलंकृतः ॥ २८ ॥ ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्यदृढव्रताः ॥ प्रविष्टाः स्म पुरा दृष्टं वनं गंभीरदर्शनम् ॥ २९ ॥ वसतो दंडकारण्ये तस्याहममितौजसः ॥ रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३० ॥ द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ॥ ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरिपुंगवः ॥ दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सांत्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं रामस्य संदेशाद्देवि दूतस्तवागतः ॥ वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभि-

वंदनम् ॥ ४ ॥ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ॥ प्रतिसंहृष्टसर्वांगी हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम् ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥ तयोः समागमे तस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता ॥ परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ सीतायाः शोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथायथा समीपं स हनूमानुपसर्पति ॥ तथातथा रावणं सा तं सीता परिशंकते ॥ ९ ॥ अहो धिक्धिक्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ॥ रूपांतरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥ तामशोकस्य शाखां तु विमुक्त्वा शोककर्शिता ॥ तस्यामेवानवद्यांगी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥ (हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् ॥) अवंदत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥ सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा वंदमानं च सीता शशिनिभानना ॥ अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ॥ उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् ॥ जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः ॥ १५ ॥ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ॥ संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥ अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशंकितम् ॥ मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ॥ पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ १८ ॥ गुणान्रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥ अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता ॥ प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ पश्येयं नावसी-

देयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ॥ न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥ किं नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् ॥ उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥ अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ॥ संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥ इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ॥ रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ॥ न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥ सीतायाः निश्चितं बुध्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयन् ॥ २७ ॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककांतः शशी यथा ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ २८ ॥ विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥ सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा ॥ २९ ॥ रूपवान्सुभगः श्रीमान्कंदर्प इव मूर्तिमान् ॥ स्थानक्रोधे प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ अपक्रम्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ ३१ ॥ शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम् ॥ अचिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ ३२ ॥ क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ३३ ॥ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ ३४ ॥ अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ ३५ ॥ राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ नित्यं स्मरति ते रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ३७ ॥ मध्ये

वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ॥ ३८ ॥ प्रविष्टो नगरीं लंकां लंघयित्वा महोदधिम् ॥ कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३९ ॥ त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥ विशंका त्यज्यतामेषा श्रद्धस्व वदतो मम ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ॥ उवाच वचनं सांत्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥ क ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ॥ वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर ॥ तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥ कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् ॥ कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ जानंती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ॥ भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ॥ लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥ रामः कमलपत्राक्षः पूर्णचंद्रनिभाननः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥ तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९ ॥ रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ १० ॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥ आर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥ साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपा-

सकः ॥ ज्ञानवाञ्शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ॥ धनुर्वेदे च वेदे च वेदांगेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥ विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवः शुभाननः ॥ गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥ दुंदुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ समश्च सुविभक्तांगो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिरस्त्रिप्रलंबश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ॥ त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गंभीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥ त्रिवलीमांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यंगस्त्रिशीर्षवान् ॥ चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वंद्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ॥ महोष्ठहनुनासश्च पंचस्निग्धोऽष्टवंशवान् ॥ १९ ॥ दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ॥ षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० सत्यधर्मरतः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः ॥ देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥ भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः ॥ अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः ॥ २२ ॥ स सुवर्णच्छविः श्रीमान्रामः श्यामो महायशाः ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनकृतोत्सवौ ॥ २३ ॥ विचिन्वंतौ महीं कृत्स्नामस्माभिः सह संगतौ ॥ त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरंतौ वसुंधराम् ॥ २४ ॥ ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादपसंकुले ॥ २५ ॥ भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ वयं च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसंगरम् ॥ २६ ॥ परिचर्यामहे राज्यात्पूर्वजेनावरोऽपितम् ॥ ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ (ऋष्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥) स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ २७ ॥ अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेंद्रो व्यवस्थितः ॥ २८ ॥ तयोः स-

मीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ २९ ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ कृतांजलिरुपस्थितः ॥ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ ३० ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ ३१ ॥ तयोरन्योन्यसंभाषाद्भृशं प्रीतिरजायत॥ तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३२ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ तं ततः सांत्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ३३ ॥ स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तं पुरुतेजसा ॥ ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३४ ॥ ॥ लक्ष्मणो वानरेंद्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ स श्रुत्वा वानरेंद्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ ३५ ॥ तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ॥ ३६ ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ ३७ ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ ३८ ॥ स्वनवंत्यवकीर्णानि तस्मिन्विहतचेतसि ॥ तान्यंके दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा ॥ ३९ ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ प्रादीपयद्दाशरथेस्तदा शोकहुताशनम् ॥ ४० ॥ शायितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना ॥ मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः॥४१॥तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः॥राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे स न्यवेशयत् ॥४२ ॥ स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते ॥ महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४३ ॥ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिंता च राघवम् ॥ तापयंति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४४ ॥ तवादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते ॥ महता भूमिकंपेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४५ ॥ काननानि सुरम्याणि नदीप्रस्र-

वणानि च ॥ चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४६ ॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ॥ समित्रबांधवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४७ ॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ॥ समयं वालिनं हंतुं तव चान्वेषणं प्रति ॥ ४८ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः ॥ किष्किंधां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ४९ ॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ॥ सर्वर्क्ष-हरिसंघानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५० ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ॥ हनूमंतं च मां विद्धि तयोर्दूतमुपागतम् ॥५१॥ स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानयि महाकपीन् ॥ त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्॥५२॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः॥ अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५३ ॥ ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ॥ चरंति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥५४॥ अंगदो नाम लक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः ॥ प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५५ ॥ एषां नो विप्रनष्टानां विंध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५६ ॥ ते वयं कार्यनैराश्या-त्कालस्यातिक्रमेण च ॥ भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ॥ ५७ ॥ विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥ ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्रायमुपास्महे ॥ दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुंगवान् ॥ ५९ ॥ भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेव-यदंगदः ॥ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च तथा वधम् ॥ ६० ॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः॥ तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ ६१ ॥ कार्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् ॥ गृध्र-राजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ यवीयान्के-

न मे भ्राता हतः क च निपातितः ॥ ६३ ॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ अंगदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्भयम् ॥ ६४ ॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः ॥ जटायोस्तु वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ॥ ६५ ॥ त्वामाह स वरारोहे वसंतीं रावणालये ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ॥ ६६ ॥ अंगदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम् ॥ विंध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यांतमुत्तमम् ॥ ६७ ॥ त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः प्लवंगमाः ॥ अंगदप्रमुखाः सर्वे वेलोपांतमुपागताः ॥ ६८ ॥ चिंतां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः ॥ ६९ ॥ व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ लंका चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ ७० ॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिपीडिता ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिंदिते ॥ ७१ ॥ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ तन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ ॥ ७२ ॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७३ ॥ गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ॥ ७४ ॥ अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ ७५ ॥ दक्षिणा दिगनुक्रांता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ ७६ ॥ अपनेष्यामि संतापं तवाधिगमशासनात् ॥ दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह लंघनम् ॥ ७७ ॥ प्राप्स्याम्यहमिदं देवि त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥ राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ ७८ ॥ सपुत्रबांधवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ ७९ ॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी

हरिः ॥ स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥ तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शंबसादनमुद्धरन् ॥ ८० ॥ यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ॥ हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८१ ॥ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः ॥ अचिरात्त्वामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम् ॥ ८२ ॥ एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति ॥ ८३ ॥ अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी ॥ नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८४ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ८५ ॥ हनूमंतं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ॥ अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि ॥ किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८७ ॥ हतेऽसुरे संयति शंबसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ॥ ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥८८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०सुन्दरकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥३५॥ भूय एव महातेजा हनूमान्पवनात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥ वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ॥ रामनामांकितं चेदं पश्य देव्यंगुलीयकम् ॥ २ ॥ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ॥ भर्तारमिव संप्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ॥ ४ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ बभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ॥ परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ६ ॥ विक्रांतस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ॥ येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम्

॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ॥ विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥ नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ॥ यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः ॥ ९ ॥ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ॥ यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो नह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ १२ ॥ कुशली यदि काकुत्स्थः किं न सागरमेखलाम् ॥महीं दहति कोपेन युगांताग्निरिवोत्थितः ॥१३॥ अथवा शक्तिमंतौ तौ सुराणामपि निग्रहे ॥ ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥ कच्चिन्न व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते ॥ उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीनः संभ्रांतः कार्येषु च न मुह्यति ॥ कच्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ॥ विजिगीषुः सुहृत्कच्चिन्मित्रेषु च परंतपः ॥ १७ ॥ कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कच्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ॥ कच्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥१९॥ कच्चिन्न विगतस्नेहो विवासान्मयि राघवः ॥ कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति राघवः ॥ २० ॥ सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च ॥ अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः ॥ कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनीं मंत्रिभिर्गुप्तां प्रेषयि-

ध्यति मत्कृते ॥ २४ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ॥ मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दंत-नखायुधैः ॥ २५ ॥ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥ रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण रामेण निहतं रणे ॥ द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥ कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगंधि ॥ मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्म-मिवातपेन ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात्त्यजतः स्वराज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातेः ॥ नासीद्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चित्स धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥ न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा ॥ तावद्ध्यहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ॥ श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचनः ॥ तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरंदरः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंयुताम् ॥ ३४ ॥ विष्टंभयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् ॥ करिष्यति पुरीं लंकां काकुत्स्थः शांतराक्षसाम् ॥ ३५ ॥ तत्र यद्यंतरा मृत्युर्यदि देवा महासुराः ॥ स्थास्यंति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ तवादर्शनजेनार्ये शोकेन परिपूरितः ॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥ मंदरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ मलयेन च विंध्येन मेरुणा दर्दुरेण च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिंबोष्ठं चारु कुंडलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ॥

शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्धनि ॥४०॥ न मांसं राघवो भुंक्ते नचैव मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पंचमम् ॥४१॥ नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् ॥ राघवोऽपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनांतरात्मना ॥ ४२ ॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यच्चिंतयते किंचित्स तु कामवशंगतः ॥४३॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः॥सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥४४॥ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्स्त्रीमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥४५॥ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥ धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥ शरन्मुखेनांबुदशेषचंद्रा निशेव वैदेहसुता वभूव ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचंद्रनिभानना ॥ हनूमंतमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥ अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानरभाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥२॥ ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ॥ रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतांतः परिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम ॥ सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति ॥ प्लवमानः परिक्रांतो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ॥ लंकामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ॥ अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगम ॥ रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥ विभीषणेन च भ्रात्रा मम

निर्यातनं प्रति ॥ अनुनीतः प्रयत्नेन नच तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते॥ रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे ॥ तया ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ अविंध्यो नाम मेधावी विद्वान्राक्षसपुंगवः ॥ धृतिमाञ्छीलवान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२ ॥ रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ॥ नच तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १३ ॥ आशंसेयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ॥ अंतरात्मा हि ते शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १४ ॥ उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च संति वानर राघवे ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां जघान यः ॥ जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥ न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ॥ अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १७ ॥ शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः ॥ शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥ इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् ॥ अश्रुसंपूर्णवदनामुवाच हनुमान्कपिः ॥१९॥ श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥ अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव सराक्षसात् ॥ अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिंदिते ॥ २१ ॥ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ॥ शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लंकामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥ अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ॥ प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २३ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २४ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ॥ पुरंदरमिवासीनं नगराजस्य मूर्धनि ॥ २५ ॥ पृष्ठमारोह मे देवि मा विकांक्षस्व

शोभने ॥ योगमन्विच्छ रामेण शशांकेनेव रोहिणी ॥ २६ ॥ कथयंतीव शशिना संगमिष्यासि रोहिणी ॥ मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तराकाशं महार्णवम् ॥ २७ ॥ नहि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽनघे ॥ अनुगंतुं गतिं शक्ताः सर्वे लंकानिवासिनः ॥ २८ ॥ यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् ॥ यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९ ॥ मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ॥ हर्षविस्मितसर्वांगी हनूमतमथाब्रवीन् ॥ ३० ॥ हनूमन्दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि ॥ तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ ३१ ॥ कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ॥ सकाशं मानवेंद्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३२ ॥ सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ चिंतयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥ इति संचिंत्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः ॥ दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३५ ॥ स तस्मात्पादपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः ॥ ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥ मेरुमंदरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरर्षभः ॥ ३७ ॥ हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ लंकामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९ ॥ तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकांक्षया ॥ विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वाचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा ॥ पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥ तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ॥ वायोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ५२ ॥ प्राकृतोऽन्यः कथं

चेमां भूमिमागंतुमर्हति ॥ उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरयूथप ॥ ४३ ॥ जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ॥ अवश्यं संप्राधार्याशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः ॥ ४४ ॥ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गंतुं त्वया सह ॥ वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोह्येत्तव ॥ ४५ ॥ अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भूयो वेगेन गच्छतः ॥ ४६ ॥ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले ॥ भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ नच शक्ष्ये त्वया सार्द्धं गंतुं शत्रुविनाशन ॥ कलत्रवति संदेहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम् ॥ ४८ ॥ ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥ तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीरकलत्रवान् ॥ ५० ॥ सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ॥ कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥ युध्यमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५२ ॥ अथ रक्षांसि भीमानि महांति वलवंति च ॥ कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५३ ॥ अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ॥ पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥५४॥ मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा ॥ अनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता ॥ त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५६ ॥ कामं त्वमपि पर्याप्तो निहंतुं सर्वराक्षसान् ॥ राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥ अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् ॥ यत्र तेनाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः ॥ ५८ ॥ आरंभस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने

गुणः ॥ ५९ ॥ मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः ॥ भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥ तौ निराशौ मदर्थं च शोकसंतापकर्शितौ ॥ सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥ भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ॥ नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ॥ ६२ ॥ यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात् ॥ अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३ ॥ यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सराक्षसम् ॥ मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥६४॥ श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ॥ न देवगंधर्वभुजंगराक्षसा भवंति रामेण समा हि संयुगे॥६५॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ॥ सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६ ॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ॥ सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगांतसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६७ ॥ स मे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं प्रियं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ॥ चिराय रामं प्रतिशोककर्शितां कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम् ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः ॥ सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः॥१॥युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ॥ सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥२॥ स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थासि सागरं व्यातिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥ द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ॥ रामादन्यस्य नार्हामि संसर्गमिति जानकि ॥ ४ ॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ॥ का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ॥ चेष्टितं

यत्त्वया देवि भाषितं च ममाग्रतः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कन्नम-
नसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥ लंकाया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैव
मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥ इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनंदिना ॥ गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्य-
था तदुदाहृतम् ॥ ९ ॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिंदिते ॥ अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानी-
याद्राघवो हि यत् ॥ १० ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच वचनं मंदं बाष्पप्रग्र-
थिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ॥ शैलस्य चित्रकूटस्यापादे पूर्वोत्तरे
पदे ॥ १२॥ तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ॥ तस्मिन्सिद्धाश्रिते देशे मंदाकिन्यविदूरतः॥ १३ ॥
तस्योपवनखंडेषु नानापुष्पसुगंधिषु ॥ विहृत्य सलिले क्लिन्नो ममांके समुपाविशः ॥१४॥ ततो मां स
समायुक्तो वायसः पर्यतुंडयत् ॥ तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥ दारयन्स च
मां काकस्तत्रैव परिलीयते ॥ नचाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां च
रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे ॥ स्रंसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥ त्वया
विहासिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता सदा ॥ भक्ष्यगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥ ततः
श्रांताहमुत्संगमासीनस्य तवाविशम् ॥ क्रुध्यंती प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसांत्विता ॥ १९ ॥
बाष्पपूर्णमुखी मंदं चक्षुषी परिमार्जती ॥ लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥
परिश्रमाच्च सुप्ता हे राघवांकेऽस्म्यहं चिरम् ॥ पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममांके भरताग्रजः ॥ २१ ॥ स तत्र पु-
नरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवांकात्समुत्थिताम् ॥ वायसः सहसागम्य विर-

राद् स्तनांतरे ॥ २२ ॥ पुनःपुनरथोत्पत्य विरराद स मां भृशम् ॥ ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितबिंदुभिः ॥ २३ ॥ (वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया ॥ स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परंतपः ॥ १ ॥) स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा ॥ आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २४ ॥ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनांतरम् ॥ कः क्रीडति स रोषेण पंचवक्त्रेण भोगिना ॥ २५ ॥ वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षत ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २६ ॥ पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरांतरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २७ ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे कृतवान्क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २८ ॥ स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्रह्मणोऽस्त्रेण योजयत् ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ २९ ॥ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३० ॥ अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ॥ त्राणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३१ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः ॥ त्रीँल्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३२ ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३३ ॥ परिद्यूनं विवर्णं च पतमानं तमब्रवीत् ॥ मोघमस्त्रं न शक्यं तु ब्राह्मं कर्तुं तदुच्यताम् ॥ ३४ ॥ (हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् ॥) ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३५ ॥ स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३६ ॥ मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ॥ कस्माद्यो माहरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३७ ॥

स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरर्षभ॥त्वया नाथवती नाथ अनाथा इव दृश्यते ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ ३९ ॥ अपारवारमक्षोभ्यं गांभीर्यात्सागरोपमम्॥ भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥४०॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठो बलवान्सत्त्ववानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयसि राघव ॥ ४१ ॥ न नागा नापि गंधर्वा न सुरा न मरुद्गणाः ॥ रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमीहितुम् ॥४२॥ तस्य वीर्यवतः कच्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥४३॥ भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः ॥ कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४४ ॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४५ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परंतपौ ॥ ४६ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ॥ अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्हरियूथपः ॥ ४७ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ४८ ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामंतं द्रक्ष्यसि शोभने ॥ ४९ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लोकान्भस्मीकरिष्यतः ॥ ५० ॥ हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबांधवम् ॥ राघवस्त्वां विशालाक्षि स्वपुरीं प्रतिनेष्यति ॥ ५१ ॥ ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः ॥ ५२ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरथाब्रवीत् ॥ कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ॥ ५३ ॥ तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रियायाश्च वरांगनाः ॥ ५४ ॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि

दुर्लभम् ॥ पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ ५५ ॥ अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ॥ सिंहस्कंधो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ ५७ ॥ पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरत् ॥ ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छक्तो न बहुभाषिता ॥ राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ५९ ॥ मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ॥ नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ६० ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरत् ॥ स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ ६१ ॥ मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ६२ ॥ त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप ॥ राघवस्त्वत्समारंभान्मयि यत्नपरो भवेत्॥६३॥ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनःपुनः॥जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६४ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते॥रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा॥त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६५॥ ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम्॥प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥६६॥ प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अंगुल्या योजयामास नह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ६७ ॥ मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ॥ सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६८ ॥ हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ॥ हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ॥ ६९ ॥ मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावान् ॥ गिरिवरपवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥३८॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥ मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ॥ वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥ स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम ॥ अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रचिंतय यदुत्तरम् ॥ ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ तस्य चिंतयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥ हनूमन्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ५ ॥ शिरसा वंद्य वैदेहीं गमनयोपचक्रमे ॥ ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं पवनात्मजम् ॥ ६ ॥ बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ हनुमन्कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्वृद्धांश्च वानरान् ॥ ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवंतीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ॥ तत्त्वया हनुमन्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा मयेरिताः ॥ वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः ॥ पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ॥ यस्तस्य वमतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ॥ स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्यंतां महीं साधितुमर्हति ॥ त्व-

न्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनंदिनि ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् ॥ जानकी बहु मेने तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनःपुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयन् ॥ १९ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिंदम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रांतः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥ मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥ ततो हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखादुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः ॥ २४ ॥ कथं न खलु दुष्पारं तरिष्यंति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ २५ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लंघने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥ तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥ बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ॥ विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥ तद्यथा तस्य विक्रांतमनुरूपं महात्मनः ॥ भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनूमाञ्शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥

॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३४ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ नच कर्मसु सीदंति महत्स्वमिततेजसः ॥३६॥ असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः॥३७॥मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च संति तत्र वनौकसः॥मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसान्निधौ ॥३८॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः॥ नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यंते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः॥३९॥तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते॥ एकोत्पातेन ते लंकामेष्यंति हरियूथपाः॥४०॥मम पृष्ठगतौ तौ च चंद्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महासङ्घौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥४१॥तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ॥आगम्य नगरीं लंकां सायकैर्विधमिष्यतः॥४२॥सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनंदनः॥त्वामादाय वरारोहे स्वपुरीं प्रतियास्यति ॥४३॥ तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकांक्षिणी ॥ न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलंतमिवानलम् ॥ ४४ ॥ निहते राक्षसेंद्रे च सपुत्रामात्यबांधवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशांकेनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मैथिलि ॥ रावणं चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहतं बलात् ॥ ४६ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लंकाद्वारमुपागतम् ॥ ४८ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेंद्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥ शैलांबुदनिकाशानां लंकामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥ स तु मर्माणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा ॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव

द्विपः ॥ ५१ ॥ रुद मा देवि शोकेन माभूत्ते मनसो भयम् ॥ शचीव भर्त्रा शक्रेण संगमेष्यासि शोभने ॥ ५२ ॥ रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ॥ अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥ ५३ ॥ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे ॥ न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्संगमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० सुं० एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ॥ अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा ॥ २ ॥ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः ॥ संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गंडपार्श्वे निवेशितः ॥ त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ स वीर्यवान्कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ॥ वसंतीं रक्षसां मध्ये महेंद्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ॥ एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥७॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ अतःपरं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥८॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ॥ राक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ॥ मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥१०॥ घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ॥ त्वां श्रुत्वा विषज्जंतं न जीवेयमपि क्षणम् ॥ ११ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ॥ अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १२ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥ दृष्टा कथंचि-

द्रवती न कालः परिदेवितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामंतं द्रक्ष्यासि भामिनि ॥ १४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिंदितौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लंकां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥ हत्वा तु समरे रक्षो रावणं सह बांधवैः ॥ राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रतिनेष्यतः ॥ १६ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिंदिते ॥ प्रीतिसंजननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ साब्रवीद्दत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् ॥ एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् ॥ १८ ॥ श्रद्धेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्प्लवगसत्तमः ॥ १९ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरियूथपम् ॥ २० ॥ वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥ हनूमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् ॥ २२ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३ ॥ इदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥ स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परि हृष्टचेताः ॥ तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्य चिंतयामास वानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २ ॥ न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ॥ न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य कायस्य

पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ॥ हतप्रवीराश्चरणे तु राक्षसाः कथंचिदीयुर्य-
दिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥ कार्ये कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत् ॥ पूर्वकार्याऽवि-
रोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ नह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥ यो ह्यर्थं
बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने॥६॥इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं व्रजेयमद्य प्लवगेश्वरालयम्॥परात्मसंमर्द-
विशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥ कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं
मम राक्षसैः सह ॥ तथैव खल्वात्मबलं च सारवत्समानयेन्मां चरणे दशाननः ॥ ८ ॥ ततः
समासाद्य रणे दशाननं समं त्रिवर्गं सबलं सयायिनम् ॥ हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च सुखेन मत्वा-
हमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥ इदमस्य नृशंसस्य नंदनोपममुत्तमम् ॥ वनं नेत्रमनःकांतं नानाद्रुमलता-
युतम् ॥ १० ॥ इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ॥ अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति
स रावणः ॥ ११ ॥ ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः ॥ त्रिशूलकाला-
यसपट्टिशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥ अहं च तैः संयति चंडविक्रमैः समेत्य रक्षो-
भिरभंगविक्रमः ॥ निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम् ॥ १३ ॥ ततो
मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ऊरुवेगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तद्धनुमान्वीरो
बभंज प्रमदावनम् ॥ मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥ तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च
सलिलाशयैः ॥ चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूव अप्रियदर्शनैः ॥ १६ ॥ नानाशकुंतविरुतैः प्रभिन्नसलि-
लाशयैः ॥ ताम्रैः किसलयैः क्लांतैः क्लांतद्रुमलतायुतैः ॥ १७ ॥ न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं

यथा ॥ व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालैर्मृगैरार्तरवैश्च पक्षिभिः ॥ शिलागृहैरुन्मथितैस्तथागृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥ सा विह्वलाशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ॥ जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥ ततः स कृत्वा जगतीपतेर्महान्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः ॥ युयुत्सुरेको वहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभंगस्वनेन च ॥ बभूवुस्त्राससंभ्रांताः सर्वे लंकानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः ॥ रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ॥ तद्वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ॥ चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥ ततस्तु गिरिसंकाशमतिकायं महाबलम् ॥ राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः ॥ कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥ आचक्ष्व नो विशालाक्षि माभूत्ते सुभगे भयम् ॥ ॥ संवादमसितापांगि त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वांगशोभना ॥ रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम ॥ ८ ॥ यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति ॥ अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥ अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को ह्ययम् ॥ वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम् ॥ स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥

रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः ॥ विरूपं वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिषुः ॥ १२ ॥ अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ॥ सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ नच तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ॥ अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ॥ प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकांक्षया ॥ १५ ॥ तेनैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः ॥ यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलक्ष्यते ॥ अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपत्राढ्यं यं सती स्वयमास्थिता ॥ प्रवृद्धः शिंशपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्रं त्वं दंडमाज्ञातुमर्हसि ॥ सीता संभाषिता येन वनं तेन विनाशितम् ॥ २० ॥ मनः परिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर॥ कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ चिताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिंदवः॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिंदवः ॥ २३ ॥ आत्मनः सदृशान्वीरान्किंकरान्नाम राक्षसान्॥ व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५ ॥ महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ॥ युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥ ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्महावेगाः पतंगा इव पावकम् ॥ २७ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः कांचनांगदैः ॥ आजग्मुर्वानरश्रेष्ठं

शरैरादित्यसन्निभैः॥२८॥मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरपाणयः॥परिवार्य हनूमंतं सहसा तस्थुरग्रतः२९॥ हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्य लांगूलं ननाद च महाध्वनिम् ॥ ३० ॥ स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ पुच्छमास्फोटयामास लंकां शब्देन पूरयन् ॥३१ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुनादिना ॥ पेतुर्विहंगा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोऽहं कोशलेंद्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनूमाञ्शत्रुसैन्यानां निहंता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वा पुरीं लंकामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥ तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशंकिताः ॥ ददृशुश्च हनूमंतं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसंदेशनिःशंकास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ॥ चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ॥ आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥ स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ स पन्नगमिवादाय स्फुरंतं विनतासुतः ॥ ४० ॥ विचचारांबरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ सूदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ॥ ४१ ॥ स हत्वा राक्षसान्वीरः किंकरान्मारुतात्मजः ॥ युद्धाकांक्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ॥ निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४३ ॥ स राक्षसानां निहतं महाबलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ॥ समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-

मायणे वाल्मी० आदि० च० सा० सुन्दरकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः स किंकरा-
न्हत्वा हनूमान्ध्यानमास्थितः ॥ वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ १ ॥ तस्मात्प्रासा-
दमप्येवमिमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ इति संचिंत्य हनुमान्मनसा दर्शयन्बलम् ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादमुत्प्लु-
त्य मेरुशृंगमिवोन्नतम् ॥ आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसंकाशं
प्रासादं हरियूथपः ॥ बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥ संप्रधृष्य तु दुर्धर्षश्चै-
त्यप्रासादमुन्नतम् ॥ हनूमान्प्रज्वलँल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मा-
रुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लंकां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघाति-
ना ॥ पेतुर्विहंगमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोऽहं कोशलेंद्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनूमा-
ञ्छत्रुसैन्यानां निहंता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिश्च प्रहरतः
पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ धर्षयित्वा पुरीं लंकामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि
मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः ॥ ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्ष-
सां जनयन्भयम् ॥ १२ ॥ तेन नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः ॥ गृहीत्वा विविधान-
स्त्रान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ॥ १३ ॥ विसृजंतो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः
परिघैः कांचनांगदैः ॥ १४ ॥ आजग्मुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसन्निभैः ॥ आवर्त इव गंगायास्तोयस्य
विपुलो महान् ॥ १५ ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीम-

रूपं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महांस्तस्य स्तंभं हेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः ॥ स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ १९ ॥ अंतरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ॥ २० ॥ बलिनां वानरेंद्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ अटंति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥ संचितौघबलाः केचित्संति वायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाः केचित्तत्रासन्हरियूथपाः ॥ २३ ॥ ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दंतनखायुधैः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ २४ ॥ आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ नेयमस्ति पुरी लंका न यूयं नच रावणः ॥ यस्य त्विक्ष्वाकुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चं० सा० सुंदरकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ संदिष्टो राक्षसेंद्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ॥ जंबुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥ रक्तमाल्यांबरधरः स्रग्वी रुचिरकुंडलः ॥ महान्विवृत्तनयनश्चंडः समरदुर्जयः॥२॥धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम्॥विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥३ ॥ तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः॥प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥४॥ रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ॥ हनूमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥ तं तोरणविटंकस्थं हनूमंतं महाकपिम् ॥ ॥ जंबुमाली महातेजा विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्धचंद्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ॥ बाहो-

बिव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् ॥ शरदीवांबुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रंजितं शुशुभे मुखम् ॥ यथाकाशे महापद्मं सिक्तं कांचनबिंदुभिः ॥ ९ ॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ १० ॥ तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप जववद्बली ॥ तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥ विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनूमांश्चंडविक्रमः ॥ सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥ भ्रामयंतं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ॥ चिक्षेप सुबहून्बाणाञ्जंबुमाली महाबलः ॥ १३ ॥ सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पंचभिर्भुजे ॥ उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनांतरे ॥ १४ ॥ स शरैः पूरितवनुः क्रोधेन महता वृतः ॥ तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगितः ॥ १५ ॥ अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः ॥ परिघं पातयामास जंबुमालेर्महोरसि ॥१६ ॥ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानुनी नच ॥ न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यंत नेषवः ॥ १७ ॥ स हतस्तरसा तेन जंबुमाली महारथः ॥ पपात निहतो भूमौ चूर्णितांग इव द्रुमः ॥ १८ ॥ जंबुमालिं सुनिहतं किंकरांश्च महाबलान् ॥ चुक्रोध रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ सरोषसंवर्तिततताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ॥ अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदि० च० सा० सुंदरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ततस्ते राक्षसेंद्रेण चोदिता मंत्रिणः सुताः ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥ महद्बलपरीवारा धनुष्मंतो महाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः

॥ ३ ॥ तप्तकांचनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ॥ विस्फारयंतः संहृष्टास्तडिद्वंत इवांबुदाः॥ ४ ॥ जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किंकरान्हतान् ॥ बभूवुः शोकसंभ्रांताः सबांधवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥ ते परस्परसंघर्षास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनूमंतं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ सृजंतो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ॥ प्रावृट्काल इवांभोदा विचेरुर्नैर्ऋतांबुदाः ॥ ७ ॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमाञ्शरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥ स शरान्वंचयामास तेषामाशुचरः कपिः ॥ रथवेगांश्च वीराणां विचरन्विमलेंऽबरे ॥९॥ स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ॥ धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरंबरे ॥ १० ॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् ॥ चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षस्सु वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तलेनाभिहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परंतपः ॥ मुष्टिभिश्चाहनत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥ प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरानपि ॥ केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि॥१३॥ततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च॥तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥ विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ॥ भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवंत्यो दर्शिताः पथि ॥ विविधैश्च स्वनैर्लंका ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥ स तान्प्रवृद्धान्विनिहत्य राक्षसान्महाबलश्चंडपराक्रमः कपिः ॥ युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ हतान्मंत्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना ॥ रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥ स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धर्षं चैव राक्षसम् ॥ प्रघसं भासकर्णं च पंच से-

नाग्रनायकान् ॥ २ ॥ संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ॥ हनूमद्ग्रहणे व्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ सवाजिरथमातंगाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥ यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ॥ कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ॥ ५ ॥ न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ॥ सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥ ६ ॥ वानरोऽयमिति ज्ञात्वा नहि शुध्यति मे मनः ॥ नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा ॥ ७ ॥ भवेदिंद्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ सनागयक्षगंधर्वदेवासुरमहर्षयः ॥ ८ ॥ युष्माभिः प्रहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः ॥ ९ ॥ तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ १० ॥ सवाजिरथमातंगाः स कपिः शास्यतामिति ॥ नावमन्यो भवद्भिश्च कपिर्धीरपराक्रमः ॥ ११ ॥ दृष्टा हि हरयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः ॥ वाली च सहसुग्रीवो जांबवांश्च महाबलः ॥ १२ ॥ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ १३ ॥ न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् ॥ महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥ प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ कामं लोकास्त्रयः सेंद्राः ससुरासुरमानवाः ॥ १५ ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ तथापि तु न यज्ञेन जयमाकांक्षता रणे ॥ १६ ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चंचला ॥ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ १७ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ॥ १८ ॥ शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता

वलैः ॥ ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ १९ ॥ रश्मिमंतमिवोद्यंतं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ २० ॥ महामतिं महोत्साहं महाकायं महाभुजम् ॥ तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ॥ २१ ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ तस्य पंचायसास्तीक्ष्णाः सिताः पीतमुखाः शराः ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २२ ॥ स तैः पंचभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ॥ उत्पपात नदन्व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २३ ॥ ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः ॥ किरञ्छरशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः ॥ २४ ॥ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ॥ वृष्टिमंतं पयोदांते पयोदमिव मारुतः ॥ २५ ॥ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ॥ चकार निनदं भूयो व्यवर्धत च वीर्यवान् ॥ २६ ॥ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ॥ निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २७ ॥ ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ॥ विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २८ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ तौ जातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिंदमौ ॥ २९ ॥ स ताभ्यां सहसोत्प्लुत्य विष्ठितो विमलेंऽबरे ॥ मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ ३० ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगं निहत्य स महाबलः ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव वेगितः ॥ ॥ ३१ ॥ स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः ॥ तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ॥ ३२ ॥ ततस्तांस्त्रीन्हतान्ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ॥ अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो बली ॥ ३३ ॥ भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ॥ एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितौ ॥ ३४ ॥ पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोथयत् ॥ भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुंजरम् ॥ ३५ ॥ स ताभ्यां विक्षतै-

गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३६ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृंगं समृगव्यालपादपम् ॥ जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुंजरः ॥ गिरिश्रृंगसुनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः ॥ ॥ ३७ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पंचसु ॥ बलं तदवशेषं तु नाशयामास वानरः ॥ ३८ ॥ अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधान्रथैः रथान् ॥ स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३९ ॥ हतैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भग्नाक्षैश्च महारथैः ॥ हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समंततः ॥ ४० ॥ ततः कपिस्तान्ध्वजिनीपतीन्रणे निहत्य वीरान्सबलान्सवाहनान् ॥ तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० सुं० षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सेनापतीन्पंच स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ॥ निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताक्षमम् ॥ १ ॥ स तस्य दृष्टयर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्कांचनचित्रकार्मुकः ॥ समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥ ततो महान्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजांबूनदजालसंततम् ॥ रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजांबूनदजालचित्रितम् ॥ पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ॥ ४ ॥ सुरासुराधृष्यमसंगचारिणं तडित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् ॥ सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ॥ दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥ स पूरयन्खं च महीं च साचलां तुरंगमातंगमहारथस्वनैः ॥ बलैः समेतैः सह तोरणास्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥ स तं समा-

साच हरिं हरीक्षणो युगांतकालाग्निमिव प्रजाक्षये॥अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥ स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु रावणात्मजः ॥ विचारयन्स्वं च बलं महाबलो युगक्षये सूर्य इवाभिवर्धत ॥ ९ ॥ स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् ॥ समाहितात्मा हनुमंतमाहवे प्रचोदयामास शितैः शरैस्त्रिभिः ॥ ॥ १० ॥ ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम्॥ अवैक्षताक्षः स मुदीर्णमानसं सबाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः॥११॥ स हेमनिष्कांगदचारुकुंडलः समाससादाशु पराक्रमः कपिम् ॥ तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः॥१२॥ ररास भूमिर्न ततापं भानुमान्ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ॥ कपेः कुमारस्य च वीर्यसंयुगे ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३ ॥ स तस्य वीरः सुमुखान्पतत्रिणः सुवर्णपुंखान्सविषानिवोरगान् ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन्कपिमूर्ध्न्यताडयत् ॥ १४ ॥ स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रः ॥ नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥ ततः प्लवंगाधिपमंत्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ॥ उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥ स मंदराग्रस्थ इवांशुमाली विवृद्धकोपो बलवीर्यसंवृतः ॥ कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततः स बाणासनशक्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसांबुदः ॥ शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥१८॥ कपिस्ततस्तं रणचंडविक्रमं प्रवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् ॥ कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्धनतुल्यनिःस्वनः ॥१९॥ स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ॥ समा-

ससादाप्रतिमं रणे कपिं गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥ स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिःस्वनः ॥ समुत्सहेनाशु नभः समारुजन्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ तमुत्पतंतं समभिद्रवद्बली सं राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ॥ रथी रथिश्रेष्ठतरः किरञ्छरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥ स ताञ्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ॥ शरांतरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति भीमविक्रमः ॥२३॥ तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणंतं विविधैः शरोत्तमैः ॥ अवैक्षताक्षं वहुमानचक्षुपा जगाम चिंतां स च मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ततः शरैर्भिन्नभुजांतरः कपिः कुमारवर्येण महात्मना नदन् ॥ महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिंतयामास रणे पराक्रमम् ॥२५॥ अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ॥ नचास्य सर्वाहवकर्मशालिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ॥ असंशयं कर्म गुणोदयादयं स नागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखोऽग्रतः स्थितः ॥ पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कंपयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥ न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ॥ प्रमापणं ह्यस्य ममाद्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ॥ चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे तदानीम् ॥ ३० ॥ स तस्य तानष्टवरान्महाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ॥ जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिंगाधिपमंत्रिनिर्जितः ॥ स भग्ननीडः परिवृत्तकूबरः पपात भूमौ हत-

वाजिरंत्ररान् ॥ ३२ ॥ स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ॥ तपोऽभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥ कपिस्ततस्तं विचरंतमंबरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ॥ समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवांडजेश्वरः ॥ मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ स भग्नबाहूरुकटीपयोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचनः ॥ संभिन्नसंधिः प्रविकीर्णबंधनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥ ३६ ॥ महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोऽधिपतेर्महद्भयम् ॥ महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ॥ सुरैश्च सेंद्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतोपमं रणे कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ॥ तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ततस्तु रक्षोऽधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ॥ मनः समाधाय स देवकल्पं समादिदेशेंद्रजितं सरोषः ॥ १ ॥ त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ॥ सुरेषु सेंद्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २ ॥ त्वदस्त्रबलमासाद्य ससुराः समरुद्गणाः ॥ न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥ न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगेन गतश्रमः ॥ भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥ देशकालप्रधानश्च त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ॥ ४ ॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणां न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमंत्रणे ॥ न सोऽस्ति कश्चित्त्रिषु संग्रहेषु न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ॥ ५ ॥ ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रम-

श्चास्त्रबलं च संयुगे ॥ न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥ निहताः किंकराः सर्वे जंबुमाली च राक्षसः ॥ अमात्यपुत्रा वीराश्च पंच सेनाग्रगामिनः॥७॥बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च॥महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः॥नतु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ८ ॥ इदं च दृष्ट्वा निहतं महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ॥ त्वमात्मनश्चापि निरीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ ९ ॥ बलावमर्दैस्त्वयि सन्निकृष्टे यथा गते शाम्यति शांतशत्रुः ॥ तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ ॥१०॥ न वीर सेना गणशश्च्यवंति न वज्रमादाय विशालसारम् ॥ न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं नचाग्निकल्पः करणेन हंतुम् ॥ ११ ॥ तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ॥ स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १२ ॥ न खल्वियं मतिश्रेष्ठ यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥ इयं च राजधर्माणां क्षत्त्रस्य च मतिर्मता ॥ १३ ॥ नानाशस्त्रेषु संग्रामे वैशारद्यमरिंदम ॥ अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे॥१४॥ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ॥ चकार भर्तारमतित्वरेण रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १५ ॥ ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिंद्रजित्प्रतिपूजितः ॥ युद्धोद्धतकृतोत्साहः संग्रामं संप्रपद्यत ॥ १६ ॥ श्रीमान्पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ॥ निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वणि ॥ १७ ॥ स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः ॥ रथं समायुक्तमसह्यवेगः समारुरोहेंद्रजिदिंद्रकल्पः ॥ ॥ १८ ॥ स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः ॥ रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोऽभवत् ॥ १९ ॥ स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ॥ निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥२०॥ इंद्रजिच्चा-

पमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ॥ हनूमंतमभिप्रेत्य जगाम रणपंडितः ॥ २१ ॥ तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ॥ दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २२ ॥ समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ॥ नभः समावृत्य च पक्षिसंघा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २३ ॥ आयांतं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिंद्रध्वजं कपिः ॥ ननाद च महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥ इंद्रजित्स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रकार्मुकः॥ धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥२५॥ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशंकौ ॥ कपिश्च रक्षोऽधिपतेस्तनूजः सुरासुरेंद्राविव बद्धवैरौ ॥ २६ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ॥ शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेयः ॥ २७ ॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः कांचनचित्रपुंखान् ॥ मुमोच वीरः परवीरहंता सुसंततान्वज्रसमानवेगान् ॥ २८ ॥ ततः स तत्स्यंदननिःस्वनं च मृदंगभेरीपटहस्वनं च ॥ विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ २९ ॥ शराणामंतरेष्वाशु व्यावर्तत महाकपिः ॥ हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३० ॥ शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ॥ प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३१ ॥ तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ॥ सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ हनूमतो वेद न राक्षसोंऽतरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोंऽतरम् ॥ परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३३ ॥ ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु ॥ जगाम चिंतां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३४ ॥ ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये ॥ अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३५ ॥ ततः पैता-

महं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥३६॥ अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ॥ निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिंद्रजित् ॥ ३७ ॥ तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ॥ अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३८ ॥ ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबंधं प्रभोः प्रभावाद्विगताल्पवेगः ॥ पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिंतयामास हरिप्रवीरः ॥ ३९ ॥ ततः स्वायंभुवैर्मंत्रैर्ब्रह्मास्त्रं चाभिमंत्रितम् ॥ हनूमांश्चिंतयामास वरदानं पितामहात् ॥४०॥ न मेऽस्य बंधस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ॥ इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबंधो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४१ ॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ॥ विमोक्षशक्तिं परिचिंतयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४२ ॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ॥ पितामहमहेंद्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४३ ॥ ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम् ॥ राक्षसेंद्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४४ ॥ स निश्चितार्थः परवीरहंता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ॥ परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ॥ ४५ ॥ ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिंदमम् ॥ बबंधुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४६ ॥ स रोचयामास परैश्च बंधं प्रसह्य वीरैरभिगर्हणं च ॥ कौतूहलान्मां यदि राक्षसेंद्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४७ ॥ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् ॥ अस्त्रबंधः स चान्यं हि न बंधमनुवर्तते ॥ ४८ ॥ अथेंद्रजित्तं द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम्॥ विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिंतामन्येन बद्धोऽप्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥४९॥ अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मंत्रगतिर्विमृष्टा ॥पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥ ५० ॥ अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बंधैर्नि-

पीडितः ॥ ५१ ॥ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः कालमुष्टिभिः ॥ समीपं राक्षसेंद्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५२ ॥ अथेंद्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ॥ व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५३ ॥ तं मत्तमिव मातंगं बद्धं कपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसा राक्षसेंद्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५४ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं कोऽभ्युपाश्रयः ॥ इति राक्षसवीराणां दृष्ट्वा संजज्ञिरे कथाः ॥ ५५ ॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ॥ राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाऽब्रुवन् ॥ ५६ ॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोऽधिपपादमूले ॥ ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५७ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५८ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ॥ तेजोबलसमायुक्तं तपंतमिव भास्करम् ॥ ५९ ॥ सरोषसंवर्तिततास्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ॥ अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तं पतिमुख्यमंत्रीन् ॥ ६० ॥ यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ॥ निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ॥ हनुमान्क्रोधताम्राक्षो रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ भ्राजमानं महार्हेण कांचनेन विराजता ॥ मुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ॥ हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचंदनरूषितम् ॥ स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्ततीक्ष्णम-

ह्रादंष्ट्रं प्रलंबं दशनच्छदैः ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरो भ्राजमानं महौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मंदरम् ॥ ६ ॥ नीलांजनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ॥ पूर्णचंद्राभवक्त्रेण स बालार्कमिवांबुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः ॥ भ्राजमानांगदैर्भीमैः पंचशीर्षैरिवोरगैः ॥८॥ महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समंततः ॥ वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्निकुंभेन च मंत्रिणा ॥ ११ ॥ उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितम् ॥ कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः ॥ आश्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् ॥ वेष्टितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥ स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ विस्मयं परमं गत्वा रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान्राक्षसेश्वरम् ॥ मनसा चिंतयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ॥ अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥१७॥ यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः ॥ स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥१८॥अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः॥सर्वे बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥१९॥अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ इति चिंतां बहुविधामकरोन्मतिमान्कपिः ॥ दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिंगाक्षं पुरतः स्थितम् ॥ रोषेण महताविष्टो रावणो

लोकरावणः ॥१॥ शंकाहतात्मा दध्यौ स कपींद्रं तेजसावृतम् ॥ किमेष भगवान्नंदी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ ॥२॥ येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा ॥ सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्बाणोऽपि वाऽसुरः॥३॥ स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मंत्रिसत्तमम् ॥ कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४ ॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किंवास्य कारणम् ॥ वनभंगे च कोऽस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने ॥ ५ ॥ मत्पुरीम-प्रधृष्यां वै गमने किं प्रयोजनम् ॥ आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ॥ तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्भयं वानर मोक्ष्यसे॥ ॥ ८ ॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ॥ चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ९ ॥ विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकांक्षिणा॥नहि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥१०॥तत्त्वतः कथय-स्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे॥अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम्॥११॥अथवा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो राव-णालये॥एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम्॥१२॥अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ॥ दर्शने राक्षसें-द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया ॥ १४ ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् ॥ ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकांक्षिणः ॥ १५ ॥ रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ अस्त्रपाशैर्नशक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेष वरो ममापि हि समागतः ॥ राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७ ॥ विमुक्तोऽप्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः ॥ केनचिद्रामकार्येण आगतोऽस्मि तवांतिकम्

॥ १८ ॥ दूतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्यामितौजसः ॥ श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० सुं० पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥ अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवांतिके ॥ राक्षसेश हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम रथकुंजरवाजिमान् ॥ पितेव बंधुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥ ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः ॥ पितुर्निदेशान्निष्क्रांतः प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ रामो नाम महातेजा धर्म्यं पंथानमाश्रितः ॥ ६ ॥ तस्य भार्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता ॥ वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ मार्गमाणस्तु तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ॥ ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च संगतः ॥ ८ ॥ तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितुम् ॥ ९ ॥ ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥ त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुंगवः ॥ स तेन निहतः संख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥ स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसंगरः ॥ हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गंते ह्यवश्चोपरि चांबरे ॥ १३ ॥ वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ॥ असंगगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥ अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ॥ सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रं लंघयित्वैव त्वां दिदृक्षुरिहागतः॥

भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ॥ परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ नहि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ॥ मूलघातिषु सज्जंते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ॥ शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ नचापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन ॥ राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥ तत्त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुयायि च ॥ मन्यस्व नरशार्दूल जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥ दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ॥ उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥ लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ॥ गृहे यां नाभिजानासि पंचास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥ नेयं जरयितुं शक्या सा सुरैरमरैरपि ॥ विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥ तपःसंतापलब्धस्ते सोऽयं धर्मपरिग्रहः ॥ न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥ अवध्यतां तपोभिर्यां भवान्समनुपश्यति ॥ आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ ॥ २६ ॥ सुग्रीवो नच देवोऽयं न यक्षो नच राक्षसः ॥ मानुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २७ ॥ नतु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ॥ तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥ प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ॥ फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥ जनस्थानवधं बुद्ध्वा वालिनश्च वधं तथा ॥ रामसुग्रीवसख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥ कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुंजराम् ॥ लंकां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥ रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन्हि

रामस्य साक्षादपि पुरंदरः ॥ न सुखं प्राप्नुयादन्यः किंपुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते गृहे ॥ कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलंकाविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलं कालपाशेन सीता विग्रहरूपिणा ॥ स्वयं स्कंधावसक्तेन क्षेममात्मनि चिंत्यताम् ॥ ३५ ॥ सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् ॥ दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥ स्वानि मित्राणि मंत्रींश्च ज्ञातीन्भ्रातॄन्सुतान्हितान् ॥ भोगान्दारांश्च लंकां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥ सत्यं राक्षसराजेंद्र शृणुष्व वचनं मम ॥ रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥ सर्वांल्लोकान्सुसंहृत्य सभूतान्सचराचरान् ॥ पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥३९ ॥ देवासुरनरेंद्रेषु यक्षरक्षोरगेषु च ॥ विद्याधरेषु नागेषु गंधर्वेषु मृगेषु च ॥ ४० ॥ सिद्धेषु किन्नरेंद्रेषु पतत्त्रिषु च सर्वतः ॥ सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः ॥४१॥ यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४२ ॥ देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेंद्रगंधर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥ रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४३ ॥ ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरांतको वा ॥ इंद्रो महेंद्रः सुरनायको वा स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ४४ ॥ स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ॥ दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ स तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ॥ आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥ वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ॥

निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥ तं रक्षोऽधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वा चिंतयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम् ॥ उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेंद्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ॥ वधं न कुर्वंति परावरज्ञा दूतस्य संतो वसुधाधिपेंद्राः ॥५॥ राजन्धर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् ॥ तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥६॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ॥ परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥ गृह्यंते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणः ॥ ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥८॥ तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेंद्र दुरासद ॥ युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदंडो विधीयताम् ॥ ॥ ९ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कोपेन महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन ॥ तस्मादिमं वधिष्यामि वानरं पापकारिणम् ॥ ११ ॥ अधर्ममूलं बहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ॥ उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ ॥ १२ ॥ प्रसीद लंकेश्वर राक्षसेंद्र धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व ॥ दूता न वध्याः समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदंति संतः ॥ १३ ॥ असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ॥ न दूतवध्यां प्रवदंति संतो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दंडाः ॥ १४ ॥ वैरूप्यमंगेषु कशाभिघातो मौंड्यं तथा लक्ष्मणसन्निपातः ॥ एतान्हि दूते प्रवदंति दंडान्वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ॥ भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं न गच्छंति हि सत्त्ववंतः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे नच लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि ॥ विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥

॥ १७ ॥ "पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥ त्वयाप्रमेयेण सुरेंद्रसंघा जिताश्च युद्धेष्वसकृन्नरेंद्राः ॥ १॥ इत्थंविधस्यामरदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य ॥ कुर्वंति वीरा मनसाप्यलीकं प्राणैर्विमुक्ता नतु भोः पुरा ते ॥२॥" नचाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् ॥ तेष्वयं पात्यतां दंडो यैरयं प्रेषितः कपिः॥१८॥ साधुर्वा यदि वाऽसाधुः परैरेष समर्पितः॥ ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ॥१९॥ अपि चास्मिन्हते नान्यं राजन्पश्यामि खेचरम्॥(इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥) तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरंजय॥भवान्सेंद्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥२०॥ अस्मिन्विनष्टे नहि भूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ॥ युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ ॥२१॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥ त्वया मनोनंदननैर्ऋतानां युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम् ॥ २२ ॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ॥ मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च योधाः ॥ २३ ॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽद्य यांतु ॥ तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥२४॥ निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ॥ जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः ॥ देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ॥ अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामास्य निग्रहः ॥ २ ॥ कपीनां किल लांगूलमिष्टं भवति भूषणम् ॥ तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ततः पश्यंत्वमुं दीनमंग वैरूप्य-

कर्शितम् ॥ सुमित्रज्ञातयः सर्वे बांधवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेंद्रः पुरं सर्वं स सत्वरम् ॥ लांगूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ॥ वेष्टंते तस्य लांगूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ॥ ६ ॥ संवेष्ट्यमाने लांगूले व्यवर्धत महाकपिः ॥ शुष्कमिंधनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥ ७ ॥ तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् ॥ लांगूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयन् ॥ ८ ॥ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ स भूयः संगतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिपुंगवः ॥ ९ ॥ सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः ॥ निबद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥ कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ॥ छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहितार्थाय चरंतं भर्तृशासनात् ॥ निबध्नंते दुरात्मानो नतु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ॥ किंतु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥ १३ ॥ लंका चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ॥ रात्रौ नहि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥१४॥ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लंका निशाक्षये॥कामं बध्नंतु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ॥१५॥ क्रीडां कुर्वंति रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः ॥ ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववंतं महाकपिम् ॥ १६ ॥ परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुंजरम् ॥ शंखभेरीनिनादैश्च घोषयंतः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥ राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयंति स्म तां पुरीम् ॥ अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिंदमः ॥ १८ ॥ हनूमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १९ ॥ संवृतान्भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ रथ्याश्च गृहसंबाधाः कपिः शृंगाटकानि च ॥ २० ॥ तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव च गृहांतरान् ॥

चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ २१ ॥ घोषयंति कपिं सर्वे चार इत्येव राक्षसाः ॥ (स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्रतत्र कुतूहलात् ॥ तं प्रदीपितलांगूलं हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ १ ॥) दीप्यमाने ततस्तस्य लांगूलाग्रे हनूमतः ॥ २२ ॥ राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदाप्रियम् ॥ यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ २३ ॥ लांगूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ २४ ॥ वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ मंगलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥ ॥ २५ ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ २६ ॥ यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ (यदि किञ्चिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः ॥ यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ १ ॥ यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ॥ स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ २ ॥ यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसंगरः ॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥३॥)ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः ॥२७॥ जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शुभं कपेः ॥ हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतोऽनिलः ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ॥ २८ ॥ दह्यमाने च लांगूले चिंतयामास वानरः ॥ प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ २९ ॥ दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ॥ शिशिरस्येव संपाते लांगूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३० ॥ अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितांपतौ ॥ ॥ ३१ ॥ यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ॥ रामार्थं संभ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३२ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येन राघवस्य च तेजसा ॥ पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३३ ॥ भूयः

स चिंतयामास मुहूर्तं कपिकुंजरः ॥ कथमस्माद्विधस्येह बंधनं राक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥ प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे ॥ ततश्छित्त्वा च तान्पाशान्वेगवान्वै महाकपिः ॥ ३५ ॥ उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ॥ पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्छैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥ विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानिलात्मजः ॥ स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥ ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बंधनान्यवशातयत् ॥ विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसन्निभः ॥३८॥ वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥ स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्सूदयामास मारुतिः ॥ ३९ ॥ स तान्निहत्वा रणचंडविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लंकाम् ॥ प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमाली प्रकाशितादित्य इवार्चिमाली ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ वीक्षमाणस्ततो लंकां कपिः कृतमनोरथः॥वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिंतयत् ॥ १ ॥ किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम्॥ यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत्॥२॥वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ॥ दलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥ दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥ यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः ॥ अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥ ततः प्रदीप्तलांगूलः सविद्युदिव तोयदः ॥ भवनाग्रेषु लंकाया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥ गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥

ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥१०॥ तथा चेंद्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः॥ जंबुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥११॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ कुंभकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥ नरांतकस्य कुंभस्य निकुंभस्य महात्मनः ॥ यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ १५ ॥ वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति ॥ क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुंगवः ॥ १६ ॥ तेषुतेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥ गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह कपिकुंजरः ॥ १७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेंद्रस्य वीर्यवान् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान्रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमंदरसंकाशे नानामंगलशोभिते ॥ १९॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लांगूलाग्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ननाद हनुमान्वीरो युगांतजलदो यथा ॥ २० ॥ श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयन् ॥ तानि कांचनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥२२॥ भवनानि व्यशीर्यंत रत्नवंति महांति च॥तानि भग्नाविमानानि निपेतुर्वसुधातले॥२३॥ भवनानीव सिद्धानामंबरात्पुण्यसंक्षये ॥ संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ २४ ॥ स्वेस्वे गृहपरित्राणे भग्नोत्साहोज्झितश्रियाम् ॥ नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥२५ ॥ क्रंदंत्यः सहसा पेतुः स्तनंधय-

धराः स्त्रियः॥ काश्चिदग्निपरीतांग्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः॥२६॥ पतंत्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामन्य इवांबरात् ॥ वज्राविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहतान् ॥२७॥ विचित्रान्भवनाद्धातून्स्यंदमानान्ददर्श सः ॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां च यथातथा ॥ २८ ॥ (कचित्किंशुकसंकाशाः कचिच्छाल्मलिसन्निभाः ॥ कचित्कुंकुमसंकाशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥१॥) हनूमान्राक्षसेंद्राणां वधे किंचिन्न तृप्यति ॥ न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुंधरा॥२९॥हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना॥लंकापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३० ॥ ततः स लंकापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ॥ प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवतोपसृष्टः॥ ३१ ॥ युगांतकालानलतुल्यरूपः स मारुतोऽग्निर्ववृधे दिवःस्पृक् ॥ विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३२ ॥ आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लंकां समस्तां परिवार्य तिष्ठन् ॥ शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिंदन्निवांडं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३३ ॥ तत्रांबरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ॥ निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ॥३४॥ वज्री महेंद्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ॥ रौद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥ ३५ ॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुराननस्य ॥ इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३६॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ॥ अचिंत्यमव्यक्तमनंतमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ३७ ॥ इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ॥ स प्राणिसंघां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३८ ॥ ततस्तु लंका सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ॥ सपक्षिसंघा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम्॥३९॥

हा तात हा पुत्रक कांत मित्र हा जीवितेशांग हतं सुपुण्यम्॥ रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४० ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ॥ हनूमतः क्रोधवलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लंका ॥ ४१ ॥ ससंभ्रमं त्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनांकिताम् ॥ ददर्श लंकां हनुमान्महामनाः स्वयंभुरोषोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥ भंक्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महांति संयुगे ॥ दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ४३ ॥ स राक्षसांस्तान्सुबहूंश्च हत्वा वनं च भंक्त्वा बहुपादपं तत्॥विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४४ ॥ ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ॥ महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुंगवाश्च गंधर्वविद्याधरपन्नगाश्च ॥ भूतानि सर्वाणि महांति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ४६ ॥ भंक्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ॥ दग्ध्वा लंकापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ॥ ४७ ॥ गृहाग्र्यशृंगाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥ प्रदीप्तलांगूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४८ ॥ लंकां समस्तां संपीड्य लांगूलाग्निं महाकपिः ॥ निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुंगवः ॥ ४९ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा लंकां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ५० ॥ (तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमंतं महाकपिम् ॥ कालाग्निरिति संचिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ संदीप्यमानां वित्रस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ॥ अवेक्ष्य हनुमाल्लँकां चिंतयामास वानरः ॥ १ ॥ तस्या-

भूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ॥ लंकां प्रदहता कामं किंस्वित्कृतमिदं मया ॥ २ ॥ धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ॥ निरुंधंति महात्मानो दीप्तमग्निमिवांभसा ॥३॥ क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥ नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥५॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥ धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ॥ अचिंतयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ७ ॥ यदि दग्धा त्वियं सर्वा नूनमार्यापि जानकी ॥ दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥८॥ यदर्थमयमारंभस्तत्कार्यमवसादितम् ॥ मया हि दहता लंकां न सीता परिरक्षिता ॥ ९ ॥ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ॥ तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥१०॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं नह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लंकायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ११ ॥ यदि तद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १२ ॥ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडवामुखे ॥ शरीरमिह सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥ कथं नु जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ॥ तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १४ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ॥ प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥ धिगस्तु राजसंभावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १६ ॥ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ॥ तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबंधुर्विनशिष्यति ॥ १७ ॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥१८॥

इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशय: ॥ भविष्यंति प्रजास्सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ १९ ॥ तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २० ॥ इति चिंतयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ॥ पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिंतयत् ॥ २१ ॥ अथवा चारुसर्वांगी रक्षिता स्वेन तेजसा ॥ न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २२ ॥ नहि धर्मात्मनस्तस्य भार्यामामिततेजसः ॥ स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ २३ ॥ नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च ॥ यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २४ ॥ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या ॥ रामस्य च मनःकांता सा कथं विनशिष्यति ॥ २५ ॥ यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ॥ न मे दहति लांगूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २६ ॥ पुनश्चाचिंतयत्तत्र हनूमान्विस्मितस्तदा ॥ हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २७ ॥ तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ॥ असौ विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २८ ॥ स तथा चिंतयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ॥ शुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम् ॥२९॥ अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनूमता ॥ अग्निं विसृजता तीक्ष्णं भीमं राक्षससद्मनि ॥ ३० ॥ प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ॥ जनकोलाहलाध्माता क्रंदतीवाद्रिकंदरैः ॥ ३१ ॥ दग्धेयं नगरी लंका साट्टप्राकारतोरणा ॥ जानकी नच दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३२ ॥ इति शुश्राव हनुमान्वाचंताममृतोपमाम् ॥ बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसंभवः ॥ ३३ ॥ सनिमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ॥ प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५ ॥ इ० श्री० वा०

आ० च० सा० सुं० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ततस्तु शिंशपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ॥ अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनःपुनः ॥ भर्तुः स्नेहान्विता वाक्यं हनूमंतमभाषत ॥ २ ॥ यदि त्वं मन्यसे तात वसैकाहमिहानघ ॥ कचित्सुसंवृते देशे विश्रांतः श्वो गमिष्यासि ॥ ३ ॥ मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥ गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि ॥ प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुंगव ॥ ५ ॥ अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारयिष्यति ॥ दुःखाद्दुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककर्शिताम् ॥ ६ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहत्सु सहायेषु हर्यृक्षेषु महाबलः ॥ ७ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यंति सागरम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलंघने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥ तदत्र कार्यनिर्बन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ॥ किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः ॥ १० ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥१२॥ तद्यथा तस्य विक्रांतमनुरूपं महात्मनः॥भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥१३॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमान्वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः प्लवतां वरः ॥ १६ ॥ तौ च वीरौ नर-

शूरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लंकां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥ सगणं राक्षसं हत्वा न चिराद्रघुनंदनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रतियास्यति ॥ १८ ॥ समाश्वासिहि भद्रं ते भव त्वं कालकांक्षिणी ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यासि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १९ ॥ निहते राक्षसेंद्रे च सपुत्रामात्यबांधवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशांकेनेव रोहिणी ॥ २० ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्युतः॥ यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयन् ॥ २२ ॥ राक्षसान्प्रवरान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ समाश्वास्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् ॥ २३ ॥ नगरीमाकुलां कृत्वा वंचयित्वा च रावणम् ॥ दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ २४ ॥ प्रतिगंतुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ॥ ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः ॥ २५ ॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ तुंगपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ २६ ॥ सोत्तरीयमिवांभोदैः श्रृंगांतरविलंबिभिः ॥ बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥ २७ ॥ उन्मिषंतमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ तोयौघनिःस्वनैर्मंद्रैः प्राधीतमिव सर्वतः ॥ २८ ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ देवदारुभिरुद्धूतैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ २९ ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्राकुष्टमिव सर्वतः॥वेपमानामिव श्यामैः कंपमानैः शरद्वनैः ॥३०॥ वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजंतमिव कीचकैः ॥ निःश्वसंतमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः॥३१॥नीहारकृतगंभीरैर्ध्यायंतमिव गह्वरैः ॥ मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रांतामिव सर्वतः ॥ ३२ ॥ जृंभमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ कूटैश्च बहुधाकीर्णं शोभितं बहुकंदरैः ॥ ३३ ॥ सालतालैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ लतावितानैर्विततैः

पुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ ३४ ॥ नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्पंदभूषितम् ॥ बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ॥ ३५ ॥ महर्षियक्षगंधर्वकिन्नरोरगसेवितम् ॥ लतापादपसंबाधं सिंहाधिष्ठितकंदरम् ॥३६॥ व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः ॥ ३७ ॥ रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ तेन पादतलक्रांता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ ३८ ॥ सघोषाः समशीर्यंत शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ स तमारुह्य शैलेंद्रं व्यवर्धत महाकपिः ॥ ३९ ॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयँल्लवणांभसः ॥ अभिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ॥ ४० ॥ ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिषेवितम् ॥ स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ ४१ ॥ प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ४२ ॥ ररास विविधैर्भूतैः प्राविशद्वसुधातलम् ॥ कंपमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ ४३ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रायुधहता इव ॥ ४४ ॥ कंदरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ॥ सिंहानां निनदो भीमो नभो भिंदन्हि शुश्रुवे ॥ ४५ ॥ त्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः ॥ विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ ४६ ॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ॥ निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टंत महाहयः ॥ ४७ ॥ किन्नरोरगगंधर्वयक्षविद्याधरास्तथा ॥ पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥ स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४९ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ५० ॥ स लिलंघयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् ॥

शैलास्फालवेलांतमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० रा० आदि० च० सा० सुं० षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ॥ भुजंगयक्षगंधर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥ सचंद्रकुमुदं रम्यं सार्ककारंडवं शुभम् ॥ तिष्यश्रवणकादंबमभ्रशैवलशाद्वलम् ॥ २ ॥ पुनर्वसुमहामीनं लोहितांगमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥ वातसंघातजालोर्मि चंद्रांशुशिशिरांबुमत् ॥ हनुमानपरिश्रांतः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमंडलम् ॥ ५ ॥ अपारमपरिश्रांतश्चांबुधिं समगाहत ॥ हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥ पांडुरारुणपर्णानि नीलमांजिष्ठकानि च ॥ हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनःपुनः ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चंद्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥ विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलांबरः ॥ दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चंद्रायतेऽम्बरे ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाणो गगने स बभौ वायुनंदनः ॥ दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनःपुनः ॥ १० ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ प्रवरान्राक्षसान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ॥ अर्दयित्वा महावीरान्वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥ आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ पर्वतेंद्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् ॥ स किंचिदारात्संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ १४ ॥ महेंद्रमेघसंकाशो ननाद स महाकपिः ॥ स पूरयामास कपिर्दिशो दश समंततः ॥ १५ ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ १६ ॥ ननाद सुमहानादं लांगूलं चाप्यकंपयत् ॥ तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाच-

रिते पथि ॥ १७ ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमंडलम् ॥ ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ॥ १८ ॥ पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निःस्वनम् ॥ शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥१९॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥वानरेंद्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २० ॥ निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समंततः ॥ बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकांक्षिणः ॥ २१ ॥ जांबवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामंत्र्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः ॥ नह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २३ ॥ तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः ॥ निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्यतस्ततः॥२४॥ ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च ॥ प्रहृष्टाः समपद्यंत हनूमंतं दिदृक्षवः ॥ २५ ॥ ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः॥ वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यंत वानराः ॥२६॥ गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ॥ एवं जगर्ज बलवान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २७ ॥ तमभ्रघनसंकाशमापतंतं महाकपिम् ॥ दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्रांजलयस्तदा ॥ २८ ॥ ततस्तु वेगवान्वीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः ॥ निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले ॥ २९ ॥ हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे ॥ छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३० ॥ ततस्ते प्रीतमनसस्सर्वे वानरपुंगवाः ॥ हनूमंतं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥ परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन् ॥ ३२ ॥ उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥ विनेदुर्मुदिताः केचित्केचित्किलकिलां तथा ॥ हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानर-

[illegible]शाः ॥ ३४ ॥ हनूमांस्तु गुरून्वृद्धाञ्जांबवत्प्रमुखांस्तदा ॥ कुमारमंगदं चैव सोऽवंदत महाकपिः॥३५॥ स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ दृष्टा देवीति विक्रांतः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥ निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ रमणीये वनोद्देशे महेंद्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३७ ॥ हनूमानब्रवीत्पृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ ३८ ॥ रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिंदिता ॥ एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥ उपवासपरिश्रांता मलिना जटिला कृशा ॥ ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥ निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् ॥ क्ष्वेडंत्यन्ये नदंत्यन्ये गर्जंत्यन्ये महाबलाः ॥ ४१ ॥ चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जंति चापरे ॥ केचिदुच्छ्रितलांगूलाः प्रहृष्टाः कपिकुंजराः ॥ ४२ ॥ आयतांचितदीर्घाणि लांगूलानि प्रविव्यधुः ॥ अपरे तु हनूमंतं श्रीमंतं वानरोत्तमम् ॥ ५३ ॥ आप्लुत्य गिरिशृंगेषु संस्पृशंति स्म हर्षिताः ॥ उक्तवाक्यं हनूमंतमंगदस्तु तदाब्रवीत् ॥ ४४ ॥ सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् ॥ सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ ४५ ॥ यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ॥ ४६ ॥ त्वत्प्रसादात्समेष्यामः सिद्धार्था राघवेण ह ॥ अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ॥ ४७ ॥ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥ दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४८ ॥ ततोऽगदं हनूमंतं जांबवंतं च वानराः ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४९ ॥ उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते ॥ श्रोतुकामाः समुद्रस्य लंघनं वानरोत्तमाः ॥५०॥ दर्शनं चापि लंकायाः सीताया रावणस्य च ॥ तस्थुः प्रांजलयः सर्वे हनू-

मद्वदनोन्मुखाः ॥ ५१ ॥ तस्थौ तत्रांगदः श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥. ५२ ॥ हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथांगदेनांगदनद्धबाहुना ॥ मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥५३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥५७॥ ततस्तस्य गिरेः शृंगं महेंद्रस्य महाबलाः ॥ हनूमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ॥ तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकपिम् ॥ २ ॥ जांबवान्कार्यवृत्तांतमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ॥ ३ ॥ तस्यां चापि कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ ४ ॥ संमार्गिता कथं देवी किंच सा प्रत्यभाषत ॥ श्रुतार्थाश्चिंतयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान्॥रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ॥६॥ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः॥ नमस्यञ्छिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमेव भवतां महेंद्राग्रात्खमाप्लुतः ॥ उदधेर्दक्षिणं पारं कांक्षमाणः समाहितः ॥८॥ गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत्॥कांचनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ९ ॥ स्थितं पंथानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ उपसंगम्य तं दिव्यं कांचनं नगमुत्तमम् ॥ १० ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च॥ प्रहतस्य मया तस्य लांगूलेन महागिरेः ॥ ११ ॥ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ १२ ॥ पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ॥ पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ १३ ॥ मैनाकमिति विख्यातं निवसंतं महोदधौ ॥ पक्षवंतः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ १४ ॥ छंदतः पृथिवीं चेरुर्बा-

मानाः समंततः ॥ श्रुत्वा नगानां चरितं महेंद्रः पाकशासनः ॥ १५ ॥ वज्रेण भगवान्पक्षौ चिच्छेदैषां सहस्रशः ॥ अहं तु मोचितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ १६ ॥ मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तो वरुणालये ॥ राघवस्य मया साह्ये वर्तितव्यमरिंदम ॥ १७ ॥ रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेंद्रसमविक्रमः ॥ एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ कार्यमावेद्य च गिरेरुद्धतं वै मनो मम ॥ तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥१९॥ स चाप्यंतर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥ शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ २० ॥ उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः ॥ ततोऽहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि ॥ २१ ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ॥ समुद्रमध्ये सा देवी वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्रांजलिः प्रणतः स्थितः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् ॥ २४ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ २५ ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २६ ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥२८॥ अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ २९ ॥ ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥ मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु मुखं तया ॥३०॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं पुनः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवांगुष्ठसंमितः ॥ ३१ ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ॥ अब्रवीत्सुरसा

देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३२ ॥ अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ ३३ ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ॥ ततोऽहं साधुसाध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३४ ॥ ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा ॥ छाया मे निगृहीता च नच पश्यामि किंचन ॥ ३५ ॥ सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ॥ न किंचित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः ॥ ३६ ॥ अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किन्नाम गमने मम ॥ ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ॥ ३७ ॥ अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा ॥ तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥३८॥ प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया ॥ अवस्थितमसंभ्रांतमिदं वाक्यमशोभनम् ॥३९॥ क्वासि गंता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः ॥ भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ४० ॥ बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४१ ॥ तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ नतु मां सानुबुबुधे मम वा विकृतं कृतम् ॥ ४२ ॥ ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषांतरात् ॥ तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्थलम् ॥ ४३ ॥ सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणांभसि ॥ मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४४ ॥ शृणोमि खगतानां च वाचः सौम्या महात्मनाम् ॥ राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनूमता हता ॥ ४५ ॥ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ॥ गत्वा च महदध्वानं पश्यामि नगमंडितम् ॥ ४६ ॥ दक्षिणं तीरमुदधेर्लंका यत्र गता पुरी ॥ अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरीम् ॥ ४७ ॥ प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ तत्र प्रविशतश्चापि कल्पांतघनसप्रभा ॥ ४८ ॥ अट्टहासं विमुंचंती नारी काप्यु-

स्थिता पुरः ॥ जिघांसंतीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ ४९ ॥ सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाहं तयोदितः ॥ ५० ॥ अहं लंकापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥ तत्राहं सर्वरात्रं तु विचरञ्जनकात्मजाम् ॥ रावणांतःपुरगतो नचापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५२ ॥ ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ॥ शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५३ ॥ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंवृतम् ॥ कांचनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ सप्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपो महान् ॥ ॥ ५५ ॥ तमारुह्य च पश्यामि कांचनं कदलीवनम् ॥ अदूराच्छिंशपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ ॥ ५६ ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥ शोकसंतापदीनांगीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥ मांसशोणितभक्ष्याभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीं यथा ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिंतापरायणा ॥ भूमिशय्याविवर्णांगी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ६० ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्ये कृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६१ ॥ तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तत्रैव शिंशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥ ततो हलहलाशब्दं कांचीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकगंभीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६३ ॥ ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यसंहरम् ॥ अहं च शिंशपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६४ ॥ ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ॥ तं देशमनुसंप्राप्तो यत्र सीताभवत्स्थिता ॥ ६५ ॥ तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोगणेश्वरम् ॥

संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६६ ॥ वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणामितस्ततः ॥ त्राणं कंचिदपश्यंतीं वेपमानां तपस्विनीम्॥६७॥ तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ॥ अवाक्शिराः प्रपतितो बहु मन्यस्व भामिनि ॥ ६८ ॥ यदि चेत्त्वं तु मां दर्पान्नाभिनंदसि गर्विते ॥ द्विमासानंतरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६९ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ७० ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ॥ इक्ष्वाकुवंशनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ॥ ॥ ७१ ॥ अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ किंस्विद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ ॥ ७२ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ॥ ७३ ॥ अजेयः सत्यवाक्शूरो रणश्लाघी च राघवः ॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ ७४ ॥ जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ ७५ ॥ मैथिलीं हंतुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ॥ स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ ७६ ॥ वरा मंदोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥ उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः ॥ ७७ ॥ सीतया तव किं कार्यं महेंद्रसमविक्रम ॥ मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ॥ ॥ ७८ ॥ देवगंधर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ॥ सार्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यसि ॥ ७९ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ॥ उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ८० ॥ याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ॥ सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ८१ ॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ॥ गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८२ ॥

तथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ८३ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ॥ परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ॥ ८४ ॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ॥ विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८५ ॥ तासां मध्यात्समुत्थाप्य त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामसितेक्षणाम् ॥ ८६ ॥ जनकस्यात्मजां साध्वीं स्नुषां दशरथस्य च ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ अलमस्मान्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ ८८ ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ यदि ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ ८९ ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ ९२ ॥ चिंतयामास विश्रांतो नच मे निर्वृतं मनः ॥ संभाषणार्थे च मया जानक्याश्चिंतितो विधिः ॥ ९३ ॥ इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ॥ ९४ ॥ प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुंगव ॥ ९५ ॥ का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९६ ॥ देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रांतो वानरेंद्रो महाबलः ॥ ९७ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनूमंतमिहागतम् ॥ भर्त्रा संप्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९८ ॥ इदं तु पुरुषव्याघ्रः

श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ॥ अंगुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९९ ॥ तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वे नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनंदिनी ॥ आह रावणमुत्पाटय राघवो मां नयत्विति ॥ १ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिंदिताम् ॥ राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ २ ॥ अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ॥ मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते ॥३॥ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम्॥ प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ ४ ॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥५॥ उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ॥ हनूमन्मम वृत्तांतं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ ६ ॥ यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥७॥ यदन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनंतरम् ॥ ९ ॥ ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ॥ युद्धाकांक्षी वनं तस्य विनाशयितुमारभे ॥ ११० ॥ तद्भग्नं वनखंडं तु भ्रांतत्रस्तमृगद्विजम् ॥ प्रतिबुध्य निरीक्षंते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ ११ ॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः ॥ ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ १२ ॥ राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १३ ॥ तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तव विप्रियकारिणः ॥ वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्व्रजेत् ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः ॥ राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोऽनुगाः ॥ १५ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन्व-

ोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ १६ ॥ तेषां तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ॥ निहतं च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ १७ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ तत्रस्थान्राक्षसान्हत्वा शतं स्तंभेन वै पुनः ॥ १९ ॥ ललामभूतो लंकाया मया विध्वंसितो रुषा ॥ ततः प्रहस्तस्य सुतं जंबुमालिनमादिशत् ॥ १९ ॥ राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ १२० ॥ परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रस्तु मंत्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ ॥ २१ ॥ पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः ॥ परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥ मंत्रिपुत्रान्हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ॥ पंचसेनाग्रगाञ्छूरान्प्रेषयामास रावणः ॥ २३ ॥ तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ २४ ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास संयुगे ॥ तं तु मंदोदरीपुत्रं कुमारं रणपंडितम् ॥ २५ ॥ सहसा खं समुत्क्रांतं पादयोश्च गृहीतवान् ॥ तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ २६ ॥ तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ॥ ततश्चेंद्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ २७ ॥ व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुंगवम् ॥ २८ ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः ॥ महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ २९ ॥ प्रहितो रावणेनैष सह वीरैर्मदोद्धतैः ॥ सोऽविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वसैन्यं चावमर्दितम् ॥ १३० ॥ ब्रह्मणोऽस्त्रेण स तु मां प्रबद्ध्वा चातिवेगिनः ॥ रज्जुभिश्चापि बध्नंति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ ३१ ॥ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् ॥ दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ ३२ ॥ पृष्टश्च लंकागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ तत्सर्वं चरणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम् ॥

॥ ३३ ॥ तस्यास्तु दर्शनाकांक्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ ३४ ॥ रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ३५ ॥ शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते ॥ राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥३६॥ सुग्रीवश्च महाभाग स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह ॥ ३७ ॥ वसतो ऋष्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे ॥ राघवो रणविक्रांतो मित्रत्वं समुपागतः ॥ ३८ ॥ तेन मे कथितं राजन्भार्या मे रक्षसा हृता ॥ (तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति ॥ १ ॥) तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण सह प्रभुः ॥ चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १४० ॥ तेन वालिनमाहत्य शरेणैकेन संयुगे ॥ वानराणां महाराजः कृतः संप्लवतां प्रभुः ॥ ४१ ॥ तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ॥ तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ ४२ ॥ क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमंति बलं तव ॥ ४३ ॥ वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा ॥ देवतानां सकाशं च ये गच्छंति निमंत्रिताः ॥४४ ॥ इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ॥ मामैक्षत ततो रुष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ ४५ ॥ तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ ४६ ॥ ततो विभीषणो नाम भ्राता तस्य महामतिः ॥ तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ॥ ॥ ४७ ॥ नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संलक्ष्यते त्वया ॥ ४८ ॥ दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ॥ दूतेन वेदितव्यं च यथाभिहितवादिना ॥४९ ॥ सुमहत्यपराधेऽ-

पि दूतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्ति हि शास्त्रतः ॥ १५० ॥ विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ॥ राक्षसानेतदेवाद्य लांगूलं दह्यतामिति ॥ ५१ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समंततः ॥ वेष्टितं शणवल्कैश्च पट्टैः कार्पासकैस्तथा ॥ ५२ ॥ राक्षसाः सिद्धसंनाहास्ततस्ते चंडविक्रमाः ॥ तदादीप्यंत मे पुच्छं हनंतः काष्ठमुष्टिभिः॥५३॥ बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यंत्रितस्य च राक्षसैः ॥ न मे पीडा भवेत्काचिद्दिदृक्षोर्नगरीं दिवा ॥ ५४ ॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ॥ अघोषयन्राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ ५५ ॥ ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ विमोचयित्वा तं बंधं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ ५६ ॥ आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ॥ ततस्तन्नगरद्वारं वेगेन प्लुतवानहम् ॥ ५७ ॥ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ॥ दहाम्यहमसंभ्रांतो युगांताग्निरिव प्रजाः ॥ ५८ ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं नह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लंकायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ५९ ॥ दहता च मया लंकां दग्धा सीता न संशयः ॥ रामस्य च महत्कार्यं मयेदं विफलीकृतम् ॥ १६० ॥ इति शोकसमाविष्टश्चिंतामहमुपागतः ॥ ततोऽहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ॥ ६१ ॥ जानकी नच दग्धेति विस्मयोदंतभाषिणाम् ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ ६२ ॥ अदग्धा जानकीत्येव निमित्तैश्चोपलक्षितम् ॥ दीप्यमाने तु लांगूले न मां दहति पावकः ॥ ६३ ॥ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगंधिनः ॥ तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ६४ ॥ ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तया पुनः ॥ ६५ ॥ ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ॥ प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकांक्षया ॥ ६६ ॥ ततः श्वसनचंद्रार्कसिद्धगंधर्वसेवितम् ॥ पंथानमहमाक्रम्य

भवतो दृष्टवानिह ॥ ६७ ॥ राघवस्य प्रसादेन भवतां चैव तेजसा ॥ सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वम-नुष्ठितम् ॥ ६८ ॥ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ॥ तत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ॥ १६९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० सुंदरकांडेऽष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवो-द्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ॥ शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥ २ ॥ आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ॥ तपसा धारयेल्लोलान्क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥ ३ ॥ सर्वथातिप्रकृष्टोऽसौ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ४ ॥ न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ॥ जनकस्य सुता कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥ जांबवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महाक-पीन् ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥ अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लंकां तरसा हंतुं रावणं च सराक्षसम् ॥ ७ ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ॥ सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममस्त्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ॥ १० ॥ यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे ॥ तान्यहं निहनिष्यामि विधमिष्या-मि राक्षसान् ॥ ११ ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलवृष्टि-र्निरंतरा ॥ १२ ॥ देवानपि रणे हन्यात्किंपुनस्तान्निशाचरान् ॥ भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम् ॥ १३ ॥ सागरोऽप्यतियाद्वेलां मंदरः प्रचलेदपि ॥ न जांबवंतं समरे कंपयेदरिवाहिनी ॥ १४ ॥

सर्वराक्षससंघानां राक्षसा ये च पूर्वजाः॥अलमेकोऽपि नाशाय वीरो वालिसुतः कपिः॥१५॥प्लवगस्यो-रुवेगेन नीलस्य च महात्मनः॥ मंदरोऽप्यवशीर्येत किंपुनर्युधि राक्षसाः ॥ १६ ॥ सदेवासुरयक्षेषु गंधर्वोरगपक्षिषु ॥ मैंदस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १७ ॥ अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ प्लवग-सत्तमौ ॥ एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १८ ॥ मयैव निहता लंका दग्धा भस्मीकृता पुरी ॥ राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ॥ हनूमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ॥ अधस्ताच्छिंशपामूले साध्वी करुणमास्थिता ॥ २२ ॥ राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकर्शिता ॥ मेघरेखापरिवृता चंद्ररेखेव निष्प्रभा ॥ २३ ॥ अचिंतयंती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २४ ॥ अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ॥ अनन्यचिंता रामेण पौलोमीव पुरंदरे॥२५॥ तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥ राक्षसी-भिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिंतापरायणा ॥ २७ ॥ अधःशय्या विवर्णांगी पद्मिनीव हिमोदये ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्ये कृतनिश्चया ॥ २८ ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वासमु-पपादिता ॥ ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता ॥ २९ ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीति-मुपागता ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा ॥ ३० ॥ यन्न हंति दशग्रीवं स महात्मा दशाननः ॥ निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३१ ॥ सा प्रकृत्यैव तन्वंगी तद्वियोगाच्च कर्शिता ॥ प्रतिप-

त्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३२ ॥ एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ॥ यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवंतौ प्लवंगमौ ॥ १ ॥ पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ॥ अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ ३ ॥ सुराणाममृतं वीरौ पीतवंतौ महाबलौ ॥ एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुंजराम् ॥ ४ ॥ लंकां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठंतु वानराः ॥ अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ ५ ॥ तां लंकां तरसा हंतुं रावणं च महाबलम् ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ ६ ॥ कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ वायुसूनोर्बलेनैव दग्धा लंकेति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दृष्टा देवी नचानीता इति तत्र निवेदितुम् ॥ न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः ॥ ८ ॥ नहि वः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ९ ॥ जित्वा लंकां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे ॥ सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तेष्वेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता ॥ किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥११॥ रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम् ॥१२॥ किं व्यलीकैस्तु तान्सर्वान्वानरान्वानरर्षभान् ॥ १२ ॥ वयमेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुंगवान् ॥ राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ तमेवं कृतसंकल्पं जांबवान्हरिसत्तमः ॥ उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ १४ ॥ नैषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्ब्रवीषि महाकपे ॥ विचेतुं वयमाज्ञप्ता

दक्षिणां दिशमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ॥ कथंचिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत् ॥ १६ ॥ राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्स्वकम् ॥ प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः ॥ १७ ॥ सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति ॥ विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ १८ ॥ वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्वानरपुंगवाः ॥ तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥ १९ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ॥ यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ततो जांबवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ॥ अंगदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥१॥ प्रीतिमंतस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ॥ महेंद्राग्रात्समुत्पत्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥२॥ मेरुमंदरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ॥ छादयंत इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥३॥ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवंतं महाबलम् ॥ हनूमंतं महावेगं वहंत इव दृष्टिभिः ॥४॥ राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ॥ समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥५॥ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनंदिनः ॥ सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥ प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ॥ नंदनोपममासेदुर्वनं द्रुमशतायुतम् ॥ ७ ॥ यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ॥ अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः ॥ मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ॥ वानरा वानरेंद्रस्य मनःकांतं महावनम् ॥ १० ॥ ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ॥ कुमारमभ्ययाचंत

मधूनि मधुपिंगलाः ॥ ११ ॥ ततः कुमारस्तान्वृद्धाञ्जांबवत्प्रमुखान्कपीन् ॥ अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥ ते निसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना ॥ हरयः समपद्यंत द्रुमान्मधुकराकुलान् ॥ १३ ॥ भक्षयंतः सुगंधीनि मूलानि च फलानि च ॥ जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥१४॥ ततश्चानुमताः सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः ॥ मुदिताश्च ततस्ते च प्रनृत्यंति ततस्ततः ॥ १५ ॥ गायंति केचित्प्रहसंति केचिन्नृत्यंति केचित्प्रणमंति केचित् ॥ पठंति केचित्प्रचरंति केचित्प्लवंति केचित्प्रलपंति केचित् ॥ १६ ॥ परस्परं केचिदुपाश्रयंति परस्परं केचिदतिब्रुवंति ॥ द्रुमाद्द्रुमं केचिदभिद्रवंति क्षितौ नगाग्रान्निपतंति केचित् ॥ १७ ॥ महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतंति ॥ गायंतमन्यः प्रहसन्नुपैति रुदंतमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥ १८ ॥ तुदंतमन्यः प्रणुदन्नुपैति समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत्॥ नचात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो नचात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः ॥ १९ ॥ ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥ समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥ २० ॥ स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः ॥ चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः॥२१॥उवाच कांश्चित्परुषाण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान॥समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित्॥२२॥स तैर्मदादप्रतिवार्यवेगैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः॥प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम्॥२३॥नखैस्तुदंतो दशनैर्दशंतस्तलैश्च पादैश्च समापयंतः॥ मदात्कपिं ते कपयः समंतान्महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसो यूयं मधु

[illegible]वत वानराः ॥ १ ॥ अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपंथिनः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽगदः ॥ २ ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबंतु हरयो मधु ॥ अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ ३ ॥ अकार्यमपि कर्तव्यं किमंग पुनरीदृशम् ॥ अंगदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥४॥ साधुसाध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ पूजयित्वांगदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ ५ ॥ जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् ॥ ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः ॥ ६ ॥ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् ॥ ते ताडयंतः शतशः सक्ता मधुवने तदा ॥ ८ ॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ॥ पिबंति कपयः केचित्संघशस्तत्र हृष्टवन् ॥ ९ ॥ घ्नंति स्म सहिताः सर्वे भक्षयंति तथापरे ॥ केचित्पीत्वापविध्यंति मधूनि मधुपिंगलाः ॥ १० ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ अपरे वृक्षमूलेषु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ उन्मत्तवेगाः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवन् ॥ १२ ॥ क्षिपंत्यपि तथान्योन्यं स्खलंति च तथापरे ॥ केचित्क्ष्वेडान्प्रकुर्वंति केचित्कूजंति हृष्टवन् ॥ १३ ॥ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ धृष्टाः केचिद्धसंत्यन्ये केचित्कुर्वंति चेतरन् ॥ १४ ॥ कृत्वा केचिद्वदंत्यन्ये केचिद्बुध्यंति चेतरत् ॥ येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ॥ १५ ॥ तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ जानुभिश्च प्रवृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६ ॥ अब्रुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥ १७ ॥ वयं च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १८ ॥ तदा दधिमुखः क्रुद्धो

वनपस्तत्र वानरः ॥ हतं मधुवनं दृष्ट्वा सांत्वयामास तान्हरीन् ॥ १९ ॥ एतागच्छत गच्छामो वानरान-तिदर्पितान् ॥ बलेनावारयिष्यामि प्रभुंजानान्मधूत्तमम् ॥ २० ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानर-र्षभाः ॥ पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः ॥ २१ ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम् ॥ समभ्यधावन्वेगेन सर्वे ते च प्लवंगमाः ॥ २२ ॥ ते शिलाः पादपांश्चैव पाषाणानपि वानराः ॥ गृहीत्वाभ्यागमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुंजराः ॥ २३ ॥ बलान्निवारयंतश्च आसेदुर्हरयो हरीन् ॥ संदष्टोष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयंतो मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥ अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुंगवाः ॥ अभ्यधावंत वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥ २५ ॥ स वृक्षं तं महाबाहुमापतंतं महाबलम् ॥ वेगवंतं निजग्राह बाहुभ्यां कुपितोऽगदः ॥ २६ ॥ मदांधो न कृपां चक्रे आर्यकोऽयं ममेति सः ॥ अथैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले ॥ २७ ॥ स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ प्रमुमोह महावीरो मुहूर्तं कपिकुंजरः ॥ २८ ॥ स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ॥ उवाचैकांतमागत्य स्वान्भृ-त्यान्समुपागतान् ॥ २९ ॥ एतागच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३० ॥ सर्वं चैवांगदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे ॥ अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३१ ॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ॥ ३२ ॥ स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः॥ घातयिष्यति दंडेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३३ ॥ बद्ध्वा ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपंथिनः ॥ अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ॥ ३४ ॥ एव-मुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः ॥ जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३५ ॥ निमेषांतर-

[illegible]त्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ॥ सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३६ ॥ रामं च लक्ष्मणं [illegible] दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३७ ॥ स निपत्य महावीरः सर्वै-[illegible]: परिवारितः ॥ हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३८ ॥ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चांजलिम् ॥ सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ॥ दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ॥ अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥ किंसंभ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि ॥ कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥ ३ ॥ स समाश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नच वालिना ॥ वनं निसृष्टपूर्वं ते नाशितं तत्तु वानरैः ॥ ५ ॥ न्यवारयमहं सर्वान्सहैभिर्वनचारिभिः ॥ अचिंतयित्वा मां हृष्टा भक्षयंति पिबंति च ॥ ६ ॥ एभिः प्रधर्षणायां च वारितं वनपालकैः ॥ मामप्यचिंतयन्देव भक्षयंति वनौकसः ॥ ७ ॥ शिष्टमत्रापविध्यंति भक्षयंति तथापरैः ॥ निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयंति हि ॥८॥ इमे हि संरब्ध-तरास्तदा तैः संप्रधर्षिताः ॥ निवार्यंते वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुंगवैः ॥ ॥ ९ ॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरै-र्वानरर्षभाः ॥ संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः संप्रधर्षिताः॥१०॥पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः ॥ प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ११ ॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि ॥ कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते ॥ १२ ॥ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ अपृच्छत्तं

महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३ ॥ किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः ॥ किंचार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १५ ॥ आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ॥ अंगदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १६ ॥ नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्याद्व्यतिक्रमः ॥ वनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तद्ध्रुवम् ॥ १७ ॥ वारयंतो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ॥ तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो बली ॥ १८ ॥ पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ॥ दृष्टा देवी न संदेहो नचान्येन हनूमता ॥ १९ ॥ नह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ॥ कार्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुंगवे ॥ ॥ २० ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ जांबवान् यत्र नेता स्यादंगदश्च महाबलः ॥ ॥ २१ ॥ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ॥ अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥ २२ ॥ विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुंगवैः ॥ आगतैश्च प्रहृष्टं तद्यथा मधुवनं हि तैः ॥ २३ ॥ धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः ॥ पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः ॥ २४ ॥ एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह ॥ नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥ दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः ॥ अभिगम्य यथा सर्वे पिबंति मधु वानराः ॥ २६ ॥ नचाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ॥ वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ॥ श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥ २८ ॥ प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ २९ ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्य-

भाषत ॥ प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ ३० ॥ धर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तान्हनूमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ॥ ३१ ॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्छाखामृगांस्तान्मृगराजदर्पान् ॥ प्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ ३२ ॥ प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ॥ अंगैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नामतिमात्रं ननन्द ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ॥ वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥ स तथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ॥ निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ॥ विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटांजलिम् ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥ सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिः परिवारणम् ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवंतः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ श्रांतो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु ॥ युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ ७ ॥ मौर्ख्यात्पूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान्क्षंतुमर्हति ॥ यथैव हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिगणेश्वरः ॥ ८ ॥ तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम ॥ आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ ९ ॥ इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः ॥ १० ॥ प्रहृष्टो नतु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥

प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ११ ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्वचनं श्लक्ष्णमंगदः ॥ १२ ॥ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ शंके श्रुतोऽयं वृत्तांतो रामेण हरियूथपाः ॥ १३ ॥ अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना ॥ तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परंतपाः ॥ १४ ॥ पीत्वा मधु यथाकामं विक्रांता वनचारिणः ॥ किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ १५ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यंति समेत्य हरिपुंगवाः ॥ तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १६ ॥ नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि ॥ अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् ॥ १७ ॥ ब्रुवतश्चांगदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् ॥ प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १८ ॥ एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १९ ॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥ सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥ सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गंतुं कृतक्षणाः ॥ स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ २१ ॥ त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ॥ कचिद्गंतुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २२ ॥ एवं तु वदतां तेषामंगदः प्रत्यभाषत ॥ साधु गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २३ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ कृत्वाकाशं निराकाशं यंत्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः ॥ २४ ॥ अंगदं पुरतः कृत्वा हनूमंतं च वानरम् ॥ तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवंतः प्लवंगमाः ॥ २५ ॥ विनदंतो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ अंगदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २६ ॥ उवाच शोकसंतप्तं रामं कमललोचनम् ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ २७ ॥ नागंतुमिह शक्यं तैरतीतसमयै-

रिह ॥ अंगदस्य प्रहर्षांच जानामि शुभदर्शन ॥ २८ न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ॥ युवराजो महाबाहुः प्लवतामंगदो वरः ॥ २९ ॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ भवेत्तु दीनवदनो भ्रांतविप्लुतमानसः ॥ ३० ॥ पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ॥ न मे मधुवनं हन्यादृष्ट्वा जनकात्मजाम्॥३१॥कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वासिहि सुव्रत ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता॥३२॥नह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ॥ हनूमतीह सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ॥३३॥ व्यवसायश्च शौर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ जांबवान्यत्र नेता स्यादंगदश्च हरीश्वरः ॥ ३४ ॥ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ॥ मा भूश्चिंतासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ॥ ३५ ॥ यदा हि हर्षितोदग्राः संगताः काननौकसः॥नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः॥३६॥वनभंगेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ॥ ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमंबरे ॥३७॥हनूमत्कर्मदृप्तानां नदतां काननौकसाम् ॥ किष्किंधामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३८ ॥ ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः ॥ आयतांचितलांगूलः सोऽभवद्धृष्टमानसः ॥३९॥आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकांक्षिणः ॥ अंगदं पुरतः कृत्वा हनूमंतं च वानरम् ॥ ४० ॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः ॥ निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ४१ ॥ हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ॥ नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ४२ ॥ दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् ॥ आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४३ ॥ निश्चितार्थं ततस्तस्मिन्सुग्रीवं पवनात्मजे ॥ लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतो बहुमानादवैक्षत ॥ ४४ ॥ प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा ॥ बहुमानेन महता हनूमंतमवैक्षत ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ॥ प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ॥ प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २ ॥ रावणांतःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ॥ रामे समनुरागं च यथा च नियमः कृतः ॥ ३ ॥ एतदाख्याय ते सर्वं हरयो रामसान्निधौ ॥ वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ॥ एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥५॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसान्निधौ॥ चोदयंति हनूमंतं सीतावृत्तांतकोविदम् ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥ ७ ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ तं मणिं कांचनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ८ ॥ दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ समुद्रं लंघयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ ९ ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ तत्र लंकेति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ १० ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ तत्र सीता मया दृष्टा रावणांतःपुरे सती ॥ ११ ॥ त्वयि संन्यस्य जीवंती रामा राम मनोरथम् ॥ दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर सुखोचिता ॥ १३ ॥ रावणांतःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ एकवेणीधरा दीना त्वयि चिंतापरायणा ॥ १४ ॥ अधःशय्या विवर्णांगी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ १५ ॥ देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयतानघ ॥ १६ ॥ सा मया

नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा ॥ ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ १७ ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा हर्षमुपागता ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि ॥ १८ ॥ एवं मया महाभाग दृष्टा जनकनंदिनी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १९ ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं तवांतिके ॥ चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ २० ॥ विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो वायुसुत त्वया ॥ अखिलेन यथा दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २१ ॥ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः ॥ ब्रुवता वचनान्येव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥ एष चूडामणिः श्रीमान्मया ते यत्नरक्षितः॥ मनःशिलायास्तिलकं तत्स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ॥ २४ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २५ ॥ इति मामब्रवीत्सीता कृशांगी धर्मचारिणी ॥ रावणांतःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २६ ॥ एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ॥ सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २७ ॥ तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ॥ देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ॥ तं मणिं हृदये कृत्वा रुरोद सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ॥ तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ॥ वधूकाले

यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥ अयं हि जलसंभूतो मणिः प्रवरपूजितः ॥ यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् ॥ अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ॥ अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिंतये ॥ ७ ॥ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनःपुनः ॥ परासुमिव तोयेन सिंचंती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥ इतस्तु किं दुःखतरं यामिमं वारिसंभवम् ॥ मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ॥ ९ ॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ॥ क्षणं वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् ॥ १० ॥ नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ॥ न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा ॥ भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चंद्र इवांबुदैः ॥ आवृतो वदनं तस्या न विराजति सांप्रतम् ॥ १३ ॥ किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयस्व मे ॥ एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ॥ मद्विहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥ दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ॥ १५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना ॥ सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥ इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ॥ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥ सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ॥ वायसः सहसोत्पत्य विददार स्तनांतरम् ॥ ३ ॥ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यंके भरताग्रज ॥ पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ ततः पुनरुपागम्य

विददार भृशं किल ॥ ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया ॥ बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परंतप ॥ ६ ॥ तां च दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनांतरे ॥ आशीविष इव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं वै स्तनांतरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पंचवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥ निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षथाः ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥ सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरांतरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे त्वं व्यधाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११॥ स दर्भसंस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखं खगम्॥१२॥स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥१३॥ भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः ॥ त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥१४॥ पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्सकाशमरिंदम ॥ त्वं तं निपतितं भूमौ धरण्यां शरणागतम् ॥ १५ ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः ॥ मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ १६ ॥ ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ वायसस्त्वां नमस्कृत्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ १७ ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि ॥ १८ ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयसि राघव ॥ न दानवा न गंधर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ १९ ॥ तव राम रणे शक्तास्तथा प्रतिसमासितुम् ॥ तव वीर्यवतः कच्चिन्मयि यद्यस्ति संभ्रमः ॥ २० ॥ क्षिप्रं सुनियतैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परंतपः ॥ २१ ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥

शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ २२ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ २३ ॥ समर्थौ सहितौ यन्मां न रक्षेते परंतपौ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधु भाषितम् ॥ २४ ॥ पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ २५ ॥ रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ २६ ॥ इदं मुहूर्तं दुःखानामंतं प्रक्ष्यासि भामिनि ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परंतपौ ॥ २७ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लंकां भस्मीकरिष्यतः ॥ हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबांधवम् ॥ २८ ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्वपुरीं नयिता ध्रुवम् ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिंदिते ॥ २९ ॥ प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं तत्त्वमर्हसि ॥ साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् ॥ ३० ॥ मुक्त्वा वस्त्राददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ प्रतिगृह्य मणिं दोर्भ्यां तव हेतो रघुप्रिय ॥ ३१ ॥ शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे ॥ गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ॥ ३२ ॥ विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ ३३ ॥ ममोत्पतनसंभ्रांता शोकवेगसमाहता ॥ मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महाकपे ॥ ३४ ॥ यद्द्रक्ष्यासि महाबाहुं रामं कमललोचनम् ॥ लक्ष्मणं च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम् ॥ ३५ ॥ सीतयाप्येवमुक्तोऽहमब्रुवं मैथिलीं तथा ॥ पृष्ठमारोह मे देवि क्षिप्रं जनकनंदिनि ॥ ३६ ॥ यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च महाभागे भर्तारमसितेक्षणे ॥ ३७ ॥ साब्रवीन्मां ततो देवी नैष धर्मो महाकपे ॥ यत्ते पृष्ठं सिषेवेऽहं स्ववशा हरिपुंगव ॥ ३८ ॥ पुरा च यदहं वीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ॥ तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनि-

पीडिता ॥ ३९ ॥ गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ ॥ इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता ॥ ४० ॥ हनूमन्सिंहसंकाशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् ॥ ४१ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखांबुसंरोधात्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥ इदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ४३ ॥ एतत्तवार्या नृप संयता सा सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ॥ एतच्च बुद्धा गदितो यथा त्वं श्रद्धस्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमम् ॥ तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य च ॥ १ ॥ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ॥ यथा मा प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिंदम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रांतः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥ मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ ॥ अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥ गते हि त्वयि विक्रांत पुनरागमनाय वै ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥ तवादर्शनजं चापि भयं मां परितापयेत् ॥ दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेन हर्यृक्षेषु न संशयः ॥ ७ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यंति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लंघने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा तव चानघ ॥ ९ ॥ तदस्मिन्कार्यनि-

योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि वाक्यविदां वर ॥ १० ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ॥ विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तत्स्याद्यशस्करम् ॥ १२॥ यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ॥ रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥ तद्यथा तस्य विक्रांतमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥ तथार्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्त्वदर्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसदृशा निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ नच कर्मसु सीदंति महत्स्वामिततेजसः ॥ १९ ॥ असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलसंयुतैः ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च संति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंन्निधौ ॥ २१ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किंपुनस्ते महाबलाः ॥ नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यंते प्रेष्यंते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥ तदलं परितापेन देवि मन्युरपैतु ते ॥ एकोत्पातेन ते लंकामेष्यंति हरियूथपाः ॥ २३ ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चंद्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥ अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्मंतं लंकाद्वारमुपागतम् ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेंद्राभा-

न्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ २६ ॥ शैलांबुदनिकाशानां लंकामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानां न चिराच्छ्रोष्यसे स्वनम् ॥ २७ ॥ निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिंदमम् ॥ अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ॥ उवाह शांतिं मम मैथिलात्मजा तवातिशोकेन तथातिपीडिता ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां सुन्दरकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ इति सुन्दरकांडं सम्पूर्णम् ॥ अतः परं युद्धकांडं भविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

अथ श्रीवाल्मीकीयरामा० युद्धकाण्डं प्रारभ्यते ।

※ युद्धकाण्डम्-६. ※

श्रीरघुवीराय नमोनमः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतं हनूमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ॥ मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥ नहि तं परिपश्यामि यस्तरेत महोदधिम् ॥ अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ अप्रधृष्यां पुरीं लंकां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ ४ ॥ (यो वीर्यबलसंपन्नो द्विषद्भिरनिवारितः ॥) प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य जीवन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ को विशेत्सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ ५ ॥ यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महन् ॥ एवं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥ यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥ यो नियुक्तः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८ ॥ नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥ तन्नियोगे नियुक्तेन कृतकृत्यं हनूमता ॥ नचात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥ अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११ ॥ इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ॥ यदि हास्यप्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥ एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वंगो हनूमतः ॥ मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टांगो रामस्तं परिषस्वजे ॥ हनूमंतं कृतात्मानं कृतवाक्यमुपागतम् ॥१४॥ ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुसत्तमः ॥ हरीणामीश्वरस्यापि सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५॥ सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६ ॥ कथं नाम

समुद्रस्य दुष्पारस्य महांभसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यंति समागताः ॥ १७ ॥ यद्यप्येष तु वृत्तांतो वैदेह्या गदितो मम ॥ समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा शोकसंभ्रांतो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ हनूमंतं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागतम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० युद्धकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् ॥ उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥ किं त्वया तप्यते वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २ ॥ संतापस्य च ते स्थानं नहि पश्यामि राघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥ मतिमाञ्छास्त्रवित्प्राज्ञः पंडितश्चासि राघव ॥ त्यजेमां प्राकृतां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषिणीम् ॥ ४ ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ॥ लंकामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥ निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्था व्यवसीदंति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमे शूराः समर्थाश्च सर्वतो हरियूथपाः ॥ त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥ एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चापि दृढो मम ॥ ८ ॥ विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ सेतुरत्र यथा वध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां हि पुरीं लंकां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ हतं च रावणं युद्धे दर्शनादवधारय ॥ ११ ॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरे च वरुणालये ॥ लंका न मर्दितुं शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ ॥ १२ ॥ सेतुबंधः समुद्रे च यावल्लंकासमीपतः ॥ सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ तथाहि समरे वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १३ ॥ (शक्ता लंकां समानेतुं समुत्पाट्य सराक्षसाम् ॥) तदलं

विक्लवां बुद्धिं राजन्सर्वार्थनाशिनीम् ॥ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिञ्छोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १४ ॥ यत्तु कार्यं मनुष्येण शौंडीर्यमवलंब्यताम् ॥ तदलंकारणायैव कर्तुर्भवति सत्वरम् ॥ १५ ॥ अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥ विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १६ ॥ तत्त्वं बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुं-समर्हसि ॥ १७ ॥ नहि पश्याम्यहं कंचित्त्रिपु लोकेपु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ ॥ १८ ॥ वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ १९ ॥ तदलं शोकमालंब्य क्रोधमालंब भूपते ॥ निश्चेष्टाः क्षत्त्रिया मंदाः सर्वे चंडस्य बिभ्याति ॥ २० ॥ लंघनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः ॥ सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २१ ॥ लंघिते तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिनु ॥ सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्यवधार्यताम् ॥ २२ ॥ इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः ॥ तानरीन्विधमिष्यंति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २३ ॥ कथंचित्परिपश्यामि लंघितं वरुणालयम् ॥ हतमित्येव तं मन्ये युद्धे शत्रुनिबर्हण ॥ २४ ॥ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥ निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ प्रति-जग्राह काकुत्स्थो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसा सेतुबंधेन सागरोच्छोषणेन च ॥ सर्वथापि समर्थोऽ-स्मि सागरस्यास्य लंघने ॥ २ ॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लंकायास्तद्ब्रवीष्व मे ॥ ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादेव वानर ॥ ३ ॥ बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि ॥ गुप्तिकर्म च लंकाया रक्षसां सदना-

नि च ॥ ४ ॥ यथासुखं यथावच्च लंकायामसि दृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः ॥ गुप्ता पुरी यथा लंका रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लंकायाः सागरस्य च भीमताम् ॥ ८ ॥ विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्ववित् ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता लंका मत्तद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रक्षोगणनिषेविता ॥ १० ॥ (वाजिभिश्च सुसम्पूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥) दृढबद्धकपाटानि महापरिघवंति च ॥ चत्वारि विपुलान्यस्या द्वाराणि सुमहांति च ॥ ११॥ तत्रेषूपलयंत्राणि बलवंति महान्ति च ॥ आगतं प्रतिसैन्यं तैस्तत्र प्रतिनिवार्यते॥ १२ ॥ द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥ सौवर्णस्तु महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैदूर्यमुक्ताविरचितांतरः ॥ १४ ॥ सर्वतश्च महाभीमाः शीततोया महाशुभाः ॥ अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५ ॥ द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ यंत्रैरुपेता वहुभिर्महद्भिर्गृहपंक्तिभिः ॥ १६ ॥ त्रायंते संक्रमास्तत्र परसैन्यागते सति ॥ यंत्रैस्तैरवकीर्यंते परिखाः सुसमंततः ॥ १७ ॥ एकस्त्वकंप्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः ॥ कांचनैर्बहुभिः स्तंभैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥ स्वयंप्रकृतिमापन्नो युयुत्सू राम रावणः ॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥ लंका पुनर्निरालंबा देवदुर्गा भयावहा ॥ नादेयं पार्वतं चान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥ स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथश्चापि

नास्त्यत्र निरुद्देशश्च सर्वशः ॥ २१ ॥ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा ॥ वाजिवारणसंपूर्णा लंका परमदुर्जया ॥२२॥ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यंत्राणि विविधानि च ॥ शोभयंति पुरीं लंकां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥ अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् ॥ शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरंगेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥२५॥ प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम्॥चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः॥२६॥न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥ शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कंधमाश्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः ॥ दग्धा च नगरी लंका प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥ (बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥) येन केन तु मार्गेण तराम वरुणालयम् ॥ हतेति नगरी लंका वानरैरुपधार्यताम् ॥३० ॥ अंगदो द्विविदो मैंदो जांबवान्पनसो नलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३१ ॥ प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां च सतोरणाम् ॥ ३२ ॥ सप्राकारां सभवनामानयिष्यंति राघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् ॥ मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे तृतीयः सर्गः ॥३॥

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥ यन्निवेदयसे लंकां पुरीं भीमस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेनां वधिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचय ॥ युक्तो मुहूर्ते विजये प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥ सीतां हृत्वा तु तद्यातु क्वासौ यास्यति

जीवितः ॥ सीता श्रुत्वाभियानं मे आशामेष्यति जीविते ॥ जीवितांतेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वामृतमिवातुरः ॥ ४ ॥ उत्तराफाल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ५ ॥ निमित्तानि च पश्यामि यानि प्रादुर्भवंति वै ॥ निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ६ ॥ उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिमं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ७ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ८ ॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ ९ ॥ फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा ॥ पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ १० ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् ॥ राक्षसाः पथि रक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ ११ ॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १२ ॥ यत्तु फल्गुबलं किंचित्तदत्रैवोपपद्यताम् ॥ एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम् ॥ १३ ॥ सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः ॥ कपिसिंहाः प्रकर्षंतु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४॥ गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतो यातु गवां दृप्त इवर्षभः ॥ १५ ॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां पतिः ॥ पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥ गंधहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गंधमादनः ॥ यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १७ ॥ यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिरुह्य हनूमंतमैरावतमिवेश्वरः ॥१८॥ अंगदेनैप संयातु लक्ष्मणश्चांतकोपमः ॥ सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ १९ ॥ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षराजो महाबाहुः कुक्षिं रक्षंतु ते

त्रयः ॥ २० ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेश महावीर्यो वानरान्वानरर्षभः ॥ २१ ॥ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य महौजसः ॥ गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा ॥२२॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २४ ॥ तं यांतमनुयांती सा महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ २५ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ क्ष्वेलंतो निनदंतश्च जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २६ ॥ भक्षयंतः सुगंधीनि मधूनि च फलानि च ॥ उद्वहंतो महावृक्षान्मंजरीपुंजधारिणः ॥ २७ ॥ अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहंति क्षिपंति च ॥ पतंतश्चोत्पतंत्यन्ये पातयंत्यपरे परान् ॥ २८ ॥ रावणो नो निहंतव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जंति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ २९ ॥ पुरस्तादृषभो नीलो वीरः कुमुद एव च ॥ पंथानं शोधयंति स्म वानरैर्बहुभिःसह ॥ ३० ॥ मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च ॥ बलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृतः शत्रुनिबर्हणः ॥ ३१ ॥ हरिः शतवलिर्वीरः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३२ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ अर्कश्च बहुभिः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३३ ॥ सुषेणो जांबवांश्चैव ऋक्षैर्बहुभिरावृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥३४॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुंगवः ॥ संयतश्चरतां श्रेष्ठस्तद्बलं पर्यवारयत् ॥ ३५ ॥ बलीमुखः प्रजंघश्च जंभोऽथ रभसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयंतः प्लवंगमान् ॥ ३६ ॥ एवं ते हरिशार्दूला गच्छंति बलदर्पिताः ॥ अपश्यंत गिरिश्रेष्ठं सह्यं गिरिशतायुतम् ॥३७॥ सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि

वराणि च ॥ रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवन् ॥ ३८ ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् ॥ ३९ ॥ निःससर्प महाघोरं भीमवोषमिवार्णवम् ॥ तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुंजराः ॥ ४० ॥ तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥ कपिभ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते नरर्षभौ ॥ ४१ ॥ महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चंद्रभास्करौ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः ॥ ४२ ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ तमंगदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ ४३ ॥ उवाच परिपूर्णार्थं पूर्णार्थप्रतिभानवान् ॥ हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ ४४ ॥ समृद्धार्थः समृद्धार्थामयोध्यां प्रतियास्यसि ॥ महांति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ॥ ४५ ॥ शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥ अनुवाति शिवो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः ॥ ४६ ॥ पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदंति मृगद्विजाः ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ ४७ ॥ उशना च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः ॥ अर्चिष्मंतः प्रकाशंते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४८ ॥ त्रिशंकुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः ॥ पितामहः पुरोऽस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ४९ ॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे ॥ नक्षत्रं परमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥५०॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमतिपीड्यते ॥ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५१ ॥ सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ॥ काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५२ ॥ प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवंति च ॥ प्रवांति नाधिका गंधा यथर्तुकुसुमद्रुमाः ॥ ५३ ॥ व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशंतेऽधिकं प्रभो ॥ देवानामिव सैन्यानि

संग्रामे तारकामये ॥ एवमार्य समीक्ष्यैतत्प्रीतो भवितुमर्हसि ॥ ५४॥ इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिर-
ब्रवीत्॥ अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम हरिवाहिनी ॥५५॥ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैरपि ॥ करा-
ग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुद्धतं रजः ॥ ५६ ॥ भीममंतर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ सपर्वतवना-
काशां दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ ५७ ॥ छादयंती ययौ भीमा द्यामिवांबुदसंततिः ॥ उत्तरंत्याश्च से-
नायाः सततं बहुयोजनम् ॥ ५८ ॥ नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यं दुर्विपरीतवत् ॥ सरांसि विम-
लांभांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् ॥ ५९ ॥ समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवंति च ॥ मध्येन
च समंताच्च तिर्यक्चाधश्च साविशत् ॥ ६० ॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥
ते हृष्टवदनाः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः ॥ ६१ ॥ हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ हर्ष-
वीर्यबलोद्रेकान्दर्शयंतः परस्परम् ॥ ६२ ॥ यौवनोत्सेकजाद्दर्पाद्विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ तत्र केचिद्द्रुतं
जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे ॥ ६३ ॥ केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ प्रास्फोटयंश्च
पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि ॥ ६४ ॥ भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभंजिरे ॥ आरोहंतश्च
शृंगाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ ६५ ॥ महानादान्प्रमुंचंति क्ष्वेडामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ऊरुवेगैश्च ममृदुर्ल-
ताजालान्यनेकशः ॥ ६६ ॥ जृंभमाणाश्च विक्रांता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ततः शतसहस्रैश्च
कोटिभिश्च सहस्रशः ॥ ६७ ॥ वानराणां सुघोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ सा स्म याति दिवारा-
त्रं महती हरिवाहिनी ॥ ६८ ॥ प्रहृष्टमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ वानरास्त्वरिता यांति सर्वे
युद्धाभिनंदिनः ॥ प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नावसन् ॥ ६९ ॥ ततः पादपसंबाधं नानावनस-

मायुतम् ॥ सह्यपर्वतमासाद्य वानरास्ते समारुहन् ॥ ७० ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ पश्यन्नपि ययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७१ ॥ चंपकांस्तिलकांश्चूतान्प्रसेकान्सिंदुवार-कान् ॥ तिनिशान्करवीरांश्च भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥ ७२ ॥ अशोकांश्च करंजांश्च प्लक्षन्यग्रोधपादपान् ॥ जंबुकामलकान्नागान्भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥ ७३ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायु-वेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति तान् ॥ ७४ ॥ मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः ॥ षट्पदैरनुकूज-द्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥ ७५ ॥ अधिकं शैलराजस्तु धातुभिस्तु विभूषितः ॥ धातुभ्यः प्रसृतो रेणु-र्वायुवेगेन घट्टितः ॥ ७६ ॥ सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥ ७७ ॥ केतक्यः सिंदुवाराश्च वासंत्यश्च मनोरमाः ॥ माधव्यो गंधपूर्णाश्च कुंदगु-ल्माश्च पुष्पिताः ॥७८॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वंजुला वकुलास्तथा॥ रंजकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥७९॥ चूताः पाटलिकाश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ मुचुलिंदार्जुनाश्चैव शिंशपाः कुटजास्तथा ॥ ८० ॥ (धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥) हिंतालास्तिनिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा॥ नीलाशोकाश्च सरला अंकोलाः पद्मकास्तथा ॥ ८१ ॥ प्रीयमाणैः प्लवंगैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ वाप्यस्तास्मिन्गिरौ रम्याः पल्वलानि तथैव च ॥ ८२ ॥ चक्रवाकानुचरिताः कारंडवनिषेविताः ॥ प्लवैः क्रौंचैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८३ ॥ ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहु-भिर्भीमैः सेव्यमानाः समंततः ॥ ८४ ॥ पद्मैः सौगंधिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा ॥ वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥ ८५ ॥ तस्य सानुषु कूजंति नानाद्विजगणास्तथा ॥ स्नात्वा पीत्वोद-

कान्यत्र जले क्रीडंति वानराः ॥ ८६ ॥ अन्योन्यं प्लावयंति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥ फलान्य·
मृतगंधीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ ८७ ॥ बभंजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः ॥ द्रोणमात्र-
प्रमाणानि लंबमानानि वानराः ॥ ८८ ॥ ययुः पिबंतः स्वस्थास्ते मधूनि मधुपिंगलाः ॥ पादपानवभंजं
तो विकर्षंतस्तथा लताः ॥ ८९ ॥ विधमंतो गिरिवरान्प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥ वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो
नंदंतो मधुदर्पिताः ॥ ९० ॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यंते प्रपिबंत्यपि चापरे ॥ बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा
हरिपुंगवैः ॥ यथा कलमकेदारैः पंकैरिव वसुन्धरा ॥ ९१ ॥ महेंद्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥
आरुरोह महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९२ ॥ ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥
कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकुलम् ॥ ९३ ॥ ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् ॥
आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम् ॥ ९४ ॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् ॥ रामो
रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९५ ॥ अथ धौतोपलतलां तोयौघैस्सरसोत्थितैः ॥ वेलामा-
साद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९६ ॥ एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीववरुणालयम् ॥ इहेदानीं
विचिंता सा या नः पूर्वमुपस्थिता ॥ ९७ ॥ अतःपरमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः ॥ नचायमनु-
पायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ॥ ९८ ॥ तदिहैव निवेशोऽस्तु मंत्रः प्रस्तूयतामिह ॥ यथेदं वानरबलं
परं पारमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥ इतीव स महाबाहुः सीता हरणकर्शितः॥ रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञा-
पयत्तदा॥१००॥सर्वाःसेना निवेश्यंतां वेलायां हरिपुंगव॥संप्राप्तो मंत्रकालो नः सागरस्येह लंघने॥१॥स्वां-
स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत्॥गच्छंतु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं भयं च नः ॥२॥रामस्य वचनं

श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ सेनां निवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ ३ ॥ विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् ॥ मधुपांडुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः ॥ ४ ॥ वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुंगवाः ॥ निविष्टाश्च परं पारं कांक्षमाणा महोदधेः ॥ ५ ॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिःस्वनः ॥ अंतर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ ६ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ७ ॥ सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी ॥ वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ ८ ॥ दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम् ॥ पश्यंतो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ९ ॥ चंडनक्रग्राहघोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हसंतमिव फेनौघैर्नृत्यंतमिव चोर्मिभिः ॥ १० ॥ चंद्रोदये समुद्धूतं प्रतिचंद्रसमाकुलम् ॥ (पिनष्टीव तरंगाग्रैरर्णवः फेनचन्दनम् ॥ तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगंगना ॥ १ ॥) चंडानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिंगिलैः ॥ ११ ॥ दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजंगैर्वरुणालयम् ॥ अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥ १२ ॥ सुदुर्गं दुर्गमार्गन्तमगाधमसुरालयम् ॥ मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः ॥ १३ ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रहृष्टा जलराशयः ॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वरांबुमहोरगम् ॥ सुरारिनिलयं घोरं पातालविषयं सदा ॥ १४ ॥ सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरोपमम् ॥ सागरं चांबरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ १५ ॥ संपृक्तं नभसाप्यंभः संपृक्तं नभसोंऽभसा ॥ तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ १६ ॥ समुत्पातितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ॥ विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्यांबरस्य च ॥ १७ ॥ अन्योन्यैराहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिःस्वनाः ॥ ऊर्मयः सिंधुराजस्य महाभेर्य इवांबरे ॥ १८ ॥ रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना ॥

उत्पतंतमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ ११९ ॥ ददृशुस्ते महात्मानो वाताहतजलाशयम् ॥ अनिलोद्धूत-माकाशे प्रलपंतमिवोर्मिभिः ॥ १२० ॥ ततो विस्मयमापन्ना हरयो ददृशुः स्थिताः ॥ भ्रांतोर्मिजाल-सन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता ॥ सागरस्योत्तरे तीरे साधु सा विनिवेशिता ॥ १ ॥ मैंदश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुंगवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥ २ ॥ निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः ॥ पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः कांतामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥ न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च ॥ एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥ वाहि वात यतः कांतां तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चंद्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥ तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥ तद्वियोगेंधनवता तच्चिंता विमलार्चिषा ॥ रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८ ॥ अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना ॥ एवं च प्रज्वलन्कामो न मां सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥ बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ यदहं सा न वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥ केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः ॥ उपस्नेहेन जीवामि जीवंतीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥ कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥ कदा सुचा-रुदंतोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम् ॥ ईषदुन्नाम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥ तौ तस्याः सहितौ

पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ ॥ कदा नु खलु सोत्कंपौ हसंत्या मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥ सा नूनमसितापांगी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥ कथं जनकराजस्य दुहिता मम च प्रिया ॥ राक्षसी मध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥ अविक्षोभ्याणि रक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदान्नीलाञ्शशिलेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च ॥ भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥ कदा नु राक्षसेंद्रस्य निधायोरसि सायकान् ॥ शोकं प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥ कदा नु खलु मे साध्वी सीताऽमरसुतोपमा ॥ सोत्कंठा कंठमालंब्य मोक्ष्यत्यानंदजं जलम् ॥ २० ॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथिली विप्रयोगजम् ॥ सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥ एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥ दिनक्षयान्मंदवपुर्भास्करोऽस्तमुपागतः ॥ २२ ॥ आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥ स्मरन्कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ लंकायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ॥ राक्षसेंद्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥ धर्षिता च प्रविष्टा च लंका दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥ प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः ॥ आविला च पुरी लंका सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥ किं करिष्यामि भद्रं वः किं वो युक्तमनंतरम् ॥ उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥ मंत्रमूलं च विजयं प्रवदंति मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मंत्रं रामं प्रति महाबलाः ॥५॥ त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधमम-

ध्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ मंत्रास्त्रिभिर्हि संयुक्तः समर्थैर्मंत्रनिर्णये ॥ मित्रैर्वापि समानार्थैर्बांधवैरपि वाधिकैः ॥ ७ ॥ सहितो मंत्रयित्वा यः कर्मारंभान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥ एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥ गुणदोषौ न निश्चित्य त्यक्त्वा दैवव्यपाश्रयम् ॥ करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥ यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवं मंत्रोऽपि विज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ॥ ११ ॥ ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मंत्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मंत्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥ बह्वीरपि मतीर्गत्वा मंत्रिणामर्थनिर्णयः ॥ पुनर्यत्रैकतां प्राप्तः स मंत्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते ॥ नचैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मंत्रः सोऽधम उच्यते ॥ १४ ॥ तस्मात्सुमंत्रितं साधु भवंतो मतिसत्तमाः ॥ कार्यं संप्रतिपद्यंतामेतत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥ वानराणां हि धीराणां सहस्रैः परिवारितः ॥ रामोऽभ्येति पुरीं लंकामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥ तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥ तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥ १७ ॥ समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा ॥ तस्मिन्नेवंविधे कार्ये विरुद्धो वानरैः सह ॥ हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमंत्र्यतां मम ॥ १८ ॥ इ० श्री० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ इत्युक्ता राक्षसेंद्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः ॥ (अविज्ञायात्मपक्षश्च राजानं भीषयन्ति हि ॥) राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशकुंतलम् ॥ २ ॥ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ ३ ॥ कैलासशिखरा-

वासी यक्षैर्बहुभिरावृतः ॥ सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥ स महेश्वरसख्येन श्लाघमान-स्त्वया विभो ॥ निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ५ ॥ विनिपात्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य विनिगृह्य च ॥ त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥६॥ मयेन दानवेंद्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता ॥ दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुंगव ॥ ७ ॥ दानवेंद्रो महाबाहो वीर्योत्सिक्तो दुरासदः ॥ विगृह्य वशमानीतः कुंभीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् ॥ वासु-किस्तक्षकः शंखो जटी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षया बलवंतश्च शूरा लब्धवराः पुनः ॥ त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥ स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिंदम ॥ मायाश्चाधिगता-स्तत्र बह्व्यो वै राक्षसाधिप ॥ ११ ॥ शूराश्च बलवंतश्च वरुणस्य सुता रणे ॥ निर्जितास्ते महाभाग चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥ मृत्युदंडमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममंडितम् ॥ कालपाशमहावीचिं यमकिंकर-पन्नगम् ॥ १३ ॥ महाज्वरेण दुर्धर्षं यमलोकमहार्णवम् ॥ अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरम् ॥ १४ ॥ जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र सुतोषिताः ॥ १५॥ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥ तेषां वीर्यगुणो-त्साहैर्न समो राघवो रणे ॥ प्रसह्य ते त्वया राजन्हताः समरदुर्जयाः ॥ १७ ॥ तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण तव वानरान् ॥ अयमेको महाराज इंद्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८॥ अनेन च महाराज माहेश्वरमनुत्त-मम् ॥ इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् ॥ गजकच्छपसंबाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम् ॥ रथाश्वगजतो-

यौधं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥ अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् ॥ गृहीतो दैवतपतिर्लंकां चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाच्च मुक्तः शंबरवृत्रहा ॥ गतस्त्रिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥ तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् ॥ यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥ राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् ॥ हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ततो नीलांबुदप्रख्यः प्रहस्तो नाम राक्षसः॥अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ सर्वे धर्षयितुं शक्याः किं पुनर्मानवौ रणे ॥ २ ॥ सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वंचिताः स्म हनूमता ॥ नहि मे जीवितो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३ ॥ सर्वां सागरपर्यंतां सशैलवन-काननाम् ॥ करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मां भवान् ॥ ४ ॥ रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनी-श्वर ॥ नागमिष्यति ते दुःखं किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥ अब्रवीत्तं सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ॥ इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयं परिभवो भूयः पुरस्यांतःपुरस्य च ॥ श्रीमतो राक्षसेंद्रस्य वानरेंद्रप्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते गत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरं भीममंबरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत्सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ प्रगृह्य परिघं घोरं मांस-शोणितदूषितम् ॥ ९ ॥ किं नो हनूमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ॥ रामे तिष्ठति दुर्धर्षे सुग्रीवेऽपि सलक्ष्मणे ॥ १० ॥ अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरि-वाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि ॥ उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतंद्रितः ॥

॥ १२ ॥ कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ राक्षसानां सहस्राणि राक्षसाधिपनिश्चिताः ॥१३॥ काकुत्स्थमुपसंगम्य विवृतं मानुषं वपुः ॥ सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवंतु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रेषिता भरतेनैव भ्रात्रा तव यवीयसा ॥ (तवागमनमुद्दिश्य कृतमात्यन्तिकं त्विति) स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र यामहे ॥ १६ ॥ आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥ एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ ॥ १८ ॥ कौंभकर्णिस्ततो वीरो निकुंभो नाम वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥१९॥ सर्वे भवंतस्तिष्ठंतु महाराजेन संगताः ॥ अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥ सुग्रीवं सहनूमंतं सर्वांश्चैवात्र वानरान् ॥ ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ २१ ॥ क्रुद्धः परिलिहन्सृक्कां जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ स्वैरं कुर्वंतु कार्याणि भवंतो विगतज्वराः ॥ २२ ॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि तां सर्वां हरिवाहिनीम् ॥ स्वस्थां क्रीडंतु निश्चिताः पिबंतु मधु वारुणम् ॥ २३ ॥ अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ सांगदं च हनूमंतं सर्वांश्चैवात्र वानरान् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ततो निकुंभो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ इंद्रशत्रुश्च बलवांस्ततो वै रावणात्मजः ॥ २ ॥ प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धूम्राक्षोऽथ निकुंभश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः॥३॥परिघान्पट्टिशाञ्छूलान्प्रासाञ्छक्तिपरश्वधान् ॥ चापानि च सुबाणानि खड्गांश्च

विपुलांबुमान् ॥ ४ ॥ प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ॥ अब्रुवन्रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ॥ ५ ॥ अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ कृपणं च हनूमंतं लंका येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥ तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वा विभीषणः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥ अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते ॥ तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च ॥ विक्रमास्तात सिध्यंति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥ अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ॥ जितरोषं दुराधर्षं तं धर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् ॥ गतिं हनूमतो लोके को विद्यात्तर्कयेत वा ॥ ११ ॥ बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः ॥ परेषां सहसावज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥ किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ॥ आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्यां यशस्विनः ॥ १३ ॥ खरो यद्यतिवृत्तस्तु स रामेण हतो रणे ॥ अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥ (अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १ ॥) एतन्निमित्तं वैदेही भयं नः सुमहद्भवेत् ॥ आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृते नु किम् ॥ १५ ॥ नतु क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना ॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १६ ॥ यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥ यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥ नावस्कन्दति नो लंकां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १८ ॥ विनश्येद्धि पुरी लंका शूरा सर्वे च राक्षसाः ॥ रामस्य दीयतां पत्नी न स्वयं यदि दीयते ॥ १९ ॥ प्रसादये त्वां बंधुत्वात्कुरुष्व वचनं मम ॥ हितं तथ्यं त्वहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २० ॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुंखान्सुदृढान्नृपात्मजः ॥

जत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२१॥ त्यजाशु कोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ॥ प्रसीद जीवेम सपुत्रबांधवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२२॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः॥ विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥२३॥ इत्यार्षे श्री० वा० रा० च० सा० युद्धकांडे नवमः सर्गः ॥९॥ ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥ शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ सुविभक्तमहाकक्षं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥ मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैराधिष्ठितम् ॥ राक्षसैराप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३॥ मत्तमातंगनिःश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् ॥ शंखघोषं महाघोषं तूर्यसंबाधनादितम् ॥ ४ ॥ प्रमदाजनसंबाधं प्रजल्पितमहापथम् ॥ तप्तकांचननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५॥ गंधर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव ॥ रत्नसंचयसंबाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥ तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान् ॥ अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥ पुण्यान्पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् ॥ शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥ पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः ॥ मंत्रवेदविदो विप्रान्ददर्श स महाबलः ॥ ९ ॥ स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महाबाहुर्ववंदे धनदानुजम् ॥ १० ॥ स राजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितम् ॥ जगाम समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥ ११ ॥ स रावणं महात्मानं विजने मंत्रिसान्निधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सांत्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादिदृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥ यदाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेह परंतप ॥ तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥ सस्फुलिंगः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः ॥

मंत्रसंघहुतोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते॥१५॥ अग्निष्टेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च ॥ सरीसृपाणि दृश्यंते हव्येषु च पिपीलिकाः॥१६॥गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वरकुंजराः॥दीनमश्वाः प्रहेषंते नवग्रासाभिनंदिनः ॥१७॥ खरोष्ट्राश्वतरा राजन्भिन्नरोमाः स्रवंति च ॥ न स्वभावेऽवतिष्ठंते विधानैरपि चिंतिताः ॥ १८ ॥ वायसा संघशः क्रूरा व्याहरंति समंततः॥ समवेताश्च दृश्यंते विमानाग्रेषु संघशः ॥ १९ ॥ गृध्राश्च परिलीयंते पुरीमुपरि पीडिताः ॥ उपपन्नाश्च संध्ये द्वे व्याहरंत्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मृगाणां च पुरीद्वारेषु संघशः ॥ श्रूयंते विपुला घोषाः सविस्फूर्जितनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् ॥ रोचये वीर वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥ इदं च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृतं मया ॥ तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥२३॥ अयं हि दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते ॥ रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यांतःपुरस्य च ॥ २४ ॥ प्रापणे चास्य मंत्रस्य निवृत्ताः सर्वमंत्रिणः ॥ अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमथवा श्रुतम् ॥ संविधाय यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २५ ॥ इति स्वमंत्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् ॥ रावणं रक्षसां श्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २६ ॥ हितं महार्थं मृदुहेतुसंहितं व्यतीतकालायति संप्रति क्षमम् ॥ निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसंगवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २७ ॥ भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम्॥ सुरैः सहेंद्रैरपि संगरे कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चंडविक्रमः ॥ दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे दशमः सर्गः ॥१०॥

बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः ॥ असन्मानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥ अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिंतयन् ॥ अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः ॥ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत ॥२॥ सहेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥ तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौ रक्षसां श्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥ असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्ततः ॥ राक्षसा राक्षसेंद्रस्य पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्तदा ॥ ६ ॥ रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥ गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः ॥ ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निःस्वनो महान् ॥ ८ ॥ तुमुलः शंखशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ स नेमिघोषेण महान्सहसाभिनिनादयन् ॥९॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ विमलं चातपत्रं च प्रगृहीतमशोभत ॥ १० ॥ पांडुरं राक्षसेंद्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ हेममंजरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ ११ ॥ चामरव्यजने तस्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ ते कृतांजलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ १२ ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववंदिरे ॥ राक्षसैः स्तूयमानः सञ्जयाशीर्भिररिंदमः ॥ १३ ॥ आससाद महातेजाः सभां विरचितां तदा ॥ सुवर्णरजतास्तीर्णां विशुद्धस्फटिकांतराम् ॥ १४ ॥ विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदाप्रभाम् ॥ १५ ॥ प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ तस्याः स वैदूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ॥ १६ ॥ महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ ततः

शशासेश्वरवद्दूताँल्लघुपराक्रमान् ॥ १७ ॥ समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्राक्षसानिति ॥ कृत्यमस्ति महज्जाने कर्तव्यमिति शत्रुभिः ॥ १८ ॥ राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लंकायां परिचक्रमुः ॥ अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च ॥ उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयंतो ह्यभीतवत् ॥ १९ ॥ ते रथांतचरा एके दृप्तानेके दृढान्हयान् ॥ नागानेकेऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ २० ॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुंजरवाजिभिः ॥ संपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवांबरम् ॥ २१ ॥ ते वाहनान्यवस्थाय यानानि विविधानि च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहागिरिगुहामिव ॥ २२ ॥ राज्ञः पदौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २३ ॥ ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २४ ॥ मंत्रिणश्च यथा मुख्या निश्चितार्थेषु पंडिताः ॥ आमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥ २५ ॥ समीयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तथा ॥ सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥ (राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतास्थिरे) ॥ २६ ॥ ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं रथं वरं हेमविचित्रितांगम् ॥ शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २७ ॥ स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववंदे ॥ शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २८ ॥ सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ॥ तेषां परार्ध्यागुरुचंदनानां स्रजां च गंधाः प्रववुः समंतात् ॥ २९ ॥ न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नापि जजल्पुरुच्चैः ॥ संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३० ॥ स रावणः शस्त्रभृतां मनास्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी ॥ तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३१ ॥

...र्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः ॥ प्रबोधयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥ सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः ॥ योधा नगररक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ सप्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्राजशासनम् ॥ विनिक्षिप्य बलं सर्वं बहिरंतश्च मंदिरे ॥ ३ ॥ ततो विनिक्षिप्य बलं सर्वं नगरगुप्तये ॥ प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥ विहितं बहिरंतश्च बलं बलवतस्तव ॥ कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्ति ते ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहितैषिणः ॥ सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रिये सुखे दुःखे लाभाभौ हिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥ सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा ॥ मंत्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥ स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ॥ कुंभकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥१०॥ अयं हि सुप्तः षण्मासान्कुंभकर्णो महाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥ इयं च दंडकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया ॥ रक्षोभिश्चरितोद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥ सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीता सदृशी तथा ॥ १३ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणी शरदिंदुनिभानना ॥ हेमबिंबनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥ सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥ हुताग्निरर्चिःसंकाशामेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥ (दृष्ट्वा सीतां विशालाक्षीं कामस्य वशमेयिवान् ॥) उन्नसं विमलं वल्गु वदनं चारुलोच-

नम् ॥ १६ ॥ पश्यंस्तद्वशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ १७ ॥ शोकसंतापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी ॥ १८ ॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ १९ ॥ श्रांतोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तरिष्यंति वनौकसः ॥ २० ॥ बहुसत्त्वझषाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ २१ ॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथामति ॥ मानुषान्नोभयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् ॥ २२ ॥ तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् ॥ ते मे भवंतश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३ ॥ परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ॥ सीतायाः पदवीं प्राप्य संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥ अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मंत्र्यतां मंत्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥ नहि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥ तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुंभकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता ॥ सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८ ॥ सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९ ॥ न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन ॥ न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥ अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यंति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१ ॥ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ॥ पूर्वंचापरकार्याणि स न वेद नयानयौ ॥ ३२ ॥ चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्या-

...कं बलम् ॥ छिद्रमन्ये प्रपद्यंते क्रौंचस्य खमिव द्विजाः ॥ ३३ ॥ त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिं-
तितम् ॥ दिष्टया त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं
परैः ॥ अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव निशाचर ॥
यदि शक्रविवस्वंतौ यदि पावकमारुतौ ॥ तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥३६॥ गिरिमात्रशरीरस्य
महापरिघयोधिनः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाद्वै पुरंदरः ॥ ३७ ॥ पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण न
हनिष्यति ॥ ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३८ ॥ वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं
तवाहर्तुमहं यतिष्ये ॥ हत्वा च रामं सहलक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्व कामं
पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ॥ मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वश-
गा भविष्यति ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वादशः
सर्गः ॥ १२ ॥ रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचिंत्य प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥१॥
यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालनिषेवितम् ॥ न पिबेन्मधु संप्राप्य स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥
ईश्वरस्येश्वरः कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण ॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥ बलात्कुक्कुट-
वृत्तेन प्रवर्तस्व महाबल ॥ आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तां भुंक्ष्व च रमस्व च ॥४॥ लब्धकामस्य ते पश्चादाग-
मिष्यति किं भयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिविधास्यते ॥ ५ ॥ कुंभकर्णः सहास्माभिरिंद्रजिच्च
महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥ उपप्रदानं सांत्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् ॥
समतिक्रम्य दंडेन सिद्धिमर्थेषु रोचये ॥ ७ ॥ इह प्राप्तान्वयं सर्वाञ्छत्रूंस्तव महाबल ॥ वशं शस्त्रप्रतापेन

करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः ॥ तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्व प्रवदतो रहस्यं किंचिदात्मनः ॥ चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यदवाप्तं पुरा मया ॥ १० ॥ पितामहस्य भवनं गच्छंतीं पुंजिकस्थलीम् ॥ चंचूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११॥ प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः ॥ स्वयंभूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥ तच्च तस्य तथा मन्ये ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो वेधा मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि ॥ तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्याति न संशयः ॥ १४ ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् ॥ नारोहये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥ को हि सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं संबोधयितुमिच्छाति ॥ १७ ॥ न मत्तो निर्गतान्बाणान्द्विजिह्वान्पन्नगानिव ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छाति ॥१८॥ क्षिप्रं वज्रसमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुंजरम् ॥ १९ ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महतावृतः ॥ उदितः सविता काले नक्षत्राणां प्रभामिव ॥ २० ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः ॥ मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरा पुरी वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ निशाचरेंद्रस्य निशम्य वाक्यं स कुंभकर्णस्य च गर्जितानि ॥ विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतो हि बाह्वंतरभोगराशिश्चिंताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥ पंचांगुलीपंचशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २॥

यावन्न लंकां समभिद्रवंति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ॥ दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥३॥यावन्न गृह्णंति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुंगवानाम्॥वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ४ ॥ न कुंभकर्णेंद्रजितौ च राजंस्तथा महापार्श्वमहोदरौ वा ॥ निकुंभकुंभौ च तथातिकायः स्थातुं समर्था युधि राघवस्य ॥ ५ ॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः ॥ न वासवस्यांकगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ ६ ॥ निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥ न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्योऽप्यथवा कदाचित् ॥ ७ ॥ न यक्षगंधर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोरगेभ्यः ॥ कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेंद्रपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ ८ ॥ प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकांक्षी ॥ ततो महार्थं वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ ९ ॥ प्रहस्तराजा च महोदरश्च त्वं कुंभकर्णश्च यथार्थजातम् ॥ ब्रवीत रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ १० ॥ वधस्तु रामस्य मया त्वया च प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥ कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ ११ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रवरस्य राज्ञः ॥ पुरोऽस्य देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवंति मूढाः ॥ १२ ॥ तीक्ष्णा न तावत्तव कंकपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः ॥ भित्त्वा शरीरं प्रविशंति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १३ ॥ भित्त्वा न तावत्प्रविशंति कायं प्राणांतिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः ॥ शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४ ॥ न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुंभकर्णस्य सुतो निकुंभः ॥ न

चेंद्रजिद्दाशरथिं प्रवोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थः ॥ १५ ॥ देवांतको वापि नरांतको वा तथातिकायोऽतिरथो महात्मा ॥ अकंपनश्चापि समानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥ अयं च राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः ॥ अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥ अनंतभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन ॥ बलात्परिक्षिप्तमिमं भवंतो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयंतु ॥ १८ ॥ यावद्धि केशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥ निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥ सुवारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः ॥ युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थ पातालमुखे पतन्सः ॥ २० ॥ इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य ॥ सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेंद्रपुत्राय ददातु मैथिलीम् ॥ २१ ॥ परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ॥ तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं स मंत्री ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ॥ ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेंद्रजिन्नैर्ऋतयूथमुख्यः ॥ १ ॥ किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं वै बहुभीतवच्च ॥ अस्मिन्कुले योऽपि भवेन्न जातः सोऽपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥ सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण धैर्येण शौर्येण च तेजसा च ॥ एकः कुलेऽस्मिन्पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तातकनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥ किं नाम तौ मानुषराजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ॥ सुप्राकृतेनापि निहंतुमेतौ शक्या कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४ ॥ त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥ भयार्पिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः

सर्वे तदा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥ ऐरावतो निःस्वनमुन्नदन्स निपातितो भूमितले मया तु ॥ विकृष्य दंतौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणास्समग्राः ॥ ६ ॥ सोऽहं सुराणामपि दर्पहंता दैत्योत्तमानामपि शोकहर्ता ॥ कथं नरेंद्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥ अथेंद्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ॥ ततो महार्थं वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥८॥ न तात मंत्रे तव निश्चयोऽस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ॥ तस्मात्त्वयाप्यात्मविनाशनाय वचोऽर्थहीनं बहुविप्रलप्तम् ॥ ९ ॥ पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिंद्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः ॥ यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥ बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मंत्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढोऽप्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ॥ मूर्खस्त्वमत्यंतसुदुर्मतिश्च त्वमिंद्रजिद्बालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥ को ब्रह्मदंडप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ॥ सहेत बाणान्यमदंडकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥ धनानि रत्नानि सुभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् ॥ सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० युद्धकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवंतं विभीषणम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥ वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण च ॥ नतु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ॥ हृष्यंति व्यसनेष्वेते

ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥ प्रधानं साधकं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ॥ ज्ञातयोऽप्यवमन्यंते शूरं परिभवंति च ॥ ४ ॥ नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ॥ प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥ श्रूयंते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने पुरा ॥ पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वा शृणुष्व गदतो मम ॥ ६ ॥ नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः ॥ घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥ ७ ॥ उपायमेते वक्ष्यंति ग्रहणे नात्र संशयः ॥ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥ विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ब्राह्मणे तपः ॥ ९ ॥ ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातश्च रिपूणां मूर्ध्नि च स्थितः ॥ १० ॥ यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयबिंदवः ॥ न श्लेषमभिगच्छन्ति तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ ११ ॥ यथा शरदि मेघानां सिंचतामपि गर्जताम् ॥ न भवत्यंबुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥ यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विंदन्न तिष्ठति ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ ॥ १३ ॥ यथा मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि ॥ रसमत्र न विंदेत तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥ यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ॥ दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥ योऽन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसन ॥ १६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ॥ उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १७ ॥ अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ॥ अंतरिक्षगतः श्रीमान्भ्राता वै राक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥ स त्वं भ्रांतोऽसि मे राजन्ब्रूहि यां यद्यदिच्छसि ॥ ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो नच धर्मपथे स्थितः ॥ इदं हि

परुषं वाक्यं न क्षमाम्यग्रजस्य ते ॥ १९ ॥ सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ न गृह्णंत्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २० ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २१ ॥ बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणः ॥ न नश्यंतमुपेक्षे त्वां प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २२ ॥ दीप्तपावकसंकाशैः शितैः कांचनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २३ ॥ शूराश्च बलवंतश्च कृतास्त्राश्च नरा रणे ॥ कालाभिपन्नाः सीदंति यथा वालुकसेतवः ॥ ॥ २४ ॥ तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २५ ॥ (नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत्सखा वा ॥ हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० यु० षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥ आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् ॥ गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥ ते चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेऽपि वर्मायुधोपेता भूषणोत्तमभूषिताः ॥ ३ ॥ स च मेघाचलप्रख्यो वज्रायुधसमप्रभः ॥ वरायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ४ ॥ तमात्मपंचमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चिंतयामास बुद्धिमान् ॥ ॥ ५ ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ हनूमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान्हंतुं न संशयः ॥ ७ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ शालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥ शीघ्रं व्यादिश

नो राजन्वधायैषां दुरात्मनाम् ॥ निपतंति हता यावद्धरण्यामल्पचेतनाः ॥ ९ ॥ तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः ॥ उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १० ॥ स उवाच महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य खस्थ एव विभीषणः ॥ ११ ॥ रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥ तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ १३ ॥ तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनःपुनः ॥ १४ ॥ स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १५॥ सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राप्तः शत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादंतरं लब्ध्वा उलूको वायसानिव ॥ १९ ॥ मंत्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप ॥ २० ॥ अंतर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषां जातु न विश्वसेत् ॥ २१ ॥ प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् ॥ अनुप्रविश्य सोऽस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २२ ॥ अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् ॥ अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २३ ॥ मित्राटविबलं चैव मौलभृत्यबलं तथा ॥ सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २४ ॥ प्रकृत्या राक्षसो ह्येष भ्राताऽमित्रस्य वै प्रभो ॥

आगतश्च रिपुः साक्षात्कथमस्मिंश्च विश्वसेत् ॥ २५ ॥ रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवंतं शरणं गतः ॥ २६ ॥ रावणेन प्रणीतं हि तमवेहि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २७ ॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि चानघ ॥ २८ ॥ वध्यतामेष तीव्रेण दंडेन सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥ सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महाबलः ॥ समीपस्थानुवाचेदं हनूमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३१ ॥ यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदत्यर्थं भवद्भिरपि च श्रुतम् ॥ ३२ ॥ सुहृदामर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सदा ॥ समर्थेनापसंदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥ इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वंस्वं मतमतंद्रिताः ॥ सोपचारं तदा राममूचुः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥ अज्ञातं नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ आत्मानं पूजयन्राम पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३५ ॥ त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३६ ॥ तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवंतु सचिवास्तव ॥ हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनस्तथा ॥३७॥ इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानंगदोऽग्रतः ॥ विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥ शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथातर्क्य एव हि ॥ विश्वासनीयः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥ छादयित्वात्मभावं हि चरंति शठबुद्धयः ॥ प्रहरंति च रंध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ४० ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ॥ गुणतः संग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशंकितम् ॥ गुणान्वापि

बहून्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥ ४२ ॥ शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥ प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्यायं परिग्रहः ॥ ४४ ॥ जांबवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः॥ वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥ बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेंद्राद्विभीषणः ॥ अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शंक्यतामयम् ॥ ४६ ॥ ततो मैदस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम्॥४७॥ अनुजो नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः ॥ पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरपतीश्वर ॥ ४८ ॥ भावमस्य तु विज्ञाय तत्त्वतस्त्वं करिष्यसि ॥ यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४९ ॥ अथ संस्कारसंपन्नो हनूमान्सचिवोत्तमः ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥ न भवंतं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् ॥ अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥ न वादान्नापि संघर्षान्नाधिक्यान्नच कामतः वक्ष्यामि वचनं राजन्यथार्थं राम गौरवात् ॥ ५२ ॥ अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥ ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगोऽपि दोषवान्प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥ चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः ॥ विवक्षा तत्र मेऽस्तीयं तान्निबोध यथामति ॥ ५६ ॥ एष देशश्च कालश्च भवतीह यथातथा ॥ पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ ५७ ॥ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥ युक्तमागमनं ह्यत्र सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५८ ॥ अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छ्यतामिति ॥ यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समी-

क्षिता ॥ ५९ ॥ पृच्छ्यमानो विशंकेत सहसा बुद्धिमान्वचः ॥ तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्यापृष्टं सुखागतम् ॥ ६० ॥ अशक्यं सहसा राजन्भावो बोद्धुं परस्य वै ॥ अंतरेण स्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यं पश्यतां भृशम् ॥ ६१॥ नत्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता॥प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः॥६२॥ अशंकितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति ॥ नचास्य दुष्टवागस्ति तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥ आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम्॥बलाद्धि विवृणोत्येव भावमंतर्गतं नृणाम्॥६४॥ देशकालोपपन्नं च कार्य्यं कार्यविदां वर ॥ सफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६५ ॥ उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ॥ वालिनं च हतं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥ ६६ ॥ राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः॥एतावत्तु पुरस्कृत्य विद्यते तस्य संग्रहः॥६७॥यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति॥प्रमाणं त्वं विशेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर॥६८॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ॥ प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥ ममापि च विवक्षास्ति काचित्प्रति विभीषणम् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवः ॥ ४ ॥ सदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ ५ ॥ को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य तु ॥ ६ ॥ ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं

सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः॥ ८ ॥ अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यथात्र प्रतिभाति मा॥ प्रत्यक्षं लौकिकं चापि वर्तते सर्वराजसु॥९॥ अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः॥ व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥ अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयंति स्वकान्हितान् ॥ एष प्रायो नरेंद्राणां शंकनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥ यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥ १२ ॥ न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकांक्षी च राक्षसः ॥ पंडिता हि भविष्यंति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १३ ॥ अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च ते भविष्यंति संगताः ॥ प्रणादश्च महानेषोऽन्योन्यस्य भयमागतम् ॥ इति भेदं गमिष्यंति तस्मात्प्राप्तो विभीषणः ॥ १४ ॥ न सर्वे भ्रातरस्तात भवंति भरतोपमाः ॥ मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि निशाचरम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते विश्वस्ते मयि वानघ ॥ १८ ॥ लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥ स सुग्रीवस्य तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवम् ॥ २१ ॥ सदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शक्तः कथंचन ॥ २२ ॥ पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्षसान् ॥ अंगुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणे-

श्वर ॥ २३ ॥ श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमंत्रितः ॥२४॥ स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥ ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कंडुना परमर्षिणा ॥ शृणु गाथा पुरा गीता धर्मिष्ठा सत्यवादिना ॥ २६ ॥ बद्धांजलिपुटं दीनं याचंतं शरणागतम् ॥ न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥ आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥ स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति ॥ स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥ विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणं गतः ॥ आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥ एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३१ ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥ धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३३ ॥ आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनाभिपूरितः ॥ ३५ ॥ किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथशिखामणे ॥ यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥ मम चाप्यंतरात्मायं शुद्धं वेत्ति विभीषणम् ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥ तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ३८ ॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥ विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥ इ० श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्ध० अष्टादशः

सर्गः ॥ १८ ॥ राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयत् ॥१॥ खात्पपातावनिं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः॥२॥ पादयोर्निपपाताथ चतुर्भिः सह राक्षसैः॥अब्रवीच्च तदा वाक्यं रामं प्रति विभीषणः॥३॥धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संप्रहर्षणम्॥ अनुजो रावणस्याहं तेन चास्म्यवमानितः॥४॥भवंतं सर्वभूतानां शरण्यं शरणं गतः॥परित्यक्ता मया लंका मित्राणि च धनानि च ॥ ५ ॥ भवद्गतं हि मे राज्यं जीवितं च सुखानि च ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ वचसा सांत्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां गंधर्वोरगपक्षिणाम् ॥ राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥ रावणानंतरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् ॥ कुंभकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥१०॥रामं सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि ते श्रुतः ॥ कैलासे येन समरे मणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधांगुलित्रश्च अवध्यकवचो युधि ॥ धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतींद्राजित् ॥ १२ ॥ संग्रामे सुमहद्व्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ अंतर्धानगतः श्रीमानिंद्राजिद्धंति राघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकंपनः ॥ अनीकपास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ मांसशोणितभक्ष्याणां लंकापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥ स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥ सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥ विभीषणस्य तु वचस्तच्छ्रुत्वा रघुसत्तमः ॥ अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण ॥ आख्यातानि

च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १८ ॥ अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सहात्मजम् ॥ राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतच्छृणोतु मे ॥ १९ ॥ रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वापि रावणः ॥ पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २० ॥ अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रजनबांधवम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २१ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शिरसा वंद्य धर्मात्मा वक्तुमेव प्रचक्रमे ॥ २२ ॥ राक्षसानां वधे साह्यं लंकायाश्च प्रधर्षणे ॥ करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २४ ॥ तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिंच विभीषणम् ॥ राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणम् ॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २६ ॥ तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवंगमाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥२७॥अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम्॥कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम्॥सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ २८ ॥ उपायैरभिगच्छाम यथा नदनदीपतिम् ॥ तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ समुद्रं राघवो राजा शरणं गंतुमर्हति ॥ ३० ॥ खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥ ३१ ॥ एवं विभीषणेनोक्तं राक्षसेन विपश्चिता ॥ आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥ ततश्चाख्यातुमारेभे विभीषणवचः शुभम् ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३३ ॥ प्रकृत्या धर्मशीलस्य रामस्यास्याप्यरोचत ॥ सलक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ ३४ ॥ सत्क्रियार्थं

क्रियादक्षं स्मितपूर्वमभाषत ॥ विभीषणस्य मंत्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ३५ ॥ सुग्रीवः पंडितो नित्यं भवान्मंत्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ एवमुक्तौ ततो वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ३७ ॥ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव ॥ विभीषणेन यत्तूक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥ ३८ ॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये ॥ लंका नासादितुं शक्या सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३९ ॥ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः ॥ अलं कालात्ययं कृत्वा सागराय नियुज्यताम् ॥ यथा सैन्येन गच्छाम पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४० ॥एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४१ ॥ इत्या० श्रीम० वा० आ० च० सा० यु० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् ॥ ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रां प्रतिगम्य स राक्षसः ॥ २ ॥ आविश्य लंकां वेगेन राजानमिदमब्रवीत् ॥ एष वै वानरर्क्षौघो लंकां समभिवर्तते ॥ ३ ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥ उत्तमौ रूपसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युते ॥ ५ ॥ बलं चाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि ॥ ६ ॥ तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हंति वेदितुम् ॥ उपप्रदानं सांत्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः ॥ शुकं साधु तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वाशु राजानं वचनान्मम ॥ यथासंदेशमक्लीबं

श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ ९ ॥ त्वं वै महाराजकुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च ॥ न कश्चनार्थ-स्तव नास्त्यनर्थस्तथापि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥ अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः ॥ किं तत्र तव सुग्रीव किष्किंधां प्रति गम्यताम् ॥ ११ ॥ नहीयं हरिभिर्लंका प्राप्तुं शक्या कथंचन ॥ देवैरपि सगंधर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥ स तदा राक्षसेंद्रेण संदिष्टो रजनीचरः ॥ शुको विहंगमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चांबरम् ॥ १३ ॥ स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरम् ॥ संस्थितो ह्यंबरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ तत्प्रापयंतं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः ॥ १५ ॥ प्रापद्यंत तदा क्षिप्रं लोप्तुं हंतुं च मुष्टिभिः ॥ सर्वैः प्लवंगैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ १६ ॥ गगनाद्भूतले चाशु प्रतिगृह्यावतारितः ॥ वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ न दूतान्घ्नंति काकुत्स्थ वार्यतां साधु वानराः ॥ यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रधारयन् ॥ अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥ १८ ॥ शुकस्य वचनं रामः श्रुत्वा तु परिदेवितम् ॥ उवाच मा वधिष्टेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥ १९ ॥ स च पत्र-लघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शितेऽभये ॥ अंतरिक्षे स्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ सुग्रीव सत्त्वसं-पन्न महाबलपराक्रम ॥ किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २१ ॥ स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवंगमानामृषभो महाबलः ॥ उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं शुद्धमदीनसत्त्वः ॥ २२ ॥ न मेऽसि मित्रं न तथानुकंप्यो न चोपकर्तासि न मे प्रियोऽसि ॥ अरिश्च रामस्य सहानुबंध-स्ततोऽसि वालीव वधार्हवध्यः ॥ २३ ॥ निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबंधुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश ॥ लंकां

च सर्वां महता बलेन सर्वैः करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २४ ॥ न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सर्वैः सहेंद्रैरपि मूढ गुप्तः ॥ अन्तर्हितः सूर्यपथं गतोऽपि तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥ गिरीशपादांबुजसंगतो वा हतोऽसि रामेण सहानुजस्त्वम् ॥ २५ ॥ तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् ॥ त्रातारं नानुपश्यामि न गंधर्वं नचासुरम् ॥२६॥ अवधीस्त्वं जरावृद्धं गृध्रराजं जटायुषम् ॥ किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य च ॥ हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥ २७ ॥ महाबलं महात्मानं दुराधर्षं सुरैरपि ॥ न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्वालिसुतोऽप्यंगदो हरिसत्तमः ॥ नायं दूतो महाप्राज्ञ चारकः प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥ तुलितं हि बलं सर्वमनेन तव तिष्ठता ॥ गृह्यतां मा गमल्लंकामेतद्धि मम रोचते ॥ ३० ॥ ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्पत्य वलीमुखाः ॥ जगृहुश्च बबंधुश्च विलपंतमनाथवत् ॥ ३१ ॥ शुकस्तु वानरैश्चंडैस्तत्र तैः संप्रपीडितः ॥ व्याचुक्रोश महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते मे तथाक्षिणी ॥ ३२ ॥ यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् ॥ एतस्मिन्नंतरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् ॥ सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३३ ॥ नावातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवितम् ॥ वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ॥ अंजलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥ १ ॥ बाहुं भुजंगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं सदा ॥ २ ॥ मणिकांचनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः॥ भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥ चंदनागुरुभिश्चैव पुरस्तादभिसे-

वितम् ॥ बालसूर्यप्रकाशैश्च चंदनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥ शयने चोत्तमांगेन सीतायाः शोभितं पुरा ॥ तक्षकस्येव संभोगं गंगाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥ संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् ॥ सुहृदां नंदनं दीर्घं सागरांतव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥ अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविहतत्वचम् ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥ गोसहस्रप्रदातारं ह्युपधाय भुजं महत् ॥ अद्य मे तरणं वाथ मरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥ इति रामो धृतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिश्ये च विधिवत्प्रयतोऽत्र स्थितो मुनिः ॥ ९ ॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽभिजग्मतुः ॥ १० ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ॥ उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥ नच दर्शयते रूपं मंदो रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥ समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तांतलोचनः ॥ समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥ अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यः स्वयम् ॥ प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ १४ ॥ असामर्थ्यफला ह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ॥ १५ ॥ सर्वत्रोत्सृष्टदंडं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ॥ १६ ॥ प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् ॥ १७ ॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ॥ भोगिनां पश्य भोगानि मया भिन्नानि लक्ष्मण ॥ १८ ॥ महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह ॥ सशंखशुक्तिकाजालं समीनमकरं तथा ॥ १९ ॥ अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं

मकरालयः ॥ २० ॥ असमर्थं विजानाति धिक्क्षमामीदृशे जने ॥ न दर्शयाति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २१ ॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यांतु प्लवंगमाः ॥ २२ ॥ अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ २३ ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगांताग्निरिव ज्वलन् ॥ २५ ॥ संपीड्य च धनुर्घोरं कंपयित्वा शनैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २६ ॥ ते ज्वलंतो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशंति समुद्रस्य जलं वित्रस्तपन्नगम् ॥ २७ ॥ तोयवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महान् ॥ स बभूव महाघोरः समारुतरवस्तथा ॥ २८ ॥ महोर्मिजालचलितः शंखजालसमावृतः ॥ सधूमः परिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः॥२९॥व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३० ॥ ऊर्मयः सिंधुराजस्य सनक्रमकरास्तथा ॥ विंध्यमंदरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ आघूर्णिततरंगौघः संभ्रांतोरगराक्षसः ॥ उद्वर्तितमहाग्राहः सघोषो वरुणालयः ॥ ॥ ३२ ॥ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ॥ सौमित्रिरुत्पत्य विनिःश्वसंतं मामेति चोक्त्वा धनुराललंबे ॥ ३३ ॥ एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ॥ भवद्विधाः क्रोधवशं न यांति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३४ ॥ अंतर्हितैश्चापि तथांऽतरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च ॥ शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्मामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-

मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः ॥ अद्याहं शोषयिष्यामि सपातालं महार्णवम् ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर ॥ मया निहतसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकनिसृष्टेन शरवर्षेण सागर ॥ परं तीरं गमिष्यंति पद्भिरेव प्लवंगमाः ॥ ३ ॥ विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं नापि विक्रमम् ॥ दानवालय संतापं मत्तो नाम गमिष्यसि ॥ ४ ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदंडनिभं शरम् ॥ संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥ तस्मिन्विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने ॥ रोदसी संपफालेव पर्वताश्च चकंपिरे ॥ ६ ॥ तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥ प्रतिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तदा ॥ ७ ॥ तिर्यक् च सह नक्षत्रैः संगतौ चंद्रभास्करौ ॥ भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥ ॥ ८ ॥ प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अंतरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुस्तुमुलस्वनाः ॥ ९ ॥ वपुःप्रकर्षेण ववुर्दिव्यमारुतपंक्तयः ॥ बभंज च तदा वृक्षाञ्जलदानुद्वहन्मुहुः ॥ १० ॥ आरुजंश्चैव शैलाग्राञ्छिखराणि बभंज च ॥ दिवि च स्म महावेगाः संहताः समहास्वनाः ॥ ११ ॥ मुमुचुर्वैद्युतान्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् ॥ १२ ॥ अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ शिश्यिरे चाभिभूतानि संत्रस्तान्युद्विजंति च ॥ १३ ॥ संप्रविव्यथिरे चापि नच पस्पंदिरे भयान् ॥ सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सहराक्षसः ॥ १४ ॥ सहसाभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्लवन् ॥ १५ ॥ तं तथा समतिक्रांतं नातिचक्राम राघवः ॥ तमुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥ ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वय-

मुत्थितः ॥ उदयाद्रिमहाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥ पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ स्निग्धवैदूर्यसंकाशो जांबूनदविभूषणः ॥ १८॥ रत्नमाल्यांबरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन्स्रजम् ॥ १९ ॥ जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषणैः ॥ आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ धातुभिर्मंडितः शैलो विविधैर्हिमवानिव ॥ (एकावलीमध्यगतं तरलं पाण्डुरप्रभम् ॥ विपुलेनोरसा बिभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम् ॥ १ ॥) आघूर्णिततरंगौघः कालिकानिलसंकुलः ॥ २१ ॥ (उद्वर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ देवतानां सुरूपाणां नानारूपाभिरीश्वरः ॥ ॥ १ ॥) गंगासिंधुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥ सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामंत्र्य वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २२ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघवः ॥ स्वभावे सौम्य तिष्ठंति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥ तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः ॥ विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २४ ॥ न कामान्नच लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज ॥ रागान्नक्राकुलजलं स्तंभयेयं कथंचन ॥२५॥ विधास्ये येन गंतासि विषहिष्येऽप्यहं तथा ॥ न ग्राहा विधमिष्यंति यावत्सेना तरिष्यति ॥ हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथास्थलम् ॥ २६ ॥ तमब्रवीत्तदा रामः शृणु मे वरुणालय ॥ अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ २७ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम्॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत्॥२८॥ उत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित्पुण्यतरो मम॥ द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥२९॥ उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः पिबंति सलिलं मम ॥३०॥ तैर्न तत्स्पर्शनं पापं सहेयं पापकर्मभिः ॥ अमोघः क्रियतां राम अयं तत्र शरो-

त्तमः ॥३१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य महात्मनः॥ मुमोच तं शरं दीप्तं परं सागरदर्शनात् ॥३२॥ तेन तन्मरुकांतारं पृथिव्यां किल विश्रुतम् ॥ निपातितः शरो यत्र वज्राशनिसमप्रभः ॥ ३३ ॥ ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता ॥ तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३४ ॥ स बभूव तदा कूपो व्रण इत्येव विश्रुतः ॥ सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३५ ॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत ॥ तस्मात्तद्बाणपातेन अपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३६ ॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकांतारमेव च ॥ शोषयित्वा तु तं कुक्षिं रामो दशरथात्मजः॥वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽमरविक्रमः॥३७॥पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः॥बहुस्नेहो बहुक्षीरः सुगंधिर्विविधौषधिः॥३८॥ एवमेतैश्च संयुक्तो बहुभिः संयुतो मरुः॥ रामस्य वरदानाच्च शिवः पंथा बभूव ह॥३९॥तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः॥ राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ अयं सौम्य नलो नाम तनयो विश्वकर्मणः ॥ पित्रा दत्तवरः श्रीमान्प्रीतिमान्विश्वकर्मणः ॥ ४१ ॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ तमहं धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्ततः ॥ अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलम् ॥ ४३ ॥ अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे मकरालये ॥ पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४४ ॥ दंड एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ॥ धिक्क्षमामकृतज्ञेषु सांत्वं दानमथापि वा ॥ ४५ ॥ अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया ॥ददौ दंडभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः ॥ ४६॥ मम मातुर्वरो दत्तो मंदरे विश्वकर्मणा ॥ मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति ॥ ४७ ॥ औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ नचाप्यहमनुक्तो वः प्रब्रुयामात्मनो गुणान् ॥ ४८ ॥ समर्थश्चाप्यहं सेतुं

कर्तुं वै वरुणालये ॥ तस्मादद्यैव बध्नंतु सेतुं वानरपुंगवाः ॥ ४९ ॥ ततो विसृष्टा रामेण सर्वतो हरिपुंगवाः ॥ उत्पेततुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५० ॥ ते नगान्नगसंकाशाः शाखामृगगणर्षभाः ॥ बभंजुः पादपांस्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५१ ॥ ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः ॥ कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिनिशैरपि ॥ ५२ ॥ बिल्वकैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन्॥५३॥समूलांश्च विमूलांश्च पादपान्हरिसत्तमाः॥इंद्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्वानरास्तरून् ॥ ५४ ॥ तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलविभीतकान् ॥ करीरान्बकुलान्निंबान्समाजह्रुरितस्ततः ॥ ५५ ॥ हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः ॥ पर्वतांश्च समुत्पाट्य यंत्रैः परिवहंति च ॥ ॥ ५६ ॥ प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धृतम् ॥ समुत्ससर्प चाकाशमवासर्पत्ततः पुनः ॥ ५७ ॥ समुद्रं क्षोभयामासुर्निपतंतः समंततः ॥ सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णंति ह्यायतं शतयोजनम् ॥ ५८ ॥ नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ स तदा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ५९ ॥ दंडानन्ये प्रगृह्णंति विचिन्वंति तथापरे ॥ वानरैः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरःसरैः ॥ ६० ॥ मेघाभैः पर्वताभैश्च तृणैः काष्ठैर्बबंधिरे ॥ पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नंति वानराः ॥ ६१ ॥ पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान्गिरीणां शिखराणि च ॥ दृश्यंते परिधावंतो गृह्य दानवसंनिभाः॥६२॥शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां तत्र पात्यताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ॥६३॥कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश ॥प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः प्लवंगमैः ॥ ६४ ॥ द्वितीयेन तथैवाह्ना योजनानि तु विंशतिः ॥ कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ६५ ॥ अह्ना तृतीयेन यथा योजनानि तु सागरे ॥ त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च

॥ ६६ ॥ चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि वा ॥ योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्ततः ॥६७॥ पंचमेन तथा चाह्ना प्लवंगैः क्षिप्रकारिभिः॥ योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ६८ ॥ स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली ॥ बबंध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ६९ ॥ स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ॥ शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वातीपथ इवांबरे ॥ ७० ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः॥ आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्॥ ददृशुर्देवगंधर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७२ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ तमचिंत्यमसह्यं च ह्यद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ७३ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबंधनम् ॥ तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ॥ ७४ ॥ बध्नंतः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥ विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः ॥ ७५ ॥ अशोभत महान्सेतुः सीमंत इव सागरे ॥ ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ॥ ७६ ॥ परेषामभियानार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह ॥ सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ७७ ॥ हनूमंतं त्वमारोह अंगदं त्वथ लक्ष्मणः ॥ अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ॥ ७८ ॥ वैहायसौ युवामेतौ वानरौ धारयिष्यतः ॥ अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्रामः सलक्ष्मणः ॥ ७९ ॥ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ अन्ये मध्येन गच्छंति पार्श्वतोऽन्ये प्लवंगमाः ॥ ८० ॥ सलिलं प्रपतंत्यन्ये मार्गमन्ये प्रपेदिरे ॥ केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८१ ॥ घोषेण महता घोषं सागरस्य समुच्छ्रितम् ॥ भीममंतर्दधे भीमा तरंती हरिवाहिनी ॥ ८२ ॥ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ तीरे निविविशे राज्ञा

बहुमूलफलोदके ॥ ८३ ॥ तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ॥ उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिस्तमभ्यषिंचन्सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ८४ ॥ जयस्व शत्रून्नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः॥ इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ८५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० युद्धकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मण-पूर्वजः॥ सौमित्रिं संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥१॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवंति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण॥२॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ प्रबर्हणं प्रवीराणामृक्ष-वानररक्षसाम् ॥ ३ ॥ वाताश्च कलुषा वांति कंपते च वसुंधरा ॥ पर्वताग्राणि वेपंते पतंति च मही-रुहाः ॥ ४ ॥ मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षंति मिश्रं शोणितबिंदुभिः ॥ ॥ ५ ॥ रक्तचंदनसंकाशा संध्या परमदारुणा ॥ ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् ॥ ६ ॥ दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः ॥ प्रत्यादित्यं विनर्दंति जनयंतो महद्भयम् ॥ ७ ॥ रजन्यामप्र-काशस्तु संतापयति चंद्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यंतो लोकक्षय इवोदितः ॥ ८ ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषस्तु लोहितः ॥ आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ ९ ॥ रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च ॥ युगांतमिव लोकानां पश्य शंसंति लक्ष्मण ॥ १० ॥ काकाः श्येनास्तथा नीचा गृध्राः परिपतंति च ॥ शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्नदंति सुमहाभयान् ॥ ११ ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १२ ॥ क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालि-ताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वैर्हरिभिरावृताः ॥ १३ ॥ इत्येवमुक्त्वा धन्वी स रामः संग्रामधर्षणः ॥

प्रतस्थे पुरतो रामो लंकामभिमुखो विभुः ॥ १४ ॥ सविभीषणसुग्रीवाः सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ प्रतस्थिरे विनर्दंतो धृतानां द्विषतां वधे ॥ १५ ॥ राघवस्य प्रियार्थं तु सुतरां वीर्यशालिनाम् ॥ हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनंदनः ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता ॥ शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुंधरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥ ततः शुश्रुवुराकृष्टं लंकायां काननौकसः ॥ भेरीमृदंगसंघुष्टं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ३ ॥ बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तद्घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥ राक्षसास्तत्प्लवंगानां शुश्रुवुस्तेऽपि गर्जितम् ॥ नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामंबरे स्वनम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लंकां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते ॥ अभिभूता ग्रहेणेव लोहितांगेन रोहिणी ॥ ७ ॥ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम् ॥ उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥ आलिखंतीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण ॥ मनसेव कृतां लंकां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्बहुभिर्लंका संकीर्णा रचिता पुरा ॥ विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पांडुभिर्घनैः ॥ १० ॥ पुष्पितैः शोभिता लंका वनैश्चित्ररथोपमैः ॥ नानापतंगसंघुष्टफलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥ पश्यमत्तविहंगानि प्रलीनभ्रमराणि च ॥ कोकिलाकुलखंडानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ ॥ १२ ॥ इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ बलं च तत्र विभजच्छास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ ॥ शशास कपिसेनां तां बलादादाय वीर्यवान् ॥ अंगदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १४ ॥ तिष्ठे-

द्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः ॥ आश्रितो दक्षिणं पार्श्वमृषभो नाम वानरः ॥ १५ ॥ गंधहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गंधमादनः ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पक्षमधिष्ठितः ॥ १६ ॥ मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं यत्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ १७ ॥ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षंतु ते त्रयः ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु ॥ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसावृतः ॥१८॥ सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता ॥ अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसंप्लवा ॥ १९ ॥ प्रगृह्य गिरिशृंगाणि महतश्च महीरुहान् ॥ आसेदुर्वानरा लंकां विमर्दयिषवो रणे ॥ २० ॥ शिखरैर्विकिरामैनां लंकां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिपुंगवाः ॥ २१॥ ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥ २२ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा वानरेंद्रो महाबलः ॥ मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात् ॥ २३ ॥ मोचितो रामवाक्येन वानरैश्च निपीडितः ॥ शुकः परमसंत्रस्तो रक्षोऽधिपमुपागमत् ॥ २४ ॥ रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमुवाच ह ॥ किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥ २५ ॥ कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ ततः सभयसंविग्नस्तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २६ ॥ सागरस्योत्तरे तीरेऽब्रुवं ते वचनं तथा ॥ यथा संदेशमाक्लिष्टं सांत्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ २७ ॥ क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रः प्लवंगमैः ॥ गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हंतुं लोप्तुं च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ न ते संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न विद्यते ॥ प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥२९॥ स च हंता विराधस्य कबंधस्य खरस्य च ॥ सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३० ॥ स कृत्वा सागरे सेतुं

तीर्त्वा च लवणोदधिम् ॥ एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३१ ॥ ऋक्षवानरसंघानामनीकानि सहस्रशः ॥ गिरिमेघनिकाशानां छादयंति वसुंधराम् ॥ ३२ ॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरेंद्रबलस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते संधिर्देवदानवयोरिव ॥ ३३ ॥ पुरा प्राकारमायांति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां चास्मै प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम् ॥ ३४ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥ यदि मां प्रतियुद्धयेरन्देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३६ ॥ कदा समभिधावंति मामका राघवं शराः ॥ वसंते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥ ३७॥ कदा शोणितदिग्धांगं दीप्तैः कार्मुकविच्युतैः ॥ शरैरादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुंजरम् ॥ ३८ ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महतावृतः ॥ ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन्दिवाकरः ॥ ३९ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे बलम् ॥ नच दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४० ॥ न मे तूणीशयान्बाणान्सविषानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४१ ॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् ॥ ४२ ॥ ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तगीतमहास्वनाम् ॥ नाराचतलसन्नादां नदीमहितवाहिनीम् ॥ ४३ ॥ अवगाह्य महारंगं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४४ ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युद्धेऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ॥ यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा स्वयम् ॥ ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥ सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ॥ अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥ समग्रं

सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ॥ अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबंधनम् ॥ २ ॥ सागरे सेतुबंधं तं न श्रद्दध्यां कथंचन ॥ अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥ भवंतौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ॥परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवंगमाः॥४॥मंत्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संगताः ॥ ये पूर्वमभिवर्तंते ये च शूराः प्लवंगमाः ॥ ५ ॥ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ निवेशं च यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ॥ लक्ष्मणस्य च वीरस्य तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७ ॥ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ तच्च ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागंतुमर्हथः ॥ ८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ हारिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥ ततस्तद्वानरं सैन्यमचिंत्यं लोमहर्षणम् ॥ संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १० ॥ तत्स्थितं पर्वताग्रेषु निर्झरेषु गुहासु च (समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥) तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः ॥ ११ ॥ निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् ॥ तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥ तौ ददर्श महातेजाः प्रतिच्छन्नौ विभीषणः॥ आचचक्षे स रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥१३ ॥ तस्यैतौ राक्षसेंद्रस्य मंत्रिणौ शुकसारणौ ॥ लंकायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १४ ॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तथा ॥ कृतांजलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १५ ॥ आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ ॥ परिज्ञातुं बलं सर्वं तदिदं रघुनंदन ॥ १६ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥ यदि दृष्टं बलं सर्वं वयं वा सुसमाहिताः ॥ यथोक्तं वा कृतं कार्यं छंदतः

प्रतिगम्यताम् ॥ १८ ॥ अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः ॥ विभीषणो वा कात्स्न्येंन पुनः संदर्शयिष्यति ॥ १९ ॥ नचेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति ॥ न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ च न दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥ प्रच्छन्नौ च विमुंचेमौ चारौ रात्रिंचरावुभौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं विभीषणविकर्षिणौ ॥ २१ ॥ प्रविश्य महतीं लंकां भवद्भ्यां धनदानुजः ॥ वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ २२ ॥ यद्बलं त्वं समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यश्च सबांधवः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये नगरीं लंकां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ रक्षसां च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया॥२४॥क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावणः ॥ श्वः काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥ २५ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥जयेति प्रतिनंद्यैनं राघवं धर्मवत्सलम् ॥ २६ ॥ आगम्य नगरीं लंकामब्रूतां राक्षसाधिपम् ॥ विभीषणगृहीतौ तु वधार्थं राक्षसेश्वर ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ २८ ॥ लोकपालसमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमाँल्लक्ष्मणश्च विभीषणः ॥ २९ ॥ सुग्रीवश्च महातेजा महेंद्रसमविक्रमः ॥ एते शक्ताः पुरीं लंकां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ ३० ॥ उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठंतु वानराः ॥ यादृशं तद्धि रामस्य रूपं प्रहरणानि च ॥ ३१ ॥ वधिष्यति पुरीं लंकामेकस्तिष्ठंतु ते त्रयः ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥ (व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् ॥ १ ॥ निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमाणस्य बल-

स्यान्तो न विद्यते ॥ २ ॥) प्रहृष्टयोधा ध्वजिनी महात्मनां वनौकसां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ॥ अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ तद्वचः सत्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् ॥ निशम्य रावणो राजा पर्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥ यदि मामभियुंजीरन्देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतामहं दद्यां सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिः पीडितो भृशम् ॥ प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥ ३ ॥ को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४ ॥ आरुरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपांडुरम् ॥ बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पश्यमानः समुद्रं तं पर्वतांश्च वनानि च ॥ ६ ॥ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवंगमैः ॥ तदपारमसह्यं च वानराणां महाबलम् ॥ ७ ॥ आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥ एषां के वानरा मुख्याः के शूराः के महाबलाः ॥ ८ ॥ के पूर्वमभिवर्तंते महोत्साहाः समंततः ॥ केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ ९ ॥ सारणाचक्ष्व मे सर्वं किंप्रभावाः प्लवंगमाः ॥ सारणो राक्षसेंद्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ १० ॥ आबभाषेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तत्र वनौकसः ॥ एष योऽभिमुखो लंकां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ॥ ११ ॥ यूथपानां सहस्रेण शतेन परिवारितः ॥ यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ॥ १२ ॥ लंका प्रतिहता सर्वा सशैलवनकानना ॥ सर्वशाखा मृगेंद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ १४ ॥ लंकामभिमुखः कोपादभी-

क्ष्णं च विजृंभते ॥ गिरिशृंगप्रतीकाशः पद्मकिंजल्कसन्निभः ॥ १५ ॥ स्फोटयत्यतिसंरब्धो लांगूलं च
पुनःपुनः ॥ यस्य लांगूलशब्देन स्वनंति प्रदिशो दश ॥ १६ ॥ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥
युवराजोऽगदो नाम त्वामाह्वयाति संयुगे ॥ १७ ॥ वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः ॥ राघ-
वार्थे पराक्रांतः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥ १८ ॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा ॥ हनूम-
ता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९ ॥ बहूनि वानरेंद्राणामेष यूथानि वीर्यवान् ॥ परिगृह्याभियाति
त्वां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २० ॥ अनुवालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः ॥ वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतु-
हेतुरयं नलः ॥ २१ ॥ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेडयंति नदंति च ॥ (उत्थाय च विजृंभन्ते क्रोधेन
हरिपुंगवाः ॥ एते दुष्प्रसहा घोराश्चंडाश्चण्डपराक्रमाः ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च
॥ १ ॥) य एनमनुगच्छंति वीराश्चंदनवासिनः ॥ २२ ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥
श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ २३ ॥ बुद्धिमान्वानरः शूरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ तूर्णं
सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः ॥ २४ ॥ विभजन्वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ यः पुरा गोम-
तीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् ॥ २५ ॥ नाम्ना संरोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ॥ तत्र राज्यं
प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ २६ ॥ योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति ॥ यस्य वाला
बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः ॥ २७ ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः ॥
अदीनो वानरश्चंडः संग्राममभिकांक्षति ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २८ ॥ यस्त्वेष
सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घकेसरः ॥ निभृतः प्रेक्षते लंकां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ २९ विंध्यं कृष्णगिरिं

सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते सरभो नाम यूथपः ॥ ३० ॥ शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुंगवाः ॥ ३१ ॥ यं यांतं वानरा घोराश्चंडाश्चंडपराक्रमाः ॥ परिवार्यानुगच्छंति लंकां मर्दितुमोजसा ॥ ३२ ॥ यस्तु कर्णौ विवृणुते जृंभते च पुनःपुनः ॥ नतु संविजते मृत्योर्नच सेनां प्रधावति ॥ ३३ ॥ प्रकंपते च रोषेण तिर्यक्च पुनरीक्षते ॥ पश्य लांगूलविक्षेपं क्ष्वेडत्येष महाबलः ॥ ३४ ॥ महौजसा वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३५ ॥ एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः ॥ राजञ्छतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३६ ॥ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ॥ मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३७ ॥ भेरीणामिव सन्नादो यस्यैव श्रूयते महान् ॥ घोषः शाखामृगेंद्राणां संग्राममभिकांक्षताम् ॥ ३८ ॥ एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् ॥ युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३९ ॥ एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥४०॥ यस्तु भीमां प्रवल्गंतीं चमूं तिष्ठति शोभयन् ॥ स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४१ ॥ एष दर्दुरसंकाशो विनतो नाम यूथपः ॥ पिबंश्चरति यो वेणां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥४२॥ षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य प्लवंगमाः ॥ त्वामाह्वयति युद्धाय क्रथनो नाम वानरः ॥ ४३ ॥ विक्रांता बलवंतश्च यथा यूथानि भागशः ॥ यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ ५४ ॥ अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्बलदर्पितः ॥ गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते ॥ ४५ ॥ एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४६ ॥ एते दुष्प्रसहा वीर येषां संख्या न विद्यते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठास्तेषां यूथानि

भागशः ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
तांस्तु ते संप्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ॥ राघवार्थे पराक्रांता येन रक्षंति जीवितम् ॥ १ ॥
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥
प्रगृहीताः प्रकाशंते सूर्यस्येव मरीचयः ॥ पृथिव्यां चानुकृष्यंते हरो नामैष वानरः ॥ ३ ॥ यं पृष्ठतोऽनुगच्छंति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ वृक्षानुद्यम्य सहसा लंकारोहणतत्पराः ॥ ४ ॥ (एष कोटिसहस्राणां वानराणां महौजसाम् ॥ आकांक्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुरञ्जय ॥ १ ॥) यूथपा हरिराज्यस्य किंकराः समुपस्थिताः ॥ नीलानिव महामेघांस्तिष्ठंतो यांस्तु पश्यसि ॥ ५ ॥ असितांजनसंकाशान्युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ असंख्येयाननिर्देश्यान्परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्विषयेषु नदीषु च ॥
एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषां मध्ये स्थितो राजा भीमाक्षो भीमदर्शनः ॥
पर्जन्य इव जीमूतैः समंतात्परिवारितः ॥ ८ ॥ ऋक्षवंतं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् ॥ सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥ यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् ॥ भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टश्च पराक्रमे ॥ १० ॥ स एष जांबवान्नाम महायूथपयूथपः ॥ प्रशांतो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥ एतेन साह्यं तु महत्कृतं शक्रस्य धीमता ॥ देवासुरे जांबवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥ आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः ॥ मुंचंति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजंति च ॥ १३ ॥ राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च रोमशाः ॥ एतस्य सैन्या बहवो विचरंत्यमितौजसः ॥ १४ ॥ य एनमभिसंरब्धं प्लवमानमवस्थितम् ॥ प्रेक्षंते वानराः सर्वे स्थितयूथपयूथपम् ॥१५॥

एष राजन्सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः ॥ बलेन बलसंयुक्तो रंभो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥ यः स्थितं योजने शैलं गच्छन्पार्श्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥ यस्मात्तु परमं रूपं चतुष्पात्सु न विद्यते ॥ श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं तदा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ एष गंधर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मना ॥२०॥ तदा देवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ यत्र वैश्रवणो राजा जंबूमुपनिषेवते ॥ २१ ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ २२ ॥ तत्रैष रमते श्रीमान्बलवान्वानरोत्तमः ॥ युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ २३ ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समवस्थितः ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥ यो गंगामनुपर्येति त्रासयन्गजयूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैर-मनुस्मरन् ॥ २५ ॥ एष यूथपतिर्नेता गर्जन्गिरिगुहाशयः ॥ गजान्रोधयते वन्यानारुजंश्च महीरुहान् ॥ २६ ॥ हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ उशीरबीजमाश्रित्य मंदरं पर्वतोत्तमम् ॥ २७ ॥ रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ एनं शतसहस्राणां सहस्रमभिवर्तते ॥ २८ ॥ वीर्यविक्रम-दृप्तानां नर्दतां बाहुशालिनाम् ॥ स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथपः ॥ वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥ अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् ॥ उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समंततः ॥ ३१ ॥ विवर्तमानं बहुशो यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ एते सितमुखा घोरा गोलांगूला महाबलाः

॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबंधनम् ॥ गोलांगूलं महाराज गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ ३३ ॥ परिवार्याभिनर्दंते लंकां मर्दितुमोजसा ॥ भ्रमराचरिता यत्र सर्वकालफलद्रुमाः ॥ ३४ ॥ यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनुपर्येति पर्वतम् ॥ यस्य भासाः सदा भांति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ॥ ३५ ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजंति महर्षयः ॥ सर्वकामफला वृक्षाः सर्वे फलसमन्विताः ॥ ॥ ३६ ॥ मधूनि च महार्हाणि यस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ तत्रैष रमते राजन्रम्ये कांचनपर्वते ॥ ३७ ॥ मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ षष्टिर्गिरिसहस्राणि रम्याः कांचनपर्वताः ॥ ३८ ॥ तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ तत्रैके कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिंगलाः ॥ ३९ ॥ निवसंत्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ ४० ॥ सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलदाशीविषोपमाः ॥ सुदीर्घांचितलांगूला मत्तमातंगसन्निभाः ॥ ४१ ॥ महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिःस्वनाः ॥ वृत्तपिंगलनेत्रा हि महाभीमगतिस्वनाः ॥ ४२ ॥ मर्दयंतीव ते सर्वे तस्थुर्लंकां समीक्ष्य ते ॥ एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ४३ ॥ जयार्थी नित्यमादित्यमुपातिष्ठति वीर्यवान् ॥ नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजञ्शतवलीति यः ॥ ४४ ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ विक्रांतो बलवाञ्छूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ४५ ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥ गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ॥ ४६ ॥ एकैकमेव योधानां कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ तथान्ये वानरश्रेष्ठा विंध्यपर्वतवासिनः ॥ न शक्यंते वहुत्वात्तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥ सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ॥ सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् ॥ न्यग्रोधानिव गांगेयान्सालान्हैमवतानिव ॥ २ ॥ एते दुष्प्रसहा राजन्बलिनः कामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥ एषां कोटिसहस्राणि नव पंच च सप्त च ॥ तथा शंकुसहस्राणि तथा वृंदशतानि च ॥ ४ ॥ एते सुग्रीवसचिवाः किष्किंधानिलयाः सदा ॥ हरयो देवगंधर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठंतौ समानौ देवरूपिणौ ॥ मैंदश्च द्विविदश्चैव ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥ आशंसेते यथा लंकामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥ (यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ॥ सुमुखो दुर्मुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुः समौ ॥ प्रेक्षन्तौ नगरीं लंकां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥ १ ॥) यं तु पश्यसि तिष्ठंतं प्रभिन्नमिव कुंजरम् ॥ यो बलात्क्षोभयेत्क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८ ॥ एषोऽभिगंता लंकायां वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ ९ ॥ ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ॥ हनूमानिति विख्यातो लंघिता येन सागरः ॥ १० ॥ कामरूपो हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ॥ अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ ११ ॥ उद्यंतं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल बुभुक्षितः ॥ त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १२ ॥ आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति ॥ इति निश्चित्य मनसा पुप्लुवे बलदर्पितः ॥ १३ ॥ अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिराक्षसैः ॥ अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४ ॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किंचिद्भिन्ना दृढहनुर्हनूमानेष

र्शन वै ॥ १५ ॥ सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वानुभाषितुम् ॥ १६ ॥ एष आशंसते लंकामेको मथितुमोजसा ॥ येन जाज्वल्यतेऽसौ वै धूमकेतुस्तवाद्य वै ॥ लंकायां निहितश्चापि कथं विस्मरसे कपिम् ॥ १७ ॥ यस्यैषोऽनंतरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विश्रुतपौरुषः ॥ १८ ॥ यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९ ॥ यो भिंद्याद्गगनं बाणैर्मेदिनीं वापि दारयेत् ॥ यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २० ॥ यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापि हृता त्वया ॥ स एष रामस्त्वां राजन्योद्धुं समभिवर्तते ॥ २१ ॥ यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजांबूनदप्रभः ॥ विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुंचितमूर्धजः ॥ २२ ॥ एषो हि लक्ष्मणो नाम भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रांतश्च जयी बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २४ ॥ नह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति ॥ एषैवाशंसते युद्धे निहंतुं सर्वराक्षसान् ॥ २५ ॥ यस्य सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ॥ रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २६ ॥ श्रीमता राजराजेन लंकायामभिषेचितः ॥ त्वामसौ प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७ ॥ यं तु पश्यसि तिष्ठंतं मध्ये गिरिमिवाचलम् ॥ सर्वशाखामृगेंद्राणां भर्तारममितौजसम् ॥ २८ ॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या बलेनाभिजनेन च ॥ यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतः ॥ २९ ॥ किष्किंधां यः समध्यास्ते दुर्गां सगहनद्रुमाम् ॥ दुर्गां पर्वतदुर्गम्यां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३० ॥ यस्यैषा कांचनी माला शोभते शतपुष्करा ॥ कांता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३१ ॥

एतां मालां च तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतं कोटिसहस्राणां शंकुरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥ शतं शंकुसहस्राणां महाशंकुरिति स्मृतः ॥ महाशंकुसहस्राणां शतं वृंदमिहोच्यते ॥ ३४ ॥ शतं वृंदसहस्राणां महावृंदमिति स्मृतम् ॥ महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिहोच्यते ॥ ३५ ॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं खर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ शतं समुद्रसाहस्रं महौघमिति विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ एवं कोटिसहस्रेण शंकूनां च शतेन च ॥ महाशंकुसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च ॥ ३८ ॥ महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च ॥ महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ॥ ३९ ॥ समुद्रेण च तेनैव महौघेन तथैव च ॥ एष कोटी महौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४० ॥ बिभीषणेन वीरेण सचिवैः परिवारितः ॥ सुग्रीवो वानरेंद्रस्त्वां युद्धार्थमनुवर्त्तते ॥ महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४१ ॥ इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ॥ ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराभवः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० युद्धकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ शुकेन तु समादिष्टान्दृष्ट्वा स हरियूथपान् ॥ लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ १ ॥ समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं च विभीषणम् ॥ सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥ अंगदं चापि बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ हनूमंतं च विक्रांतं जांबवंतं च दुर्जयम् ॥ ३ ॥ सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥ गजं गवाक्षं शरभं मैंदं च द्विविदं तथा ॥ ॥ ४ ॥ किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः ॥ भर्त्सयामास तौ वीरौ कथांते शुकसारणौ ॥ ५ ॥

अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोषगद्गदया वाचा संरब्धं परुषं तथा ॥ ६ ॥ न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहे प्रग्रहे प्रभोः ॥७ ॥ रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ८॥ आचार्या गुरवो वृद्धा वृथावां पर्युपासिताः॥ सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥ ९ ॥ गृहीतो वा न विज्ञाता भारो ज्ञानस्य वाह्यते ॥ ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम् ॥ १० ॥ किं नु मृत्योर्भयं नास्ति मां वक्तुं परुषं वचः ॥ यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ११ ॥ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठंति पादपाः ॥ राजदंडपरामृष्टास्तिष्ठंते नापराधिनः ॥ १२ ॥ हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसिनौ ॥ यदि पूर्वोपकारैर्मे क्रोधो न मृदुतां व्रजेत् ॥ १३ ॥ अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम ॥ नहि वां हंतुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम् ॥ हतावेव कृतघ्नौ द्वौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १४ ॥ एवमुक्तौ तु सुव्रीडौ तौ दृष्ट्वा शुकसारणौ ॥ रावणं जयशब्देन प्रतिनंद्याभिनिःसृतौ ॥ १५ ॥ अब्रवीच्च दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं चारानिति निशाचरः ॥ महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १६ ॥ ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्रांजलयो वर्धयित्वा जयाशिषः ॥ १७ ॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चारान्प्रत्यायिकाञ्छूरान्वीरान्विगतसाध्वसान् ॥ १८ ॥ इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षितुम् ॥ मंत्रेष्वभ्यंतरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ १९ ॥ कथं स्वपिति जागर्ति किमद्य च करिष्यति ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वमागंतव्यमशेषतः ॥ २० ॥ चारेण विदितः शत्रुः पंडितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥

॥ २१ ॥ चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ॥ शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ ॥ २२ ॥ ततस्तं तु महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥२३॥ ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २४ ॥ प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविह्वलाः ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेंद्रेण राक्षसाः ॥ २५ ॥ विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया ॥ शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २६ ॥ मोक्षितः सोऽपि रामेण वध्यमानः प्लवंगमैः ॥ अनृशंसेन रामेण मोक्षिता राक्षसाः परे ॥ २७ ॥ वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः ॥ पुनर्लंकामनुप्राप्ताः श्वसंतो नष्टचेतसः ॥ २८ ॥ ततो दशग्रीवमुपस्थितास्ते चरा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ॥ गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन्भीमबलं महाबलाः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ततस्तमक्षोभ्यबलं लंकाधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ॥ नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥ इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मंदमुदीरयन् ॥ तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविक्लवः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुंगवाः ॥ विक्रांता बलवंतश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ ५ ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र लभ्यते ॥ सर्वतो रक्ष्यते पंथा वानरैः पर्वतोपमैः ॥ ६ ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्विचारिते ॥ बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽस्मि

विचारितः ॥ ७ ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दंतैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलमध्ये अमर्षणैः ॥ ८ ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदि ॥ रुधिरस्राविदीनांगो विह्वलश्चलितेंद्रियः ॥ ९ ॥ हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृतांजलिः ॥ राघवेण परित्रातो मामेति च यदृच्छया ॥ १० ॥ एष शैलशिलाभिस्तु पूरयित्वा महार्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्य लंकाया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥११॥ गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः ॥ मां विसृज्य महातेजा लंकामेवातिवर्तते ॥ १२ ॥ पुरप्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वापि प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम् ॥ १३ ॥ मनसा तत्तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १४ ॥ यदि मां प्रतियुद्ध्यंते देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ॥ चरिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवंगमाः ॥ १६ ॥ किंप्रभाः कीदृशाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि सुव्रत ॥१७॥ तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् ॥ अवश्यं खलु संख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छता ॥ १८ ॥ अथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चरः ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ १९ ॥ अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजन्सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जांबवानिति विश्रुतः ॥ २० ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २१ ॥ सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥ सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दधिमुखः कपिः ॥ २२ ॥ सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २३ ॥ पुत्रो हुतवहस्यात्र नीलः

सेनापतिः स्वयम् ॥ अनिलस्य तु पुत्रोऽत्र हनूमानिति विश्रुतः ॥ २४ ॥ नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानंगदो युवा ॥ मैंदश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसंभवौ ॥ २५ ॥ पुत्रा वैवस्वतस्याथ पंचकालांतकोपमाः॥गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः॥२६॥दशवानरकोट्यश्च शूराणां युद्धकांक्षिणाम्॥ श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥२७॥ पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा ॥ दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २८ ॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ॥ विराधो निहतो येन कवंधश्चांतकोपमः ॥ २९ ॥ वक्तुं न शक्तो रामस्य गुणान्कश्चिन्नरः क्षितौ ॥ जनस्थानगता येन तावंतो राक्षसा हताः ॥ ३० ॥ लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातंगानामिवर्षभः ॥ यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३१ ॥ श्वेतोज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्याथ पुत्रोऽथ हेमकूटः प्लवंगमः ॥ ३२ ॥ विश्वकर्मसुतो वीरोऽनलः प्लवगसत्तमः ॥ विक्रांतो वेगवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३३ ॥ राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः ॥ प्रतिगृह्य पुरीं लंकां राघवस्य हिते रतः ॥ ३४ ॥ इति सर्वं समाख्यातं तथा वै वानरं बलम् ॥ सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान्गतिः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आदि० च० सा० युद्धकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ततस्तमक्षोभ्यबलं लंकायां नृपतेश्चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ मंत्रिणः शीघ्रमायांतु सर्वे वै सुसमाहिताः ॥ अयं नो मंत्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मंत्रिणोऽभ्यागमन्द्रुतम् ॥ ततः स मंत्रयामास राक्षसैः सचिवैः सह ॥४॥ मंत्रयित्वा तु

दुर्धर्षः क्षमं यत्तदनंतरम् ॥ विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमादाय विद्युज्जिह्वं महाबलम् ॥ मायाविनं महामायं प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥ मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर ॥ मां त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः ॥ दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ॥ ९ ॥ तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥ अशोकवनिकायां च सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ॥ ततो दीनामदीनार्हां ददर्श धनदानुजः ॥ ११ ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ भर्तारं समनुध्यांतीमशोकवनिकां गताम् ॥ १२ ॥ उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरदूरतः ॥ (राक्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ उत्पातमेघजालाभिश्चंद्ररेखामिवावृताम् ॥ १ ॥ भूषणैरुत्तमैः कैश्चिन्मंगलार्थमलंकृताम् ॥ चरन्तीं मारुतोद्धूतां क्षिप्तां पुष्पलतामिव ॥ २ ॥ हर्षशोकान्तरे मग्नां विषादस्य विलक्षणाम् ॥ स्तिमितामिव गांभीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥ ३ ॥) उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ॥ १३ ॥ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमाश्रित्य विमन्यसे ॥ १४ ॥ खरहंता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ छिन्नं ते सर्वथा मूलं दर्पश्च निहतो मया ॥ १५ ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ विसृजैतां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ १६ ॥ भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥ अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पंडितमानिनि ॥ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ १७ ॥ समायातः समुद्रांतं

हंतुं मां किल राघवः ॥ वानरेंद्रप्रणीतेन बलेन महतावृतः ॥ १८ ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य पीडय तीर-मथोत्तरम् ॥ बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १९ ॥ अथाध्वनिपरिश्रांतमर्धरात्रे स्थितं बलम् ॥ सुखसुप्तं समासाद्य चरितं प्रथमं चरैः ॥ २० ॥ तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ॥ बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ पट्टिशान्परिघांश्चक्रानृष्टीन्दंडान्महायुधान् ॥ बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्गरान् ॥ २२ ॥ यष्टीश्च तोमरान्प्रासांश्चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षो-भिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥ अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना ॥ असक्तं कृतहस्तेन शिर-श्छिन्नं महासिना ॥ २४ ॥ विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ॥ दिशं प्रव्राजितः सैन्यैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २५ ॥ सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया प्लवगाधिपः ॥ निरस्तहनुकः सीते हनूमान्राक्षसै-र्हतः ॥ २६ ॥ जांबवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि ॥ पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ २७ ॥ मैंदश्च द्विविदश्चोभौ तौ वानरवर्षभौ ॥ निःश्वसंतौ रुदंतौ च रुधिरेण परीवृतौ ॥ २८ ॥ असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिपूदनौ ॥ अनुष्वनति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ २९ ॥ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजन्सायकैर्हतः ॥ ३० ॥ अंगदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ॥ परितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपातितोऽगदः ॥ ३१ ॥ हरयो मथिता नागैरथ जालैस्तथापरे ॥ शयाना मृदितास्तत्र वायुवेगैरिवांबुदाः ॥ ३२ ॥ प्रसृताश्च परे त्रस्ता हन्य-माना जघन्यतः ॥ अनुद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरे पतिताः केचित्केचिद्गग-नमाश्रिताः ॥ ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरैर्व्यतिमिश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु

पिंगलास्ते विरूपाक्षा राक्षसैर्बहवो हताः ॥ ३५ ॥ एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ॥ क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ सीतायामुपशृण्वंत्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं समानय ॥ येन तद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्वस्तदा गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ॥ विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४० ॥ अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः ॥ अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणां साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमंतरधीयत ॥ ४२ ॥ रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं रामस्यैतदिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमावृतम् ॥ इह प्रहस्तेनानीतं तं हत्वा निशि मानुषम् ॥ ४४ ॥ स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्यमाणः ॥ विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥ नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ॥ केशान्केशांतदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥ एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ॥ विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशंती कुररी यथा ॥ ३ ॥ सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनंदनः ॥ कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥ आर्येण किं नु कैकेय्याः कृतं रामेण विप्रियम् ॥ यन्मया चीरवसनं दत्त्वा प्रव्राजितो वनम्

॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ॥ जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥ सा मुहूर्तात्समाश्वस्य परिलभ्याथ चेतनाम् ॥ तच्छिरः समुपास्थाय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥ हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत॥इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥८॥ प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते॥सुवृत्तः साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः॥९॥महद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽपि त्वं विनिपातितः ॥१०॥ सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ॥ वत्सला ते यथा धेनुर्विवत्सा वत्सलाकृता ॥ ११ ॥ उद्दिष्टं दीर्घमायुस्ते दैवज्ञैरपि राघव ॥ अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥ अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ॥ पचत्येनं तथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३ ॥ अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् ॥ व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यविसर्जने ॥ १४ ॥ यथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयाऽतिनृशंसया ॥ कालरात्र्या मयाच्छिद्य हृतः कमललोचनः ॥ १५ ॥ इह शेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् ॥ प्रियामिव यथा नारीं पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥ अर्चितं सततं यत्नाद्गंधमाल्यैर्मया तव ॥ इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः कांचन-भूषितम् ॥ १७ ॥ पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ ॥ सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गं समागतः ॥ १८ ॥ दिवि नक्षत्रभूतं च महत्कर्म कृतं तथा ॥ पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समुपेक्षसे ॥ १९ ॥ किं मां न प्रेक्षसे राजन्किं वा न प्रतिभापसे ॥ बालां बालेन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥ संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया ॥ स्मर तन्नाम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१ ॥ कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ॥ अस्माँल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥

कल्याणं रुचिरं गात्रं परिष्वक्तं मयैव तु ॥ क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥ २३ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं नतु लप्स्यसे ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् ॥ परिप्रेक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥ स तस्याः परिपृच्छंत्या वधं मित्रबलस्य ते ॥ तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥ सा त्वां सुप्तं हतं ज्ञात्वा मां च रक्षोगृहं गताम् ॥ हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७ ॥ मम हेतोरनार्याया अनघः पार्थिवात्मजः ॥ रामः सागरमुत्तीर्य वीर्यवान्गोष्पदे हतः ॥ २८ ॥ अहं दाशरथेनोढा मोहात्स्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् ॥ याहमद्यैव शोचामि भार्या सर्वातिथेरिह ॥ ३० ॥ साधु घातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ॥ समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ॥ रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥ (मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता ॥ श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥ १ ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ २ ॥) इतीव दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो धनुश्चैव ददर्श जनकात्मजा ॥ ३३ ॥ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः ॥ अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृतांजलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्यपुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैः सहितः सर्वैः प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः ॥ तेन दर्शनकामेन अहं प्रस्थापितः प्रभो ॥ ३६ ॥ नूनमस्ति महाराज

राजभावात्क्षमान्वित ॥ किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अशोकवनिकां त्यक्त्वा मंत्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥ स तु सर्वं समर्थ्यैव मंत्रिभिः कृत्यमात्मनः ॥ सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ३९ ॥ अंतर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनंतरम् ॥ ४० ॥ राक्षसेंद्रस्तु तैः सार्धं मंत्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः ॥ अब्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥४२॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटं कोणाहतेन मे ॥ समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३ ॥ ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचस्तदैव दूताः सहसा महद्बलम् ॥ समानयंश्चैव समागतं च न्यवेदयन्भर्तरि युद्धकांक्षिणि ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ॥ आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनी सखी ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसेंद्रेण सीतां परमदुःखिताम् ॥ आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥ सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ॥ रक्षंती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥ सा ददर्श सखी सीतां सरमा नष्टचेतनाम् ॥ उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वडवामिव पांसुषु ॥ ४ ॥ तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रताम् ॥ (समाश्वसिहि वैदेहि माभूत्ते मनसो व्यथा ॥) उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तश्च स्वयं त्वया ॥ ५ ॥ लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नहि मे रावणाद्भयम् ॥ ६ ॥ स संभ्रांतश्च निष्क्रांतो यत्कृते राक्षसेश्वरः ॥ तत्र मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ७ ॥ न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य

विदितात्मनः ॥ वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ८ ॥ नत्वेवं वानरा हंतुं शक्याः पादपयोधिनः ॥ सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ ९ ॥ दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान्महोरस्कः प्रतापवान् ॥ धन्वी सन्नहनोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ १० ॥ विक्रांतो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रविन् ॥ ११ ॥ हंता परबलौघानामचिंत्यबलपौरुषः ॥ न हतो राघवः श्रीमान्सीते शत्रुनिर्बर्हणः ॥ १२ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना ॥ इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविना त्वयि ॥ १३ ॥ शोकस्ते विगतः सर्वकल्याणं त्वामुपस्थितम् ॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं ते भवति शृणु ॥ १४ ॥ उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १५ ॥ दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ सहितैः सागरांतस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १६ ॥ अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः ॥ राघवस्तीर्ण इत्येवं प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १७ ॥ स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः ॥ एष मंत्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १८ ॥ इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह ॥ सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ १९ ॥ दंडनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् ॥ उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २० ॥ सन्नाहजननी ह्येषा भैरवाभीरुभेरिका ॥ भेरीनादं च गंभीरं शृणु तोयदनिःस्वनम् ॥ २१ ॥ कल्प्यंते मत्तमातंगा युज्यंते रथवाजिनः ॥ दृश्यंते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २२ ॥ तत्रतत्र च सन्नद्धाः संपतंति सहस्रशः ॥ आपूर्यंते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ २३ ॥ वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ २४ ॥ रथवाजिगजानां च राक्षसेंद्रानुया-

यिनाम् ॥ संभ्रमो रक्षसामेष हृषितानां तरस्विनाम् ॥ २५ ॥ प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णसमुत्थिताम् ॥ २६ ॥ " वनं निर्दहतो धर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ घंटानां शृणु निर्घोषं रथानां नेमिनिःस्वनम् ॥ १ ॥ हयानां ह्रेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं तथा ॥ उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेंद्रानुयायिनाम् ॥ २ ॥ " संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २७ ॥ रामः कमलपत्राक्षो दैत्यानामिव वासवः ॥ अवजित्य जितक्रोधस्तमचिंत्यपराक्रमः ॥ रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाऽधिगमिष्यति ॥ २८ ॥ विक्रमिष्यति रक्षस्सु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ २९ ॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमंकगतां सतीम् ॥ अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३० ॥ अश्रूण्यानंदजानि त्वं वर्तयिष्यसि जानकि ॥ समागम्य परिष्वक्ता तस्योरसि महोरसः ॥ ३१ ॥ अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ॥ धृतामेकां बहून्मासान्वेणीं रामो महाबलः ॥ ३२ ॥ तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३३ ॥ रावणं समरे हत्वा न चिरादेव मैथिलि ॥ त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३४ ॥ सभा—जिता त्वं रामेण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३५ ॥ गिरिवरमभितो विवर्तमानो हय इव मंडलमाशु यः करोति ॥ तमिह शरणमभ्युपैहि देवि दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम् ॥ सरमाह्लादयामास महीं दग्धामिवांभसा ॥ १ ॥ ततस्तस्या हितं सख्या चिकीर्षती सखी वचः ॥ उवाच

काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥ उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्नानि वर्तितुम् ॥ ३ ॥ नहि मे क्रममाणाया निरालंबे विहायसि ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोऽपि वा ॥ ४ ॥ एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमामिदमब्रवीत् ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वशोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥ समर्था गगनं गंतुमपि च त्वं रसातलम् ॥ अवगच्छाद्य कर्तव्यं कर्तव्यं ते मदंतरे ॥ ६ ॥ मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ॥ ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥ स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ॥ मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥ तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्यो मां रक्षति नित्यशः ॥ ९ ॥ उद्विग्ना शंकिना चास्मि न स्वस्थं च मनो मम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १० ॥ यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत् ॥ निवेदयेथाः सर्वं तद्वरो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥ साप्येवं ब्रुवतीं सीतां सरमा मृदुभाषिणी ॥ उवाच वचनं तस्याः स्पृशंती बाष्पविक्लवम् ॥ १२ ॥ एष ते यद्यभिप्रायस्तस्माद्गच्छामि जानकि ॥ गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावर्तामि मैथिलि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ॥ शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समंत्रिणः ॥ १४ ॥ सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिकां शुभाम् ॥ १५ ॥ सा प्रविष्टा ततस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् ॥ प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६ ॥ तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां प्रियभाषिणीम् ॥ परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥ इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः ॥

क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया ॥ कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समंत्रिणः ॥ १९ ॥ जनन्या राक्षसेंद्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः ॥ अतिस्निग्धेन वैदेहि मंत्रिवृद्धेन चोदितः ॥ २० ॥ दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेंद्राय मैथिली ॥ निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥ लंघनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः ॥ वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो युधि ॥ २२ ॥ एवं स मंत्रिवृद्धैश्च मात्रा च बहुबोधितः ॥ न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥ नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ॥ सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥ तदेषां सुस्थिरा बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तः स संयुगे ॥ २५ ॥ राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे शब्दो भेरीशंखसमाकुलः ॥ श्रुतो वै सर्वसैन्यानां कंपयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु तं वानरसैन्यनादं लंकागता राक्षसराजभृत्याः ॥ हतौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषात् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च सा० युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तेन शंखविमिश्रेण भेरीशब्देन नादिना ॥ उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥ तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥ अथ तान्सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ॥ सभां सन्नादयन्सर्वानित्युवाच महाबलः ॥ ३ ॥ जगत्संतापनः क्रूरो गर्हयन्राक्षसेश्वरः ॥ तरणं सागरस्यास्य विक्रमं बलपौरुषम् ॥ ४ ॥ यदुक्तवंतो रामस्य भवंतस्तन्मया श्रुतम् ॥ भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपरा-

क्रमान् ॥ तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥ ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षसः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः ॥ स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥ संदधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह ॥ स्वपक्षे वर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥ हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ॥ न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥ तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण ॥ यदर्थमभियुक्तोऽसि सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥ तस्य देवर्षयः सर्वे गंधर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधं मागमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥ असृजद्भगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ॥ सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥ धर्मो हि श्रूयते पक्षः अमराणां महात्मनाम् ॥ अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥ १३ ॥ धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं यदा कृतमभूद्युगम् ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं तदा तिष्यः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ तत्त्वया चरता लोकान्धर्मोऽपि निहतो महान् ॥ अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५ ॥ स प्रमादात्प्रवृद्धस्तेऽधर्मोहिर्ग्रसते हि नः ॥ विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥१६॥ विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७ ॥ तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ १८ ॥ मुख्यैर्यज्ञैर्यजंत्येते तैस्तैर्यत्ते द्विजातयः ॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते ॥ अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदीरयन् ॥ १९ ॥ दिशो विप्रद्रुताः सर्वे स्तनयित्नुरिवोष्णगे ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ २० ॥ आवृत्य रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ तेषुतेषु च देशेषु पुण्येष्टयवधृत-

व्रतैः ॥ २१ ॥ चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २२ ॥ मनुष्या वानरा ऋक्षा गोलांगूला महाबलाः ॥ बलवंत इहागम्य गर्जंति दृढविक्रमाः ॥ २३ ॥ उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधान्बहून् ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २४ ॥ खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षंति लंकामुष्णेन सर्वतः ॥ २५ ॥ रुदतां वाहनानां च प्रपतंत्यश्रुबिंदवः ॥ रजोध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभांति यथापुरम् ॥ २६ ॥ व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यंति च सुभैरवम् ॥ प्रविश्य लंकामारामे समवायांश्च कुर्वते ॥ २७ ॥ कालिकाः पांडुरैर्दंतैः प्रहसंत्यग्रतः स्थिताः ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णंत्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥ २८ ॥ गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपसेवते ॥ खरा गोषु प्रजायंते मूषका नकुलेषु च ॥ २९ ॥ मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह ॥ किन्नरा राक्षसैश्चापि समेयुर्मानुषैः सह ॥ ३० ॥ पांडुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ॥ राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरंति च ॥ ३१ ॥ चीचीकूचीति वाशंतः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ पतंति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिभिः ॥ ३२ ॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदंति ते ॥ करालो विकलो मुंडः पुरुषः कृष्णपिंगलः ॥ ३३ ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां कालेकालेऽन्ववेक्षते ॥ एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतंति च ॥ ३४ ॥ “ रामं मन्यामहे विष्णुं मानुषं रूपमास्थितम् ॥ नहि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ १ ॥ येन बद्धः समुद्रे च सेतुः स परमाद्भुतः ॥ कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण ॥ २ ॥ ” ज्ञात्वाऽवधार्य कर्माणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥ ३५ ॥ इदं वचस्तस्य निगद्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोऽधिपतेर्मनः पुनः ॥ अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव

तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥३६॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ॥ न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवंतमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते ॥ परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रगतं मम ॥ ३ ॥ मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् ॥ समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनाश्रयम् ॥ ४ ॥ रक्षसामीश्वरं मां च देवानां च भयंकरम् ॥ हीनं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥ वीरद्वेषेण वा शंके पक्षपातेन वा रिपोः ॥ त्वयाहं परुषाण्युक्तो मम प्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥ प्रभवंतं पदस्थं हि परुषं कोऽभिभाषते ॥ पंडितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनेन वा ॥ ७ ॥ आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ ८ ॥ वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ पश्य कैश्चिदहोभिश्च राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥ द्वंद्वे यस्य न तिष्ठंति दैवतान्यपि संयुगे ॥ स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥ द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ॥ एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥ यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया ॥ रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥ स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह वानरसेनया ॥ प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् ॥ व्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ जयाशिषा तु राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तु सहामात्यो मंत्रयित्वा विमृश्य च ॥

लंकायास्तु तदा गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥ व्यादिदेश च पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम्॥ दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथ द्वारि पुत्रमिंद्रजितं तदा ॥ व्यादिदेश महामायं राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ १८ ॥ उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ ॥ स्वयं चात्र गमिष्यामि मंत्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥ राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवं विधानं लंकायां कृत्वा राक्षसपुंगवः ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः स मंत्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम्॥ जयाशिषा मंत्रिगणेन पूजितो विवेश सोंऽतःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ नरवानरराजानौ स तु वायुसुतः कपिः ॥ जांबवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥ अंगदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरभः कपिः॥ सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥ गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा ॥ अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥ इयं सा लक्ष्यते लंका पुरी रावणपालिता ॥ सासुरोरगगंधर्वैः सर्वैरपि सुदुर्जया ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मंत्रयध्वं विनिर्णये ॥ नित्यं सन्निहितो यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ अथ तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् ॥ वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥ अनलः पनसश्चैव संपातिः प्रमतिस्तथा ॥ गत्वा लंकां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ॥ विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥ संविधानं यथाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ॥ राम तद्ब्रुवतः सर्वं याथातथ्येन मे शृणु ॥ ९ ॥

प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ॥ दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इंद्रजित्पश्चिमं द्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ ११ ॥ नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १२ ॥ युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैः सह मंत्रवित् ॥ उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता ॥ बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममाश्रितः ॥ १४ ॥ एतानेवंविधान्गुल्माँल्लंकायाः समुदीक्ष्य ते ॥ मामका मंत्रिणः सर्वे शीघ्रं पुनरिहागताः ॥ १५ ॥ गजानां दशसाहस्रं रथानामयुतं तथा ॥ हयानामयुते द्वे च साग्रां कोटिं च रक्षसाम् ॥ १६ ॥ विक्रांता बलवंतश्च संयुगेष्वाततायिनः ॥ इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥ एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते ॥ परीवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठति ॥ १८ ॥ एतां प्रवृत्तिं लंकायां मंत्रिप्रोक्तां विभीषणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयन् ॥ १९ ॥ लंकायां सचिवैः सर्वं रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ २० ॥ रावणावरजः श्रीमान्रामप्रियचिकीर्षया ॥ कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रतियुध्यति ॥ २१ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यांति राक्षसाः ॥ पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवान् ॥ सदृशा ह्यत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ अत्र मन्युर्न कर्तव्यः कोपये त्वां न भीषये ॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥ तद्भवांश्च तुरंगेण बलेन महतावृतम् ॥ व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यासि रावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ॥ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारं तु लंकाया नीलो वानरपुंगवः ॥ प्रहस्तं प्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभि-

वृतः ॥ २६ ॥ अंगदो वालिपुत्रस्तु बलेन महतावृतः ॥ दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७ ॥ हनूमान्पश्चिमद्वारं निष्पीडथ पवनात्मजः ॥ प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥२८॥ दैत्यदानवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥ परिक्रामति यः सर्वाँल्लोकान्संतापयन्प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेंद्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ ३० ॥ उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह ॥ निपीडयाभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१ ॥ वानरेंद्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् ॥ राक्षसेंद्रानुजश्चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ॥ ३२ ॥ नचैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे ॥ एषा भवतु नः संज्ञा युद्धेऽस्मिन्वानरे बले ॥ ३३ ॥ वानरा एव वश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन्भविष्यति ॥ वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ ३४ ॥ अहमेव सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा ॥ आत्मना पंचमश्चायं सखा मम विभीषणः ॥ ३५ ॥ स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान्प्रभुः ॥ ३६ ॥ रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३७ ॥ ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा ॥ प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लंकां कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ॥ मंत्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥ सुवेलं साधुशैलेंद्रमिमं धातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥ लंकां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणांताय हृता भार्या दुरात्मना

॥ ४ ॥ येन धर्मो न विज्ञातो न वृत्तं नकुलं तथा ॥ राक्षस्या नीचया वुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥ (तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ॥ यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ १ ॥ एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ॥ नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ २ ॥) एवं संमंत्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति ॥ रामः सुवेलमासाद्य चित्रसानुमुपारुहन् ॥ ६ ॥ पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः ॥ सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥ ७ ॥ तमन्वारोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः ॥ (हनुमानंगदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ १ ॥ पनसः कुमुदश्चैव हरो रंभश्च यूथपः ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः ॥ दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः ॥ २ ॥) ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ॥ ८ ॥ अध्यारोहंत शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ९ ॥ ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारवरशोभिताम् ॥ १० ॥ लंकां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ प्राकारवरसंस्थैश्च तथा नीलैश्च राक्षसैः ॥ ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकांक्षिणः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादांस्तस्य रामस्य पश्यतः ॥ १२ ॥ ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरंजितः ॥ पूर्णचंद्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्तत ॥ १३ ॥ ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनंद्य सत्कृतः ॥ सलक्ष्मणो यूथपयूथसंयुतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरियूथपाः ॥ लंकायां ददृशुर्वीरा वानान्युपवनानि च ॥ १ ॥ सम-

सौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥ चंपकाशोकबकुलशालतालसमाकुला ॥ तमालपनसच्छन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिंतालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैः सुपुष्पितैः ॥ तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समंततः ॥ ४ ॥ शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतद्रुमैः ॥ लंका बहुविधैर्दिव्यैर्यथेंद्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गंधाढ्यान्यतिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयंत्यागमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥ तच्चैत्ररथसंकाशं मनोज्ञं नंदनोपमम् ॥ वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥ दात्यूहकोयष्टिबकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिणैः ॥ रुतं परभृतानां च शुश्रुवे वननिर्झरे ॥ ९ ॥ नित्यमत्तविहंगानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुलखंडानि विहंगाभिरुतानि च ॥ १० ॥ भृङ्गराजाधिगीतानि कुररस्वनितानि च ॥ (कोणालकाविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥) विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥ हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ १२ ॥ पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ प्राणसमोऽनिलः ॥ अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लंकां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १३ ॥ वित्रासयंतो विहगान्ग्लापयंतो मृगद्विपान् ॥ कंपयंतश्च तां लंकां नादैः स्वैर्नदतां वराः॥ १४ ॥ कुर्वंतस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ ॥ १५ ॥ ऋक्षाः सिंहाश्च महिषा वारणाश्च मृगाः खगाः ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १६ ॥ शिखरं तु त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् ॥ समंतात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम् ॥

॥१७॥ शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ॥ श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥ १८ ॥ मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ निविष्टा तस्य शिखरे लंका रावणपालिता ॥ १९ ॥ दश-योजनविस्तीर्णा विंशद्योजनमायता ॥ सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पांडुरांबुदसन्निभैः ॥ कांचनेन च शालेन राजतेन च शोभते ॥ २० ॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लंका परमभूषिता ॥ घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २१ ॥ यस्यां स्तंभसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते खमि-वोल्लिखन् ॥ २२ ॥ चैत्यः स राक्षसेंद्रस्य बभूव पुरभूषणम् ॥ शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २३ ॥मनोज्ञां कांचनवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ ॥ २४ ॥ नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम्॥ नानाकुसुमसंपन्नां नानाराक्षससेविताम् ॥ २५॥ तां समृद्धां समृद्धार्थो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ नगरीं त्रिदिवप्रख्यां विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २६ ॥ तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलंकृतां च ॥ पुरीं महायंत्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ॥ ३९ ॥ ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमंडलम् ॥ उपारोहत्ससुग्रीवो हरियूथैः समन्वितः ॥ १ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २ ॥ ददर्श लंकां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ तस्यां गोपुरशृंगस्थं राक्षसेंद्रदुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेत-चामरपर्यंतं विजयच्छत्रशोभितम् ॥ रक्तचंदनसंलिप्तं रक्ताभरणभूषितम् ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादितांबरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥ शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवा-

ससा ॥ संध्यातपेन संछन्नं मेघराशिमिवांबरे ॥ ६ ॥ पश्यतां वानरेंद्राणां रावणस्यापि पश्यतः ॥ दर्शनाद्राक्षसेंद्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च ॥ अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनांतरात्मना ॥ तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस ॥ न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेंद्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि ॥ आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयामास तद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायांतं बभाषे तं निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥ कंदुवत्स समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितरक्तदेहौ ॥ परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकाविव ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः ॥ तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ राक्षसवानरेंद्रौ ॥ १५ ॥ कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये ॥ उत्क्षिप्य चोत्क्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमापीड्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ उत्पेततुर्भूमितलं स्पृशंतौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वविनिःश्वसंतौ ॥ ॥ १७ ॥ आलिंग्य चालिंग्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ संरंभशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ सुचेरतुः संप्रति युद्धमार्गे ॥ १८ ॥ शार्दूलसिंहाविव जातदंष्ट्रौ गजेंद्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ संहत्य संवेद्य च तौ कराभ्यां तौ पेततुर्वै युगपद्धरायाम् ॥ १९ ॥ उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपंतौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥ २० ॥ बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयंतौ परवा-

गाभौ॥चिरेण कालेन भृशं प्रयुद्धौ संचेरतुर्मंडलमार्गमाशु ॥२१॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने ॥ मार्जाराविव भक्षार्थेऽवतस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ मंडलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥२३॥ तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ॥ परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रवणमाप्लावमवस्थानं सविग्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥ तौ विचेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे रक्षो मायाबलमथात्मनः ॥ आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७ ॥ उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः ॥ रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वंचितः ॥ २८॥ अथ हरिवरनाथः प्राप्तसंग्रामकीर्तिर्निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण ॥ गगनमतिविशालं लंघयित्वार्कसूनुर्हरिगणबलमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९ ॥ स इति सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत्संप्रहृष्टः ॥ रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरींद्रः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चत्वारिंशः सर्गः॥४०॥ अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवं संपरिष्वज्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ असंमंत्र्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् ॥ एवं साहसयुक्तानि न कुर्वंति जनेश्वराः ॥ २ ॥ संशये स्थाप्य मां चेदं बलं चेमं विभीषणम् ॥ कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥ इदानीं माकृथा वीर एवंविधमरिंदम ॥ त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥ भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा ॥ शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥ त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ जानतश्चापि ते

वीर्यं महेंद्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ हत्वाहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्य च लंकायां विभीषण- मथापि च ॥ ७ ॥ भरते राज्यमारोप्य त्यक्ष्ये देहंमहाबल ॥ तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् ॥ मर्षयामि कथं वीर जानन्विक्रममात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवंवादिनं वीरमभिनंद्य च राघवः ॥ लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवंति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठाम लक्ष्मण ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ वाता हि परुषं वांति कंपते च वसुंधरा ॥ पर्वताग्राणि वेपंते नदंति धरणीधराः ॥ १३ ॥ मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वराः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षंते मिश्रं शोणितबिंदुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचंदनसंकाशा संध्या परमदारुणा॥ ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् ॥ १५ ॥ आदित्यमभिवाश्यंति जनयंतो महद्भयम् ॥ दीना दीनस्वरा क्रूरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्यामप्रशस्तश्च संतापयति चंद्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशु- पर्यंतो यथा लोकस्य संक्षये ॥ १७ ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ आदित्यमंडले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १८ ॥ दृश्यते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते ॥ युगांतमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १९ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतंति च ॥ शिवाश्चाप्यशु- भा वाचः प्रवदंति महास्वनाः ॥ २० ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्या- वृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ २१ ॥ क्षिप्रमद्य दुराधर्षां पुरीं रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २२ ॥ इत्येवं तु वदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ तस्मादवात-

शीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २३ ॥ अवतीर्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः ॥ परैः परमदुर्धर्षं दर्शे बलमात्मनः॥२४॥ सन्नह्य तु स सुग्रीवः कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥ ततः काले महाबाहुर्बलेन महतावृतः ॥ प्रविष्टः पुरतो धन्वी लंकामभिमुखः पुरीम् ॥ २६ ॥ तौ विभीषणसुग्रीवौ हहनूमाञ्जांबवान्नलः ॥ ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २७ ॥ ततः पश्चात्सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् ॥ प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ २८ ॥ शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २९ ॥ तौ त्वदीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लंकामासेदतुररिंदमौ ॥ ३० ॥ पताकामालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणाम् ॥ ३१ ॥ तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः ॥ यथानिर्देशं संपीडय न्यविशंत वनौकसः ॥ ३२ ॥ लंकायास्तूत्तरद्वारं शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३३ ॥ लंकामुपनिविष्टस्तु रामो दशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ३४ ॥ उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ ३५ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥ सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समंततः॥३६॥लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च ॥ ३७ ॥ ददर्शायुधजालानि तथैव कवचानि च ॥ पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ ३८ ॥ अतिष्ठत्सह मैंदेन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ अंगदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ॥ ३९ ॥ ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ हनूमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवा-

न्कपिः ॥ ४० ॥ प्रजंघतरसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ॥ ४१ ॥ सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णपवनोपमैः ॥ वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥४२॥ निपीडयोपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ ४३ ॥ द्वारेद्वारे हरीणां तु कोटिं कोटीन्यवेशयत् ॥ पश्चिमेन तु रामस्य सुषेणः सहजांबवान् ॥ ४४ ॥ अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान्हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४५ ॥ सर्वे विकृतलांगूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वे विकृतचित्रांगाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४६ ॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ४७ ॥ संति चौघबलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपाः ॥ ४८ ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः ॥ तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्गमः॥ ॥ ४९ ॥ प्रतिपूर्णमिवाकाशं संपूर्णेव च मेदिनी ॥ लंकामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ५० ॥ शतं शतसहस्राणां पृतनर्क्षवनौकसाम् ॥ लंकाद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समंततः ॥ ५१ ॥ आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समंतात्प्लवंगमैः ॥ अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५२ ॥ वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः ॥ सर्वतः संवृता लंका दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५३ ॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाभिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मेघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५४ ॥ महाञ्छब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः ॥ सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५५ ॥ तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लंका प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५६ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥

बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५७ ॥ राघवः सन्निवेश्यैव स्वसैन्यं रक्षसां वधे॥ संमंत्र्य मंत्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनःपुनः ॥ ५८ ॥ आनंतर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् ॥ ५९ ॥ अंगदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात्कपे ॥ ६० ॥ लंघयित्वा पुरीं लंकां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ भ्रष्टश्रीकं गतैश्वर्यं मुमूर्षानष्टचेतनम् ॥ ६१ ॥ ऋषीणां देवतानां च गंधर्वाप्सरसां तथा ॥ नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ॥ ६२ ॥ यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ नूनं ते विगतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ ६३ ॥ यस्य दंडधरस्तेऽहं दाराहरणकर्शितः ॥ दंडं धारयमाणस्तु लंकाद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६४ ॥ पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि युधि स्थिरः ॥ ६५ ॥ बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम ॥ मामतिक्रमयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६६ ॥ अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ नचेच्छरणमभ्येषि तामादाय तु मैथिलीम् ॥ ६७ ॥ धर्मात्मा राक्षसश्रेष्ठः संप्राप्तोऽयं विभीषणः ॥ लंकैश्वर्यमिदं श्रीमान्ध्रुवं प्राप्नोत्यकंटकम् ॥ ६८ ॥ नहि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया ॥ शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६९ ॥ युध्यस्व मा धृतिं कृत्वा शौर्यमालंब्य राक्षस ॥ मच्छरैस्त्वं रणे शांतस्ततः शांतो भविष्यसि ॥ ७० ॥ यद्याविशसि लोकांस्त्रीन्पक्षीभूतो निशाचर ॥ मम चक्षुःपथं प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ७१ ॥ ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदेहिकम् ॥ सुदृष्टा क्रियतां लंका जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ॥ ७३ ॥ सोऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान्रावणमं-

दिरम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७४ ॥ ततस्तस्याविदूरेण निपत्य हरिपुंगवः ॥ दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावंगदः कनकांगदः ॥ ७५ ॥ तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् ॥ सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७६ ॥ दूतोऽहं कोशलेंद्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वालिपुत्रोंऽगदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७७ ॥ आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७८ ॥ हंतास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबांधवम् ॥ निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यंति हते त्वयि ॥ ७९ ॥ देवदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कंटकम् ॥ ८० ॥ विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८१ ॥ इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुंगवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८२ ॥ ततः स रोषमापन्नः शशास सचिवांस्तदा ॥ गृह्यतामिति दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥ ८३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निमिव तेजसा ॥ जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ८४ ॥ ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८५ ॥ स तान्बाहुद्वयासक्तानादाय पतगानिव ॥ प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपातांगदस्तदा ॥८६॥ तस्योत्पतनवेगेन निर्धूतास्तत्र राक्षसाः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेंद्रस्य पश्यतः ॥ ८७ ॥ ततः प्रासादशिखरं शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ चक्राम राक्षसेंद्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८८ ॥ पफाल च तदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा हिमवतः शृंगं वज्रेणेव विदारितम् ॥ ८९ ॥ भंक्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसा ॥ ९० ॥ व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयंश्चापि वानरान् ॥ स वानराणां मध्ये

तु रामपार्श्वमुपागतः ॥९१॥ रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं चात्मनः पश्यन्निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९२ ॥ रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्विनदद्भिः प्लवंगमैः ॥ वृतो रिपुवधाकांक्षी युद्धायैवाभिवर्तत ॥ ९३ ॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः ॥ बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९४ ॥ स तु द्वाराणि संयम्य सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चंद्रमाः ॥ ९५ ॥ तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् ॥ लंकामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम्॥९६॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे ॥ अपरे समरे हर्षाद्धर्षमेवोपपेदिरे ॥ ९७॥ कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखांतरम् ॥ ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ९८ ॥ हाहाकारमकुर्वंत राक्षसा भयमागताः ॥९९॥ तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजयोधाः ॥ प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगांतवाता इव संविचेरुः ॥ १०० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ न्यवेदयन्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥ रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः ॥ विधानं द्विगुणं श्रुत्वा प्रासादं चाप्यरोहत ॥ २ ॥ स ददर्शावृतां लंकां सशैलवनकाननाम् ॥ असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकांक्षिभिः ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा वानरैः सर्वैर्वसुधां कपिलीकृताम् ॥ कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिंतापरोऽभवन् ॥ ४ ॥ स चिंतयित्वा सुचिरं धैर्यमालंब्य रावणः ॥ राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५ ॥ राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे ॥ लंकां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लंकां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥

॥ ७ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसंतप्ता कृशा स्थंडिलशायिनी ॥ ८ ॥ निपीड्यमानां धर्मात्मा वैदेहीमनुचिंतयन् ॥ क्षिप्रमाज्ञापयद्रामो वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९ ॥ एवमुक्ते तु वचसि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ संघर्षमाणाः प्लवगाः सिंहनादैरपूरयन् ॥१० ॥ शिखरैर्विकिरामैतां लंकां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥ उद्यम्य गिरिशृंगाणि महांति शिखराणि च ॥ तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठंति हरियूथपाः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतो राक्षसेंद्रस्य तान्यनीकानि भागशः ॥ राघवप्रियकामार्थं लंकामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥ ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः ॥ लंकामेवाभ्यवर्तंत सालभूधरयोधिनः ॥ १४ ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ॥ प्राकाराग्राण्यसंख्यानि ममंथुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥ परिखान्पूरयंतश्च प्रसन्नसलिलाशयान् ॥ पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥ ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च यूथपाः ॥ कोटियूथशताश्चान्ये लंकामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥ कांचनानि प्रमर्दंतस्तोरणानि प्लवंगमाः ॥ कैलासशिखराग्राणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः ॥ लंकां तामभिधावंति महावारणसन्निभाः॥ १९॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ इत्येवं घोषयंतश्च गर्जंतश्च प्लवंगमाः॥अभ्यधावंत लंकायाः प्राकारं कामरूपिणः॥२१॥वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च पनसस्तथा ॥ निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥ एतस्मिन्नंतरे चक्रुः स्कंधावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥ पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥ सहायार्थे तु तस्यैव निविष्टः प्रसभो हरिः ॥ पनसश्च महाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः ॥ २४ ॥ दक्षिणद्वारमा-

साच वीरः शतबलिः कपिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गत्वा तारापिता बली ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ कोटिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥ उत्तरद्वारमागम्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥ गोलांगूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ वृतः कोटथा महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ ऋक्षाणां भीमकोपानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोटथा महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥ सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः ॥ वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ यत्र महाबलः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ समंतात्परिधावंतो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥ ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं रावणस्य मुखेरितम् ॥ सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततः प्रबोधिता भेर्यश्चंद्रपांडुरपुष्कराः ॥ हेमकोणैरभिहता राक्षसानां समंततः ॥ ३४ ॥ विनेदुश्च महाघोषाः शंखाः शतसहस्रशः ॥ राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥ ते बभुः शुक्लनीलांगाः सशंखाः रजनीचराः ॥ विद्युन्मंडलसन्नद्धाः सबलाका इवांबुदाः ॥ ३६ ॥ निष्पतंति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः ॥ समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समंततः ॥ मलयः पूरितो येन ससानुप्रस्थकंदरः ॥ ३८ ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषः सिंहनादस्तरास्विनाम् ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च सागरं चाभ्यनादयन् ॥ ३९ ॥ गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि ॥ रथानां नेमिनिर्घोषै रक्षसां पदनिःस्वनैः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरे घोरः

संग्रामः समपद्यत ॥ रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥ ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निर्जघ्नुर्वानरान्सर्वान्कथयंतः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥ निर्जघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिनः ॥ ४३ ॥ राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥ राजञ्जयजयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथां ततः ॥ ४४ ॥ राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीं गतान् ॥ वानरान्भिदिपालैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ४५ ॥ वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान्महीं गताः ॥ राक्षसान्पातयामासुः खमाप्लुत्य स्वबाहुभिः ॥ ४६ ॥ स संप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ युद्ध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ रक्षसां संबभूवाथ बालरोषः सुदारुणः ॥ १ ॥ ते हयैः कांचनापीडैर्गजैश्चाग्निशिखोपमैः ॥ रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययू राक्षसा वीरा नादयंतो दिशो दश ॥ राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपि चमूर्बृहतीजयमिच्छताम् ॥ अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नंतरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ रक्षसां वानराणां च द्वंद्वयुद्धमवर्तत ॥ ५ ॥ अंगदेनेंद्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महातेजास्त्र्यंबकेण यथांधकः ॥ ६ ॥ प्रजंघेन च संपातिर्नित्यं दुर्धर्षणो रणे ॥ जंबुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥ संगतस्तु महाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन शत्रुघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः ॥ निकुंभेन महातेजा नीलोऽपि समयुध्यत ॥ ९ ॥ वानरेंद्रस्तु सुग्रीवः प्रघ-

सेन: सुसंगतः॥ संगतः समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मणः॥१०॥अग्निकेतुः सुदुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः॥ मित्रघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिश्च मैंदेन द्विविदेनाशनिप्रभाः ॥ राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥ वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुतः ॥ स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे घोरा राक्षसैरपरैः सह ॥ द्वंद्वं समीयुः सहसा युद्ध्वा च बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥ हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रसृताः केशशाद्वलाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः ॥ १७ ॥ आजघानेंद्रजित्क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः ॥ अंगदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥ तस्य कांचनचित्रांगं रथं साश्वं ससारथिम् ॥ जघान गदया श्रीमानंगदो वेगवान्हरिः ॥ १९ ॥ संपातिस्तु प्रजंघेन त्रिभिर्बाणैः समाहतः ॥ निजघानाश्वकर्णेन प्रजंघं रणमूर्धनि ॥ २० ॥ जंबुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ॥ बिभेद समरे क्रुद्धो हनुमंतं स्तनांतरे ॥ २१ ॥ तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥ नदन्प्रतपनो घोरो नलं सोऽभ्यनुधावत ॥ नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी ॥ २३ ॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ग्रसंतमिव सैन्यानि प्रघसं वा नराधिपः ॥ २४ ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निजघान जवेन च ॥ प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ २५ ॥ निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ मित्रघ्नो यज्ञकोपश्च राममादीपयच्छरैः ॥ २६ ॥

तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि समरे शरैः ॥ क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २७ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैंदेन मुष्टिना निहतो रणे ॥ पपात सरथः साश्वः सुराट्ट इव भूतले ॥ २८ ॥ निकुंभस्तु रणे नीलं नीलांजनचयप्रभम् ॥ निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ बिभेद समरे नीलं निकुंभः प्रजहास च ॥ ३० ॥ तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्चिच्छेद समरे निकुंभस्य च सारथेः ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदश्च समप्रभम् ॥ जघान गिरिशृंगेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३२ ॥ द्विविदं वानरेंद्रं तु द्रुमयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३३ ॥ स शरैरभिविद्धांगो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३४ ॥ विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः कांचनभूषणैः ॥ सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ॥ गिरिशृंगेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३६ ॥ लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३७ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुंगवः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३८ ॥ तमापतंतं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिपुंगवम् ॥ ३९ ॥ गदाप्रहारं तं घोरमाचिंत्यप्लवगोत्तमः ॥ तां तूर्णीं पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४० ॥ शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४१ ॥ एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ॥ द्वंद्वे विमथितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४२ ॥ भल्लैश्चान्यैर्गदाभिश्च शक्तितोमरसायकैः ॥ अपविद्धैश्चापि रथैस्तथा सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४३ ॥ विहतैः कुंजरैर्मत्तैस्तथा

वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदंडैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः ॥ ४४ ॥ बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसेवितम् ॥ कबंधानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् ॥ ४५ ॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥४६॥ निहन्यमाना हरिपुंगवैस्तदा निशाचराः शोणितगंधमूर्च्छिताः ॥ पुनः सुयुद्धं तरसा समाश्रिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकांक्षिणः ॥४७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० युद्धकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥ अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २ ॥ राक्षसोऽसीति हरयो वानरोऽसीति राक्षसः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥ हत दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च ॥ एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिन्सैन्ये तु शुश्रुवे ॥ ॥ ४ ॥ कालाः कांचनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसः ॥ संप्रदृश्यंत शैलेंद्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परिपेतुर्महावेगा भक्षयंतः प्लवंगमान् ॥ ६ ॥ ते हयान्कांचनापीडान्ध्वजांश्चाशीविषोपमान् ॥ आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७ ॥ वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन्राक्षसीं चमूम् ॥ कुंजरान्कुंजरारोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥ ८ ॥ चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः ॥ ९ ॥ दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ तुरंगखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् ॥१० ॥ रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ वर्तमाने तथा घोरे संग्रामे लोमहर्षणे ॥ रुधिरौघा महाघोरा नद्यस्तत्र विसुस्रुवुः ॥ ११ ॥ ततो भेरीमृदंगानां पणवानां च निःस्वनः ॥ शंखनेमिस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ॥१२॥

हयानां स्तनमानानां राक्षसानां च निःस्वनः ॥ शस्तानां वानराणां च संबभूवात्र दारुणः ॥ १३ ॥ हतैर्वानरमुख्यैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैः पर्वताकारै राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥ शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी ॥ दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥ सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तंत संहृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥ तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् ॥ उद्वर्त इव सत्त्वानां समुद्राणामभूत्स्वनः ॥ १८ ॥ तेषां रामः शरैः षड्भिः षड् जघान निशाचरान् ॥ निमेषांतरमात्रेण शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥ यज्ञशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥ ते तु रामेण बाणौघैः सर्वमर्मसु ताडिताः ॥ युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥ निमेषांतरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महारथः ॥ २२ ॥ (रामनामांकितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम् ॥) ये त्वन्यराक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः ॥ तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतंगा इव पावकम् ॥ २३ ॥ सुवर्णपंखैर्विशिखैः संपतद्भिः समंततः ॥ बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥ राक्षसानां च निनदैर्भेरीणां चैव निःस्वनैः ॥ सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतराभवत् ॥ २५ ॥ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समंततः ॥ त्रिकूटः कंदराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गोलांगूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन्रजनीचरान् ॥ २७ ॥ अंगदस्तु रणे शत्रून्निहंतुं समुपस्थितः ॥ (रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ १ ॥) इंद्रजित्तु रथं त्यक्त्वा

हताश्वो हतसारथिः ॥ अंगदेन महायस्तस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २८ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिंद्रजितो युधि ॥ (अदृश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः ॥) ततस्तेन महात्मानं दृष्ट्वा तुष्टाः प्रधर्षितम् ॥३०॥ ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः ॥ साधुसाध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं पराजितम् ॥ ३१ ॥ इन्द्रजित्तु तदानेन निर्जितो भीमकर्मणा ॥ संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ (एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान्वाक्यमब्रवीत् ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ १ ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥ २ ॥ अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तोऽपि गतज्वराः) ॥ ३२ ॥ सोऽतर्धानगतः पापो रावणी रणकर्शितः ॥ ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३३ ॥ अदृश्यो निशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ॥ ३४ ॥ बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवौ ॥ मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ॥ ३५ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः ॥ बबंध शरबंधेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३६ ॥ तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः ॥ सहसाभिहतौ वीरौ तदा प्रैक्षंत वानराः ॥ ३७ ॥ प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः ॥ मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबंध तौ राजसुतौ दुरात्मा ॥३८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ स तस्य गतिमन्विच्छन्राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥ द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगाधिपम् ॥ अंगदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २ ॥ द्विविदं च हनूमंतं

सानुप्रस्थं महाबलम् ॥ ऋषभं चर्षभस्कंधमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥ ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् ॥ आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥ तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रेण वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविक्षताः ॥ अंधकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् ॥ भृशमावशयामास रावणिः समितिंजयः ॥ ७ ॥ निरंतरशरीरौ तु तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ क्रुद्धेनेंद्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥ तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु ॥ तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥ ततः पर्यंतरक्ताक्षो भिन्नांजनचयोपमः ॥ रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमंतर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रापिताविषुजालेन राघवौ कंकपत्रिणा ॥ एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥ भिन्नांजनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः ॥ भूय एव शरान्घोरान्विससर्ज महामृधे॥१४॥ ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताञ्छरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ बद्धौ तु शरबंधेन तावुभौ रणमूर्धनि ॥ निमेषांतरमात्रेण न शेकतुरवेक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततो विभिन्नसर्वांगौ शरशल्याचितौ कृतौ ॥ ध्वजाविव महेंद्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकंपितौ ॥ १७ ॥ तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदनकर्षितौ ॥ निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ शरवेष्टितसर्वांगावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥ नह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवांगुलमंतरम् ॥ नानिर्विण्णं नचा-

स्तमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥ तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ असृक्सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥ पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः ॥ क्रोधादिंद्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥ रुक्मपुंखैः प्रसन्नाग्रैरजोगतिभिराशुगैः ॥ नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरंजलिकैरपि ॥ विव्याध वत्सदंतैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥ स वीरशयने शिश्ये विज्यमाविध्य कार्मुकम् ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिनतं रुक्मभूषितम् ॥ २४ ॥ बाणपातांतरे रामं पातितं पुरुषर्षभम् ॥ स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥ रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं रणतोषिणम् ॥ शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥ हरयश्चापि तं दृष्ट्वा संतापं परमं गताः ॥ शोकार्ताश्चुक्रुशुर्घोरमश्रुपूरितलोचनाः॥२७॥ बद्धौ तु तौ वीरशये शयानौ ते वानराः संपरिवार्य तस्थुः ॥ समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ॥ ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥ दृष्ट्वैवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे ॥ आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ ॥ २ ॥ नीलश्च द्विविदो मैंदः सुषेणः कुमुदोऽगदः ॥ तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचंत राघवौ ॥ ३ ॥ अचेष्टौ मंदनिःश्वासौ शोणितेन परिप्लुतौ ॥ शरजालचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पगौ ॥ ४ ॥ निःश्वसंतौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ दीनविक्रमौ ॥ रुधिरस्रावदिग्धांगौ तपनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मंदचेष्टितौ ॥ यूथपैः स्वैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥ राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमन्वितौ ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥७॥ अंतरिक्षं निरीक्षंतो दिशः

सर्वांश्च वानराः ॥ नचैनं मायया्ऽऽच्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः ॥ वीक्षमाणो ददर्शाग्रे भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ ९ ॥ ददर्शांतर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतः ॥ १० ॥ इंद्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच परमप्रीतो हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ ११ ॥ दूषणस्य च हंतारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥ नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबंधनात् ॥ सर्वैरपि समागम्य सर्षिसंघैः सुरासुरैः ॥ १३ ॥ यत्कृते चिंतयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १४ ॥ कृत्स्नेयं यत्कृते लंका नदी वर्षास्विवाकुला ॥ सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां शमितो मया ॥ १५ ॥ रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तान्सर्वान्राक्षसान्परिपश्यतः ॥ यूथपानपि तान्सर्वांस्ताडयत्स च रावणिः ॥ १७ ॥ नीलं नवभिराहत्य मैंदं सद्विविदं तथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्तताप परमेषुभिः ॥ १८ ॥ जांबवंतं महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि ॥ हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ १९ ॥ गवाक्षं शरभं चैव तावप्यमितविक्रमौ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥२०॥ गोलांगूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथांगदम् ॥ विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणिः ॥२१॥ तान्वानरवरान्भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २२ ॥ तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् ॥ प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ शरबंधेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे ॥ सहितौ भ्रातरावेतौ निशा-

[illegible]त राक्षसाः ॥ २४ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ॥ परं विस्मयमापन्नाः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २५ ॥ विनेदुश्च महानादान्सर्वे ते जलदोपमाः ॥ हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २६ ॥ निष्पंदौ तु तदा दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥ २७ ॥ हर्षेण तु समाविष्ट इंद्रजित्समितिंजयः ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां हर्षयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ २८ ॥ रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ॥ सर्वाणि चांगोपांगानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ २९ ॥ तमुवाच परित्रस्तं वानरेंद्रं विभीषणः ॥ स बाष्पवदनं दीनं क्रोधव्याकुललोचनम् ॥ अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् ॥ ३० ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ सभाग्यशेषतास्माकं यदि वीर भविष्यति ॥ ३१ ॥ मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ॥ सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः ॥ ३३ ॥ ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा प्रममार्ज विभीषणः ॥ ३४ ॥ विमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रांतमिदं वचः ॥ ३५ ॥ न कालः कपिराजेंद्र वैक्लव्यमवलंबितुम् ॥ अतिस्नेहोऽपि कालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३६ ॥ तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशकम् ॥ हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिंतय ॥ ३७ ॥ अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नौ व्यपनेष्यतः ॥ ३८ ॥ नैतत्किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ॥ नह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ३९ ॥ तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ॥ यावत्सैन्यानि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्य-

हम्॥४०॥एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः॥कर्णेकर्णे प्रकाथिता हरयो हरिसत्तम ॥४१॥ मां तु दृष्ट्वा प्रधावंतमनीकं संप्रहर्षितम्॥त्यजंतु हरयस्त्रासं भूक्तपूर्वामिव स्रजम्॥४२॥समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेंद्रो विभीषणः ॥ विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४३ ॥ इंद्रजित्तु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः ॥ विवेश नगरीं लंकां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४४ ॥ तत्र रावणमासाद्य अभिवाद्य कृतांजलिः॥ आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ॥ ४५ ॥ उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिपस्वजे॥रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥ ४६ ॥ उपाघ्राय च तं मूर्ध्नि पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ यथा तौ शरबंधेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४८ ॥ सहर्षवेगानुगतांतरात्मा श्रुत्वा गिरं तस्य महारथस्य ॥ जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थं प्रहृष्टवाचाभिननंद पुत्रम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे लंकायां कृतार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्याथ ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥१॥ हनुमानंगदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ॥ गजो गवाक्षः पनसः सानुप्रस्थो महाहरिः ॥ २ ॥ जांबवानृषभः सुंदो रंभः शतबलिः पृथुः ॥ व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ ३ ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ॥ तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ४ ॥ रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येंद्रजितं सुतम् ॥ आजुहाव ततः सीतारक्षणी राक्षसीस्तदा ॥ ५ ॥ राक्षस्यस्त्रिजटा चापि शासनात्तमुपास्थिताः ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ हताविंद्रजिताख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ पुष्पकं तत्समारोप्य दर्शयध्वं रणे हतौ ॥ ७ ॥ यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठते ॥

ऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निहतो रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ निर्विशंका निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली ॥ मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥ अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम् ॥ अवेक्ष्य विनिवृत्ता सा चान्यां गतिमपश्यती ॥ अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ ११ ॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ १२ ॥ तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह ॥ (जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥) रावणश्चारयामास पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १४ ॥ प्राघोषयत हृष्टश्च लंकायां राक्षसेश्वरः ॥ राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविंद्रजिता रणे ॥ १५ ॥ विमानेनापि गत्वा तु सीता त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १६ ॥ प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानरांश्चातिदुःखार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १७ ॥ ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पगौ ॥ लक्ष्मणं चैव रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १८ ॥ विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वांगौ शरस्तंबमयौ क्षितौ ॥ १९ ॥ तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुंडरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥ २० ॥ शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता करुणं सीता सुभृशं विललाप ह ॥ २१ ॥ भर्तारमनवद्यांगी लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पांसुषु चेष्टंतौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २२ ॥ सबाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसुतप्रभावौ ॥ वितर्कयंती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे च० सा० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १ ॥ ऊचुर्लाक्षणिका ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥ यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥ वीरपार्थिवपत्नीनां ये विदुर्भर्तृपूजिताम् ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥ ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तांतिकाः शुभाम् ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥ इमानि खलु पद्मानि पादयोर्वै कुलस्त्रियः ॥ अधिराज्येऽभिषिच्यंते नरेंद्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥ वैधव्यं यांति यैर्नार्योऽलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यंती हतलक्षणा ॥ ७ सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः ॥ तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवंति मे ॥ ८ ॥ केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंहते मम ॥ वृत्ते चारोमके जंघे दंताश्चाविरला मम ॥ ९ ॥ शंखे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू समोचितौ ॥ अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चांगुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ मामकौ मग्नचूचुकौ ॥ मग्ना चोत्सेधनी नाभिः पार्श्वोरस्कं च मेचितम् ॥ ११ ॥ मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यंगरुहाणि च ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमाच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् ॥ मंदस्मितेत्येव च मां कन्यालाक्षणिका विदुः ॥ १३ ॥ आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ॥ कृतांतकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥ शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥ ननु वारुणमाग्नेयमैंद्रं वायव्यमेव च ॥ अस्त्रं

श्चापिशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यत॥१६॥अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ॥मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ॥१७॥नहि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः॥जीवन्प्रतिनिवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः॥१८॥ न कालस्यातिभारोऽस्ति कृतांतश्च सुदुर्जयः ॥ यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥ न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महारथम् ॥ नात्मानं जननीं चापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् ॥२०॥ सा तु चिंतयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् ॥ मा विषादं कृथा देवि भर्तायं तव जीवति ॥ २२ ॥ कारणानि च वक्ष्यामि महांति सदृशानि च ॥ यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥ नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ॥ भवंति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २४ ॥ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः ॥ दिव्यं त्वां धारयेन्नेदं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २५ ॥ हतवीरप्रधाना हि गतोत्साहा निरुद्यमा ॥ सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २६ ॥ इयं पुनरसंभ्रांता निरुद्विग्ना तपस्विनि ॥ सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ ॥ २७ ॥ सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः ॥ अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्यामि मैथिलि ॥ चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ २९ ॥ नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चोदीरितं तव ॥ ३० ॥ इदं तु सुमहच्चित्रं शरैः पश्यस्व मैथिलि ॥ विसंज्ञौ पतितावेतौ नैव लक्ष्मीर्विमुंचति ॥ ३१ ॥ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ॥ दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥ त्यज शोकं च दुःखं च मोहं च

जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा ॥ कृतांजलिरुवाचेमामेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥ विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् ॥ दीना त्रिजटया सीता लंकामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥ ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥ प्रविश्य सीता बहुवृक्षखंडां तां राक्षसेंद्रस्य विहारभूमिम् ॥ संप्रेक्ष्य संचिंत्य च राजपुत्री परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ घोरेण शरबंधेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥ निःश्वसंतौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवमहाबलाः ॥ परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नंतरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्त्व-योगाच्च शरैः संदानितोऽपि सन् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा सरुधिरं निषण्णं गाढमर्पितम् ॥ भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥ किं नु मे सीतया कार्यं लब्धया जीवितेन वा ॥ शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥ शक्या सीता समा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता ॥ न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः सांपरायिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्षाम्यहं प्राणान्वानराणां तु पश्यताम् ॥ यदि पंचत्वमापन्नः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ ७ ॥ किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ॥ कथमंबां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥ विवत्सां वेपमानां च वेपंतीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि यदि यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥ कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ मया सह वनं यातो विना तेनाहमागतः ॥ १० ॥ उपालंभं न शक्ष्यामि सोढुमंबासुमित्रया ॥ इहैव देहं त्यक्ष्यामि नहि

जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ धिङ्मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं मत्कृते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पातितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १२ ॥ त्वं नित्यं सुविषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्य शक्तोऽसि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १३ ॥ येनाद्य बहवो युद्धे निहता राक्षसाः क्षितौ ॥ तस्यामेवाद्य शूरस्त्वं शेषे विनिहतः शरैः ॥ १४ ॥ शयानः शरतल्पेऽस्मिन्स शोणितपरिप्लुतः ॥ शरभूतस्ततो भासि भास्करोऽस्तमिव व्रजन् ॥ १५ ॥ बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोषीह भाषितुम् ॥ रुजा चाब्रुवतो ह्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १६ ॥ यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १७ ॥ इष्टबंधुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १८ ॥ सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे ॥ परुषं विप्रियं चापि श्रावितं तु कदाचन ॥ ॥ १९ ॥ विससर्जैकवेगेन पंचबाणशतानि यः ॥ इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २० ॥ अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ॥ सोऽयमुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २१ ॥ तत्तु मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥२२॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमिहार्हसि ॥ सत्त्वहीनं मया राजन्रावणोऽभिभविष्यति ॥ २३ ॥ अंगदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यं सपरिच्छदम् ॥ सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन ॥ २४ ॥ कृतं हि सुमहत्कर्म यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलांगूलाधिपेन च ॥ २५ ॥ अंगदेन कृतं कर्म मैंदेन द्विविदेन च ॥ युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २६ ॥ गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च ॥ अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं दुर्धरं त्यक्तजीवितैः ॥ २७ ॥ नचातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीवमानुषैः ॥ यत्तु शक्यं

वयस्येन सुहृदा वा परं मम ॥ २८ ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गंतुमर्हथ ॥ शुश्रुवुस्तस्य ये सर्वे वानराः परिदेवितम् ॥ वर्तयांचक्रिरेऽश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३० ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः ॥ आजगाम गदापाणिस्त्वरितं यत्र राघवः ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा त्वरितं यांतं नीलांजनचयोपमम् ॥ वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३२ ॥ (निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ ॥ शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ १ ॥ तं राक्षसेन्द्रात्मजशंकया ते निपातितौ राजसुतौ च दृष्ट्वा ॥ विभीषणे विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेघा यथा वायुहताः प्लवंगमाः ॥ २ ॥) इत्यार्षे श्रीम० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः ॥ किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽगदोऽब्रवीत् ॥ न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २ ॥ शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ॥ शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथाब्रवीद्वानरेंद्रः सुग्रीवः पुत्रमंगदम् ॥ नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥ विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ पलायंतेऽत्र हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥ अन्योन्यस्य न लज्जंते न निरीक्षंति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षंति चान्योन्यं पतितं लंघयंति च ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च जयाशिषा ॥ ७ ॥ विभीषणं च सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ॥ ऋक्षराजं महात्मानं समीपस्थमुवाच ह ॥ ८ ॥ विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ॥ द्रवंत्यागतसंत्रासा रावणात्मजशंकया ॥ ९ ॥

प्रभ्रमितान्सुसंत्रस्तान्बहुधा विप्रधावितान् ॥ पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥ सुग्रीवेणैव मुक्तस्तु जांबवानृक्षपार्थिवः ॥ वानरान्सान्त्वयामास सन्निवर्त्य प्रधावतः ॥ ११ ॥ ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसाध्वसाः ॥ ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥ विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ॥ लक्ष्मणस्य तु धर्मात्मा बभूव व्यथितस्तदा ॥ १३ ॥ जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे विमृज्य च ॥ शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥ इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रांतौ प्रियसंयुगौ ॥ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥ भ्रातृपुत्रेण चैतेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ॥ राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या वंचितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥ शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ ॥ वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा कांक्षिता मया ॥ ताविमौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥ जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः ॥ प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥ एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २० ॥ राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लंकायां नेह संशयः ॥ रावणः सहपुत्रेण स्वकामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥ गरुडाधिष्ठितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥ तमेवं सांत्वयित्वा तु समाश्वास्य तु राक्षसम् ॥ सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥ सहशूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिंदमौ ॥ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किंधां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबांधवम् ॥ मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वैतद्वानरेंद्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ देवासुरं महायुद्धमनुभूतं पुरातनम् ॥ २६॥

तदा स्म दानवा देवाञ्शरसंस्पर्शकोविदान् ॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयंतो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च गतासूंश्च बृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मंत्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥२८॥ तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यांतु सागरम् ॥ जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥ २९ ॥ हरयस्तु विजानंति पार्वती ते महौषधी॥संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम्॥३०॥चंद्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥ अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ३१ ॥ तौ तत्र विहितौ देवैः पर्वतौ तौ महोदधौ ॥अयं वायुसुतो राजन्हनूमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नंतरे वायुर्मेघाश्चापि सविद्युतः ॥ पर्यस्य सागरे तोयं कंपयन्निव पर्वतान् ॥ ३३ ॥ महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः ॥ निपेतुर्भग्नविटपाः सलिले लवणांभसि ॥ ३४ ॥ अभवन्पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्र वासिनः ॥ शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥ ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ३६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः ॥ यैस्तु तौ पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥ ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ स्पृष्ट्वा प्रत्यभिनंद्य च ॥ विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चंद्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोस्संरुरुहुर्व्रणाः ॥ सुवर्णे च तनूस्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणाः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणा तयोः ॥ ४० ॥ तावुत्थाप्य महातेजा गरुडो वासवोपमौ ॥ उभौ च सस्वजे हृष्टो रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥ भवत्प्रसादाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् ॥ उपायेन व्यतिक्रांतौ शीघ्रं च बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥ यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् ॥ तथा भवंतमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवान्रूपसम्पन्नो

[illegible]गन्धस्रगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥ तमुवाच महातेजा वैनतयो [illegible]बलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥४५॥अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः॥ [illegible]स्मानिह संप्राप्तो युवयोः साह्यकारणात्॥४६॥असुरा वा महावीर्या वानरा वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि [illegible]गंधर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥ नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबंधं सुदारुणम् ॥ मायाबलादिंद्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥ एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेण शरभूतास्त्वदाश्रयाः ॥ ४९ ॥ सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५० ॥ इमं श्रुत्वा तु विक्रांतस्त्वरमाणोऽहमागतः ॥ सहसैवावयोः स्नेहात्सखित्वमनु-पालयन् ॥ ५१ ॥ मोक्षितौ च महाघोरादस्मात्सायकबंधनात् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२ ॥ प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः ॥ शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३ ॥ तन्न विश्वसनीयं वो राक्षसानां रणाजिरे ॥ एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तदा रामं सुपर्णः स महाबलः ॥ परिष्वज्य च सुस्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥ सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथासुखम् ॥ ५६ ॥ नच कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीर सखित्वं प्रतिवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥ बालवृद्धावशेषां तु लंकां कृत्वा शरोर्मिभिः ॥ रावणं तु रिपुं हत्वा सीतां त्वमुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च नीरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥ नीरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो

वानरयूथपाः ॥ सिंहनादं तदा नेदुर्लांगूलं दुधुवुश्च ते ॥ ६१ ॥ ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदंगांश्चाप्यवादयन् ॥ दध्मुः शंखान्संप्रहृष्टाः क्ष्वेलंत्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥ अपरे स्फोट्यविक्रांता वानरा नगयोधिनः ॥ द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥६३॥ विसृजंतो महानादांस्त्रासयंतो निशाचरान् ॥ लंकाद्वाराण्युपाजग्मुर्युद्धकामाः प्लवंगमाः ॥ ६४ ॥ तेषां सुभीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् ॥ क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तेषां तु तुमुलं शब्दं वानराणां महौजसाम् ॥ नर्दतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥ स्निग्धगंभीरनिर्घोषं श्रुत्वा तं निनदं भृशम् ॥ सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथाऽसौ संप्रहृष्टानां वानराणामुपस्थितः ॥ बहूनां सुमहान्नादो मेघानामिव गर्जताम् ॥ ३ ॥ सुव्यक्तं महती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ॥ तथाहि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे लवणार्णवः ॥ ४ ॥ तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अयं च सुमहान्नादः शंकां जनयतीव मे ॥ ५ ॥ एवं च वचनं चोक्त्वा मंत्रिणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥ ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥ तथोक्तास्ते सुसंभ्रांताः प्राकारमधिरुह्य च ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥८॥ तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबंधेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महाभागौ विषेदुः सर्वराक्षसाः ॥ ९ ॥ संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विवर्णा राक्षसा घोरा राक्षसेंद्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥ तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य च राक्षसाः ॥ कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥ यौ ताविंद्रजिता

भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौ शरबंधेन निष्प्रकंपभुजौ कृतौ ॥ १२ ॥ विमुक्तौ शरबंधेन दृश्येते तौ रणाजिरे ॥ पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेंद्रसमविक्रमौ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेंद्रो महाबलः ॥ चिंतारोषसमाक्रांतो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ १४ ॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येंद्रजिता युधि ॥ १५ ॥ तदस्त्रबंधमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शराः पावकतेजसः ॥ आदत्तं यैस्तु संग्रामे रिपूणां जीवितं मम ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥ बलेन महता युक्तो राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ त्वं वधायाशु निर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेंद्रेण धीमता ॥ परिक्रम्य ततः शीघ्रं निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व बलं शीघ्रं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥ धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया भृशम् ॥ २२ ॥ ते बद्धघंटा बलिनो घोररूपा निशाचराः ॥ विनद्यमाना संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥ २३ ॥ विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ॥ गदाभिः पट्टिशैर्दंडैरायसैर्मुसलैरपि ॥ २४ ॥ परिघैर्भिंदिपालैश्च भल्लैः पाशैः परश्वधैः ॥ निर्ययू राक्षसा घोरा नदंतो जलदा यथा ॥ २५ ॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः ॥ सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजैश्चैव मदोत्कटैः ॥ निर्ययुर्नैर्ऋतव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २७ ॥ मृगसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषितैः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खर-

निस्वनः ॥ २८ ॥ स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ॥ हसन्वै पश्चिमद्वाराद्धनूमान्यत्र तिष्ठति ॥ २९ ॥ रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ प्रयांतं तु महाघोरं राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ ॥ ३० ॥ अंतरिक्षगताः क्रूराः शकुनाः प्रत्यषेधयन् ॥ रथशीर्षे महाभीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ॥ ३१ ॥ ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ रुधिरार्द्रो महाञ्श्वेतः कबंधः पतितो भुवि ॥ ॥ ३२ ॥ विस्वरं चोत्सृजन्नादान्धूम्राक्षस्य निपातितः ॥ ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥ ॥ ३३ ॥ प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४ ॥ स तूत्पातांस्ततो दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥ मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३५ ॥ ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ॥ ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यातं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकांक्षिणः ॥ १ ॥ तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यं पादपैर्घोरैर्निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २ ॥ राक्षसैर्वानरा घोरा विनिकृत्ताः समंततः ॥ वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमिसमीकृताः ॥ ३ ॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः ॥ विव्यधुर्घोरसंकाशैः कंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संश्रितैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥ अमर्षजनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते द्रुमां-

स्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७ ॥ ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममंथू राक्षसान्वीरान्नामानि च बभाषिरे ॥ ८ ॥ तद्बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुशाखैश्च पादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ॥ ववमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥ पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशीकृता द्रुमैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित्केचिद्दंतैर्विदारिताः ॥ ११ ॥ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खड्गैश्च विनिपातितैः ॥ रथैर्विध्वंसिताः केचिद्व्यथिता रजनीचराः ॥ १२ ॥ गजेंद्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १३ ॥ वानरैर्भीमविक्रांतैराप्लुत्योत्प्लुत्य वेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिदारिताः ॥ १४ ॥ विषण्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाः शोणितगंधेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १५ ॥ अन्ये तु परमक्रुद्धा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तलैरेवाभिधावंति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६ ॥ वानरैः पातयंतस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दंतैः पादपैश्चावपोथिताः ॥ ॥ १७ ॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभः ॥ रोषेण कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ ॥ १८ ॥ प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥ परिघैर्मथिताः केचिद्भिंदिपालैश्च दारिताः ॥ पट्टिशैर्माथिताः केचिद्विह्वलंतो गतासवः ॥ २० ॥ केचिद्विनिहता भूमौ रुधिरार्द्रा वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टाः संक्रुद्धै राक्षसैर्युधि ॥ २१ ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन शायिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदांत्रैर्विनिःसृताः ॥ २२ ॥ तत्सुभीमं महद्युद्धं हरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौ शस्त्रबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २३ ॥ धनुर्ज्यातंत्रिमधुरं

हिक्कातालसमन्वितम् ॥ मंदस्तानितगीतं तद्युद्धं गांधर्वमाबभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरा-
णमूर्धनि ॥ हसन्विद्रावयामास दिशस्ताञ्छरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं
प्रेक्ष्य मारुतिः ॥ अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षः
पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २७ ॥ आपतंतीं शिलां दृष्ट्वा गदा-
मुद्यम्य संभ्रमात् ॥ रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८ ॥ सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात
शिला भुवि ॥ सचक्रकूबरमुखं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९ ॥ स त्यक्त्वा तु रथं तस्य हनूमान्मारुता-
त्मजः ॥ रक्षसां कदनं चक्रे सस्कंधविटपैर्द्रुमैः ॥ ३० ॥ विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसा रुधिरोक्षिताः ॥
द्रुमैः प्रमथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१ ॥विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गिरेः शिखर-
मादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२ ॥ तमापतंतं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ विनर्दमानः सहसा
हनूमंतमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ तस्य क्रुद्धस्य रोषेण गदां तां बहुकंटकाम् ॥ पातयामास धूम्राक्षो मस्तकेऽथ
हनूमतः ॥ ३४ ॥ ताडितः स तया तत्र गदया भीमवेगया ॥ स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिंतयन्
॥ ३५ ॥ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृंगमपातयत् ॥ स विस्फारितसर्वांगो गिरिशृंगेण ताडितः ॥३६॥
पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ त्रस्ताः प्रविवि-
शुर्लंकां वध्यमानाः प्लवंगमैः ॥ ३७ ॥ स तु पवनसुतो निहत्य शत्रून्क्षतजवहाः सरितश्च संविकीर्य ॥
रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत्कपिभिः सुपूज्यमानः ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥

क्रोधेन महताविष्टो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अब्रवीद्राक्षसं क्रूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः ॥ जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४॥ नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्च बहुभिः समलंकृतः ॥ ५ ॥ ततो विचित्रकेयूरमुकुटेन विभूषितः ॥ तनुत्रं च समावृत्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥ पताकालंकृतं दीप्तं तप्तकांचनभूषितम् ॥ रथं प्रदाक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः ॥ ७ ॥ ऋष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः श्लक्ष्णैश्च मुसलैरपि ॥ भिंदिपालैश्च चापैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८ ॥ खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः ॥ पदातयश्च निर्यांति विविधाः शस्त्रपाणयः ॥ ९ ॥ विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुंगवाः ॥ गजा मदोत्कटाः शूराश्चलंत इव पर्वताः ॥ १० ॥ ते युद्धकुशला रूढास्तोमरांकुशपाणिभिः ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ ११ ॥ तद्राक्षसबलं सर्वं विप्रस्थितमशोभत ॥ प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥ १२ ॥ निःसृता दक्षिणद्वारादंगदो यत्र यूथपः ॥ तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनात्तीव्रादुल्मुकान्यपतंस्तदा ॥ वमंतः पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहरंत मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा ॥ समापतंतो योधास्तु प्रास्खलंस्तत्र दारुणम् ॥ १५ ॥ एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धैर्यमालंब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः ॥ प्रणेदुः सुमहानादान्दिशः शब्देन पूरयन् ॥ १७ ॥ ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह ॥ घोराणां भीम-

रूपाणामन्योन्यवधकांक्षिणाम् ॥ १८ ॥ निष्पतंतो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगा न्यपतन्धरणीतले ॥ १९ ॥ केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघबाहवः ॥ चिक्षिपुर्विविधाञ्छस्त्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥ द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निःस्वनः ॥ श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥ २१ ॥ रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि घोरवत् ॥ शंखभेरीमृदंगानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥ केचिदस्त्राणि संत्यज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि ॥२३॥ जानुभिश्च हताः केचिद्भग्नदेहाश्च राक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥ वज्रदंष्ट्रोऽथ तं दृष्ट्वा रणे वित्रासयन्हरीन् ॥ चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवांतकः ॥ २५ ॥ बलवंतोऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६ ॥ जघ्ने तान्राक्षसान्सर्वान्धृष्टो वायुसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥ तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अंगदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ २८ ॥ चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अंगदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ २९ ॥ विभिन्नशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पादपाः ॥ रथैश्चित्रैर्ध्वजैरश्वैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ ३० ॥ रुधिरौघेण संछन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥ हारकेयूरवस्त्रैश्च च्छत्रैश्च समलंकृता ॥ ३१ ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ अंगदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् ॥ प्राकंपत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

स्वबलस्य च घातेन अंगदस्य बलेन च ॥ राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्र-

दंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥ विस्फार्य च धनुर्घोरं शक्राशनिसमप्रभम् ॥ वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥ राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथैश्च समवस्थिताः ॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यंत तदा रणे॥३॥ वानराणां च शूरास्तु ते सर्वे प्लवगर्षभाः ॥ अयुध्यंत शिलाहस्ताः समवेताः समंततः ॥ ४ ॥ तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५ ॥ वानराश्चैव रक्षःसु गिरिवृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥ शूराणां युद्धय मानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत॥७॥ अभग्नशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः ॥ शस्त्रैरार्दितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिताः ॥ कंकगृध्रबलाढ्याश्च गोमायुकुलसंकुलाः ॥९॥ कबंधानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै ॥ भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ १० ॥ वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र भूतले ॥ ततो वानरसैन्येन हन्यमाननिशाचरम् ॥ ११ ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवंगमैः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् ॥ १३ ॥ शरैर्विदारयामास कंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पंच च ॥ विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्तदेहिनः ॥ अंगदं संप्रधावंति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १५॥ ततो हरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षंतमुदैक्षत ॥ १६ ॥ वज्रदंष्ट्रोऽगदश्चोभौ योयुध्येते परस्परम् ॥ चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिं मत्तगजाविव ॥ १७ ॥ ततः शरसहस्रेण हरिपुत्रं महाबलम् ॥ जघान मर्मदेशेषु शरैरग्निशि-

खोपमैः ॥ १८ ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगो वालिसूनुर्महाबलः ॥ चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः॥१९॥ दृष्ट्वा पतंतं तं वृक्षमसंभ्रांतश्च राक्षसः ॥ चिच्छेद बहुधा सोऽपि मथितः प्रापतद्भुवि ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः ॥ प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २१ ॥ तमापतंतं दृष्ट्वा स रथादाप्लुत्य वीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रांतः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २२ ॥ अंगदेन शिला क्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ सचक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २३॥ ततोऽन्यच्छिखरं गृह्य विपुलं द्रुमभूषितम्॥वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास वानरः॥२४॥अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः सुमूर्च्छितः॥मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिंग्य निःश्वसन् ॥ २५ ॥ स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् ॥ जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २६ ॥ गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमकुर्वत ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २७ ॥ रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ ॥ बभूवतुः सुविक्रांतावंगारकबुधाविव ॥ २८ ॥ ततः परमतेजस्वी अंगदः प्लवगर्षभः ॥ ऊत्पाटय वृक्षं स्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः ॥ २९ ॥ जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् ॥ किंकिणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥ ३० ॥ चित्रांश्च रुचिरान्मार्गांश्चेरतुः कपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्च तदान्योन्यं नर्दंतौ जयकांक्षिणौ ॥ ३१ ॥ व्रणैः समुत्थैः शोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रांतौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३२ ॥ निमेषांतरमात्रेण अंगदः कपिकुंजरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दंडाहत इवोरगः ॥ ३३ ॥ निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३४ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा ॥ तच्च तस्य परीताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३५ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमो-

हिताः ॥ त्रस्ता ह्यभ्यद्रवँल्लंकां वध्यमानाः प्लवंगमैः ॥ विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥ ३६ ॥ निहत्य तं वज्रधरः प्रतापवान्स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये ॥ जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्ध० चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः ॥ बलाध्यक्षमुवाचेदं कृतांजलिमुपस्थितम् ॥ १ ॥ शीघ्रं निर्यातु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अकंपनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रास्त्रकोविदम् ॥ २ ॥ एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि सत्तमः ॥ भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ ३ ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् ॥ वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥ परिगृह्य सतामाज्ञां रावणस्य महाबलः ॥ स्वबलं प्रेरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥ ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ॥ निष्पेतू राक्षसा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥ रथमास्थाय विपुलं तप्तकांचनभूषणम् ॥ मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ॥ ७ ॥ राक्षसैः संवृतो घोरैस्तदा निर्यात्यकंपनः ॥ नहि कंपयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे ॥ ८ ॥ अकंपनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥ तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया ॥ ९ ॥ अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम् ॥ विस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनंदिनः ॥ १० ॥ विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः ॥ अभवत्सुदिने काले दुर्दिनं रूक्षमारुतम् ॥ ११ ॥ ऊचुः खगमृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ स सिंहोपचितस्कंधः शार्दूलसमविक्रमः ॥ १२ ॥ तानुत्पातानचिंत्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ तथा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ १३ ॥ बभूव सुमहान्नादः क्षोभय-

न्निव सागरम् ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ॥ १४ ॥ द्रुमशैलप्रहाराणां योद्धुं समुपतिष्ठताम् ॥ तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ १५ ॥ रामरावणयोरर्थे समाभित्यक्तदेहिनः ॥ सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ १६ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसया ॥ तेषां त्विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरास्विनाम् ॥ १७ ॥ शुश्राव सुमहान्कोपादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम् ॥ १८ ॥ उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धतपांडुना ॥ १९ ॥ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ न ध्वजो न पताका वा चर्म वा तुरगोऽपि वा ॥ २० ॥ आयुधं स्यंदनो वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥ शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ २१ ॥ श्रूयते तुमुलो युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ हरीनेव सुसंरुष्टा हरयो जघ्नुराहवे ॥ २२ ॥ राक्षसा राक्षसांश्चापि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ ते परांश्च विनिघ्नंतः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ २३ ॥ रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पंकानुलेपनाम् ॥ ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं ह्यपगतं रजः ॥ २४ ॥ शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा ॥ द्रुमशक्तिगदाप्रासैः शिलापरिघतोमरैः ॥ २५ ॥ राक्षसा हरयस्तूर्णं जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥ बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यंतः पर्वतोपमान् ॥ २६ ॥ हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ २७ ॥ कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः अकंपनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः ॥ २८ ॥ संहर्षयति तान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ २९ ॥ विदारयंत्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ॥ ३० ॥ मैंदश्च परमक्रुद्धश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ते तु वृक्षैर्महावीरा

राक्षसानां चमूमुखे ॥ ३१ ॥ कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरिपुंगवाः ॥ ममंथू राक्षसान्सर्वे नानाप्रहरणैर्भृशम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्धकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकंपनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धुन्वन्परमकार्मुकम् ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैव तावत्त्वरितो रथं प्रापय सारथे ॥ एते च बलिनो घ्नंति सुबहून्राक्षसान्रणे ॥ ३ ॥ एते च बलवंतो वा भीमकोपाश्च वानराः ॥ द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठंति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ एतान्निहंतुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् ॥ एतैः प्रमथितं सर्वं रक्षसां दृश्यते बलम् ॥ ५ ॥ ततः प्रचलिताश्वेन रथेन रथिनां वरः ॥ हरीनभ्यपतद्दूराच्छरजालैरकंपनः ॥ ६ ॥ न स्थातुं वानरा शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकंपनशरैर्भग्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥ तान्मृत्युवशमापन्नानकंपनशरानुगान् ॥ समीक्ष्य हनुमाञ्ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥८॥ तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे ते प्लवगर्षभाः ॥ समेत्य समरे वीराः सहिताः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥ व्यवस्थितं हनूमंतं ते दृष्ट्वा प्लवगर्षभाः॥ बभूवुर्बलवंतो हि बलवंतमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ अकंपनस्तु शैलाभं हनूमंतमवस्थितम् महेंद्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥ अचिंतयित्वा बाणौघाञ्शरीरे पातितान्कपिः ॥ अकंपनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥ स प्रहस्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्राव तद्रक्षः कंपयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुंगवः ॥ १५ ॥ गृहीत्वा सुमहाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ॥ स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान्

॥ १६ ॥ ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेंद्रमकंपनम् ॥ पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७ ॥ अकंपनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृंगं समुद्यतम् ॥ दूरादेव महाबाणैरर्धचंद्रैरदारयत् ॥ १८ ॥ तं पर्वताग्रमाकाशे रक्षो बाणविदारितम् ॥ विकीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥ तं गृहीत्वा महास्कंधं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः ॥ प्रगृह्य परया प्रीत्या भ्रामयामास भूतले ॥ २१ ॥ प्रधावन्नुरुवेगेन बभंज तरसा द्रुमान् ॥ हनूमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयन्महीम् ॥२२॥ गजांश्च सगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा ॥ जघान हनुमान्भीमान्राक्षसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥ तमंतकमिव क्रुद्धं सद्रुमं प्राणहारिणम् ॥ हनूमंतमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥ तमापतंतं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ॥ ददर्शाकंपनो वीरश्चुक्षोभ च ननाद च ॥ २५ ॥ स चतुर्दशभिर्बाणैर्निशितैर्देहदारणैः ॥ निर्बिभेद महावीर्यं हनूमंतमकंपनः ॥ २६ ॥ स तथा विप्रकीर्णस्तु नाराचैः शितशक्तिभिः ॥ हनूमान्ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥ विरराज महावीर्यो महाकायो महाबलः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥ ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेंद्रमकंपनम् ॥ २९ ॥ स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ॥ राक्षसो वानरेंद्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेंद्रमकंपनम् ॥ व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकंप इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ॥ लंकामभिययुस्त्रासाद्वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ते मुक्तकेशाः संभ्रांता भग्नमानाः पराजिताः ॥ भयाच्छ्रमजलैरंगैः प्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥ अन्योन्यं ते प्रम-

ध्नंतो विविशुर्नगरं भयात् ॥ पृष्ठतस्ते तु संमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ तेषु लंकां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनूमंतमपूजयन् ॥ ३५ ॥ सोऽपि प्रवृद्धस्तान्सर्वान्हरीन्सं-प्रत्यपूजयत् ॥ हनूमान्सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥ विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ॥ चकृषुश्च पुनस्तत्र सप्राणानेव राक्षसान् ॥ ३७ ॥ स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ॥ महासुरं भीममभित्रनाशनं विष्णुर्यथैवोरुबलं चमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन्देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ॥ तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवंगमा विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ अकंपन-वधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ॥ किंचिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मंत्रिभिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ॥ पुरीं परिययौ लंकां सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ॥ ददर्श नगरीं राजा पताका-ध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचात्महितं काले प्रहस्तं युद्धको-विदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य ह ॥ नान्यं युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥५॥ अहं वा कुंभकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ इंद्रजिद्वा निकुंभो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ॥ विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेव तूर्णं च चलिता हरिवाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेंद्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यंति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च बले तस्मिन्रामः

सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्तु निरालंबः प्रहस्तव शमेष्यति ॥१०॥ आपत्संशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयी-
कृता ॥ प्रतिलोमानुलोमं वा यत्तु नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥
राक्षसेंद्रमुवाचेदमसुरेंद्रमिवोशना ॥ १२ ॥ राजन्मंत्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मंत्रिभिः ॥ विवादश्चापि
नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥१३॥ प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेव
तथैव नः ॥ १४ ॥ सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ॥ सांत्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां
हितं तव ॥ १५ ॥ नहि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि च ॥ त्वं पश्य मां जुहूषंतं त्वदर्थे जीवितं
युधि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान्प्रहस्तः पुरतः स्थि-
तान् ॥१७॥ समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महाबलम् ॥ मद्बाणानां तु वेगेन हतानां तु रणाजिरे ॥ १८॥
अद्य तृप्यंतु मांसादाः पक्षिणः काननौकसः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षा महाबलाः ॥ १९ ॥
बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्राक्षसमंदिरे ॥ सा बभूव मुहूर्तेन भीमैर्नानाविधायुधैः ॥ २० ॥ लंका राक्ष-
सवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ २१ ॥ आज्यगंधप्रतिवहः
सुरभिर्मारुतो ववौ॥स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमंत्रिताः ॥ २२ ॥ संग्रामसज्जाः संहृष्टा धार-
यन्राक्षसास्तदा ॥ सधनुष्काः कवचिनो वेगादुत्सृज्य राक्षसाः ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं
पर्यवारयन् ॥ अथामंत्र्य तु राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् ॥ २४ ॥ आरुरोह रथं युक्तः प्रहस्तः
सज्जकल्पितम् ॥ हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतं सुसंयुतम् ॥ २५ ॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चंद्रार्कभा-
स्वरम् ॥ उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम् ॥ २६ ॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसंतमिव श्रिया ॥ ततस्तं

रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ २७ ॥ लंकाया निर्ययौ तूर्णं बलेन महतावृतः ॥ ततो दुंदुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ २८ ॥ शुश्रुवे शंखशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ निनदंतः स्वरान्घोरान्राक्षसा जग्मुरग्रतः ॥ २९ ॥ भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः ॥ नरांतकः कुंभहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३० ॥ व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेन बलेन महतावृतः ॥ ३१ ॥ सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ॥ प्रहस्तो निर्ययौ क्रुद्धः कालांतकयमोपमः ॥ ३२ ॥ तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ॥ लंकायां सर्वभूतानि निनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३३ ॥ व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ॥ मंडलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्राति ॥ ३४ ॥ वमंति पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ॥ अंतरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषं ववौ ॥ ३५ ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ३६ ॥ ववर्षू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरःसरान् ॥ केतुमूर्धनि गृध्रस्तु विलीनो दक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥ नदन्नुभयतः पार्श्वं समग्रां श्रियमाहरत् ॥ सारथेर्बहुशश्चात्र संग्राममनिवर्तिनः ॥ ३८ ॥ प्रतोदो न्यपतद्धस्तात्सूतस्य हयसादिनः ॥ निर्याणश्रीश्च या च स्याद्भास्वरा च सुदुर्लभा ॥ ३९ ॥ सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खालिता हयाः ॥ प्रहस्तं तं हि निर्यातं प्रख्यातगुणपौरुषम् ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४० ॥ अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत ॥ वृक्षाणां रुजतां चैव गुर्वीर्वै गृह्णतां शिलाः ॥ ४१ ॥ नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् ॥ उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौ-

कसाम् ॥ ४२ ॥ वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकांक्षिणाम् ॥ परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४३ ॥ ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ॥ विवृद्धवेगश्च विवेशितां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥४४॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यातं दृष्ट्वा रणकृतोद्यमम् ॥ उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिंदमः ॥ १ ॥ क एष सुमहाकायो बलेन महतावृतः ॥ आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥ २ ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवंतं निशाचरम् ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥ एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ लंकायां राक्षसेंद्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥ वीर्यवानस्त्रविच्छूरः सुप्रख्यातपराक्रमः ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यातं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ गर्जंतं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ॥ अभिसंजातघोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिशूलाश्च बाणानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यराजंत वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥ जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितांस्तु गिरींस्तथा ॥ शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवंगमाः ॥९॥ तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवर्षं च वर्षताम् ॥१०॥ बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरपुंगवान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥११॥ शूलैः प्रमथिताः केचित्केचित्तु परमायुधैः ॥ परिघैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासाः पुनः केचित्पतिता जगतीतले ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंधानसादिताः ॥ १३ ॥ केचि-

द्विधाकृताः खड्गैः स्फुरतः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूरैः पार्श्वतश्च विदारिताः ॥ १४ ॥ वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समंततः ॥ पादपैर्गिरिशृंगैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ वमञ्छोणितमास्येभ्यो विशीर्णवदनेक्षणाः ॥ १६ ॥ आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च मर्दताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसामपि ॥ १७ ॥ वानरा राक्षसा क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तवदनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥ नरांतकः कुंभहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥ तेषां निपपतां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् ॥ द्विविदो गिरिशृंगेण जघानैकं नरांतकम् ॥२०॥ दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम् ॥ राक्षसं क्षिप्रहस्तं तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥ जांबवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥ अथ कुंभहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ॥ वृक्षेण महता सद्यः प्राणान्संत्याजयद्रणे ॥ २३ ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमाश्रितः॥ चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम्॥२४॥आवर्त इव संजज्ञे सेनयोरुभयोस्तदा॥क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २५ ॥ महता हि शरौघेण राक्षसो रणदुर्मदः॥ अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥ वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानां च मेदिनी ॥ बभूवातिचिता घोरैः पर्वतैरिव संवृता ॥ ॥ २७ ॥ सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ॥ संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥ हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहमहापंकां विनिकीर्णांत्रशैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामंगावयवशाद्वलाम् ॥ ३० ॥

गृध्रहंसवराकीर्णां कंकसारससेविताम् ॥ मेदःफेनसमाकीर्णामावर्तस्वननिःस्वनाम् ॥ ३१ ॥ तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ ३२ ॥ राक्षसाः कपिमुख्यास्ते तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥ ततः सृजंतं बाणौघान्प्रहस्तं स्यंदने स्थितम् ॥ ददर्श तरसा नीलो विधमंतं प्लवंगमान् ॥ ३४ ॥ उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३५ ॥ रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ ३६ ॥ नीलाय व्यसृजद्बाणान्प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ते प्रेत्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः ॥ ३७ ॥ महीं जग्मुर्महावेगा रोषिता इव पन्नगाः ॥ नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ ३८ ॥ स तं परमदुर्धर्षमापतंतं महाकपिः ॥ प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ६९ ॥ स तेनाभिहतः क्रुद्धो नर्दन्राक्षसपुंगवः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि प्लवंगानां चमूपतौ ॥ ४० ॥ तस्य बाणगणानेव राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ अपारयन्वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ॥ यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ ४१ ॥ एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षान्दुरासदान् ॥ निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे दुरासदान् ॥ ४२ ॥ रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य महाबलः ॥ ४३ ॥ ततो रोषपरीतात्मा धनुस्तस्य दुरात्मनः ॥ बभंज तरसा नीलो ननाद च पुनःपुनः ॥ ४४ ॥ विधनुः स कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यंदनादवपुप्लुवे ॥ ४५ ॥ तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ ॥ स्थितौ क्षतजसिक्तांगौ प्रभिन्नाविव कुंजरौ ॥ ४६ ॥ उल्लिखंतौ सुती-

क्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥ विक्रांतविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ कांक्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४८ ॥ आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ॥ प्रहस्तः परमायत्तस्ततः सुस्राव शोणितम् ॥ ४९ ॥ ततः शोणितदिग्धांगः प्रगृह्य च महातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥ तमचिंत्यप्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवंगमम् ॥ तमुग्रवेगं संरब्धमापतंतं महाकपिः ॥ ५१ ॥ ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ॥ ५२ ॥ प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ नीलेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ॥ बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५३ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेंद्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५४ ॥ विभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् ॥ शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणो यथा ॥ ५५ ॥ हते प्रहस्ते नीलेन तदकंप्यं महाबलम् ॥ राक्षसानामहृष्टानां लंकामभिजगाम ह ॥ ५६ ॥ न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ ॥ सेतुबंधं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ॥ ५७ ॥ हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमागताः ॥ प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं विसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५८ ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः सुकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ तस्मिन्हते राक्षससैन्यपाले प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ॥ भीमायुधं सागरवेगतुल्यं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥

गत्वा तु रक्षोऽधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ॥ तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोऽधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥ संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य क्रोधार्दितः शोकपरीतचेताः ॥ उवाच तान्राक्षसयूथमुख्यानिंद्रो यथा निर्जरयूथमुख्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिंद्रबलसादनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुंजरः ॥ ४ ॥ सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥ अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ (अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः) ॥ ६ ॥ स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरंगोत्तमराजियुक्तम् ॥ प्रकाशमानं वपुषा ज्वलंतं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७ ॥ स शंखभेरीप्रणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः ॥ पुण्यैः स्तवैश्चापि सुपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८ ॥ स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसाशनैः पावकदीप्तनेत्रैः ॥ बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ॥ ९ ॥ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १० ॥ तद्राक्षसानीकमतिप्रचंडमालोक्य रामो भुजगेंद्रबाहुः ॥ विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११ ॥ नानापताकाध्वजछत्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ॥ कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टं सैन्यं महेंद्रोपमनागजुष्टम् ॥ १२ ॥ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः ॥ शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुंगवानाम् ॥ १३ ॥ योऽसौ गजस्कंधगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ॥ संकंपयन्नागशिरोऽभ्युपैति ह्यकंपनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४ ॥ योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतु-

धुन्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ॥ करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इंद्रजिन्नामवरप्रधानः ॥ १५ ॥ यश्चैष विंध्यास्तमहेंद्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः ॥ विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नाऽतिकायोऽतिविवृद्धकायः ॥ १६ ॥ योऽसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घंटानिनदप्रणादम् ॥ गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७ ॥ योऽसौ हयं कांचनचित्रभांडमारुह्य संध्याभ्रगिरिप्रकाशः ॥ प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः ॥ १८ ॥ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ॥ वृषेंद्रमास्थाय शशिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९ ॥ असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुंभः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ॥ समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्याति धनुर्विधुन्वन् ॥ २० ॥ यश्चैष जांबूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य ॥ आयाति रक्षोबलकेतुभूतो योऽसौ निकुंभोऽद्भुतघोरकर्मा ॥ २१ ॥ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ॥ रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरांतकोऽसौ नगशृंगयोधी ॥ २२ ॥ यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेंद्रमृगाश्ववक्त्रैः ॥ भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैर्योऽसौ सुराणामपि दर्पहंता ॥ २३ ॥ यत्रैतदिंदुप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् ॥ अत्रैव रक्षोऽधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४ ॥ असौ किरीटी चलकुंडलास्यो नगेंद्रविंध्योपमभीमकायः ॥ महेंद्रवैवस्वतदर्पहंता रक्षोऽधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २५ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिंदमः ॥ अहो दीप्तमहातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिभिर्भाति रावणः ॥ न व्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २७ ॥ देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् ॥ यादृशं राक्षसेंद्रस्य वपुरेतद्विराजते ॥ २८ ॥ सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ सर्वे

दीप्तायुधधरा योधास्तस्य महात्मनः ॥ २९ ॥ विभाति रक्षोराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमदर्शनैः ॥ भूतैः परि-
वृतैस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवांतकः ॥३०॥ दिष्ट्यायमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्या-
मि सीताहरणसंभवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ
समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३२ ॥ ततः स रक्षोऽधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि ॥ द्वारेषु चर्या-
गृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशंकाः ॥३३॥ इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा ॥
शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३४ ॥ विसर्जयित्वा सचिवांस्ततस्तान्गतेषु
रक्षःसु यथानियोगम् ॥ व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३५ ॥ तमापतंतं सहसा
समीक्ष्य दीप्तेषु चापं युधि राक्षसेंद्रम् ॥ महत्समुत्पाटय महीधराग्रं दुद्राव रक्षोऽधिपतिं हरीशः ॥ ३६ ॥
तच्छैलशृंगं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ॥ तमापतंतं सहसा समीक्ष्य चिच्छेद बाणैस्तपनी-
यपुंखैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृंगे विदीर्णे पतिते पृथिव्याम् ॥ महाहिकल्पं शरमंतकाभं
समादधे राक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥ स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं सविस्फुलिंगज्वलनप्रकाशम् ॥ बाणं
महेंद्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३९ ॥ स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिस्पर्शवपुः-
प्रकाशम् ॥ सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौंचमिवोग्रशक्तिः ॥४०॥ स सायकार्तो विपरीतचेताः
कूजन्पृथिव्यां निपपात वीरः ॥ तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४१ ॥
ततो गवाक्षो गवयः सुषेणस्त्वथर्षभो ज्योतिमुखो नलश्च ॥ शैलान्समुत्पाटय विवृद्धकायाः प्रदु-
द्रुवुस्तं प्रति राक्षसेंद्रम् ॥ ४२ ॥ तेषां प्रहारान्स चकार मोघान्रक्षोऽधिपो बाणशतैः शिताग्रैः ॥

तान्वानरेंद्रानपि बाणजालैर्बिभेद जांबूनदचित्रपुंखैः ॥ ते वानरेंद्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः ॥ ४३ ॥ ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ते बध्यमानाः पतिताश्च वीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ॥ शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामम् ॥ ४४ ॥ ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ॥ तं लक्ष्मणः प्रांजलिरभ्युपेत्य उवाच रामं परमार्थयुक्तम् ॥ ४५ ॥ काममार्य सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ॥ विधमिष्याम्यहं चैतमनुजानीहि मां विभो ॥ ४६ ॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ ४७ ॥ रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥ त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४८ ॥ तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वाच्छिद्राणि च लक्षय ॥ चक्षुषा धनुषात्मानं गोपायस्व समाहितः ॥ ४९ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संपरिष्वज्य पूज्य च ॥ अभिवाद्य च रामाय ययौ सौमित्रिराहवे ॥ ५० ॥ स रावणं वारणहस्तबाहुं ददर्श भीमोद्यतदीप्तचापम् ॥ प्रच्छादयंतं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५१ ॥ तमालोक्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि विदुद्राव स रावणम् ॥ ५२ ॥ रथं तस्य समासाद्य बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ त्रासयन्रावणं धीमान्हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ देवदानवगंधर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५४ ॥ एष मे दक्षिणो बाहुः पंचशाखः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५५ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ॥ संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ क्षिप्रं प्रहर

निःशंकं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ततस्त्वां ज्ञातविक्रांतं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५७ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीन् ॥ प्रहतं हि मया पूर्वमक्षं तव सुतं स्मर ॥ ५८ ॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥५९ ॥ स्थितो मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ॥ आजघान च संक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६० ॥ ततः स तेनाभिहतो वानरेण महात्मना ॥ दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६१ ॥ संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुरैः ॥ ६२ ॥ अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ ६३ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ धिगस्तु मम वीर्यस्य यत्त्वं जीवसि रावण ॥ ६४ ॥ सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे ॥ ततस्त्वा मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६५ ॥ ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य प्रजज्वले ॥ संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमावृत्य दक्षिणम् ॥ पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६६ ॥ हनूमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल पुनःपुनः ॥ विह्वलं तं तदा दृष्ट्वा हनूमंतं महाबलम् ॥ ६७ ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥६८॥ पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्माभिभेदनैः ॥ शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ६९ ॥ स शरौघसमायस्तो नीलो हरिचमूपतिः ॥ करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोऽधिपतयेऽसृजत् ॥ ७० ॥ हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः॥ विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७२ ॥ रावणोऽथ महातेजास्तं शृंगं सप्तभिः शरैः ॥ आजघान

सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विशीर्णं पपात ह ॥ ७३ ॥ तद्विशीर्णं गिरेः शृंगं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन परवीरहा ॥ ७४ ॥ सोऽश्वकर्णद्रुमाञ्शालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥ ७५ ॥ स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः ॥ अभ्यवर्षच्च घोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७६ ॥ अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाबलः ॥ ह्रस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७७ ॥ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितम् ॥ जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ७८ ॥ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ॥ लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च रामश्चापि सुविस्मिताः ॥ ७९ ॥ रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८० ॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ॥ नीललाघवसंभ्रांतं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८१ ॥ वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥ ८२ ॥ आग्नेयेनापि संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥ ८३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परया सह ॥ ८४ ॥ जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८५ ॥ तथापि त्वां मया मुक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः ॥ जीवितं परिरक्षंतं जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ ८६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८७ ॥ सोऽस्त्रमुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ॥ निर्दह्यमानः सहसा स पपात महीतले ॥ ८८ ॥ पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ न तु प्राणैर्वियुज्यत ॥ ८९ ॥ विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः॥

रथेनांबुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९० ॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामास राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ ९१ ॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयंतं धनुरप्रमेयम् ॥ अवेहि मामद्य निशाचरेंद्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हसि ॥ ९२ ॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा ॥ आसाद्य सौमित्रिमुपस्थितं तं रोषान्वितं वाचमुवाच रक्षः ॥ ९३ ॥ दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽंतगामी विपरीतबुद्धिः ॥ अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युलोकं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९४ ॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जंतमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ॥ राजन्न गर्जंति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९५ ॥ जानामि वीर्यं तव राक्षसेंद्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ॥ अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९६ ॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोऽधिपः सप्तशरान्सुपुंखान् ॥ ताँल्लक्ष्मणः कांचनचित्रपुंखैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९७ ॥ तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेंद्रान् ॥ लंकेश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ ९८ ॥ स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ॥ क्षुरार्धचंद्रोत्तमकर्णभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ ९९ ॥ स बाणजालान्यपि तानि तानि मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः ॥ विसिस्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०० ॥ स लक्ष्मणश्चाशु शराञ्शिताग्रान्महेंद्रतुल्योऽशनिभीमवेगान् ॥ संधाय चापज्वलनप्रकाशान्ससर्ज रक्षोऽधिपतेर्वधाय ॥ १ ॥ स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेंद्रः शिताञ्छराँल्लक्ष्मणमाजघान ॥ शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयंभुदत्तेन ललाटदेशे ॥ २ ॥ स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं

शिथिलं प्रगृह्य ॥ पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ ३ ॥ निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ॥ स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनरासमाद ॥ ४ ॥ सुकृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः स्वयंभुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ ५ ॥ स तां सधूमानलसन्निकाशां वित्रासनीं संयति वानराणाम् ॥ चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलंतीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ ६ ॥ तामापतंतीं भरतानुजोऽस्त्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः ॥ तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्भुजांतरं दाशरथेर्विशालम् ॥ ७ ॥ स शक्तिमाञ्छक्तिसमाहतः सञ्जज्वाल भूमौ स रघुप्रवीरः ॥ तं विह्वलंतं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ ८ ॥ हिमवान्मंदरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः ॥ शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न शक्यो भरतानुजः ॥ ९ ॥ शक्त्या ब्राह्मया तु सौमित्रिस्ताडितोऽपि स्तनांतरे ॥ विष्णोरमीमांस्यभागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ ११० ॥ ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकंटकः ॥ तं पीडयित्वा बाहुभ्यां न प्रभुर्लंघनेऽभवत् ॥ ११ ॥ अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ततः क्रुद्धो वायुसुतो रावणं समभिद्रवत् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ १२ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जानुभ्यामगमद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ १३ ॥ आस्यैश्च नेत्रैः श्रवणैः पपात रुधिरं बहु ॥ विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १४ ॥ विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ॥ विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ १५ ॥ ऋषयो वानराश्चैव नेदुर्देवाश्च सासुराः ॥ हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ १६ ॥ आनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या

परमया च सः ॥ शत्रूणामप्यकंप्योऽपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ १७ ॥ तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि निर्जितम् ॥ रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागमत् ॥ १८ ॥ रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ॥ आददे निशितान्बाणाञ्जग्राह च महद्धनुः ॥ १९ ॥ आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ॥ विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२० ॥ निपातितमहावीरां वानराणां महाचमूम् ॥ राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ २१ ॥ अथैनमनुसंक्रम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्मंतमारुह्यामरवैरिणम् ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥ २३ ॥ अथारुरोह सहसा हनूमंतं महाकपिम् ॥ रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ २४ ॥ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स रावणम् ॥ वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ २५ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ गिरा गंभीरया रामो राक्षसेंद्रमुवाच ह ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ क नु राक्षसशार्दूल गत्वा मोक्षमवाप्स्यसि ॥ २७ ॥ यदींद्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयंभुवैश्वानरशंकरान्वा ॥ गमिष्यसि त्वं दशधा दिशो वा तथापि मे नाद्यगतो विमोक्ष्यसे ॥ २८ ॥ यश्चैष शक्त्या निहतस्त्वयाद्य गच्छन्विषादं सहसाभ्युपेत्य ॥ स एष रक्षोगणराजमृत्युः सपुत्रपौत्रस्य तवाद्य युद्धे ॥ २९ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि ॥ चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥ १३० ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेंद्रो महाबलः ॥ वायुपुत्रं महावेगं वहंतं राघवं रणे ॥ ३१ ॥ रोषेण महताविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ आजघान शरैर्दीप्तैः कालानलशिखोपमैः ॥ ३२ ॥ राक्षसेनाहते तस्य

ताडितस्यापि सायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ ३३ ॥ ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ॥ दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं क्रोधस्य वशमेयिवान् ॥ ३४ ॥ तस्याभिसंक्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥ ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शितैः शराग्रैः ॥३५॥ अथेंद्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ भुजांतरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेंद्रः ॥ ३६ ॥ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ॥ स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ ३७ ॥ तं विह्वलंतं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचंद्रम् ॥ तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोऽधिपतेर्महात्मा ॥ ३८ ॥ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शांतार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ॥ गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेंद्रम् ॥ ३९ ॥ कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ॥ तस्मात्परिश्रांत इति व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि॥ ॥ १४० ॥ प्रयाहि जानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लंकाम् ॥ आश्वास्य निर्याहि रथी सधन्वी तदा बलं प्रेक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ ४१ ॥ स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः ॥ शरार्दितो भग्नमहाकिरीटो विवेश लंकां सहसा स्म राजा ॥ ४२ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेंद्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ॥ हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ ४३ ॥ तस्मिन्प्रभग्ने त्रिदशेंद्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ॥ ससागराः सर्वमहोरगाश्च तथैव भूम्यंबुचराः प्रहृष्टाः ॥ ॥ १४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा युद्धकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः॥ ॥ ५९ ॥ स प्रविश्य पुरीं लंकां रामबाणभयार्दितः ॥ भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेंद्रियः ॥ १ ॥

मातंग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ॥ अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥ ब्रह्मदंडप्रतीकानां विद्युच्चलितवर्चसाम् ॥ स्मरन्राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ स कांचनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् ॥ विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सर्वं तत्खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः ॥ यत्समानो महेंद्रेण मानुषेण विनिर्जितः ॥ ५ ॥ इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वामिति तत्तथा ॥ ६ ॥ देवदानवगंधर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवध्यत्वं मया प्रोक्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥ तमिमं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यति हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम ॥ यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥ ९ ॥ निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ शप्तोऽहं वेदवत्या च यथा सा धर्षिता पुरा ॥ १० ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनंदिनी ॥ उमा नंदीश्वरश्चापि रंभा वरुणकन्यका ॥ ११ ॥ यथोक्तास्तन्मया प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ एतदेव समागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठंतु चर्या गोपुरमूर्धसु ॥ स चाप्रतिमगांभीर्यो देवदानवदर्पहा ॥ १३ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुंभकर्णो विबोध्यताम् ॥ समरे जितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् ॥ १४ ॥ ज्ञात्वा रक्षो भीमबलमादिदेश महाबलः ॥ द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् ॥ १५ ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुंभकर्णो विबोध्यताम् ॥ सुखं स्वपिति निश्चितः कामोपहतचेतनः ॥ १६ ॥ नव सप्त दशाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः ॥ मंत्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ॥ १७ ॥ स हि संख्ये महाबाहुः ककुदं सर्वरक्षसाम् ॥ वानरान्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव

हानिष्यति ॥ १८ ॥ एष केतुः परं संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् ॥ कुंभकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥ रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुंभकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥ किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने घोरे यो न साह्याय कल्पते ॥ २१ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेंद्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः परमसंभ्रांताः कुंभकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥ ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः ॥ गंधं माल्यं महद्भक्ष्यमादाय सहसा ययुः ॥ ॥ २३ ॥ तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् ॥ कुंभकर्णगुहां रम्यां पुष्पगंधप्रवाहिनीम् ॥ ॥ २४ ॥ कुंभकर्णस्य निःश्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥ ॥ २५ ॥ तां प्रविश्य गुहां रम्यां रत्नकांचनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्राः शयानं भीमविक्रमम् ॥ ॥ २६ ॥ ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ कुंभकर्णं महानिद्रं समेताः प्रत्यबोधयन् ॥२७॥ ऊर्ध्वलोमांचिततनुं श्वसंतमिव पन्नगम् ॥ भ्रामयंतं विनिःश्वासैः शयानं भीमविक्रमम् ॥ २८ ॥ भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ॥ शयने न्यस्तसर्वांगं मेदोरुधिरगंधिनम् ॥ २९ ॥ कांचनांगदनद्धांगं किरीटेनार्कवर्चसम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुंभकर्णमरिंदमम् ॥ ३० ॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः कुंभकर्णस्य चाग्रतः ॥ भूतानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् ॥ चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ ततः शोणितकुंभांश्च मांसानि विविधानि च ॥ पुरस्तात्कुंभकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः ॥ ३३ ॥ लिलिपुश्च परार्ध्येन चंदनेन परंतपम् ॥ दिव्यैराश्वासयामासुर्माल्यैर्गंधैश्च गंधिभिः ॥ ३४ ॥ धूपं गंधांश्च

ससृजुस्तुष्टुवुश्च परंतपम् ॥ जलदा इव चानेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥ शंखांश्च पूरयामासुः शशांकसदृशप्रभान् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥ नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः ॥ कुंभकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वरम् ॥ ३७ ॥ सशंखभेरीपणवप्रणादं सास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ॥ दिशो द्रवंतस्त्रिदिवं किरंतः श्रुत्वा विहंगाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥ यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुंभकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ॥ ततो मुशुंडीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥ तं शैलशृंगैर्मुसलैर्गदाभिर्वक्षःस्थले मुद्गरमुष्टिभिश्च ॥ सुखप्रसुप्तं भुवि कुंभकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥ तस्य निःश्वासवातेन कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ राक्षसा बलवंतोऽपि स्थातुं शेकुर्नचाग्रतः ॥ ४१ ॥ ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ मृदंगपणवान्भेरीः शंखकुंभगणांस्तथा ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्रं युगपत्पर्यवारयत् ॥ नीलांजनचयाकारं ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ ४३ ॥ अभिघ्नंतो नदंतश्च नच संबुबुधे तदा ॥ यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ४४ ॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमत् ॥ अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागाञ्जघ्नुर्दंडकशांकुशैः ॥ ४५ ॥ भेरीशंखमृदंगांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटंकरैः ॥ ४६ ॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चापि सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ तेन नादेन महता लंका सर्वा प्रपूरिता ॥ सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ३७ ॥ ततो भेरीसहस्रं तु युगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकांचनकोणानामसक्तानां समंततः ॥ ४८ ॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यत ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ४९ ॥ ततः कोपसमाविष्टा सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षो बोधयिष्यंतश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५० ॥

अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् ॥ केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णानन्ये दशंति च ॥ ५१ ॥ उदकुंभशतान्यन्ये समसिंचंत कर्णयोः ॥ न कुंभकर्णः पस्पंदे महानिद्रावशं गतः ॥ ५२ ॥ अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५३ ॥ रज्जुबंधनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वशः ॥ वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५४ ॥ वारणानां सहस्रं च शरीरेऽस्य प्रधावितम् ॥ कुंभकर्णस्तदा बुद्ध्वा स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५५ ॥ स पात्यमानैर्गिरिशृंगवृक्षैरचिंतयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ॥ निद्राक्षयात्क्षुद्भयपीडितश्च विजृंभमाणः सहसोत्पपात ॥ ५६ ॥ स नागभोगाचलशृंगकल्पो विक्षिप्य बाहू जितवज्रसारौ ॥ विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५७ ॥ तस्य जाजृंभमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम् ॥ ददृशे मेरुशृंगाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५८ ॥ स जृंभमाणोऽतिबलः प्रबुद्धस्तु निशाचरः ॥ निःश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ५९ ॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुंभकर्णस्य तद्बभौ ॥ युगांते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ६० ॥ तस्याग्निदीप्तसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६१ ॥ ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् ॥ वराहान्महिषांश्चैव बभक्ष स महाबलः ॥ ६२ ॥ आदद्बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितोऽपिबत् ॥ मेदःकुंभांश्च मद्यांश्च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६३ ॥ ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः ॥ शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६४ ॥ निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतो दृष्टिं तानुवाच निशाचरान् ॥ ६५ ॥ स सर्वान्सांत्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ कच्चित्सुकुशलं राज्ञो भयं वा

नेह किंचन ॥ ६७ ॥ अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६८ ॥ अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ दारयिष्ये महेंद्रं वा शीतयिष्ये तथानलम् ॥ ६९ ॥ नह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मादृशम् ॥ तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७० ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुंभकर्णमरिंदमम् ॥ यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृतांजलिरभाषत ॥ ७१ ॥ न नो देवकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन ॥ मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं संप्रबाधते ॥ ७२ ॥ न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति न नः क्वचित् ॥ यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७३ ॥ वानरैः पर्वताकारैर्लंकेयं परिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७४ ॥ एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी ॥ कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुंजरः ॥ ७५ ॥ स्वयं रक्षोऽधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकंटकः ॥ व्रजेऽतिसंयुगे मुक्तो रामेणादित्यवर्चसा ॥ ७६ ॥ यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः ॥ कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७७ ॥ स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराभवम् ॥ कुंभकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥ सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च रणे जित्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ७९ ॥ राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८० ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ॥ महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृतांजलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८१ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि ॥ ८२ ॥ महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ॥ कुंभकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८३ ॥ सुप्तमुत्थाप्य भीमाक्षं

भीमरूपपराक्रमम् ॥ राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८४ ॥ तेऽभिगम्य दशग्रीवमासीनं परमासने ॥ ऊचुर्बद्धांजलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८५ ॥ कुंभकर्णः प्रबुद्धोऽसौ भ्राता ते राक्षसेश्वर ॥ कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसे तमिहागतम् ॥ ८६ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८७ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः॥ कुंभकर्णमिदं वाक्यमुचू रावणचोदिताः ॥ ८८ ॥ द्रष्टुं त्वां कांक्षते राजा सर्वराक्षसपुंगवः ॥ गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ८९ ॥ कुंभकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ तथेत्युक्त्वा महावीर्यः शयनादुत्पपात ह ॥ ९० ॥ प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमहर्षितः ॥ पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९१ ॥ ततस्ते त्वरितास्तत्र राक्षसा रावणाज्ञया ॥ मद्यं भक्ष्यांश्च विविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९२ ॥ पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥ ९३ ॥ कुंभकर्णो बभौ रुष्टः कालांतकयमोपमः ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन्रक्षोबलसमान्वितः ॥ कुंभकर्णः पदन्यासैरकंपयत मेदिनीम् ॥ ९४ ॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥ जगाम तत्रांजलिमालयावृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९५ ॥ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिःस्थिताः ॥ दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृंगकल्पं वितत्रसुस्ते सह यूथपालैः ॥ ९६ ॥ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजंति केचिद्व्यथिताः पतंति ॥ केचिद्दिशश्च व्यथिताः पतंति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९७ ॥ तमद्रिशृंगप्रतिमं किरीटिनं स्पृशंतमादित्यमिवात्मतेजसा ॥ वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे यतस्ततः ॥ ९८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

च० सा० युद्धकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं महाकायं कुंभकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं यथा ॥ २ ॥ सतोयांबुदसंकाशं कांचनांगदभूषणम् ॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ॥ सविस्मितमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥ कोऽसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ॥ लंकायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्यां केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवंति ततस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व सुमहान्कोऽसौ रक्षो वा यदि वासुरः ॥ न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ संपृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः ॥ सैष विश्रवसः पुत्रः कुंभकर्णः प्रतापवान् ॥ अस्य प्रमाणसदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजंगाः पिशिताऽशनाश्च ॥ गंधर्वविद्याधरपन्नगाश्च सहस्रशो राघवसंप्रभग्नाः ॥ १० ॥ शूलपाणिं विरूपाक्षं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ हंतुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुंभकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसेंद्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥ बालेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना ॥ भक्षितानि सहस्राणि प्रजानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥ तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ॥ यांति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥ स कुंभकर्णं कुपितो महेंद्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥ स शक्रवज्राभिहतो, महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥ तस्य नानद्यमानस्य कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ श्रुत्वा निनादं वित्रस्ताः प्रजा भूयो वित-

असुः ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो महेंद्रस्य कुंभकर्णो महाबलः ॥ विष्कृष्यैरावतादंतं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥ कुंभकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः ॥ ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥ १८॥ कुंभकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ प्रजानां भक्षणं चापि शशंसुस्ते दिवौकसाम् ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं तथा ॥ १९ ॥ एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ॥ अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २० ॥ वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्यावाहयामास कुंभकर्णं ददर्श ह ॥ २१ ॥ कुंभकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ कुंभकर्णमथाश्वस्तः स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनाऽसि निर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः ॥ ततः परमसंभ्रांतो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥२४॥ प्रवृद्धः कांचनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ २५ ॥ न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येव न संशयः ॥ कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरणे तथा ॥ २६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ शयिता ह्येष षण्मासमेकाहं जागरिष्यति ॥ २७ ॥ एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन्भूमिं बुभुक्षितः ॥ व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्संवृद्ध इव पावकः ॥ २८ ॥ सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुंभकर्णमबोधयत् ॥ त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ २९ ॥ स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान्भृशसंक्रुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३०॥ कुंभकर्णं प्रतीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रदुद्रुवुः ॥ कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यंति वानराः ॥ ३१ ॥ उच्यंतां वानराः सर्वे यंत्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यंतीह

निर्भयाः ॥ ३२ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुमुखोद्गतम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३३ ॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लंकायाश्चर्याश्चास्याऽथ संक्रमान् ॥ ३४ ॥ शैलश्रृंगाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहरन् ॥ भवंतः सायुधाः सर्वे वानराः शैलपाणयः ॥ ३५ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुंजरः ॥ ३६ ॥ ततो गवाक्षः शरभो हनूमानंगदस्तथा ॥ शैलश्रृंगाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३७ ॥ रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः ॥ पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३८ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतवृक्षहस्तम् ॥ गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महांभोधरजालमुग्रम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वालमी० आदि० च सा० युद्धकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः॥१॥ राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥ स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेंद्रनिवेशनम् ॥३॥ स तत्तदा सूर्यइवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशनम् ॥ ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥ भ्रातुः स भवनं गत्वा रक्षोगणसमन्वितः ॥ कुंभकर्णः पदन्यासैरकंपयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥ सोऽभिगम्य गृहं [illegible]तुः कक्ष्यामभिविगाह्य च ॥ ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुंभकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥ अथासीनस्य पर्यंके [illegible]भकर्णो महाबलः ॥ भ्रातुर्ववंदे चरणौ किंकृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥ पुनः समुदितोत्पत्य रावणः परिषस्वजे ॥ स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनंदितः ॥ ९ ॥

कुंभकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ स तदासनमाश्रित्य कुंभकर्णो महाबलः ॥ १० ॥ संरक्तनयनः क्रोधाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्प्रबोधितः ॥ ११ ॥ शंस कस्माद्भयं तेऽत्र को वा प्रेतो भविष्यति॥भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुंभकर्णमवस्थितम्॥रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ अयं ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल ॥ सुषुप्तस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३॥ एष दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु कुलं नः परिकृंतति ॥ १४ ॥ हंत पश्यस्व लंकायां वनान्युपवनानि च ॥ सेतुना सुखमागत्य वानरैकार्णवं कृतम् ॥ १५ ॥ ये राक्षसा मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कथंचन ॥ न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन ॥ १६ ॥ तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेह महाबल ॥ नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १७ ॥ सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्युपपद्य माम् ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लंकां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १८ ॥ भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि भ्राता कश्चित्परंतप ॥ १९ ॥ त्वय्यस्ति मम च स्नेहः परा संभावना च मे ॥ देवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥ त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चामरा युधि ॥ २० ॥ तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम ॥ न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २१ ॥ कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरणबांधवप्रिय ॥ स्वतेजसा व्यथय सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुंभकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥ दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा

मंत्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनाभियुक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥ शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥ प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिंतितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबंधो विचारितः ॥ ४ ॥ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥ पूर्वं चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥ देशकाल-विहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यंति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥ त्रयाणां पंचधा योगं कर्मणां यः प्रपद्यते ॥ सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यग्वर्तते पथि ॥ ७ ॥ यथागमं च यो राजा समयं च चिकीर्षति ॥ बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान्वा रक्षसां पते ॥ भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वंद्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नाव-बुध्यते ॥ राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥ उपप्रदानं सांत्वं च भेदं काले च विक्रमम् ॥ योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥ काले धर्मार्थकामान्यः संमंत्र्य सचिवैः सह ॥ निषेवेतात्मवाँल्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ हितानुबंधमालोक्य कुर्यात्कार्यमिहात्मनः ॥ राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैर्बुद्धिजीविभिः ॥ १३ ॥ अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ॥ प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छंति मंत्रिष्वभ्यंतरीकृताः ॥ १४ ॥ अशास्त्रविदुषां तेषां कार्यं नाभिहितं वचः ॥ अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥ अहितं च हिताकारं धाष्ट्र्याज्जल्पंति ये नराः ॥ अवश्यं मंत्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥ १६ ॥ विनाशयंतो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरी-तानि कृत्यानि कारयंतीह मंत्रिणः॥१७॥तान्भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मंत्रनिर्णये॥ व्यवहारेण जानीयात्स-

चिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥ चपलस्येह कृत्यानि सहसाऽनुप्रधावतः ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यंते क्रौंचस्य खमिव द्विजाः ॥ १९ ॥ यो हि शत्रुमवज्ञाय आत्मानं नाऽभिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि सोऽनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥ यदुक्तमिह ते पूर्वं प्रियया मेऽनुजेन च ॥ तदेव नो हितं वाक्यं यथेच्छसि तथा कुरु ॥२१॥ तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुंभकर्णस्य भाषितम् ॥ भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥ मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ॥ किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा यद्युक्तं तद्विधीयताम् ॥ २३ ॥ विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाऽभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्था तस्य पुनः कथा ॥ २४ ॥ अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विचिंत्यताम् ॥ (गतं तु नानुशोचन्ति गतन्तु गतमेव हि ॥) ममापनयजं दुःखं विक्रमेण समीकुरु ॥ २५ ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वाऽधिगच्छसि ॥ यदि कार्यं ममैतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥ स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ॥ स बन्धुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥ तमथैवं ब्रुवाणं स वचनं धीरदारुणम् ॥ रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥२८॥ अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेंद्रियम् ॥ कुंभकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसांत्वयन् ॥ २९ ॥ शृणु राजन्नवहितो मम वाक्यमरिंदम ॥ अलं राक्षसराजेंद्र संतापमुपपद्यते ॥ रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यते ॥ ३१ ॥ अवश्यं च हितं वाच्यं सर्वावस्थागतं मया ॥ बंधुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशं यच्च कालेऽस्मिन्कर्तुं स्नेहेन बंधुना ॥ शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे॥३३॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ॥ हते रामे सह भ्रात्रा द्रवंतीं हरिवा-

हिनीम् ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मयानीतं रणाच्छिरः ॥ सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यंतु निधनं सुमहत्प्रियम् ॥ लंकायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबांधवाः॥ ३६ ॥ अद्य शोकपरीतानां स्वबंधुवधशोचिनाम् ॥ शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यश्रुप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसंकाशं ससूर्यमिव तोयदम् ॥ विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३८ ॥ कथं च राक्षसैरेभिर्मया च परिसांत्वितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिं व्यथसे त्वं सदाऽनघ ॥ ३९ ॥ मां निहत्य किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः ॥ नाऽहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप ॥ न परः प्रेक्षणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्साद-यिष्यामि शत्रूंस्तव महाबलान् ॥ यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ ४२ ॥ तानहं योध-यिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ ४३ ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभी-याद्वै पुरंदरः ॥ अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्गतस्तरसा रिपून् ॥ ४४ ॥ न मे प्रतिमुखः कश्चित्स्थातुं शक्तो जिजीविषुः ॥ नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः ॥ ४५ ॥ हस्ताभ्यामेव संरभ्य हनिष्यामि सवज्रिणम् ॥ यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यति ॥४६॥ ततः पास्यंति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे ॥ चिंतया तप्यसे राजन्किमर्थं मयि तिष्ठति ॥ ४७ ॥ सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ मुंच रामाद्भयं घोरं निहनिष्यामि संयुगे ॥ ४८ ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥ हनूमंतं च रक्षोघ्नं येन लंका प्रदीपिता ॥ ४९ ॥ हरींश्च भक्षयिष्यामि संयुगे समुपस्थिते ॥ असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५० ॥ यदि चेंद्राद्भयं राजन्यदि चापि स्वयंभुवः ॥ अपि देवाः शयिष्यंते मयि

क्रुद्धे महीतले ॥ ५१ ॥ यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥ आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२ ॥ शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥ दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमम् ॥ अद्य पश्यंतु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ नत्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारो मम पूर्यते ॥ ५४ ॥ वधेन ते दाशरथेः सुखावहे सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ॥ निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ५५ ॥ रमस्व राजन्पिब चाद्य वारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीय दुःखम् ॥ मयाऽद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३ ॥ तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुंभकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥ कुंभकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम्॥२॥ नहि राजा न जानीते कुंभकर्ण नयानयौ ॥ त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥ स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविधानवित् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥४॥ यत्त्वशक्यं बलवता वक्तुं प्राकृतबुद्धिना॥अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं नरः॥५ ॥ यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान्॥अवबोद्धुं स्वभावेन नहि लक्षणमस्ति तान्॥६॥कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनम् ॥ श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥ निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अधर्मानर्थयोः प्राप्तं फलं च प्रात्यवायिकम् ॥ ८ ॥ ऐहलौकिकपारक्यं कर्म पुंभिर्निषेव्यते ॥ कर्माण्यपि तु कल्पानि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥ तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः ॥ शत्रौ हि साहसं

यत्तत्किमिवात्रापनीयते ॥ १० ॥ एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्राहृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥ येन पूर्वं जनस्थाने वहवोऽतिबलास्तदा ॥ राक्षसा राघवं ध्वस्ताः कथमेको जयिष्यसि ॥ १२॥ ये पूर्वं निर्मितास्तेन जनस्थाने महौजसः ॥ राक्षसास्तान्पुरे सर्वान्भीतानद्य न पश्यसि ॥ १३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् ॥ सर्पं सुप्तमहो बुद्ध्वा प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥ ज्वलंतं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् ॥ कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५॥ संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने ॥ एकस्य गमनं तात न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥ हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा ॥ निश्चितं जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेंद्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धं कुंभकर्णं महोदरः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ लब्ध्वा पुरस्ताद्वैदेहीं किमर्थं त्वं विलंबसे ॥ यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचितश्चेत्त्वया बुद्ध्या राक्षसेंद्र ततः शृणु ॥२१॥ अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुंभकर्णो वितर्दनः ॥ पंच रामवधायैते निर्यांतीत्यवघोषय ॥ २२ ॥ ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कार्यमस्ति नः ॥ २३ ॥ अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ॥ ततः समभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥ वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ॥ विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामांकितैः शरैः ॥ २५ ॥ भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ ततः पादौ ग्रहीष्यामस्त्वन्नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥ ततोऽवघोषय पुरे

गजस्कंधेन पार्थिव ॥ हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७ ॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिंदम ॥ भोगांश्च परिवारांश्च कामान्वसु च दापय ॥ २८ ॥ ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् ॥ देयं च बहुयोधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९ ॥ ततोऽस्मिन्बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते ॥ भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥ प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सांत्वयन् ॥ धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥ अनयोपधया राजन्भूयः शोकानुबंधया ॥ अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥ रमणीयं हि भर्तारं विनष्टमधिगम्य सा ॥ नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥ सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्षिता॥ त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथैवागमिष्यति॥३४॥एतत्सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः॥ इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥३५॥ अनष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपुं त्वयुद्धेन जयञ्जनाधिप॥यशश्च पुण्यं च महान्महीपतिः श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥३६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुंभकर्णो महोदरम् ॥ अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥ सोऽहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ॥ रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥ गर्जंति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥ पश्य संपद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥ न मर्षयंति चात्मानं संभावयितुमात्मना ॥ अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वंति दुष्करम् ॥ ४ ॥ विक्लवानां ह्यबुद्धीनां राज्ञां पंडितमानिनाम् ॥ रोचते त्वद्वचो नित्यं कथ्यमानं महोदर ॥ ५ ॥ युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ॥ राजानमनुगच्छद्भिः

सर्वं कृत्यं विनाशितम् ॥ ६ ॥ राजशेषा कृता लंका क्षीणः कोशो बलं हतम् ॥ राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥ एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्णये ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुं महाहवे ॥ ८ ॥ एवमुक्तवतो वाक्यं कुंभकर्णस्य धीमतः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन्राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥ महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः ॥ नहि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ ॥ १० ॥ कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुंभकर्णजयाय च ॥ ॥ ११ ॥ शयानः शत्रुनाशार्थं भवान्संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुमहान्राक्षसानामरिंदम ॥ ॥ १२ ॥ संगच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवांतकः ॥ वानरान्राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥ समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यंति वानराः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः कुंभकर्णं महाबलम् ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुंगवः ॥ १५ ॥ कुंभकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् ॥ बभूव मुदितो राजा शशांक इव निर्मलः ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा योद्धुमुद्युक्तवांस्तदा ॥ १७ ॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणः ॥ सर्वं कालायसं दीप्तं तप्तकांचनभूषणम् ॥ १८ ॥ इंद्राशनिसमप्रख्यं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ देवदानवगंधर्वयक्षपन्नगसूदनम् ॥ १९ ॥ रक्तमाल्यमहादामं स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ आदाय विपुलं शूलं शत्रुशोणितरंजितम् ॥ २० ॥ कुंभकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं महत् ॥ २१ ॥ अद्य तान्क्षुधितः क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥ कुंभकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गर-

पाणिभिः ॥ वानरा हि महात्मानः शूरा सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥ एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ॥ तस्मात्परमदुर्धर्षं सैन्यैः परिवृतो व्रज ॥ रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥ अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतांतराम् ॥ आबबंध महातेजाः कुंभकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥ अंगदान्यंगुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च ॥ हारं च शशिसंकाशमाबबंध महात्मनः ॥ २६ ॥ दिव्यानि च सुगंधीनि माल्यदामानि रावणः ॥ गात्रेषु सज्जयामास श्रोत्रयोश्चास्य कुंडले ॥ २७ ॥ कांचनांगदकेयूरनिष्काभरणभूषितः॥ कुंभकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन विराजता ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजंगेनेव मंदरः ॥ २९ ॥ सकांचनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ॥ आबध्यमानः कवचं रराज संध्याऽभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वांगः शूलपाणिः स राक्षसः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१ ॥ भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतस्थे स महाबलः ॥ ३२ ॥ तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥३३॥ तं गजैश्च तुरंगैश्च स्यंदनैश्चांबुदस्वनैः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३४ ॥ सर्पैरुष्ट्रैः खरैश्चैव सिंहद्विपमृगद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च तं घोरं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ३५ ॥ स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ॥ महोत्कटः शोणितगंधमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३६ ॥ पदातयश्च बहवो महासारा महाबलाः ॥ अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३७ ॥ रक्ताक्षाः सुबहुव्यामा नीलांजनचयोपमाः ॥ शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३८ ॥ भिंदि-

पाशांश्च परिघान्गदाश्च मुसलानि च ॥ तालस्कंधांश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥ ३९ ॥ अथान्यद्वपुरादाय दारुणं घोरदर्शनम् ॥ निष्पपात महातेजाः कुंभकर्णो महाबलः ॥ ४० ॥ धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः ॥ रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४१ ॥ सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ॥ कुंभकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः पतंगानिव पावकः ॥ ४३ ॥ नापराध्यंति मे कामं वानरा वनचारिणः ॥ जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४४ ॥ पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः ॥ हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४५ ॥ एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ नादं चक्रुर्महाघोरं कंपयंत इवार्णवम् ॥ ४६ ॥ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुंभकर्णस्य धीमतः ॥ बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समंततः ॥ ४७ ॥ उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ॥ ससागरवना चैव वसुधा समकंपत ॥ ४८ ॥ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः ॥ मंडलान्यपसव्यानि बबंधुश्च विहंगमाः ॥ ४९ ॥ निष्पपात च गृध्रोऽस्य शूले वै पथि गच्छतः ॥ प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुरकंपत ॥ ५० ॥ निष्पपात तदा चोल्का ज्वलंती भीमनिःस्वना ॥ आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न वाति च सुखोऽनिलः ॥ ५१ ॥ अचिंतयन्महोत्पातानुदितान्रोमहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुंभकर्णस्तु कृतांतबलचोदितः ॥ ५२ ॥ स लंघयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः ॥ स ददर्श घनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५३ ॥ ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ॥ वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वदिशस्तदा ॥ ५४ ॥ तद्वानरानीकमतिप्रचंडं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ॥ स कुंभकर्णः समवेक्ष्य हर्षा-

ननाद भूयो घनवद्धनाभः ॥ ५५ ॥ ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ॥ पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवंगा निकृत्तमूला इव शालवृक्षाः ॥ ५६ ॥ विपुलपरिघवान्स कुंभकर्णो रिपुनिधनाय विनिःसृतो महात्मा ॥ कपिगणभयमाददत्सुभीमं प्रभुरिव किंकरदंडवान्युगांते ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्धकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥६५॥ स लंघयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुंभकर्णो महाबलः ॥ १ ॥ ननाद च महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ विजयन्निव निर्घातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥ तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा ॥ प्रेक्ष्य भीमाक्षमायांतं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तु विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा राजपुत्रोऽगदोऽब्रवीत् ॥ नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥ आत्मनस्तानि विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च ॥ क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥ साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६ ॥ महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् ॥ विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवंगमाः ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण तु समाश्वास्य संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षान्गृहीत्वा हरयः संप्रतस्थू रणाजिरे ॥८॥ ते निवर्त्य तु संरब्धाः कुंभकर्णं वनौकसः ॥निर्जघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुंजराः ॥ ९ ॥ प्रांशुभिर्गिरिशृंगैश्च शिलाभिश्च महाबलाः॥ पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कंपते ॥१०॥ तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यंते बहवः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥ सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् ॥ ममंथ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ लोहितार्द्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ॥ निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ लंघयन्तः प्रधावंतो वानरा

नावलोकयन् ॥ केचित्समुद्रे पतिताः केचिद्गगनमास्थिताः ॥ १४ ॥ वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन च लीलया ॥ सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेनैव दुद्रुवुः ॥१५॥ ते स्थलानि तदा निम्नं त्रिवर्णवदना भयात्॥ ऋक्षा वृक्षान्समारूढाः केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ १६ ॥(ममज्जुरर्णवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः ॥) निपेतुः केचिदपरे केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव ॥ १७ ॥ तान्समीक्ष्यांगदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवंगमाः ॥ १८ ॥ भग्नानां वो न पश्यामि परिक्रम्य महीमिमाम् ॥ स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ १९॥ निरायुधानां क्रमतामसंगगतिपौरुषाः ॥ दारा ह्युपहसिष्यंति स वै घातः सुजीवताम् ॥ २० ॥ कुलेषु जाताः सर्वेऽस्मिन्विस्तीर्णेषु महत्सु च ॥ क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २१ ॥ विकत्थनानि वा यानि भवद्भिर्जनसंसदि ॥ तानि वः क नु यातानि सोदग्राणि हतानि च ॥ २२ ॥ भीरोः प्रवादाः श्रूयंते यस्तु जीवति धिक्कृतः ॥ मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २३ ॥ शयामहे वा निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ॥ प्राप्नुयामो ब्रह्मलोकं दुष्प्रापं च कुयोधिभिः ॥ २४ ॥ अवाप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे ॥ निहता वीरलोकस्य भोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २५ ॥ न कुंभकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन्गमिष्यति ॥ दीप्यमानमिवासाद्य पतंगो ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥ पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान्रक्षामहे वयम् ॥ एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥२७॥ एवं ब्रुवाणं तं शूरमंगदं कनकांगदम् ॥ द्रावमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २८ ॥ कृतं नः कदनं घोरं कुंभकर्णेन रक्षसा ॥ न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ २९ ॥ एतावदुक्त्वा

वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ॥ भीमं भीमाक्षमायांतं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥३०॥द्रवमाणास्तु ते वीरा अंगदेन वलीमुखाः ॥ सांत्वनैश्चानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३१ ॥ प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता ॥ आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥ (ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरंभताराः ॥ द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वांगदवचस्तदा ॥ नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय सर्वे संग्रामकांक्षिणः ॥ १ ॥ समुदीरितवीर्यास्ते समारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता वाक्यैरंगदेन बलीयसा ॥ २ ॥ प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥ अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहांति च ॥ वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुंभकर्णमभिद्रवन् ॥ ४ ॥ कुंभकर्णः सुसंक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ धर्षयन्स महाकायः समंताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ॥ प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुंभकर्णेन ताडिताः ॥ ६ ॥ षोडशाष्टौ च दश च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन्स परिधावति ॥ भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥ ततः पर्वतमुत्पाटय द्विविदः प्लवगर्षभः ॥ दुद्राव गिरिशृंगाभं विलंब इव तोयदः ॥ ९ ॥ तं समुत्पाटय चिक्षेप कुंभकर्णाय वानरः ॥ तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्ततः ॥ १० ॥ ममर्दाश्वान्गजांश्चापि रथांश्चापि गजोत्तमान् ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि एवं चान्याद्रेः शिरः ॥ ११ ॥ तच्छैलवेगाभिहतं हताश्वं हतसा-

रथिम् ॥ रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥ रथिनो वानरेंद्राणां शरैः कालांतकोपमैः ॥
शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिःस्वनाः ॥ १३ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाटय महाद्रुमान् ॥
रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४ ॥ हनूमाञ्छैलशृंगाणि शिलाश्च विविधान्द्रुमान् ॥ ववर्ष
कुंभकर्णस्य शिरस्यंबरमास्थितः ॥ १५ ॥ तानि पर्वतशृंगाणि शूलेन स बिभेद ह ॥ बभंज वृक्षवर्षं
च कुंभकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ॥ तस्थौ स
तस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७ ॥ स कुंभकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलो-
त्तमभीमकायम् ॥ संचुक्षुभे तेन तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥ स शूलमाविध्य
तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्निशृंगम् ॥ बाह्वंतरे मारुतिमाजघान गुहोऽचलं क्रौंचमिवोग्रशक्त्या
॥ १९ ॥ स शूलनिर्भिन्न महाभुजांतरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन्मुखात् ॥ ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगां-
तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥ ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥ प्लवंगमास्तु
व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुंभकर्णात् ॥ २१ ॥ ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् ॥
प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुंभकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥ तदापतंतं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह ॥ मुष्टिप्रहारा-
भिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ सविस्फुलिंगं सज्वालं निपपात महीतले ॥ २३ ॥ ऋषभः शरभो नीलो
गवाक्षो गंधमादनः ॥ पंच वानरशार्दूलाः कुंभकर्णमुपाद्रवन् ॥ २४ ॥ शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च
महाबलः ॥ कुंभकर्णं महाकायं निजघ्नुः सर्वतो युधि ॥ २५ ॥ स्पर्शानिव प्रहारांस्तान्वेदयानो न
विव्यथे ॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २६ ॥ कुंभकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो

वानर्षभः ॥ निपपातर्षभो भीमः प्रमुखागतशोणितः ॥ २७ ॥ मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे ॥ आजघान गवाक्षं तु तलेनेंद्ररिपुस्तदा ॥ २८ ॥ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ॥ निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ २९ ॥ तेषु वानरमुख्येषु पातितेषु महात्मसु ॥ वानराणां सहस्राणि कुंभकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३० ॥ तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु प्लवगर्षभाः ॥ समारुह्य समुत्पत्य ददशुः प्लवगर्षभाः ॥ ३१ ॥ तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्बाहुभिस्तथा ॥ कुंभकर्णं महाबाहुं निजघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ ३२ ॥ स वानरसहस्रैस्तु विचितः पर्वतोपमः ॥ रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३३ ॥ बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य स महाबलः ॥ भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३४ ॥ प्रक्षिप्ताः कुंभकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे ॥ नासापुटाभ्यां संजग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३५ ॥ भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो हरीन्पर्वतसन्निभः ॥ बभंज वानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३६ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां कुर्वन्भूमिं स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवांतकः ॥ शूलहस्तो बभौ युद्धे कुंभकर्णो महाबलः ॥ ३८ ॥ यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ॥ तथा वानरसैन्यानि कुंभकर्णो ददाह सः ॥ ३९ ॥ ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथाः प्लवंगमाः ॥ वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ४० ॥ अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ॥ राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिता भिन्नचेतसः ॥ ४१ ॥ प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुंभकर्णं महाहवे ॥४२॥ शैलशृंगं महद्गृह्य विनदन्स मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुंभकर्णपदानुगान् ॥ ४३ ॥ चिक्षेप शैलशिखरं कुंभकर्णस्य

मूर्धनि ॥ स तेनाभिहतो मूर्ध्नि शैलेनेंद्रारिपुस्तदा ॥ ४४ ॥ कुंभकर्णः प्रजज्वाल क्रोधेन महता तदा ॥ सोऽभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणम् ॥ ४५ ॥ कुंभकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् ॥ शूलं ससर्ज वै रोषादंगदे तु महाबलः ॥ ४६ ॥ तदापततं बलवान्युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोक्षयामास बलवान्वानरर्षभः ॥ ४७ ॥ उत्पत्य चैनं तरसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुमोहाचलोपमः ॥ ४८ ॥ स लब्धसंज्ञोऽतिबलो मुष्टिं संगृह्य राक्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ४९ ॥ तस्मिन्प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥५०॥ तमापततं संप्रेक्ष्य कुंभकर्णं महाबलम् ॥ उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५१ ॥ स पर्वताग्रमुत्क्षिप्य समाविध्य महाबलः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ५२ ॥ तमापततं संप्रेक्ष्य कुंभकर्णः प्लवंगमम् ॥ तस्थौ विवृत्तसर्वांगो वानरेंद्रस्य संमुखः ॥ ५३ ॥ कपिशोणितदिग्धांगं भक्षयंतं महाकपीन् ॥ कुंभकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५५ ॥ त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि ॥ सहस्वैकं निपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५६ ॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुंभकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५७ ॥ प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः ॥ धृतिपौरुषसंपन्नस्तस्माद्गर्जसि वानर ॥ ५८ ॥ स कुंभकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ॥ तेनाजघानोरसि कुंभकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ५९ ॥ तच्छैलशृंगं सहसा विभिन्नं भुजांतरे तस्य तदा विशाले ॥ ततो विषेदुः सहसा प्लवंगा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६० ॥

स शैलश्रृंगाभिहतश्चुकोप ननाद रोषाच्च विवृत्य वक्त्रम् ॥ व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ६१ ॥ तत्कुंभकर्णस्य भुजप्रणुन्नं शूलं शितं कांचनदामयष्टिम् ॥ क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभंज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६२ ॥ कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ॥ बभंज जानुमारोप्य तदा हृष्टः प्लवंगमः ॥ ६३ ॥ शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६४ ॥ बभूवाथ परित्रस्तो राक्षसो विमुखोऽभवत् ॥ सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः ॥ मारुतिं पूजयांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६५ ॥ स तत्तथा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोऽधिपतिर्महात्मा ॥ उत्पाट्य लंकामलयात्स श्रृंगं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६६ ॥ स शैलश्रृंगाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेंद्रः ॥ तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ६७ ॥ समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुंभकर्णो युधि वानरेंद्रम् ॥ जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथानिलो मेघमिव प्रचंडः ॥ ६८ ॥ स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन्युधि कुंभकर्णः ॥ रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथा व्युच्छ्रितघोरश्रृंगः ॥ ६९ ॥ ततस्तमादाय जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेंद्रः ॥ श्रृण्वन्निनादं त्रिदिवालयानां प्लवंगराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७० ॥ ततस्तमादाय तदा स मेने हरींद्रमिंद्रोपममिंद्रवीर्यः ॥ अस्मिन्हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्सराघवं सैन्यमितींद्रशत्रुः ॥ ७१ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणामितस्ततः ॥ कुंभकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७२ ॥ हनूमांश्चिंतयामास मतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७३ ॥ यद्धि न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७४ ॥ मया हते संयति

कुंभकर्णे महाबले मुष्टिविशीर्णदेहे ॥ विमोचिते वानरपार्थिवे च भवंतु हृष्टाः प्लवगाः समग्राः ॥ ७५ ॥ अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति वानरः ॥ गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७६ ॥ मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शैलप्रहाराभिहतः कुंभकर्णेन संयुगे ॥ ७७ ॥ अयं मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करिष्यति ॥ ७८ ॥ मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ७९ ॥ तस्मान्मुहूर्तं कांक्षिष्ये विक्रमं मोक्षितस्य तु ॥ भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८० ॥ इत्येवं चिंतयित्वाथ हनूमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः संस्तंभयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८१ ॥ स कुंभकर्णोऽथ विवेश लंकां स्फुरंतमादाय महाहरिं तम् ॥ विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरभिपूज्यमानः ॥ ८२ ॥ लाजगंधोदवर्षैस्तु सेव्यमानः शनैःशनैः ॥ राजवीथ्यास्तु शीतत्वात्संज्ञां प्राप महाबलः ॥ ८३ ॥ ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजांतरस्थः ॥ अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिंतयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८४ ॥ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रति कर्तुमद्य ॥ तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥८५॥ ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेंद्रशत्रोः ॥ खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वौ विददार पार्श्वौ ॥ ८६ ॥ स कुंभकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन रदैर्नखैश्च ॥ रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८७ ॥ स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ॥ जगाम खं कंदुकवज्जवेन पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८८ ॥ कर्णनासाविहीनस्तु कुंभकर्णो महाबलः ॥ रराज शोणितोत्सिक्तो गिरिः

प्रस्रवणैरिव ॥ ८९ ॥ शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ आमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः ॥ ९० ॥ नीलांजनचयप्रख्यः स संध्य इव तोयदः ॥ युद्धायाभिमुखो भीमो मनश्चक्रे निशाचरः ॥ ९१ ॥ गते च तस्मिन्सुरराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूयः ॥ अनायुधोऽस्मीति विचिंत्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९२ ॥ ततः स पुर्याः सहसा महात्मा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ बभक्ष रक्षो युधि कुंभकर्णः प्रजा युगांताग्निरिव प्रवृद्धः ॥ ९३ ॥ बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ चखाद रक्षांसि हरीन्पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुंभकर्णः ॥ यथैव मृत्युर्हरते युगांते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९४ ॥ एकं द्वौ त्रीन्बहून्क्रुद्धो वानरान्सह राक्षसैः ॥ समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९५ ॥ संप्रस्रवत्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ॥ वध्यमानो नगेंद्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९६ ॥ ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ कुंभकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ॥ ९७ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥ ९८ ॥ मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावसक्तग्रथितांत्रमालः ॥ ववर्ष शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगांतस्थ इव प्रवृद्धः ॥ ९९ ॥ तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः ॥ चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०० ॥ स कुंभकर्णस्य शरान्शरीरे सप्त वीर्यवान् ॥ निचखानाददे चान्यान्विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १ ॥ पीडयमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तत्स राक्षसः ॥ ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानंदवर्धनः ॥ २ ॥ अथास्य कवचं शुभ्रं जांबूनदमयं शुभम् ॥ प्रच्छादयामास शरैः संध्याभ्रमिव मारुतः ॥ ३ ॥ नीलांजनचयप्रख्यः शरैः कांचनभूषणैः ॥ आपीडयमानः

शुशुभे मेघैः सूर्य इवांशुमान् ॥ ४ ॥ ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानंदवर्धनम् ॥ सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिःस्वनः ॥ ५ ॥ अंतकस्याप्यकष्टेन युधि जेतारमाहवे ॥ युध्यतां मामभीतेन स्थापिता वीरता त्वया ॥ ६ ॥ प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महामृधे ॥ तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ ७ ॥ ऐरावतं समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः ॥ नैव शक्रोऽपि समरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ ८ ॥ अद्य त्वयाहं सौमित्रे बालेनापि पराक्रमैः ॥ तोषितो गंतुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ ९ ॥ यत्तु वीर्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया ॥ राममेवैकमिच्छामि हंतुं यस्मिन्हते हतम् ॥ ११० ॥ रामे मयात्र निहते येऽन्ये स्थास्यंति संयुगे ॥ तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना ॥ ११ ॥ इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिसंहितम् ॥ मृधे घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरसह्यः प्राप्य पौरुषम् ॥ तत्सत्यं नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य पराक्रमः ॥ १३ ॥ एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्याद्रिरिवाचलः ॥ इति श्रुत्वाह्यनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः ॥ १४ ॥ अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुंभकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव कंपयन्निव मेदिनीम् ॥ ॥ १५ ॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ॥ कुंभकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्छरान् ॥ १६॥ तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः ॥ अंगारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ १७ ॥ रामास्त्रविद्धो घोरं वै नर्दन्राक्षसपुंगवः ॥ अभ्यधावत तं क्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ १८ ॥ तस्योरसि निमग्नास्ते शरा बर्हिणवाससः ॥ हस्ताच्चास्य परिभ्रष्टा गदा चोर्व्यां पपात ह ॥ १९ ॥ आयुधानि च सर्वाणि विप्रकीर्यंत भूतले ॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः॥१२०॥मुष्टिभ्यां च कराभ्यां च

चकार कदनं महत् ॥ स बाणैरतिविद्धांगः क्षतजेन समुक्षितः ॥ रुधिरं परिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ २१ ॥ स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्च्छितः ॥ वानरान्राक्षसानृक्षान्खादन्स परिधावति ॥ २२ ॥ अथ शृंगं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानंतकोपमः ॥ अप्राप्तमंतरा रामः सप्तभिस्तमजिह्मगैः ॥ २३ ॥ ततस्तु रामो धर्मात्मा तस्य शृंगं महत्तदा ॥ शरैः कांचनचित्रांगैश्चिच्छेद भरताग्रजः ॥ २४ ॥ तन्मेरुशिखराकारैर्द्योतमानमिव श्रिया ॥ द्वे शते वानराणां च पतमानमपातयत् ॥ २५ ॥ तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून् ॥ २६ ॥ नैवायं वानरान्राजन्न विजानाति राक्षसान् ॥ मत्तशोणितगंधेन स्वान्परांश्चैव खादते ॥ २७ ॥ साध्वेनमधिरोहंतु सर्वतो वानरर्षभाः ॥ यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठंत्वस्मिन्समंततः ॥ २८ ॥ अद्यायं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः ॥ प्रचरन्राक्षसो भूमौ नान्यान्हन्यात्प्लवंगमान् ॥ २९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुंभकर्णं महाबलाः ॥ १३० ॥ कुंभकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढैः प्लवंगमैः ॥ व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ ३१ ॥ तान्दृष्ट्वा निर्धुतान्रामो रुष्टोऽयमिति राक्षसम् ॥ समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ ३२ ॥ क्रोधरक्तेक्षणो धीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ राघवो राक्षसं वेगादभिदुद्राव वेगितः ॥ ३३ ॥ यूथपान्हर्षयन्सर्वान्कुंभकर्णबलार्दितान् ॥ ३४ ॥ स चापमादाय भुजंगकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ॥ हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ ३५ ॥ स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयैः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३६ ॥ स ददर्श

महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् ॥ शोणितावृतरक्ताक्षं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ३७ ॥ सर्वान्समभिधावंतं यथा रुष्टं दिशागजम् ॥ मार्गमाणं हरीन्क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ ३८ ॥ विंध्यमंदरसंकाशं कांचनांगदभूषणम् ॥ स्रवंतं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ ३९ ॥ जिह्वया परिलिह्यंतं सृक्किणी शोणितोक्षिते ॥ मृद्नंतं वानरानीकं कालांतकयमोपमम् ॥ १४० ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ॥ विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ ४१ ॥ स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभः ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ ४२ ॥ ततस्तु घारोद्धतमेघकल्पं भुजंगराजोत्तमभोगबाहुः ॥ तमापतंतं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुंभकर्णम् ॥ ४३ ॥ आगच्छ रक्षोऽधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ॥ अवेहि मां राक्षसवंशनाशनं यस्त्वं मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ ४४ ॥ रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ ४५ ॥ दारयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥ ४६ ॥ कुंभकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं विराधो विज्ञेयो न कबंधः खरो नच ॥ न वाली नच मारीचः कुंभकर्णः समागतः ॥ ४७ ॥ पश्य मे मुद्गरं भीमं सर्वं कालायसं महत् ॥ अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ ४८ ॥ विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥ ४९ ॥ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मेऽनघ ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १५० ॥ स कुंभकर्णस्य वचो निशम्य रामः सपुंखान्विससर्ज बाणान् ॥ तैराहतो वज्रसमप्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ ५१ ॥ यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानर-

पुंगवश्च ॥ ते कुंभकर्णस्य तदा शरीरं वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ ५२ ॥ स वारिधारा इव सायकांस्तान्पिबञ्शरीरेण महेंद्रशत्रुः ॥ जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ ५३ ॥ ततस्तु रक्षः क्षतजावलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ॥ व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ ५४ ॥ वायव्यमादाय ततोऽपरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ स मुद्गरं तेन जहार बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ ५५ ॥ स तस्य बाहुर्गिरिशृंगकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ॥ पपात तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ ५६ ॥ ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यंतमाश्रित्य तदा विषण्णाः ॥ प्रपीडितांगा ददृशुः सुघोरं नरेंद्ररक्षोऽधिपसान्निपातम् ॥ ५७ ॥ स कुंभकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महासिकृत्ताग्र इवाचलेंद्रः ॥ उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेंद्रम् ॥ ५८ ॥ तं तस्य बाहुं सहतालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ॥ ऐंद्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जांबूनदचित्रितेन ॥ ५९ ॥ स कुंभकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ॥ विचेष्टमानो निजघान वृक्षाञ्शैलाञ्शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १६० ॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतंतं सहसा नदंतम् ॥ द्वावर्धचंद्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ ६१ ॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरिर्गुहाश्चैव महार्णवं च ॥ लंकां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयंतौ विनिपेततुश्च ॥ ६२ ॥ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् ॥ दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्राहुर्यथा चंद्रमिवांतरिक्षे ॥ ६३ ॥ अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुंखैः ॥ संपूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमूर्च्छ चापि ॥ ६४ ॥ अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदंडांतककालकल्पम् ॥ अरिष्टमैंद्रं निशितं

सुपुंखं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ ६५ ॥ तं वज्रजांबूनदचारुपुंखं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ॥ महेंद्र-वज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥६६॥स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन्॥ विधूमवैश्वानरभीमदर्शनो जगाम शक्राशनिभीमविक्रमम्॥६७॥ स तन्महापर्वतकूटसन्निभं सुवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुंडलम्॥चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तदा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः॥६८॥कुंभकर्णशिरो भाति कुंडलालंकृतं महत् ॥ आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चंद्रमाः ॥ ६९ ॥ तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ॥ बभंज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १७० ॥ (न्यपतत्कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन् ॥ प्लवंगमानां कोट्यश्च परितः संप्रधावताम् ॥ १ ॥) तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात ॥ ग्राहान्परान्मीनवरान्भुजंगमान्ममर्द भूमिं च तथा विवेश ॥ ७१ ॥ तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुंभकर्णे ॥ चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ ७२ ॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ॥ सयक्षगंधर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ ७३ ॥ ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबांधवाः ॥ विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा मतंगजाः ॥ ७४ ॥ स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥ तथा व्यभासीद्धरिसैन्यमध्ये निहत्य रामो युधि कुंभकर्णम् ॥ १७५ ॥ प्रहर्षमीयुर्बहवश्च वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ॥ अपूजयन्राघव-मिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले नृपात्मजम् ॥ ७६ ॥स कुंभकर्णं सुरसैन्यमर्दनं महत्सु युद्धेषु कदाचना-जितम् ॥ ननंद हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १७७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०

वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ कुंभकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ॥ राक्षसा राक्षसेंद्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥ राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः कालकर्मणा ॥ विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥ प्रतपित्वा मुहूर्तं तु प्रशांतो रामतेजसा ॥ कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥ विकृत्तनासाकर्णेन विक्षरद्रुधिरेण च ॥ रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लंकायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥ कुंभकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ॥ अगंडभूतो विवृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुंभकर्णं महाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥ पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवांतकनरांतकौ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रांतौ बभूवतुः ॥ ८ ॥ ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुंगवः ॥ कुंभकर्णवधाद्दीनो विललापाकुलेंद्रियः ॥ ॥ ९ ॥ हा वीररिपुदर्पघ्न कुंभकर्ण महाबल ॥ त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥ ॥ १० ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य बांधवानां महाबलः ॥ शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ॥ ११ ॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः ॥ दक्षिणोऽयं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरान् ॥ ॥ १२ ॥ कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ॥ कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य राघवेण रणे हतः ॥ १३ ॥ यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा ॥ स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोऽसि महीतले ॥ १४ ॥ एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः ॥ निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदंति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥ ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ॥ आरोक्ष्यंतीह दुर्गाणि लंकाद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥ राज्येन नास्ति

मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ॥ कुंभकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे मतिः ॥ १७ ॥ यद्यहं भ्रातृहंतारं न हन्मि युधि राघवम् ॥ ननु मे मरणं श्रेयो नचेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥ अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ॥ नहि भ्रातॄन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ देवा हि मां हसिष्यंति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ॥ कथमिंद्रं जयिष्यामि कुंभकर्ण हते त्वयि ॥ २० ॥ तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ॥ यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥ विभीषणवचस्तावत्कुंभकर्णप्रहस्तयोः ॥ विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो विभीषणः ॥ २३ ॥ इति बहुविधमाकुलांतरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ॥ न्यपतदपि दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिंद्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभिभूतस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यो हतो नस्तात मध्यमः ॥ ननु सत्पुरुषा राजन्विलपंति यथा भवान् ॥ २ ॥ नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो ॥ स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचं सायको धनुः ॥ सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमस्वनः ॥ ॥ ४ ॥ त्वयाऽसकृद्धि शस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणे॥ उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पन्नगानिव ॥ ६॥ शंबरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ॥ तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो

राक्षसाधिपः।। पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥८॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवांतकनरांतकौ ॥ अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोऽहमहमित्येव गर्जंतो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे समरदुर्मदाः ॥ ११ ॥ सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयंते स्म निर्जिताः ॥ १२ ॥ देवैरपि सगंधर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १४ ॥ स तैस्तथा भास्करतुल्यदर्शनैः सुतैर्वृतः शत्रुबलश्रियार्दनैः ॥ रराज राजा मघवान्यथामरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १५ ॥ स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ॥ आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास वै रणे ॥ १६ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १७ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं लोकरावणम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १८ ॥ सर्वौषधीभिर्गंधैश्च समालभ्य महाबलाः ॥ निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकांक्षिणः ॥ १९ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥ महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ २० ॥ ततः सुदर्शनं नागं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २१ ॥ सर्वायुधसमायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः ॥ रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २२ ॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २३ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ॥ सविद्युदुल्कः सज्वालः सेंद्रचाप इवांबुदः ॥ २४ ॥ त्रिभिः किरीटैस्त्रिशिराः शुशुभे स रथोत्तमे ॥ हिमवानिव शैलेंद्रस्त्रिभिः कांचनपर्वतैः

॥ २५ ॥ अतिकायोऽतितेजस्वी राक्षसेंद्रसुतस्तदा ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २६ ॥ सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं सानुकर्षसकूबरम् ॥ ॥ तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम्॥२७॥सकांचनविचित्रेण किरीटेन विराजता ॥ भूषणैश्च बभौ मेरुप्रभाभिरिव भासयन् ॥ २८ ॥ स रराज रथे तस्मिन्राजसूनुर्महाबलः ॥ वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २९ ॥ हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् ॥ मनोजवं महाकायमारुरोह नरांतकः ॥ ३० ॥ गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरांतकः ॥ शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३१ ॥ देवांतकः समादाय परिघं हेमभूषणम् ॥ परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडंबयन् ॥ ३२ ॥ महापार्श्वो महातेजा गदामादाय वीर्यवान् ॥ विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३३ ॥ ते प्रतस्थुर्महात्मानोऽमरावत्याः सुरा इव ॥ तान्गजैश्च तुरंगैश्च रथैश्चांबुदनिःस्वनैः ॥ ३४ ॥ अनूत्पेतुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ॥ ३५ ॥ किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवांबरे ॥ प्रगृहीता बभौ तेषां वस्त्राणामावलिः शिवा॥ ३६ ॥ शरद्भ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवांबरे ॥ मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥३७॥इति कृत्वा मतिं वीराः संजग्मुः संयुगार्थिनः॥ जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान्॥३८ ॥ जगृहुश्च महात्मानो निर्याता युद्धदुर्मदाः ॥ क्ष्वेडितास्फोटितानां वै संचचालेव मेदिनी ॥ ३९ ॥ रक्षसां सिंहनादैश्च संस्फोटितामिवांबरम् ॥ तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेंद्रा महाबलाः ॥४० ॥ ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ॥ हरयोऽपि महात्मानो ददृशू राक्षसं बलम्॥४१॥हस्त्यश्वरथसंबाधं किंकिणीशतनादितम् ॥ नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ ४२ ॥ दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैर्ऋतैः सर्वतो वृतम् ॥

तद्दृष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ॥ ४३ ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः ॥ अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दंत वानराः ॥ ४४ ॥ ततः समुत्कृष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ॥ अमृष्यमाणाः परिहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं प्रणेदुः ॥ ४५ ॥ ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ॥ विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवंगमाः ॥ रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४७ ॥ द्रुमांश्च विपुलस्कंधान्गृह्य वानरपुंगवाः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥ ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् ॥ बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ॥ शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवंगमाः ॥ ५० ॥ निर्जघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ॥ केचिद्रथगतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥ निर्जघ्नुः सहसा वीरान्यातुधानान्प्लवंगमाः ॥ शैलशृंगान्वितांगास्ते मुष्टिभिर्वांतलोचनाः ॥५२॥ चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुंगवाः॥राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्विभिदुः कपिकुंजरान्॥५३॥शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः॥ अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५४ ॥ रिपुशोणितदिग्धांगास्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५ ॥ मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणितोक्षिता ॥ विकीर्णैः पर्वताकारै रक्षोभिरभिमर्दितैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशैलैश्च वानरैः ॥ पुनरंगैस्तदा चक्रुर्वानरा युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते नैर्ऋतर्षभाः ॥ राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य च शिलाः शैलाञ्जघ्नुस्ते राक्ष-

सास्तदा ॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥ ५९ ॥ निर्जघ्नुः शैलशृंगैश्च बिभिदुश्च परस्परम् ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ॥ ६० ॥ छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हताः ॥ रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥ रथेन च रथं चापि वारणेनापि वारणम् ॥ हयेन च हयं केचिन्निर्जघ्नुर्वानरा रणे ॥ ६२ ॥ (प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमनःशिलाः ॥ हरयो राक्षसाञ्जघ्नुर्द्रुमैश्च बहुशाखिभिः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ १ ॥) क्षुरप्रैरर्धचंद्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः ॥ राक्षसा वानरेन्द्राणां बिभिदुः पादपाञ्छिलाः ॥ ६३ ॥ विकीर्णाः पर्वतास्तैश्च द्रुमच्छिन्नैश्च संयुगे ॥ हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६४ ॥ ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य ॥ युद्धं स्म सर्वे सह राक्षसैस्ते नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६५ ॥ तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ॥ निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६६ ॥ ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥ नरांतको वानरसैन्यमुग्रं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६७ ॥ स वानरान्सप्तशतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ॥ एकक्षणेनेंद्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुंगवानाम् ॥ ६८ ॥ ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ॥ चरंतं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ६९ ॥ स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७० ॥ यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुंगवाः ॥ तावदेताननतिक्रम्य निर्बिभेद नरांतकः ॥ ७१ ॥ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ्शैलान्वनौकसः ॥ ७२ ॥ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ज्वलंतं प्रासमुद्यम्य संग्रामांते नरांतकः ॥ ७३ ॥

दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार नरांतकः ॥ प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ७४ ॥ न शेकुर्भाषितुं वीरा न स्थातुं स्पंदितुं कुतः ॥ उत्पततं स्थितं यांतं सर्वान्विव्याध वीर्यवान् ॥ ७५ ॥ एकेनांतककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा ॥ भग्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७६ ॥ वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् ॥ न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७७ ॥ पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे ॥ वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ७८ ॥ ये तु पूर्वं महात्मानः कुंभकर्णेन पातिताः ॥ ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ७९ ॥ प्रेक्षमाणः स सुग्रीवो ददृशे हरिवाहिनीम् ॥ नरांतकभयत्रस्तां विद्रवंतीं यतस्ततः ॥ ८० ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरांतकम् ॥ गृहीतप्रासमायांतं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ॥ ८१ ॥ दृष्ट्वोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कुमारमंगदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८२ ॥ गच्छैनं राक्षसं वीरं योऽसौ तुरगमास्थितः ॥ भक्षयंतं परबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८३ ॥ स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपातांगदस्तदा ॥ अनीकान्मेघसंकाशादंशुमानिव वीर्यवान् ॥ ८४ ॥ शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ॥ रराजांगदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८५ ॥ निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ॥ नरांतकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८६ ॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ॥ अस्मिन्वज्रसमस्पर्शे प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८७ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरांतकः ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं निःश्वस्य च भुजंगवत् ॥ अभिगम्यांगदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरांतकः ॥ ८८ ॥ स प्रासमाविध्य तदांगदाय समुज्ज्वलंतं सहसोत्ससर्ज ॥ स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ८९ ॥ तं प्रासमालोक्य तदा

त्रिभग्नं सुपर्णकृत्तोरगवीर्यकल्पम् ॥ तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरंगमस्याभिजघान मूर्ध्नि ॥ ९० ॥ निमग्नपादः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रांतजिह्वोऽचलसन्निकाशः ॥ स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विकीर्णमूर्धा ॥ ९१॥ नरांतकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरंगं पतितं समीक्ष्य ॥ स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९२ ॥ अथांगदो मुष्टिविशीर्णमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ॥ मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च ॥ ९३ ॥ अथांगदो मृत्युसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृंगकल्पम् ॥ निपातयामास तदा महात्मा नरांतकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९४ ॥ स मुष्टिनिर्भिन्ननिमग्नवक्षा ज्वाला वमञ्छोणितदिग्धगात्रः ॥ नरांतको भूमितले पपात यथाऽचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९५ ॥ तदान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ॥ बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीर्ये नरांतके वालिसुतेन संख्ये ॥ ९६ ॥ अथांगदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तं कृतवान्हि विक्रमम् ॥ विसिस्मिये सोऽप्यथ भीमकर्मा पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ ९७ ॥ * नरांतकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ॥ देवांतकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ ९८ ॥ आरूढो मेघसंकाशं वारणेंद्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ ९९ ॥ भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तदा देवांतको बली ॥ आदाय परिघं घोरमंगदं समभिद्रवन् ॥ १०० ॥ रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ॥ आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्यगात् ॥ १ ॥ स त्रिभिर्देवदर्पघ्नै राक्षसेन्द्रैरभिद्रुतः ॥ वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमंगदः ॥ २ ॥ देवांतकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसांगदः ॥ महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ३ ॥

* अत्र ६९ सर्गसमाप्तिर्बहुमते ।

त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः ॥ स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदांगदः ॥ ४ ॥ स ववर्ष ततोवृक्षाञ्शिलाश्च कपिकुंजरः ॥ तान्प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ५ ॥ परिघाग्रेण तान्वृक्षान्बभंज स महोदरः ॥ त्रिशिराश्चांगदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ६ ॥ गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः ॥ जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ ७ ॥ देवांतकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदांगदम् ॥ उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ८ ॥ स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ॥ न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ॥ तलेन समभिद्रुत्य जघानास्य महागजम् ॥ ११० ॥ पेततुर्नयने तस्य विननाश स कुंजरः ॥ विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ ११ ॥ देवांतकमभिद्रुत्य ताडयामास संयुगे ॥ सविह्वलस्तु तेजस्वी वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ १२ ॥ लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं महत् ॥ अथाश्वस्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवांतको बली ॥ १३ ॥ आविध्य परिघं वेगादाजघान तदांगदम् ॥ परिघाभिहतश्चापि वानरेंद्रात्मजस्तदा ॥ १४ ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ तमुत्पतंतं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः ॥ १५ ॥ घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुंगवैः ॥ १६ ॥ हनूमानथ विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ १७ ॥ तद्रावणसुतो धीमान्बिभेद निशितैः शरैः ॥ तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् ॥ १८ ॥ सविस्फुलिंगं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ सविजृंभितमालोक्य हर्षाद्देवांतको बली ॥१९॥ परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ तमापतंतमुत्पत्य हनूमान्कपिकुंजरः ॥ १२० ॥ आजघान तदा मूर्ध्नि

वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ शिरसि प्राहरद्वीरस्तदा वायुसुतो बली ॥ नादेनाकंपयच्चैव राक्षसान्स महाकपिः ॥ २१ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नमूर्द्धा निर्वांतदंताक्षिविलंबिजिह्वः ॥ देवांतको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २२ ॥ तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ॥ क्रुद्धस्त्रिशीर्षा निशितास्त्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २३ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुंजरं पर्वतोपमम् ॥ भूयः समधिरुह्याशु मंदरं रश्मिवानिव ॥ २४ ॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योपर्यपातयत् ॥ गिरौ वर्षं तडिच्चक्रं स गर्जन्निव तोयदः ॥ २५ ॥ ततः शरौघैरभिवृष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ॥ नीलो बभूवाथ विसृष्टगात्रो विष्टंभितस्तेन महाबलेन ॥ २६ ॥ ततस्तु नीलः प्रतिलब्धसंज्ञः शैलं समुत्पाट्य सवृक्षखंडम् ॥ ततः समुत्पत्य महोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ २७ ॥ ततः स शैलाभिनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन ॥ व्यामोहितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ २८ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनूमंतं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ २९ ॥ स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ १३० ॥ तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं तदा कपिः ॥ विससर्ज रणे तस्मिन्रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३१ ॥ तमापतंतमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३२ ॥ हनूमांस्तु समुत्पत्य हयं त्रिशिरसस्तदा ॥ विददार नखैः क्रुद्धो नागेंद्रं मृगराडिव ॥ ३३ ॥ अथ शक्तिं समासाद्य कालरात्रिमिवांतकः ॥ चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३४ ॥ दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्रामसंगताम् ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभंज च ननाद च ॥ ३५ ॥ तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां

शक्तिं भग्नां हनूमता ॥ प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा यथा ॥ ३६ ॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ॥ निचखान तदा खड्गं वानरेंद्रस्य वक्षसि ॥ ३७ ॥ खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान त्रिमूर्धानं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तांबरो भुवि ॥ निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ३९ ॥ स तस्य पततः खड्गं तमाच्छिद्य महाकपिः ॥ ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वराक्षसान् ॥ १४० ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ॥ उत्पत्य च हनूमंतं ताडयामास मुष्टिना ॥ ४१ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥ ४२ ॥ स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुंडलानि ॥ क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४३ ॥ तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ॥ पेतुः शिरांसींद्ररिपोः पृथिव्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथेंद्रमार्गात् ॥ ४४ ॥ तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥ नेदुः प्लवंगाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समंतात् ॥ ४५ ॥ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा युद्धोन्मत्तं तथैव च ॥ हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवांतकनरांतकौ ॥ ४६ ॥ चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुंगवः ॥ जग्राहार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वायसीं तदा ॥ ४७ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् ॥ विराजमानां विपुलां शत्रुशोणिततर्षिताम् ॥ ४८ ॥ तेजसा संप्रदीप्तायां रक्तमाल्यविभूषिताम् ॥ ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ४९ ॥ गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुंगवः ॥ हरीन्समभिदुद्राव युगांताग्निरिव ज्वलन् ॥ १५० ॥ अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् ॥ मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५१ ॥ तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं

पर्वतोपमम् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५२ ॥ स तयाभिहतस्तेन गदया वानर्षभः ॥ भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५३ ॥ स संप्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरेश्वरः ॥ क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महापार्श्वमुदैक्षत ॥ ५४ ॥ स वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः ॥ संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वंतरे शैलनिकाशरूपः ॥ ५५ ॥ स कृत्तमूलः सहसैव वृक्षः क्षितौ पपात क्षतजोक्षितांगः ॥ तां चास्य घोरां यमदंडकल्पां गदां प्रगृह्याशु तदा ननाद ॥ ५६ ॥ मुहुर्तमासीत्स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः ॥ उत्पत्य संध्याभ्रसमानवर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥ ५७ ॥ स मूर्छितो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः ॥ तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥ ५८ ॥ सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ॥ विभेद वक्षःक्षतजं च भूरि सुस्राव धात्वंभ इवाद्रिराजः ॥ ५९ ॥ अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ तां गृहीत्वा गदां भीमामाविध्य च पुनःपुनः ॥ १६० ॥ मत्तानीकं महात्मा स जघान रणमूर्धनि ॥ स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ ६१ ॥ निपपात तदा मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ विशीर्णनयनो भूमौ गतसत्त्वो गतायुषः ॥ पतिते राक्षसे तस्मिन्विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ ६२ ॥ (उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे ॥ चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ १ ॥ ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन्यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ २ ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ ३ ॥ जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः ॥ आपतन्तं तदा

दृष्ट्वा उन्मत्तोऽपि महागिरिम् ॥ ४ ॥ चिच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे ॥ चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुंजरः ॥ ५ ॥ विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः ॥ उन्मत्तस्तु सुसंक्रुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ ६ ॥ गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्यताडयत् ॥ स तया गदया वीरस्ताडितः कपिकुंजरः ॥ पपात भूमौ निःसंज्ञः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ७ ॥ पुनः संज्ञामथास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥ वलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः ॥८॥ तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ विस्रस्तदन्तनयनो निपपात महीतले ॥ ९ ॥ सुस्राव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोऽभवत् ॥) तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम् ॥ त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ १६३ ॥ * इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० यु० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ भ्रातॄंश्च निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिपातितौ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसोत्तमौ ॥ २ ॥ चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ॥ अतिकायोऽद्रिसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥ स भास्करसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् ॥ रथमारुह्य शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥ स विस्फार्य तदा चापं किरीटी मृष्टकुंडलः ॥ नाम संश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥ तेन सिंहप्रणादेन नाम विश्रावणेन च ॥ ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥ ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुंभकर्णोऽय-

* अस्मिन्सर्गे ९७ श्लोकांते ६९ सर्गसमाप्तिष्टीकाकारैः प्रतिपादिता । सा च तत्र टिप्पणीद्वारा प्रदर्शितैव ।

मुत्थितः ॥ भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयंते परस्परम् ॥ ७ ॥ ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रि-
विक्रमे ॥ भयाद्वानरयोधास्ते विद्रवंति ततस्ततः ॥८ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः ॥शरण्यं
शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे॥ ९ ॥ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् ॥ ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जंतं
कालमेघवत् ॥ १० ॥ स तं दृष्ट्वा महाकायं राघवस्तु सुविस्मितः ॥वानरान्सांत्वयित्वा च विभीषणमुवाच ह
॥११॥कोऽसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान्हरिलोचनः ॥ युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यंदने स्थितः॥१२॥स एष
निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ॥ अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥ कालजिह्वा-
प्रकाशाभिर्य एषोऽभिविराजते ॥ आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥ धनूंषि चास्य
सज्जानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ॥ शोभयंति रथश्रेष्ठं शक्रचापमिवांबरम् ॥ १५ ॥ य एष रक्षःशार्दूलो
रणभूमिं विराजयन् ॥ अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६ ॥ ध्वजशृंगप्रतिष्ठेन राहुणाऽभि-
विराजते ॥ सूर्यरश्मिप्रभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥ त्रिनतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलंकृतम् ॥ शत-
क्रतुधनुष्प्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥ सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ॥ चतुःसादिसमा-
युक्तो मेघस्तनितनिःस्वनः ॥ १९ ॥ विंशतिर्दश चाष्टौ च तूणास्यरथमास्थिताः ॥ कार्मुकाणि च
भीमानि ज्याश्च कांचनपिंगलाः ॥ २० ॥ द्वौ च खड्गौ च पार्श्वस्थौ प्रदीप्तौ पार्श्वशोभितौ ॥ चतुर्हस्तत्स-
रुचितौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥ रक्तकंठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः ॥ कालः कालमहावक्त्रो
मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥ कांचनांगदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते ॥ शृंगाभ्यामिव तुंगाभ्यां
हिमवान्पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥ कुंडलाभ्यामुभाभ्यां च भाति वक्त्रं सुभीषणम् ॥ पुनर्वस्वंतरगतः

परिपूर्णो निशाकरः ॥ २४ ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा ॥ आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा महात्मा हि रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २७ ॥ तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो बले ॥ वृद्धसेवी श्रुतबलः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥ अश्वपृष्ठे नागपृष्ठे खड्गे धनुषि कर्षणे ॥ भेदे सांत्वे च दाने च नये मंत्रे च संमतः ॥२९॥ यस्य बाहुं समाश्रित्य लंका भवति निर्भया ॥ तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥ एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ॥ अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥३१ ॥ सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा ॥ एतच्च कवचं दिव्यं रथश्च रविभास्वरः ॥ ३२ ॥ एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३३ ॥ वज्रं विष्टंभितं येन बाणैरिंद्रस्य धीमता ॥ पाशः सलिलराजस्य युद्धे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥ एषोऽतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः ॥ स रावणसुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ॥३५ ॥ तदस्मिन्क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुंगव ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥ ततोऽतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनःपुनः ॥ ३७ ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ॥ अभिपेतुर्महात्मानः प्रधाना ये वनौकसः ॥ ३८ ॥ कुमुदो द्विविदो मैंदो नीलः शरभ एव च ॥ पादपैर्गिरिशृंगैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९॥ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कनकभूषणैः ॥ अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥ तांश्चैव सर्वान्स हरीञ्शरैः सर्वायसैर्बली ॥ विव्याधाभिमुखान्संख्ये

भीमकायो विशारदः ॥ ४१ ॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण भिन्नगात्राः पराजिताः ॥ न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महाहवे ॥ ४२॥ तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥ स राक्षसेंद्रो हरियूथमध्ये नायुध्यमानं निजघान कंचित् ॥ उत्पत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४ ॥ रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ॥ यस्यास्ति शक्तिर्व्यवसाययुक्तो ददातु मे शीघ्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहंता ॥ अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥ क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् ॥ पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥ ४७ ॥ पूरयन्स महीं सर्वामाकाशं सागरं दिशः ॥ ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्रजनीचरान् ॥ ४८ ॥ सौमित्रेश्चापि निर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ॥ विसिस्मिये महातेजा राक्षसेंद्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥ तदातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ॥ आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः ॥ गच्छ किं कालसंकाशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ नहि मद्बाहुसृष्टानां बाणानां हिमवानपि ॥ सोढुमुत्सहते वेगमंतरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥ सुखप्रसुप्तं कालाग्निं विबोधयितुमिच्छसि ॥ न्यस्य चापं निवर्तस्व प्राणान्न जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥ अथवा त्वं प्रतिस्तब्धो न निवर्तितुमिच्छसि ॥ तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥ पश्य मे निशितान्बाणान्रिपुदर्पनिषूदनान् ॥ ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकांचनभूषणान् ॥ ५५ ॥ एष ते सर्पसंकाशो बाणः पास्यति शोणितम् ॥ मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनु-

षि संदधे ॥ ५६ ॥ श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ॥ स संचुकोपातिबलो मनस्वी उवाच वाक्यं च ततो बृहच्छ्रीः ॥ ५७ ॥ न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कत्थनात्सत्पुरुषा भवंति ॥ मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शयस्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥ कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि ॥ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥ सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ॥ शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥ ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ॥ मारुतः कालसंयुक्तं वृंतात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥ अद्य त मामका बाणास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ पास्यंति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यांतरोत्थितम् ॥ ६२ ॥ बालोऽयमिति विज्ञाय नचावज्ञातुमर्हसि ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ ६३ ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रांतास्त्रिविक्रमैः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६४ ॥ ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं ददृशुस्तदा ॥ ६५ ॥ ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चांबरम् ॥ ६६ ॥ तमापपंतं निशितं शरमाशीविषोपमम् ॥ अर्धचंद्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६७ ॥ तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् ॥ अतिकायो भृशं क्रुद्धः पंच बाणान्समादधे ॥ ६८॥ तान्छरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्तान्छितैर्बाणैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ॥ ६९ ॥ स तांश्छित्त्वा शितैर्बाणैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ ॥७०॥ तमाधाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च सायकम् ॥७१ ॥

पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा ॥ ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेंद्र इवाचले ॥ ७३ ॥ राक्षसः प्रचकंपेऽथ लक्ष्मणेषु प्रपीडितः ॥ रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ चिंतयामास चाश्वस्य विमृश्य च महा-बलः ॥ ७४ ॥ साधुबाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ विधायैवं विदार्यास्यं विनम्य च महाभुजौ ॥ स रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह ॥ ७५ ॥ एकं त्रीन्पंच सप्तेति सायकान्राक्षस-र्षभः ॥ आददे संदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७६ ॥ ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेंद्रधनुश्च्युताः ॥ हेमपुंखा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवांबरम् ॥७७॥ ततस्तान्राक्षसोत्सृष्टाञ्छरौघान्राघवानुजः ॥ असंभ्रांतः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ७८ ॥ ताञ्छरान्युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान्रावणात्मजः ॥ चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ७९ ॥ स संधाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् ॥ तेन सौमि-त्रिमायांतमाजघान स्तनांतरे ॥ ८० ॥ अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ॥ सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८१ ॥ स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः ॥ जग्राह च शरं तीक्ष्ण-मस्त्रेणापि समाददे ॥ ८२ ॥ आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम् ॥ स जज्वाल तदा बाणो धनुश्चास्य तदात्मनः ॥ ८३ ॥ अतिकायोऽतितेजस्वी रौद्रमस्त्रं समाददे ॥ तेन बाणं भुजंगाभं हेम-पुंखमयोजयत् ॥ ८४ ॥ तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ॥ अतिकायाय चिक्षेप कालदण्ड-मिवांतकः ॥ ८५ ॥ आग्नेयास्त्राभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ॥ उत्ससर्ज तदा बाणं रौद्रं सूर्यास्त्रयो-जितम् ॥ ८६ ॥ तावुभावंबरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजंगमौ ॥

तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले ॥ ८७ ॥ निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥ तावुभौ दीप्यमानौ स्म न भ्राजेते महीतले ॥ ८८ ॥ ततोऽतिकायः संक्रुद्धस्त्वाष्ट्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ ततश्चिच्छेद सौमित्रिरस्त्रमैंद्रेण वीर्यवान् ॥ ८९ ॥ ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा कुमारो रावणात्मजः ॥ याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९० ॥ ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९१ ॥ अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः ॥ अभ्यवर्षत संक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९२ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९३ ॥ तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभ्यवर्षत बाणानां सहस्रेण महायशाः ॥ ९४ ॥ स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९५ ॥ (शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् ॥ स तेन विद्धः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह ॥ १ ॥ मुहूर्तमात्रं निःसंज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः ॥ ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ २ ॥ निजघान हयान्संख्ये सारथिं च महाबलः ॥ ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैररिंदमः ॥ ३ ॥ असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्ताञ्छरानभिलक्षितान् ॥ मुमोच लक्ष्मणो बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ४ ॥) न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य नरोत्तमः ॥ अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ९६ ॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥ अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥ ९७ ॥ ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिंद्रप्रतिमानवीर्यः ॥ समादधे बाणमथोग्रवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियुज्य ॥ ९८ ॥

तस्मिन्वरास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे॥दिशश्च चंद्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास ररास चोर्वी ॥ ९९ ॥ तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियुज्य चापे शरं सपुंखं यमदूतकल्पम् ॥ सौमित्रिरिंद्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०० ॥ तं लक्ष्मणोत्सृष्टविवृद्धवेगं समापतंतं श्वसनोग्रवेगम् ॥ सुपर्णवज्रोत्तमचित्रपुंखं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०१ ॥ तं प्रेक्षमाणः सहसातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ॥ स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदातिवेगेन जगाम पार्श्वम् ॥ १०२ ॥ तमागतं प्रेक्ष्य तदातिकायो बाणं प्रदीप्तांतककालकल्पम्॥जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैः शरैश्चाप्यविपन्नचेष्टः॥१०३॥ तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः ॥ प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं तदातिकायस्य शिरो जहार ॥ १०४ ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषु प्रमर्दितम् ॥ पपात सहसा भूमौ शृंगं हिमवतो यथा ॥ १०५ ॥ तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तांबरभूषणम् ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०६ ॥ ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः ॥ विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ १०७ ॥ ततस्तत्परितो जाता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमभिमुखा भीता द्रवंतो नायके हते ॥ १०८ ॥ प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रफुल्लपद्मप्रतिमाननास्तदा ॥ अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १०९ ॥ (अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ॥ त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ धूम्राक्षः परमामर्षी सर्वशस्त्रभृतां

वरः ॥ अकंपनः प्रहस्तश्च कुंभकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥ एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकांक्षिणः ॥ जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः॥३॥ससैन्यास्ते हता वीरा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥ ४ ॥ अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेंद्रजिता मम ॥ ५ ॥ तौ भ्रातरौ तदा बद्धौ घोरैर्दत्तवरैः शरैः ॥ यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ ६ ॥ मोक्तुं तद्बंधनं घोरं यक्षगंधर्वपन्नगैः ॥ तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ ॥ ७ ॥ शरबंधाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ॥ ८ ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥ नाशयेत्सबलं वीरं ससुग्रीवं विभीषणम् ॥ ९ ॥ अहो सुबलवान्रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ (तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥ तद्भयाद्धि पुरी लंका पिहितद्वारतोरणा ॥ १ ॥) अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुल्मै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥ अशोकवनिका चैव यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ ११ ॥ निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैव नः ॥ यत्रयत्र भवेद्गुल्मस्तत्रतत्र पुनःपुनः ॥ १२ ॥ सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं सैन्यैः परिवृता बलैः ॥ द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ १३ ॥ प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वशः ॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ १४ ॥ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थितं यथा ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लंकाधिपस्य तत् ॥ १५ ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः ॥ १६ ॥ तान्सर्वान्हि समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ मन्युशल्यं वहन्दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १७ ॥ ततः स संदीपितकोप-

वर्हिर्निशाचराणामधिपो महाबलः ॥ तदेव पुत्रव्यसनं विचिंतयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा विनिःश्वसन् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० युद्धकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ततो हतान्राक्षसपुंगवांस्तान्देवांतकादित्रिशिरोऽतिकायान् ॥ रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरिताः शशंसुः ॥ १ ॥ ततो हतांस्तान्सहसा निशम्य राजा महाबाष्पपरिप्लुताक्षः ॥ पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिंत्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ॥ रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे॥३॥न तात मोहं परिगंतुमर्हसे यत्रेंद्रजिज्जीवति नैर्ऋतेश:॥ नेंद्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम्॥४॥ पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम्॥गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम्॥५॥इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ॥ अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन संतर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६॥ अद्येंद्रवैवस्वतविष्णुरुद्रसाध्याश्च वैश्वानरचंद्रसूर्याः ॥ द्रक्ष्यंतु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥ स एवमुक्त्वा त्रिदशेंद्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ॥ समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥ समास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ॥ जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिंदमः ॥ ९ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ॥ संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥ गजस्कंधगताः केचित्केचित्परमवाजिभिः ॥ व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरोष्ट्रैश्च भुजंगमैः ॥ ११॥ वराहैः श्वापदैः सिंहैर्जंबुकैः पर्वतोपमैः ॥ काकहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ १२ ॥ स शंखनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निःस्वनैः ॥ जगाम त्रिदशेंद्रारिराजिं वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स शंखश-

शिवर्णेन च्छत्रेण रिपुसूदनः ॥ रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चंद्रमसा यथा ॥ १४ ॥ वीज्यमानस्ततो वीरो हैमै-र्हेमविभूषणः ॥ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥१५॥ (स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता-वृतम् ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्रावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ १ ॥ त्वमप्रतिरथः पुत्रो त्वया वै वासवो जितः ॥ किं पुनर्मानुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् ॥ २ ॥ तथोक्ता राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिषः ॥) तत-स्त्विद्रजिता लंका सूर्यप्रतिमतेजसा ॥ रराजाप्रतिवीर्येण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १६ ॥ स संप्राप्य महा-तेजा युद्धभूमिमरिंदमः ॥ स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समंततः ॥१७॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्स-दृशप्रभः ॥ जुहुवे राक्षसश्रेष्ठो विधिवन्मंत्रसत्तमैः ॥ १८ ॥ स हविर्लाजसत्कारैर्माल्यगंधपुरस्कृतैः ॥ जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकः ॥ लोहि-तानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ २० ॥ स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २१ ॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिंगानि विजयाय न्यदर्शयन् ॥ २२ ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकांचनसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ २३ ॥ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविशारदः ॥ धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमंत्रयत् ॥ २४ ॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके ॥ सार्कग्रहेंदुनक्षत्रं वितत्रास नभः-स्थलम् ॥ २५ ॥ स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेंद्रप्रतिमप्रभावः ॥ सचापबाणासिरथाश्वशूलः खेऽन्तर्दधेत्मानमचिंत्यवीर्यः ॥ २६ ॥ ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् ॥ निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २७ ॥ ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः ॥ तोमरैरंकुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे

॥ २८ ॥ रावणिस्तु सुसंक्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् ॥ हृष्टा भवंतो युध्यंतु वानराणां जिघांसया ॥ २९ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे गर्जंतो जयकांक्षिणः ॥ अभ्यवर्षंस्ततो घोरान्वानराञ्छरवृष्टिभिः ॥ ३० ॥ स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ रक्षोभिः संवृतः संख्ये वानरान्विचकर्ष ह ॥ ३१ ॥ ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ अभ्यवर्षंत सहसा रावणिं शैलपादपैः ॥ ३२ ॥ इंद्रजित्तु तदा क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३३ ॥ शरेणैकेन च हरीन्नव पंच च सप्त च ॥ बिभेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ ३४ ॥ स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुंभविभूषणैः ॥ वानरान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३५ ॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसंकल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३६ ॥ ते तपंत-मिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३७ ॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः ॥ व्यथिता विद्रवंति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३८ ॥ रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ नर्दंतस्ते निवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ३९ ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिला-भिश्च प्लवंगमाः ॥ अभ्यवर्षंत समरे रावणिं समवस्थिताः ॥ ४० ॥ तं द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ ४१ ॥ ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ॥ वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४२ ॥ अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गंधमादनम् ॥ विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४३ ॥ सप्तभिस्तु महावीर्यो मैंदं मर्मविदारणैः ॥ पंचभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४४ ॥ जांबवंतं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च ॥ सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं

तथा ॥ ४५ ॥ घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः ॥ ४६ ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ ४७ ॥ वानराणामनीकानि निर्ममंथ महारणे ॥ आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन पीडिताम् ॥ ४८ ॥ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ पुनरेव महातेजा राक्षसेंद्रात्मजो बली ॥४९॥ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् ॥ ममर्द वानरानीकं परितस्त्विद्र-जिद्बली ॥ ५० ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महाहवे वानरवाहिनीषु ॥ अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलांबुधरो यथांबु ॥ ५१ ॥ ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदंतः ॥ रणे निपेतु-र्हरयोऽद्रिकल्पा यथेंद्रवज्राभिहता नगेंद्राः ॥ ५२ ॥ ते केवलं संददृशुः शिताग्रान्बाणान्रणे वानरवा-हिनीषु ॥ मायाविगूढं च सुरेंद्रशत्रुं नचात्र तं राक्षसमप्यपश्यन् ॥ ५३ ॥ ततः सुरक्षोऽधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगतैः शिताग्रैः ॥ प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विदारयामास च वानरेंद्रान् ॥ ५४ ॥ स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविद्धदीप्तानलसप्रभाणि ॥ सविस्फुलिंगोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेंद्र-सैन्ये ॥ ५५ ॥ ततो ज्वलनसंकाशैर्बाणैर्वानरयूथपाः ॥ ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ॥ ५६ ॥ उद्वीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेपु ताडिताः ॥ शनैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५७ ॥ हनूमंतं च सुग्रीवमंगदं गंधमादनम् ॥ जांबवंतं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५८ ॥ मैंदं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयं तथा ॥ केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ५९ ॥ सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ॥ पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६० ॥ प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिंद्रजि-

न्मंत्रसंहितैः ॥ विव्याध हरिशार्दूलान्सर्वांस्तान्राक्षसोत्तमः ॥ ६१ ॥ स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयवर्णैः ॥ ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६२ ॥ स बाणवर्षैरभिवृष्यमाणो धारानिपातानिव तानाचिंत्य ॥ समीक्षमाणः परमाद्भुतं श्रीरामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ॥ ६३ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेंद्रो महास्त्रमाश्रित्य सुरेंद्रशत्रुः ॥ निपातयित्वा हरिसैन्यमस्मान्छितैः शरैरर्दयति प्रसक्तम् ॥ ६४ ॥ स्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा समाहितोऽन्तर्हितभीमकायः ॥ कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहंतुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६५ ॥ मन्ये स्वयंभूर्भगवानचिंत्यस्तस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य ॥ बाणावपातं त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६६ ॥ प्रच्छादयत्वेष हि राक्षसेंद्रः सर्वाधिकः सायकवृष्टिजालैः ॥ एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ॥ ६७ ॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ हतहर्षरोषौ ॥ ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समासाद्य रणाग्र्यलक्ष्मीम् ॥ ६८ ॥ ततस्तु ताविंद्रजितोऽस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ ॥ स चापि तौ तत्र विषादयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेंद्रः ॥ ६९ ॥ ततस्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन ॥ निपूदयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्धकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरियूथपानाम् ॥ सुग्रीवनीलांगदजांबवंतो नचापि किंचित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सर्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ मा भैष्ट नास्त्यत्र

विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ॥ स्वयंभुवो वाक्यमथोद्वहंतौ यत्सादिताविंद्रजितास्त्रजालैः ॥ ॥ ३ ॥ तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयंभुवा ब्राह्मममोघवीर्यम् ॥ तन्मानयंतौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषादकालः ॥ ४ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्मिन्नस्त्रहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ॥ योयो धारयते प्राणांस्तंतमाश्वासयावहे ॥ ६ ॥ तावुभौ युगपद्वीरौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ ॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ॥ ७ ॥ भिन्नलांगूलहस्तोरुपादांगुलिशिरोधरैः ॥ स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवाद्भिः समंततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृताम् ॥ शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुंधराम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवमंगदं नीलं शरभं गंधमादनम् ॥ जांबवंतं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ १० ॥ मैंदं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं चापि वानरम् ॥ विभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान्रणे ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिर्हताः कोटयो वानराणां तरस्विनाम् ॥ अह्नः पंचमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् ॥ मार्गते जांबवंतं च हनूमान्सविभीषणः ॥१३॥ स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ॥ प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यंतमिव पावकम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा समभिसंक्रम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदार्यशरैस्तीक्ष्णैर्न प्राणा ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवानृक्षपुंगवः ॥ कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैर्ऋतेंद्र महावीर्य स्वरेण त्वाभिलक्षये ॥ विद्धगात्रः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥ अंजना सुप्रजा येन मातरिश्वा च सुव्रत ॥ हनूमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते क्वचित् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा जांबवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ॥ आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मा-

त्पृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥ नैव राजनि सुग्रीवे नांगदे नापि राघवे ॥ आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैर्ऋत शार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१ ॥ अस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ॥ हनूमत्युज्झितप्राणे जीवंतोऽपि मृता वयम् ॥ २२ ॥ धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥ ततो वृद्धमुपागम्य विनयेनाभ्यवादयत् ॥ गृह्य जांबवतः पादौ हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं तदा विव्यथितेंद्रियः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते प्लवगोत्तमः ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमंतं स जांबवान् ॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ २६ ॥ नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ २७ ॥ ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ॥ विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् ॥ हिमवंतं नगश्रेष्ठं हनूमन्गंतुमर्हसि ॥ २९ ॥ ततः कांचनमत्युग्रमृषभं पर्वतोत्तमम् ॥ कैलासशिखरं चात्र द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ ३० ॥ तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ॥ द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयंतीर्दिशो दश ॥ ३२ ॥ मृतसंजीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सुवर्णकरणीं चैव संधानीं च महौषधीम् ॥ ३३ ॥ ताः सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमागंतुमर्हसि ॥ आश्वासय हरीन्प्राणैर्योज्य गंधवहात्मज ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा जांबवतो वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आपूर्यत बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवार्णवः ॥ ३५ ॥ स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोत्तमम् ॥ हनूमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६ ॥

हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः ॥ न शशाक तदात्मानं वोढुं भृशानिपीडितः ॥ ३७ ॥ तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ॥ शृंगाणि च व्यकीर्यंत पीडितस्य हनूमता ॥ ३८ ॥ तस्मिन्संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ॥ न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥ सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ॥ लंका त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्येवाभवत्तदा ॥ ४० ॥ पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य पृथिवीधरम् ॥ पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥ (आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम् ॥ मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रस्रवणाकुलम् ॥ १ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं विकासिकमलोत्पलम् ॥ सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ २ ॥ विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दलशोणितम् ॥ ३ ॥ सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ हनुमान्मेघसंकाशो ववृधे मारुतात्मजः ॥ ४ ॥) पद्भ्यां तु शैलमाविध्य वडवामुखवन्मुखम् ॥ विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्रजनीचरान् ॥ ४२ ॥ तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ लंकास्था राक्षसव्याघ्रा न शेकुः स्पंदितुं क्वचित् ॥ ४३ ॥ नमस्कृत्वाथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ राघवार्थे परं कर्म समीहत परंतपः ॥ ४४ ॥ स पुच्छमुद्यम्य भुजंगकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुच्य ॥ विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभमापुप्लुवे व्योम्नि स चंडवेगः ॥ ४५ ॥ स वृक्षखंडांस्तरसा जहार शैलाञ्छिलाः प्राकृतवानरांश्च ॥ बाहूरुवेगोद्धुतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ४६ ॥ स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजंगारिनिकाशवीर्यः ॥ जगाम शैलं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ४७ ॥ स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदांभसा भ्रामितसर्वसत्त्वम् ॥ समीक्ष्यमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णु-

कराग्रमुक्तम्॥४८॥स पर्वतान्पक्षिगणान्सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि॥स्फीताञ्जनांस्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ४९ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतश्रमः ॥ हनूमांस्त्वरितो वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ ५० ॥ जवेन महता युक्तो मारुतिर्वातरंहसा ॥ जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन नादयन् ॥ ५१ ॥ स्मरञ्जांबवतो वाक्यं मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ददर्श सहसा चापि हिमवंतं महाकपिः ॥ ५२ ॥ नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकंदरनिर्झरम् ॥ श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥ शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स तं समासाद्य महानगेंद्रमतिप्रवृद्धोत्तमहेमशृंगम् ॥ ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसंघोत्तमसेवितानि ॥ ५४ ॥ स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ॥ हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिंकरांश्च ॥ ५५ ॥ वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबंधनं च ॥ ब्रह्मालयं शंकरकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुंधरायाः ॥ ५६ ॥ कैलासमुग्रं हिमवच्छिलां च तं वै वृषं कांचनशैलमग्र्यम् ॥ प्रदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेंद्रम् ॥ ५७ ॥ स तं समीक्ष्यानलराशिदीप्तं विसिस्मिये वासवदूतसूनुः॥ आप्लुत्य तं चौषधिपर्वतेंद्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार॥५८॥स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः॥दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मज॥५९॥महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे॥विज्ञायार्थिनमायांतं ततो जग्मुरदर्शनम्॥६०॥स ता महात्मा हनुमानपश्यंश्चुकोप रोषाच्च भृशं ननाद॥ अमृष्यमाणोऽग्निसमानचक्षुर्महीधरेंद्रं तमुवाच वाक्यम्॥६१॥ किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकंपः ॥ पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेंद्र ॥ ६२ ॥ स तस्य शृंगं सनगं सनागं सकांचनं धातुसहस्रजुष्टम् ॥ विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं

प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ६३ ॥ स तं समुत्पाटय खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्ससुरासुरेंद्रान् ॥ संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोऽग्रवेगः ॥ ६४ ॥ स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ॥ बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६५ ॥ स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गंधवहात्मजस्तु ॥ सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ६६ ॥ तं वानराः प्रेक्ष्य तदा विनेदुः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ॥ तेषां समुत्कृष्टरवं निशम्य लंकालया भीमतरं विनेदुः ॥ ६७ ॥ ततो महात्मा निपपात तस्मिञ्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ॥ हर्युत्तमेभ्यः शिरसाभिवाद्य विभीषणं तत्र च सस्वजे सः ॥ ६८ ॥ तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गंधमाघ्राय महौषधीनाम् ॥ बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ६९ ॥ सर्वे विशल्या विरुजाः क्षणेन हरिप्रवीराश्च हताश्च ये स्युः ॥ गंधेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्तानि शांतेष्विव संप्रबुद्धाः ॥७०॥ यदाप्रभृति लंकायां युध्यंते हरिराक्षसाः ॥ तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७१ ॥ ये हन्यंते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुंजरैः ॥ हताहतास्तु क्षिप्यंते सर्व एव तु सागरे ॥ ७२ ॥ ततो हरिगंधवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवेगः ॥ निनाय वेगाद्धिमवंतमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७३ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्धकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनूमंतमिदं वचः ॥ १ ॥ यतो हतः कुंभकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ॥ नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥ येये महाबलाः संति लघवश्च प्लवंगमाः ॥ लंकामभिपतंत्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ ३ ॥ (हरयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ॥)

ततोऽस्तंगत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ॥ लंकामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥
उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च ॥ प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ ६ ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक्तदा ॥ प्रासादाः पर्वताकाराः पतंति धरणीतले ॥ ७ ॥ अगुरुर्दह्यते तत्र परं चैव सुचंदनम् ॥ मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् ॥ ८ ॥ क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ आविकं विविधं चौर्णं कांचनं भांडमायुधम् ॥ ९ ॥ नानाविकृतसंस्थानं वाजिभांडपरिच्छदम् ॥ गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभांडांश्च संस्कृतान् ॥ १० ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च चर्म च ॥ खड्गा धनूंषि ज्याबाणास्तोमरांकुशशक्तयः ॥ ११ ॥ रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चांडजं बहु ॥ मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समंततः ॥ १२ ॥ विविधानस्त्रसंघातानग्निर्दहति तत्र वै ॥ नानाविधान्गृहांश्चित्रान्ददाह हुतभुक्तदा ॥ १३ ॥ आवासान्राक्षसानां च सर्वेषां गृहगृध्नुनाम् ॥ हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्भांडांबरधारिणाम् ॥ १४ ॥ सीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ कांतालंबितवस्त्राणां शत्रुसंजातमन्युनाम् ॥ १५ ॥ गदाशूलसिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैस्सह ॥ १६ ॥ त्रस्तानां गच्छतां पूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ तेषां शतसहस्राणि तदा लंकानिवासिनाम् ॥ १७ ॥ अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनःपुनः ॥ सारवंति महार्हाणि गंभीरगुणवंति च ॥ १८ ॥ हेमचंद्रार्धचंद्राणि चंद्रशालोत्तमानि च ॥ तत्र चित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ १९ ॥ मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशंतीव दिवाकरम् ॥ क्रौंचबर्हिणवर्णानां भूषणानां च निःस्वनैः ॥ २० ॥ नादितान्यचलाभानि वेश्मा-

न्यग्निर्ददाह सः॥ ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे॥२१॥विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ ज्वलनेन परीतानि गृहाणि प्रचकाशिरे ॥ २२ ॥ दावाग्निदीप्तानि यथा शिखराणि महागिरेः ॥ विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वरांगनाः ॥ २३ ॥ त्यक्ताभरणसंयोगा हाहेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भवनान्यपि ॥२४॥ वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः॥तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ॥ २५ ॥ हिमवच्छिखराणीव दह्यमानानि सर्वशः ॥ हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वालितैरपि ॥ ॥ २६ ॥ रात्रौ सा दृश्यते लंका पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ बभूव लंका लोकांते भ्रांतग्राह इवार्णवः ॥ २७ ॥ अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा कचिद्भीतोऽपसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा कचिदश्वो निवर्तते ॥ २८ ॥ लंकायां दह्यमानायां शुशुभे च महोदधिः ॥ छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवे ॥ २९ ॥ सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ॥ लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुंधरा ॥ ३० ॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ॥ स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे शतयोजनम् ॥ ३१ ॥ प्रदग्धकायानपरान्राक्षसान्निर्गतान्बहिः ॥ सहसा ह्युत्पतंति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३२ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निःस्वनम् ॥ दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं च व्यनादयत् ॥ ३३ ॥ विशल्यौ च महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ असंभ्रांतौ जगृहतुस्ते उभे धनुषी वरे ॥ ३४ ॥ ततो विस्फारयामास रामश्च धनुरुत्तमम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३५ ॥ अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन्महत् ॥ भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३६ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निःस्वनम् ॥ ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति

रामस्य शुश्रुवे ॥ ३७ ॥ वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसानां च निःस्वनः ॥ ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३८ ॥ तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरगोपुरम् ॥ कैलासशृंगप्रतिमं विकीर्णमभवद्भुवि ॥ ३९ ॥ ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ॥ सन्नाहो राक्षसेंद्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ॥ ४० ॥ तेषां संनह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ॥ शर्वरी राक्षसेंद्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४१ ॥ आदिष्टा वानरेंद्रास्ते सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्नं द्वारमासाद्य युध्यध्वं च प्लवंगमाः ॥ ४२ ॥ यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्रतत्राप्युपस्थितः ॥ स हंतव्योऽभिसंप्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४३ ॥ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ॥ स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोध आविशत् ॥ ४४ ॥ तस्य जृंभितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४५ ॥ स कुंभं च निकुंभं च कुंभकर्णात्मजावुभौ ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४६ ॥ यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजंघः कंपनस्तथा ॥ निर्ययुः कौंभकर्णाभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४७ ॥ शशास चैव तान्सर्वान्राक्षसान्स महाबलान् ॥ राक्षसा गच्छतात्रैव सिंहनादं च नादयन् ॥ ४८ ॥ ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः ॥ लंकायां निर्ययुर्वीराः प्रणदंतः पुनःपुनः ॥ ४९ ॥ रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः ॥ चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ५० ॥ तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां भा तथैव च ॥ तयोराभरणाभा च ज्वलिता द्यामभासयत् ॥ ५१ ॥ चंद्राभा भूषणाभा च गृहाणां ज्वलिता च भा ॥ हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५२ ॥ तत्र चार्धप्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः ॥ भाभिः संसक्तसलिलश्चलोर्मिः शुशुभे भृशम् ॥ ५३ ॥ पताकाध्वजसंयुक्त-

मुत्तमासिपरश्वधम् ॥ भीमाश्वरथमातंगं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५४ ॥ दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् ॥ तद्राक्षसबलं भीमं घोरविक्रमपौरुषम् ॥ ५५ ॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किंकिणीशतनादितम् ॥ हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरश्वधम् ॥ ५६ ॥ व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् ॥ गंधमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥ ५७ ॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महांबुधरनिःस्वनम् ॥ तद्दृष्ट्वा बलमायातं राक्षसानां दुरासदम् ॥ ५८ ॥ संचचाल प्लवंगानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत् ॥ ५९ ॥ अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतंगा इव पावकम् ॥ तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ॥ ६० ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयः परमशोभत ॥ तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ॥ ६१ ॥ तरुशैलैरभिघ्नंतो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ तथैवापततां तेषां हरीणां निशितैः शरैः ॥६२॥ शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः ॥ शिलाप्रहारभग्नांगा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६३ ॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ प्रवरानभितो जघ्नुर्घोररूपा निशाचराः ॥ ६४ ॥ घ्नंतमन्यं जघानान्यः पातयंतमपातयत् ॥ गर्हमाणं जगर्हान्यो दशंतमपरोऽदशत् ॥ ६५ ॥ देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः ॥ किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥ ६६ ॥ विप्रलंभितशस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् ॥ समुद्यतमहाप्रासं मुष्टिशूलासिकुंतलम् ॥ ६७ ॥ प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे ॥ ॥ ६८ ॥ विप्रलंभितवस्त्रं च विमुक्तकवचध्वजम् ॥ बलं राक्षसमालंब्य वानराः पर्यवारयन् ॥६९॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्वीरघोरजनक्षये ॥ अंगदः कंपनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥ आहूय सोऽङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः ॥ गदया कंपनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ अर्दितश्च प्रहारेण कंपनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥ ततस्तु कंपनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्रांगदमभीतवत् ॥ ४ ॥ सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः ॥ शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥ क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदंतैः शिलीमुखैः ॥ कर्णिशल्यविपाटैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अंगदः प्रतिविद्धांगो वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ धनुरुग्रं रथं बाणान्ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥ तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्यांगदो बली ॥ करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥ तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः ॥ यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुंजरः ॥ १० ॥ तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनःपुनः ॥ वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११ ॥ प्रजंघसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली ॥ रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥१२ ॥ आयसीं तु गदां गृह्य स वीरः कनकांगदः ॥ शोणिताक्षः समाश्वस्य तमेवानुपपात ह ॥ १३ ॥ प्रजंघस्तु महावीरो यूपाक्षसहितो बली ॥ गदयाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १४ ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजंघयोः ॥ विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचंद्र इवाबभौ ॥ १५ ॥ अंगदं परिरक्षंतौ मैंदो द्विविद एव च ॥ तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १६ ॥ अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरान्रोषादसिबाणगदाधराः ॥ १७ ॥ त्रयाणां वानरेंद्राणां

त्रिभी राक्षसपुंगवैः ॥ संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥ ते तु वृक्षान्समादाय संप्रचिक्षिपुराहवे ॥ खड्गेन प्रतिचिक्षेप तान्प्रजंघो महाबलः ॥ १९ ॥ रथान्सर्वान्द्रुमाञ्छैलान्प्रतिचिक्षिपुराहवे ॥ शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान्यूपाक्षो महाबलः ॥ २० ॥ सृष्टान्द्विविदमैंदाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ बभंज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २१ ॥ उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मविदारणम् ॥ प्रजंघो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २२ ॥ तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेंद्रो महाबलः ॥ आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २३ ॥ बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना ॥ वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २४॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गं मुसलसन्निभम् ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २५ ॥ स ललाटे महावीर्यमंगदं वानरर्षभम् ॥ आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २६ ॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रजंघस्य शिरः कायात्पातयामास मुष्टिना ॥ २७ ॥ स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे ॥ अवरुह्य रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २९ ॥ गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥ स ततोऽभिहतस्तेन चचाल च महाबलः ॥ उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नंतरे मैंदो द्विविदाभ्याशमागमत् ॥ तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवंगाभ्यां तरस्विनौ ॥ चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥ द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे ॥ निष्पिपेष स वीर्येण क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥ यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मैंदो वानरपुंगवः ॥ पीडयामास बाहुभ्यां पपात स हतः क्षितौ ॥ ३४ ॥

हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेंद्रचमूस्तथा ॥ जगामाभिमुखी सा तु कुंभकर्णात्मजो यतः ॥ ३५ ॥ आपतंतीं च वेगेन कुंभस्तां सांत्वयच्चमूम् ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवंगमैः ॥ ३६ ॥ निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं तदा ॥ कुंभः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७ ॥ सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः ॥ मुमोचाशीविषप्रख्याञ्छरान्देहविदारणान् ॥ ३८ ॥ तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् ॥ विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेंद्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥ आकर्षकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन हाटकपुंखेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४० ॥ सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ॥ निपपात त्रिकूटाभो विह्वलन्प्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥ मैंदस्तु भ्रातरं तत्र भग्नं दृष्ट्वा महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ ४२ ॥ तां शिलां तत्र चिक्षेप राक्षसाय महाबलः ॥ बिभेद तां शिलां कुंभः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४३ ॥ संधाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४४ ॥ स तु तेन प्रहारेण मैंदो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥ अंगदो मातुलौ दृष्ट्वा मथितौ तु महाबलौ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुंभमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६ ॥ तमापतंतं विव्याध कुंभः पंचभिरायसैः ॥ त्रिभिश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मातंगमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥ सोऽङ्गदं बहुभिर्बाणैः कुंभो विव्याध वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ अकुंठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ अंगदः प्रतिविद्धांगो वालिपुत्रो न कंपते ॥ ४९ ॥ शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ स प्रचिच्छेद तान्सर्वान्बिभेद च पुनः शिलाः ॥ ५० ॥ कुंभकर्णात्मजः श्रीमान्वालिपुत्रसमीरितान् ॥ आपतंतं च संप्रेक्ष्य कुंभो वानरयूथपम् ॥ ५१ ॥ भ्रुवौ विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुंजरम् ॥

तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५२ ॥ अंगदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते ॥ सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५३ ॥ संपीड्योरसि सस्कंधं करेणाभिनिवेश्य च ॥ किंचिद-भ्यवनम्यैनमुन्ममाथ महारणे ॥ ५४ ॥ तमिंद्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मंदरसन्निभम् ॥ समुत्सृजत वेगेन मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५५ ॥ स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ अंगदो विव्यथेऽभीक्ष्णं स पपात मुमोह च ॥ ५६ ॥ अंगदं पतितं दृष्ट्वा सीदंतमिव सागरम् ॥ दुरासदं हरिश्रेष्ठा राघवाय न्यवेदयन् ॥५७॥ रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं महाहवे ॥ व्यादिदेश हरिश्रेष्ठाञ्जांबवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८ ॥ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ॥ अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुंभमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥ ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ॥ रिरक्षिषंतोऽभ्यपतन्नंगदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ कुंभकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥ समीक्ष्यापततस्तां-स्तु वानरेंद्रान्महाबलान् ॥ आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरपि वीक्षितुम् ॥ वानरेंद्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्छरवृ-ष्टिभिरर्दितान् ॥ अंगदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुंभकर्णात्मजं रणे ॥ शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥ उत्पाट्य च महावृक्षानश्वकर्णादिकान्बहून् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप स महाकपिः ॥ ६६ ॥ तां छादयंतीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् ॥ कुंभकर्णात्मजः श्रीमांश्चिच्छेद स्वशरैः शितैः ॥ ६७॥ अर्दितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ द्रुमा-वर्षं तु तद्भिन्नं दृष्ट्वा कुंभेन वीर्यवान् ॥ ६८ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे ॥ स

विध्यमानः सहसा सहमानस्तु ताञ्छरान् ॥ ६९ ॥ कुंभस्य धनुराक्षिप्य बभंजेंद्रधनुःप्रभम् ॥ अवप्लुत्य धनुः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ७० ॥ अब्रवीत्कुपितः कुंभं भग्नशृंगमिव द्विपम् ॥ निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगं तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपमम् ॥ ७२ ॥ एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवत्तरम् ॥ त्वामेवैकं महाबाहुं शूलहस्तमरिंदमम् ॥ ७३ ॥ त्रिदशा नातिवर्तंते जितेंद्रियमिवाधयः ॥ विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्य च ॥ ७४ ॥ वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ॥ कुंभकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७५ ॥ धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ॥ त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥ ७६ ॥ महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् ॥ अद्य भूतानि पश्यंतु शक्रशंबरयोरिव ॥ ७७ ॥ कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् ॥ पातिता हरिवीराश्च त्वयैते भीमविक्रमाः ॥ ७८ ॥ उपालंभभयाच्चैव नासि वीर मया हतः ॥ कृतकर्मपरिश्रांतो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ७९ ॥ तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥ अग्नेराज्यहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥ ८० ॥ ततः कुंभस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ गजाविवाविमदौ निःश्वसंतौ मुहुर्मुहुः ॥ ८१ ॥ अन्योन्यगात्रग्रथितौ घर्षंतावितरेतरम् ॥ सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजंतौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥ तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरंगश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ८३ ॥ ततः कुंभं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणांभसि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेः स्थलम् ॥ ८४ ॥ ततः कुंभनिपातेन जलराशिः समुत्थितः ॥ विंध्यमंदरसंकाशो विससर्प समंततः ॥ ८५ ॥ ततः कुंभः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपात्य च ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥ तस्य

चर्म च पुस्फोट संजज्ञे चापि शोणितम् ॥ तस्य मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमंडले ॥ ८७ ॥ तस्य वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं महत् ॥ वज्रनिष्पेषसंजाता ज्वाला मेरोर्यथा गिरेः ॥ ८८ ॥ स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचरविमंडलवर्चसम् ॥ स मुष्टिं पातयामास कुंभस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥ स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशपीडितः ॥ निपपात तदा कुंभो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥ मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहितांग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२ ॥ कुंभस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना ॥ बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवांपतेः ॥ ९३ ॥ तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ॥ मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः॥७६॥ निकुंभो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम्॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरेंद्रमुदैक्षत ॥ १ ॥ ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपंचांगुलं शुभम् ॥ आददे परिघं वीरो महेंद्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ॥ यमदंडोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम्॥३॥ तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमौजसम् ॥ विननाद विवृत्तास्यो निकुंभो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥ उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरंगदैरपि ॥ कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च सचित्रया ॥ ५ ॥ निकुंभो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च ॥ यथेंद्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥ परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रंथिर्महात्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ नगर्या विटपावत्या गंधर्वभवनोत्तमैः ॥ (सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥) सतारागणनक्षत्रं सचंद्रं समहाग्रहम् ॥ निकुंभ-

परिघाघूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलम् ॥ ८ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ॥ क्रोधेंधनो निकुंभाग्नि-र्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥९॥ राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पंदितुं भयात् ॥ हनूमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ १० ॥ परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् ॥ बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ ११ ॥ स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः ॥ विकीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवांबरे ॥ १२ ॥ स तु तेन प्रहारेण न चचाल महाकपिः ॥ परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १३ ॥ स तथाभिहतस्तेन हनूमान्प्लवगोत्तमः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १४ ॥ तमुद्यम्य महातेजा निकुंभोरसि वीर्यवान् ॥ अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १५ ॥ तत्र पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् ॥ मुष्टिना तेन संजज्ञे मेघे विद्युदिवोत्थिता ॥ १६ ॥ स तु तेन प्रहारेण निकुंभो विचचाल च ॥ स्वस्थश्चापि निजग्राह हनूमंतं महाबलम् ॥ १७ ॥ चुक्रुशुश्च तदा संख्ये भीमं लंकानिवासिनः ॥ निकुंभेनोद्यतं दृष्ट्वा हनूमंतं महाबलम् ॥ १८ ॥ स तथा ह्रियमाणोऽपि हनूमांस्तेन रक्षसा ॥ आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ १९ ॥ आत्मानं मोक्षयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत ॥ हनूमानुन्ममाथाशु निकुंभं मारुतात्मजः ॥ २० ॥ निक्षिप्य परमायत्तो निकुंभं निष्पिपेष च ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वेगवान् ॥ २१ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् ॥ उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २२ ॥ अथ विनदति सादिते निकुंभे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रसूनोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥२३॥ व्यपेते तु जीवे निकुंभस्य हृष्टा विनेदुः प्लवंगा दिशः सस्वनुश्च ॥ चचालेव चोर्वी पपातेव सा

दौर्बलं राक्षसानां भयं चाविवेश ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ निकुंभं निहतं दृष्ट्वा कुंभं च विनिपातितम् ॥ रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा॥१॥नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः ॥ खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥ गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौ सवनौकसौ ॥ ३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरम् ॥ ४ ॥ सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५ ॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ रथमानीयतां तूर्णं सैन्यं त्वानीयतां त्वरात् ॥६॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥ स्यंदनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणं रथं कृत्वा समाहूय निशाचरः ॥ सूतं तं चोदयामास शीघ्रं वै रथमावह ॥ ८ ॥ अथ तान्राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् ॥ यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥ अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना ॥ आज्ञप्तः समरे हंतुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ॥१०॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ॥ शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् ॥ प्रदहिष्यामि संप्राप्तं शुष्कंधनमिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः ॥ सर्वे नानायुधोपेता बलवंतः समाहिताः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिणः क्रूरा दंष्ट्रिणः पिंगलेक्षणाः ॥ मातंगा इव नर्दंतो ध्वस्तकेशा भयावहाः ॥ १४ ॥ परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् ॥ अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयंतो नभस्तलम् ॥ १५ ॥ शंखभेरीसहस्राणामाहतानां समंततः ॥ क्ष्वेलितास्फो-

टितानां च तत्र शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ॥ पपात सहसा दैवाद्ध्वजस्तस्य तु रक्षसः ॥ १७ ॥ तस्य ते रथसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः ॥ चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः साश्रुमुखा ययुः ॥ १८ ॥ प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः खरदारुणः ॥ निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः ॥ अचिंत्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ घनगजमहिषांगतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः ॥ अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचरा परिबभ्रमुर्मुहुस्ते ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरपुंगवाः ॥ आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं लोमहर्षणम् ॥ निशाचरैः प्लवंगानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥ वृक्षशूलनिपातैश्च गदापरिघपातनैः ॥ अन्योन्यं मर्दयंति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥ शक्तिखड्गगदाकुंतैस्तोमरैश्च निशाचराः ॥ पट्टिशैर्भिंदिपालैश्च बाणपातैः समंततः ॥ ४ ॥ पाशमुद्गरदंडैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा ॥ कदनं कपिसिंहानां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥ बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥ तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वनौकसः ॥ नेदुस्ते सिंहवद्दृप्ता राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समंततः ॥ रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥ वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः ॥ कोपानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तिष्ठ राम मया सार्धं द्वंद्वयुद्धं भविष्यति ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १० ॥ यत्तदा दंडकारण्ये पितरं हतवान्मम ॥

॥ तदग्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११ ॥ दह्यंते भृशमंगानि दुरात्मन्मम राघव ॥ यन्मया सि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काले महावने ॥१२॥ दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ कांक्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥ अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ॥ ये त्वया निहताः शूराः सह तैश्च वसिष्यसि ॥ १४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ॥ पश्यंतु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥ अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे ॥ अभ्यस्तं येन वा राम वर्ततां तेन वा मृधम् ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि वै ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चापि दंडके निहता मया ॥ १९ ॥ स्वाशिताश्चापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यंत्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुंडनखांकुशाः ॥ २० ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु मकराक्षो महाबलः ॥ बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥ ताञ्छराञ्छरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्भुवि विच्छिन्ना रुक्मपुंखाः सुवाससः ॥ २२ ॥ तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा ॥ खरराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३ ॥ जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोरिव ॥ धनुर्मुक्तस्वनोऽन्योन्यं श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥ देवदानवगंधर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५ ॥ विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते बलम् ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २६ ॥ राममुक्तांस्तु बाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे ॥ रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥ २७ ॥ बाणौघवितताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ संछ-

न्ना वसुधा चैव समंतान्न प्रकाशते ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ २९ ॥ भित्त्वा रथं शरै रामो हत्वा अश्वानपातयत् ॥ विरथो वसुधास्थः स मकराक्षो निशाचरः ॥ ३० ॥ तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ त्रासनं सर्वभूतानां युगांताग्निसमप्रभम् ॥ ३१ ॥ दुरवापं महच्छूलं रुद्रदत्तं भयंकरम् ॥ जाज्वल्यमानमाकाशे संहारास्त्रमिवापरम् ॥ ३२ ॥ यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्ता विद्रुता दिशः॥ विभ्राम्य च महच्छूलं प्रज्वलंतं निशाचरः ॥ ३३ ॥ स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महात्मने ॥ तमापतंतं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम् ॥ ३४ ॥ बाणैश्चतुर्भिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ स भिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमंडितः ॥ व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥ ३५ ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा साधुसाध्विति भूतानि व्याहरंति नभोगताः ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स तं दृष्ट्वापतंतं तु प्रहस्य रघुनंदनः ॥ पावकास्त्रं ततो रामः संदधे तु शरासने ॥ ३८ ॥ तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ॥ ॥ स च्छिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् ॥ लंकामेव प्रधावंत रामबाणभयार्दिताः ॥ ४० ॥ दशरथनृपसूनुबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ॥ प्रददृशुरथ देवताः प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं तथा विकीर्णम् ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे नवसप्ततितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिंजयः ॥ रोषेण महताविष्टो दंतान्कटकटाय्य च ॥ १ ॥ कुपितश्च तदा तत्र

किं कार्यमिति चिंतयन् ॥ आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेंद्रजितं सुतम् ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिंद्रं जयसि संयुगे ॥ किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४॥ तथोक्तो राक्षसेंद्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः॥ यज्ञभूमौ स विधिवत्पावकं जुहवेंद्रजित् ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः॥ आजग्मुस्तत्र संभ्रांता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः ॥ लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥ सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य सर्वकृष्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥ शरहोमसमिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिंगानि विजयं दर्शयंति च ॥ ९ ॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥ हुत्वाग्निं तर्पयित्वाथ देवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठमंतर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥ स वाजिभिश्चतुर्भिस्तु बाणैस्तु निशितैर्युतः ॥ आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यंदनोत्तमे ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चंद्रार्धचंद्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १३ ॥ जांबूनदमहाकंबुर्दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेंद्रजितः केतुर्वैदूर्यसमलंकृतः ॥१४ ॥ तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः॥ स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥ सोऽभिनिर्याय नगरादिंद्रजित्समितिंजयः ॥ हुत्वाग्निं राक्षसैर्मंत्रैरंतर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥ अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्रजितौ वने ॥ जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणेऽधिकम् ॥ १७ ॥ अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं च लक्ष्मणम् ॥ करिष्ये परमां प्रीतिमित्युक्त्वांतरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मुकनारा-

चैस्तीक्ष्णैस्त्विद्ररिपू रणे ॥ १९ ॥ स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव ॥ सृजंताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौ ताविति संचिंत्य सज्जं कृत्वा च कार्मुकम् ॥ संततानिषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥ स तु वैहायसरथो युधि तौ रामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२ ॥ तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥ प्रच्छादयंतौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ॥ तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पर्शतुः शरैः ॥ २४ ॥ स हि धूमांधकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चांतर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृतः ॥ २५ ॥ नैव ज्यातल-निर्घोषो नच नेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवे चरतस्तस्य नच रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥ घनांधकारे तिमिरे शिलावर्षमिवाद्भुतम् ॥ स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरै-र्भृशम् ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥ तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ ॥ हेमपुंखान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥ अंतरिक्षे समासाद्य रावणिं कंकपत्रिणः ॥ निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणिताप्लुताः ॥ ३० ॥ अतिमात्रं शरौघेण दीप्यमानौ नरोत्तमौ ॥ तानिषून्पततो भल्लैरनेकैर्विचकर्ततुः ॥ ३१ ॥ यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपतिताञ्छितान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी स-सृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथोऽपतत् ॥ विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रौ निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुंखैः सुसंहतैः ॥ बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥ नास्य वेगगतिं कश्चिन्नच रूपं धनुः शरान् ॥ नचास्य विदितं किंचित्सूर्यस्येवाभ्र-संप्लवे ॥ ३५ ॥ तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः ॥ बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥३६॥

लक्ष्मणस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्रांजलिं शरणागतम् ॥ पलायमानं मत्तं वा न हंतुं त्वमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ तस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यामि महाभुज ॥ आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥ तमेनं मायिनं क्षुद्रमंतर्हितरथं बलात् ॥ राक्षसं निहनिष्यंति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥ यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभस्तलं वा ॥ एवं त्रिगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ॥ वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ स निवृत्याहवात्तस्मात्प्रविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥ सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगामाथ रावणिः ॥ २ ॥ स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इंद्रजित्सुमहावीर्यः पौलस्त्यो देवकंटकः ॥ ३ ॥ इंद्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥ इंद्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा ॥ बलेन महतावृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥ मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ॥ हंतुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यांतं सर्वे ते काननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥ हनूमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुंजरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृंगं पर्वतस्य दुरासदम् ॥८॥ स ददर्श हतानंदां सी-

तामिंद्रजितो रथे ॥ एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघव-
प्रियाम् ॥ रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमध्यवस्य
च ॥ बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥ (तां दीनां मलदिग्धांगीं रथस्थां दृश्य
मैथिलीम् ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान्व्यथितोऽभवत् ॥ १ ॥) अब्रवीत्तां तु शोकार्तां निरानंदां तपस्विनीम् ॥
दृष्ट्वा रथस्थितां दीनां राक्षसेंद्रसुताश्रिताम् ॥ १२ ॥ किं समर्थितमस्येति चिंतयन्स महा-
कपिः ॥ सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १३ ॥ तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥
कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतामकर्षयत् ॥ १४ ॥ तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास राक्षसः ॥
क्रोशंतीं रामरामेति मायया योजितां रथे ॥ १५ ॥ गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनूमान्दैन्यमागतः ॥ दुःखजं
वारिनेत्राभ्यामुत्सृजन्मारुतात्मजः ॥ १६ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वांगीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ अब्र-
वीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोऽधिपात्मजम् ॥ १७ ॥ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणां
कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १८ ॥ धिक्त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ नृशंसा-
नार्य दुर्वृत्त क्षुद्रपापपराक्रम ॥ अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ १९ ॥ च्युता गृहाच्च
राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ॥ किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हंसि निर्दय ॥ २० ॥ सीतां हत्वा तु
न चिरं जीविष्यसि कथंचन ॥ वधार्हकर्मणा तेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २१ ॥ ये च स्त्रीघातिनां
लोका लोकवध्यैश्च कुत्सिताः ॥ इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रतिलप्स्यसे ॥ २२ ॥ इति ब्रुवाणो हनु-
मान्सायुधैर्हरिभिर्वृतः ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो राक्षसेंद्रसुतं प्रति ॥ २३ ॥ आपतंतं महावीर्यं तद-

नीकं वनौकसाम् ॥ रक्षसां भीमकोपानामनीकेन न्यवारयत् ॥ २४ ॥ स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ हनूमंतं हरिश्रेष्ठमिंद्रजित्प्रत्युवाच ह ॥ २५ ॥ सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः ॥ तां वधिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २६ ॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ॥ सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २७ ॥ न हंतव्याः स्त्रियश्चेति यद्ब्रवीषि प्लवंगम ॥ पीडाकरममित्राणां यच्च कर्तव्यमेव तत् ॥ २८ ॥ तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं च ताम् ॥ शितधारेण खड्गेन निजघानेंद्रजित्स्वयम् ॥ २९ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी ॥ सा पृथिव्या पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥ ३० ॥ तामिंद्रजित्स्त्रियं हत्वा हनुमंतमुवाच ह ॥ मया रामस्य पश्येमां प्रियां शस्त्रनिषूदिताम् ॥३१॥ एषा विशस्ता वैदेही निष्फलो वः परिश्रमः ॥ ॥ ३२ ॥ ततः खड्गेन महता हत्वा तामिंद्रजित्स्वयम् ॥ हृष्टः स रथमास्थाय ननाद च महास्वनम् ॥ ॥ ३३ ॥ वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य तु ॥३४॥ तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ॥ तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः समभिप्रदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ श्रुत्वा तं भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वाः दुद्रुवुर्वानरा भृशम् ॥ १ ॥ तानुवाच ततः सर्वान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥ कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वं प्लवंगमाः ॥ त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क नु वो गतम् ॥ पृष्ठतो न व्रजध्वं मामग्रतो यांतमाहवे ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः सुसंक्रुद्धा वायुपुत्रेण

धीमता ॥ शैलशृंगान्द्रुमांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ४ ॥ अभिपेतुश्च गर्जंतो राक्षसान्वानरर्षभाः ॥ परिवार्य हनूमंतमन्वयुश्च महाहवे ॥ ५ ॥ स तैर्वानरमुख्यैस्तु हनूमान्सर्वतो वृतः ॥ हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ६॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ॥ वृतो वानरसैन्येन कालांतकयमोपमः॥७॥ स तुशोकेन चाविष्टः कोपेन महता कपिः ॥ हनूमान्रावणिरथे महतीं पातयाच्छिलाम् ॥ ८ ॥ तामापतंतीं दृष्ट्वैव रथं सारथिना तदा ॥ विधेयाश्वसमायुक्तो विदूरमपवाहितः ॥ ९ ॥ तमिंद्राजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् ॥ विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ १० ॥ पतितायां शिलायां तु व्यथिता रक्षसां चमूः ॥ निपतंत्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥११ ॥ तमभ्यधावञ्शतशो नदंतः काननौकसः॥ते द्रुमांश्च महाकाया गिरिशृंगाणि चोद्यताः॥१२॥ क्षिपंतींद्राजितं संख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ वृक्षशैलमहावर्षं विसृजंतः प्लवंगमाः ॥ १३ ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वनैः॥ वानरैस्तैर्महाभीमैर्घोररूपा निशाचराः ॥ १४॥ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टंत रणाक्षितौ ॥ स सैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिंद्रजित् ॥१५॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ॥ स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १६ ॥ जघान कपिशार्दूलान्सुबहून्दृढविक्रमः ॥ शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः शूलमुद्गरैः ॥ १७ ॥ ते चाप्यनुचरांस्तस्य वानरा जघ्नुराहवे ॥ १८ ॥ सुस्कंधविटपैः शैलैः शिलाभिश्च महाबलः ॥ हनूमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १९ ॥ सन्निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः ॥ हनूमान्सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २० ॥ त्यक्त्वा प्राणान्विचेष्टंतो रामप्रियचिकीर्षवः ॥ यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीव-

मेव च ॥ तौ यत्प्रातिविघास्येते तत्करिष्यामहे वयम् ॥२२॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् ॥ शनैः-शनैरसंत्रस्तः सबलः संन्यवर्तत ॥ २३ ॥ ततः प्रेक्ष्य हनूमंतं व्रजंतं यत्र राघवः ॥ स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यं निकुंभिलाम् ॥ २४ ॥ निकुंभिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेंद्राजित् ॥ यज्ञभूम्यां ततो गत्वा पावकस्तेन रक्षसा ॥ २५ ॥ हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक्तदा ॥ सोर्चिः पिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥ संध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २६ ॥ अथेंद्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ॥ दृष्ट्वा व्यतिष्ठंत च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वा संग्रामनिर्घोषं जांबवंतमुवाच ह ॥ १ ॥ सौम्य नूनं हनुमता कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ श्रूयते च यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥ तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथेत्युक्त्वा स्वेनानीकेन संवृतः ॥ आगच्छत्पश्चिमं द्वारं हनूमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायांतं हनूमंतं ददर्शर्क्षपतिस्तदा ॥ वानरैः कृतसंग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभं भीमं संनिवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥ स तेन सह सैन्येन सन्निकर्षं महायशाः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां च सः ॥ जघान रुदतीं सीतामिंद्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रांतचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिंदम ॥ तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल

इव द्रुमः ॥ १० ॥ तं भूमौ देवसंकाशं पतितं दृश्य राघवम् ॥ अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥ आसिंचन्सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगंधिभिः ॥ प्रदहंतमसंहार्यं सहसाग्निमिवोत्थितम् ॥ १२ ॥ तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः ॥ उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥ शुभे वर्त्मनि तिष्ठंतं त्वामार्य विजितेंद्रियम् ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥ भूतानां स्थावराणां च जंगमानां च दर्शनम् ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं जंगमं च तथाविधम् ॥ नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥ यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ॥ भवांश्च धर्मसंयुक्तो नैव व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ तस्य च व्यसनाभावाद्व्यसनं चागते त्वयि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥१८ ॥ धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥ न धर्मेण वियुज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः ॥ धर्मेणाचरतां तेषां तथा धर्मफलं भवेत् ॥ २० ॥ यस्मादर्था विवर्धंते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ क्लिश्यंते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥ वध्यंते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ॥ वधकर्महतोऽधर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥ अथवा विहितेनायं हन्यते हंति चापरम् ॥ विधिः स लिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥२३ ॥ अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासता सता ॥ कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्षण ॥ २४ ॥ यदि सत्स्यात्सतां मुख्य नासत्स्यात्तव किंचन ॥ त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्तन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥ अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमैः ॥ धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व

यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥ अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परंतप ॥ अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया विना ॥ २८ ॥ यदि धर्मो भवेद्भूत अधर्मो वा परंतप ॥ न स्म हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ॥ सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥ मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव ॥ धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा॥३१॥ अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तंते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥३२॥ अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ॥ विच्छिद्यंते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥ सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ॥ पापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बांधवाः ॥ यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पंडितः ॥ ३५ ॥ यस्यार्थाः स च विक्रांतो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ॥ यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥ ३६ ॥ अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमुत्सृजता धीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥ यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यं विचिन्वता ॥ ३८ ॥ हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तंते नराधिप ॥ ३९॥ येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ॥ तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यंते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥ त्वयि प्रव्रजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ॥ रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव॥४१॥ तदद्य विपुलं वीर दुःखमिंद्रजिता कृतम्॥ कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो धृतव्रत ॥ किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥ अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः॥ सरथगजह-

यां सराक्षसेंद्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लंकाम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ राममाश्वासमाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ॥ निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥ नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिरभिसंवृतः ॥ नीलांजनचयाकारैर्मातंगैरिव यूथपैः ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ॥ वानरांश्चापि ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥ राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनंदनम् ॥ ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्यांकमाश्रितम् ॥ ४॥ व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः॥अंतर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् ॥ लक्ष्मणोवाच मंदार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥६॥ हता इंद्रजिता सीता इति श्रुत्वैव राघवः ॥ हनूमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपाश्रितः॥७॥ कथयंतं तु सौमित्रिं सन्निवार्य विभीषणः ॥ पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ ८ ॥ मनुजेंद्रार्तरूपेण यदुक्तस्त्वं हनूमता ॥ तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥ याच्यमानः सुबहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥ वैदेहीमुत्सृजस्वेति नच तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् ॥ १२ ॥ वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ॥ मायामयीं महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ चैत्यं निकुंभिलामद्य प्राप्य होमं करिष्यति ॥ हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ १४ ॥ दुराधर्षो भवत्येष संग्रामे रावणात्मजः ॥ तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ॥ विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥ ससैन्या-

स्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते ॥ त्यजैनं नरशार्दूल मिथ्यासंतापमागवम् ॥ १६ ॥ सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥ इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः ॥ १७ ॥ लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥१८॥ एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः ॥ त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १९ ॥ तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्रांगवाजिनः ॥ पतत्त्रिण इवासौम्याः शराः पास्यंति शोणितम् ॥ २० ॥ तत्संदिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २१ ॥ मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोऽद्य कर्तुम् ॥ त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वज्रं दिविजरिपुमथने यथा महेंद्रः ॥ २२ ॥ समाप्तकर्मा हि स राक्षसर्षभो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ॥ युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्षितः ॥ नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥ ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरंजयः ॥ विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २ ॥ नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण ॥ भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषेऽथ विभीषणः ॥ ४ ॥ यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ॥ तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनंतरम् ॥ ५ ॥ तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समंततः ॥ विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥ भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महाप्रभो ॥ त्वय्यकारणसंतप्ते संतप्तहृदया वयम् ॥ ७ ॥ त्यज

राजन्निमं शोकं मिथ्यासंतापमागतम् ॥ यदियं त्यज्यतां चिंता शत्रुहर्षविवर्धिनी ॥ ८ ॥ उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ प्राप्तव्या यदि ते सीता हंतव्याश्च निशाचराः ॥ ९ ॥ रघुनंदन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महतावृतः ॥ १० ॥ निकुंभिलायां संप्राप्तं हंतुं रावणिमाहवे ॥ धनुर्मंडलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ (शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिंजयः ॥)॥११॥ तेन वीरेण तपसा वरदानात्स्वयंभुवः ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरंगमाः ॥ १२ ॥ स एष किल सैन्येन प्राप्तः किल निकुंभिलाम् ॥ यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म हतान्सर्वांश्च विद्धि नः ॥१३॥ निकुंभिलामसंप्राप्तमकृताग्निं च यो रिपुः ॥ त्वामाततायिनं हन्यादिंद्रशत्रो स ते वधः ॥१४॥ वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमतः ॥ १५ ॥ वधायेंद्रजितो राम संदिशस्व महाबलम् ॥ हते तस्मिन्हतं विद्धि रावणं ससुहृद्गणम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ १७ ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥ करोत्यसंज्ञान्संग्रामे देवान्सवरुणानपि ॥ १८ ॥ तस्यांतरिक्षे चरतः सरथस्य महायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते वीर सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥२०॥ यद्वानरेंद्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनूमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥२१॥ जांबवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः ॥ जहि तं राक्षससुतं मायाबलसमन्वितम् ॥ २२ ॥ अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञस्तस्य मायानां पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची

खड्गी सशरी वामचापभृत् ॥ रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ता शरा निर्भिद्य रावणिम् ॥ लंकामभिपतिष्यंति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः ॥ विधमिष्यंति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं द्युतिमान्भ्रातुरग्रतः ॥ स रावणिवधाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितं ययौ ॥ २८ ॥ सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निकुंभिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनूमान्बहुभिर्वृतः ॥ विभीषणश्च सामात्यो लक्ष्मणं त्वरितं ययौ ॥३१॥ महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ॥ ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ राक्षसेंद्रबलं दूरादपश्यद्व्यूहमाश्रितम् ॥ ३३ ॥ स संप्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिंदमः ॥ तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनंदनः ॥ ३४ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अंगदेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ॥ ३५ ॥ विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्ध्वजगहनं गहनं महारथैश्च ॥ प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ॥ परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिश्च शिलायुधैः ॥ २ ॥ तस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेंद्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥ स त्वमिंद्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन्परान् ॥ अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥

जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् ॥ रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५ ॥ विभीषण-वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ववर्ष शरवर्षेण राक्षसेंद्रसुतं प्रति ॥ ६ ॥ ऋक्षाः शाखामृगाश्चैव द्रुमप्रवरयोधिनः ॥ अभ्यधावंत सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्ति-तोमरैः ॥ अभ्यवर्तंत समरे कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ शब्दे-न महता लंकां नादयन्वै समंततः ॥ ९ ॥ शस्त्रैश्च विविधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यतैर्गिरिशृंगै-श्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥ राक्षसा वानरेंद्रेषु विकृताननबाहवः ॥ निवेशयंतः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥ तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृंगैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे सर्वराक्षसान् ॥ १२ ॥ ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ॥ रक्षसां युध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ ॥ १३ ॥ स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् ॥ उदतिष्ठत दुर्धर्षः स कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥ वृक्षांधका-रान्निर्गम्य जातक्रोधः स रावणिः ॥ आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सुसंयतम् ॥ १५ ॥ सभीमकार्मु-कशरः कृष्णांजनचयोपमः ॥ रक्तास्यनयनो भीमो बभौ मृत्युरिवांतकः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तु काले हनुमानरु-जत्स दुरासदम् ॥ धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिंदमः ॥ १८ ॥ स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् ॥ चकार बहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥ विध्वंसयंतं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् ॥राक्षसानां सहस्राणि हनूमंतमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराःशूलैरसिभिश्चासिपाणयः॥ शक्तिहस्ताश्च शक्तीभिः पट्टिशैः पट्टिशायुधाः ॥ २१॥ परिघैश्च गदाभिश्च कुंतैश्च शुभदर्शनैः ॥ शतशश्च

शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥ २२ ॥ घोरैः परशुभिश्चैव भिंदिपालैश्च राक्षसाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसन्निभैः ॥ २३ ॥ अभिजघ्नुः समासाद्य समंतात्पर्वतोपमम् ॥ तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २४ ॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिंद्रजित् ॥ सूदमानमसंत्रस्तममित्रान्पवनात्मजम् ॥ २५ ॥ स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः ॥ क्षयमेव हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥ इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः ॥ वहन्परमदुर्धर्षं स्थितमिंद्रजितं रथे ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्य शरान्खड्गान्पट्टिशासिपरश्वधान् ॥ अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्धनि राक्षसः॥२८॥ तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः ॥ रोषेण महताविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते ॥ वायुपुत्रं समासाद्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ३० ॥ बाहुभ्यां संप्रयुध्यस्व यदि मे द्वंद्वमाहवे ॥ वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥ हनूमंतं जिघांसंतं समुद्यतशरासनम् ॥ रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२॥ यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः ॥ स एष रथमास्थाय हनूमंतं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुनिवारणैः ॥ जीवितांतकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन ॥ ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रथस्थितं भीमबलं दुरासदम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः ॥ धनुष्पाणिं तमादाय त्वरमाणो जगाम सः ॥ १ ॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य तु महद्वनम् ॥ अदर्शयत तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥ नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ॥ तेजस्वी रावण-

भ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयन् ॥ ३ ॥ इहोपहारं भूतानां बलवान्रावणात्मजः ॥ उपहृत्य ततः पश्चात्संग्राम-मभिवर्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहंति समरे शत्रून्बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ तमप्रविष्टं न्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ॥ विध्वंसय शरैर्दीप्तैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनंदनः ॥ बभूवात्रास्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ ७ ॥ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मजः ॥ इंद्रजित्कवची खड्गी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् ॥ समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥ इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम ॥ कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥११॥ न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते॥ प्रमाणं न च सौंदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निंदनीयश्च साधुभिः ॥ यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३॥ नैतच्छिथिलया बुद्धया त्वं वेत्सि महदंतरम् ॥ क्व च स्वजन-संवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥ गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा ॥ निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ॥ स स्वपक्षे क्षयं याते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥ निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ॥ स्वजनेन त्वया शक्यं पौरुषं रावणानुज ॥ १७॥ इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे ॥ १८ ॥ राक्षसेंद्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्म-णाम् ॥ गुणो यः प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ १९ ॥ न रमे दारुणेनाहं नचाधर्मेण वै रमे ॥

भ्रात्रा विषमशीलोऽपि कथं भ्राता निरस्यते ॥ २० ॥ धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ॥त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २१ परस्वहरणे युक्तं परदाराभिमर्शकम् ॥ त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २२ ॥ परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ॥ सुहृदामतिशंका च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २३ ॥ महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च रोषश्च वैरत्वं प्रतिकूलता ॥ २४ ॥ एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः ॥ गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ ॥ २५ ॥ दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ नेयमस्ति पुरी लंका नच त्वं न च ते पिता ॥२६॥ अतिमानश्च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २७ ॥ अद्येह व्यसनं प्राप्तं यन्मां परुषमुक्तवान् ॥ प्रवेष्टुं न त्वया शक्यं न्यग्रोधं राक्षसाधम ॥ २८ ॥ धर्षयित्वा च काकुत्स्थं न शक्यं जीवितुं त्वया ॥ युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥ हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ निदर्शयित्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ॥ न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन्सबलो गमिष्यसि ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधेनाभ्युत्पपात च ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालांतकोपमः ॥ २ ॥ महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमबलो भीमं शरांश्चामित्रनाशनान् ॥ ३ ॥ तं ददर्श महेष्वासो रथस्थः समलंकृतः ॥ अलंकृतममित्रघ्नो रावणस्यात्मजो बली ॥ ४ ॥ हनूमत्पृष्ठमारूढ-

मुदयस्थरविप्रभम् ॥ उवाचैनं सुसंरब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ॥ ५ ॥ तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ ६ ॥ मुक्तवर्षमिवाकाशे धारयिष्यथ संयुगे ॥ अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिःसृताः ॥ विधमिष्यंति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाञ्छूलशक्त्यृष्टिसायकैः ॥ अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥ सृजतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य संयुगे ॥ जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥ रात्रियुद्धे तदा पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ तौ मया भूयो विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥ १० ॥ स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं यातो यमक्षयम् ॥ आशीविषसमं क्रुद्धं यन्मां योद्धुमुपस्थितः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेंद्रस्य गर्जितं राघवस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया ॥ कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥ स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् ॥ वाचा व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥ अंतर्धानगतेनाजौ यत्त्वयाचरितस्तदा ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ १५ ॥ यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽस्मि तव राक्षस ॥ दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः ॥ ससर्ज निशितान्बाणानिंद्रजित्समितिंजयः ॥ १७ ॥ तेन सृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसंत इव पन्नगाः ॥ १८ ॥ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्रावणात्मजः ॥ सौमित्रिमिंद्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥ स शरैरतिविद्धांगो रुधिरेण

समुक्षितः ॥ शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः ॥ २० ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याभिगम्य च ॥ विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः ॥ आदास्यंतेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितांतकाः ॥ २२ ॥ अद्य गोमायुसंघाश्च श्येनसंघाश्च लक्ष्मण ॥ गृध्राश्च निपतंतु त्वां गतासुं निहतं मया॥२३॥ क्षत्रबंधुं सदानार्यं रामः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति हतं मया ॥२४॥विस्रस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् ॥ हृतोत्तमांगं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २५ ॥ इति ब्रुवाणं संक्रुद्धः परुषं रावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञो लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥२६ ॥ वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मन्हि राक्षस ॥ अथ कस्माद्वदस्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥ ॥ २७ ॥ अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस ॥ कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्धेयं तव कत्थनम् ॥ २८ ॥ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन ॥ अविकत्थन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषादन ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा पंच नाराचानाकर्णापूरिताञ्छितान् ॥ विजघान महावेगाँल्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३० ॥ सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः ॥ नैर्ऋतोरस्यभासंत सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१ ॥ स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ स बभूव महाभीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३३ ॥ विक्रांतौ बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥ (उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥) उभौ परमदुर्जयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३४॥ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ बलवृत्राविव हि तौ युधि वै दुष्प्रधर्षणौ ॥३५॥

युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ बहूनवसृजंतौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ॥ ३६ ॥ नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३७ ॥ (सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ॥ परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ १ ॥ अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ॥ अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शंबरवासवाविव ॥ २ ॥) सर्गः॥८८॥ ततः शरान्दाशरथिः संधायामित्रकर्षणः ॥ ससर्ज राक्षसेंद्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ३८ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ ३९ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ४० ॥ निमित्तान्युपपश्यामि यान्यस्मिन्रावणात्मजे ॥ त्वर तेन महाबाहो भग्न एप न संशयः ॥ ४१ ॥ ततः संधाय सौमित्रिः शरानाशीविषोपमान् ॥ मुमोच विशिखांस्तस्मिन्सर्पानिव विषोल्बणान् ॥ ४२ ॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेंद्रियः ॥ उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ॥ ४३ ॥ ददर्शावस्थितं वीरमाजौ दशरथात्मजम् ॥ सोऽभिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ४४ ॥ अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा युधि विचेष्टसे ॥ ४५ ॥ युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥ ४६ ॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा

१ 'नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुद्ध्यताम्' इत्युत्तरं श्लोकद्वयं भिन्नवृत्तं प्रक्षिप्तम् तदुत्तरं सर्गविच्छेदश्चासंप्रदायः तयोर्युद्धस्यैवाग्रे सत्त्वेन प्रकरणांतराभावादिति कतकः ।

यमसादनम् ॥ गंतुमिच्छसि यन्मां त्वमाधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४७ ॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः ॥ अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ दशभिस्तु हनूमंतं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ ४९ ॥ ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ ५० ॥ तद्दृष्ट्वेंद्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा ॥ अचिंतयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥ ५१ ॥ मुमोच च शरान्घोरान्संगृह्य नरपुंगवः ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ ५२ ॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरंति निशाचर ॥ लघवश्चाल्पवीर्याश्च शरा हीमे सुखास्तव ॥ ५३ ॥ नैव शूरास्तु युध्यंते समरे युद्धकांक्षिणः ॥ इत्येवं तं ब्रुवन्धन्वी शरैरभिववर्ष ह ॥ ५४ ॥ तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं काञ्चनं महत् ॥ व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवांबरात् ॥ ५५ ॥ विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः ॥ इंद्रजित्समरे वीरः प्रत्यूषे भानुमानिव ॥ ५६ ॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः ॥ बिभेद समरे वीरो लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ ५७ ॥ व्यशीर्यत महद्दिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य तु ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ ५८ ॥ अभीक्ष्णं निःश्वसंतौ वै युध्येतां तुमुलं युधि ॥ शरसंकृत्तसर्वांगौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ॥ ५९ ॥ ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ ॥ ६० ॥ तौ शरौघैस्तथा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ ॥ सृजंतौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ ६१ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुंचतोर्भीमनिःस्वनम् ॥ सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ ६२ ॥ तयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ

युद्धवैमुख्यं क्लमं साप्युपजग्मतुः ॥ ६३ ॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयंतौ पुनःपुनः ॥ शरानुच्चावचा-कारानंतरिक्षे ववंधतुः ॥ ६४ ॥ व्यपेतदोषमस्यंतौ लघु चित्रं च सुष्ठु च ॥ उभौ तु तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ ६५ ॥ तयोः पृथक्पृथग्भीमः शुश्रुवे तुमुलः स्वनः ॥ स कंपं जनयामास निर्घात इव दारुणः ॥ ६६ ॥ तयोः स भ्राजते शब्दस्तथा समरयत्तयोः ॥ सुघोरयोर्निःस्तनतोर्गगने मेघयोरिव ॥ ६७ ॥ सुवर्णपुंखैर्नाराचैर्बलवंतौ कृतव्रणौ ॥ प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमंतौ जये धृतौ ॥ ॥ ६८ ॥ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुंखाः शरा युधि ॥ असृग्दिग्धा विनिष्पेतुर्विविशुर्धरणीतलम् ॥ ॥ ६९ ॥ अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघट्टिरे ॥ बभंजुश्चिच्छिदुश्चैव तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ ॥ ७० ॥ स बभूव रणे घोरस्तयोर्बाणमयश्च यः ॥ अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्च यः ॥ ॥ ७१ ॥ तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ॥ सुपुष्पाविव निष्पत्रौ वने किंशुकशाल्मली ॥ ॥ ७२ ॥ चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः ॥ इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परजयैषिणौ ॥ ७३ ॥ लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अन्योन्यं तावभिघ्नंतौ न श्रमं प्रतिपद्यताम् ॥ ७४ ॥ बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ ॥ शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ७५ ॥ ततो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् ॥ बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलंत इव पावकाः ॥ ७६ ॥ तयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ नच तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं चाप्यभिजग्मतुः ॥ ७७ ॥ अथ समर-परिश्रमं निहंतुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ॥ प्रियहितमुपपादयन्महात्मा समरमुपेत्य विभीषणोऽ-वतस्थे ॥ ७८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोननवतितमः

सर्गः ॥ ८९ ॥ युध्यमानौ ततो दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ॥ प्रभिन्नाविव मातंगौ परस्परजयैषिणौ ॥ १॥ तयोर्युद्धं द्रष्टुकामो वरचापधरो बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥ ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥ ते शराः शिखिसंस्पर्शा निपतंतः समाहिताः ॥ राक्षसान्दारयामासुर्वज्रा इव महागिरीन् ॥ ४ ॥ विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः ॥ चिच्छिदुः समरे वीरान्राक्षसान्राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः ॥ बभौ मध्ये प्रधृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥ ततः संचोदमाने वै हरीन्रक्षोवधप्रियान् ॥ उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥ एकोऽयं राक्षसेंद्रस्य परायणमवस्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥ तस्मिंश्च निहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि ॥ रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतम् ॥ ९ ॥ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुंभश्च महाबलः ॥ कुंभकर्णश्च कुंभश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ १० ॥ जंबुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥ संह्रादी विकटोऽरिघ्नस्तपनो मंद एव च ॥ प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजंघो जंघ एव च ॥ १२ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ॥ विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥ अकंपनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः ॥ कंपनः सत्त्ववंतश्च देवांतकनरांतकौ ॥ १४ ॥ एतान्निहत्यातिबलान्बहून्राक्षससत्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लंघ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥ एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिति वानराः ॥ हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥ अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम ॥ घृणामपास्य

रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥ हंतुकामस्य मे वाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति ॥ तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥ १८ ॥ वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ १९॥ वानरेंद्रा जहृषिरे लांगूलानि च विव्यधुः ॥ ततस्तु कपिशार्दूलाः क्ष्वेडंतश्च पुनःपुनः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥ जांबवानपि तैः सर्वैः सयूथ्यैरभिसंवृतः ॥ तेऽश्मभिस्ताडयामासुर्नखैर्दंतैश्च राक्षसान ॥ २१ ॥ निघ्नंतमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः॥ परिभत्स्य भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः ॥ जांबवंतं मृधे जघ्नुर्निघ्नंतं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥ हनूमानपि संक्रुद्धः सानुमुत्पाट्य पर्वतान् ॥ स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥ २५ ॥ रक्षसां कदनं चक्रे दुरासादः सहस्रशः ॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येंद्रजिद्बली ॥ २६ ॥ लक्ष्मणं परवीरघ्नः पुनरेवाभ्यधावत ॥ तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ॥२७॥शरौघानभिवर्षंतौ जघ्नतुस्तौ परस्परम्॥ अभीक्ष्णमंतर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ॥२८॥ चंद्रादित्याविवोष्णांते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ नह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ॥२९॥ न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥ न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ॥ ३० ॥ अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् ॥ चापवेगप्रयुक्तैश्च बाणजालैः समंततः ॥ ३१ ॥ अंतरिक्षेऽभिसंपन्ने न रूपाणि चकाशिरे ॥ लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ताभ्यामुभाभ्यां तरसा प्रसृष्टैर्विशिखैः शितैः ॥ ३३ ॥ निरंतरमिवाकाशं बभूव

तमसावृतम् ॥ तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥ ३४ ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः ॥ तमसा पिहितं सर्वमासीत्प्रतिभयं महत् ॥ ३५ ॥ अस्तंगते सहस्रांशौ संवृते तमसा च वै ॥ रुधिरौघा महानद्यः प्रावर्तंत सहस्रशः ॥ ३६ ॥ क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिःस्वनान् ॥ न तदानीं ववौ वायुर्नच जज्वाल पावकः ॥ ३७ ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुस्ते महर्षयः ॥ संपेतुश्चात्र संतप्ता गंधर्वाः सह चारणैः ॥ ३८ ॥ अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४० ॥ महेंद्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः ॥ स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्राघवः श्रीमाञ्छिरः कायादपाहरत् ॥ स यंतरि महातेजा हते मंदोदरीसुतः ॥ ४२ ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशन् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्र सारथ्यं पश्यतां युधि ॥४३॥ हयेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः ॥ धनुष्यथ पुनर्व्यग्रं हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४४ ॥ छिद्रेषु तेषु बाणौघैर्विचरंतमभीतवत् ॥ अर्दयामास समरे सौमित्रिः शीघ्रकृत्तमः ॥ ४५ ॥ निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः ॥ प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह॥४६ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः ॥ ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४७ ॥ ततः प्रमाथी रभसः शरभो गंधमादनः ॥ अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४८ ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्पत्य वानराः ॥ चतुर्षु सुमहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्यो रुधिरं व्यक्तं हयानां समवर्तत ॥५० ॥ ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः॥ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य

च महारथम्॥ ५१ ॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥५२॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथिः ॥ शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५३ ॥ ततो महेंद्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निहतैर्हयोत्तमैः ॥ सृजंतमाजौ निशिताञ्छरोत्तमान्भृशं तदा बाणगतैर्व्यदारयत् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः ॥ इंद्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥ तौ धन्विनौ जिघांसंतावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् ॥ विजयेनाभिनिष्क्रांतौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥ निबर्हयंतश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः ॥ भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतंतस्ततस्ततः ॥ ३ ॥ तदस्तान्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्रावणात्मजः ॥ स्तुन्वानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ॥ नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ धृष्टं भवंतो युध्यंतु हरीणां मोहनाय वै ॥ अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगे ॥ ६ ॥ तथा भवंतः कुर्वंतु यथेमे हि वनौकसः ॥ न युध्येयुर्महात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा रावणसुतो वंचयित्वा वनौकसः ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥ स रथं भूषयित्वाथ रुचिरं हेमभूषितम् ॥ प्रासासिशरसंयुक्तं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥ अधिष्ठितं ह यज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना ॥ आरुरोह महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ १० ॥ स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मंदोदरीसुतः ॥ निर्ययौ नगराद्वीरः कृतांतबलचोदितः ॥ ११ ॥ सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिंद्राजित्परमौजसा ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥ ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् ॥ वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥ १३ ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्लाघ-

र्वात्तस्य धीमतः ॥ रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ १४ ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ स मंडलीकृतधनू रावणिः समितिंजयः ॥ १५ ॥ हरीनभ्याहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमैः ॥ १६ ॥ सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनंदनः ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सज्जं चक्रे त्वरन्निव ॥ तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृंतत ॥ १८ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पंचभिः शरैः ॥ १९ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः ॥ निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥ स च्छिन्नधन्वा रुधिरं वमन्वक्त्रेण रावणिः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरंदरः ॥ २२ ॥ मुक्तमिंद्रजिता तत्तु शरवर्षमरिंदमः ॥ अवारयदसंभ्रांतो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥ संदर्शयामास तदा रावणिं रघुनंदनः ॥ असंभ्रांतो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥ ततस्तान्राक्षसान्सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ अविध्यत्परसक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् ॥ राक्षसेंद्रस्तु तं चापि बाणौघैः समताडयन् ॥ २५ ॥ सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना ॥ असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहूञ्छरान् ॥ २६ ॥ तानप्राप्तांश्छितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ॥ सारथेरस्य चरणे रथिनो रथसत्तमः ॥ २७ ॥ शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा ॥ असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लवाः ॥ २८ ॥ मंडलान्यभिधावंति तदद्भुतमिवाभवत् ॥ अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः ॥ २९ ॥ प्रत्यविध्यद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन्रणे ॥

अमर्षमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो रणे ॥ ३० ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं रोमहर्षणम् ॥ ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ विलयं जग्मुरागत्य कवचं कांचनप्रभम् ॥ ३१ ॥ अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः ॥ ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुंखैस्त्रिभिरिंद्राजित् ॥ ३२ ॥ अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रमस्त्रं प्रदर्शयन् ॥ तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनंदनः ॥ ३३ ॥ रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृंग इव पर्वतः ॥ स तथाप्यर्दितो बाणै राक्षसेन तदा मृधे ॥ ३४ ॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पंचभिः शरैः ॥ विकृष्येंद्रजितो युद्धे वदने शुभकुंडले ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणेंद्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३६ ॥ ततः शोणितदिग्धांगौ लक्ष्मणेंद्रजितावुभौ ॥ रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३७ ॥ तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३८ ॥ ततः समरकोपेन संयुतो रावणात्मजः ॥ विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९ ॥ अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेंद्रं विभीषणम् ॥ एकैकानाभिविव्याध तान्सर्वान्हरियूथपान् ॥ ४० ॥ तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् ॥ विभीषणो महातेजा रावणेः सुदुरात्मनः ॥ ४१ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्माथितसारथिः ॥ अथ शक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२ ॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानंदवर्धनः ॥ चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा पातयद्भुवि ॥ ४३ ॥ तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः ॥ वज्रस्पर्शसमान्पंच ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४ ॥ ते तस्य कायं भित्त्वा तु रुक्मपुंखा निमित्तगाः ॥ बभूवुर्लोहिता दिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४५ ॥ स पितृव्यस्य संक्रुद्ध इंद्रजिच्छरमाददे ॥ उत्त-

मं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलम् ॥ ४६ ॥ तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संधितम् ॥ लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यद्भीमपराक्रमः ॥ ४७ ॥ कुबेरेण स्वयं स्वप्ने यद्दत्तममितात्मना ॥ दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४८ ॥ तयोस्तु धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः ॥ विकृष्यमाणे बलवत्क्रौंचाविव चुकूजतुः ॥ ४९ ॥ ताभ्यां तु धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ॥ विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ५० ॥ तौ भासयंताबाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखमाहत्य सन्निपेततुरोजसा ॥ ५१ ॥ सन्निपातस्तयोश्चासीच्छरयोर्घोररूपयोः ॥ सधूमविस्फुलिंगश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ॥ ५२ ॥ तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ॥ संग्रामे शतधा यातौ मेदिन्यां चैव पेततुः ॥ ५३ ॥ शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि ॥ व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेंद्रजितौ तदा ॥ ५४ ॥ स संरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ रौद्रं महेंद्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युद्धविष्ठितः ॥ ५५ ॥ तेन तद्विहतं शस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इंद्रजित्समितिंजयः ॥ आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥ ॥ ५६ ॥ सौर्येणास्त्रेण तं वीरो लक्ष्मणः पर्यवारयत् ॥ अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ॥ ५७ ॥ आददे निशितं बाणमासुरं शत्रुदारुणम् ॥ तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः ॥ ५८ ॥ शूलानि च भुशुंडयश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरमस्त्रं सुदारुणम् ॥ ५९ ॥ अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशस्त्रविदारणम् ॥ माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६० ॥ तयोः समभवद्युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥ भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् ॥ भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६२ ॥ ऋषयः पितरो देवा गंधर्वगरुडोरगाः ॥

शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६३ ॥ अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः ॥ हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६४ ॥ सुपत्रमनुवृत्तांगं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् ॥ सुवर्णविकृतं वीरः शरीरांतकरं शरम् ॥ ६५ ॥ दुरावारं दुर्विषहं राक्षसानां भयावहम् ॥ आशीविषविषप्रख्यं देवसंघैः समर्चितम् ॥ ६६ ॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः ॥ पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६७ ॥ अथैंद्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् ॥ शरश्रेष्ठं धनुः श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीन् ॥ ६८ ॥ (संधायामित्रदमनं विचकर्ष शरासनम् ॥ सज्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥ संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीन् ॥ ११ ॥) लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वंद्वस्तदैनं जहि रावणिम् ॥ ६९ ॥ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जैंद्रजितं प्रति ॥ ७० ॥ ऐंद्रास्त्रेण समायुज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७१ ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुंडलम् ॥ प्रमथ्यैंद्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ७२ ॥ तद्राक्षसतनूजस्य भिन्नस्कंधं शिरो महत् ॥ तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७३ ॥ हतः स निपपाताथ धरण्यां रावणात्मजः ॥ कवची सशिरस्त्राणो विप्रविद्धशरासनः ॥ ७४ ॥ चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ हृष्यंते निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७५ ॥ अथांतरिक्षे भूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ जज्ञेऽथ जयसन्नादो गंधर्वाप्सरसामपि ॥ ७६ ॥ पतितं समभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः ॥ वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७७ ॥ वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ॥ लंकामभिमुखाः सस्रुर्भ-

हृष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ७८ ॥ दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ॥ त्यक्त्वा प्रहरणान्सर्वे पट्टिशासिपरश्वधान् ॥ ७९ ॥ केचिल्लंकां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः ॥ समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ ८० ॥ हतमिंद्रजितं दृष्ट्वा शयानं च रणक्षितौ ॥ राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८१ ॥ यथास्तंगत आदित्ये नावतिष्ठंति रश्मयः ॥ तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८२ ॥ शांतरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः ॥ बभूव स महाबाहुर्व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८३ ॥ प्रशांतपीडाबहुलो विनष्टारिः प्रहर्षवान् ॥ बभूव लोकः पतिते राक्षसेंद्रसुते तदा ॥ ८४ ॥ हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८५ ॥ आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुंदुभिस्वनः ॥ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गंधर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८६ ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ प्रशशाम हते तस्मिन्राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥ ८७ ॥ शुद्धा आपो नभश्चैव जहृषुर्देवदानवाः ॥ आजग्मुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ८८ ॥ ऊचुश्च सहितास्तुष्टा देवगंधर्वदानवाः ॥ विज्वराः शांतकलुषा ब्राह्मणा विचरंत्विति ॥ ८९ ॥ ततोऽभ्यनंदन्संहृष्टाः समरे हरियूथपाः ॥ तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैरृतपुंगवम् ॥ ९० ॥ विभीषणो हनूमांश्च जांबवांश्चर्क्षयूथपः ॥ विजयेनाभिनंदंतस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९१ ॥ क्ष्वेडंतश्च प्लवंतश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ॥ लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९२ ॥ लांगूलानि प्रविध्यंतः स्फोटयंतश्च वानराः ॥ लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ ९३ ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य हरयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयसत्कथाः ॥ ९४ ॥ तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ॥ परममुपलभन्मनः प्रहर्षं विनिहतमिंद्ररिपुं निशम्य

देवाः ॥ ९५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥
रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ बभूव हृष्टस्तं हत्वा शत्रुजेतारमाहवे ॥१॥ ततः स जांबवंतं च हनूमंतंच वीर्यवान्॥सन्निपत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः॥२॥आजगाम ततः शीघ्रं यत्र सुग्रीवराघवौ॥ विभीषणमवष्टभ्य हनूमंतं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥ ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थः शक्रस्येंद्रानुजो यथा ॥ ४ ॥ निष्टनन्निव चागत्य राघवाय महात्मने ॥ आचचक्षे तदा वीरो घोरमिंद्रजितो वधम् ॥ ५ ॥ रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥ श्रुत्वैव तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेंद्रजिद्वधम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ७ ॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्म चासुकरं कृतम् ॥ रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥ स तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं कीर्तिवर्धनम् ॥ लज्जमानं बलात्स्नेहादंकमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ उपवेश्य तमुत्संगे परिष्वज्यावपीडितम् ॥ भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनःपुनरुदैक्षत ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसंतं तु लक्ष्मणम् ॥ रामस्तु दुःखसंतप्तं तं तु निःश्वासपीडितम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥ कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा ॥ अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥ १३ ॥ अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ॥ १४ ॥ छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे ॥ १५ ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ॥ निरमित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः

॥ १६ ॥ बलव्यूहेन महता निर्यास्यति हि रावणः ॥ बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १७ ॥ तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यातं रक्षसाधिपम् ॥ बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥१८॥ त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे ॥ न दुष्प्रापा हते तस्मिञ्शक्रजेतरि चाहवे ॥ १९ ॥ स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ॥ रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ २० ॥ विशल्योऽयं महाप्राज्ञः सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुदाचर ॥ २१ ॥ विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २२ ॥ ये चाप्यन्येऽत्र युध्यंति सशल्या व्रणिनस्तथा ॥ तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियंतां सुखिनस्तथा ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधम् ॥ २४ ॥ स तस्य गंधमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तदा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥ २५ ॥ विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सामकरोत्तदा॥२६॥ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतक्लमः॥ सौमित्रिर्मुमुदे तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २७ ॥ तथैव रामः प्लवगाधिपस्तथा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २८ ॥ अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ॥ बभूव हृष्टो युधि वानरेंद्रो निशम्य तं शक्रजितं निपातितम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ ततः पौलस्त्य-सचिवाः श्रुत्वा चेंद्रजितो वधम् ॥ आचचक्षुरविज्ञाय दशग्रीवाय सत्वराः ॥ १ ॥ युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ॥ विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥ शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्व-

पराजितः ॥ लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते त्रिबुधेंद्रजित् ॥ ३ ॥ गतः स परमाँल्लोकाञ्शरैः संतर्प्य लक्ष्मणम् ॥ स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ ४ ॥ घोरमिंद्रजितः संख्ये कश्मलं प्राविशन्महत् ॥ उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुंगवः ॥ ५ ॥ पुत्रशोकाकुलो दीनो विललापाकुलेंद्रियः ॥ हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महाबल ॥ ६ ॥ जित्वेंद्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिंद्याः कालांतकावपि ॥ ७ ॥ मंदरस्यापि शृंगाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ॥ ८ ॥ येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ एष पंथाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥ अद्य देवगणाः सर्वे लोकपाला महर्षयः ॥ हतमिंद्रजितं दृष्ट्वा सुखं स्वप्स्यंति निर्भयाः ॥ १० ॥ अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना ॥ एकेनेंद्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यंतःपुरे रवम् ॥ करेणुसंघस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२ ॥ यौवराज्यं च लंकां च रक्षांसि च परंतप ॥ मातरं मां च भार्याश्च क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १३ ॥ मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ॥ प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥ स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणेन च राघवे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क गतोऽसि विहाय नः ॥ १५ ॥ एवमादि विलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः ॥ दीप्तं संदीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७ ॥ (ललाटे भृकुटीभिश्च संगताभिर्व्यरोचत ॥ युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १ ॥) कोपाद्विजृंभमाणस्य वक्त्राद्व्य-

चक्रमिव ज्वलन् ॥ उत्पपात स धूमाग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १८ ॥ स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्यारोचयद्वधम् ॥ १९ ॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च ॥ रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २० ॥ घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिंदवः ॥ दीपाभ्यामिव दीप्ताभ्यां सार्चिषः स्नेहबिंदवः ॥ २२ ॥ दंतान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः ॥ यंत्रस्याकृष्यमाणस्य मथ्नतो दानवैरिव ॥ २३ ॥ (कालाग्निरिव संक्रुद्धो यांयां दिशमवैक्षत ॥ तस्यांतस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिल्यिरे ॥ १ ॥) तमंतकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् ॥ वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २४ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तंभयिषुराहवे ॥ २५ ॥ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा परमं तपः ॥ तेषुतेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २६ ॥ तस्यैव तपसो व्युष्टया प्रासादाच्च स्वयंभुवः ॥ नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २७ ॥ कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् ॥ देवासुरविमर्देषु न च्छिन्नं वज्रमुष्टिभिः ॥२८॥ तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे ॥ प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरंदरः ॥ २९ ॥ यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् ॥ देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३० ॥ अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम ॥ रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥३१॥ स पुत्रवधसंतप्तः क्रूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हंतुं व्यवस्यत ॥ ३२ ॥ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः ॥ दीनो दीनस्वरान्सर्वांस्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३३ ॥ मायया मम वत्सेन वंचनार्थं वनौकसाम् ॥

किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३४ ॥ तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबंधुमनुव्रताम् ॥ इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खङ्गमाशु परामृशन् ॥ ३५ ॥ उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलांबरवर्चसम् ॥ निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३६ ॥ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ॥ संक्रुद्धः खङ्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ३७ ॥ व्रजंतं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं विचुक्रुशुः ॥ ऊचुश्चान्योन्यमालिंग्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ ३८ ॥ अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः ॥ लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ॥ बहवः शत्रवश्चान्ये संयुगेष्वभिपातिताः ॥ ३९ ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुंक्ते चाहृत्य रावणः ॥ विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४० ॥ तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् ॥ अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४१ ॥ वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४२ ॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिंदिता ॥ ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥४३॥ तं निशम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनिवर्तिनम् ॥ ४४ ॥ सीता दुःखसमाविष्टा विलपंतीदमब्रवीत् ॥ यथायं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ॥ वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४५ ॥ बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ॥ भार्या मम भवस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ४६ ॥ सोऽयं मामनुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः ॥ क्रोधमोहसमाविष्टो व्यक्तं मां हंतुमुद्यतः ॥ ४७ ॥ अथवा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ ॥४८॥ भैरवो हि महान्नादो राक्षसानां श्रुतो मया ॥ बहूनामिह हृष्टानां तथा विक्रोशतां प्रियम्

॥ ४९ ॥अहो धिङ्मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः॥अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ ॥ ५० ॥ विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ हनूमतस्तु तद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥५१॥यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदायासमानिर्जिता॥नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरंकगता सती॥५२॥मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फालेष्यति॥एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ५३ ॥ सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः ॥धर्मकार्याणि रूपं च रुदती संस्मरिष्यति ॥ ५४ ॥ निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ॥ अग्निमावेक्ष्यते नूनमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ ५५ ॥ धिगस्तु कुब्जामसतीं मंथरां पापनिश्चयाम् ॥ यन्निमित्तमिमं शोकं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५६ ॥ इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपंतीं तपस्विनीम् ॥ रोहिणीमिव चंद्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ५७ ॥ एतस्मिन्नंतरे तस्य अमात्यः शीलवाञ्छुचिः ॥ सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं रक्षसां वरम् ॥ निवार्यमाणः सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५८ ॥ कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज ॥ हंतुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य च ॥ ५९ ॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतस्तथा ॥ स्त्रियः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६० ॥ मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव ॥ तस्मिन्नेव सहास्माभिराहवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६१ ॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशी ॥ कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६२ ॥ शूरो धीमान्रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः॥ हत्वा दाशरथिं रामं भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६३ ॥ स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ॥ गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आ०दि० च० सा० युद्धकांडे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ स प्रविश्य सभां राजा

दीनः परमदुःखितः॥ निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥ अब्रवीच स तान्सर्वान्बल-मुख्यान्महाबलः ॥ रावणः प्रांजलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ २ ॥ सर्वे भवंतः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः ॥ निर्यांत रथसंघैश्च हस्त्यश्वैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥ एकं रामं परिक्षिप्य समरे हंतुमर्हथ ॥ प्रहृष्टाः शरवर्षाणि प्रावृट्काल इवांबुदाः ॥ ४ ॥ अथवाहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महाहवे ॥ भवद्भिः श्वो निहंतास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥ इत्येतद्वाक्यमादाय राक्षसेंद्रस्य राक्षसाः ॥ निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैश्च संयुताः ॥६॥ परिघान्पट्टिशांश्चैव शरखड्गपरश्वधान्॥शरीरांतकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वा-नरान्प्रति ॥ ७ ॥ वानराश्च द्रुमाञ्छैलान्राक्षसान्प्रतिचिक्षिपुः ॥ ८ ॥ स संग्रामो महाभीमः सूर्यस्यो-दयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥ ते गदाभिश्च चित्राभिः प्रासैः खड्गैः पर-श्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्यद्भुतं सुमहद्रजः ॥ रक्षसां वानराणां च शांतं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥ मातंगरथकूलाश्च शरमत्स्या ध्वजद्रुमाः ॥ शरी-रसंघाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः ॥ ध्वजवर्म-रथानश्वान्नानाप्रहरणानि च ॥ आप्लुत्याप्लुत्य समरे वानरेंद्रा बभंजिरे ॥ १३ ॥ केशान्कर्णललाटं च नासिकाश्च प्लवंगमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि व्यकर्तयन् ॥ १४ ॥ एकैकं राक्षसं संख्ये शतं वानरपुंगवाः ॥ अभ्यधावंत पतितं वृक्षं शकुनयो यथा॥१५॥तदा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः पर-श्वधैः ॥ निर्जघ्नुर्वानरान्घोरान्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥ राक्षसैर्वध्यमानानां वानराणां महा-चमूः ॥ शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७ ॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्य-

[illegible]म् ॥ प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष च ॥ १८ ॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवांबरे ॥ [illegible]भिजग्मुर्महाघोरा निर्दहंतं शराग्निना ॥ १९ ॥ कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः ॥ रणे [illegible]मस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि ते ॥ २० ॥ चलयंतं महासैन्यं विधमंतं महारथान् ॥ ददृशुस्तेन [illegible] रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥ छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् ॥ बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२ ॥ प्रहरंतं शरीरेषु न ते पश्यंति राघवम् ॥ इंद्रियार्थेषु तिष्ठंतं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३ ॥ एष हंति गजानीकमेष हंति महारथान् ॥ एष हंति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥ २४ ॥ इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्रणे ॥ अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य तु ॥ २५ ॥ न ते ददृशिरे रामं दहंतमपि वाहिनीम् ॥ मोहिताः परमास्त्रेण गांधर्वेण महात्मना ॥ २६ ॥ ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यंति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यंति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७ ॥ भ्रमंतीं कांचनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २८ ॥ शरीरनाभिसत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् ॥ ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धिगुणप्रभम् ॥ २९ ॥ दिव्यास्त्रगुणपर्यंतं निघ्नंतं युधि राक्षसान् ॥ ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥ अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ॥ अष्टादशसहस्राणि कुंजराणां तरस्विनाम् ॥ ३१ ॥ चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥ दिवसस्याष्टभागेन शरैरग्निशिखोपमैः ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥ ते हताश्वा हतरथाः शांता विमथितध्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लंकां हतशेषा

निशाचराः ॥ ३४ ॥ हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् ॥ आक्रीडभूमिः क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ साधुसाध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥ ३६ ॥ अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनंतरम् ॥ विभीषणं च धर्मात्मा हनूमंतं च वानरम् ॥ ३७ ॥ जांबवंतं हरिश्रेष्ठं मैंदं द्विविदमेव च ॥ एतदस्त्रबलं भीमं मम वा त्र्यंबकस्य वा ॥ ३८ ॥ निहत्य तां राक्षसराजवाहिनीं रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ॥ अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ तानि नागसहस्राणि सारोहाणि च वाजिनाम् ॥ रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् ॥ कांचनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥ निहतानि शरैर्दीप्तैस्तप्तकांचनभूषणैः॥ रावणेन प्रसक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रांता हतशेषा निशाचराः ॥ राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चितापरिप्लुताः ॥ ४ ॥ विधवा हतपुत्राश्च क्रोशंत्यो हतबांधवाः ॥ राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥ कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ॥ आससाद वने रामं कंदर्पसमरूपिणम् ॥ ६ ॥ सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ॥ तं दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकाशिता ॥ ७ ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवंतं महौजसम् ॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा ॥ अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ॥ चकार प्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १० ॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ॥ वधाय सीता सा

ता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११ ॥ नच सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ॥ बद्धं बलवता वैरम-
क्षयं राघवेणै च ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्नि-
दर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः
॥ १४ ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
हतो योजनबाहुश्च कबंधो रुधिराशनः ॥ क्रोधान्नादं नदन्सोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ जघान
वालिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ॥ वालिनं मेघसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऋष्यमूके
वसंश्चैव दीनो भग्नमनोरथः ॥ सुग्रीवः प्रापितो राज्यं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं
वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ॥ युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥ विभीषणवचः कुर्या-
द्यदि स्म धनदानुजः ॥ श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लंका भविष्यति ॥ २०॥ कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा राघ-
वेण महाबलम् ॥ अतिकायं च दुर्मर्षं लक्ष्मणेन हतं तदा ॥ २१ ॥ प्रियं चेंद्रजितं पुत्रं रावणो नावबु-
ध्यते ॥२२॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः ॥ इत्येष श्रूयते शब्दो राक्षसीनां कुलेकुले ॥२३॥
रथाश्च नागाश्च हतास्तत्रतत्र सहस्रशः ॥ रणे रामेण शूरेण हताश्चापि पदातयः ॥ २४ ॥ रुद्रो वा यदि
वा विष्णुर्महेंद्रो वा शतक्रतुः ॥ हंति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमंतकः ॥ २५ ॥ हतप्रवीरा रामेण नि-
राशा जीविते वयम् ॥ अपश्यंतो भयस्यांतमनाथा विलपामहे ॥ २६ ॥ रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो
दत्तमहावरः ॥ इदं भयं महाघोरं समुत्पन्नं न बुद्ध्यते ॥ २७ ॥ तं न देवा न गंधर्वा न पिशाचा न
राक्षसाः ॥ उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २८ ॥ उत्पाताश्चापि दृश्यंते रावणस्य रणेरणे ॥

कथयंति हि रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २९ ॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ॥ रावणस्याभयं दत्तं मनुष्येभ्यो न याचितम् ॥ ३० ॥ तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयम् ॥ जीवितांतकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३१ ॥ पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ॥ दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३२ ॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ॥ उवाच देवतास्तुष्ट इदं सर्वा महद्वचः ॥ ३३ ॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः ॥ भयेन प्रभृता नित्यं विचरिष्यंति शाश्वतम् ॥ ३४ ॥ दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेंद्रपुरोगमैः ॥ वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रतोषितः ॥ ३५ ॥ प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् ॥ उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३६ ॥ एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा ॥ भक्षयिष्यति नः सर्वान्राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३७ ॥ रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः ॥ अयं निष्टानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३८ ॥ तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ॥ राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३९ ॥ नास्ति नः शरणं किंचिद्भये महति तिष्ठताम् ॥ दावाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ४० ॥ प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४१ ॥ इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ॥ विषेदुरार्तातिभयाभिपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचनवतितमः ॥९५॥ आर्तानां राक्षसीनां तु लंकायां वै कुलेकुले ॥ रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥१॥ स निःश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥ संदश्य

दृशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्तिमान् ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्था-न्राक्षसान्राक्षसेश्वरः ॥ क्रोधाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥ महोदरं महापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः ॥ चोदयामासुरव्यग्रान्राक्षसांस्तान्नृपाज्ञया॥ ६ ॥ ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा भीमदर्शनाः॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे ते रणाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते महारथाः ॥ तस्थुः प्रांजलयः सर्वे भर्तुर्विजयकांक्षिणः ॥ ८ ॥ ततोवाच प्रहस्यैतान्रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥ अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगांतादित्यसन्निभैः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥ खरस्य कुंभकर्णस्य प्रहस्तेंद्रजितोस्तथा ॥ करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥ नैवांतरिक्षं न दिशो नच द्यौर्नापि सागराः ॥ प्रकाशत्वं गमिष्यंति मद्बाणजलदावृताः ॥ १२ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ धनुषा शरजालेन वधिष्यामि पतत्रिणा ॥ १३ ॥ अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा ॥ धनुः समुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥ व्याकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् ॥ अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथाम्यम् ॥ १५ ॥ सशरैरद्य वदनैः संख्ये वानरयूथपाः ॥ मंडयिष्यंति वसुधां सनालैरिव पंकजैः ॥ १६ ॥ अद्य यूथप्रचंडानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् ॥ मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतंशतम् ॥ १७ ॥ हतो भ्राता च येषां वै येषां च तनयो हतः ॥ वधेनाद्य रिपोस्तेषां करोम्यश्रुप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रस्तीर्णैर्गतचेतनैः ॥ करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ ॥ अद्य

काकाश्च गृध्राश्च ये च मांसाशिनोऽपरे ॥ सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शराहतैः ॥ २० ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अनुप्रयांतु मां युद्धे येऽत्र शिष्टा निशाचराः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः ॥ बलाध्यक्षान्स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥ बलाध्यक्षास्तु संयुक्ता राक्षसांस्तान्गृहेगृहे ॥ चोदयंतः परिययुर्लंकां लघुपराक्रमाः ॥ २३ ॥ ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ नदंतो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः ॥ शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥ यष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः ॥ भिंदिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥ अथानयन्बलाध्यक्षाश्चत्वारो रावणाज्ञया ॥ रथानां नियुतं साग्रं नागानां नियुतत्रयम् ॥ २७ ॥ अश्वानां षष्टिकोटयस्तु खरोष्ट्राणां तथैव च ॥ पदातयस्त्वसंख्याता जग्मुस्ते राजशासनात् ॥ २८ ॥ बलाध्यक्षाश्च संस्थाप्य राज्ञः सेनां पुरस्थिताम् ॥ एतस्मिन्नंतरे सूतः स्थापयामास तं रथम् ॥ २९ ॥ दिव्यास्त्रवरसंपन्नं नानालंकारभूषितम् ॥ नानायुधसमाकीर्णं किंकिणीजालसंयुतम् ॥ ३० ॥ नानारत्नपरिक्षिप्तं रत्नस्तंभैर्विराजितम् ॥ जांबूनदमयैश्चैव सहस्रकलशैर्वृतम् ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३२ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ आरुरोह तदा भीमं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥३३॥ ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ रावणः सत्त्वगांभीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ३४ ॥ ततश्चासन्निहानादस्तूर्याणां च ततस्ततः ॥ मृदंगैः पटहैः शंखैः कलहैः सह रक्षसाम् ॥ ३५ ॥ आगतो रक्षसां

राजा छत्रचामरसंयुतः ॥ सीतापहारी दुर्वृत्तो ब्रह्मघ्नो देवकंटकः ॥ योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ॥ ३६ ॥ तेन नादेन महता पृथिवी समकंपत ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा वानरा दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३७ ॥ रावणस्तु महाबाहुः सचिवैः परिवारितः ॥ आजगाम महातेजा जयाय विजयं प्रति ॥ ३८ ॥ रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥ ३९ ॥ ते तु हृष्टाभिनर्दंतो भिंदंत इव मेदिनीम् ॥ नादं घोरं विमुंचंतो निर्ययुर्जयकांक्षिणः ॥४० ॥ ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ॥ निर्ययावुद्यतधनुः कालांतकयमोपमः ॥ ४१ ॥ ततः प्रजविताश्वेन रथेन स महारथः ॥ द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥ द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचाल च मेदिनी ॥ ४३ ॥ ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुश्च तुरंगमाः ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवाः शिवाः ॥ ४४ ॥ नयनं च स्फुरद्वामं वामो बाहुरकंपत ॥ विवर्णवदनश्चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वनः ॥४५॥ ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ४६ ॥ अंतरिक्षात्पपातोल्का निर्घातसमनिःस्वना ॥ विनेदुरशिवा गृध्रा वायसैरभिमिश्रिताः ॥ ४७ ॥ एतानचिंतयन्घोरानुत्पातान्समवस्थितान् ॥ निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थं कालचोदितः ॥ ४८ ॥ तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् ॥ वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ॥ ४९ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः कांचनभूषणैः ॥ वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ५० ॥ निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः ॥ केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥ ५१ ॥ निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः ॥

केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विनाकृताः ॥ ५२ ॥ दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये ॥ ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरियूथपास्ते ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ तथा तैः कृतगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः ॥ बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥ रावणस्याप्रसह्यं तं शरसंपातमेकतः ॥ न शेकुः सहितुं दीप्तं पतंगा ज्वलनं यथा ॥ २ ॥ तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशंतो विप्रदुद्रुवुः ॥ पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥ प्लवंगानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः ॥ संययौ समरे तस्मिन्विधमन्रावणः शरैः ॥ ४ ॥ कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेंद्रो वनौकसाम् ॥ आससाद ततो युद्धे त्वरितं राघवं रणे ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रावितान्रणे ॥ गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धे द्रुतं मनः ॥ ६ ॥ आत्मनः सदृशं वीरं संतं निक्षिप्य वानरम् ॥ सुग्रीवोऽभिमुखं शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे वानरयूथपाः ॥ अनुजग्मुर्महाशैलान्विविधांश्च वनस्पतीन् ॥ ८ ॥ ननर्द युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ॥ पोथयन्विविधांश्चान्यान्ममंथोत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥ ममर्द च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः ॥ युगांतसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥ राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह ॥ अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसंघेषु कानने ॥ ११ ॥ कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः ॥ विकीर्णशिरसः पेतुर्विकीर्णा इव पर्वताः ॥ १२ ॥ अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समंततः ॥ सुग्रीवेण प्रभग्नेषु नदत्सु च पतत्सु च ॥ १३ ॥ विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः ॥ रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कंधमुपारुहत् ॥ १४ ॥ स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो

महाबलः ॥ ननर्द भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत् ॥ १५ ॥ सुग्रीवे स शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ स्थापयामास चोद्विग्नान्राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥ सोऽतिविद्धः शितैर्बाणैः कपींद्रस्तेन रक्षसा ॥ चुक्रोश च महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः ॥ अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं महागजम् ॥ १८ ॥ स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥ गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ॥ राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥ आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥२१॥ स हि तस्यापि संगृह्य प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥विरूपाक्षस्य चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥ स तां शिलामापतंतीं दृष्ट्वा राक्षसपुंगवः ॥ अपक्रम्य सुविक्रांतः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः ॥ मुहूर्तमभवद्भूमौ विसंज्ञ इव वानरः॥२४॥ सहसा स तदोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः ॥ तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥ २६ ॥ कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोऽपतन् ॥ स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिःस्वनम् ॥ तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ २८ ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २९ ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥ स ददर्शांतरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ ३० ॥ ततोऽन्यं पातयत्क्रोधाच्छंखदेशे महातलम् ॥ महेंद्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥३१ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं हि समुद्गिरन् ॥ स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो

जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३२ ॥ विवृत्तनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिराप्लुतम् ॥ ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३३ ॥ स्फुरंतं परिवर्तंतं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् ॥ करुणं च विनर्दंतं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३४ ॥ तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ॥ बलार्णवौ सस्वनतुश्च भीमौ महार्णवौ द्वाविव भिन्नसेतू ॥ ३५ ॥ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ॥ बलं समेतं कपिराक्षसानामु-द्वृत्तगंगाप्रतिमं बभूव ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे ॥ सरसीव महाघर्मे सूपक्षीणे ब-भूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य तु घातेन विरूपाक्षवधेन च ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥ प्रक्षीणं स्वबलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः ॥ बभूवास्य व्यथा युद्धे दृष्ट्वा दैवविपर्ययम् ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्थं महोदरमनंतरम् ॥ अस्मिन्काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ ४ ॥ जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ भर्तृपिंडस्य कालोऽयं निर्वेष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त-स्तथेत्युक्त्वा राक्षसेंद्रो महोदरः ॥ प्रविवेशारिसेनां स पतंग इव पावकम् ॥ ६ ॥ ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७ ॥ वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः ॥ प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते सर्वराक्षसान् ॥ ८ ॥ महोदरः सुसंक्रुद्धः शरैः कांचन-भूषणैः ॥ चिच्छेद पाणिपादोरु वानराणां महाहवे ॥ ९ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसानां महामृधे ॥ दिशो दश द्रुताः केचित्केचित्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ १० ॥ प्रभग्नं समरं दृष्ट्वा वानराणां महाबलम् ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनंतरम् ॥ ११ ॥ प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् ॥ चिक्षेप

च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तामापतंतीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंभ्रांतस्ततो बाणैर्निर्बिभेद ततः शिलाम् ॥ १३ ॥ रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा ॥ निपपात तदा भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १४ ॥ तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालमुत्पाट्य चिक्षेप तं स चिच्छेद नैकधा ॥१५॥ शरैश्च विददारैनं शूरः परबलार्दनः ॥ स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि॥१६॥आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् ॥ परिघेणोग्रवेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १७ ॥ तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवप्लुत्य महारथात् ॥ गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः॥१८॥ गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः ॥ नर्दंतौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥ १९ ॥ ततः क्रुद्धो गदां तस्य चिक्षेप रजनीचरः ॥ ज्वलंतीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ २० ॥ गदां तां सुमहाघोरामापतंतीं महाबलः ॥ सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे॥२१ ॥ आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः॥पपात तरसा भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥२२॥ ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात्॥ आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम्॥२३॥स तमुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यस्य प्राक्षिपद्गदाम्॥भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुस्तौ महीतले ॥ २४ ॥ ततो भिन्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः ॥ तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २५ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नर्दंतौ च पुनःपुनः ॥ तलैश्चान्योन्यमासाद्य पेततुश्च महीतले ॥ २६ ॥ उत्पेततुस्तदा तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥ २७ ॥ जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ जहार च तदा खड्गमदूरपरिवर्तिनम् ॥ २८ ॥(राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह ॥ जग्राह

वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ १ ॥) ततो रोषपरीतांगौ नदंतावभ्यधावताम् ॥ उद्यतासी रणे हृष्टो युद्धे शस्त्रविशारदौ॥२९॥ दक्षिणं मंडलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः ॥ अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ ३० ॥ स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः ॥ महावर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३१ ॥ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुंजरः ॥ जहार सशिरस्त्राणं कुंडलोपगतं शिरः ॥ ३२ ॥ निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्बलं राक्षसेंद्रस्य दृष्ट्वा तत्र न दृश्यते ॥ ३३ ॥ हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः ॥ चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३४ ॥ विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः ॥ विद्रवंति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३५ ॥ महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ॥ सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३६ ॥ अथ विजयमवाप्य वानरेंद्रः समरमुखे सुरसिद्धयक्षसंघैः ॥ अवनितलगतैश्च भूतसंघैर्हर्षसमाकुलितैर्निरीक्षमाणः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः॥ सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ १ ॥ अंगदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास मार्गणैः ॥ स वानराणां मुख्यानामुत्तमांगानि राक्षसः ॥२॥ पातयामास कायेभ्यः फलं वृंतादिवानिलः ॥ केषांचिदिषुभिर्बाहूंश्चिच्छेदाथ स राक्षसः ॥ ३ ॥ वानराणां सुसंरब्धः पार्श्वं केषांचिदाक्षिपत् ॥ तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ॥४॥ विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ निशम्य बलमुद्विग्नमंगदो राक्षसार्दितम् ॥ ५ ॥ वेगं चक्रे महावेगः समुद्र इव पर्वसु ॥ आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम्

॥ ६ ॥ समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयन् ॥ स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः॥ ससूतः स्यंदनात्तस्माद्विसंज्ञश्चापतद्भुवि ॥७॥ तस्यर्क्षराजस्तेजस्वी नीलांजनचयोपमः॥ निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वयूथान्मेघसन्निभात् ॥ ८ ॥ प्रगृह्य गिरिशृंगाभां क्रुद्धः स विपुलां शिलाम् ॥ अश्वाञ्जघान तरसा बभंज स्यंदनं च तम् ॥ ९ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः ॥ अंगदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥ जांबवंतं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनांतरे ॥ ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥ गवाक्षं जांबवंतं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ ॥ जग्राह परिघं घोरमंगदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥ तस्यांगदः स रोषाक्षो राक्षसस्य तमायसम् ॥ दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३ ॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवत् ॥ महापार्श्वाय चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥ स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः ॥ धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्राणं च पातयन् ॥ १५ ॥ तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धः कर्णमूले सकुंडले ॥१६॥ स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः ॥ करणैकेन जग्राह सुमहांतं परश्वधम्॥ १७ ॥ तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम ॥ राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयन् ॥ १८ ॥ तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपातितम ॥ अंगदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥ स वीरो वज्रसंकाशमंगदो मुष्टिमात्मनः ॥ संवर्तयत्स संक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥ राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥ तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे ॥ पफाल हृदयं चास्य स पपात हतो भुवि ॥२२ ॥ तस्मिन्विनिहते भूमौ तत्सैन्यं

संप्रचुक्षुभे ॥ अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥ वानराणां प्रहृष्टानां सिंहनादः सुपुष्कलः ॥ स्फोटयन्निव शब्देन लंकां साट्टालगोपुराम् ॥ सहेंद्रेणेव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ ॥ २४ ॥ अथेंद्रशत्रुस्त्रिदशालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ॥ श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेंद्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० युद्धकांडे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥ महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा स रावणः ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥ ॥ १ ॥ आविवेश महान्क्रोधो रावणं तु महामृधे ॥ सूतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥ निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ॥ दुःखमेवापनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥ रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जांबवान्कुमुदो नलः ॥ ४ ॥ द्विविदश्चैव मैंदश्च अंगदो गंधमादनः ॥ हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥ स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यधावत ॥ ६ ॥ पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना ॥ संचचाल मही सर्वा त्रस्तसिंहमृगद्विजा ॥ ७ ॥ तामसं सुमहाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् ॥ निर्ददाह कपीन्सर्वांस्ते प्रपेतुः समंततः ॥ ८ ॥ उत्पपात रजो भूमौ तैर्भग्नैः संप्रधावितैः ॥ नहि तत्सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥ तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ॥ दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १० ॥ ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ॥ स ददर्श ततो रामं तिष्ठंतमपराजितम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा ॥ आलिखंतमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनुः ॥ १२ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ ततो रामो

महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ १३ ॥ वानरांश्च रणे भग्नानापतंतं च रावणम् ॥ समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४ ॥ विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् ॥ महावेगं महानादं निर्भिदन्निव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ राघवस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन राक्षसास्तेन पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥ तयोः शरपथं प्राप्य रावणो राजपुत्रयोः ॥ स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥ तमिच्छन्प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः ॥ मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १८ ॥ तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता ॥ बाणान्बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥ एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश ॥ लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २० ॥ अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिंजयः ॥ आससाद रणे रामं स्थितं शैलमिवापरम् ॥ २१ ॥ स राघवं समासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २२ ॥ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः ॥ दृष्ट्वैवापतिताः शीघ्रं भल्लाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २३ ॥ तान्छरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ दीप्यमानान्महाघोराञ्छरानाशीविषोपमान् ॥ २४ ॥ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तथा ॥ अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्ववर्षतुः ॥ २५ ॥ चेरतुश्च चिरं चित्रं मंडलं सव्यदक्षिणम् ॥ बाणवेगात्समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ ॥ २६ ॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः ॥ रौद्रयोः सायकमुचोर्यमांतकनिकाशयोः ॥ २७ ॥ संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा ॥ घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८ ॥ गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः ॥ २९ ॥ शरांधकार-

माकाशं चक्रतुः प्रथमं तदा ॥ गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥ तयोरभून्महायुद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः ॥ अनासाद्यमचिंत्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ उभौ हि परमेष्वासावुभौ युद्धविशारदौ ॥ उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२ ॥ उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः ॥ ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥३३॥ ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः॥ नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुंचत ॥ ३४ ॥ रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् ॥ शिरसाऽधारयद्रामो न व्यथामभ्यपद्यत ॥ ३५ ॥ अथ मंत्रानपि जपन्रौद्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ ३६ ॥ मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ तान्छरान्राक्षसेंद्राय चिक्षेपाच्छिन्नसायकः ॥ ३७ ॥ ते महामेघसंकाशे कवचे पातिताः शराः ॥ अवध्ये राक्षसेंद्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३८॥ पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ॥ ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलोऽभिनत् ॥ ३९ ॥ ते भित्वा बाणरूपाणि पंचशीर्षा इवोरगाः ॥ श्वसंतो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ४० ॥ निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं सुमहाघोरमन्यदस्त्रं चकार सः ॥ ४१ ॥ सिंहव्याघ्रमुखांश्चापि कंककोकमुखानपि॥गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा॥४२॥ईहामृगमुखांश्चापि व्यादितास्यान्भयावहान् ॥ पंचास्याँल्लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्छरान् ॥ ४३ ॥ शरान्खरमुखांश्चान्यान्वराहमुखसंश्रितान् ॥ श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४४ ॥ एतांश्चान्यांश्च मायाभिः ससर्ज निशिताञ्छरान् ॥ रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४५ ॥ आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुपुंगवः ॥ ससर्जास्त्रं महोत्साहं पावकं पावकोपमः ॥ ४६ ॥ अग्निदीप्तमुखान्बाणांस्तत्र सूर्यमुखानपि ॥

ग्रहनक्षत्रवर्णाश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ॥ ४७ ॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चापि ससर्ज विविधाञ्छरान् ॥ ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ ४८ ॥ विलयं जग्मुराकाशे जघ्नुश्चैव सहस्रशः ॥ तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४९ ॥ हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवाभिमुखा वीराः संपरिक्षिप्य राघवम् ॥ ५० ॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिःसृतम् ॥ मुदान्वितो दाशरथिर्महात्मा विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-काव्ये च० सा० युद्धकांडे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनंतरम् ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ॥ उत्स्रष्टुं रा-वणो भीमं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ततः शूला निनिश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च ॥ कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ॥ निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदांवरः ॥ जघान परमास्त्रेण गांधर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदीरयन् ॥ ६ ॥ ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महांति च ॥ कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७ ॥ तैरासीद्ग-गनं दीप्तं संपतद्भिः समंततः ॥पतद्भिश्च दिशो दीप्तैश्चंद्रसूर्यग्रहैरिव॥८॥तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि तु स राघवः ॥ आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥९ ॥ तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः ॥ रावणेन महातेजा न प्राकंपत राघवः ॥ ११ ॥ ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिंजयः ॥ राघवस्तु सुसंक्रुद्धो

रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली ॥ लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥ तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः ॥ ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥ सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुंडलम् ॥ जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५ ॥ तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ॥ लक्ष्मणो राक्षसेंद्रस्य पंचभिर्निशितैस्तदा ॥ १६ ॥ नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान्पर्वतोपमान् ॥ जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥ हताश्वात्तु तदा वेगादवप्लुत्य महारथात् ॥ कोपमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥ततः शक्तिं महाशक्तिः प्रदीप्तामशनीमिव ॥ विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ अथोदतिष्ठत्सन्नादो वानराणां महारणे ॥ २० ॥ संपपात त्रिधा छिन्ना शक्तिः कांचनमालिनी ॥ सविस्फुलिंगा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥ २१ ॥ ततः संभाविततरां कालेनापि दुरासदाम् ॥ जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥२२॥ सा वेगिता बलवता रावणेन दुरात्मना ॥ जज्वाल सुमहातेजा दीप्ताशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥ तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ॥ रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥ कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना ॥ स प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥ मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥ लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्मादेवं विभीषणः ॥ विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणा-

नादाय यास्यति ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघंटां महास्वनाम् ॥ मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलंतीमिव तेजसा ॥ रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना ॥ शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतंतीं स राघवः ॥ स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ता शूरस्य भीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥ न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ॥ जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया ॥ शक्त्या विभिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः ॥ भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ बभूव संरब्धतरो युगांत इव पावकः ॥ ३८ ॥ न विषादस्य कालोऽयमिति संचिंत्य राघवः ॥ चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥ सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं परिवीक्ष्य च ॥ ३९ ॥ स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४० ॥ तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१ ॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैस्ते प्रवेकेण रक्षसाम् ॥ सौमित्रेः सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४२ ॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥ बभंज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४३ ॥ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥ अचिंतयित्वा तान्बाणान्समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् ॥ अब्रवीच्च हनूमंतं सुग्रीवं च महाकपिम् ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणं परिवार्यैवं तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः ॥ पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ॥ ४६ ॥ पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः ॥ कांक्षितं चातकस्येव घर्मांते मेघदर्शनम् ॥ ४७ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते न चिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ॥ अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४८ ॥ राज्यनाशं वनेवासं दंडके परिधावनम् ॥ वैदेह्याश्च परामर्शो रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४९ ॥ प्राप्तं दुःखं महद्घोरं क्लेशश्च निरयोपमः ॥ अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५० ॥ यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५१ ॥ यदर्थं सागरः क्रांतः सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ ५२ ॥ सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ॥ ५३ ॥ दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ यथा वा वैनतेयस्य दृष्टिं प्राप्तो भुजंगमः ॥ ५४ ॥ सुखं पश्यथ दुर्धर्षा युद्धं वानरपुंगवाः ॥ आसीना पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५५ ॥ अद्य पश्यंतु रामस्य रामत्वं मम संयुगे ॥ त्रयो लोकाः सगंधर्वाः सिद्धगंधर्वचारणाः ॥ ५६ ॥ अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः ॥ सदेवाः कथयिष्यंति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥५७॥ (समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥) एवमुक्त्वा सितैर्बाणैस्तप्तकांचनभूषणैः ॥ आजघान रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ५८ ॥ तथा प्रविद्धैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५९ ॥ रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ वराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ६० ॥ विच्छिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः ॥ अंतरिक्षात्प्रदीप्ताग्रान्निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१ ॥ तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ॥ त्रासनः सर्व-

भूतानां बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ६२ ॥ विकीर्यमाणः शरजालवृष्टिर्महात्मना दीप्तधनुष्मतार्दितः ॥ भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० यु० एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ शक्त्या निपातितं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं शोणितौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विसृजन्नेव बाणौघान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितो भुवि ॥ सर्पवच्चेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥ शोणिताद्र्रमिमं वीरं प्राणैः प्रियतरं मम ॥ पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥ अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः ॥ यदि पंचत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन वा ॥ ५ ॥ लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनुः ॥ सायका व्यवसीदंति दृष्टिर्बाष्पवशं गता ॥ ६ ॥ अवसीदंति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव ॥ चिंता मे वर्तते तीव्रा मुमूर्षाऽपि च जायते ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥ विनष्टं तं तु दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ ८ ॥ परं विषादमापन्नो विललापाकुलेंद्रियः (नहि युद्धेन मे कार्यं नच प्राणैर्न सीतया ॥) भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ९ ॥ विजयोऽपि हि मे शूर न प्रियायोपकल्पते ॥ अचक्षुर्विषयश्चंद्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ॥ १० ॥ किं मे युद्धेन किंप्राणैर्युद्धकार्यं न विद्यते ॥ यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ यथैव मां वनं यांतमनुयाति महाद्युतिः॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १२ ॥ इष्टबंधुजनो नित्यं मां स नित्यमनुव्रतः ॥ इमामवस्थां गमितो राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १३ ॥ देशेदेशे कलत्राणि देशेदेशे च बांधवाः ॥ तं तु देशं न पश्यामि

यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १४ ॥ किं नु राज्येन दुर्धर्ष लक्ष्मणेन विना मम ॥ कथं वक्ष्याम्यहं त्वंबां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥ १५ ॥ उपालंभं न शक्ष्यामि सोढुं दत्तं सुमित्रया ॥ किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ॥ १६ ॥ भरतं किं नु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् ॥ सहते न वनं यातो विना तेनागतः कथम् ॥ १७ ॥ इहैव मरणं श्रेयो नतु बंधुविगर्हणम् ॥ किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ॥ १८ ॥ येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चाग्रतः स्थितः ॥ हा भ्रातर्मनुजश्रेष्ठ शूराणां प्रवर प्रभो॥१९॥ एकाकी किं नु मां त्यक्त्वा परलोकाय गच्छसि॥विलपंतं च मां भ्रातः किमर्थं नावभाषसे ॥२०॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेपे दीनं मां पश्य चक्षुषा ॥ शोकार्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च॥२१॥ विषण्णस्य महाबाहो समाश्वासयिता मम ॥ राममेवं ब्रुवाणं तु शोकव्याकुलितेंद्रियम् ॥ २२ ॥ आश्वासयन्नुवाचेदं सुषेणः परमं वचः ॥ त्यजेमां नरशार्दूल बुद्धिं वैक्लव्यकारिणीम् ॥ २३ ॥ शोकसंजननीं चिंतां तुल्यां बाणैश्चमूमुखे ॥ नैव पंचत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ २४ ॥ नह्यस्य विकृतं वक्रं नच श्यामत्वमागतम् ॥ सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्य निरीक्ष्यताम् ॥ २५ ॥ पद्मपत्रतलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ नेदृशं दृश्यते रूपं गतासूनां विशांपते ॥ २६ ॥ विषादं मा कृथा वीर सप्राणोऽयमरिंदम ॥ आख्याति तु प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले ॥ २७ ॥ सोच्छ्वासं हृदयं वीर कंपमानं मुहुर्मुहुः ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः सुषेणो राघवं वचः ॥ २८ ॥ समीपस्थमुवाचेदं हनूमंतं महाकपिम् ॥ सौम्य शीघ्रमितो गत्वा पर्वतं हि महोदयम् ॥ २९ ॥ पूर्वं तु कथितो योऽसौ वीर जांबवता तव ॥ दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥ ३०॥ विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं

तथा ॥ संजीवकरणीं वीर संधानीं च महौषधीम् ॥ ३१ ॥ संजीवनार्थे वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वमानय ॥ इत्येवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौषधिपर्वतम् ॥ चिंतामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्ता महौषधीः ॥ ३२ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः ॥ इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ ३३ ॥ अस्मिंस्तु शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम् ॥ प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणो ह्येवमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् ॥ कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ॥ ३५ ॥ इति संचिंत्य हनुमान्गत्वा क्षिप्रं महाबलः ॥ आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिःप्रकंप्य गिरेस्तटम् ॥ ३६ ॥ फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ ३७ ॥ स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तलात् ॥ उत्पपात गृहीत्वा तु हनूमाञ्छिखरं गिरेः ॥ ३८ ॥ समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः ॥ विश्रम्य किंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ ओषधीर्नावगच्छामि ता अहं हरिपुंगव ॥ तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ४० ॥ एवं कथयमानं तु प्रशस्य पवनात्मजम् ॥ सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीः ॥ ४१ ॥ विस्मितास्तु बभूवुस्ते सर्वे वानरपुंगवाः ॥ दृष्ट्वा तु हनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४२॥ ततः संक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तमः ॥ लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ॥ ४३ ॥ सशल्यः स समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ४४ ॥ तमुत्थितं तु हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ॥ साधुसाध्विति सुप्रीता लक्ष्मणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४५ ॥ एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा ॥ सस्वजे गाढमालिंग्य बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ४६ ॥ अब्रवीच परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ॥ दिष्ट्या त्वां

वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ४७ ॥ नहि मे जीवितेनार्थः सीतया च जयेन वा ॥ को हि मे जीवितेनार्थस्त्वयि पंचत्वमागते ॥ ४८ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीन् ॥ ४९ ॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ॥ लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५० ॥ नहि प्रतिज्ञां कुर्वंति वितथां सत्यवादिनः ॥ लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ५१ नैराश्यमुपगंतुं च नालं ते मत्कृतेऽनघ ॥ वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५२ ॥ न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणवशं गतः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ५३ ॥ अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ॥ यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ५४ ॥ यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां हि तवेच्छसि प्रतिज्ञाम् ॥ यदि तव राजसुताभिलाष आर्य कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥५५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ॥ संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ १ ॥ रावणाय शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ अथान्यं रथमास्थाय रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ आजघान महाशैलं धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥ दीप्तपावकसंकाशैः शरैः कांचनभूषणैः ॥ अभ्यवर्षद्रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ४ ॥ भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः ॥ न समं युद्धमित्याहुर्देवगंधर्वकिन्नराः ॥ ५ ॥ ततो देववरः श्रीमाञ्छ्रुत्वा तेषां वचोऽमृतम् ॥ आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रथेन मम भूमिष्ठं

शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ॥ आहूय भूतलं यातः कुरु देवहितं महत् ॥ ७ ॥ इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ शीघ्रं यास्यामि देवेंद्र सारथ्यं च करोम्यहम् ॥ ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यंदनोत्तमम् ॥ ततः कांचनचित्रांगः किंकिणीशतभूषितः ॥ ९ ॥ तरुणादित्यसंकाशो वैदूर्यमयकूबरः ॥ सदश्वैः कांचनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ १० ॥ हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः ॥ रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥ देवराजेन संदिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः ॥ प्रांजलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥ सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते ॥ दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्छत्रुनिबर्हण ॥ १४ ॥ इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् ॥ शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिवा ॥ १५ ॥ आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् ॥ मया सारथिना देव महेंद्र इव दानवान् ॥ १६ ॥ इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं तमभिवाद्य च ॥ आरुरोह तदा रामो लोकाँल्लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १७ ॥ तद्बभौ चाद्भुतं युद्धं द्वैरथं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १८ ॥ स गांधर्वेण गांधर्वं दैवं दैवेन राघवः ॥ अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ॥ ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ २० ॥ ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः कांचनभूषणाः ॥ अभ्यवर्तंत काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ २१ ॥ ते दीप्तवदना दीप्तं वमंतो ज्वलनं मुखैः ॥ राममेवाभ्यवर्तंत व्यादितास्या भयानकाः ॥ २२ ॥ वैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः ॥ दिशश्च संतताः सर्वा विदिशश्च

समावृताः ॥ २३ ॥ तान्दृष्ट्वा पन्नगान्रामः समापतत आहवे ॥ अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २४ ॥ ते राघवधनुर्मुक्ता रुक्मपुंखाः शिखिप्रभाः ॥ सुपर्णाः कांचना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥ २५ ॥ ते तान्सर्वाञ्शराञ्जघ्नुः सर्परूपान्महाजवान् ॥ सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २६ ॥ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २८ चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः ॥ पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च कांचनम् ॥ २९ ॥ ऐंद्रानपि जघानाश्वाञ्छरजालेन रावणः ॥ (तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः) विषेदुर्देवगंधर्वचारणा दानवैः सह ॥ ३० ॥राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ व्यथिता वानरेंद्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ ३१ ॥ रामचंद्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥ ३२ ॥ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामहितावहः ॥ स धूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ॥ ३३ ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ शस्त्रवर्णः सुपरुषो मंदरश्मिर्दिवाकरः ॥ ३४ ॥ अदृश्यत कबंधांकः संसक्तो धूमकेतुना ॥ कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिंद्राग्निदैवतम् ।३५॥आहत्यांगारकस्तस्थौ विशाखामपि चांबरे॥दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः॥३६॥ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः॥निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा॥३७॥नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान्रणमूर्धनि॥स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः॥३८॥जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव राक्षसान्॥ तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकंपत च मेदिनी ॥ ३९ ॥ सिंह-

शार्दूलवाञ्छैलः संचचाल चलद्रुमः ॥ बभूव चापि क्षुभितः समुद्रः सरितांपतिः ॥ ४० ॥ खराश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः ॥ औत्पातिकाश्च नर्दंतः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ४१ ॥ रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्चैव दारुणान् ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४२ ॥ विमानस्थास्तदा देवा गंधर्वाश्च महोरगाः ॥ ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मंतश्च खेचराः ॥ ४३ ॥ ददृशुस्ते तदा युद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ४४ ॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ॥ प्रेक्षमाणा महायुद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ४५ ॥ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ॥ देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनःपुनः ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रोधाद्राघवस्य च रावणः ॥ प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्राहरणं महत् ॥ ४७ ॥ वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ शैलशृंगनिभैः कूटैश्चित्तदृष्टिभयावहम्॥४८॥ सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगांताग्निचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ४९ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तथा ॥ प्रदीप्त इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ ५०॥ तच्छूलं परमक्रुद्धो जग्राह युधि वीर्यवान् ॥ अनीकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ ५१ ॥ समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ॥ संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ ५२ ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ प्राकंपयत्तदा शब्दो राक्षसेंद्रस्य दारुणः ॥ ५३ ॥ अतिकायस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ ५४ ॥ स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ॥ तव भ्रातृसहायस्य सम्यक्प्राणान्हरिष्यति ॥ ५६ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानां

चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणश्लाघी करोमि तरसा समम् ॥ ५७ ॥ तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ ५८॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युन्मालासमावृतम् ॥ अष्टघंटं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ ५९ ॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलतं घोरदर्शनम् ॥ ससर्ज विशिखान्रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ६० ॥ आपतंतं शरौघेण वारयामास राघवः ॥ उत्पतंतं युगांताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ ६१ ॥ निर्ददाह स तान्बाणान्रामकार्मुकनिःसृतान् ॥ रावणस्य महाञ्शूलः पतंगानिव पावकः ॥ ६२ ॥ तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताञ्छूलसंस्पर्शचूर्णितान् ॥ सायकानंतरिक्षस्थान्राघवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६३ ॥ स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवसंमताम् ॥ जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनंदनः ॥ ६४ ॥ सा तोलिता बलवता शक्तिर्घंटाकृतस्वना ॥ नभः प्रज्वालयामास युगांतोल्केव सप्रभा ॥ ६५ ॥ सा क्षिप्ता राक्षसेंद्रस्य तस्मिञ्छूले पपात ह ॥ भिन्नः शक्त्या महाञ्शूलो निपपात गतद्युतिः ॥६६॥ निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् ॥ रामः क्षिप्रैर्महावेगैर्बाणवद्भिरजिह्मगैः ॥६७ ॥ निर्बिभेदोरसि तदा रावणं निशितैः शरैः ॥ राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ६८ ॥ स शरैर्भिन्नसर्वांगो गात्रप्रस्रुतशोणितः ॥ राक्षसेंद्रसमूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ६९ ॥ स रामबाणैरतिविद्धगात्रो निशाचरेंद्रः क्षतजार्द्रगात्रः ॥ जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० युद्धकांडे त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ स तु तेन तदा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो भृशम् ॥ रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥ स दीप्तनयनोऽमर्षाच्चापमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २॥ बाणवा-

रासहस्रैस्तु स तोयद इवांबरात् ॥ राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयन् ॥ ३ ॥ पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकंप्यः काकुत्स्थो न प्रकंपते ॥ ४ ॥ स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः ॥ गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥५॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ॥ दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान्किंशुकद्रुमः ॥ ७ ॥ शराभिघातसंरब्धः सोऽभिजग्राह सायकान् ॥ काकुत्स्थः सुमहातेजा युगांतादित्यवर्चसः ॥ ८ ॥ ततोऽन्योऽन्यं सुसंरब्धौ तावुभौ रामरावणौ ॥ शरांधकारे समरे नोपलक्षयतां तदा ॥ ९ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्यां जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम ॥ हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ॥ वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥ स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शनम् ॥ कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥१३॥ भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित ॥दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ श्लाघनीयं महत्कर्म यशस्यं च कृतं त्वया ॥ १५ ॥ उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च ॥ कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥ १६ ॥ शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते ॥ नैव लज्जास्ति ते सीतां चौरवद्व्यपकर्षतः ॥ ॥ १७ ॥ यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् ॥ भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ ॥ १८ ॥ दिष्ट्यासि मम मंदात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥

॥ १९ ॥ अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुंडलम् ॥ क्रव्यादा व्यपकर्षंतु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ ॥ २० ॥ निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ॥ पिबंतु रुधिरं तर्षाद्बाणशल्यांतरोत्थितम् ॥२१॥ अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ॥ कर्षंत्वंत्राणि पतगा गरुत्मंत इवोरगान् ॥ २२ ॥ इत्येवं स वदन्वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ राक्षसेंद्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २३ ॥ बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे ॥ रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकांक्षिणः ॥ २४ ॥ प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः ॥ प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५ ॥ शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः ॥ भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसांतकृत् ॥ २६ ॥ हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् ॥ हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७ ॥ यदा च शस्त्रं नारेभे न चकर्ष शरासनम् ॥ नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनांतरात्मना ॥ २८ ॥ क्षिप्ताश्चाशु शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च ॥ मरणार्थाय वर्तंते मृत्युकालोऽभ्यवर्तत ॥ २९ ॥ सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थं निरीक्ष्य तम् ॥ शनैर्युद्धादसंभ्रांतो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥ रथं च तस्याथ जवेन सारथिर्निवार्य भीमं जलदस्वनं तदा ॥ जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ स तु मोहात्सुसंक्रुद्धः कृतांतबलचोदितः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् ॥ भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥ विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् ॥ मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्धया विचेष्टसे ॥ ३ ॥ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छंदमनवेक्ष्य च ॥

त्वया शत्रुसमक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥ त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालमुपार्जितम् ॥ यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रंजनीयस्य विक्रमैः ॥ पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥६॥ यत्त्वं कथमिदं मोहान्न चेद्वहासि दुर्मते ॥ सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥ नहि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकांक्षिणः ॥ रिपूणां सदृशं त्वेतद्यत्त्वयैतदनुष्ठितम् ॥ ८ ॥ निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नापैति मे रिपुः ॥ यदि वाध्युषितोऽसि त्वं स्मर्यते यदि मे गुणः ॥ ९ ॥ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना ॥ अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥ न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि शत्रुभिः ॥ न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृता नच सत्क्रिया ॥ ॥ ११ ॥ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता ॥ स्नेहप्रसन्नमनसा हितमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥ नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहित रतम् ॥ कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गंतुमर्हसि ॥ १३ ॥ श्रूयतां प्रतिदास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ॥ नदीवेग इवांभोभिः संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥ श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा॥ नहि ते वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षं नोपधारये॥१५॥ रथोद्वहनखिन्नश्च भग्ना मे रथवाजिनः ॥ दीना घर्मपरिश्रांता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवंति नः ॥ तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानींगितानि च ॥ दैन्यं हर्षश्च खेदश्च रथिनश्च महाबल ॥ १८ ॥ स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च ॥ युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यांतरदर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यवसर्पणम् ॥ सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुंबिना ॥ २० ॥ तव विश्रामहेतोस्तु तथैषां रथवाजिनाम् ॥ रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृत-

मिदं मया ॥ २१ ॥ स्वेच्छया न मया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥ भर्तुः स्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं प्रभो ॥ २२ ॥ आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिपूदन ॥ तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ ॥ २३ ॥ संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ॥ प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ ॥ २४ ॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं नय ॥ नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा, रथस्थस्य रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ददौ तस्य शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा रावणवाक्यानि सारथिः संन्यवर्तत ॥ २६ ॥ ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान्स सारथिः ॥ स राक्षसेंद्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ततो युद्धपरिश्रांतं समरे चिंतया स्थितम् ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥ दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ॥ उपगम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवांस्तदा ॥ २ ॥ रामराम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ॥ येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ जयावहं जपान्नित्यमक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ चिंताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥ रश्मिमंतं समुद्यंतं देवासुरनमस्कृतम् ॥ पूजयस्व विवस्वंतं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥ सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ॥ एष देवासुरगणाँल्लोकान्पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कंदः प्रजापतिः ॥ महेंद्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपांपतिः ॥ ८ ॥ पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः ॥ वायुर्वह्निः

प्रजाः प्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥ आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदश्वः सहस्रार्चिस्सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥ तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तंडकोंऽशुमान् ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रविः ॥ अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शंखः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः ॥ घनवृष्टिरपां मित्रो विंध्यवीथीप्लवंगमः ॥ १३ ॥ आतपी मंडली मृत्युः पिंगलः सर्वतापनः ॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः ॥ तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ ॥ १५ ॥ नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायाद्रये नमः ॥ ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥ जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमोनमः॥नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः॥१७॥नम उग्राय वीराय सारंगाय नमोनमः ॥ नमः पद्मप्रबोधाय प्रचंडाय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूरायादित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥ तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ॥ कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥ तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे ॥ नमस्तमोऽभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥ नाशयत्येष वै भूतं तमेव सृजति प्रभुः ॥ पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥ एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः ॥ एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥ देवाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः ॥ २४ ॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कांतारेषु भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ॥

एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यति ॥ २६ ॥ अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं जहिष्यसि ॥ एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम् ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा ॥ धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥ आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वेदं परं हर्षमवाप्तवान् ॥ त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं समुपागमन् ॥ सर्वयत्नेन महतावृतस्तस्य वधेऽभवत् ॥ ३० ॥ अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ॥ निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० यु० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ सारथिः स रथं हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ गंधर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥ युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः ॥ युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥ ग्रसंतमिव चाकाशं नादयंतं वसुंधराम् ॥ प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यस्यप्रहर्षणम् ॥ ३ ॥ रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ तमापतंतं सहसा स्वनवंतं महाध्वजम् ॥ ४ ॥ रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ ५ ॥ दीप्यमानमिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ तडित्पताकागहनं दर्शितेंद्रायुधप्रभम् ॥ ६ ॥ शरधारां विमुचंतं धाराधरमिवांबुदम् ॥ स दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतंतं रथं रिपोः ॥ ७ ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् ॥ विस्फारयन्वै वेगेन बालचंद्रानतं धनुः ॥ ८ ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥ मातले पश्य संरब्धमापतंतं रथं रिपोः ॥ ९ ॥ यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ॥ समरे हंतुमात्मानं तथाऽनेन कृता मतिः ॥ १० ॥ तदप्रमादमातिष्ठ प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ॥

विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अविक्लवमसंभ्रांतमव्यग्रहृदयेक्षणम् ॥ रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ १२ ॥ कामं न त्वं समाधेयः पुरंदररथोचितः ॥ युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १३ ॥ परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ॥ प्रचोदयामास रथं सुरसारथिरुत्तमः ॥ १४ ॥ अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथम् ॥ चक्रसंभूतरजसा रावणं व्यवधूनयत् ॥ १५ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः ॥ रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥१६॥ धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लंभयन् ॥ जग्राह सुमहावेगमैंद्रं युधि शरासनम् ॥ १७ ॥ शरांश्च सुमहावेगान्सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ तदुपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः ॥ परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकांक्षिणः ॥ १९ ॥ समुत्पेतुः रथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्योदयाय च ॥ २० ॥ ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि ॥ वाता मंडलिनस्तीव्रा व्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २१ ॥ महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्थले ॥ येनयेन रथो याति तेनतेन प्रधावति ॥ २२ ॥ संध्यया चावृता लंका जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २३ ॥ सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रपेतुर्महास्वनाः ॥ विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाऽहिताः ॥ २४ ॥ रावणश्च यतस्तत्र प्रचचाल वसुंधरा ॥ रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २५ ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः ॥ दृश्यंते रावणस्याग्रे पर्वतस्येव धातवः ॥ २६ ॥ गृध्रैरनुगताश्चास्य वमंतो ज्वलनं मुखैः ॥ प्रणेदुर्मुखमीक्षंत्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २७ ॥ प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून्समुत्किरन् ॥ तस्य

राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥ निपेतुरिंद्राशनयः सैन्ये चास्य समंततः ॥ दुर्विषह्यस्वरा घोरं विना जलधरोदयम् ॥ २९ ॥ दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ॥ पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ ३० ॥ कुर्वत्यः कलहं घोरं सारिकास्तद्रथं प्रति ॥ निपेतुः शतशस्तत्र दारुणा दारुणारुताः ॥ ३१ ॥ जघनेभ्यः स्फुलिंगाश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् ॥ मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३२ ॥ एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः ॥ रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३३ ॥ रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शिवानि च ॥ बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः॥३४॥ निमित्तानीह सौम्यानि राघवस्य जयाय वै ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३५ ॥ ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ॥ जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३६ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० यु० सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥१०७॥

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा ॥ सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥ ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् ॥ प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समवर्तत ॥ २ ॥ संप्रयुद्धौ तु तौ दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ ॥ व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥ नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः ॥ तस्थुः प्रेक्ष्य च सर्वे ते नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥ रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ॥ पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा राघवरावणौ ॥ कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् ॥ मुमोच

ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥ ते शरास्तमनासाद्य पुरंदररथध्वजम् ॥ रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥ ततो रामोऽपि संक्रुद्धश्चापमाकृष्य वीर्यवान् ॥ कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥ रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् ॥ महासर्पमिवासह्यं ज्वलंतं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥ रामश्चिक्षेप तेजस्वी केतुमुद्दिश्य सायकम् ॥ जगाम स महीं भित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः ॥ १२ ॥ स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्यंदनध्वजः ॥ ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः स महाबलः ॥१३॥ संप्रदीप्तोऽभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ स रोषवशमापन्नः शरवर्षं ववर्ष ह ॥१४ ॥ रामस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ॥ ते दिव्या हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः ॥ १५ ॥ बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ १६ ॥ भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ गदाश्च परिघांश्चैव चक्राणि मुसलानि च ॥ १७ ॥ गिरिशृंगाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयन् ॥ सहस्रशस्तदा बाणानश्रांतहृदयोद्यमः ॥ १८ ॥ तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ १९ ॥ विमुच्य राघवरथं समंताद्वानरे बले ॥ सायकैरंतरिक्षं च चकार सुनिरंतरम् ॥२०॥ (सहस्रशस्ततो बाणानश्रांतहृदयोद्यमः) मुमोच च दशग्रीवो निःसंगेनांतरात्मना ॥ व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ॥ २१ ॥ प्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे निशिताञ्छरान् ॥ स मुमोच ततो बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरंतरम् ॥ ताभ्यां नियुक्तेन तदा शरवर्षेण भास्वता ॥ २३ ॥ शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदंबरम् ॥ नानिमित्तोऽभवद्बाणो नानिर्भेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥

अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले ॥ तथा विसृजतोर्बाणान्रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥ प्रायुध्येतामविच्छिन्नमस्यंतौ सव्यदक्षिणम् ॥ चक्रतुश्च शरैर्घोरैर्निरुच्छ्वासमिवांबरम् ॥ २६ ॥ रावणस्य हयान्रामो हयान्रामस्य रावणः ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७ ॥ एवं तु तौ सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्[1] ॥ २८ ॥ (प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरैः रावणलक्ष्मणाग्रजौ ॥ ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ ॥ २९) ॥ सर्गः ॥ १०८ ॥ तौ तथा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनांतरात्मना ॥ ३० ॥ अर्दयंतौ तु समरे तयोस्तौ स्यंदनोत्तमौ ॥ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥ ३१ ॥ परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ मंडलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥ ॥ ३२ ॥ दर्शयंतौ बहुविधां सूतौ सारथ्यजां गतिम् ॥ अर्दयन्रावणं रामो राघवं चापि रावणः ॥ ॥ ३३ ॥ गतिवेगं समापन्नौ प्रतिवेगं निवर्तने ॥ क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यंदनोत्तमौ ॥ ३४ ॥ चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदाविव ॥ दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ ३५ ॥ परस्परस्याभिमुखौ पुनरेव च तस्थतुः ॥ धुरंधुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ॥ ३६ ॥ पताकाश्च पताकाभिः समीयुः स्थितयोस्तदा ॥ रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ ३७ ॥ चतुर्भिश्चतुरो दीप्तान्हयान्प्रत्यपसर्पयन् ॥ स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ॥ ३८ ॥ मुमोच निशितान्बाणान्राघ-

1 'तुमुलं रोमहर्षणम्' एतदनंतरं 'प्रयुध्यमानौ' इत्येकं श्लोकं प्रक्षिप्यात्र सर्गावच्छेदं कुर्वंति तदयुक्तम् पश्चादपि तुमुलयुद्धस्यैव सत्त्वादेकप्रकरणत्वाच्च अनवच्छेदस्यैव बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाच्चेति कतकः ।

वाय दशाननः ॥ सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ ३९ ॥ जगाम न, विकारं च नचापि व्यथितोऽभवत् ॥ चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रसारसमस्वनान् ॥ ४० ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समादिश्य दशाननः ॥ मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ॥ ४१ ॥ न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रदुर्युधि ॥ तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः ॥ ४२ ॥ चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ विंशतिं त्रिंशतिं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४३ ॥ मुमोच राघवो वीरः सायकान्स्यंदने रिपोः ॥ रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ ४४ ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ तत्प्रयुक्तं पुनर्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ४५ ॥ गदानां मुसलानां च परिघाणां च निःस्वनैः ॥ शराणां पुंखवातैश्च क्षुभिताः सप्तसागराः ॥ ४६ ॥ क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिता दानवाः सर्वे पन्नगाश्च सहस्रशः ॥ ४७ ॥ चकंपे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ ४८ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ चिंतामापेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४९ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकास्तिष्ठंतु शाश्वताः ॥ जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५० ॥ एवं जपंतोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ ५१ ॥ गंधर्वाप्सरसां संघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ (गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥) सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरोपमम् ॥ ५२ ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ एवं ब्रुवंतो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ ५३ ॥ ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ॥ संधाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमम् ॥ ५४ ॥ रावणस्य शिरोऽच्छिनत् श्रीमज्ज्वलितकुंडलम् ॥

तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥५५॥ तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः ॥ तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ ५६ ॥ द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते ॥ ५७ ॥ तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामस्य सायकैः ॥ एवमेव शतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ ५८ ॥ नचैव रावणस्यांतो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ ५९ ॥ मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिंतयामास राघवः ॥ मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः ॥ ६० ॥ क्रौंचावटे विराधस्तु कबंधो दंडकावने ॥ यैः साला गिरयो भग्ना वाली च क्षुभितोऽबुधिः ॥ ६१ ॥ त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम ॥ किं तु तत्कारणं येन रावणे मंदतेजसः ॥ ६२ ॥ इति चिंतापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे ॥ ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ६३ ॥ रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ॥ ६४ ॥ तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ अंतरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ६५ ॥ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ ६६ ॥ नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्तं नच क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ६७ ॥ दशरथसुतराक्षसेंद्रयोस्तयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ॥ सुरवररथसारथिर्महात्मा रणरतराममुवाच वाक्यमाशु ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा ॥ अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥ विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ॥ विना-

शकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ २ ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ जग्राह स शरं दीप्तं निश्वसंतमिवोरगम् ॥ ३ ॥ यं तस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मदत्तमहद्बाण-ममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिंद्रार्थममितौजसा ॥ दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजय-कांक्षिणः ॥ ५ ॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमंदरौ ॥ ६ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुंखं हेमभूषितम् ॥ रजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥ सधूम-मिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषोपमम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ द्वाराणां परि-घाणां च गिरीणां चापि भेदनम् ॥ नानारुधिरदिग्धांगं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् ॥ सर्ववित्रासनं भीमं श्वसंतमिव पन्नगम् ॥ १० ॥ कंकगृध्रबकानां च गोमायु-गणरक्षसाम् ॥ नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥ नंदनं वानरेंद्राणां रक्षसामवसादनम् ॥ वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥ तमुत्तमेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥ अभिमंत्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥ तस्मिन्संधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे ॥ सर्वभूतानि संत्रेसुश्चचाल च वसुंधरा ॥ १५ ॥ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ॥ चिक्षेप परमायत्तः शरं मर्मविदारणम् ॥ १६ ॥ स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः ॥ कृतांत इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स विसृष्टो महावेगः शरीरांतकरः परः ॥ बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रुधिराक्तः स वेगेन शरीरांतकरः शरः ॥ रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा

रुधिरार्द्रकृतच्छविः ॥ कृतकर्मा निभृतवत्स तूर्णीं पुनराविशत् ॥ २० ॥ तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं चापि सायकम् ॥ निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानश्च जीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेंद्रो महाद्युतिः ॥ पपात स्यंदनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥ सर्वतश्चाभिपेतुस्तान्वानरा द्रुमयोधिनः ॥ दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ २४ ॥ अर्दिता वानरैर्भ्रष्टा लंकामभ्यपतन्भयात् ॥ हताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वदंतो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥ अथान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुंदुभिः ॥ दिव्यगंधवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ २७ ॥ निपपातांतरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि ॥ किरंती राघवरथं दुरवापा मनोहरा ॥ २८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता गगने च विशुश्रुवे ॥ साधुसाध्विति वागग्र्या देवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ आविवेश महान्हर्षो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ ३० ॥ ततः सकामं सुग्रीवमंगदं च विभीषणम् ॥ चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुंगवम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवन् ॥ मही चकंपे नच मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ३२ ॥ ततस्तु सुग्रीवविभीषणांगदाः सुहृद्विशिष्टाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥ समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् ॥ ३३ ॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे बभूव ॥ रघुकुलनृपनंदनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो महेंद्रः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ भ्रातरं निहतं

दृष्ट्वा शयानं निर्जितं रणे ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥ वीर विक्रांत विख्यात प्रवीण नयकोविद ॥ महार्हशयनोपेत किं शेषे निहतो भुवि ॥ २ ॥ निक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावंगदभूषितौ ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥ तादिदं वीर संप्राप्तं यन्मया पूर्वमीरितम् ॥ काममोहपरीतस्य यत्तन्न रुचितं तव ॥ ४ ॥ यन्न दर्पात्प्रहस्तो वा नेंद्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुंभकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरांतकः ॥ न स्वयं बहु मन्येथास्तस्योदर्कोऽयमागतः ॥ ५ ॥ गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः सत्त्वस्य संक्षेपः सुहस्तानां गतिर्गता ॥ ६ ॥ आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चंद्रमाः ॥ चित्रभानुः प्रशांतार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः ॥ अस्मिन्निपतिते वीरे भूमौ शस्त्रभृतां वरे ॥ ७ ॥ किं शेषमिह लोकस्य गतसत्त्वस्य संप्रति ॥ रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ८ ॥ धृतिप्रवालः प्रसभाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ॥ रणे महान्राक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ९ ॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ॥ इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगंधहस्ती ॥ १० ॥ पराक्रमोत्साहविजृंभितार्चिर्निःश्वासधूमः स्वबलप्रतापः ॥ प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ ११ ॥ सिंहर्क्षलांगूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गंधनगंधवाहः ॥ रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥ १२ ॥ वदंतं हेतुमद्वाक्यं परिदृष्टार्थनिश्चयम् ॥ रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १३ ॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चंडविक्रमः ॥ अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशंकितः ॥ १४ ॥ नैवं विनष्टाः शोच्यंते क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये

निपतंति रणाजिरे ॥ १५॥ येन सेंद्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता ॥ अस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १६ ॥ नैकांतविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ॥ परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हंति संयुगे ॥ १७ ॥ इयं हि पूर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्त्रियसंमता ॥ क्षत्त्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ १८ ॥ तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः ॥ यदिहानंतरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिंतय ॥ १९ ॥ तमुक्तवाक्यं विक्रांतं राजपुत्रं विभीषणः ॥ उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनंतरम् ॥ २० ॥ योऽयं विमर्देष्वविभग्नपूर्वः सुरैः समस्तैरपि वासवेन ॥ भवंतमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २१ ॥ अनेन दत्तानि वनीपकेषु मुक्ताश्च भोगानि भृताश्च भृत्याः ॥ धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु निपातितानि ॥ २२ ॥ एषोऽहिताग्निश्च महातपाश्च वेदांतगः कर्मसु चाग्र्यशूरः ॥ एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २३ ॥ स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन॥ आज्ञापयामास नरेंद्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥२४॥ मरणांतानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

रावणं निहतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ॥ अंतःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥ १ ॥ वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टंत्यो रणपांसुषु ॥ विमुक्तकेश्यः शोकार्ता गावो वत्सहता यथा ॥ २ ॥ उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ॥ प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वंत्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥ आर्यपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ॥ परिपेतुः कबंधांकां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥ ता बाष्पप-

रिपूणांक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः॥ करिण्य इव नर्दंत्यः करेण्वो हतयूथपाः॥ ५ ॥ ददृशुस्ता महाकायं महावीर्यं महाद्युतिम्॥ रावणं निहतं भूमौ नीलांजनचयोपमम्॥ ६ ॥ ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु ॥ निपेतुस्तस्य गात्रेषु छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥ बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह॥ चरणौ काचिदालंब्य काचित्कंठेऽवलंब्य च॥ ८॥ उत्क्षिप्य च भुजौ काचिद्भूमौ सुपरिवर्तते॥ हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागनत् ॥ ९ ॥ काचिदंके शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ॥ स्नापयंती मुखं बाष्पैस्तुषारैरिव पंकजम्॥ १० ॥ एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि ॥ चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥ येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः ॥ येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः॥ १२ ॥ गंधर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम्॥ भयं येन रणे दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥१३॥ असुरेभ्यः सुरेभ्योऽपि पन्नगेभ्योऽपि वा तथा॥ भयं यो न विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम् ॥ १४ ॥ अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम्॥ हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५ ॥ यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा ॥ सोऽयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लंभितः॥ १६ ॥ एवं वदंत्यो रुरुदुस्तस्य ता दुःखिताः स्त्रियः॥ भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनःपुनः ॥ १७ ॥ अशृण्वता तु सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ मरणायाहृता सीता राक्षसाश्च निपातिताः ॥ एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातितः ॥ १८ ॥ ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः॥ दृष्टं परुषितो मोहात्त्वयात्मवधकांक्षिणा ॥ १९ ॥ यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता रामाय मैथिली॥ न नः स्याद्व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत्॥ २० ॥ वृत्तकामो भवेद्भ्राता

रामो मित्रकुलं भवेत् ॥ वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा नच शत्रवः ॥ २१ ॥ त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुंधता बलात् ॥ राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥ २२ ॥ न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुंगव ॥ दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥ वानराणां विनाशोऽयं राक्षसानां च ते रणे ॥ तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥ नैवार्थेन च कामेन विक्रमेण नचाज्ञया ॥ शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः ॥ कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ तासां विलपमानानां तदा राक्षसयोषिताम् ॥ ज्येष्ठपत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिंत्यकर्मणा ॥ पतिं मंदोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २ ॥ ननु नाम महाबाहो तव वैश्रवणानुज ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरंदरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महांतोऽपि गंधर्वाश्च यशस्विनः ॥ ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ ४ ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ॥ न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसेश्वर ॥ ५ ॥ कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ॥ अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥ मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥ विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥ नचैतत्कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे ॥ सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्षणम् ॥ ८ ॥ अथवा रामरूपेण कृतांतः स्वयमागतः ॥ मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्कितम् ॥ ९ ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल ॥ वासवस्य तु का शक्तिस्त्वां

द्रष्टुमपि संयुगे ॥ १० ॥ महाबलं महावीर्यं देवशत्रुं महौजसम् ॥ व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ॥ ११ ॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ तमसः परमो धाता शंखचक्रगदाधरः ॥ ॥ १२ ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ मानुषं रूपमास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ ॥ १३ ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ सर्वलोकेश्वरः श्रीमाँल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४ ॥ सराक्षसपरीवारं देवशत्रुं भयावहम् ॥ इंद्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ॥ १५ ॥ स्मरद्भिरिव तद्वैरमिंद्रियैरेव निर्जितः ॥ यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १६ ॥ खरस्तु निहतो भ्राता तदा रामो न मानुषः ॥ यदैव नगरीं लंकां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ॥ १७ ॥ प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥ क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ १८ ॥ उच्यमानं न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुंगव ॥ १९ ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ अरुंधत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ॥ २० ॥ सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ वसुधाया हि वसुधां श्रियाः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ २१ ॥ सीतां सर्वानवद्यांगीमरण्ये विजने शुभाम् ॥ आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनात्मस्वदूषणम् ॥ २२ ॥ अप्राप्य तं चैव कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥ पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३ ॥ तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् ॥ देवा बिभ्यति ते सर्वे सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २४ ॥ अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ॥ भर्तः पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ॥ विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥ संत्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ॥ अनंगवशमापन्नस्त्वं तु

मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥ न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ॥ मयाऽधिका वा तुल्या वा तत्तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥ सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ॥ तव तद्वदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥ सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ॥ ३० ॥ अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ कैलासे मंदरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ॥ ३१॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया ॥ ३२ ॥ पश्यंती विविधान्देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगंबरा ॥ भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर वधात्तव ॥३३॥ सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिग्राज्ञां चंचलां श्रियम् ॥ हा राजन्सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक्समुन्नसम् ॥ ३४ ॥ कांतिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिंदुपद्मदिवाकरैः ॥ किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुंडलम् ॥ ३५ ॥ मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु ॥ विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् ॥ ३६ ॥ तदेवाद्य तवैवं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ रामसायकनिर्भिन्नं रक्तं रुधिरविस्रवैः ॥ ३७ ॥ विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यंदनरेणुभिः ॥ हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यदायिनी ॥ ३८ ॥ या मयासीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मंदया ॥ पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ ३९ ॥ पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्यहं गर्विता भृशम् ॥ दृप्तारिमथनाः क्रूराः प्रख्यातबलपौरुषाः ॥ ४० ॥ अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्ध्रुवा ॥ तेषामेवंप्रभावाणां युष्माकं राक्षसर्षभाः ॥ ४१ ॥ कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ स्निग्धेंद्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् ॥ ४२ ॥ केयूरांगदवैदूर्यमुक्ताहारस्रगुज्ज्वलम् ॥ कांतं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु ॥ ४३ ॥ भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नै-

कशरैश्चितम् ॥ ४४ ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ श्वाविधः शललैर्युक्तं लग्नैर्बाणैर्निरंतरम् ॥
॥ ४५ ॥ स्वर्पितैर्मर्म सुभृशं संछिन्नस्नायुबंधनम् ॥ क्षितौ निपातितं राजञ्श्यामं वै रुधिरच्छवि ॥४६॥
वज्रप्रहारमभितो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ ४७ ॥ त्वं मृत्योरपि
मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् ॥ ४८ ॥ जेतारं लोकपालानां
क्षेप्तारं शंकरस्य च ॥ दृप्तानां निग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ ४९ ॥ लोकक्षोभयितारं च साधुभूत-
विदारणम् ॥ ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्निधौ॥५०॥ स्वयूथभृत्यगोप्तारं हन्तारं भीमकर्मणाम् ॥
हंतारं दानवेंद्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ ५१ ॥ निवातकवचानां तु निग्रहीतारमाहवे ॥ नैकयज्ञवि-
लोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च ॥ ५२ ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ देवासुरनृकन्यानामाह-
र्तारं ततस्ततः ॥ ५३ ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ लंकाद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्म-
णाम् ॥ ५४ ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम् ॥ एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम्
॥ ५५ ॥ स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर ॥ ५६ ॥
इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुगुंठितः ॥ यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेंद्रजिद्युधि ॥ ५७ ॥ तदा त्व-
भिहता तीव्रमद्य त्वस्मि निपातिता ॥ साहं बंधुजनैर्हीना हीना नाथेन च त्वया ॥५८॥ विहीना कामभो-
गैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्य सुदुर्गमम् ॥५९॥ नय मामपि दुःखार्तां
न वर्तिष्ये त्वया विना ॥ कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गंतुमिच्छसि ॥ ६० ॥दीनां विलपतीं मंदां किंच
मां नाभिभाषसे ॥ दृष्ट्वा न खल्वभिक्रुद्धो मामिहानवगुंठिताम् ॥ ६१ ॥ निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवा-

गतां प्रभो ॥ पश्येष्टदारादारांस्ते भ्रष्टलज्जावगुंठनान्॥ ६२ ॥बर्हिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः ॥ ६३॥ नचैनमाश्वासयासि किंवा न बहु मन्यसे ॥ यास्त्वया विधवा राजन्कृता नैकाः कुलस्त्रियः ॥ ६४ ॥ पतिव्रताधर्मरता गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥ त्वया विप्रकृताभिश्च तदा शप्तस्तदागतम् ॥ प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ॥ ६६ ॥ पतिव्रतानां नाकस्मात्पतंत्यश्रूणि भूतले ॥ कथं च नाम ते राजँल्लोकानाक्रम्य तेजसा ॥ ६७ ॥ नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौंडीर्यमानिना ॥ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया ॥ ६८ ॥ आनीता रामपत्नी सा अपनीय च लक्ष्मणम् ॥ कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् ॥ ६९ ॥ तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्वलक्षणम् ॥ अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः ॥ ७० ॥ मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निःश्वास्य चायतम् ॥ सत्यवाक्स महाबाहो देवरो मे यदब्रवीत् ॥ ७१ ॥ अयं राक्षसमुख्यानां विनाशः प्रत्युपस्थितः ॥ कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसंगिना ॥ ७२ ॥ निवृत्तस्त्वत्कृतेनार्थः सोऽयं मूलहरो महान् ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं राक्षसं कुलम् ॥ ७३ ॥ नहि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥ सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वद्विनाशेन दुःखिताम् ॥ ७५ ॥ सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ॥ भ्रातॄणां चैव कार्त्स्न्येन हितमुक्तं दशानन ॥७६॥ हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् ॥ विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥ मारीचकुंभकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तथा ॥ न कृतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ नीलजीमूतसंकाश पीतांबरशुभांगद ॥ स्वगात्राणि

विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिरावृतः ॥ ७९ ॥ प्रसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ॥ महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ ८० ॥ यातुधानस्य दौहित्रीं किं मां न प्रतिभाषते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे नवे परिभवे कृते ॥ ८१ ॥ अद्य वै निर्भयां लंकां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ येन सूदयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा ॥ ८२ ॥ वज्रं वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥ रणे बहुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः ॥ ८३ ॥ परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ प्रियामिवोपसंगृह्य किं शेषे रणमेदिनीम् ॥ ८४॥ अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम्॥धिगस्तु हृदयं यस्य ममेदं न सहस्रधा॥८५॥ त्वयि पंचत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ इत्येवं विलपंती सा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ८६ ॥ स्नेहोपस्कन्नहृदया तदा मोहमुपागमत् ॥ कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥ ८७ ॥ संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवोज्ज्वला ॥ तथागतां समुत्थाप्य सपत्न्यस्तां भृशातुराः ॥८८॥पर्यवस्थापयामासू रुदत्यो रुदतीं भृशम् ॥ किं तेन विदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा ॥ ८९ ॥दशाविभागपर्याये राज्ञां वै चंचलाः श्रियः ॥ इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह ॥ ९० ॥ स्नपयंती तदास्रेण स्तनौ वक्त्रं सुनिर्मलम् ॥ एतस्मिन्नंतरे रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ९१ ॥ संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रीगणः परिसांत्व्यताम् ॥ तमुवाच ततो धीमान्विभीषण इदं वचः ॥९२॥ विमृश्य बुद्ध्या प्रश्रितं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ (रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥) त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥९३॥नाहमर्हामि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शनम् भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः॥९४॥रावणो नार्हते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवात्॥नृशंस इति मां राम वक्ष्यंति मनुजा भुवि ॥ ९५ ॥ श्रुत्वा तस्यागुणान्सर्वे वक्ष्यंति सुकृतं पुनः ॥ तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो

धर्मभृतां वरः ॥ ९६ ॥ विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञं वाक्यकोविदः ॥ तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावान्मया जितम् ॥ ९७ ॥ अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥ अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः ॥ ९८ ॥ तेजस्वी बलवाञ्छूरः संग्रामेषु च नित्यशः ॥ शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः॥ ॥ ९९ ॥ महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ मरणांतानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥१०० ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ त्वत्सकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ १ ॥ क्षिप्रमर्हति धर्मेण त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ २ ॥ संस्कारयितुमारेभे भ्रातरं रावणं हतम् ॥ स प्रविश्य पुरीं लंकां राक्षसेंद्रो विभीषणः ॥ ३ ॥ रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरम् ॥ शकटान्दारुरूपाणि अग्नीन्वै याजकांस्तथा ॥ ४ ॥ तथा चंदनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च ॥ अगुरूणि सुगंधीनि गंधांश्च सुरभींस्तथा ॥ ५ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानि निर्यापयति राक्षसः ॥ आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारितः ॥ ६ ॥ ततो माल्यवता सार्धं क्रियामेव चकार सः ॥ सौवर्णीं शिबिकां दिव्यामारोप्य क्षौमवाससम् ॥ ७ ॥ रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्विजाः ॥ तूर्यघोषैश्च विविधैः स्तुवद्भिश्चाभिनंदितम् ॥ ८ ॥ पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रिताम् ॥ उत्क्षिप्य शिबिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ॥ ९ ॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे गृह्य काष्ठानि भेजिरे ॥ अग्नयो दीप्यमानास्ते तदाध्वर्युसमीरिताः ॥ ११० ॥ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः ॥ अंतःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ ११ ॥ पृष्ठतोऽनुययुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः ॥ रावणं प्रयते देशे स्थाप्यते भृशदुःखिताः ॥ १२॥ चितां चंदनकाष्ठैश्च पद्मकोशीरचंदनैः ॥ ब्राह्म्या संवर्तयामासू रांकवा-

स्तरणावृताम् ॥ १३ ॥ (वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ॥) प्रचक्रू राक्षसेंद्रस्य पितृमेधमनुत्तमम् ॥ वेदिं च दक्षिणाप्राचीं यथास्थानं च पावकम् ॥ १४ ॥ पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं स्कंधे प्राचिक्षिपुः ॥ पादयोः शकटं प्रादुरूर्वोश्चोलूखलं तदा ॥ १५ ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् ॥ दत्त्वा तु मुसलं चान्यं यथास्थानं विचक्रमुः ॥ १६ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेंद्रस्य राक्षसाः ॥ १७ ॥ परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ गंधैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः ॥ १८ ॥ विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥ लाजैरवकिरंति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तथा ॥ १९ ॥ स ददौ पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दर्भविमिश्रितान् ॥ २० ॥ उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ताः स्त्रियोऽनुनयामास सांत्वयित्वा पुनःपुनः ॥ २१ ॥ गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं ततः ॥ प्रविष्टासु पुरीं स्त्रीषु राक्षसेंद्रो विभीषणः ॥ रामपार्श्वमुपागम्य समतिष्ठद्विनीतवत् ॥ २२ ॥ रामोऽपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा वृत्रं वज्रधरो यथा ॥ २३ ॥ ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं महेंद्रदत्तं कवचं स तन्महत् ॥ विमुच्य रोषं रिपुनिग्रहात्ततो रामः स सौम्यत्वमुपागतोऽरिहा ॥१२४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगंधर्वदानवाः ॥ जग्मुः स्वैः स्वैर्विमानैस्ते कथयंतः शुभाः कथाः ॥ १ ॥ रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् ॥ सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मंत्रितम् ॥ २ ॥ अनुरागं च वीर्यं च मारुतेर्लक्ष्मणस्य च ॥ पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ॥३ ॥ कथयंतो महा-

भागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ राघवस्तु रथं दिव्यमिंद्रदत्तं शिखिप्रभम् ॥ ४ ॥ अनुज्ञाप्य महाबाहुर्मातलिं प्रत्यपूजयन् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५॥ दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवोत्पपात ह ॥ तस्मिंस्तु दिवमारूढे सरथे रथिनां वरः ॥ ६ ॥ राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेनाभिवादितः ॥ ७ ॥ पूज्यमानो हरिगणैराजगाम बलालयम् ॥ अथोवाच स काकुत्स्थः समीपपरिवर्तिनम् ॥ ८ ॥ सौमित्रिं मित्रसंपन्नं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ विभीषणमिमं सौम्य लंकायामभिषेचय ॥ ९ ॥ अनुरक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् ॥ एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजम् ॥ १० ॥ लंकायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ॥ ११ ॥ तथेत्युक्त्वा सुसंहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ १२ ॥ व्यादिदेश महासत्त्वः समुद्रसलिलं तदा ॥ अतिशीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते मनोजवाः ॥ १३ ॥ आगतास्तु जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने ॥ १४ ॥ घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिंचद्विभीषणम् ॥ लंकायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ १५॥ विधिना मंत्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतः ॥ अभ्यषिंचंस्तदा सर्वे राक्षसा वानरास्तथा ॥ १६ ॥ प्रहर्षमतुलं गत्वा तुष्टुवू राममेव हि ॥ तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वाभिषिक्तं लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणम् ॥ राघवः परमां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वा प्रकृतयस्ततो राममुपागमन् ॥ दध्यक्षतान्मोदकांश्च लाजाः सुमनसस्तथा ॥ १९ ॥ आजहुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ स तान्गृहीत्वा दुर्धर्षो

राघवाय न्यवेदयत् ॥२०॥ मांगल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम्॥प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रीतिकाम्यया॥२१॥ ततः शैलोपमं वीरं प्रांजलिं प्रणतं स्थितम् ॥ उवाचेदं वचो रामो हनूमंतं प्लवंगमम् ॥ २२॥ अनुज्ञाप्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ (गच्छ सौम्य पुरीं लंकामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥ प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनंद्य च ॥ १ ॥) प्रविश्य नगरीं लंकां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम् ॥ २३ ॥ वैदेह्यै मां कुशलिनं सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ आचक्ष्व वदतां श्रेष्ठ रावणं च हतं रणे ॥ २४ ॥ प्रियमेतदिहाख्याहि वैदेह्यास्त्वं हरीश्वर ॥ प्रतिगृह्य तु संदेश- मुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतु- र्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥ प्रविश्य च पुरीं लंकामनुज्ञाप्य विभीषणम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो हनूमा- न्वृक्षवाटिकाम् ॥ २ ॥संप्रविश्य यथान्यायं सीताया विहितो हरिः ॥ ददर्श मृजया हीनां सा- तंकां रोहिणीमिव॥३॥वृक्षमूले निरानंदां राक्षसीभिः परीवृताम्॥निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोऽभिगम्याभिवाद्य च ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा समागतं देवी हनूमंतं महाबलम् ॥ तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा हृष्टाऽभवत्तदा ॥५॥ सौम्यं तस्या मुखं दृष्ट्वा हनूमान्प्लवगोत्तमः ॥ रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥ वैदेहि कुशली रामः सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ कुशलं त्वाह सिद्धार्थो हतशत्रुरमित्रजित् ॥ ७ ॥ विभीषण- सहायेन रामेण हरिभिः सह ॥ निहतो रावणो देवि लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ (पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १) प्रियमा-

ख्यामि ते देवि भूयश्च त्वां सभाजये ॥ तव प्रभावाद्धर्मज्ञे महात्रामेण संयुगे ॥ ९ ॥ लब्धोऽयं विजयः सीते स्वस्था भव गतज्वरा ॥ रावणश्च हतः शत्रुर्लंका चैव वशीकृता ॥ १० ॥ मया ह्यलब्धनिद्रेण धृतेन तव निर्जये ॥ प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ ११ ॥ संभ्रमश्च न कर्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये ॥ विभीषणविधेयं हि लंकैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १२ ॥ तदाश्वसिहि विस्रब्धं स्वगृहे परिवर्तसे ॥ अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी सीता शशिनिभानना ॥ प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ ततोऽब्रवीद्धरिवरः सीतामप्रतिजल्पतीम् ॥ किं त्वं चिंतयसे देवि किं च मां नाभिभाषसे ॥१५ ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मपथे स्थिता ॥ अब्रवीत्परमप्रीता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् ॥ प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १७ ॥ नहि पश्यामि सदृशं चिन्तयंती प्लवंगम ॥ आख्यानकस्य भवतो दातुं प्रत्यभिनंदनम् ॥ १८ ॥ नच पश्यामि सदृशं पृथिव्यां तव किंचन ॥ सदृशं मत्प्रियाख्यानेन तव दत्त्वा भवेत्सुखम् ॥ १९ ॥ हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु एतन्नार्हति भाषितम् ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवंगमः ॥ प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २१ ॥ भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकांक्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हस्यनिंदिते ॥ २२ ॥ " तवैतद्वचनं देवि त्वत्तोऽर्हामि प्रियं महत् ॥ रत्नौघाद्विविधाचापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यसि सुस्थिरम् ॥ २ ॥" तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्य-

मुवाच पवनात्मजम् ॥ २३ ॥ अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषणम् ॥ बुद्ध्या ह्यष्टांगया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २४ ॥ श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं सुतः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥ तेजः क्षमा धृतिः स्थैर्यं विनीतत्वं न संशयः ॥ एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥ २६ ॥ अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रांतो विनीतवत् ॥ प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २७ ॥ इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ॥ हंतुमिच्छामि ताः सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ २८ ॥ क्लिश्यंतीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥ २९ ॥ इह श्रुता मया देवि राक्षस्यो विकृताननाः ॥ असकृत्परुषैर्वाक्यैर्वदंत्यो रावणाज्ञया॥३०॥विकृता विकृताकाराः क्रूराः क्रूरकचेक्षणाः ॥ इच्छामि विविधैर्घातैर्हंतुमेताः सुदारुणाः ॥ ३१ ॥ राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च विशालैश्चैव बाहुभिः ॥ ३२ ॥ जंघाजानुप्रहारैश्च दंतानां चैव पीडनैः ॥ भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुंचनैस्तथा ॥ ३३ ॥ निपात्य हंतुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥ एवं प्रहारैर्बहुभिः संप्रहार्य यशस्विनि ॥ ३४ ॥ घातये तीव्ररूपाभिर्याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ इत्युक्ता सा हनुमता कृपणा दीनवत्सला ॥ ३५ ॥ हनूमंतमुवाचेदं चिंतयित्वा विमृश्य च ॥ राजसंश्रयवश्यानां कुर्वतीनां पराज्ञया ॥ ३६ ॥ विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम॥ भाग्यवैषम्यदोषेण पुरस्ताद्दुष्कृतेन च ॥ ३७ ॥ मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ मैवं वद महाबाहो दैवी ह्येषा परा गतिः ॥ ३८ ॥ प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ॥ दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ३९ ॥ आज्ञप्ता

राक्षसेनेह राक्षस्यस्तर्जयंति माम् ॥ हते तास्मिन्न कुर्वंति तर्जनं मारुतात्मज ॥ ४० ॥ अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंहितः ॥ ऋक्षेण गीतः श्लोकोऽस्ति तं निबोध प्लवंगम ॥ ४१ ॥ न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ॥ समयो रक्षितव्यस्तु संतश्चारित्रभूषणः ॥ ४२ ॥ पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणामथापि वा ॥ कार्यं कारुण्यमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४३ ॥ लोकहिंसाविहाराणां क्रूराणां पापकर्मणाम् ॥ कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीमनिंदिताम् ॥ ४५ ॥ युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी गुणान्विता ॥ प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ साब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ ४७ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महामतिः ॥ ४८ ॥ पूर्णचंद्रमुखं रामं द्रक्ष्यस्यद्य सलक्ष्मणम् ॥ स्थितमित्रं हतामित्रं शचीवेन्द्रं सुरेश्वरम् ॥ ४९ ॥ तामेवमुक्त्वा भ्राजंतीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ॥ आजगाम महातेजा हनूमान्यत्र राघवः ॥ ५० ॥ सपदि हरिवरस्ततो हनूमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः ॥ कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५॥ तमुवाच महाप्राज्ञः सोऽभिवाद्य प्लवंगमः ॥ रामं कमलपत्राक्षं वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥ यन्निमित्तोऽयमारंभः कर्मणां यः फलोदयः ॥ तां देवीं शोकसंतप्तां द्रष्टुमर्हसि मैथिलीम् ॥ २ ॥ सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ मैथिली विजयं श्रुत्वा द्रष्टुं त्वामभिकांक्षति ॥ ३ ॥ पूर्वकालप्रत्ययाद्वाहमुक्तो विश्वस्तया तया ॥

द्रष्टुमिच्छामि भर्तारमिति पर्याकुलेक्षणा ॥ ४ ॥ एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ॥ आगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ स दीर्घमभिनिःश्वस्य जगतीमवलोकयन् ॥ उवाच मेघसंकाशं विभीषणमवस्थितम् ॥ ६ ॥ दिव्यांगरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय मा चिरम्॥७॥एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः॥प्रविश्यांतःपुरं सीतां स्त्रीभिः स्वाभिरचोदयन् ॥ ८ ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वोवाच विभीषणः॥ मूर्ध्नि बद्धांजलिः श्रीमान्विनीतो राक्षसेश्वरः॥ ९ ॥ दिव्यांगरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ अस्नात्वा द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसेश्वर ॥ ११ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ यथाह रामो भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली पतिदेवता ॥ भर्तृभक्त्यावृता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ ततः सीतां शिरःस्नातां संयुक्तां प्रतिकर्मणा ॥ महार्हाभरणोपेतां महार्हांबरधारिणीम् ॥ १४ ॥ ॥ आरोप्य शिबिकां सीतां राक्षसैर्बहनोचितैः ॥ राक्षसैर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥ तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् ॥ रोषं हर्षं च दैन्यं च राघवः प्राप शत्रुहा ॥१७॥ ततो यानगतां सीतां सविमर्शं विचारयन् ॥ विभीषणमिदं वाक्यं प्रहृष्टो राघवोऽब्रवीन् ॥ १८ राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत ॥ वैदेही सन्निकर्षं मे क्षिप्रं समाभिगच्छतु ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य विभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणं तत्र कारयामास धर्मवित् ॥ २० ॥ कंचुकोष्णीषिणस्तत्र

वेत्रझर्झरपाणयः ॥ उत्सारयंतस्तान्योधान्समंतात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥ ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः ॥ वृंदान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्तस्थुरंततः ॥ २२ ॥ तेषामुत्सार्यमाणानां निःस्वनः सुमहानभूत् ॥ वायुनोद्धूयमानस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २३ ॥ उत्सार्यमाणान्दृष्ट्वाथ जगत्यां जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २४ ॥ संरंभाच्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ विभीषण महाप्राज्ञं सोपालंभमिदं वचः ॥ २५ ॥ किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः ॥ निवर्तयैनमुद्वेगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥ न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रिया ॥ नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥२७॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे ॥ न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दूष्यते स्त्रियः ॥ २८ ॥ सैषा विपद्गता चैव कृच्छ्रेण च समन्विता ॥ दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥ २९ ॥ (तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम् ॥ १ ॥) विसृज्य शिबिकां तस्मात्पद्भ्यामेवापसर्पतु ॥ समीपे मम वैदेहीं पश्यंत्वेते वनौकसः ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवन् ॥ ३१ ॥ ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनूमांश्च प्लवंगमः ॥ निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३२ ॥ (कलत्रनिरपेक्षैश्च इंगितैरस्य दारुणैः ॥ अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ १ ॥) लज्जया त्ववलीयंती स्वेषु गात्रेषु मैथिली ॥ विभीषणेनानुगता भर्तारं साऽभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ (सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि ॥ १ ॥) विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ॥ उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३४ ॥ अथ समपनुदन्मनःक्लमं सा सुचिरमदृ-

ष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥ वदनमुदितपूर्णचंद्रकांतं विमलशशांकनिभानना तदासीत्॥३५॥इत्यार्षे श्रीमद्रामयणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥११६॥ तां तु पार्श्वे स्थितां प्रह्वां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ हृदयांतर्गतं भावं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा रणाजिरे ॥ पौरुषाद्यदनुष्ठेयं मयैतदुपपादितम् ॥ २ ॥ गतोऽस्म्यंतममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ॥ अवमानश्च शत्रुश्च युगपन्निहतौ मया ॥ ३ ॥ अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ॥ अद्य तीर्णप्रतिज्ञोऽहं प्रभवाम्यद्य चात्मनः ॥ ४ ॥ या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ॥ दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥ संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ॥ कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ ६ ॥ लंघनं च समुद्रस्य लंकायाश्चापि मर्दनम् ॥ सफलं तस्य च श्लाघ्यमद्य कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मंत्रयतस्तथा ॥ सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥ विभीषणस्य च तथा सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ विगुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ॥ ९ ॥ इत्येवं वदतः श्रुत्वा सीता रामस्य तद्वचः ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता॥१०॥ पश्यतस्तां तु रामस्य समीपे हृदयप्रियाम् ॥ (प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः ॥ १ ॥) जनवादभयाद्राज्ञो बभूव हृदयं द्विधा ॥ ११ ॥ सीतामुत्पलपत्राक्षीं नीलकुंचितमूर्धजाम् ॥ अवदद्वै वरारोहां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां प्रतिमार्जता ॥ तत्कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकांक्षिणा ॥ १३ ॥ निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ॥ अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥ विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं

रणपरिश्रमः ॥ सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥ रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः ॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यंगं च परिमार्जता ॥ १६ ॥ प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढा ॥ १७ ॥ तद्गच्छ त्वाऽनुजानेऽद्य यथेष्टं जनकात्मजे ॥ एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कः पुमांस्तु कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ॥ तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लोभेन चेतसा ॥ १९ ॥ रावणांकपरिक्लिष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ २० ॥ यदर्थं निर्जिता मे त्वं सोऽयमासादितो मया ॥ नास्ति मे त्वय्यभिष्वंगो यथेष्टं गम्यतामिति ॥ २१ ॥ तदद्य व्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणे वाथ भरते कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥ शत्रुघ्ने वाथ सुग्रीवे राक्षसे वा विभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥ नहि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ॥ मर्षयत्यचिरं सीते स्वगृहे पर्यवस्थिताम् ॥ २४ ॥ ततः प्रियार्हश्रवणा तदाप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मानिनी ॥ मुमोच बाष्पं रुदती तदा भृशं गजेंद्रहस्ताभिहतेव वल्लरी ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ॥ राघवेण सरोषेण श्रुत्वा प्रव्यथिताभवत् ॥ १ ॥ सा तदाऽश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तुर्वचो घोरं लज्जयावनताभवत् ॥ २ ॥ प्रविशंतीव गात्राणि स्वानि सा जनकात्मजा ॥ वाक्छरैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ ततो बाष्पपरिक्लिन्नं प्रमार्जंती स्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ॥ रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥ न तथास्मि महाबाहो यथा मामवग-

च्छसि ॥ प्रत्ययं गच्छ मे स्वेन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशंकसे ॥ परित्यजैनां शंकां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥ यदहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो ॥ कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥ मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ॥ पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरी ॥ ९ ॥ सह संवृद्धभावेन संसर्गेण च मानद ॥ यदि तेऽहं न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते महावीरो हनूमानवलोककः ॥ लंकास्थाहं त्वया राजन्किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरस्यास्य तद्वाक्यसमनंतरम् ॥ त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥ न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिक्लेशो नचायं विफलस्तव ॥ १३ ॥ त्वया तु नृपशार्दूल रोषमेवानुवर्तता ॥ लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ अपदेशो मे जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ॥ मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये मम निपीडितः ॥ मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥ इति ब्रुवंती रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ उवाच लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरायणम् ॥ १७ ॥ चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ॥ मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥ अप्रीतेन गुणैर्भर्त्रा त्यक्ताया जनसंसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गंतुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अमर्षवशमापन्नो राघवं समुदैक्षत ॥ २० ॥ स विज्ञाय मनश्छंदं रामस्याकारसूचितम् ॥ चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ नहि रामं तदा कश्चित्कालांतकयमोपमम् ॥ अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशकत्सुहृत् ॥ २२ ॥ अधोमुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ उपावर्तत

वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २३ ॥ प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ बद्धांजलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २४ ॥ यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२६॥(कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥१ ॥ आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चंद्रस्तथैव च ॥ अहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥ यथान्येऽपि विजानंति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २ ॥) एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशंकेनांतरात्मना ॥ २७ ॥ जनश्च सुमहांस्तत्र बालवृद्धसमाकुलः ॥ ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशंतीं हुताशनम् ॥ २८ ॥ सा तप्तनवहेमाभा तप्तकांचनभूषणा ॥ पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ २९ ॥ ददृशुस्तां विशालाक्षीं पतंतीं हव्यवाहनम् ॥ सीतां सर्वाणि रूपाणि रुक्मवेदिनिभां तदा ॥ ३० ॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशंतीं हुताशनम् ॥ ऋषयो देवगंधर्वा यज्ञे पूर्णाहुतीमिव ॥ ३१ ॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतंतीं संस्कृतां मंत्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३२ ॥ ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगंधर्वदानवाः ॥ शप्तां पतंतीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३३ ॥ तस्यामग्निं विशंत्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैव वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह ॥ सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः

॥ २ ॥ षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥३ ॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लंकामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥ ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् ॥ अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठा राघवं प्रांजलिं स्थितम् ॥ ५ ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतंतीं हव्यवाहने ॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ६ ॥ ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः ॥ त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयं-प्रभुः ॥ ७ ॥ रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पंचमः ॥ अश्विनौ चापि कर्णौ ते सूर्याचंद्रमसौ दृशौ॥८॥ अंते चादौ च मध्ये च दृश्यसे च परंतप॥उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा॥९॥इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ सोऽहं यश्च यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ११ ॥ इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अब्रवीच्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥ भवान्नारायणो देवः श्रीमां-श्चक्रायुधः प्रभुः ॥ एकशृंगो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १३ ॥ अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चांते च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृग्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनानीर्ग्रामणीः सत्वं त्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाव्ययश्च त्वमुपेंद्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥ इंद्रकर्मा महेंद्रस्त्वं पद्मनाभो रणांतकृत् ॥ शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥ सहस्रशृंगो वेदात्मशतशीर्षो महर्षभः ॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ १८ ॥ सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ त्वं यज्ञस्त्वं

वषट्कारस्त्वमोंकारः परात्परः ॥ १९ ॥ प्रभवं निधनं चापि नो विदुः को भवानिति ॥ दृश्यसे सर्वभूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ २० ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नदीषु च ॥ सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥ २१ ॥ त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीं सर्वपर्वतान् ॥ अंते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ २२ ॥ त्रीँल्लोकान्धारयन्राम देवगंधर्वदानवान् ॥ अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ २३ ॥ देवा रोमाणि गात्रेषु ब्राह्मणा निर्मिताः प्रभो ॥ निमेषस्ते स्मृता रात्रिरुन्मेषो दिवसस्तथा ॥ २४ ॥ संस्कारास्त्वभवन्वेदा नैतदस्ति त्वया विना ॥ जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥ २५ ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ त्वया लोकास्त्रयः क्रांताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ २६ ॥ महेंद्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा सुदारुणम् ॥ सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ तदिदं नस्त्वया कार्यं कृतं धर्मभृतां वर ॥ २८ ॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ अमोघं देव वीर्यं ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥ २९ ॥ अमोघं दर्शनं राम अमोघस्तव संस्तवः ॥ अमोघास्ते भविष्यंति भक्तिमंतो नरा भुवि ॥ ३० ॥ ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवंति तथा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥ इममार्षस्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम् ॥ ये नराः कीर्तयिष्यंति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अंकेनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥ विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ॥ उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥ तरुणादित्यसंकाशां

तप्तकांचनभूषणाम् ॥ रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुंचितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥ अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपामनिंदिताम् ॥ ददौ रामाय वैदेहीमंके कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥ अब्रवीत्तु तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ५ ॥ नैव वाचा न मनसा नैव बुद्ध्या न चक्षुषा ॥ सुवृत्ता वृत्तशौंडीर्यं न त्वामत्यचरच्छुभा ॥ ६ ॥ रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥ त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जने सती ॥ ७ ॥ रुद्धा चांतःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ॥ रक्षिता राक्षसीभिश्च घोराभिर्घोरबुद्धिभिः ॥ ८ ॥ प्रलोभ्यमाना विविधं तर्ज्यमाना च मैथिली ॥ नाचिंतयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनांतरात्मना ॥ ९ ॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व मैथिलीम् ॥ न किंचिदभिधातव्या अहमाज्ञापयामि ते ॥ १० ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैवं वदतां वरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा हर्षव्याकुललोचनः ॥ ११ ॥ एवमुक्तो महातेजा धृतिमानुरुविक्रमः ॥ उवाच त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥१२॥अवश्यं चापि लोकेषु सीता पावनमर्हति ॥ दीर्घकालोषिता हीयं रावणांतःपुरे शुभा ॥ १३ ॥ बालिशो बत कामात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ इति वक्ष्यति मां लोको जानकीमविशोध्य हि ॥ १४ ॥ अनन्यहृदयां सीतां मच्चित्तपरिरक्षिणीम् ॥ अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १५ ॥ (प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ॥ उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १ ॥) इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १६ ॥ नच शक्तः सुदुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितुमप्राप्यां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १७ ॥ नेयमर्हति वैक्लव्यं रावणांतःपुरे सती ॥ अनन्या

हि मया सीता भास्करस्य प्रभा यथा ॥ १८ ॥ विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ॥ न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ १९ ॥ अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां वो वचो हितम् ॥ स्निग्धानां लोकनाथानामेवं च वदतां हितम् ॥ २० ॥ इत्येवमुक्त्वा विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामः प्रियया महायशाः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः॥२१॥इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे विंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभाषितम्॥ततः शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः॥१॥पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परंतप॥दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया धर्मभृतां वर॥२॥दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः॥अपावृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम्॥३॥आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम्॥कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्य राज्यमयोध्यां च नंदयित्वा सुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबलः ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गंतुमर्हसि ॥ ६ ॥ एष राजा दशरथो विमानस्थः पिता तव ॥ काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७ ॥ इंद्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥ महादेववचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोऽम्बरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं प्रभुः ॥ १० ॥ हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः ॥ प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥ आरोप्यांके महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥ न मे

स्वर्गो बहुमतः समानश्च सुरर्षभैः ॥ त्वया रामविहीनस्य सत्यं प्रतिश्रृणोमि ते ॥ १३ ॥ (अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् ॥ निस्तीर्णवनवासञ्च प्रीतिरासीत्परा मम ॥ १) कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ॥ तत्र प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥ १४ ॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् ॥ अद्य दुःखाद्विमुक्तोऽस्मि नीहारादिव भास्करः ॥ १५ ॥ तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावक्रेण धर्मात्मा कहोलो ब्राह्मणो यथा ॥ १६ ॥ इदानीं च विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ॥ वधार्थं रावणस्येह पिहितं पुरुषोत्तमम् ॥ १७ ॥ सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ॥ वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यते शत्रुसूदनम्॥१८॥ सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् ॥ राज्ये चैवाभिषिक्तं च द्रक्ष्यंते वसुधाधिपम् ॥ १९ ॥ अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा ॥ इच्छेयं त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २० ॥ चतुर्दशसमाः सौम्य वने निर्यातितास्त्वया ॥ वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च ॥ २१ ॥ निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा पूरिता त्वया ॥ रावणं च रणे हत्वा देवताः परितोषिताः ॥ २२ ॥ कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन ॥ भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि॥२३॥ इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ २४ ॥ सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ॥ स शापः कैकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो ॥ २५ ॥ तथेति स महाराजो राममुक्त्वा कृतांजलिम् ॥ लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २६ ॥ धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि ॥ रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथोत्तमम् ॥ २७ ॥ रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानंदवर्धन ॥ रामः सर्व-

म्य लोकस्य हितेष्वभिरतः सदा ॥ २८ ॥ एते सेंद्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अभिवाद्य महात्मानमर्चंति पुरुषोत्तमम् ॥ २९ ॥ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्मसंमितम् ॥ देवानां हृदयं सौम्य गुह्य रामः परंतपः ॥ ३० ॥ अवाप्तं धर्माचरणं यशश्च विपुलं त्वया ॥ एवं शुश्रूषताऽव्यग्रं वैदेह्या सह सीतया ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं राजा स्नुषां बद्धांजलिं स्थिताम् ॥ पुत्रीत्याभाष्य मधुरं शनैरेनामुवाच ह ॥ ३२ ॥ कर्तव्यो नतु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति ॥ रामेणेदं विशुद्ध्यर्थं कृतं वै त्वद्धितैषिणा ॥३३॥ सुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्रलक्षणम् ॥ कृतं यत्तेऽन्यनारीणां यशो ह्यभिभविष्यति ॥ ३४ ॥ न त्वं कामं समाधेया भर्तृशुश्रूषणं प्रति ॥ अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥ ३५ ॥ इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां च राघवः ॥ इंद्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो नृपः ॥ ३६ ॥ विमानमास्थाय महानुभावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृपोत्तमः ॥ आमंत्र्य पुत्रौ सह सीतया च जगाम देवप्रवरस्य लोकम् ॥३७॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० युद्धकांडे एकविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥ प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेंद्रः पाकशासनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्रांजलिं स्थितम् ॥ १ ॥ अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं नरर्षभ ॥ प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महेंद्रेण प्रसन्नेन महात्मना ॥ सुप्रसन्नमना हृष्टो वचनं प्राह राघवः ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि ते विबुधेश्वर ॥ वक्ष्यामि कुरु मे सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥ मम हेतोः पराक्रांता ये गता यमसादनम् ॥ ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठंतु वानराः ॥ ५ ॥ मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः ॥ तान्प्रीतमनसः सर्वान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ६ ॥ विक्रान्ताश्चापि शूराश्च

न मृत्युं गणयंति च ॥ कृतयत्ना विपन्नाश्च जीवयैतान्पुरंदर ॥ ७ ॥ मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्च न मृत्युं गणयंति ये ॥ त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतमहं वृणे ॥ ८ ॥ नीरुजो निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् ॥ गोलांगूलांस्तथर्क्षांश्च द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ९ ॥ अकाले चापि पुष्पाणि मूलानि च फलानि च ॥ नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ १० ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ महेंद्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिसंयुतम् ॥ ११ ॥ महानयं वरस्तात यस्त्वयोक्तो रघूत्तम ॥ द्विर्मया नोक्तपूर्वं च तस्मादेतद्भविष्यति ॥ १२ ॥ समुत्तिष्ठंतु ते सर्वे हता ये युधि राक्षसैः ॥ ऋक्षाश्च सह गोपुच्छैर्निकृत्ताननबाहवः ॥ १३ ॥ नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः ॥ समुत्थास्यंति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ १४ ॥ सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनेन च ॥ सर्व एव समेष्यंति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १५ ॥ अकाले पुष्पशबलाः फलवंतश्च पादपाः ॥ भविष्यंति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १६ ॥ सव्रणैः प्रथमं गात्रैरिदानीं निर्व्रणैः समैः ॥ ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्त्वेव हरिसत्तमाः ॥ १७ ॥ बभूवुर्वानराः सर्वे किं त्वेतदिति विस्मिताः ॥ काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ॥ १८ ॥ अब्रुवन्परमप्रीताः स्तुत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ गच्छायोध्यामितो राजन्विसर्जय च वानरान् ॥ १९ ॥ मैथिलीं सांत्वयस्वैनामनुरक्तां यशस्विनीम् ॥ भ्रातरं भरतं पश्य त्वच्छोकाद्व्रतचारिणम् ॥ २० ॥ शत्रुघ्नं च महात्मानं मातृः सर्वाः परंतप ॥ अभिषेचय चात्मानं पौरान्गत्वा प्रहर्षय ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षो रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्ययौ हृष्टः सुरैः सह ॥ २२ ॥ अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापय-

त्तदा ॥ २३ ॥ ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ॥ श्रिया ज्वलंती विरराज सर्वतो निशाप्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ तां रात्रिमुषितं रामं सुखोदितमरिंदमम् ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥ स्नानानि चांगरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ चंदनानि च माल्यानि दिव्यानि विविधानि च ॥ २ ॥ अलंकारविदश्चैता नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ॥ उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यंति राघव ॥ ३ ॥(प्रतिगृह्णीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥) एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनोपनिमंत्रय ॥ ४ ॥ स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः ॥ सुकुमारो महाबाहुर्भरतः सत्यसंश्रयः ॥ ५ ॥ तं विना कैकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ६ ॥ एतत्पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छाम तां पुरीम् ॥ अयोध्यां गच्छतो ह्येष पंथाः परमदुर्गमः ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥ ८ ॥ पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेन बलीयसा ॥ ९ ॥ हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ॥ त्वदर्थं पालितं चेदं तिष्ठत्यतुलविक्रम ॥ १० ॥ तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ॥ येन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ ११ ॥ अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या भार्यया सह ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ १३ ॥ प्रीतियुक्तस्य विहितां ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥ सत्क्रियां

राममेतावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ १४ ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहार्देन च राघव ॥ प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ रक्षसां वानराणां च सर्वेषामेव शृण्वताम् ॥ १६ ॥ पूजितोऽस्मि त्वया वीर साचिव्येन परेण च ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहार्देन परेण च ॥ १७ ॥ न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ॥ तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १८ ॥ मां निवर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ ॥ १९ ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ गुहं च सुहृदं चैव पौराञ्जानपदैः सह॥२०॥ अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यः सखे त्वां चानुमानये ॥ २१ ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्यादिह संमतः ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेंद्रो विभीषणः ॥ विमानं सूर्यसंकाशमाजुहाव त्वरान्वितः ॥ २३ ॥ ततः कांचनचित्रांगं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥ पांडुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ॥ कांचनं कांचनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितैः ॥ २५ ॥ प्रकीर्णं किंकिणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षकम् ॥ घंटाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥ तं मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ बृहद्भिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितैः ॥ २७ ॥ तलैः स्फाटिकचित्रांगैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥ उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् ॥ निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥ तत्पुष्पकं कामगमं विमानमुपस्थितं भूधरसन्निकाशम् ॥ दृष्ट्वा तदा विस्मयमाजगाम रामः ससौमित्रिरुदारसत्त्वः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-

काव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयोविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥ उपस्थितं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ॥ अविदूरे स्थितो राममित्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥ स तु बद्धांजलिपुटो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥ कृतप्रयत्नकर्माणः सर्वे एव वनौकसः ॥ रत्नैरर्थैश्च विविधैः संपूज्यंतां विभीषण ॥ ४ ॥ सहामीभिस्त्वया लंका निर्जिता राक्षसेश्वर ॥ हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥ त इमे कृतकर्माणः सर्वे एव वनौकसः ॥ धनरत्नप्रदानैश्च कर्मैषां सफलं कुरु ॥ ६ ॥ एवं संमानिताश्चैते नंद्यमाना यथा त्वया ॥ भविष्यंति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ७ ॥ त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं जितेंद्रियम् ॥ सर्वे त्वामभिगच्छंति ततः संबोधयामि ते ॥ ८ ॥ हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहंतारमाहवे ॥ सेना त्यजति संविग्ना नृपतिं तं नरेश्वर ॥ ९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान्विभीषणः ॥ रत्नार्थसंविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ १० ॥ ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा रत्नार्थैर्हरियूथपान् ॥ आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ अंकेनादाय वैदेहीं लज्जमानां मनस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रांतेन धनुष्मता ॥ १२ ॥ अब्रवीत्स विमानस्थः पूजयन्सर्ववानरान् ॥ सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः स विभीषणम् ॥ १३ ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १४ ॥ यत्तु कार्यं वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥ १५ ॥ किष्किंधां प्रति याह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ स्वराज्ये वस लंकायां मया दत्ते विभीषण ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेंद्रा अपि दिवौकसः ॥ १६ ॥ अयोध्यां प्रति

यास्यामि राजधानीं पितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वानामंत्रयामि वः ॥ १७ ॥ एवमुक्तास्तु रामेण हरींद्रा हरयस्तथा ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ १८ ॥ अयोध्यां गंतुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् ॥ मुद्युक्ता विचरिष्यामो वनान्युपवनानि च ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्हं कौसल्यामभिवाद्य च ॥ अचिरादागमिष्यामः स्वगृहान्नृपसत्तम ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः ॥ अब्रवीद्वानरान्रामः ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥ प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २२ ॥ क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं सह वानरैः ॥ त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेंद्र विभीषण ॥ २३ ॥ ततः स पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह वानरैः ॥ आरुरोह मुदा युक्तः सामात्यश्च विभीषणः ॥ २४ ॥ तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २५ ॥ खगतेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २६ ॥ ते सर्वे वानरर्क्षाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथासुखमसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्विंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥ अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंसयुक्तं महानादमुत्पपात विहायसम् ॥ १ ॥ पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनंदनः ॥ अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ २ ॥ कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ लंकामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् ॥ हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥ एष दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि निहतो रावणो मया ॥ ५ ॥

कुंभकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणेनेंद्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे ॥ ७ ॥ अंगदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ विरूपाक्षश्च दुष्प्रेक्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ ८ ॥ अकंपनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥ ९ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रवरावुभौ ॥ निकुंभश्चैव कुंभश्च कुंभकर्णात्मजो बली ॥ १० ॥ वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः ॥ मकराक्षश्च दुर्धर्षो मया युधि निपातितः ॥ ११ ॥ अकंपनश्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्यवान् ॥ यूपाक्षश्च प्रजंघश्च निहतौ तु महाहवे ॥ १२ ॥ विद्युज्जिह्वोऽत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ यज्ञशत्रुश्च निहतः सुप्तघ्नश्च महाबलः ॥ १३ ॥ सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथापरः ॥ अत्र मंदोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् ॥ १४ ॥ सपत्नीनां सहस्रेण साग्रेण परिवारिता ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ॥ १५ ॥ यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे ॥ १६ ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥१७॥ अपारामिव गर्जंतं शंखशुक्तिसमाकुलम् ॥ हिरण्यनाभं शैलेंद्रं कांचनं पश्य मैथिलि ॥ १८॥ विश्रामार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कंधावारनिवेशनम् ॥ १९ ॥ अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ २० ॥ सेतुबंध इति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् ॥ एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ २१ ॥ अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ एषा सा दृश्यते सीते किष्किंधा चित्रकानना ॥ २२ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं

सीता किष्किंधां वालिपालिताम् ॥ २३ ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप ॥ २४ ॥ अन्येषां वानरेंद्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् ॥ गंतुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया सह ॥ २५ ॥ एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् ॥ एवमस्त्विति किष्किंधां प्राप्य संस्थाप्य राघवः ॥ २६ ॥ विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुंगवान् ॥ २७ ॥ स्त्रीभिः परिवृताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया ॥ तथा त्वमेभिः सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥२८॥ अभित्वरय सुग्रीव गच्छामः प्लवगाधिप ॥एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा ॥ २९ ॥ वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥ प्रविश्यांतःपुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य सोऽब्रवीत् ॥ ॥ ३० ॥ प्रिये त्वं सह नारीणां वानराणां महात्मनाम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया॥३१॥ त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः॥अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः॥३२॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वांगशोभना॥आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः॥३३॥सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गंतुं सर्वैश्च वानरैः॥मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च॥३४॥प्रवेशं चैव रामस्य पौरजानपदैः सह ॥ विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च॥३५॥तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोषितः॥नेपथ्यविधिपूर्वं तु कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥३६॥ अभ्यारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकांक्षया॥ ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ३७ ॥ ऋष्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ३८॥ ऋष्यमूको गिरिवरः कांचनैर्धातुभिर्वृतः ॥ अत्राहं वानरेंद्रेण सुग्रीवेण समागतः ॥ ३९ ॥ समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ एषा सा दृश्यते पंपा नलिनी चित्रका-

नना ॥ ४० ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ ४१ ॥ अत्र योजनबाहुश्च कबंधो निहतो मया ॥ दृश्यतेऽसौ जनस्थाने श्रीमान्सीते वनस्पतिः ॥ ॥ ४२ ॥ (यत्र युद्धं महद्वृत्तं तत्र हेतोर्विलासिनि॥रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः॥ १ ॥खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः ॥ त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैर्न जिह्मगैः ॥ २ ॥) जटायुश्च महातेजास्तव हेतोर्विलासिनि ॥ रावणेन हतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बली ॥ ४३ ॥ एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ॥ ४४ ॥ यत्र त्वं राक्षसेंद्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ॥ ४५ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृतः ॥ (दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥) दृश्यते चैव वैदेहि शरभंगाश्रमो महान् ॥ ४६ ॥ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरंदरः ॥ एते ते तापसा देवि दृश्यंते तनुमध्यमे ॥ ४७ ॥ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः ॥ अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४८ ॥ अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ असौ सुतनु शैलेंद्रश्चित्रकूटः प्रकाशते॥४९॥ अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ एषा सा यमुना रम्या दृश्यते चित्रकानना ॥ ५० ॥ भरद्वाजाश्रमः श्रीमान्दृश्यते चैष मैथिलि ॥इयं च दृश्यते गंगा पुण्या त्रिपथगा नदी ॥ ५१ ॥ शृंगवेरपुरं चैतद्गुहो यत्र सखा मम ॥ एषा सा दृश्यते सीते राजधानी पितुर्मम ॥ अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसाः सविभीषणाः ॥ उत्पत्योत्पत्य संहृष्टास्तां पुरीं ददृशुस्तदा ॥ ५३ ॥ ततस्तु तां पांडुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिभिर्वृताम् ॥ पुरीमपश्यन्प्लवगाः स-

राक्षसाः पुरीं महेंद्रस्य यथामरावतीम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववंदे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥ सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् ॥ शृणोषि कच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे ॥ २ ॥ कच्चित्स युक्तो भरतो जीवंत्यपि च मातरः ॥ एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥ आज्ञावशत्वे भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥ त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशंतं महावनम् ॥ स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ ५ ॥ पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्निर्देशकारिणम् ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा तु करुणापूर्वं ममासीत्समितिंजय ॥ कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥ सांप्रतं तु समृद्धार्थं समित्रगणबांधवम् ॥ समीक्ष्य विजितारिं च ममाभूत्प्रीतिरुत्तमा ॥ ८ ॥ सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थाननिवासिना ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षतः सर्वतापसान् ॥ रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिंदिता ॥ १० ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ कबंधदर्शनं चैव पंपाभिगमनं तथा ॥ ११ ॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यत्र वाली हतस्त्वया ॥ मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ १२ ॥ विदितां च नरेश्वरां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ यथा चादीपिता लंका प्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥ १३ ॥ सपुत्रबांधवामात्यः सबलः सहवाहनः ॥ यथा च निहतः संख्ये रावणो बलदर्पितः ॥ १४ ॥ यथा च निहते तस्मिन्रावणे देवकंटके ॥ समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः

॥ १५ ॥ सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ संपतंति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीमितः ॥ १६ ॥ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर ॥ अर्घ्यं प्रतिगृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १७ ॥ तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ॥ बाढमित्येव संहृष्टः श्रीमान्वरमयाचत ॥१८॥ अकालफलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ॥ फलान्यमृतगंधीनि बहूनि विविधानि च ॥ १९ ॥ भवंतु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रतिगच्छतः ॥ तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात्समनंतरम् ॥ २० ॥ अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥२१॥ शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥ सर्वतो योजनात्त्रीणि गच्छतामभवंस्तदा ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव॥कामादुपाश्नंति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो मुदेव ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षड्विंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥ अयोध्यां तु समालोक्य चिंतयामास राघवः॥प्रियकामः प्रियं रामस्ततस्त्वरितविक्रमः॥१॥चिंतयित्वा ततो दृष्टिं वानरेषु न्यपातयत् ॥ उवाच धीमांस्तेजस्वी हनूमंतं प्लवंगमम् ॥ २ ॥ अयोध्यां त्वरितो गत्वा शीघ्रं प्लवगसत्तम ॥ जानीहि कच्चित्कुशली जनो नृपतिमंदिरे ॥ ३ ॥ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् ॥ निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम्॥ भविष्यति गुहः प्रीतः सममात्मसमः सखा ॥ ५ ॥ अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ६ ॥ भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ७ ॥ हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ सुग्रीवेण च संवादं

वालिनश्च वधं रणे ॥ ८ ॥ मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ लंघयित्वा महातोयमापगाप-तिमव्ययम् ॥ ९ ॥ उपमानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ १० ॥ वरदानं महेंद्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ ११ ॥ उपयातं च मां सौम्य भरताय निवेदय ॥ सह राक्षसराजेन हरीणामीश्वरेण च ॥ १२ ॥ जित्वा शत्रुगणा-न्रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ उपायाति समृद्धार्थः सहमित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा यमा-कारं भजते भरतस्ततः ॥ स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १४ ॥ ज्ञेयाः सर्वे च वृत्तांता भरतस्येंगितानि च ॥ तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषितेन च ॥ १५ ॥ सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्य-श्वरथसंकुलम् ॥ पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १६ ॥ संगत्या भरतः श्रीमान्राज्येनार्थी स्वयं भवेत् ॥ प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनंदनः ॥ १७ ॥ तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥ यावन्न दूरं याताः स्मः क्षिप्रमागंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषं धारयन्रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥ अथोत्पपात वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्नुरगोत्तमम् ॥ २० ॥ लंघयित्वा पितृपथं विहगेंद्रालयं शुभम् ॥ गंगायमुनयोर्भीमं समतीत्य समागमम् ॥ २१ ॥ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ॥ स वाचा शुभया हृष्टो हनूमानिद-मब्रवीत् ॥ २२ ॥ सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ॥ ससीतः सहसौमित्रिः स त्वां कुश-लमब्रवीत् ॥ २३ ॥ पंचमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यत्रैव राघवम् ॥ ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ उत्पपात महावेगाद्वेगवानविचारयन् ॥ २५ ॥

सोऽपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा ॥ वरूथीं गोमतीं चैव भीमं शालवनं तथा ॥ २६ ॥ प्रजाश्च बहुसाहस्रीः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुंजरः॥२७॥आससाद द्रुमान्फुल्लान्नंदिग्रामसमीपगान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥२८॥ स्त्रीभिः सपुत्रैः पौत्रैश्च रममाणैः स्वलंकृतैः ॥ क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांबरम् ॥ २९ ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ जटिलं मलदिग्धांगं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ॥ ३० ॥ फलमूलाशिनं दांतं तापसं धर्मचारिणम् ॥ समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् ॥ ३१ ॥ नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य प्रशासंतं वसुंधराम् ॥ ३२ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ ३३ ॥ बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायांबरधारिभिः ॥ नहि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनांबरम् ॥ ३४ ॥ परिभोक्तुं व्यवस्यंति पौरा वै धर्मवत्सलाः ॥ तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवंधमिवापरम् ॥ ३५ ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ वसंतं दंडकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥ ३६ ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वं कौशलमब्रवीत् ॥ प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् ॥ ३७ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह संगतः ॥ निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ ३८ ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण महेंद्रेण शची यथा ॥ ३९ ॥ एवमुक्तो हनुमता भरतः कैकयीसुतः ॥ पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहमुपागमत् ॥४०॥ ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः॥हनूमंतमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१ ॥ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिंग्य

क्रमात् ॥ सिषेच भरतः श्रीमान्विपुलैरश्रुबिंदुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४३ ॥ गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् ॥ सकुंडलाः शुभाचारा भार्याः कन्यास्तु षोडश ॥ ४४ ॥ हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः ॥ सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४५ ॥ निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदाद्भुतोपमम् ॥ प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत्पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ॥ १२७ ॥ बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥१ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम् ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥ राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः ॥ कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥३ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः ॥ आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥ यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तौ वरौ तव ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो ॥ त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं नचेप्सितम् ॥ ६ ॥ चित्रकूटगिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शन ॥ निमंत्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् ॥ आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥ त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥ अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रांतमृगद्विजम् ॥ परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥ तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगाकुलम् ॥ प्रविवेशाथ विजनं

सुमहद्दंडकावनम् ॥११॥ तेषां पुरस्ताद्बलवान्गच्छतां गहने वने॥विनदन्सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत॥ ॥ १२ ॥ तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ॥ निखाते प्रक्षिपंतिस्म नदंतमिव कुंजरम् ॥ १३ ॥ तत्कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सायाह्ने शरभंगस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥ शरभंगे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् ॥ हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १६ ॥ एकेन सह संगम्य रामेण रणमूर्धनि ॥ अह्नश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १७ ॥ महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः ॥ निहता राघवेणाजौ दंडकारण्यवासिनः ॥ १८ ॥ राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे ॥ दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदनंतरम् ॥ १९ ॥ पश्चाच्छूर्पणखा नाम रामपार्श्वमुपागता ॥ ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः ॥ २० ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २१ ॥ रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २२ ॥ सा राममब्रवीद्दृष्ट्वा वैदेहि गृह्यतामिति ॥ अयं मनोहरः कांत आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिर्मृगं तमनुधावति ॥ स तं जघान धावंतं शरेणानतपर्वणा ॥ २४ ॥ अथ सौम्य दशग्रीवो मृगयां याति राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रांते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २५ ॥ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥ त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २६ ॥ प्रगृह्य सहसा सीतां जगामाशु स राक्षसः ॥ ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ २७ ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छंतं वानराः पर्वतोपमाः ॥ ददृशु-

विस्मिताकारा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २८ ॥ ततः शीघ्रतरं गत्वा तद्विमानं मनोजवम् ॥ आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥ २९ ॥ प्रविवेश तदा लंकां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ तां सुवर्णपरिष्कारे शुभे महति वेश्मनि ॥ ३० ॥ प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सांत्वयामास रावणः ॥ तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुंगवम् ॥ ३१ ॥ अचिंतयंती वैदेही ह्यशोकवनिकां गता ॥ न्यवर्तत तदा रामो मृगं हत्वा तदा वने ॥ ३२ ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा गृध्रं स विव्यथे ॥ गृध्रं हतं तदा दृष्ट्वा रामः प्रियतरं पितुः ॥ ३३ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ गोदावरीमनुचरन्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥ आसेदतुर्महारण्ये कबंधं नाम राक्षसम् ॥ ततः कबंधवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ ३५ ॥ ऋष्यमूकगिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ततः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ ३६ ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ३७ ॥ रामः स्वबाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयन् ॥ वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३८ ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्यास्तु मार्गणम् ॥ ३९ ॥ आदिष्टा वानरेंद्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दशकोट्यः प्लवंगानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४० ॥ तेषां नो विप्रनष्टानां विंध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽत्यवर्तत ॥४१॥ भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् ॥ समाख्याति स्म वसतीं सीतां रावणमंदिरे ॥ ४२ ॥ सोऽहं दुःखपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् ॥ आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् ॥ ४३ ॥ कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानंदां दृढव्रताम् ॥ तया समेत्य

विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिंदिताम् ॥ ४४ ॥ अभिज्ञानं मया दत्तं रामनामांगुलीयकम् ॥ अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ४५ ॥ मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥ ४६ ॥ श्रुत्वा तां मैथिलीं रामस्त्वाशशंसे च जीवितम् ॥ जीवितांतमनुप्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः ॥ ४७ ॥ उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे लंकावधे मनः ॥ जिघांसुरिव लोकांते सर्वाल्लोकान्विभावसुः ॥ ४८ ॥ ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् ॥ अतरत्कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ४९ ॥ प्रहस्तमवधीन्नीलः कुंभकर्णं तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५० ॥ स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च ॥ महेश्वरः स्वयं भूम्यां तथा दशरथेन च ॥ ५१ ॥ तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतैः ॥ सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँल्लेभे परंतपः ॥ ५२ ॥ स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किंधामभ्युपागमत् ॥ ५३ ॥ तां गंगां पुनरासाद्य वसंतं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५४ ॥ ततः स वाक्यैर्मधुरैर्हनूमतो निशम्य हृष्टो भरतः कृतांजलिः ॥ उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे अष्टाविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥ श्रुत्वा तु परमानंदं भरतः सत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥ दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ॥ सुगंधमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥ २ ॥ सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा ॥ सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ राजदारास्तथामात्याः सैन्या सेनांगनागणाः ॥ ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ ४ ॥

अभिनिर्यांतु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ५ ॥ विष्टीरनेकसाहस्रीश्चोदयामास भागशः ॥ समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ ६ ॥ स्थानानि च निरस्यंतां नंदिग्रामादितः परम् ॥ सिंचंतु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ॥ ७ ॥ ततोऽभ्यवकिरंत्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वतः ॥ समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ ८ ॥ शोभयंतु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैः पंचवर्णकैः ॥ ९ ॥ राजमार्गमसंबाधं किरंतु शतशो नराः ॥ ततस्तच्छासनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य मुदान्विताः ॥ १० ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सिद्धार्थश्चार्थसाधकः ॥ अशोको मंत्रपालश्च सुमंत्रश्चापि निर्ययुः ॥ ११ ॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च सध्वजैः सुविभूषितैः ॥ अपरे हेमकक्षाभिः सगजाभिः करेणुभिः ॥ १२ ॥ निर्ययुस्तुरगाक्रांता रथैश्च सुमहारथाः ॥ शक्त्यृष्टिपाशहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् ॥ १३ ॥ तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यतरान्वितैः ॥ पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १४ ॥ ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १५॥ (कैकेय्या सहिताः सर्वा नंदिग्राममुपागमन् ॥) द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ॥ माल्यामोदकहस्तैश्च मंत्रिभिर्भरतो वृतः ॥१६॥ शंखभेरीनिनादैश्च बंदिभिश्चाभिनंदितः ॥ आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १७ ॥ पांडुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम् ॥ शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ॥ १८ ॥ उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनांबरः ॥ भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययौ तदा रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ अश्वानां खुरशब्दैश्च रथनेमिस्वनेन च॥ २०॥शंखदुंदुभि-

नादेन संचचालेव मेदिनी ॥ गजानां बृंहितैश्चापि शंखदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ २१ ॥ कृत्स्नं तु नगरं तत्तु नंदिग्राममुपागमत् ॥ समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता ॥ नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परंतपम् ॥ २३ ॥ कच्चिन्न चानुदृश्यंते कपयः कामरूपिणः ॥ अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥ सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान् ॥ २५ ॥ भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ तस्य चैव वरो दत्तो वासवेन परंतप ॥ २६ ॥ ससैन्यस्य तदातिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ निःस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥२७॥ मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ रजोवर्षसमुद्भूतं पश्य सालवनं प्रति ॥ २८ ॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयंति प्लवंगमाः ॥ तदेतदृश्यते दूराद्विमानं चंद्रसन्निभम् ॥ २९ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥ रावणं बांधवैः सार्वं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३० ॥ तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामवाहनम् ॥ धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम्॥३१॥एतस्मिन्भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ॥सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥३२॥ततो हर्षसमुद्भूतो निःस्वनो दिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते॥३३॥रथकुंजरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः ॥ ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवांबरे ॥ ३४ ॥ प्रांजलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ यथार्थेनार्घ्यपाद्याद्यैस्ततो राममपूजयत् ॥ ३५ ॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः ॥रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवामरः ॥३६॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ॥ ववंदे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३७ ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥

हंसयुक्तं महावेगं निपपात महीतलम् ॥ ३८ ॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः ॥ राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत्॥३९॥ तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् ॥ अंके भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ४० ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतप ॥ अथाभ्यवादयत्प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवं कैकयीपुत्रो जांबवंतमथांगदम् ॥ मैंदं च द्विविदं नीलमृषभं चैव सस्वजे ॥ ४२ ॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गंधमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव परितः परिषस्वजे ॥ ४३ ॥ ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ॥ कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा॥४४॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४५ ॥ त्वमस्माकं चतुर्णां वै भ्राता सुग्रीवपंचमः ॥ सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥४६ ॥ विभीषणं च भरतः सांत्ववाक्यमथाब्रवीत् ॥ दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४७ ॥ शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौ वीरो विनयादभ्यवादयत् ॥ ४८ ॥ रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोककार्शिताम्॥जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रहर्षयन्॥४९॥ अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ समातॄश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागमत् ॥ ५० ॥ स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानंदवर्धन ॥ इति प्रांजलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५१ ॥ तान्यंजलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः॥ व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५२ ॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम्॥ चरणाभ्यां नरेंद्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ ५३ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृतांजलिः ॥ एतत्ते सकलं राज्यं न्यासं निर्यातितं मया ॥ ५४ ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥

यत्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ५५ ॥ अवेक्षतां भवान्कोशं कोष्ठागारं गृहं बलम् ॥ भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५६ ॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ॥ मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५७ ॥ ततः प्रहर्षाद्भरतमंकमारोप्य राघवः ॥ ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ॥ अवतीर्य विमानाग्राद्ववतस्थे महीतले ॥ ५९ ॥ अब्रवीत्तु तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ६० ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगाम धनदालयम् ॥ ६१ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु रक्षसा ॥ अगमद्धनदं वेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम् ॥ ६२ ॥ पुरोहितस्यात्मसखस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ॥ निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश वीर्यवान् ॥६३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोनत्रिंशाधिकशततमः सर्गः ॥१२९॥ शिरस्यंजलिमाधाय कैकेयीनंदवर्धनः॥बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम॥तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिना न्यस्तां वृषभेण बलीयसा ॥ किशोरवद्गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ॥ ३ ॥ वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्बंधनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥ गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहे वीर तव मार्गमरिंदम ॥ ५ ॥ यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चांतर्निवेशने ॥ महानपि दुरारोहो महास्कंधः प्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोपितः ॥ ७ ॥ एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं

वेतुमर्हसि ॥ यद्यस्मान्मनुजेंद्र त्वं भर्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ ८ ॥ जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु राघव ॥ प्रतपंतमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥ तूर्यसंघातनिर्घोषैः कांचीनूपुरनिःस्वनैः ॥ मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेष्व च ॥ १० ॥ यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ॥ तावत्त्वमिह लोकस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥११॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः॥ तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धनाः ॥ सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥ पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवे वानरेंद्रे च राक्षसेंद्रे विभीषणे ॥ ॥ १४ ॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ ॥ १५ ॥ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ ॥ १६ ॥ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तदाचक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥१७॥ ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ॥ चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला ॥ १८ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमंत्रो नाम सारथिः ॥ योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वांगशोभनम् ॥ १९॥ अग्न्यर्कामलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितम् ॥ आरुरोह महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ २० ॥ सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेंद्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुंडलौ ॥ २१ ॥ सर्वाभरणजुष्टाश्च ययुस्ताः शुभकुंडलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥ २२ ॥ अयोध्यायां च सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मंत्रयामासुरर्थवत्॥२३॥अशोको विजयश्चैव सिद्धार्थश्च समाहिताः ॥ मंत्रयन्रामवृद्ध्यर्थं वृत्त्यर्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥ सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ

रामस्य यद्यन्मंगलपूर्वकम् ॥ २५ ॥ इति ते मंत्रिणः सर्वे संदिश्य च पुरोहितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिंद्र इवानघः ॥ प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥ जग्राह भरतो रश्मीञ्शत्रुघ्नश्छत्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संवीजयंस्तदा ॥ २८ ॥ श्वेतं च वालव्यजनं जगृहे परितः स्थितः ॥ अपरं चंद्रसंकाशं राक्षसेंद्रो विभीषणः ॥ ॥ २९ ॥ ऋषिसंघैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः ॥ स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः॥३० ॥ ततः शत्रुंजयं नाम कुंजरं पर्वतोपमम् ॥ आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ ३१ ॥ नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥ शंखशब्दप्रणादैश्च दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥ ददृशुस्ते समायांतं राघवं सपुरःसरम् ॥ विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥ ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनंदिताः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः ॥ श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चंद्रमाः ॥ ३६ ॥ स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः ॥ प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मंगलानि वृतो ययौ ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपं च गावः कन्याः सहद्विजाः ॥ नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः॥३८॥ सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ॥वानराणां च तत्कर्म ह्याचचक्षेऽथ मंत्रिणाम् ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा च विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्बलम् ॥ ४० ॥ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंयुतः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश सः ॥ ४१ ॥ ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकाश्च गृहेगृहे ॥ ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमा-

प्रसाद पितुर्गृहम् ॥ ४२ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रो भरतं धर्मिणां वरम् ॥ अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनंदनः ॥ ४३ ॥ पितुर्भवनमासाद्य प्रवेश्य च महात्मनः ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य ॥ ४४ ॥ तच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् ॥ मुक्तावैदूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ॥ ४५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ॥ हस्ते गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ॥ ४६ ॥ ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यंकास्तरणानि च ॥ गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ॥ ४७ ॥ उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ॥ ४८ ॥ सौवर्णान्वानरेंद्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ॥ ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ॥ ४९ ॥ तथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागरांभसाम् ॥ पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः॥५० ॥ एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः ॥ उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५१ ॥ जांबवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५२ ॥ नदीशतानां पंचानां जलं कुंभैरुपाहरन् ॥ पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ ५३ ॥ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वं रत्नविभूषितम् ॥ ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमानयत् ॥ ५४ ॥ रक्तचंदनकर्पूरैः संवृतं कांचनं घटम् ॥ गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् ॥ ५५ ॥ रत्नकुंभेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ ५६ ॥ आजहार स धर्मात्मा नीलः सर्वगुणान्वितः ॥ ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ॥ ५७ ॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५८ ॥ ततः संप्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ रामं

रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत् ॥ ५९ ॥ वसिष्ठो विजयश्चैव जाबालिरथ काश्यपः ॥ कात्यायनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च ॥ ६० ॥ अभ्यषिचन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगंधिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६१ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ योधैश्चैवाभ्यषिंचंस्ते संप्रहृष्टैः सनैगमैः ॥ ६२ ॥ सर्वौषधिरसैश्चापि दैवतैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६३॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् ॥ अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ ६४ ॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाधनैः ॥ ६५ ॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः ॥ नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥६६॥किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना॥ ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः॥६७ ॥छत्रं तस्य च जग्राह शत्रुघ्नः पांडुरं शुभम्॥श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः॥६८॥अपरं चंद्रसंकाशं राक्षसेंद्रो विभीषणः॥मालां ज्वलंतीं वपुषा कांचनीं शतपुष्कराम् ॥६९ ॥ राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ सर्वरत्नसमायुक्तं मणिभिश्च विभूषितम् ॥ ७० ॥ मुक्ताहारं नरेंद्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ७१ ॥ अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ भूमिः सस्यवती चैव फलवंतश्च पादपाः ॥ ७२ ॥ गंधवंति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ॥७३ ॥ ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ ७४ ॥ नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशां कांचनीं मणिविग्रहाम् ॥ ७५ ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः ॥ वैदूर्यमयचित्रे च चंद्ररश्मिविभूषिते

७६ ॥ वालिपुत्राय धृतिमानंगदायांगदे ददौ ॥ मणिप्रवरजुष्टं तं मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ ७७ ॥ सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ॥ ७८ ॥ अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ अवमुच्यात्मनः कंठाद्धारं जनकनंदिनी ॥ ७९ ॥ अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ तामिंगितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् ॥ ८० ॥ प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥ अथ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ ८१ ॥ तेजो धृतिर्यशो दाक्ष्यं सामर्थ्यं विनयो नयः ॥ पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि नित्यदा ॥ ८२ ॥ हनूमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ॥ चंद्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥ ८३ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरोत्तमाः ॥ वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८४ ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमाञ्जांबवांस्तथा ॥ सर्वे वानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८५ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८६ ॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परंतपः ॥ सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ८७ ॥ दृष्ट्वा सर्वे महात्मानस्ततस्ते वानरर्षभाः ॥ विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किंधां समुपागमन् ॥ ८८ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् ॥ पूजितश्चैव रामेण किष्किंधां प्राविशत्पुरीम् ॥ ८९ ॥ विभीषणोऽपि धर्मात्मा सह तैर्नैर्ऋतर्षभैः ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लंकां प्रायान्महायशाः ॥ ९० ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः ॥ राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९१ ॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ॥ तुल्यं यथा त्वां पितृभिः पुरस्तात्तैर्यौवराज्ये धुरमुद्वह-

स्व ॥ ९२ ॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ॥ नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यषिंचद्भरतं महात्मा ॥९३॥ पौंडरीकाश्वमेधाभ्यां वाजिमेधेन चासकृत् ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवात्मजः ॥९४॥ राज्यं दशसहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ दशाश्वमेधानाजह्रे सदश्वान्भूरिदक्षिणान् ॥ ९५ ॥ आजानुलंबिबाहुः स महावक्षाः प्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ ९६ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुतभ्रातृबांधवः ॥ ९७ ॥ न पर्यदेवन्विधवा नच व्यालकृतं भयम् ॥ न व्याधिजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत् ॥ नच स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९९ ॥ सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् ॥ राममेवानुपश्यंतो नाभ्यहिंसन्परस्परम् ॥ १०० ॥ आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०१ ॥ नित्यमूला नित्यफलास्तरवस्तत्र पुष्पिताः ॥ कामवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ २ ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तंते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥ आसन्प्रजा धर्मपरा रामे शासति नानृताः ॥ ३ ॥ सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्रामो राज्यमकारयत् ॥ ४ ॥ धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञाश्च विजयावहम् ॥ आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ ५ ॥ यः शृणोति सदा लोके नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ पुत्रकामश्च पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥ ६ ॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ ७ ॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ ॥

भरतेन च कैकेयी जीवत्पुत्रास्तथा स्त्रियः ॥ ८ ॥ (भविष्यन्ति सदानंदाः पुत्रपौत्रसमन्विताः ॥) श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विंदति ॥ रामस्य विजयं चेमं सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥ ९ ॥ शृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥ ११० ॥ समागम्य प्रवासांते रमंते सह बांधवैः ॥ शृण्वंति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ ११ ॥ ते प्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवंतीह राघवात् ॥ श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयंते संप्रशृण्वताम् ॥ १२ ॥ विनायकाश्च शाम्यंति गृहे तिष्ठति यस्य वै ॥ विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्भवेत् ॥ १३ ॥ स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान् ॥ पूजयंश्च पठंश्चैनमितिहासं पुरातनम् ॥ १४ ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ १५ ॥ ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः ॥ रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ १६ ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥ आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १७ ॥ (साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते ॥) एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १८ ॥ देवाश्च सर्वे तुष्यंति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा ॥ रामायणस्य श्रवणे तृप्यंति पितरः सदा ॥ १९ ॥ भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् ॥ ये लिखंतीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥२०॥ कुटुंबवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च ॥ श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ १२१ ॥ आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं शुभं च ॥ श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२२ ॥

हरिः ओम् ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां युद्धकांडे सर्वजनपरिवृतस्य राजाधिराजस्य श्रीरामचंद्रस्य पट्टाभिषेकभद्राख्यं नाम त्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३० ॥ इति श्रीगोमतीतीरनैमिषारण्याश्वमेधसप्ततंतुवाटगतमुनींद्राद्द्विजेंद्रादिवसुधाधिपेंद्रपरिवृतस्य मुनिवृंदारकवृंदवंद्यमानकोरकाकारचरणयुगलस्य सद्भ्रातृसान्मित्रसन्मंत्रिसाहितस्य साकेतपुरवराधीश्वरस्य दीनानां दैन्यहरण उदीर्णवीर्योत्सिक्तस्य रावणवधार्थं देवैः प्रार्थितस्य रघुकुलतिलकसंभूतस्य श्रीसीताविशेषकस्य लक्ष्मीपतेः साम्यांशस्य लक्ष्मीवतो राजाधिराजस्य लोकाभिरामस्य निकटोक्तयोः श्रीरामात्मजयोरादिकविशिष्ययोः कुशलवयोराख्याने श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकांडे पंचविंशेऽह्नि वर्तमानकथाप्रसंगः समाप्तः ॥ अतः परमुत्तरकांडम् ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ आजग्मुर्मुनयः सर्वे राघवं प्रतिनंदितुम् ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ इति युद्धकाण्डं समाप्तम् ॥

इति श्रीवाल्मीकीयरामा० युद्धकाण्डं समाप्तम् ।

अथ श्रीवाल्मीकीयरा॰ उत्तरकाण्डं प्रारभ्यते ।

* उत्तरकाण्डम्-७. *

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ आजग्मुर्मुनयः सर्वे राघवं प्रतिनंदितुम् ॥ १ ॥ कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च ॥ कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः॥२॥ स्वस्त्यात्रेयश्च भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा॥ अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान्सुमुखो विमुखस्तथा ॥ ॥ ३ ॥ आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये श्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ नृषङ्गुः कवषी धौम्यः कौषेयश्च महानृषिः ॥ ४ ॥ तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिता पश्चिमां दिशम् ॥ वशिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः ॥ ५ ॥ जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥ उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ६ ॥ संप्राप्यैते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥ विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः ॥ ७ ॥ वेदवेदांगविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा अगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ निवेद्य तां दाशरथेर्ऋषयो वयमागताः ॥ प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम् ॥ ९ ॥ समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ नयेंगितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः॥ १०॥ स रामं दृश्य सहसा पूर्णचंद्रसमद्युतिम् ॥ अगस्त्यं कथयामास संप्राप्तमृषिसत्तमम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् ॥प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥१२॥ दृष्ट्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च गां निवेद्य च सादरम् ॥ १३ ॥ रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ॥ तेषु कांचनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥ कुशांतर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ॥ यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुंगवाः ॥ १५ ॥ रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ॥ महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनंदन ॥ १६ ॥ त्वां तु दिष्ट्या

कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम्॥दिष्टथा त्वया हतो राजन्रावणो लोकरावणः॥१७॥नहि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान्॥ सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः॥ १८ ॥ दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणः पुत्रपौत्रवान्॥दिष्ट्या विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह सीतया ॥ १९॥ लक्ष्मणेन च धर्मात्मन्भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा॥ मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप ॥२०॥ दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः॥ अकंपनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ २१ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ दिष्ट्या ते समरे राम कुंभकर्णो निपातितः ॥ २२ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥ दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥ २३ ॥ (कुंभश्चैव निकुंभश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ ॥ दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुंभकर्णसुतौ मृधे ॥ १ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ ॥ यक्षकोपश्च गुणवान्धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २ ॥ कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगाः ॥ अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ ३ ॥) दिष्ट्या त्वं राक्षसेंद्रेण द्वंद्वयुद्धमुपागतः ॥ देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ ॥ २४ ॥ संख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः ॥ द्वंद्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ ॥ २५ ॥ दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः ॥ मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ ॥ २६ ॥ अभिनंदाम ते सर्वे संश्रुत्येंद्रजितो वधम् ॥ अवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥२७॥ विस्मयस्त्वेष चास्माकं तं श्रुत्वेंद्रजितं हतम् ॥ दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् ॥ दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥ २८ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ विस्मयं परमं गत्वा रामः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ २९ ॥ भगवंतः कुंभकर्णं रावणं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य

महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३० ॥ महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवांतकनरांतकौ ॥ अतिक्रम्य महावीरान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३१ ॥ अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३२ ॥ कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः ॥ केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ ३३ ॥ शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः ॥ यदि गुह्यं नचेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३४ ॥ शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः ॥ कथं च बलवान्पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ३५ ॥ कथं पितुश्चाप्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः ॥ वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य पाप्रच्छतश्चास्य मुनींद्र सर्वम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः ॥ ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः॥ कुंभयोनिर्महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥१॥ शृणु राम तथा वृत्तं तस्य तेजो बलं महत् ॥ जघान शत्रून्येनासौ नच वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥ तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव ॥ वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥३॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः ॥ पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥ नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा॥ प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥५॥प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः॥६॥ स तु धर्मप्रसंगेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः॥तृणबिंद्वाश्रमं गत्वाप्यत्रसन्मुनिपुंगवः ॥ ७ ॥ तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायानियतेंद्रियः ॥ गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वंति कन्यकाः ॥ ८ ॥ ऋषिपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ॥ क्रीडंत्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥

सर्वर्तुपूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च ॥ नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडंति कन्यकाः ॥ १० ॥ देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्यो यत्र स द्विजः॥ गायंत्यो वादयंत्यश्चोल्लासयंत्यस्तथैव च॥११॥ मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिंदिताः ॥ अथ रुष्टो महातेजा व्याजहार महामुनिः ॥ १२ ॥ या मे दर्शनमागच्छेत्सा गर्भं धारयिष्याति ॥ तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः ॥१३ ॥ ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ तृणबिंदोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥ गत्वाश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया ॥ नचापश्यच्च सा तत्र कांचिदभ्यगतां सखीम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः ॥ स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥ सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् ॥ अभवत्पांडुदेहा सा सुव्यंजितशरीरजा ॥ १७ ॥ बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः ॥ इदं मे किं त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥ तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिंदुरथाब्रवीत् ॥ किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥ सा तु कृत्वांजलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् ॥ न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥ किन्तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः ॥ पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥ नच पश्याम्यहं तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् ॥ रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥ २२ ॥ तृणबिंदुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ ध्यानं विवेश तच्चापि अपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥ स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् ॥ भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥ तपश्चरणयुक्तस्य श्राम्यमाणेंद्रियस्य ते ॥ शुश्रू-

षणपरा मित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥ तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा ॥ जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥ दत्त्वा तु तनयां राजा स्वमाश्रमपदं गतः ॥ सापि तत्रावसत्कन्या तोषयंती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुंगवः ॥ प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणानां संपदा भृशम् ॥ तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥ उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयेहाध्ययतो मम ॥ तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम् ॥ ३२ ॥ श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा ॥ पितेव तपसा युक्तो अभवाद्विश्रवा मुनिः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्वितीयः सर्गः ॥२॥

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥ सत्यवाक्शीलवान्दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः ॥ ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा ॥ प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिंतयन् ॥ ४ ॥ मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुंगवः॥ स तस्यां वीर्यसंपन्नमपत्यं परमाद्भुतम्॥५॥ जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम् ॥ तस्मिञ्जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति ॥ नाम चास्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥ यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ॥ तस्माद्-

श्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥ स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा॥ अवर्धताहुतिहुतो महा-
तेजा यथाऽनलः ॥ ९ ॥ तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा
गतिः ॥ १० ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ यंत्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११॥
पूर्णे वर्षसहस्रांते तंतं विधिमकल्पयत् ॥ जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैवच ॥ एवं वर्षसहस्राणि
जग्मुस्तान्येकवर्षवत् ॥ १२ ॥ अथ प्रीतो महातेजाः सेंद्रैः सुरगणैः सह ॥ गत्वा तस्या-
श्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् ॥
भगवँल्लोकपालत्वमिच्छेऽहं लोकरक्षणम् ॥१५॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं
बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ यमेंद्रवरुणानां च पदं यत्तव
चेप्सितम् ॥ १७ ॥ तद्गच्छ बत धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि॥ शक्रांबुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥
॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥
॥ १९ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् ॥ कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥
॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्थलम् ॥
॥ २१ ॥ धनेशः पितरं प्राह प्रांजलिः प्रयतात्मवान् ॥ भगवँल्लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् ॥२२॥
निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ तं पश्य भगवन्कंचिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ नच पीडा
भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः

श्रूयतामिति सत्तमः ॥ २४ ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ तस्याग्रे तु विशाला सा महेंद्रस्य पुरी यथा ॥ २५ ॥ लंका नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ राक्षसानां निवासार्थं यथेंद्रस्यामरावती ॥ २६ ॥ तत्र त्वं वस भद्रं ते लंकायां नात्र संशयः ॥ हेमप्राकारपरिखा यंत्रशस्त्रसमावृता ॥ २७ ॥ रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा ॥ राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः ॥ २८ ॥ शून्या रक्षोगणैः सर्वैं रसातलतलं गतैः ॥ शून्या संप्रति लंका सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ॥ २९ ॥ स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधास्तत्र कस्यचित् ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ॥ निवासयामास तदा लंकां पर्वतमूर्धनि ॥ ३१ ॥ नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा ॥ अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३२ ॥ स तु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः ॥ समुद्रपरिखायां स लंकायां विश्रवात्मजः ॥ ३३ ॥ कालेकाले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३४ ॥ स देवगंधर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरोनृत्यविभूषितालयः ॥ गभस्तिभिः सूर्य इवावभासन्पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ॥ कथमासीत्तु लंकायां संभवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥ ततः शिरः कंपयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् ॥ तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ भगवन्पूर्वमप्येषा लंकासीत्पिशिताशिनाम् ॥ श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥ पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् ॥ इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥

॥ ४ ॥ रावणात्कुंभकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि ॥ रावणस्य च पुत्रेभ्यः किं नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥ क एषां पूर्वको ब्रह्मन्किंनामा च बलोत्कटः ॥ अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ॥ ६ ॥ एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ॥ कुतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् ॥ अथ विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा अपः सलिलसंभवः ॥ तासां गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसंभवः ॥ ९ ॥ ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ किं कुर्म इति भाषंतः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥ १० ॥ प्रजापतिस्तु तान्सर्वान्प्रत्याह प्रहसन्निव ॥ आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानवाः ॥ ११ ॥ रक्षाम इति तत्रान्यैर्यक्षाम इति चापरैः ॥ भुंक्षिता भुंक्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२ ॥ रक्षाम इति यैरुक्तं राक्षसास्ते भवंतु वः ॥ यक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवंतु वः ॥ १३ ॥ तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ ॥ मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुररिंदमौ ॥ १४ ॥ प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा ॥ हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५ ॥ स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम महाभयाम् ॥ उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६ ॥ स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुंगवः ॥ पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥ १७ ॥ विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवांबुजम् ॥ १८ ॥ स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः ॥ ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९ ॥ संध्यादुहितरं सोऽथ संध्यातुल्यां प्रभावतः ॥ वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुंगवः ॥ २० ॥ अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति संध्यया ॥ चिंतयित्वा सुता दत्ता

विद्युत्केशाय राघव ॥ २१ ॥ संध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः ॥ रमते स तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन रामसालकटंकटा ॥ विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात्॥२३॥ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् ॥ प्रसूता मंदरं गत्वा गंगागर्भमिवाग्निजम् ॥ समुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी ॥ २४ ॥ रेमे तु सार्धं पतिना विसृज्य सुतमात्मजम् ॥ उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ॥ २५ ॥ तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः ॥ निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ॥२६ ॥ ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः॥ वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥ २७ ॥ अपश्यदुमया सार्धं रुदंतं राक्षसात्मजम् ॥ कारुण्यभावात्पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥ २८ ॥ तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयः समम् ॥ अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ॥ २९ ॥ पुरमाकाशगं प्रादात्पार्वत्याः प्रियकाम्यया ॥ उमयापि वरो दत्तो राक्षसीनां नृपात्मज ॥ ३० ॥ सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च ॥ सद्य एव वयःप्राप्तिं मातुरेव वयःसमम् ॥ ३१ ॥ ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः॥ चचार सर्वत्र महान्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४॥ सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् ॥ ग्रामणीर्नाम गंधर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥ तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥ त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥ २ ॥ तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रक्षःश्रियं यथा ॥ वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ॥ ३ ॥ आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ स तया सह

संयुक्तो रराज रजनीचरः ॥ ४ ॥ अंजनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघव॥ त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान्॥५॥माल्यवंतं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् ॥ त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान्राक्षसान्राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः ॥ त्रयो मंत्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥ त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः ॥ विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥ वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वैश्वर्यं तपोबलात् ॥ तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ९ ॥ प्रगृह्य नियमान्घोरान्राक्षसा नृपसत्तम ॥ विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥ सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिर्भुवि दुर्लभः ॥ स तापयंतस्त्रींल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥ ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमाश्रितः ॥ सुकेशपुत्रानामंत्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ १२ ॥ ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेंद्रैर्देवगणैर्वृतम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ तपसाराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् ॥ अजेयाः शत्रुहंतारस्तथैव चिरजीविनः ॥ प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १४ ॥ एवं भविष्यथेत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः ॥ स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १५ ॥ वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिंचरास्तदा ॥ सुरासुरान्प्रबाधंते वरदानसुनिर्भयाः ॥ १६ ॥ तैर्बाध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसंघाः सचारणाः ॥ त्रातारं नाधिगच्छंति निरयस्था यथा नराः ॥ १७ ॥ अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् ॥ ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १८ ॥ ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा ॥ गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ १९ ॥ अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते ॥ हिमवंतमुपाश्रित्य मेरुमंदरमेव वा ॥ २० ॥

महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ॥ २१ ॥ निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ २२ ॥ सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयो राक्षसेश्वर ॥ शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽबुदसन्निभे ॥ २३ ॥ शकुनैरपि दुष्प्रापे टंकच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥ २४ ॥ स्वर्णप्रकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥ मया लंकेति नगरी शक्त्याज्ञप्तेन निर्मिता ॥ २५ ॥ तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुंगवाः ॥ अमरावतीं समासाद्य सेंद्रा इव दिवौकसः ॥ २६ ॥ लंकादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥ भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २७ ॥ विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः॥ सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २८॥ दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ॥लंकामवाप्य तं हृष्टा न्यवसन्रजनीचराः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ॥ नर्मदा नाम गंधर्वी बभूव रघुनंदन ॥ ३० ॥ तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीद्ध्रीश्रीकीर्तिसमद्युति ॥ ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ॥ ३१ ॥ कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ त्रयाणां राक्षसेंद्राणां तिस्रो गंधर्वकन्यकाः ॥ ३२ ॥ दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते ॥ कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥ ३३ ॥ चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः ॥ ततो माल्यवतो भार्या सुंदरी नाम सुंदरी ॥ ३४ ॥ स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् ॥ वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः॥ ॥ ३५ ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च ॥ अनला चाभवत्कन्या सुंदर्यां राम सुंदरी ॥ ॥ ३६ ॥ सुमालिनोऽपि भार्यासीत्पूर्णचंद्रनिभानना ॥ नाम्ना केतुमती राम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥

॥ ३७ ॥ सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः॥केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः॥३८॥प्रहस्तोऽकंपनश्चैव विकटः कालिकामुखः ॥ धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ३९ ॥ संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः ॥ राकापुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिताः ॥ कुंभीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४० ॥ मालेस्तु वसुदा नाम गंधर्वी रूपशालिनी ॥ भार्यासीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षी वरोपमा ॥ ४१ ॥ सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत्प्रभो ॥ अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४२ ॥ अनलश्चानिलश्चैव हरः संपातिरेव च ॥ एते विभीषणामात्या मालेयास्ते निशाचराः ॥ ४३ ॥ ततस्तु ते राक्षसपुंगवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः ॥ सुरान्सहेंद्रानृषिनागयक्षान्बबाधिरे तान्बहुवीर्यदर्पिताः ॥ ४४ ॥ जगद्भ्रमंतोऽनिलवद्दुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः ॥ वरप्रदानादपि गर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमंकराः सदा ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ तैर्बाध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः॥ भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्टंयंतकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ॥ आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥ ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ॥ ऊचुः प्रांजलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवान्पितामहवरोद्धतैः ॥ प्रजाध्यक्षप्रजाः सर्वा बाध्यंते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥ शरणान्यशरण्यानि आश्रमाणि कृतानि नः ॥ स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडंति देववत् ॥ ५ ॥ अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ॥ अहं यमश्च वरुणश्चंद्रोऽहं रविरप्यहम्॥६॥ इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः ॥ बाधंते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥ ७ ॥

तन्नो देवभयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकंटकान् ॥ ८ ॥ इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ॥ सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान्प्रभुः ॥ ९ ॥ अहं तान्न हनिष्यामि ममावध्या हि तेऽसुराः ॥ किंतु मंत्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स ताऽन्प्रभुः ॥ ११ ॥ ततस्तु जयशब्देन प्रतिनंद्य महेश्वरम् ॥ विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥ शंखचक्रधरं देवं प्रणम्य बहु मान्य च ॥ ऊचुः संभ्रांतवद्वाक्यं सुकेशतनयान्प्रति ॥ १३ ॥ सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः ॥ आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४ ॥ लंका नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ तत्र स्थिताः प्रबाधंते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १५ ॥ स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन ॥ शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै ॥ भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता विना ॥ १७ ॥ राक्षसान्समरे हृष्टान् सानुबंधान्मदोद्धतान् ॥ नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः ॥ अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥ सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदार्पितम् ॥ तांश्चास्य तनयाञ्जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥ तानहं समतिक्रांतमर्यादान्राक्षसाधमान् ॥ निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसंतो जनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः ॥ श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमरा ऋषयश्चैव संगम्य किल शंकरम् ॥ अस्मद्वधं परीप्संत इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥

सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः ॥ बाधंतेऽस्मान्समुद्दृप्ता घोररूपाः पदेपदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभिभूताः स्मो न शक्ताः स्म प्रजापते ॥ स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ॥ राक्षसान्हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥ इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यांधकसूदनः ॥ शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे ॥ मंत्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान्वै निहनिष्यति ॥ २९ ॥ योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ॥ हरिर्नारायणः श्रीमाञ्छरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥ हरादवाप्य ते मंत्रं कामारिमभिवाद्य च ॥ नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो नरायणेनोक्ता देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ सुरारींस्तान्हनिष्यामि सुरा भवत निर्भयाः ॥ ३२ ॥ देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ ॥ प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चिंत्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् ॥ नमुचिः कालनेमिश्च संह्लादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥ राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः ॥ यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुंभश्चैव निशुंभकः ॥ ३५ ॥ असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयंतेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा ॥ सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः ॥ ३७ ॥ नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां शमं कर्तुमिहार्हथ ॥ दुःखं नारायणं जेतुं यो नो हंतुमिहेच्छति ॥ ३८ ॥ ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः ॥ ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठमश्विनाविव वासवम् ॥ ३९ ॥ स्वधीतं दत्तमिष्टं च ऐश्वर्यं परिपालितम् ॥ आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः स्थापितः पथि ॥ ४० ॥

देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च ॥ जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥ नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा ॥ अस्माकं प्रमुखं स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर ॥ देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥ तस्मादद्यैव सहिताः सर्वेऽन्योन्यसमावृताः ॥ देवानेव जिघांसामो येभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ॥ ४४ ॥ एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वसैन्यमुपासिताः ॥ उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुंगवाः ॥ ४५ ॥ युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जंभवृत्रादयो यथा ॥ इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः ॥ ४६ ॥ युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ स्यंदनैर्वारणैश्चैव हयैश्च करिसन्निभैः ॥ ४७ ॥ खरैर्गोभिरथोष्ट्रैश्च शिशुमारैर्भुजंगमैः ॥ मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहंगैर्गरुडोपमैः ॥ ४८ ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ त्यक्त्वा लंकां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ॥ ४९ ॥ प्रयता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ लंकाविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लंकालयान्यथ ॥ ५० ॥ भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५१ ॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः ॥ रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥ भौमाश्चैवांतरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः ॥ उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभवाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्णं शोणितमेव च ॥ वेलां समुद्राश्चोत्क्रांताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥ अट्टहासान्विमुंचंतो घननादसमस्वनाः ॥ वाश्यंत्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥ संपतंत्यथ भूतानि दृश्यंते च यथाक्रमम् ॥ गृध्रचक्रं महच्चात्र प्रज्वालोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥ रक्षोगणस्योपरि-

ष्टात्परिभ्रमति कालवत् ॥ कपोता रक्तपादाश्च सारिका विद्रुता ययुः ॥ ५७ ॥ काका वाश्यंति तत्रैव बिडाला वै द्विपादिकाः ॥ उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ ५८ ॥ यांत्येव न निवर्तंते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलः ॥ ५९ ॥ पुरस्सरा राक्षसानां ज्वलिता इव पावकाः ॥ माल्यवंतं तु ते सर्वे माल्यवंतामिवाचलम् ॥ ६० ॥ निशाचरा आश्रयंति धातारमिव देवताः ॥ ॥ तद्बलं राक्षसेंद्राणां महाभ्रघननादितम् ॥ ६१ ॥ जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः ॥ ६२ ॥ देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः ॥ ६३ ॥ आसाद्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ॥ आवध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ॥ ६४ ॥ श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः ॥ शंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गांश्चैव वरायुधान् ॥ ६५ ॥ संपूर्ण गिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थितः राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६६ ॥ सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीतांबरो हरिः ॥ कांचनस्य गिरेः श्रृंगे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६७ ॥ स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गंधर्वयक्षैरुपगीयमानः ॥ समाससादासुरसैन्यशत्रुश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशंखपाणिः ॥ ६८ ॥ सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ॥ चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नीलमिवाचलाग्रम् ॥ ६९ ॥ ततः शितैः शोणितमांसरूषितैर्युगांतवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ॥ निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ नारायणगिरिं ते तु गर्जंतो राक्षसांबुदाः ॥ अर्दयंतोऽस्त्रवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमंबुदाः ॥ १ ॥

श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः ॥ वृतोऽजनगिरीवायं वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥ शलभा इव केदारं मशका इव पावकम् ॥ यथामृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः ॥ हरिं विशंति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥ स्यंदनैः स्यंदनगता गजैश्च गजमूर्धगाः ॥ अश्वारोहास्तथाश्वैश्च पादाताश्चांबरे स्थिताः ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः ॥ निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥ ६ ॥ निशाचरैस्ताडयमानो मीनैरिव महोदधिः ॥ शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७ ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रकल्पैर्मनोजवैः ॥ चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ विद्राव्य शरवर्षेण वर्षं वायुरिवोत्थितम् ॥ पांचजन्यं महाशंखं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शंखराट् ॥ ररास भीमनिर्ह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव ॥ १० ॥ शंखराजरवः सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् ॥ मृगराज इवारण्ये समदानिव कुंजरान् ॥ ११ ॥ न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुंजराभवन् ॥ स्यंदनेभ्यश्च्युता वीराः शंखरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः ॥ विदार्य तानि रक्षांसि सुपुंखा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥ भिद्यमानाः शरैः संख्ये नारायणकरच्युतैः ॥ निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४ ॥ व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि हि ॥ असृक्क्षरंति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥ शंखराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ॥ राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥ तेषां शिरोधरान्धूतान्छरध्वजधनूंषि च ॥ रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥ सूर्यादिव करा घोरा

वार्योघा इव सागरात् ।। पर्वतादिव नागेंद्रा धारौघा इव चांबुदात् ।। १८ ।। तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः।।निर्धावंतीषवस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ।।१९।। शरभेण यथा सिंहा सिंहेन द्विरदा यथा ।। द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ।। २० ।। द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ।। मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाखवः ।। २१ ।। तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ।। द्रवंति द्राविताश्चान्ये शयिताश्च महीतले ।। २२ ।। राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः ।। वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ।। २३ ।। नारायणशरत्रस्तं शंखनादसुविह्वलम् ।। ययौ लंकामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ।। २४ ।। प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते ।। सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ।। २५ ।। स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् ।। राक्षसाः सत्त्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ।। २६ ।। अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः ।। महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ।। २७ ।। उत्क्षिप्य लंबाभरणं धुन्वन्करमिव द्विपः ।। ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा ।। २८ ।। सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुंडलम् ।। चिच्छेद यंतुरश्वाश्च भ्रांतास्तस्य तु रक्षसः।।२९।। तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रांतैः सुमाली राक्षसेश्वरः ।। इंद्रियाश्वैः परिभ्रांतैर्धृतिहीनो यथा नरः ।। ३० ।। ततो विष्णुं महाबाहुं प्रपतंतं रणाजिरे ।। हृते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति ।। माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य स शरासनम् ।। ३१ ।। मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः ।। विविशुर्हरिमासाद्य क्रौंचं पत्ररथा इव ।। ३२ ।। अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः ।। चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेंद्रिय इवाधिभिः ।। ३३ ।। अथ मौर्वीस्वनं कृत्वा भगवान्भूतभावनः ।। मालिनं प्रतिबाणौघान्ससर्जासिगदाधरः ।। ३४ ।। ते मालिदेहमासाद्य

वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ॥ पिबंति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनं विमुखं कृत्वा शंखचक्रगदाधरः॥मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तंचरोत्तमः ॥ आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥ गदया गरुडेशानमीशानामिव चांतकः ॥ ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेंद्रो यथाचलम् ॥ ३८ ॥ गदयाभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् ॥ रणात्पराङ्मुखं देवं कृतवान्वेदनातुरः ॥ ३९ ॥ पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै ॥ उदातिष्ठन्महाञ्शब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥ रक्षसां रुवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान्हरिः ॥ ४१ ॥ पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ तत्सूर्यमंडलाभासं स्वभासा भासयन्नभः ॥ ४२ ॥ कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ तच्छिरो राक्षसेंद्रस्य चक्रोत्कृत्तं विभीषणम् ॥ पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४३ ॥ ततः सुरैः संप्रहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ॥ सिंहनादरवो मुक्तः साधुदेवेतिवादिभिः ॥ ४४ ॥ मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ॥ सबलौ शोकसंतप्तौ लंकामेव प्रधावितौ ॥ ४५ ॥ गरुडस्तु समाश्वस्तः सन्निवृत्य यथा पुरा ॥ राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः ॥ लांगलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४७ ॥ केचिच्चैवासिना छिन्नास्तथान्ये शरताडिताः ॥ निपेतुरंबरात्तूर्णं राक्षसाः सागरांभसि ॥ ४८ ॥ नारायणोऽपीषुवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः ॥ नक्तंचरान्धूतविमुक्तकेशान्यथाशनीभिः सतडिन्महाभ्रः ॥ ४९ ॥ भिन्नातपत्रं पतमानशस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ॥ विनिःसृतांत्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५० ॥ सिंहार्दितानामिव कुंजराणां निशाचराणां सहकुंजराणाम्॥

स्वाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५१ ॥ ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः स्वबाणजालानि समुत्सृजंतः ॥ धावंति नक्तंचरकालमेघा वायुप्रणुन्ना इव कालमेघाः ॥ ५२ ॥ चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः संचूर्णितांगाश्च गदाप्रहारैः ॥ असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतंति शैला इव राक्षसेंद्राः ॥ ५३ ॥ विलंबमानैर्मणिहारकुंडलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ निपात्यमानैर्ददृशे निरंतरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मनाभेन पृष्ठतः ॥ माल्यवान्सन्निवृत्तोऽथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥ संरक्तनयनः क्रोधाच्चलन्मौलिनिशाचरः ॥ पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् ॥ अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधं पापं यः करोति सुरेश्वर ॥ स हंता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ युद्धश्रद्धाथवा तेऽस्ति शंखचक्रगदाधर ॥ अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥ माल्यवंतं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवंतमिवाचलम् ॥ उवाच राक्षसेंद्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥ युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् ॥ राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥ प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया ॥ सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्तांबुरुहलोचनम् ॥ शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेंद्रो भुजांतरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घंटाकृतस्वना ॥ हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १० ॥ ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः ॥ माल्यवंतं समुद्दिश्य चिक्षेपांबुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥ स्कंदोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविंदकरनिःसृता ॥ कांक्षंती राक्षसं प्रायान्महोल्केवांजनाचलम् ॥ १२ ॥

सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभारावभासिते ॥ आपतद्राक्षसेंद्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥ तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः ॥ माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ ततः कालायसं शूलं कटकैर्बहुभिश्चितम् ॥ प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरंतरे दृढम् ॥ १५ ॥ तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् ॥ ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रांतो निशाचरः ॥ १६ ॥ ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः साधुसाध्विति चोत्थितः॥ आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७॥ वैनतेयस्ततः क्रुद्धो पक्षवातेन राक्षसम् ॥ व्यपोहद्बलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥ द्विजेंद्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्यपूर्वजम् ॥ सुमाली स्वबलैः सार्धं लंकामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः ॥ स्वबलेन समागम्य ययौ लंकां ह्रियावृतः ॥ २० ॥ एवं ते राक्षसा राम हरिणा कमलेक्षण ॥ बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥ अशक्नुवंतस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं बलार्दिताः॥ त्यक्त्वा लंकां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम ॥ स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटंकटे ॥ २३ ॥ ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ॥ सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरःसराः ॥ सर्वं एते महाभागा रावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥ नचान्यो राक्षसान्हंता सुरारीन्देवकंटकान् ॥ ऋते नारायणं देवं शंखचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥ भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ॥ राक्षसान्हंतुमुत्पन्नो ह्यजय्यः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थानां कालेकाले प्रजाकरः ॥ उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥ एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् ॥ भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्म प्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥ २८ ॥ चिरात्सुमाली

व्यचरद्रसातलं स राक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा ॥ पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लंकामवसद्धनेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टमः सर्गः॥ ८ ॥ कस्याचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ॥ रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेंद्रः स तु तदा विचरन्वै महीतले ॥ तदापश्यतस गच्छंतं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥ गच्छंतं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् ॥ तं दृष्ट्वामरसंकाशं गच्छंतं पावकोपमम् ॥ ४ ॥ रसातलं प्रविष्टः सन्मर्त्यलोकात्सविस्मयः ॥ इत्येवं चिंतयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥ किं कृत्वा श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ ६ ॥ राक्षसेंद्रः स तु तदाचिंतयत्सुमहामतिः ॥ अथाब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ७ ॥ पुत्रिप्रदानकालोऽयं यौवनं व्यतिवर्तते ॥ प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः परिगृह्यसे ॥ ८ ॥ त्वत्कृते च वयं सर्वे यंत्रिता धर्मबुद्धयः ॥ त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके ॥ ९ ॥ कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ १० ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव च दीयते ॥ कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ ११ ॥ सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ॥ भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥१२॥ ईदृशास्ते भविष्यंति पुत्राः पुत्रि न संशयः ॥ तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १३ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् ॥ तत्र गत्वा च सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नंतरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः ॥ अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव

पावकः ॥ १५ ॥ अविचिंत्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् ॥ उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥ १६ ॥ विलिखंती मुहुर्भूमिमंगुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ स तु तां वीक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १७ ॥ अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या कृतांजलिरथाब्रवीत् ॥ आत्मप्रभावेण मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १९ ॥ किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरागताम् ॥ कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २१ ॥ सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातंगगामिनि ॥ दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २२ ॥ शृणु तस्मात्सुतान्भद्रे यादृशाञ्जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २३ ॥ प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान्क्रूरकर्मणः ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २४ ॥ भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेंदुरिव रोहिणीम् ॥ २६ ॥ पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ॥ मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः ॥ २७ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् ॥ जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २८ ॥ दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलांजनचयोपमम् ॥ ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम् ॥ २९ ॥ तस्मिञ्जाते ततस्तस्मिन्सज्ज्वालकवलाः शिवाः॥क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥३०॥ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिःस्वनाः॥प्रबभौ

सच सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३१ ॥ चकंपे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः ॥ अक्षोभ्य क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितांपतिः ॥ ३२ ॥ अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता ॥ दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३३ ॥ तस्य त्वनंतरं जातः कुंभकर्णो महाबलः ॥ प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३४ ॥ ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३५ ॥ तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ नभःस्थाने दुंदुभयो देवानां प्राणदं तथा ॥ वाक्यं चैवांतरिक्षे च साधुसाध्विति तत्तदा ॥ ३६ ॥ तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥ कुंभकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन्धर्मवत्सलान् ॥ त्रैलोक्यं नित्यसंतुष्टो भक्षयन्विचचार ह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मव्यवस्थितः ॥ स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् ॥ आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलंतमिव तेजसा ॥ आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसावृतम् ॥ भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ॥ यथा त्वमपि मे पुत्र भवेर्वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ भविष्याम्योजसा चैव संतापं त्यज हृद्गतम् ॥ ४५ ॥ ततः क्रोधेन तेनैव दशग्रीवः सहानुजः ॥ चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च ॥ आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्ण-

स्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चचारातुलमुग्रविक्रमः ॥ अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० उत्तरकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने ॥ कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् ॥ तांस्तान्धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥ कुंभकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः ॥ तताप ग्रीष्मकाले तु पंचाग्नीन्परितः स्थितः ॥ ३ ॥ मेघांबुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत ॥ नित्यं च शिशिरे काले जल-मध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यापचक्रमुः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ॥ पंचवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥ समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ पपात पुष्पवर्षं च तुष्टुवुश्चापि देवताः ॥ ७ ॥ पंचवर्ष-सहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत ॥ तस्थौ चोर्ध्वशिरो बाहुः स्वाध्याये धृतमानसः ॥ ८ ॥ एवं विभी-षणास्यापि स्वर्गस्थस्येव नंदने ॥ दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः॥शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम्॥११॥अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः॥ छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥१२॥ पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपद्रुतः ॥ तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥ शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकांक्षितः ॥ कं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया

गिरा ॥१५॥ भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥१६ ॥ एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह ॥ नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७ ॥ एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ दशग्रीव उवाचेदं कृतांजलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥ सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥ नहि चिंता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ॥ तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुंगव ॥ एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २२ ॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम ॥ हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानघ ॥ २३ ॥ पुनस्तानि भविष्यंति तथैव तव राक्षस ॥ वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥ छंदतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् ॥ (भविष्यति न संदेहो मद्वरात्तव राक्षस ॥) एवं पितामहोक्ते च दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २५ ॥ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युत्थितानि वै ॥ एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २६ ॥ विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना ॥ २७ ॥ परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन्वरं वरय सुव्रत ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह सांजलिः ॥ २८ ॥ वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चंद्रमा रश्मिभिर्यथा ॥ भगवन्कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् ॥ २९ ॥ प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ ३० ॥ अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु मे ॥ याया मे जायते बुद्धिर्येषुयेष्वाश्रमेषु च ॥ ३१ ॥ सासा भवतु धर्मिष्ठा तंतं धर्मं च

पालये ॥ एष मे परमोदार वरः परमको मतः ॥ ३२ ॥ नहि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह ॥ ३३ ॥ धर्मिष्ठ त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन ॥ ३४ ॥ नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ इत्युक्त्वा कुंभकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् ॥ ३५ ॥ प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्रांजलयोऽब्रुवन् ॥ न तावत्कुंभकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ॥ ३६ ॥ जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ नंदनेऽप्सरसः सप्त महेंद्रानुचरा दश ॥ ३७ ॥ अनेन भक्षिता ब्रह्मन्नृपयो मानुपास्तथा ॥ अलब्धवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु ॥ ३८ ॥ यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ॥ ३९ ॥ लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संमतिः ॥ एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माचिंतयत्पद्मसंभवः ॥ ४० ॥ चिंतिताचोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती ॥ प्रांजलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ॥ ४१ ॥ इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ॥ ४२ ॥ वाणि त्वं राक्षसेंद्रस्य भव वाग्देवतेप्सिता ॥ तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ कुंभकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ कुंभकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् ॥ ४५ ॥ देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् ॥ ४६ ॥ विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥ कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा चिंतयामास दुःखितः ॥ ४७ ॥ ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् ॥ अहं व्यामोहितो देवै-

रिति मन्ये तदागतैः ॥ ४८ ॥ एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः ॥ श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० उत्तरकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् ॥ उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ॥ उदतिष्ठन्सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥ सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुंगवैः ॥ अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥३॥ दिष्ट्या ते वत्स संप्राप्तश्चिंतितोऽयं मनोरथः ॥ यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यत्कृते च वयं लंकां त्यक्त्वा याता रसातलम् ॥ तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भग्नाः परित्यज्य स्वमालयम् ॥ विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीया च लंकेयं नगरी राक्षसोषिता ॥ निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥ यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वानघ ॥ तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥ त्वं च लंकेश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः ॥ त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः ॥ ९ ॥ सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ साम्ना हि राक्षसेंद्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा ॥ ११ ॥ किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य वसंतं रावणं ततः ॥ १२ ॥ प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह स रावणम् ॥ दशग्रीव महाबाहो नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १३ ॥ सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥ अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते ॥ १४ ॥ भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ अदि-

तिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १५ ॥ दितिस्त्वजनयद्दैत्यान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरेयं सवनार्णवा ॥ १६ ॥ सपर्वता महीवीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १७ ॥ देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् ॥ १८ ॥ सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १९ ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् ॥ २० ॥ वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ २१॥ प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदः ॥ प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुंगव ॥ २२ ॥ वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ इयं लंकापुरी राजन्राक्षसानां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम ॥ २४ ॥ कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ स तु गत्वा पुरीं लंकां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ २५ ॥ अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ॥ प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ॥ २६ ॥ त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर॥ वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २७ ॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा ॥ भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २८ ॥ तेन विज्ञाप्यते सोऽयं सांप्रतं विश्रवात्मज ॥ तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ २९ ॥ प्रहस्तादपि संश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः ॥ प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्याविदां वरः ॥ ३० ॥ दत्ता ममेयं पित्रा तु लंका शून्या निशाचरैः ॥ निवेशिता च मे रक्षो दानमानादिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥ ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरी राज्यं च यन्मम ॥ तवाप्येतन्महा-

बाहो भुंक्ष्व राज्यमकंटकम् ॥ ३२ ॥ अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ॥ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरंतिकम् ॥ ३३ ॥ आभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य तदीप्सितम् ॥ एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ॥ ३४ ॥ दीयतां नगरी लंका पूर्वं रक्षोगणोषिता ॥ मयात्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत॥३५॥ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ प्रांजलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥३६॥ दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ ॥ मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३७ ॥ स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंससे च पुनः पुनः ॥ श्रेयोऽभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३८ ॥ वरप्रदानसंमूढो मान्यामान्यं सुदुर्मतिः ॥ न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ३९ ॥ तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् ॥ निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लंकां सहानुगः ॥ ४० ॥ तत्र मंदाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी ॥ कांचनैः सूर्यसंकाशैः पंकजैः संवृतोदका ॥ ४१ ॥ कुमुदैरुत्पलैश्चैव अन्यैश्चैव सुगंधिभिः ॥ तत्र देवाः सगंधर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः ॥ ४२ ॥ विहारशीलाः सततं रमंते सर्वदाश्रिताः॥ नहि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा ॥ जानीषे हि यथानेन लब्धः परमको वरः ॥ ४३ ॥ एवमुक्तो गृहीत्वा तु तद्वचः पितृगौरवात् ॥ सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४४ ॥ प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४५ ॥ शून्या सा नगरी लंका त्यक्त्वैनां धनदो गतः ॥ प्रविश्यतां सहास्माभिः स्वधर्मं तत्र पालय ॥ ४६ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः ॥ विवेश नगरीं लंकां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४७ ॥ धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ४८ ॥ स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवे-

शयामास पुरीं दशाननः ॥ निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ४९ ॥ धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ॥ स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां पुरंदरः स्वरिव यथामरावतीम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ राक्षसेंद्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिंतयत् ॥ १ ॥ ददौ तां कालकंद्राय दानवेंद्राय राक्षसीम् ॥ स्वस्रां शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय राक्षसः ॥ २ ॥ अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स्म तत् ॥ तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥ कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अपृच्छत्को भवानेको निर्मनुष्यमृगे वने ॥ ४ ॥ अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ मयस्तदाब्रवीद्राम पृच्छंतं तं निशाचरम् ॥ ५ ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं तव ॥ हेमा नामाप्सरास्तत्र श्रुतपूर्वा यदि त्वया ॥ ६ ॥ दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ तस्यां सक्तमना ह्यासं दशवर्षशतान्यहम् ॥ ७ ॥ सा च दैवतकार्येण त्रयोदश समा गताः ॥ वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् ॥ ८ ॥ वज्रवैदूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥ तस्मात्पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः ॥ इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥ भर्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् ॥ कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां संबभूव ह ॥ १२ ॥ मायावी प्रथमस्तात दुंदुभिस्तदनंतरः ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षो

विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः ॥ मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेंद्रेण दानवः ॥ महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो दानवपुंगवः ॥ १६ ॥ दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ॥ १७ ॥ प्रहसन्प्राह दैत्येंद्रो राक्षसेंद्रमिदं वचः ॥ इयं ममात्मजा राजन्हेमयाप्सरसा धृता ॥ १८ ॥ कन्या मंदोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥ प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ २० ॥ विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् ॥ २१ ॥ परेण तपसा लब्धां जघ्निवाँल्लक्ष्मणं यया ॥ एवं स कृत्वा दारान्वै लंकाया ईश्वरः प्रभुः ॥ २२ ॥ गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ॥ २३ ॥ तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥ गंधर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः ॥ २४॥ सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां विभीषणः॥तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि॥२५॥सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रंदितं वचः॥२६॥ सरोमावर्धतेत्युक्तं ततः सा सरमाऽभवत्॥एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः ॥ २७ ॥ स्वांस्वां भार्यामुपादाय गंधर्वा इव नंदने ॥ ततो मंदोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ २८ ॥ स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ॥ २९ ॥ रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ जडीकृता च सा लंका तस्य नादेन राघव ॥ ३० ॥ पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ सोऽवर्धत तदा राम रावणांतःपुरे शुभे ॥ ३१॥

रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥ मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन्रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् ॥ निद्रा समभवत्तीव्रा कुंभकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥ ततो भ्रातरमासीनं कुंभकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥ विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् ॥ विस्तीर्णं योजनं स्निग्धं ततो द्विगुणमायतम् ॥ ३ ॥ दर्शनीयं निराबाधं कुंभकर्णस्य चाक्रिरे ॥ स्फाटिकैः कांचनैश्चित्रैः स्तंभैः सर्वत्र शोभितम् ॥ ४ ॥ वैदूर्यकृतसोपानं किंकिणीजालकं तथा ॥ दांततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ॥ सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६ ॥ तत्र निद्रां समाविष्टः कुंभकर्णो महाबलः ॥ बहून्यब्दसहस्राणि शयानो नच बुध्यते ॥ ७ ॥ निद्राभिभूते तु तदा कुंभकर्णे दशाननः ॥ देवर्षियक्षगंधर्वान्संजघ्ने हि निरंकुशः॥८॥उद्यानानि विचित्राणि नंदनादीनि यानि च ॥ तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ॥ ९ ॥ नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् ॥ नगान्वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥ यथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः ॥ कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा ॥ लंकां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२ ॥ स गत्वा नगरीं लंकामाससाद विभीषणम् ॥ मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥ पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः ॥ सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तते ॥ १५ ॥ स

तत्रोत्तमपर्यंके वरास्तरणशोभिते ॥ उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् ॥ उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥ साधु पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः ॥ साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥ दृष्टं मे नंदनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः ॥ देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मया श्रुतः ॥ १९ ॥ निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं राक्षसाधिप ॥ सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबांधवैः ॥ २० ॥ अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् ॥ रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेंद्रियः ॥ २१ ॥ तत्र देवो मया दृष्ट उमया सहितः प्रभुः ॥ सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥ का न्वेषेति महाराज न खल्वन्येन हेतुना ॥ रूपं चानुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥ देव्या दिव्यप्रभावेण दग्धं सव्यं ममेक्षणम् ॥ रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिंगलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥ ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् ॥ तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः ॥ ततः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥ प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसानेन सुव्रत ॥ मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप ॥ २७ ॥ तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ व्रतं सुदुष्करं ह्येतन्मयैवोत्पादितं पुरा ॥ २८ ॥ तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ तपसा निर्जितश्चैव सखा भव ममानघ ॥ २९ ॥ देव्या दग्धं प्रभावेण यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ पैंगल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥ ३० ॥ एकाक्षिपिंगलीत्येव नाम स्थास्यति शाश्वतम् ॥ एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात् ॥ ३१ ॥ आगतेन मया चैवं श्रुतस्ते पापनिश्चयः ॥ तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूष-

णात् ॥ ३२ ॥ चिंत्यते हि वधोपायः सर्षिसंघैः सुरैस्तव ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः कोपसंरक्तलोचनः ॥ ॥ ३३ ॥ हस्तान्दंतांश्च संपिष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यत्त्वं प्रभाषसे ॥ ॥ ३४ ॥ नैव त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ॥ ॥ ३५ ॥ महेश्वरसखित्वं तु मूढः श्रावयते किल ॥ नैवेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ॥ ३६ ॥ यदेतावन्मया कालं दूतं तस्य तु मर्षितम् ॥ न हंतव्यो गुरुर्ज्येष्ठो ममायमिति मन्यते ॥ ३७ ॥ तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥ त्रीँल्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३८ ॥ एत-न्मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वैकृते ॥ चतुरो लोकपालांस्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा तु लंकेशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् ॥ ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ४० ॥ ततः कृतस्व-स्त्ययनो रथमारुह्य रावणः ॥ त्रैलोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ततः स सचिवैः सार्धं षड्-भिर्नित्यबलोद्धतः ॥ महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समर-गर्धिना ॥ वृतः संप्रययौ श्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपवानि च ॥ अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन्राक्षसेंद्रं निशम्य तु ॥ युद्धेप्सुं तं कृतोत्साहं दुरात्मानं समंत्रिणम् ॥ ४ ॥ यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ॥ राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥ ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत इवोदधेः ॥ तस्य

नगेंद्रराजस्य शैलं संचालयन्निव ॥ ७ ॥ ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ॥ व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥ स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ॥ हर्षनादान्बहून्कृत्वा स क्रोधादभ्यभाषत ॥ ९ ॥ ये तु राक्षसेंद्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः ॥ तेषां सहस्रमेकैको यक्षाणां समयोधयत् ॥ १० ॥ ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ हन्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥ स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः ॥ वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥१२॥ न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः ॥ महीधर इवांभोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ स महात्मा समुद्यम्य कालदंडोपमां गदाम् ॥ प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १४ ॥ सकक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केंधनमिवाकुलम् ॥ वातेनाग्निरिवादीप्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥ तैस्तु तत्र सहामात्यैर्महोदरशुकादिभिः ॥ अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवांबुदाः ॥ १६ ॥ केचित्समाहता भग्नाः पतिताः समरे क्षितौ ॥ ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपिता रणे ॥ १७ ॥ श्रांताश्चान्योऽन्यमालिंग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे ॥ सीदंति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥ हतानां गच्छतां स्वर्गं युध्यतामथ धावताम् ॥ प्रेक्षतामृषिसंघानां बभूव न तदांतरम् ॥ १९ ॥ भग्नांस्तु तान्समालक्ष्य यक्षेंद्रांस्तु महाबलान् ॥ धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे राम विस्तीर्णबलवाहनः ॥ प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकंटकः ॥ २१ ॥ तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः ॥ पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः ॥ तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततः कांचनचित्रांगं

वैदूर्यरजतोक्षितम् ॥ मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥ तं तु राजन्दशग्रीवं प्रविशंतं निशाचरम् ॥ सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः ॥ यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः ॥ रुधिरं प्रस्रवन्भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥ स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः ॥ जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ २८ ॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः ॥ नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥ ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् ॥ ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥ त्यक्तप्रहरणाः श्रांता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ततस्ताँल्लक्ष्य-वित्रस्तान्यक्षेंद्रांश्च सहस्रशः ॥ धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणं जहि यक्षेंद्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् ॥ शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः स दुर्जयः ॥ वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः ॥ अभिघ्नंतस्तदा यक्षा राक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वंतस्तुमुलं युद्धं चरंतः श्येनवल्लघु ॥ बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥ ततो देवाः सगंधर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे ॥ महोदरेण चानिंद्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेन च तदा राजन्मारीचेन युयुत्सुना ॥ निमेषांतरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क च यक्षार्जवं युद्धं क च मायाबलाश्रयम् ॥ रक्षसां पुरुष-

व्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे ॥ मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो नच कंपितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः ॥ धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥ धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् ॥ अभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥ संक्रुद्धमभिधावंतं माणिभद्रो दशाननम् ॥ शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुंगवः ॥ १३ ॥ ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे ॥ तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ (ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो न व्यकंपत ॥) ततःप्रभृति यक्षोऽसौ पार्श्वमौलिरभूत्किल ॥ तस्मिंस्तु विमुखीभूते माणिभद्रे महात्मनि ॥ सन्नादः सुमहान्राजंस्तस्मिञ्शैले व्यवर्धत ॥ १५ ॥ ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः ॥ शुक्रप्रौष्ठपदाभ्यां च पद्मशंखसमावृतः ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा भ्रातरं संख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् ॥ उवाच वचनं धीमान्युक्तं पैतामहे कुले ॥ १७ ॥ यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ॥ पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १८ ॥ यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ॥ स तस्य परिणामांते जानीते कर्मणः फलम् ॥ १९ ॥ दैवतानि न नंदंति धर्मयुक्तेन केनचित् ॥ येन त्वमीदृशं भावं नीतस्तच्च न बुध्यसे ॥ २० ॥ मातरं पितरं विप्रमाचार्यं चावमन्य वै ॥ स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २१ ॥ अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोऽर्जनम् ॥ स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो गत्वात्मनो गतिम् ॥ २२ ॥ (धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च ॥ तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं विसर्जयेत् ॥ १ ॥ पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना ॥ तस्मादात्मापघातार्थं

मूढः पापं करिष्याति ॥ २ ॥) कस्याचिन्नहि दुर्बुद्धेश्छंदतो जायते मतिः ॥ यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २३ ॥ ऋद्धिं रूपं बलं पुत्रान्वित्तं शूरत्वमेव च ॥ प्राप्नुवंति नरा लोके निर्जितं पुण्य-कर्मभिः ॥ २४ ॥ एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ न त्वां समभिभाषिष्येऽसद्वृत्तेष्वेव निर्णयः ॥ २५ ॥एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः ॥ मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः॥ ॥ २६ ॥ ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेंद्रेण महात्मना ॥ गदयाभिहतो मूर्ध्नि नच स्थानात्प्रकंपितः ॥ २७ ॥ ततस्तौ राम निघ्नंतौ तदान्योन्यं महामृधे ॥ न विह्वलौ नच श्रांतौ तावुभौ यक्षराक्षसौ ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा ॥ राक्षसेंद्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ २९ ॥ ततो मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः ॥ रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३० ॥ व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः ॥ यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः ॥ ३१ ॥ बहूनि च करोति स्म दृश्यंते नत्वसौ ततः ॥ प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महती गदाम् ॥ ३२ ॥ एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३३ ॥ ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः ॥ धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नंदनम् ॥ ३४ ॥ निर्जित्य राक्षसेंद्रस्तं धनदं हृष्टमानसः ॥ पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ ३५ ॥ कांचनस्तंभसंवीतं वैदूर्यमणितोरणम् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकालफलद्रुमम् ॥ ३६ ॥ मनोजवं कामगमं कामरूपं विहंगमम् ॥ मणिकांचनसोपानं तप्तकांचनवेदिकम् ॥ ३७ ॥ देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टिमनःसुखम् ॥ बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ३८ ॥

निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् ॥ नतु शीतं नचोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम् ॥ ३९ ॥ स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् ॥ जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः ॥ जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात्समवातरत् ॥ ४० ॥ स तेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ॥ रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथानलः ॥४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः ॥ महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् ॥ गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनांतरम् ॥ प्रेक्षते पुष्पकं तत्र राम विष्टंभितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टब्धं किमिदं कस्मान्नागमत्कामगं कृतम् ॥ अचिंतयद्राक्षसेंद्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ पर्वतस्योपरिष्टस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः ॥ नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥ अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् ॥ अतो निस्पंदमभवद्धनाध्यक्षं विनाकृतम् ॥ ७ ॥ इति वाक्यांतरे तस्य करालः कृष्णपिंगलः ॥ वामनो विकटो मुंडी नंदी ह्रस्वभुजो बली ॥ ८ ॥ ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् ॥ नंदीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेंद्रमशंकितः ॥ ९ ॥ निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ सुपर्णनागयक्षाणां देवगंधर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः ॥ (तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥) इति नंदिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कंपितकुंडलः ॥ ११ ॥ रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ कोऽयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः

॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नंदिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ॥ दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ॥ प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्नंदी शंकरस्यापरा तनुः ॥ अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपास्थितम् ॥ १५ ॥ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन ॥ अशनीपातसंकाशमपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६ ॥ तस्मान्मद्वीर्यसंयुक्ता मद्रूपसमतेजसः ॥ उत्पत्स्यंति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरमनःसंपातरंहसः ॥ युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥ ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् ॥ व्यपनेष्यंति संभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ किंत्विदानीं मया शक्यं हंतुं त्वां हे निशाचर ॥ न हंतव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि ॥ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१ ॥ अचिंतयित्वा स तदा नंदीवाक्यं महाबलः ॥ पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥ पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः ॥ तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २३ ॥ केन प्रभावेण भवो नित्यं क्रीडति राजवत् ॥ विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विक्षिप्य पर्वते ॥ तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः समकंपत ॥ २५ ॥ चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कंपिताः ॥ चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २६ ॥ ततो राम महादेवो देवानां प्रवरो हरः ॥ पादांगुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्तंभोपमा भुजाः ॥ विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तथा ॥ मुक्तो विरावः

सहसा त्रैलोक्यं येन कंपितम् ॥ २९ ॥ मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये ॥ तदा वर्त्मसु चलिता देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ ३० ॥ समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः ॥ यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ (अथ ते मंत्रिणस्तस्य विक्रोशंतमथाब्रुवन् ॥) तोषयस्व महादेवं नीलकंठमुमापतिम् ॥ तमृते शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र दशानन ॥ ३२ ॥ स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज ॥ कृपालुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ॥ ३३ ॥ एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ॥ संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ३४ ॥ ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितं प्रभुः ॥ मुक्त्वा चास्य भुजान्राम प्राह वाक्यं दशाननम् ॥ ३५ ॥ प्रीतोऽस्मि तव वीरस्य शौडीर्याच्च दशानन ॥ शैलाक्रांतेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥ ३६ ॥ यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ॥ तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्भविष्यसि ॥ ३७॥ देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले ॥ एवं त्वामभिधास्यंति रावणं लोकरावणम् ॥ ३८ ॥ गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि॥मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम्॥३९॥एवमुक्तस्तु लंकेशः शंभुना स्वयमब्रवीत् ॥प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः॥४०॥अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगंधर्वदानवैः॥राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः॥४१॥मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः ॥ दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरांतक ॥ वांछितं चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शंकरः ॥ ददौ खड्गं महादीप्तं चंद्रहासमिति श्रुतम्॥४३॥आयुषश्चावशेषं च ददौ भूतपतिस्तदा ॥४४॥दत्त्वोवाच ततः शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया॥ अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥४५॥एवं महे-

श्वरेणैव कृतनामा स रावणः ।। अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ।। ४६ ।। ततो महीतलं राम पर्यक्रामत रावणः ।। क्षत्त्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमानस्ततस्ततः ।। ४७ ।। केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्त्रिया युद्धदुर्मदाः ।। तच्छासनमकुर्वतो विनेशुः सपरिच्छदाः ।। ४८ ।। अपरे दुर्जयं रक्षो जानंतः प्राज्ञसंमताः।।जिताः स्म इत्यभाषंत राक्षसं बलदर्पितम्।।४९।। इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षोडशः सर्गः ।। १६ ।। अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्पृथिवीतले ।। हिमवद्वनमासाद्य परिचक्राम रावणः ।। १।। तत्रापश्यत्स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ।। आर्षेण विधिना युक्तां दीप्यंती देवतामिव ।। २ ।। स दृष्ट्वा रूपसंपन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ।। काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ।।३ ।। किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते ।। नहि युक्ता तवैतस्य रूपस्यैवं प्रतिक्रिया ।। ४ ।। रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् ।। न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः।।५ ।।कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने ।। येन संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ।। ६ ।। पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः ।। एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ।। ७ ।। अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना ।। कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ।। बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ।। ८ ।। तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः ।। संभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ।। ९ ।। ततो देवाः सगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।। तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयंति मे ।। १० ।। नच मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसेश्वर ।। कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज ।।११।। पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ।। अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ।।१२ ।। दातु-

मिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः॥दंभुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ॥ परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥ ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ॥ करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे॥१६॥ इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः॥एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुंगव॥१७॥ नारायणो मम पतिर्नत्वन्यः पुरुषोत्तमात् ॥ आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया ॥ १८ ॥ विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनंदन ॥ जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् ॥ अवरुह्य विमानाग्रात्कंदर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्ताऽसि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी ॥ वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसंचयः ॥ २१ ॥ त्वं सर्वगुणसंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ त्रैलोक्यसुंदरी भीरु यौवनं तेऽतिवर्तते ॥ २२ ॥ अहं लंकापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः ॥ तस्य मे भव भार्या त्वं भुंक्ष्व भोगान्यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे॥वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च॥२४॥स मया नो समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साऽब्रवीत् ॥ मामैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् ॥ २५ ॥ त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ त्वदृते राक्षसेंद्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः ॥ मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७ ॥ ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन साच्छिनत् ॥ असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत्॥२८॥ सा ज्वलंतीव रोषेण दहंतीव निशाचरम् ॥उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा॥२९॥धर्षितायास्त्वया-

नार्यं न मे जीवितमिष्यते ॥ रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने ॥ तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्याम्यहं पुनः ॥ ३१ ॥ नहि शक्यः स्त्रिया हंतुं पुरुषः पापनिश्चयः ॥ शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥ यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा ॥ तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् ॥ पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ ३४ ॥ (पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा ॥ तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ १ ॥ कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ ॥ प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ २ ॥ लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् ॥ गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥३ ॥ एतच्छ्रुत्वार्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः॥सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती ॥ ४ ॥) सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ॥ तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३५ ॥ पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्यथासौ निहतस्तया ॥ उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ३६ ॥ एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः ॥ क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३७ ॥ एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे ॥ त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥ (सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ॥ पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥ ततो मरुत्तं नृपतिं यजंतं सह दैवतैः ॥ उशीरबीज-

मासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥ संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता बृहस्पतेः ॥ याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ॥ तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्षणभीरवः ॥ ४ ॥ इंद्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ॥ कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५॥ अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिपूदन ॥रावणः प्रविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥६॥तं च राजानमासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ ७ ॥ ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् ॥ अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव ॥ धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥९॥ त्रिषु लोकेषु कोन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् ॥ भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥ १० ॥ ततो मरुत्तः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः ॥ न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥ " नाधर्मसहितं श्लाघ्यं न लोकप्रतिसंहितम् ॥ कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघसे भ्रातृनिर्जयात् ॥ १ ॥ " कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् ॥ श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १२ ॥ तिष्ठेदानीं न मे जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते ॥ अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १३ ॥ ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः ॥ रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीत्स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः ॥ श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥ १५ ॥ माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ॥ दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः ॥ १६ ॥ संशयश्च जयो नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः॥

विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १७ ॥ ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ॥ रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ १८ ॥ तान्भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् ॥ वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ १९ ॥ रावणे तु गते देवाः सेंद्राश्चैव दिवौकसः ॥ ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २० ॥ हर्षात्तदाब्रवीदिंद्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ॥ प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजंगाद्धि न ते भयम् ॥ २१ ॥ इदं नेत्रसहस्रं तु यत्तद्बर्हे भविष्यति ॥ वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणम् ॥ २२ ॥ एवमिंद्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २३ ॥ नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ॥ सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २४ ॥ धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं प्रति ॥ पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २५ ॥ यथान्ये विविधै रोगैः पीड्यंते प्राणिनो मया ॥ ते न ते प्रभविष्यंति मयि प्रीते न संशयः ॥ २६ ॥ मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहंगम ॥ यावत्त्वां न वधिष्यंति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २७ ॥ ये च मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुधयार्दिताः ॥ त्वयि भुक्ते सुतृप्तास्ते भविष्यंति सबांधवाः ॥ २८ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गंगातोयविचारिणम् ॥ श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं ततः पत्त्ररथेश्वरम् ॥ २९ ॥ वर्णो मनोरमः सौम्यश्चंद्रमंडल-सन्निभः ॥ भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३० ॥ मच्छरीरं समासाद्य कांतो नित्यं भविष्यसि ॥ प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३१ ॥ हंसानां हि पुरा राम न वर्णः सर्वपांडुरः ॥ पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् ॥ हैरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३३ ॥ सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् ॥

एष कांचनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥ ३४ ॥ एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः ॥ निवृत्ते सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः ॥ नगराणि नरेंद्राणां युद्धाकांक्षी दशाननः ॥१॥ समासाद्य तु राजेंद्रान्महेंद्रवरुणोपमान् ॥ अब्रवीद्राक्षसेंद्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः ॥ अन्यथा कुर्वतामेव मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ॥ मंत्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः ॥ ४ ॥ निर्जिताः स्मेत्यभाषंत ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ दुष्यंतः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः ॥ ५ ॥ एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ सुगुप्काममरण्येन शक्रेणेवामरावतीम् ॥ स तं पुरुषशार्दूलं पुरंदरसमं बले ॥ ॥ ७ ॥ प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ॥ ८ ॥ अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः ॥ अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेंद्रमथाब्रवीत् ॥ ॥ ९ ॥ दीयते द्वंद्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया ॥ संतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १० ॥ अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम् ॥ निष्क्रामत्तन्नरेंद्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥ नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा ॥ रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२ ॥ महीं संछाद्य निष्क्रांतं सपदातिरथं रणे ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३ ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेंद्रस्य चाद्भुतम् ॥ तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥ प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुत·

मिवानले ॥ युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रज्वलंतं तमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् ॥ प्राविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥ १६ ॥ (नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥) सोऽपश्यत्तन्नरेंद्रस्तु नश्यमानं महाबलम् ॥ महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १७ ॥ ततः शक्रधनुः प्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् ॥ आससाद नरेंद्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः ॥ प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवंत मृगा इव ॥ १९ ॥ ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि ॥ तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ २० ॥ तस्य बाणाः पतंतस्ते चक्रिरे न क्षतं क्वचित् ॥ वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतंत्यो गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा ॥ तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥ स राजा पतितो भूमौ विह्वलः प्राविवेपितः ॥ वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् ॥ किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुद्ध्यता ॥ २४ ॥ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वंद्वं मम दद्यान्नराधिप ॥ शंके प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मंदासुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २६ ॥ नह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना ॥ कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥ किंत्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये ॥ नह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस ॥ यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥ यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २९ ॥ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरि-

ब्यति ॥ ३० ॥ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुंदुभिः॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ॥ ३१ ॥ ततः स राजा राजेंद्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ॥ स्वर्गते च नृपे तस्मिन्राक्षसः सोऽपसर्पत ॥ ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ ॥ १९ ॥ ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः ॥ आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिपुंगवम् ॥१॥ तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अब्रवीत्कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥ नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ॥ अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ वैश्रवसः सुत ॥ प्रीतोस्म्यभिजनोपेत विक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥ विष्णुना दैत्यघातैश्च गंधर्वोरग-धर्षणैः ॥ त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५॥ किंचिद्वक्ष्यामि तावत्तु श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ॥ तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥६॥ किमयं बध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः ॥ हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥ देवदानवदैत्यानां यक्षगंधर्वरक्षसाम् ॥ अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं योग्यो न मानुषः ॥ ८ ॥ नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् ॥ हन्यात्कस्तादृशं लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः ॥ मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः ॥ विषादशोकसंमूढलोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥ पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् ॥ मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥ क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः ॥ रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥ मातापितृसुतस्नेहभार्याबंधुमनोरमैः ॥ मोदितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥

तत्किमेवं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ॥ जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥
अवश्यमेभिः सर्वैश्च गंतव्यं यमसादनम् ॥ तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥ १६ ॥
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः ॥ एवमुक्तस्तु लंकेशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १७ ॥
अब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च ॥ महर्षे देवगंधर्वविहार समरप्रिय ॥ १८ ॥ अहं समुद्यतो गंतुं
विजयार्थं रसातलम् ॥ ततो लोकत्रयं जित्वास्थाप्य नागान्सुरान्वशे ॥ समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि
रसालयम् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ॥ क खल्विदानीं मार्गेण त्वयेहान्येन
गम्यते ॥ २० ॥ अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति ॥ मार्गो गच्छति दुर्धर्ष यमस्यामित्रकर्शन
॥ २१ ॥ स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः ॥ उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत्
॥ २२ ॥ तस्मादेवं महाब्रह्म वैवस्वतवधोद्यतः ॥ गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः
॥ २३ ॥ मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना ॥ अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो
॥ २४ ॥ तदिह प्रस्थितोऽहं वै पितृराजपुरं प्रति ॥ प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ॥ प्रययौ दक्षिणामाशां प्रविष्टः सह मंत्रिभिः ॥ २६ ॥
नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ चिंतयामास विप्रेंद्रो विधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ येन
लोकास्त्रयः सेंद्राः क्लिश्यंते सचराचराः ॥ क्षीणे चायुषि धर्मेण सकलो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥
स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः ॥ लब्धसंज्ञा विचेष्टंते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवंति भयार्दिताः ॥ तं कथं राक्षसेंद्रोऽसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥ ३० ॥

थो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा ॥ त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥ अपरं किंतु कृत्वैवं विधानं संविधास्यति ॥ ३१ ॥ कौतूहलं समुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ एवं संचिंत्य विप्रेंद्रो जगाम लघुविक्रमः ॥ आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥ अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ॥ विधानमनुतिष्ठंतं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ॥ अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥ कच्चित्क्षेमं नु देवर्षे कच्चिद्धर्मो न नश्यति ॥ किमागमनकृत्यं ते देवगंधर्वसेवित ॥ ४ ॥ अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥ एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराजनिशाचरः ॥ उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥ एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो ॥ दंडप्रहरणस्याद्य तव किं नु भविष्यति ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरे दूरादंशुमंतमिवोदितम् ॥ ददृशुर्दीप्तमायांतं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ॥ कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपमभ्यवर्तत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत्स महाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः ॥ प्राणिनः सुकृतं चैव भुंजानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह ॥ यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥ ददर्श बध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः ॥ क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥ १२ ॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः ॥ १३ ॥ संतार्यमाणान्वैतरणीं बहुशः

शोणितोदकाम् ॥ वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान्मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारासु चैव हि ॥ १५ ॥ पानीयं याचमानांश्च तृषितान्क्षुधितानपि ॥ शवभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान् ॥ १६ ॥ मलपंकधरान्दीनान्रूक्षांश्च परिधावतः ॥ ददर्श रावणो मार्गे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥ कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८ ॥ गोरसं गोप्रदातारो अन्नं चैवान्नदायिनः ॥ गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नुतः ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् ॥ धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान्स्वतेजसा ॥ २० ॥ ददर्श स महाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ॥ ततस्तान्भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः ॥ २१ ॥ रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली ॥ प्राणिनो मोक्षितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा ॥ २२ ॥ सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कितमचिंतितम् ॥ प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा ॥ २३ ॥ प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेंद्रमभिद्रवन् ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ॥ धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम् ॥ २४ ॥ ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः ॥ पुष्पकं समधर्षंत शूराः शतसहस्रशः ॥ २५ ॥ तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च ॥ पुष्पकस्य बभंजुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २६ ॥ देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे ॥ भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २७ ॥ असंख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः ॥ शूराणामग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च॥२८॥ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा॥ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम्॥२९॥ आयुध्यंत महावीराः स च राजा दशाननः॥ ते तु शोणितदिग्धांगाः सर्वशस्त्रसमाहताः ॥३०॥

अमात्या राक्षसेंद्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् ॥ ३१ ॥ यम-
स्य च महाबाहो रावणस्य च मंत्रिणः ॥ आमात्यांस्तांस्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः ॥ ३२ ॥ तमेव
चाभ्यधावंत शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ततः शोणितदिग्धांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके
राक्षसाधिपः ॥ ३३ ॥ स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् ॥ मुमोच च शिलावृक्षान्मुमोचास्त्रं
बलाद्बली ॥ ३४ ॥ तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् ॥ यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणी-
तले ॥ ३५ ॥ तांस्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च ॥ जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः
॥ ३६ ॥ परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव ॥ भिंदिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयन्
॥ ३७ ॥ विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः ॥ ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत
॥ ३८ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्धत ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथांतकः ॥ ३९ ॥
ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके ॥ तिष्ठतिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं व्यपकर्षत ॥ ४० ॥ आकर्णात्स
विकृष्याथ चापमिंद्रारिराहवे ॥ मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शंकरो यथा ॥ ४१ ॥ तस्य रूपं शरस्यासी-
त्सधूमज्वालमंडलम् ॥ वनं दाहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४२ ॥ ज्वालामाली स तु शरः
क्रव्यादानुगतो रणे ॥ मुक्तो गुल्मान्द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४३ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः
सैन्या वैवस्वतस्य तु ॥ वले तस्मिन्निपतिता माहेंद्रा इव केतवः ॥ ४४ ॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो
भीमविक्रमः ॥ ननाद सुमहानादं कंपयन्निव मेदिनीम् ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ॥

शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥ स हि योधान्हतान्मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अब्रवीत्त्वरितः सूतं रथो मे उपनीयताम् ॥ २ ॥ तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् ॥ स्थितः स च महातेजा अध्यरोहत तं रथम् ॥ ३ ॥ प्रासमुद्गरहस्तस्य मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ ४ ॥ कालदंडस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् ॥ यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निवत् ॥ ५ ॥ (तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकस्पर्शसंकाशास्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ १ ॥) ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकंपंत दिवौकसः ॥ कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ ६ ॥ ततस्त्वचोदयत्सूतस्तानश्वान्रुचिरप्रभान् ॥ प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ७ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ॥ प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम् ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमान्वितम् ॥ सचिवा राक्षसेंद्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः ॥ नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ १० ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ॥ नाक्षुभ्यत दशग्रीवो नचापि भयमाविशत् ॥ ११ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् ॥ यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्य न्यकृंतत ॥ १२ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह ॥ तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवांबुदः ॥ १३ ॥ ततो महाशक्तिशतैः पात्यमानैर्महोरसि ॥ नाशक्नोत्प्रतिकर्तुं स राक्षसः स्वल्पपीडितः ॥ १४ ॥ एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्षिणा ॥ सप्तरात्रं कृतः संख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १५ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः ॥ जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १६ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परम-

र्षयः ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरे ॥ १७ ॥ संवर्त इव लोकानां युध्यतोरभवत्तदा ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १८ ॥ राक्षसेंद्रोऽपि विस्फार्य चापमिंद्राशनिप्रभम् ॥ निरंतरमिवाकाशं कुर्वन्बाणांस्ततोऽसृजत् ॥१९॥ मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरार्दयत् ॥ यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २० ॥ ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत ॥ ज्वालामाली सनिःश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २१ ॥ तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसंनिधौ ॥ प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २२ ॥ ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत ॥ मुंच मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् ॥ २३ ॥ नैषा रक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ हिरण्यकशिपुः श्रीमान्नमुचिः शंबरस्तथा ॥ २४ ॥ विसंदिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥ शंभुर्दैत्यो महाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च ॥ २५ ॥ राजर्षयः शास्त्रविदो गंधर्वाः समहोरगाः ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्च ह्यप्सरोगणाः ॥ २६ ॥ युगांतपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा ॥ २७ ॥ एते चान्ये च बहवो बलवंतो दुरासदाः ॥ विनिपन्ना मया दृष्टा किमुतायं निशाचरः ॥ २८ ॥ मुंच मां साधुधर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ नहि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ २९ ॥ बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः ॥ स दृष्टो न मया काल मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३० ॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥ अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥ ३१॥ ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः ॥ कालदंडममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३२ ॥ यस्य पार्श्वेषु निहिताः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकाशनि-

संकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थितः ॥ ३३ ॥ दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामपकर्षति ॥ किं पुनः स्पृशमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३४ ॥ स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् ॥ तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३५ ॥ ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्त्रस्ता रणाजिरे ॥ सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दंडोद्यतं यमम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु यमे दंडेन रावणम् ॥ यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम ॥ न हंतव्यस्त्वयैतेन दंडेनैष निशाचरः ॥३८॥ वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुंगव ॥ स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ३९ ॥ यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोऽपि वा ॥ त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४० ॥ क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये ॥ प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४१ ॥ अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः ॥ कालदंडो मया सृष्टः सर्वमृत्युपुरस्कृतः ॥ ४२ ॥ तन्न खल्वेप ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि ॥ नह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४३ ॥ यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः॥ म्रियते वा दशग्रीवस्तदाप्युभयतोऽनृतम् ॥ ४४ ॥ तन्निवर्तय लंकेशाद्दण्डमेतं समुद्यतम् ॥ सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ॥ एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४६ ॥ किंत्विदानीं यया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ॥ न मया यद्ययं शक्यो हंतुं वरपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥ एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः ॥ इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ४८ ॥ दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रांतो यमसादनात् ॥ ४९ ॥ स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो

गौरदृश्च महामुनिः ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुंगवम् ॥ रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह ॥ १ ॥ ततो रुधिरसिक्तांगं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणं राक्षसा दृष्ट्वा विस्मयं समुपागमन् ॥ २ ॥ जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः ॥ पुष्पकं भेजिरे सर्वे सांत्विता रावणेन तु ॥ ३ ॥ ततो रसातलं रक्षः प्रविष्टः पयसांनिधिम् ॥ दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥ स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ॥ कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥ निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ॥ राक्षसस्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे सुविक्रांता दैतेया बलशालिनः ॥ नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः ॥ अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥ तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः ॥ नचान्यतरतस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ९ ॥ ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ॥ आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥ निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् ॥ वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥ नह्ययं रावणो युद्धे शक्यो नेतुं सुरासुरैः ॥ न भवंतः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते ॥ अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥१३ ॥ ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः॥ निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥ अर्चितस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः ॥ स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥ तत्रोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् ॥ सलिलेंद्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम्

॥ १६ ॥ ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् ॥ गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान्॥१७॥ शूर्पणख्याश्च भर्तारमासिना प्राच्छिनत्तदा ॥ श्यालं च बलवंतं च विद्युज्जिह्वबलोत्कटम् ॥ १८ ॥ जिह्वया संलिहंतं च राक्षसं समरे तदा ॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥ ततः पांडुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् ॥ वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ क्षरतीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् ॥ यस्याः पयोऽभिनिष्यंदात्क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २१ ॥ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेंद्रवरारणिम् ॥ यस्माच्चंद्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥ यं समाश्रित्य जीवंति फेनपाः परमर्षयः ॥ अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥ यां ब्रुवंति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ॥ प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥ प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः ॥ २४ ॥ ततो धाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा ॥ नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततो हत्वा बलाध्यक्षान्समरे तैश्च ताडितः ॥ अब्रवीच्च ततो योधान्राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् ॥ वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति सांजलिः ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः ॥ पुत्राः पात्राश्च निष्क्रामन्गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु तत्र गुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः ॥ युक्त्वा रथान्कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः ॥२९ ॥ ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम् ॥ सलिलेंद्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥ अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ वारुणं तद्बलं सर्वं क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुता-

स्तदा ॥ अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥ महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ॥ आकाशमाशु विविशुः स्यंदनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥ महदासीत्ततस्तेषां तुल्यं स्थानमवाप्य तत् ॥ आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः ॥ विमुखीकृत्य संहृष्टा विनेदुर्विविधान्रवान् ॥ ३५ ॥ ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ त्यक्त्वा मृत्युभयं क्रुद्धो युद्धाकांक्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ तेन ते वारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः ॥ महोदरेण गदया हतास्ते प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥ तेषां वरुणसूनूनां हत्वा योधान्हयांश्च तान् ॥ मुमोचाशु महानादं विरथान्प्रेक्ष्य तान्स्थितान् ॥ ३८ ॥ ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्वरैः ॥ महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥ ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ॥ आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥ धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् ॥ रावणं समरे क्रुद्धाः संहिताः समवारयन् ॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः ॥ दारयंति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव मूर्छितः ॥ शरवर्षं महाघोरं तेषां मर्मस्वपातयत् ॥ ४३ ॥ मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥ पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीर्महतीरपि ॥ पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥ ४४ ॥ ततस्तेनैव सहसा सीदंति स्म पदातयः॥ महापंकमिवासाद्य कुंजराः षष्टिहायनाः ॥ ४५ ॥ सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वा विह्वलान्स महाबलः ॥ ननाद रावणो हर्षान्महानंबुधरो यथा ॥ ४६ ॥ ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हंति स्म वारुणान् ॥ नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवांबुदः॥४७॥ ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले॥रणात्स्वपुरुषैः

शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४८ ॥ तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ रावणं त्वब्रवीन्मंत्री प्रहासो नाम वारुणः ॥ ४९ ॥ गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥ गांधर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि ॥ ५० ॥ तत्किं तव यथा वीर परिश्रम्य गते नृपे ॥ ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५१ ॥ राक्षसेंद्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ हर्षान्नादं विमुंचन्वै निष्क्रांतो वरुणालयात् ॥ ५२॥ आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः ॥ लंकामभिमुखो रक्षो नभस्तलगतो ययौ ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ (हर्षान्नादांस्तु विसृजन्निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा ॥१॥) ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्युद्धदुर्मदाः ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् ॥ १ ॥ वैदूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ सुवर्णस्तंभगहनं वेदिकाभिः समंततः ॥ २ ॥ वज्रस्फटिकसोपानकिंकिणीजालसंवृतम् ॥ बह्वासनयुतं रम्यं महेंद्रभवनोपमम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ कस्येदं भवनं रम्यं मेरुमंदरसान्निभम् ॥ ४ ॥ गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ ५ ॥ निःशून्यं प्रैक्षत वरं पुनः कक्ष्यांतरे ययौ ॥ सप्तकक्ष्यांतरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत ॥ ६ ॥ ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ श्रुत्वा स तु महाहासमूर्ध्वरोमाभवत्तदा ॥ ७ ॥ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षादिव यमः स्थितः ॥ ८ ॥ तथा दृष्ट्वा तु वृत्तांतं त्वरमाणो विनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः ॥ ९ ॥ अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथ भिन्नांज-

चयोपमः ॥ १० ॥ चंद्रमौलिवपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः ॥ द्वारमावृत्य सहसा ज्वालाजिह्वो भयानकः ॥ ११ ॥ रक्ताक्षश्चारुदशनो बिंबोष्ठश्चारुदर्शनः ॥ महाभीषणनासश्च कंबुग्रीवो महाहनुः ॥१२ ॥ रूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालो लोमहर्षणः ॥ (एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः ॥) गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ हृदयं कंपते चास्य वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १४ ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिंतयत् ॥ अथ चिंतयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् ॥१५ ॥ किं त्वं चिंतयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ योत्स्यसे बलिना सार्धमथवा मन्यसे कथम् ॥ १७ ॥ रावणोऽभिहतो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत ॥ अथ धैर्यं समालंब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ गृहेषु तिष्ठते को हि तद् ब्रूहि वदतां वर ॥ तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ॥ १९॥ स एनं पुनरप्याह दानवेंद्रोऽत्र तिष्ठति ॥ एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥ वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवांतकः ॥ बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः ॥ ॥ २१ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता बलवान्गुणसागरः ॥ प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा ॥ ॥ २२ ॥ कालाकांक्षी महासत्त्वः सत्यवाक्सौम्यदर्शनः ॥ दक्षः सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ॥ ॥ २३ ॥ एष गच्छति वात्येष ज्वलते तपते तथा ॥ देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च पतत्रिभिः ॥ २४ ॥ भयं यो नाभिजानाति तेन त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ प्रविश त्वं महासत्त्व संग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः ॥ २६ ॥

स विलोक्याथ लंकेशं जहास दहनोपमः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ॥ २७ ॥ अथ संदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ स गृहीत्वा च तद्रक्ष उत्संगे स्थाप्य चाब्रवीत् ॥ २८ ॥ दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम् ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा ॥ ३० ॥ सोऽहं मोक्षयितुं शक्तो बंधनात्त्वां न संशयः ॥ एवमुक्ते ततो हासं बलिर्मुक्त्वैनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि यत्त्वं पृच्छसि रावण ॥ य एष पुरुषः श्यामो द्वारे तिष्ठति नित्यदा ॥ ३२ ॥ एतेन दानवेंद्राश्च तथान्ये बलवत्तराः ॥ वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये ॥ ३३ ॥ बद्धः सोऽहमनेनैवं कृतांतो दुरतिक्रमः ॥ क एनं पुरुषो लोके वंचयिष्यति मानवः ॥ ३४ ॥ सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति ॥ कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३५ ॥ न त्वं वेद नचैवाहं भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ कलिश्चैवैष कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३६ ॥ लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च ॥ संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३७ ॥ पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यंतं महेश्वरः ॥ (करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुषसत्तमः ॥) इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर ॥ ३८ ॥ सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ३९ ॥ अहं त्वं चैव पालस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः ॥ नेता ह्येषां महद्भूतं पशुं रशनया यथा ॥ ४० ॥ वृत्रो दनुः शुकः शंभुर्निशुंभः शुंभ एव च ॥ कालनेमिश्च प्राह्लादिः कूटो वैरोचनो मृदुः ॥ ४१ ॥ (कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः ॥ हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ १ ॥) यमलार्जुनौ

च कंसश्च कैटभो मधुना सह ॥ एते तपंति द्योतंति वांति वर्षंति चैव हि ॥ ४२ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तपः ॥ सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥ ४३ ॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तं भोगैर्महत्तरैः ॥ दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः ॥ ४४ ॥ स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहंतारः परेष्वपि ॥ सामरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समम् ॥ ४५ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥ सर्वविद्याप्रवेत्तारः संग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४६ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कारितानि महात्मभिः ॥ युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ४७ ॥ देवानामप्रिये सक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः ॥ प्रमत्ताश्चोपसक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥ ४८ ॥ यस्तु देवान्प्रधर्षेत तदेषां विष्णुरीश्वरः ॥ उपायपूर्वकं नाशं स वेत्ता भगवान्हरिः ॥४९ ॥ प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निधनं नयेत् ॥ पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥ ५० ॥ एवमेतेन देवेन दानवेंद्रा महात्मना ॥ ते हि सर्वे क्षयं नीता वालिनः कामरूपिणः ॥ ५१ ॥ समरे च दुराधर्षाः श्रूयंते येऽपराजिताः॥ तेऽपि नीता महद्भूताः कृतांतबलचोदिताः॥ ॥ ५२ ॥ एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः ॥ यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥५३ ॥ एतद्गृहीत्वा गच्छ त्वं मम पार्श्वे महाबल ॥ ततोऽहं तव व्याख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥ ५४ ॥ तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलंबस्व रावण ॥ एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५५ ॥ यत्र स्थितं महादिव्यं कुंडलं रघुनंदन ॥ लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५६ ॥ नच चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत्कथंचन ॥ लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ५७ ॥ उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः॥ छिन्नमूलो यथा शालो रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नंतरे

जज्ञे शब्दः पुष्पकसंभवः ॥ राक्षसेंद्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ५९ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् ॥ लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६० ॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् ॥ यत्त्वया चोद्यतं वीर कुंडलं मणिभूषितम् ॥ ६१ ॥ एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् ॥ एतत्पतितवच्चैवमत्र भूमौ महाबल ॥ ६२ ॥ अन्यत्पर्वतसानौ हि पतितं कुंडलादनु ॥ मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६३ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् ॥ न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६४ ॥ न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ संध्ययोर्नहि ॥ न शुष्केण नचार्द्रेण नच शस्त्रेण केनचित् ॥ ६५ ॥ विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् ॥ प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६६ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयंकरः॥ सर्ववर्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ६७ ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृक् ॥ दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ६८ ॥ तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ एष तिष्ठति द्वारस्थो वासुदेवो निरंजनः ॥ ६९ ॥ तस्य देवाधिदेवस्य गदतो मे शृणुष्व ह ॥ वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७० ॥ इंद्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ॥ ऋषीणां चैव मुख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥ ७१॥ वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७२ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतांतः सह मृत्युना ॥ पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥ ७३ ॥ दंष्ट्रालो विद्युज्जिह्वश्च सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ ७४ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ पापानां शासिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ ७५ ॥ नच

मे तत्र भीः काचिद्यथा वा दानवेश्वर ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ७७ ॥ अनंतः कपिलो जिष्णुर्नरसिंहो महाद्युतिः ॥ क्रतुधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥ ७८ ॥ द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ॥७९ ॥ ज्वालामाली महाबाहो योगी भक्तजनप्रियः ॥ एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः ॥ ८० ॥ एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः ॥ ८१ ॥ सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा ॥ ८२ ॥ सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ॥ ८३ ॥ एनं मुनिगणाः सर्वे चिंतयंतीह मोक्षिणः ॥ य एनं वेत्ति पुरुषं नच पापैर्विलिप्यते ॥८४॥ स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्यते ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रावणो निर्ययौ तदा ॥ ८५ ॥ क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृक्प्रभुः ॥ ८६ ॥ नैनं हन्म्यधुना पापं चिंतयित्वेति रूपधृक् ॥ अंतर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियकाम्यया ॥ ८७ ॥ नच तं पुरुषं तत्र पश्यते रजनीचरः ॥ हर्षान्नादं विमुंचन्वै निष्क्रामन्वरुणालयात् ॥ ८८ ॥ येनैव संप्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ ॥ ८९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ संचिंत्य लंकेशः सूर्यलोकं जगाम ह ॥ मेरुश्रृंगे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् ॥ नानापातगतिर्दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥ २ ॥ यत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ वरकांचनकेयूररत्नांबरविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुंडलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुख-

विकासितम् ॥ केयूरनिष्कांभरणं रक्तमालावलंबिनम् ॥ ४ ॥ रक्तचंदनदिग्धांगं सहस्राकिरणोज्ज्वलम् ॥ तमादिदेवमादित्यमुच्चैःश्रवसवाहनम् ॥ ५ ॥ अनाद्यंतममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् ॥ तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो रक्षसां वरः ॥ ६ ॥ स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितः ॥ गच्छामात्य वदस्वैनं निदेशान्मम शासनम् ॥ ७ ॥ युद्धार्थं रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यांतिकमागमत् ॥ पिंगलं दंडिनं चैव सोऽपश्यद्द्वारपालकौ ॥९॥ ताभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् ॥ तूष्णीमास्ते प्रहस्तस्तु तत्र तेजोंऽशदीपितः ॥१०॥ दंडी गतो रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्रवेः ॥ श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दंडिनो रावणस्य ह ॥ ११ ॥ उवाच वचनं धीमान्बुद्धिपूर्वं क्षपापहः ॥ गच्छ दंडिञ्जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ १२ ॥ यत्तेऽभिकांक्षितं कार्षीः कंचित्कालं क्षपाचरम् ॥ स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ कथयामास तत्सर्वं सूर्योक्तवचनं तदा ॥ स श्रुत्वा वचनं तस्य दंडिनो राक्षसेश्वरः ॥ घोषयित्वा जगामाथ स्वजयं रक्षसांधिपः ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तो द्वितीयः सर्गः ॥२॥ अथ संचिंत्य लंकेशः सोमलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृंगवरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १ ॥ अथ स्यंदनमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥ रतिश्रांतोऽप्सरोंऽकेषु चुंबितः स विबुध्यते ॥ दृष्टस्तु पुरुषस्तेन दृष्ट्वा कौतूहलान्वितः ॥ ३ ॥ अथापश्यदृषिं तत्र दृष्ट्वा चैवमुवाच तम् ॥ स्वागतं तव देवर्षे कालेनैवागतो ह्यसि ॥ ४ ॥ कोऽयं स्यंदनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विंदति ॥ ५ ॥

रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये चाहं महामते ॥ ६ ॥ अनेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोपितः ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ॥ ७ ॥ तपसा निर्जिता यद्वद्भवता राक्षसाधिप ॥ प्रयाति पुण्यकृत्तद्वत्सोमं पीत्वा न संशयः ॥ ८ ॥ त्वं तु राक्षसशार्दूल शूरः सत्यपराक्रमः ॥ नैवेदृशेषु क्रुध्यंति बलिनो धर्मचारिषु ॥ ९ ॥ अथापश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ १० ॥ कैष गच्छति देवर्षे भ्राजमानो महाद्युतिः ॥ किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोरमम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ १२ ॥ युद्ध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः ॥ १३ ॥ संग्रामे निहतोऽमित्रैर्हत्वा च समरे बहून् ॥ इंद्रस्यातिथिरेवैष अथवा यत्र गच्छति ॥ १४ ॥ नृत्यगीतपरैर्लोकैः सेव्यते नरसत्तमः ॥ पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः ॥ १५ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ य एष दृश्यते राजन्विमाने सर्वकांचने ॥ १६ ॥ अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णचंद्रनिभाननः ॥ सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणांबरः ॥ १७ ॥ एष गच्छति शीघ्रेण यानेन तु महाद्युतिः ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ एते वै यांति राजानो ब्रूहि त्वमृषिसत्तम ॥ कोह्यत्र याचितो दद्याद्युद्धातिथ्यं ममाद्य वै ॥ १९ ॥ तं ममाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि धर्मतः ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ॥ २० ॥ स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥ वक्ष्यामि ते महाभाग यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २१ ॥ स तु राजा महातेजाः

सप्तद्वीपेश्वरो महान् ॥ मांधातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २२ ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कुतोऽसौ तिष्ठते राजा तत्समाचक्ष्व सुव्रत ॥ २३ ॥ सोऽहं यास्यामि तत्रैव यत्रासौ नरपुंगवः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ युवनाश्वसुतो राजा मांधाता राजसत्तमः ॥ सप्तद्वीपसमुद्रांतां जित्वेहाभ्यागमिष्यति ॥ २५ ॥ अथापश्यन्महाबाहुस्त्रैलोक्ये वरदर्पितः ॥ अयोध्यायाः पतिं वीरं मांधातारं नृपोत्तमम् ॥ २६ ॥ सप्तद्वीपाधिपं यांतं स्यन्दनेन विराजता ॥ कांचनेन विचित्रेण माहेंद्राभेण भास्वता ॥ २७ ॥ जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यगंधानुलेपनम् ॥ तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ २८ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व राक्षस ॥ २९ ॥ मांधातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे ॥ ३० ॥ किं पुनर्मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ एवमुक्त्वा राक्षसेंद्रः क्रोधात्संप्रज्वलन्निव ॥ ३१ ॥ आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३२ ॥ ववर्षुः शरजालानि क्रुद्धा युद्धविशारदाः ॥ अथ राज्ञा बलवता कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३३ ॥ इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥ महोदरविरूपाक्षा ह्यकंपनपुरोगमाः ॥ ३४ ॥ अथ प्रहस्तस्तु नृपमिषुवर्षैरवाकिरत् ॥ अप्राप्तानेव तान्सर्वान्प्रचिच्छेद नृपोत्तमः ॥ ३५ ॥ भुशुंडीभिश्च भल्लैश्च भिंदिपालैश्च तोमरैः ॥ न रराजे न दह्यंते तृणभारा इवाग्निना ॥ ३६ ॥ ततो नृपवरः क्रुद्धः पंचभिः प्रबिभेद तम् ॥ तोमरैश्च महावेगैः पुनः क्रौंचमिवाग्निजः ॥ ३७ ॥ ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं यमसन्निभम् ॥ प्राहरत्सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं

ति ॥ ३८ ॥ स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः ॥ स तूर्णं पातितस्तेन रावणः शक्रकेतुवत् ॥ ३९ ॥ तदा स नृपतिः प्रीत्या हर्षोद्गतबलो बभौ ॥ सकलेंदुकलाः स्पृष्ट्वा यथांबुलवणांभसः ॥ ४० ॥ ततो रक्षोबलं सर्वं हाहाभूतमचेतनम् ॥ परिवार्याथ तं तस्थौ राक्षसेंद्रं समंततः ॥ ४१ ॥ ततश्चिरात्समाश्वस्य रावणो लोकरावणः ॥ मांधातुः पीडयामास देहं लंकेश्वरो भृशम् ॥ ४२ ॥ मूर्च्छितं तु नृपं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः ॥ चुक्रुशुः सिंहनादांश्च प्रक्ष्वेलंतो महाबलाः ॥ ४३ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन अयोध्याधिपतिस्तदा ॥ दृष्ट्वा तं मंत्रिभिः शत्रुं पूज्यमानं निशाचरैः ॥ ४४ ॥ जातकोपो दुराधर्षश्चंद्रार्कसदृशद्युतिः ॥ महता शरवर्षेण पातयद्राक्षसं बलम् ॥ ४५ ॥ चापस्यैव निनादेन तस्य बाणरवेण च ॥ संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ४६ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससंकुलम् ॥ अथाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ४७ ॥ कार्मुकासिधरौ वीरौ वीरासनगतौ तदा ॥ मांधाता रावणं चैव रावणश्चैव तं नृपम् ॥ ४८ ॥ क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्षं मुमोचतुः ॥ तौ परस्परसंक्षोभात्प्रहारैः क्षतविक्षतौ ॥ ४९ ॥ कार्मुकेऽस्त्रं समाधाय रौद्रमस्त्रममुंचत ॥ आग्नेयेन तु मांधाता तदस्त्रं पर्यवारयत् ॥ ५० ॥ गांधर्वेण दशग्रीवो वारुणेन च राजराट् ॥ गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५१ ॥ वेदयामास मांधाता दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५२ ॥ दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाराधितं महत् ॥ ५३ ॥ ततः संकंपते सर्वं त्रैलोक्यं सचरा-चरम् ॥ देवाः संकंपिताः सर्वे लयं नागाश्च संगताः ॥ ५४ ॥ अथ तौ मुनिशार्दूलौ

ध्यानयोगादपश्यताम् ॥ पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामास तं नृपम् ॥ ५५ ॥ सोपालंभैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् ॥ तौ तु कृत्वा तदा प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा ॥ संप्रस्थितौ सुसंहृष्टौ पथा येनैव चागतौ ॥ ५६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ॥ दशयोजनसाहस्रं प्रथमं तु मरुत्पथम् ॥ १ ॥ (अत्यक्रामन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः ॥) यत्र तिष्ठंति नित्यं हि हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ अथ ऊर्ध्वं तु गत्वा वै मरुत्पथमनुत्तमम् ॥ २ ॥ दशयोजनसाहस्रं तदेव परिगण्यते ॥ तत्र सान्निहिता मेघास्त्रिविधा नित्यशः स्थिताः ॥ ३ ॥ आग्नेयाः पक्षिणो ब्राह्मास्त्रिविधास्तत्र ते स्थिताः ॥ अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पंथानमुत्तमम् ॥ ४ ॥ नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ५ ॥ चतुर्थं वायुमार्गं तु शीघ्रं गत्वा परंतप ॥ वसंति यत्र नित्यस्था भूताश्च सविनायकाः ॥ ६ ॥ अथ गत्वा स वै शीघ्रं पंचमं वायुगोचरम् ॥ दशैव च सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ७ ॥ गंगा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागा वै कुमुदादयः ॥ कुंजरास्तत्र तिष्ठंति ये तु मुंचंति सीकरम् ॥ ८ ॥ गंगातोयेषु क्रीडंति पुण्यं वर्षंति सर्वशः ॥ ततो रविकरभ्रष्टं वायुना पेशलीकृतम् ॥ ९ ॥ जलं पुण्यं प्रपतति हिमं वर्षति राघव ॥ ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते ॥१० ॥ योजनानां सहस्राणि दशैव तु स राक्षसः ॥ यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबांधवसत्कृतः ॥ ११ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ सप्तमे वायुमार्गे च यत्रैते ऋषयः स्मृताः ॥ १२ ॥ अत ऊर्ध्वं तु गत्वा वै सहस्राणि दशैव तु ॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गंगा प्रतिष्ठिता ॥ १३ ॥ आकाशगंगा

विख्याता आदित्यपथसंस्थिता ॥ वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना ॥ १४ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चंद्रमा यत्र तिष्ठति ॥ अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ॥ १५ ॥ चंद्रमास्तिष्ठते यत्र नक्षत्रग्रहसंयुतः ॥ शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चंद्रमंडलात् ॥ १६ ॥ प्रकाशयंति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ ततो. दृष्ट्वा दशग्रीवं चंद्रमा निर्दहन्निव ॥ १७ ॥ स तु सीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निभयपीडिताः ॥१८ ॥ रावणं जयशब्देन प्रहस्तोऽथैनमब्रवीत् ॥ राजञ्शीतेन वध्यामो निवर्ताम इतो वयम् ॥ १९ ॥ चंद्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत्॥ स्वभाव एष राजेंद्र शीतांशोर्दहनात्मकः ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तमपीडयत् ॥ २१ ॥ अथ ब्रह्मा तदागच्छत्सोमलोकं त्वरान्वितः ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत ॥ २२ ॥ गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चंद्रं पीडयस्व वै ॥ लोकस्य हितकामो वै द्विजराजो महाद्युतिः ॥ २३ ॥ मंत्रं च संप्रदास्यामि प्राणात्ययगतिर्यदा ॥ यस्त्वेतं संस्मरेन्मंत्रं नासौ मृत्युमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रांजलिर्देवमब्रवीत् ॥ यदि तुष्टोऽसि मे देव लोकनाथ महाव्रत ॥ २५ ॥ यदि मंत्रश्च मे देयो दीयतां मम धार्मिक ॥ यं जप्त्वाहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः ॥ २६ ॥ असुरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥ त्वत्प्रसादात्तु देवेश स्यामजेयो न संशयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ प्राणात्ययेषु जप्तव्यो न नित्यं राक्षसाधिप ॥ २८ ॥ अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मंत्रमिमं शुभम् ॥ जप्त्वा तु राक्षसपते त्वमजेयो भविष्यसि ॥ २९ ॥ अजप्त्वा राक्षसपते न ते सिद्धिर्भविष्यति ॥ शृणु मंत्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुंगव ॥३० ॥

मंत्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् ॥ नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१ ॥ भूतभव्य महादेव हरिपिंगललोचन ॥ बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२ ॥ अर्चनीयोऽसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः ॥ हरो हरितनेमी च युगांतदहनो बलः ॥ ३३ ॥ गणेशो लोकशंभुश्च लोकपालो महाभुजः ॥ महाभागो महाशाली महादंष्ट्री महेश्वरः ॥ ३४ ॥ कालश्च बलरूपी च नीलग्रीवो महोदरः ॥ देवान्तगस्तपोऽतश्च पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥ शूलपाणिर्वृषः केतुर्नेता गोप्ता हरो हरिः ॥ जटी मुंडी शिखंडी च लकुटी च महायशाः ॥ ३६ ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ सर्वगः सर्वहारी स स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥ कमंडलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा ॥ माननीयश्च ओंकारो वरिष्ठो ज्येष्ठसामगः ॥ मृत्युश्च मृत्युभूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मचारी गुहावासी वीणापणवतूणवान् ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा ॥ ३९ ॥ श्मशानवासी भगवानुमापतिरनिंदितः ॥ भगस्याक्षिनिपाती च पूष्णो दशननाशनः ॥ ४० ॥ ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः ॥ ४१ ॥ उन्मादो वेपनकरश्चतुर्थो लोकसत्तमः ॥ वामनो वामदेवश्च प्राक्प्रदक्षिणवामनः ॥ ४२॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी कुटिलः स्वयम् ॥ शक्रहस्तप्रतिष्टंभी वसूनां स्तंभनस्तथा ॥ ४३ ॥ ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुकलोचनः ॥ वानस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ४४ ॥ जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ध्रुवः ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिधर्मा भूतभावनः ॥४५ ॥ त्रिनेत्रो बहुरूपश्च सूर्यायुतसमप्रभः ॥ देवदेवोऽतिदेवश्च चंद्रांकितजटस्तथा ॥ ४६ ॥ नर्तको लासकश्चैव पूर्णेंदुसदृशाननः ॥

ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सर्वजीवमयस्तथा ॥ ४७ ॥ सर्वतूर्यनिनादी च सर्वबंधविमोक्षकः ॥ मोहनो बंधनश्चैव सर्वदा निधनोत्तमः ॥ ४८ ॥ पुष्पदंतो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४९ ॥ (भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥) मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम्॥ ५०॥जप्तमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः ॥ ॥ ४ ॥ दत्त्वा तु रावणस्यैवं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रं ब्रह्मलोकं पितामहः ॥ १ ॥ रावणोऽपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तथा ॥ केनचित्त्वथ कालेन रावणो लोकरावणः ॥ २ ॥ पश्चिमार्णवमागच्छत्साचिवैः सह राक्षसैः ॥ द्वीपस्थो दृश्यते तत्र पुरुषः पावकप्रभः ॥ ३ ॥ महाजांबूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ दृश्यते भीषणाकारो युगांतानलसन्निभः ॥ ४ ॥ देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा ॥ ५ ॥ पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥ तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थितं मध्ये महाबलम् ॥ ६ ॥ अब्रवीच्च दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ अभवत्तस्य सा दृष्टिर्ग्रहमाला इवाकुला ॥ ७ ॥ दंतान्संदशतः शब्दो यंत्रस्येवाभिभिद्यतः ॥ जगर्जोच्चैः स बलवान्सहामात्यो दशाननः ॥ ८ ॥ स गर्जन्विविधैर्नादैर्लंबहस्तं भयानकम् ॥ दंष्ट्रालं विकटं चैव कंबुग्रीवं महोरसम् ॥ ९ ॥ मंडूककुक्षिं सिंहास्यं कैलासशिखरोपमम् ॥ पद्मपादतलं भीमं रक्ततालुकरांबुजम् ॥ १० ॥ महानादं महाकायं मनोऽनिलसमं जवे ॥ भीममाबद्धतूणीरं सघंटं बद्धचामरम् ॥ ११ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तं किंकिणीजालनिःस्वनम् ॥ मालया स्वर्णपद्मानां कंठ-

देशेऽवलंबया ॥ १२ ॥ ऋग्वेदमिव शोभंतं पद्ममालाविभूषितम् ॥ सोंऽजनाचलसंकाशं कांचनाचलसन्निभम् ॥ १३ ॥ प्राहरद्राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः ॥ द्वीपिना सः सिंह इव ऋषभेणेव कुंजरः ॥ ॥ १४ ॥ सुमेरुरिव नागेंद्रैर्नदीवेगैरिवार्णवः ॥ अकंपमानः पुरुषो राक्षसं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयंकरः ॥ १६ ॥ तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुकौ ॥ १७ ॥ ऊरू ह्याश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमाश्रितः ॥ विश्वेदेवा कटीभागे मारुतो बस्तिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षितः स्थिताः ॥ पार्श्वादिषु दिशः सर्वाः सर्वसंधिषु मारुतः ॥१९॥ पृष्ठं च भगवान्रुद्रो हृदयं च पितामहः ॥ पितरश्च श्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहाः ॥ २० ॥ गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च ॥ सुवर्णवरदानानि कक्षलोमानुगानि च ॥ २१ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च मंदरो मेरुरेव च ॥ नरं तु तं समाश्रित्य अस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥ २२ ॥ पाणिर्वज्रोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता ॥ कृकाटिकायां संध्या च जलवाहाश्च ये घनाः ॥ २३ ॥ बाहू धाता विधाता च तथा विद्याधरादयः ॥ शेषश्च वासुकिश्चैव विशालाक्ष इरावतः ॥ २४ ॥ कंबलाश्वतरौ चोभौ कर्कोटकधनंजयौ ॥ स च घोरविषो नागस्तक्षकः सोपतक्षकः ॥ २५ ॥ करजानाश्रिताश्चैव विषवीर्यमुमुक्षवः ॥ अग्निरास्यमभूतस्य स्कंधौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २६ ॥ पक्षमासर्तवश्चैव दंष्ट्रयोरुभयोः स्थिताः ॥ नासे कुहूरमावास्या छिद्रेषु वायवः स्थिताः ॥ २७ ॥ ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती ॥ नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ॥ २८ ॥ वेदांगानि च यज्ञाश्च तारारूपाणि यानि च ॥

सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ २९ ॥ एतानि नररूपस्य तस्य देहाश्रितानि वै ॥ तेन वज्रप्रहारेण लब्धमात्रेण लीलया ॥ ३० ॥ पाणिना पीडितं रक्षो निपपात महीतले ॥ पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य स निशाचरान् ॥ ३१ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः ॥ प्रविवेश च पातालं निजं पर्वतसन्निभः ॥ ३२ ॥ उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् ॥ क गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३३ ॥ एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्ते तदाब्रुवन् ॥ प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३४ ॥ अथ संगृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ स तु शीघ्रं बिलद्वारं संप्रविश्य च दुर्मतिः ॥ ३५ ॥ प्रविवेश च तद्वारं रावणो निर्भयस्तदा ॥ स प्रविश्य च पश्यद्वै नीलांजनचयोपमान् ॥ ३६ ॥ केयूरधारिणं शूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् ॥ वरहाटकरत्नाद्यैर्विविधैश्च विभूषितान् ॥ ३७ ॥ दृश्यंते तत्र नृत्यंतास्तिस्रः कोटयो महात्मनाम् ॥ नृत्योत्सवा वीतभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३८ ॥ नृत्यंत्यः पश्यते तांस्तु रावणो भीमविक्रमः ॥ द्वारस्थो रावणस्तत्र तासु कोटिषु निर्भयः ॥ ३९ ॥ यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तानपि सर्वशः ॥ एकवर्णानेकवेषानेकरूपान्महौजसः ॥ ४० ॥ चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यतस राक्षसः ॥ तांस्तु दृष्ट्वा दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ४१ ॥ स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ ॥ अथापश्यत्परं तत्र पुरुषं शयने स्थितम् ॥ ४२ ॥ पांडुरेण महार्हेण शयनासनवेश्मना ॥ शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावगुंठितः ॥ ४३ ॥ दिव्यस्रगनुलेपा च दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यांबरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्यैकभूषणम् ॥ ४४ ॥ बालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता ॥ लक्ष्मी देवी सपद्मा वै भ्राजते

लोकसुन्दरी ॥ ४५ ॥ प्रविष्टः स तु लंकेशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् जिघृक्षुः सहसा साध्वीं सिंहासनसमास्थिताम् ॥ ४६ ॥ विनापि सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा ॥ हस्ते ग्रहीतुमन्विच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥ ४७ ॥ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालनोदितः ॥ अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावगुंठितः॥ ॥ ४८ ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविद्धपटं तदा ॥ जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४९ ॥ तेजसा सहसा दीप्तो रावणो लोकरावणः ॥ कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ॥ ५० ॥ पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ॥ ५१ ॥ प्रजापतिवरो रक्ष्यस्तेन जीवसि राक्षस ॥ गच्छ रावण विस्रब्धो नाधुना मरणं तव ॥ ५२ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन रावणो भयमाविशत् ॥ एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकंटकः ॥ ५३ ॥ लोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महाद्युतिम् ॥ को भवान्वीर्यसंपन्नो युगांतानलसन्निभः ॥ ५४ ॥ ब्रूहि त्वं को भवान्देव कुतो भूत्वा व्यवस्थितः ॥ एवमुक्तस्ततो देवो रावणेन दुरात्मना ॥ ५५ ॥ प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगंभीरया गिरा॥ किं ते मया दशग्रीव वध्योऽसि न चिरान्मम ॥ ५६ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युपथं गतः ॥ ५७ ॥ न स जातो जनिष्यो वा मम तुल्यः सुरेष्वपि ॥ प्रजापतिवरं यो हि लंघयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५८ ॥ न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्बलः ॥ त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यो मे कुर्याद्वरं वृथा ॥ ५९ ॥ अमरोऽहं सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशद्भयम् ॥ अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वद्धस्तान्नान्यतः प्रभो ॥६०॥ यशस्यं श्लाघनीयं च त्वद्धस्तान्मरणं मम ॥ अथास्य गात्रे संपश्यद्रावणो भीमविक्रमः ॥ ६१ ॥ तस्य देवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ आदित्या मरुतः

साध्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६२ ॥ रुद्राश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ॥ समुद्रा गिरयो नद्यो वेदा विद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६३ ॥ ग्रहास्तारागणा व्योमसिद्धा गंधर्वचारणाः ॥ महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजंगमाः ॥ ६४ ॥ ये चान्ये देवतासंघाः संस्थिता दैत्यराक्षसाः ॥ गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यंते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६५ ॥ आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ॥ द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोट्यस्तु काश्च ताः ॥ ६६ ॥ शयानः पुरुषः कोऽसौ दैत्यदानवदर्पहा ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि देवदेव सनातन ॥ भगवान्कापिलो नाम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६८ ॥ ये तु नृत्यंति वै तत्र स्वरास्ते तस्य धीमतः ॥ तुल्यतेजःप्रभावास्ते कापिलस्य नरस्य वै ॥ ६९ ॥ नासौ क्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ न बभूव तदा तेन भस्मसाद्राम रावणः ॥ ७० ॥ खिन्नगात्रो नरप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ॥ वाक्छरैस्तं बिभेदाशु रहस्यं पिशुनो यथा ॥ ७१ ॥ अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ आजगाम महातेजा यत्र ते सचिवाः स्थिताः ॥ ७२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तः पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ जह्रे पथि नरेंद्रर्षिदेवदानवकन्यकाः ॥ १ ॥ दर्शनीयां हि यां रक्षः कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति ॥ हत्वा बंधुजनं तस्या विमाने तां रुरोध सः ॥ २ ॥ एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः ॥ यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३ ॥ ता हि सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलम् ॥ तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ॥४॥ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः॥आपूरितं विमानंतद्भयशोकाशिवाश्रुभिः॥५॥नागगंधर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः॥दैत्य-

दानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन्॥६॥दीर्घकेश्यः सुचार्वंग्यः पूर्णचंद्रनिभाननाः॥ पीनस्तनतटा मध्ये-वज्रवेदिसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसंकाशैः श्रोणीदेशैर्मनोहराः ॥स्त्रियः सुरांगनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः ॥ तासां निःश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥९ ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्निपुष्पकम् ॥ दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ १० ॥ दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ॥ काचिच्चिंतयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥ काचिद्दध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् ॥ इति मातॄः पितॄन्स्मृत्वा भर्तॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ॥ १२ ॥ दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना ॥ १३ ॥ कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना ॥ १४ ॥ मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ किं नु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहांतरे कृतम् ॥ १५ ॥ एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे ॥ न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यांतमात्मनः ॥ १६ ॥ अहो धिङ्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः ॥ यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥ १७ ॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः ॥ अहो सुबलवद्रक्षोवधोपायेषु रज्यते ॥ १८ ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते ॥ सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ यस्मादेष परकयासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१ ॥ नेदुर्दुंदुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥ शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ २२ ॥

पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव ॥ एवं विलपितं तासां शृण्वन्राक्षसपुंगवः ॥ २३ ॥
प्रविवेश पुरीं लंकां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ एतस्मिन्नंतरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी ॥ २४ ॥
सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्य सा ॥ तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसांत्वयन् ॥ २५ ॥
अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामासि मां द्रुतम् ॥ सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥
कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥ एते राजंस्त्वया वीर्याद्दैत्या विनिहता रणे ॥ २७ ॥
कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ २८॥ सोऽ-
पि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगंधिना ॥ त्वयास्मि निहता राजन्स्वयमेव हि बंधुना ॥ २९ ॥
राजन्वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृतं ह्यहम् ॥ ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ॥ ३० ॥
स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो भागिन्या क्रोशमानया ॥ ३१ ॥
अब्रवीत्सांत्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः ॥ ३२ ॥
दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकांक्षी क्षिपञ्शरान् ॥ ३३ ॥
नाहमज्ञासिषं युध्यन्स्वान्परान्वापि संयुगे ॥ जामातरं न जाने स्म प्रहरन्युद्धदुर्मदः ॥ ३४ ॥ तेना-
सौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ॥ ३५ ॥
भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ॥ ३६ ॥ प्रभुः
प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥ तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्रातायं वै खरः प्रभुः ॥ ३७ ॥ भवि-
ष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दंडकान्परिरक्षितुम् ॥ ३८ ॥ दूष-

णोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥ तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति तदा खरः ॥ ३९ ॥ रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह ॥ ४० ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ स तैः परिवृतः सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनैः ॥ ४१ ॥ आगच्छत खरः शीघ्रं दंडकानकुतोभयः ॥ स तत्र कारयामास राज्यं निहतकंटकम् ॥ सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दंडके वने ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स तु दत्त्वा दशग्रीवो बलं घोरं खरस्य तत् ॥ भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥ ततो निकुंभिला नाम लंकोपवनमुत्तमम् ॥ तद्राक्षसेंद्रो बलवान्प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥ ततो यूपशताकीर्णं सौम्य चैत्योपशोभितम् ॥ ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया संप्रज्वलन्निव ॥ ॥ ३ ॥ ततः कृष्णाजिनधरं कमंडलुशिखाध्वजम् ॥ ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥ तं समासाद्य लंकेशः परिष्वज्याथ बाहुभिः ॥ अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥ उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंपत्समृद्धये ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥ अहमाख्यामि ते राजञ्छ्रूयतां सर्वमेव तत् ॥ यज्ञास्ते सप्तपुत्रेण प्राप्तास्ते बहुविस्तराः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ॥ राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे ॥ वरांस्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगं स्यंदनं दिव्यमंतरिक्षचरं ध्रुवम् ॥ मायां च तामसीं नाम यया संपद्यते तमः ॥ १० ॥ एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर ॥ प्रयुक्तया गतिः शक्या नहि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदु-

जेयम् ॥ अस्त्रं च बलवद्राजञ्छत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥ एतान्सर्वान्वराँल्लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन ॥अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षन्स्थितो ह्यहम्॥१३॥ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ॥पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिंद्रपुरोगमाः॥१४॥एहीदानीं कृतं यद्धि सुकृतं तन्न संशयः ॥ आगच्छ सौम्य गच्छामः स्वमेव भवनं प्रति॥१५॥ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः॥ स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥ लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् ॥ तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोऽर्थकुलनाशनैः ॥ धर्षणं प्राणिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वरांगनाः ॥ त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुंभीनसी हृता ॥ १९॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किंत्विदम् ॥ कोऽयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २० ॥विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥२१॥ मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः ॥ माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥ २२ ॥ पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् ॥ तस्य कुंभीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ॥ २३ ॥ मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्यानलोद्भवा ॥ भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २४ ॥ सा हृता मधुना राजन्राक्षसेन बलीयसा ॥ यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चांतर्जलोषिते ॥ २५ ॥ कुंभकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ॥ निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान्॥२६॥धर्षयित्वा हृता राजन्गुप्ताप्यंतःपुरे तव॥श्रुत्वापि तन्महाराज क्षांतमेव हतो न सः ॥२७ ॥ यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः॥ तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥२८॥ अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेंद्रः स रावणः ॥२९॥ दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्तांभा इव सागरः ॥ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥३०॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवंतु नः॥ भ्राता मे कुंभकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः ॥ ३१ ॥ वाहनान्यधिरोहंतु नानाप्रहरणायुधाः ॥ अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् ॥ ३२ ॥ सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकांक्षी सुहृद्वृतः ॥ अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् ॥ ३३ ॥ नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकांक्षिणाम् ॥ इंद्रजित्त्वग्रतः सैन्यात्सैनिकान्परिगृह्य च ॥ ३४ ॥ जगाम रावणो मध्ये कुंभकर्णश्च पृष्ठतः ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा लंकायां धर्ममाचरन् ॥ ३५ ॥ शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिशुमारैर्महोरगैः ॥३६ ॥ राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाकाशं निरंतरम् ॥ दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ॥ ३७ ॥ रावणं प्रेक्ष्य गच्छंतमन्वगच्छन्हि पृष्ठतः ॥ स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ॥ ३८ ॥ न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ सा च प्रह्वांजलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुंभीनसी तदा ॥ तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४० ॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते ॥ साब्रवीद्यदि मे राजन्प्रसन्नस्त्वं महाभुज ॥ ४१ ॥ भर्तारं न ममेहाद्य हंतुमर्हसि मानद ॥ नहीदृशं भयं किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ॥ ४२ ॥ भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥ सत्यवाग्भव राजेंद्र मामवेक्षस्व याचतीम् ॥ ४३ ॥ त्वयाप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ॥ ४४ ॥ क्वासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि ॥४५ ॥ तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधो-

वंधात् ॥ इत्युक्त्वा सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् ॥ ४६ ॥ अब्रवीत्संप्रहृष्टेव राक्षसी सा पतिं वचः॥ एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः ॥४७॥ सुरलोकजयाकांक्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च॥ तदस्य त्वं साहायार्थं सबंधुर्गच्छ राक्षस ॥ ४८ ॥ स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ४९ ॥ ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्यायमुपेत्य सः ॥ पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥ ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम्॥राक्षसेंद्रो महेंद्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ॥ अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥ उदिते विमले चंद्रे तुल्यपर्वतवर्चसि ॥ प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥ रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि ॥ स ददर्श गुणांस्तत्र चंद्रपादपशोभितान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदंबबकुलैस्तथा ॥ पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मंदाकिन्या जलैरपि ॥ ४ ॥ चंपकाशोकपुन्नागमंदारतरुभिस्तथा ॥ चूतपाटललोध्रैश्च प्रियंग्वर्जुनकेतकैः ॥ ५ ॥ तगरैर्नारिकेरैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ (आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ॥) एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनांतरे॥६॥किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकंठिनः॥समं संप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम्॥७॥विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तांतलोचनाः ॥ योषिद्भिः सह संक्रांताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८ ॥घंटानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वनः ॥ अप्सरोगणसंघानां गायतां धनदालये ॥ ९ ॥ पुष्पवर्षाणि मुंचंतो नगाः पवनताडिताः॥ शैलं तं वासयंतीव मधुमाधवगंधिनः॥१०॥

मधुपुष्परजः पृक्तं गंधमादाय पुष्कलम् ॥ प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥ गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां च चंद्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥ रावणः स महावीर्यः कामस्य वशमागतः ॥ विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र दिव्याभरणभूषिता ॥ सर्वाप्सरोवरा रंभा पूर्णचंद्रनिभानना ॥ १४ ॥ दिव्यचंदनलिप्तांगी मंदारकृतमूर्धजा ॥ दिव्योत्सवकृता रंभा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १५ ॥ चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् ॥ समुद्वहंती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥ कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ बभावन्यतमेव श्रीः कांतिश्रीद्युतिकीर्तिभिः ॥ १७ ॥ नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवगुंठिता ॥ यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ॥ १८ ॥ ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥ सैन्यमध्येन गच्छंती रावणेनोपलक्षिता ॥ १९ ॥ तां समुत्थाय गच्छंतीं कामबाणवशं गतः ॥ करे गृहीत्वा लज्जंतीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥ क गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ॥ कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ २१ ॥ त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगंधिनः ॥ सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुंभनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरंतरौ ॥ कस्योरःस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामाचितं पृथु ॥ अध्यारोक्ष्यति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥ मद्विशिष्टः पुमान्कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ ॥ मामतीत्य हि यच्च त्वं यासि भीरु न शोभनम् ॥ २५ ॥ विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥२६॥ तदेवं प्रांजलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ॥ भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २७ ॥

एवमुक्ताऽब्रवीद्रंभा वेपमाना कृतांजलिः ॥ प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २८ ॥ अन्येभ्योऽपि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि ॥ तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् ॥ रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३० ॥ सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः ॥ बाढमित्येव सा रंभा प्राह रावणमुत्तरम् ॥ ३१ ॥ धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुंगव ॥ पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥ ३२ ॥ विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् ॥ ३३ ॥ क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षांत्या च वसुधासमः ॥ तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै ॥ ३४ ॥ तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ यथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रतितिष्ठति ॥३५ ॥ तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्यरिंदम ॥ स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्ष्य समुत्सुकः ॥ ३६ ॥ तत्र विघ्नं तु तस्येह कर्तुं नार्हसि मुंच माम् ॥ सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुंगव ॥ ३७ ॥ माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथास्मि ते ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ ३८ ॥ स्नुषास्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः ॥ देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ३९ ॥ पतिरप्सरसां नास्ति नचैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले ॥ ४० ॥ कामभोगाभिसंरक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥ सा विमुक्ता ततो रंभा भ्रष्टमाल्यविभूषणा ॥ ४१ ॥ गजेंद्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ लुलिताकुलकेशांता करवेपितपल्लवा ॥ ४२ ॥ पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ सा वेपमाना लज्जंती भीता करकृतांजलिः ॥ ४३ ॥ नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ॥४४॥

अब्रवीत्किमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥ सा वै निःश्वसमाना तु वेपमाना कृतांजलिः ॥ ४५ ॥ तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गंतुं त्रिविष्टपम् ॥ ४६ ॥ तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ आयांती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ४७ ॥ गृहीता तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ मया तु सर्वं यत्सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् ॥ ४८ ॥ काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो ॥ ४९ ॥ तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ एवं त्वमपराधं मे क्षंतुमर्हसि सुव्रत ॥ ५० ॥ नहि तुल्यं बलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य हि ॥ एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ॥ ५१ ॥ धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ॥ तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ॥ ५२ ॥ मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ५३ ॥ उत्ससर्ज तदा शापं राक्षसेंद्राय दारुणम् ॥ अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता ॥ ५४ ॥ तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ॥ ५५ ॥ मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ॥ ५६ ॥ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५७ ॥ ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः ॥ (ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥) श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् ॥ ५८ ॥ नारीषु मैथुनीभावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः ॥ नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये

आदि० च० सा० उत्तरकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ कैलासं लंघयित्वा तु ससैन्यबलवाहनः ॥ आससाद महातेजा इन्द्रलोकं दशाननः ॥ १ ॥ तस्य राक्षससैन्यस्य समंतादुपयास्यतः ॥ देवलोके बभौ शब्दो भिद्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिंद्रश्चालित आसनात् ॥ देवानथाब्रवीत्तत्र सर्वानेव समागतान् ॥ ३ ॥ आदित्यांश्च वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ॥ सज्जा भवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ॥ सन्नह्य सुमहासत्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥ स तु दीनः परित्रस्तो महेंद्रो रावणं प्रति ॥ विष्णोः समीपमागत्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥ विष्णो कथं करिष्यामि रावणं राक्षसं प्रति ॥ अहोऽतिबलवद्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७ ॥ वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ॥ तत्तु सत्यं वचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥ तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशंबरौ ॥ त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥ नह्यन्यो देवदेवेश त्वदृते मधुसूदन ॥ ॥ गतिः परायणं चापि त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥ त्वं हि नारायणः श्रीमान्पद्मनाभः सनातनः ॥ त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशंति युगक्षये ॥ १२ ॥ तदाचक्ष्व यथातत्त्वं देवदेव मम स्वयम् ॥ असिचक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ॥ अब्रवीन्न परित्रासः कर्तव्यः श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥ न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ हंतुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥ सर्वथा तु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कटः ॥ राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६ ॥ यत्तु मां त्वमभाषिष्ठा युध्यस्वेति

सुरेश्वर ॥ नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥ नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते ॥ दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८ ॥ प्रतिजाने च देवेंद्र त्वत्समीपे शतक्रतो ॥ भवितास्मि यथास्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥ अहमेव निहंतास्मि रावणं सपुरःसरम् ॥ देवता नंदयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ २० ॥ एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ युद्धयस्व विगतत्रासः सुरैः सार्धं महाबल ॥ २१ ॥ ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ ॥ सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नंतरे नादः शुश्राव रजनीक्षये ॥ तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समंततः ॥ २३ ॥ ते प्रबुद्धा महावीर्या अन्योन्यमभिवीक्ष्य वै ॥ संग्राममेवाभिमुखा अभ्यवर्तंत हृष्टवत् ॥ २४ ॥ ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत ॥ तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् ॥ घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ युद्धार्थं समवर्तंत सचिवा रावणस्य ते ॥२७॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकंपनो निकुंभश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥ संह्रादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः ॥ जंबुमाली महाह्रादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः ॥ त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥ महाकायोऽतिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥ एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यैर्महाबलः ॥ ३१ ॥ रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह ॥ स दैवतगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३२ ॥ व्यध्वंसयत्समं क्रुद्धो वायुर्जलधरानिव ॥ तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः ॥ ३३ ॥ प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ एतस्मिन्नंतरे

शूरो वसूनामष्टमो वसुः ॥ सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४ ॥ सैन्यैः परिवृतो हृष्टैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ त्रासयञ्छत्रुसैन्यानि प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३५ ॥ तथादित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च तौ समम् ॥ निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥ ३६ ॥ ततो युद्धं समभवत्सुराणां सह राक्षसैः ॥ क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३७ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् ॥ नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३८ ॥ देवाश्च राक्षसान्घोरान्महाबलपराक्रमान् ॥ समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३९॥एतस्मिन्नंतरे राम सुमाली नाम राक्षसः॥ नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोऽभ्यवर्तत ॥ ४० ॥ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः॥ व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४१ ॥ ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः ॥ हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठंत संहताः ॥ ४२ ॥ ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना ॥ वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवास्थितः ॥ ४३ ॥ संवृतः स्वै रथानीकैः प्रहरंतं निशाचरम् ॥ विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४४ ॥ ततस्तयोर्महद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ ४५ ॥ ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ॥ निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ४६ ॥ हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् ॥ गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना॥ ॥ ४७ ॥ ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदंडोपमां गदाम् ॥ तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ॥ ४८ ॥ सा तस्योपरि चोल्काभा पतंती विबभौ गदा ॥ इंद्रप्रमुक्ता गर्जंती गिराविव महाशनिः ॥ ॥ ४९ ॥ तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे तदा ॥ गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥

॥ ५० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समंततः ॥ व्यद्रवन्सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् ॥ विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् ॥ स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥ ततः स बलवान्क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा ॥ निवर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ स रथेन महार्हेण कामगेन महारथः ॥ अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ॥ विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥ न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे ॥ सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत्सुरान् ॥ ५ ॥ न भेतव्यं न गंतव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः ॥ एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥ ततः शक्रसुतो देवो जयंत इति विश्रुतः ॥ रथेनाद्भुतकल्पेन संग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥ ॥ ७ ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् ॥ रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे ॥ ८ ॥ तेषां युद्धं समभवत्सदृशं देवरक्षसाम् ॥ महेंद्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेंद्रसुतस्य च ॥ ९ ॥ ततो मातलिपुत्रस्य गोमुखस्य स रावणिः ॥ सारथेः पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापि तथा जयंतस्तस्य सारथिम् ॥ तं चापि रावणिः क्रुद्धः समंतात्प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥ स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः ॥ रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥ ततो नानाप्रहरणाञ्छितधारान्सहस्रशः ॥ पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् ॥ महांति गिरिशृंगाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥ ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च

तमस्ततः ॥ तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥ ततस्तद्दैवतबलं समंतात्तं शचीसुतम् ॥ बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानंत चान्योन्यं रक्षो वा देवताथवा ॥ तत्रतत्र विपर्यस्तं समंतात्परिधावत ॥ १७ ॥ देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसान्राक्षसास्तथा ॥ संमूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तथा ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान् ॥ दैत्येंद्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९ ॥ संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा ॥ आर्यकः सहितस्यासीत्पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥ ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयंतस्याथ देवताः ॥ अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः संप्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः ॥ अभ्यधावत देवांस्तान्मुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् ॥ मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥ स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः ॥ उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥ ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडित्वंतो महाबलाः ॥ अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिःस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानि वाद्यंतगंधर्वाश्च समाहिताः ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैराश्विभ्यां समरुद्गणैः ॥ वृतो नानाप्रहारणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ ॥ २७ ॥ निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषः पवनो ववौ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरे शूरो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥ पन्नगैः सुमहाकायैर्वेष्टितं लोमहर्षणैः ॥ येषां निःश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः ॥ समराभिमुखो दिव्यो महेंद्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रं तं वारयित्वा

तु स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥ ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह ॥ शस्त्राणि वर्षतां तेषां मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः ॥ नाज्ञायत तदा राजन्युद्धं केनाभ्यपद्यत ॥ ३४ ॥ दंतैः पादैर्भुजैर्हस्तैः शक्तितोमरमुद्गरैः ॥ येन तेनैव संक्रुद्धस्ताडयामास देवताः ॥ ३५ ॥ स तु रुद्रैर्महाघोरैः संगम्याथ निशाचरः ॥ प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरंतरम् ॥ ३६ ॥ (बभौ शस्त्राचिततनुः कुंभकर्णः क्षरन्नसृक् ॥ विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ १ ॥) ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः ॥ रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैस्तदा ॥ ३७ ॥ केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टंति स्म महीतले ॥ वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३८ ॥ रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगांस्तथा ॥ शिशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनानपि ॥ ३९ ॥ तान्समालिंग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुत्थिताः ॥ देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः ॥ ४० ॥ चित्रकर्म इवाभाति सर्वेषां रणसंप्लवः ॥ निहतानां प्रसुप्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४१ ॥ शोणितोदकनिष्पंदा काकगृध्रसमाकुला ॥ प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ निरीक्ष्य तु बलं सर्वं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४३ ॥ सूतं प्रति विगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् ॥ त्रिदशान्समरे निघ्नञ्शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४४ ॥ ततः शक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् ॥ यस्य विस्फारनिर्घोषैः स्तनंति स्म दिशो दश ॥ ४५ ॥ तद्विकृष्य महच्चापमिंद्रो रावणमूर्धनि ॥ पातयामास स शरान्पावकादित्यवर्चसः ॥ ४६ ॥ तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो निशाचरः ॥ शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरव-

र्वैरवाकिरत् ॥ ४७ ॥ प्रयुद्धयतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समंततः ॥ नाज्ञायत तदा किंचित्सर्वं हि तमसा-वृतम् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अयुद्धयंत बलोन्मत्ताः सूदयंतः परस्परम् ॥ १ ॥ (ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां महद्बलम् ॥ दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ ॥ १ ॥) इंद्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः ॥ तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं रावणो निहतं क्षणात् ॥ क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ॥ ३ ॥ क्रोधात्सूतं च दुर्धर्षः स्यंदनस्थमुवाच ह ॥ परसैन्यस्य मध्येन यावदंतो नयस्व माम् ॥ ४ ॥ अद्यैव त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयम् ॥ नानाशस्त्रैर्महासारैर्नयामि यमसादनम् ॥ ॥ ५ ॥ अह-मिंद्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् ॥ त्रिदशान्विनिहत्याशु स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥ ६ ॥ वि-षादो नैव कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ॥ द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदंतं नयस्व माम् ॥ ७ ॥ अयं सनंदनो देशो यत्र वर्तामहे वयम् ॥ नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ ८ ॥ तस्य तद्व-चनं श्रुत्वा तुरगान्स मनोजवान् ॥ आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ९ ॥ तस्य तं नि-श्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ॥ रथस्थः समरस्थांस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ॥ जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ ११ ॥ एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा ॥ गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १२ ॥ नह्येष हंतुं शक्योऽद्य वरदानात्सुनिर्भयः ॥ तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १३ ॥ यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं

भुज्यते मया ॥ एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १४ ॥ ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य रावणम् ॥ आयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन्रणे ॥ १५ ॥ उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः ॥ दक्षिणेन तु पार्श्वेण प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १६ ॥ ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः ॥ देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १७ ॥ ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् ॥ न्यवर्तयदसंभ्रांतः समावृत्य दशाननम् ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नंतरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः ॥ हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥ १९ ॥ ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २० ॥ तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां पशुपतेः पुरा ॥ प्रविवेश सुसंरब्धस्तत्सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २१ ॥ स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत ॥ महेंद्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २२ ॥ विमुक्तकवचस्तत्रावध्यमानोऽपि रावणिः ॥ त्रिदशैः सुमहावीर्यैर्न चकार च किंचन ॥ २३ ॥ स मातलिं समायांतं ताडयित्वा शरोत्तमैः ॥ महेंद्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ ॥ २४ ॥ ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् ॥ ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥ २५ ॥ स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथांतरिक्षगः ॥ इंद्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥ ॥ २६ ॥ स तं यदा परिश्रांतमिंद्रं जज्ञेऽथ रावणिः ॥ तदैनं मायया बद्ध्वा स्वसैन्यमभितोऽनयत् ॥ ॥ २७ ॥ तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् ॥ महेंद्रममराः सर्वे किं नु स्यादित्यचिंतयन् ॥ ॥ २८ ॥ दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिं जयः ॥ विद्यावानपि येनेंद्रो माययापहृतो बलात् ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ॥ रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३० ॥

रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तदा ॥ न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः
॥ ३१ ॥ स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽ-
ब्रवीदिदम् ॥ ३२ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्ततताम् ॥ जितं नो
विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३३ ॥ अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ॥ स
गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३४ ॥ यथेष्टं भुंक्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा ॥ वृथा किं
ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३५ ॥ ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ॥ तच्छ्रुत्वा रावणे-
र्वाक्यं शक्रहीनाः सुरा गताः ॥ ३६ ॥ अथ स रणविगतमुत्तमौजास्त्रिदशरिपुः प्रथितो निशाचरेंद्रः ॥
स्वसुतवचनमादृतः प्रियं तत्समनुनिशम्य जगाद चैव सूनुम् ॥ ३७ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्त्वं
मम कुलवंशविवर्धनः प्रभो ॥ यदयमतुलबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ३८ ॥ नय
रथमाधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनयावृतस्त्वम् ॥ अहमपि तव पृष्ठतो द्रुतं सहसचिवैरनुयामि
हृष्टवत् ॥ ३९ ॥ अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ॥ स्वभवनमधिगम्य वीर्य-
वान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
उत्तरकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ जिते महेंद्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ॥ प्रजापतिं पुर-
स्कृत्य ययुर्लंकां सुरास्तदा ॥ १ ॥ तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ॥ अब्रवीद्गगने तिष्ठन्सामपूर्वं
प्रजापतिः ॥ २ ॥ वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ॥ अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधि-
कोऽपि वा ॥ ३ ॥ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ॥ कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि

समुतस्य ते ॥ ४ ॥ अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ॥ जगतींद्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ॥ यं समाश्रित्य ते राजन्स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६ ॥ तन्मुच्यतां महाबाहो महेंद्रः पाकशासनः ॥ किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छंतु दिवौकसः ॥ ७ ॥ अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्राजित्समितिंजयः ॥ अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८ ॥ (चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् ॥ वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ १ ॥ सर्वेऽपि जन्तवोऽन्योऽन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति ॥ अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥ २ ॥) ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः ॥ नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥ ९ ॥ पक्षिणश्चतुष्पदो वा भूतानां वा महौजसाम् ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिंद्राजित्प्रभुणाव्ययम् ॥ १० ॥ अथाब्रवीत्स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः ॥ श्रूयतां वा भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ ११ ॥ ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मंत्रैः संपूज्य पावकम् ॥ संग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकांक्षिणः ॥ १२ ॥ अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः ॥ तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चितो वरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ ॥ युध्येयं देवसंग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १४ ॥ सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् ॥ विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १५ ॥ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः ॥ मुक्तश्चेंद्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरे राम दीनो भ्रष्टामरद्युतिः ॥ इंद्रश्चिंतापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ १७ ॥ तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः पितामहः ॥ शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्कृतम् ॥ १८ ॥ अमरेंद्र मया बुद्ध्या प्रजाः सृष्टास्तथा प्रभो ॥ एकवर्णाः समाभाषा

एकरूपाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा ॥ ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः समचिंतयम् ॥ २० ॥ सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे ॥ यद्यत्प्रजानां प्रत्यंगं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २१ ॥ ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता ॥ हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २२ ॥ यस्या न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ॥ अहल्येत्येव च मया तस्या नाम प्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥ निर्मितायां च देवेंद्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ ॥ भविष्यतीति कस्यैषा मम चिंता ततोऽभवत् ॥ २४ ॥ त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ॥ स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरंदर ॥ २५॥ सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मना ॥ न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ २६ ॥ ततस्तस्य परिज्ञाय महास्थैर्यं महामुनेः ॥ ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २७ ॥ स तया सह धर्मात्मा रमतेस्म महामुनिः ॥ आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥ २८ ॥ त्वं क्रुद्धास्त्विह कामात्मा गत्वा तस्याश्रमं मुनेः ॥ दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ २९ ॥ सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना ॥ दृष्टस्त्वं स तदा तेन आश्रमे परमर्षिणा ॥ ३० ॥ ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा ॥ गतोऽसि येन देवेंद्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३१ ॥ यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयात् ॥ तस्मात्त्वं समरे शक्र शत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३२ ॥ अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः ॥ मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३३ ॥ तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति ॥ नच ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ ३४ ॥ यश्च यश्च सुरेंद्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति ॥ एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥ ३५॥

तां तु भार्यां सुनिर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत्सुमहातपाः ॥ दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३६ ॥ रूपयौवनसंपन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता ॥ तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३७ ॥ रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यति न संशयः ॥ यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ३८ ॥ तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजारूपसमन्विता ॥ सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ३९ ॥ अज्ञानाद्धर्षिता विप्र त्वद्रूपेण दिवौकसा ॥ न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४० ॥ अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः ॥ उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४१ ॥ रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति ॥ ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ॥ ४२ ॥ तं द्रक्ष्यसि तदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् ॥ ४३ ॥ तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ॥ तपश्चचार सुमहत्सा पत्नी ब्रह्मवादिनः ॥ ४५ ॥ पापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ तत्स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ॥ ४६ ॥ तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ॥ शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः ॥ ४७ ॥ पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ पुत्रश्च तव देवेंद्र न विनष्टो महारणे ॥ ४८ ॥ नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेंद्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् ॥ ४९ ॥ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ एतदिंद्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया ॥ ५० ॥ निर्जितस्तेन देवेंद्र प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥ आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ ५१ ॥ अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥ विभी-

षणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तदृष्टं पुरातनम् ॥ अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ५३ ॥ एवं राम समुद्भूतो रावणो लोककंटकः ॥ सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ॥ उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥ भगवन्राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ॥ पर्यटत्किं तदा लोकाः शून्या आसन्द्विजोत्तम ॥ २ ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ॥ धर्षणं यत्र न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ॥ बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥५॥ इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ ॥ चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥ ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥ तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः ॥ अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुंडेशयः सदा ॥ ८ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली ॥ अर्जुनो नर्मदां रंतुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः ॥ रावणो राक्षसेंद्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ क्वार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ ॥ रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण ह ॥ ११ ॥ ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ इत्येवं रावणेनोक्तास्तेऽमात्याः सुविपश्चितः ॥ १२ ॥ अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् ॥ १३ ॥ अपसृत्यागतोऽविंध्यं हिमवत्सान्निभं

गिरिम् ॥ स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रांतामिव मेदिनीम् ॥ १४ ॥ अपश्यद्रावणो विंध्यमालिखंतमिवांबरम् ॥ सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकंदरम् ॥ १५ ॥ प्रपातपतितैः शीतैः साट्टहासमिवांबुभिः ॥ देवदानवगंधर्वैः साप्सरोभिः सकिन्नरैः॥१६॥स्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम्॥नदीभिः स्यंदमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् ॥ १७ ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनंतमिव विष्ठितम् ॥ उत्क्रामंतं दरीवंतं हिमवत्सान्निभं गिरिम् ॥ १८ ॥ पश्यमानस्ततो विंध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ चलोपलजनां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनिम् ॥ १९ ॥ महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः ॥ उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ २० ॥ चक्रवाकैः सकारंडैः सहंसजलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्च सदामत्तैः कूजद्भिः सुसमावृताम् ॥ २१ ॥ फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेण्वनुलिप्तांगीं जलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसुस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ २३॥पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम्॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः॥ २४॥ स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते॥उपोपविष्टःसचिवैःसार्धं राक्षसपुंगवः॥२५॥प्रख्याय नर्मदां सोऽथ गंगेयमिति रावणः॥नर्मदादर्शने हर्षमाप्तवान्स दशाननः ॥ २६ ॥ उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वेव कांचनम् ॥ २७ ॥ तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसो मध्यमास्थितः ॥ मामासीनं विदित्वैव चंद्रायति दिवाकरः ॥ २८ ॥ नर्मदाजलशीतश्च सुगंधिः श्रमनाशनः ॥ मद्भयादनिलो ह्येष वात्यसौ सुसमाहितः॥ २९ ॥ इयं वापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा शर्मवर्धिनी ॥ नक्रमीनविहंगोर्मिः सभयेवांगना स्थिता ॥ ३० ॥ तद्भवंतः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिंद्रसमैर्युधि ॥ चंदनस्य रसेनेव रुधि-

रेण समुक्षिताः ॥ ३१ ॥ ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् ॥ सार्वभौममुखा मत्ता गंगामिव महागजाः ॥ ३२ ॥ अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ अहमप्यद्य पुलिने शरदिंदुसमप्रभे ॥ ३३ ॥ पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥ रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४ ॥ समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ राक्षसेंद्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी ॥ ३५ ॥ वामनांजनपद्माद्यैर्गंगा इव महागजैः ॥ ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः ॥ ३६ ॥ उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ॥ ३७ ॥ राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ पुष्पेषूपहृतेष्वेव रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३८ ॥ अवतीर्णो नदीं स्नातुं गंगामिव महागजः ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥ नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ततः क्लिन्नांबरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् ॥ ४० ॥ रावणं प्रांजलिं यांतमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥ तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमंत इवाचलाः ॥ ४१ ॥ यत्रयत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जांबूनदमयं लिंगं तत्रतत्र स्म नीयते ॥ ४२ ॥ वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिंगं स्थाप्य रावणः ॥ अर्चयामास गंधैश्च पुष्पैश्चामृतगंधिभिः ॥ ४३ ॥ ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चंद्रमयूखभूषणम् ॥ समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चाग्रतः ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेंद्रः स दारुणः ॥ पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः ॥ क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥ तासां मध्यगतो राजा रराज

च तदार्जुनः ॥ करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुंजरः ॥ ३ ॥ जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् ॥ रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४॥ कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् ॥ कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५ ॥ समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ॥ स नर्मदांभसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६ ॥ स वेगः कार्तवीर्येण संप्रेषित इवांभसः ॥ पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥ रावणोऽर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियतं तदा ॥ नर्मदां पश्यते कांतां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥ पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् ॥ वर्धंतमंभसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥ ततोऽनुद्भ्रांतशकुनां स्वभावे परमे स्थिताम् ॥ निर्विकारांगनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १० ॥ सव्येतरकरांगुल्या ह्यशब्दास्यो दशाननः ॥ वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥११ तौ तु रावणसंदिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ ॥ व्योमांतरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ ॥ पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडंतं सहयोषितम् ॥ १३ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् ॥ मदरक्तांतनयनं मदव्याकुलचेतसम् ॥ १४ ॥ नदीं बाहुसहस्रेण रुंधंतमरिमर्दनम् ॥ गिरिपादसहस्रेण रुंधंतामिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् ॥ समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुंजरम् ॥ १६ ॥ तमद्भुततरं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ ॥ सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर ॥ नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥ तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी ॥ सगरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ निशम्य शुकसारणौ ॥ रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा स ययौ युद्धला-

क्षः ॥ २० ॥ अर्जुनाभिमुखे तस्मिन्रावणे राक्षसाधिपे ॥ चंडः प्रवाति पवनः सनादः सरजस्तथा ॥ २१ ॥ सकृदेव कृतो रावः सरक्तः पृषतो घनैः ॥ महोदरमहापार्श्व धूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥ संवृतो राक्षसेंद्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः ॥ अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥ २३ ॥ तं नर्मदाह्रदं भीममाजगमांजनप्रभः ॥ स तत्र स्त्रीपरिवृतं वासिताभिरिव द्विपम्॥२४ ॥ नरेंद्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदार्जुनम् ॥ स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेंद्रो बलोद्धतः ॥ २५ ॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाह गंभीरया गिरा ॥ अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै॥ २६ ॥ युद्धार्थं समनुप्राप्तो रावणो नाम नामतः॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मंत्रिणोऽथार्जुनस्य ते ॥ २७ ॥ उत्तस्थुः सायुधास्तं च रावणं वाक्यमब्रुवत्॥ युद्धस्य कालो विज्ञातः साधु भोः साधु रावण ॥ २८ ॥ यः क्षीबं स्त्रीगतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ स्त्रीसमक्षगतं यत्त्वं योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ २९ ॥ (वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुंजरम् ॥) क्षमस्वाद्य दशग्रीव उष्यतां रजनी त्वया ॥ युद्धश्रद्धा तु यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥ यदि वापि त्वरा तुभ्यं युद्धतृष्णा समावृता ॥ निपात्यास्मान्रणे युद्धमर्जुनेनोपयास्यासि ॥ ३१ ॥ ततस्तै रावणामात्यैरमात्यास्ते नृपस्य तु ॥ सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीरगो बभौ॥अर्जुनस्यानुयात्राणां रावणस्य च मंत्रिणाम्॥३३॥ इषुभिस्तोमरैः प्रासैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः ॥ सरावणानर्दयंतः समंतात्समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सुदारुणः ॥ सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निःस्वनः ॥ ३५ ॥ रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः ॥ कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निहंति स्म स्वतेजसा ॥ ३६ ॥ अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समंत्रिणः ॥ क्रीड-

मानाय कथितं पुरुषैर्भयविह्वलैः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं स तदार्जुनः ॥ उत्ततार जलात्तस्माद्गंगातोयादिवांजनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तु स तदार्जुनपावकः ॥ प्रजज्वाल महाघोरो युगांत इव पावकः ॥ ३९ ॥ स तूर्णतरमादाय वरहेमांगदो गदाम् ॥ अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् ॥ गारुडं वेगमास्थाय आपपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४१ ॥ तस्य मार्गं समारुध्य विंध्योऽर्कस्येव पर्वतः ॥ स्थितो विंध्य इवाकंप्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥ ४२ ॥ ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं मदोद्धतः ॥ प्रहस्तः प्रेषयन्क्रुद्धो ररास च यथांतकः ॥ ४३ ॥ तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः ॥ प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ॥ ४४ ॥ आधावमानं मुसलं कार्तवीर्यस्तदार्जुनः ॥ निपुणं वंचयामास गदया गतविक्लवः ॥ ४५ ॥ ततस्तमभिदुद्राव सगदो हैहयाधिपः ॥ भ्रामयाणो गदां गुर्वीं पंचबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥ ततो हतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ॥ निपपात स्थितः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥ प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राक्षा अपसृष्टा रणाजिरात्॥४८॥अपक्रांतेष्वमात्येषु प्रहस्ते च निपातिते ॥ रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् ॥ नृपराक्षसयोस्तत्र आरब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥ सागराविव संक्षुब्धौ चलमूलाविवाचलौ ॥ तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहंताविवानलौ ॥ ५१ ॥ बलोद्धतौ यथा नागौ वासितार्थे यथा वृषौ ॥ मेघाविव विनर्दंतौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥ रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तौ तदा राक्षसार्जुनौ ॥ परस्परं गदां गृह्य ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥ वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे ॥ गदाप्रहारांस्तौ तत्र

सेहाते नरराक्षसौ ॥५४॥यथाशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः ॥ तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि ॥ कांचनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामनी यथा ॥ ५६ ॥ तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ॥ ५७ ॥ नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः ॥ सममासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलींद्रयोः ॥५८॥ शृंगैरिव वृषा युध्यन्दंताग्रैरिव कुंजरौ ॥ परस्परं विनिघ्नंतौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥ ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा ॥ स्तनयोरंतरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥ वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि ॥ दुर्बलेन यथा वेगं द्विधाभूतापतत्क्षितौ ॥ ६१ ॥ स त्वर्जुनप्रयुक्तेन गदाघातेन रावणः ॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥ स विह्वलं तदालक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः॥ सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥ स तु बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् ॥ बबंध बलवान्राजा बालिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥ वध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ॥ साध्वीतिवादिनः पुष्पैः किरंत्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥ व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव कुंजरम् ॥ ररास हैहयो राजा हर्षादंबुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥ प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ॥ सहसा राक्षसः क्रुद्ध अभिदुद्राव हैहयम् ॥ ६७ ॥ नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ॥ उद्भूत आतपापाये पयोदानामिवांबुधौ ॥ ६८ ॥ मुंचमुंचेति भाषंतस्तिष्ठतिष्ठेति चासकृत् ॥ मुसलानि च शूलानि सोत्ससर्ज तदा रणे ॥ ॥ ६९ ॥ अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रांतस्तदार्जुनः ॥ आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥ ॥ ७० ॥ ततस्तान्येव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ॥ भित्त्वा विद्रावयामास वायुरंबुधरानिव ॥ ७१ ॥

राक्षसांस्त्रासयामास कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा ॥ रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२ ॥ स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ॥ ततोऽर्जुनः स्वां प्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् ॥ ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥ ततः पुत्रकृतस्नेहात्कंप्यमानो महाधृतिः ॥ माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महानृषिः ॥२॥ स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ॥ पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३ ॥ सोऽमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इंद्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादाचारमिवादित्यं निष्पतंतं सुदुर्दृशम् ॥ ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय अर्जुनाय न्यवेदयन् ॥ ५ ॥ पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च ॥ पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तमृषिमायांतमुद्यंतामिव भास्करम् ॥ अर्जुनो दृश्यसंभ्रांतो ववंदेंद्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ पुलस्त्यमाह राजेंद्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥९॥ अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता॥ अद्याहं तु द्विजेंद्र त्वां यस्मात्पश्यामि दुर्दृशम्॥१०॥अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम्॥अद्य मे सफलं जन्म अद्य मेसफलं तपः ॥११॥ यत्ते देवगणैर्वंद्यो वंदेऽहं चरणौ तव॥इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम्॥ब्रह्मन्किं कुर्मि किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२ ॥ तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथार्जुनम्॥१३॥नरेंद्रांबुजपत्राक्ष पूर्णचंद्रनिभानन ॥ अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया

जितः ॥ १४ ॥ भयाधस्योपतिष्ठेतां निष्पंदौ सागरानिलौ ॥ सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रण-दुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया ॥ मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुंच वत्स दशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्याथ न किंचन वचोऽर्जुनः ॥ मुमोचैव पार्थिवेंद्रो राक्षसेंद्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥ स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगंबरैः ॥ अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनापि संत्यक्तो राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९ ॥ पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुंगवः ॥ मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २० ॥ एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् ॥ पुलस्त्य-वचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥ एवं बलिभ्यो बलिनः संति राघवनंदन ॥ नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २२ ॥ ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् ॥ पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥१ ॥ राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बला-धिकम्॥रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः॥२॥ततः कदाचित्किष्किंधां नगरीं वालिपालिताम्॥गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम्॥३॥ततस्तु वानरामात्यास्तारस्तारापिता प्रभुः ॥ उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥४॥ राक्षसेंद्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ॥ कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवंगमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण ॥ इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ

मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान्पश्य य एते शंखपांडुराः ॥ युद्धार्थिनामिमे राजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस ॥ तदा वालिनमासाद्य तदंतं तव जीवितम् ॥ ८ ॥ पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत ॥ इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् ॥ वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिष्ठमिव पावकम् ॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् ॥ रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽजनसन्निभः ॥ ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमव्रजत् ॥ १३ ॥ यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनाऽपि स रावणः ॥ पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम् ॥ १४ ॥ शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा ॥ न चिंतयाति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायांतं रावणं पापचेतसम् ॥ कक्षावलंबिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन्महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यंत्यरिं ममांकस्थं स्रंसदूरुकरांबरम् ॥ लंबमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली मौनमुपास्थितः जपन्वै नैगमान्मंत्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यं जिघृक्षंतौ हरिराक्षसपार्थिवौ ॥ प्रयत्नवंतौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ॥ पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवांडजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ॥ खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलंबिनम् ॥ २१ ॥ तं च पीडयमानं तु वितुदंतं नखैर्मुहुः ॥ जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या

ह्रियमाणे दशानने ॥ मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेंऽबरमध्यगः ॥ अन्वीयमानो मेघोघैरंबरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवंतः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः ॥ तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रांता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेंद्रा हि गच्छतः ॥ किं पुनर्जीवनप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥ अपक्षिगणसंपातान्वानरेन्द्रो महाजवः ॥ क्रमशः सागरान्सर्वान्संध्याकालमवंदत ॥ २७ ॥ संपूज्यमानो यातस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः ॥ पश्चिमं सागरं वाली आजगाम सरावणः ॥ २८ ॥ तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः ॥ उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः ॥ वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥ उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् ॥ वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम्॥३१॥तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः॥किष्किंधामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः ॥ रावणोद्वहनश्रांतः किष्किधोपवनेऽपतत् ॥ ३३ ॥ रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ॥ कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥ विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ॥ राक्षसेंद्रो हरींद्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ वानरेंद्र महेंद्राभ राक्षसेंद्रोऽस्मि रावणः ॥ युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥ अहो बलमहो वीर्यमहो गांभीर्यमेव च ॥ येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७ ॥ एवमश्रांतवद्वीर शीघ्रमेव च वानर ॥ मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीर भविष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवंगम ॥ मनोऽनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥ सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि

हरिपुंगव ॥ त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् ॥ सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४१ ॥ ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२ ॥ अन्योन्यं लंबितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ ॥ किष्किंधां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः ॥ अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं वालिना रावणः प्रभो ॥ घर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५ ॥ बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिका० च० सा० उत्तरकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् ॥ प्रांजलिर्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १ ॥ अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च ॥ न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥ शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदंतीं कपिवाहिनीम् ॥ समाश्वास्य महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥ धर्षयित्वा पुरीं लंकां रावणांतःपुरं तदा ॥ दृष्टा संभाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रगा मंत्रिसुताः किंकरा रावणात्मजः ॥ एते हनुमता तत्र एकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥ भूयो बंधाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् ॥ लंका भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥ न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च ॥ कर्माणि तानि श्रूयंते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥ एतस्य बाहुवीर्येण लंका सीता च लक्ष्मणः ॥ प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं

मित्राणि बांधवाः ॥ ९ ॥ हनुमान्यदि मे न स्याद्वानराधिपतेः सखा ॥ प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान्भवेत् ॥ १० ॥ किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११ ॥ नाहि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् ॥ यद्दृष्टवाञ्जीवितेष्टं क्लिश्यंतं वानराधिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामुने ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्ततः ॥ हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमति ॥ न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५ ॥ अमोघशापैः शापस्तु दत्तोऽस्य मुनिभिः पुरा ॥ न वेत्ता हि बलं सर्वं बली सन्नरिमर्दन ॥१६॥ बाल्येऽप्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल ॥ तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बाल्यतयास्यते ॥ १७ ॥ यदि वास्ति त्वभिप्रायः संश्रोतुं तव राघव ॥ समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः ॥ यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥१९॥ तस्य भार्या बभूवेष्टा ह्यंजनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥ शालिशूकनिभाभासं प्रासूतेमं तदांजना॥फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहने वरा॥२१॥एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः ॥रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥तदोद्यंतं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् ॥ ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥ नालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् ॥ ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽबरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन्प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति ॥ देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवं वेगवान्वायुर्गरुडो न मनस्तथा ॥ यथायं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽबर-

मुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदि तावच्छिशोरस्य ईदृशो गतिविक्रमः ॥ यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥ तमनुप्लवते वायुः प्लवंतं पुत्रमात्मनः ॥ सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ ॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रं क्रामन्नेव गतोऽबरम् ॥ पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ ॥ २९ ॥ शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिवाकरः ॥ कार्यं चास्मिन्समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥ यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः ॥ तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ॥ ३१ ॥ अनेन च परामृष्टे राहुः सूर्यरथोपरि ॥ अपक्रांतस्ततस्त्रस्तो राहुश्चंद्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥ इंद्रस्य भवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ॥ अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥ बुभुक्षापनयं दत्त्वा चंद्रार्कौ मम वासव ॥ किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥ अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ॥ अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥ स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ॥ उत्पपातासनं हित्वा उद्वहन्कांचनीं स्रजम् ॥ ३६ ॥ ततः कैलासकूटाभं चतुर्दंतं मदस्रवम् ॥ शृंगारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघंटाट्टहासिनम् ॥ ३७ ॥ इंद्रः करींद्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् ॥ प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥ अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् ॥ अनेन च स वै दृष्टः प्रधावञ्शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च ॥ उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥ उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावंतं प्लवंगमम् ॥ अवेक्ष्यैवं परावृत्तो मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इंद्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः ॥ इंद्रइंद्रेति संत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमा-

नस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् ॥ श्रुत्वेंद्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥
ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि ॥ फलं तं हस्तिराजानमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥
तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया ॥ मुहूर्तमभवद्धोरमिंद्राद्युपारि भास्वरम् ॥ ४५ ॥
एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः ॥ हस्तांतादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥
ततो गिरौ पपातैष इंद्रवज्राभिताडितः ॥ पतमानस्य चैतस्य वामा हनुरभज्यत ॥ ४७ ॥ तस्मिंस्तु
पतिते बाले वज्रताडनविह्वले ॥ चुक्रोधेंद्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु सं-
गृह्य प्रजास्वंतर्गतः प्रभुः ॥ गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमा-
वृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् ॥ रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि
निरुच्छ्वासानि सर्वतः ॥ संधिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निस्वाध्यायवषट्कारं
निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ॥ वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः सगंधर्वाः
सदेवासुरमानुषाः ॥ प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्रांजलयो देवा
महोदरनिभोदराः ॥ त्वया तु भगवन्सृष्टाः प्रजा नाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥ त्वया दत्तोऽयमस्माक-
मायुषः पवनः पतिः ॥ सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जन-
यन्नंतःपुर इव स्त्रियः ॥ तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ वायुसंरोधजं दुःख-
मिदं नो नुद दुःखहन् ॥ एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ कारणादिति चोक्त्वा-
सौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च॥५८॥प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं

॥ ५९ ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कु-
चात्मनः क्षमम् ॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इंद्रेणाद्य निपातितः ॥ ६० ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति
पितोऽनिलः ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ ६१ ॥ वायुना संपरित्यक्तं न सुखं
दारुभिः ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६२ ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकु-
विंदते जगत् ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ ६२ ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्र-
ड्योपमाः स्थिताः ॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ सदेवगंधर्वभुजंगगुह्यकैः ॥ जगाम
साद्यादितेः सुतम् ॥ ६३ ॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः ततोऽर्कवैश्वानरकांचनप्रभं सुतं तदो-
यत्रास्यति तत्र मारुतः सुतं सुरेंद्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे
त्संगगतं सदागतेः ॥ चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवगंधर्वऋषियक्षराक्षसैः ॥ ३५ ॥ ततः पिता-
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ १ ॥ चलत्कुंडलमौ-
महं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः ॥ शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ २ ॥ तं तु वेदविदा तेन
लिसक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाय वेधसे ॥ ३ ॥ स्पृष्टमात्रस्ततः
लंबाभरणशोभिना ॥ वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ४ ॥ प्राणवंतमिमं दृष्ट्वा
सोऽथ सलीलं पद्मजन्मना ॥ जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा
प्राणो गंधवहो मुदा ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ६ ॥ ततस्त्रियुगमालिककुत्त्रिधामा त्रिदशा-
मुदिताभवन् ॥ शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव सांबुजाः ॥ ७ ॥ भो महेंद्राग्निवरुणा महेश्वरधनेश्वराः ॥
र्चितः ॥ उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥

अजानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ॥ तद्ददध्वं वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९ ॥ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ॥ कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ॥ नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ॥ इतःप्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तंडस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः ॥ तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ॥ तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्ग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ (नचास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने) वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥ वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥ यमो दंडादवध्यत्वमरोगित्वं च दत्तवान् ॥ वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥ गदेयं मामिका नैनं संयुगेषु वधिष्यति ॥ इत्येवं धनदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिंगलः ॥ १७ ॥ मत्तो मदायुधानां च अवध्योऽयं भविष्यति ॥ इत्येवं शंकरेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ विश्वकर्मा च दृष्ट्वेमं बालं प्रति महारथः ॥ मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि तानि च ॥ तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ १९ ॥ दीर्घायुश्च महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद्वचः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदंडानामवध्यत्वं भविष्यति ॥ २० ॥ ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ॥ चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २१ ॥ अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयंकरः ॥ अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २२ ॥ कामरूपः कामचारी कामगः प्लवतां वरः ॥ भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २३ ॥ रावणोत्सादनार्थानि रामप्रीति-

कराणि च ॥ रोमहर्षकाराण्येव कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तमामंत्र्य मारुतं त्वमरैः सह ॥ यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २५ ॥ सोऽपि गंधवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् ॥ अंजनायास्तमाख्याय वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २६ ॥ प्राप्य राम वरानेष वरदानबलान्वितः ॥ जवेनात्मनि संस्थेन सोऽसौ पूर्ण इवार्णवः ॥ २७ ॥ तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानरपुंगवः ॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २८ ॥ स्रुग्भांडान्यग्निहोत्राणि वल्कलानां च संचयान् ॥ भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्संशांतानां करोत्ययम् ॥ २९ ॥ एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदंडानामवध्यः शंभुना कृतः ॥ ३० ॥ जानंत ऋषयः सर्वे सहंते तस्य शक्तितः ॥ तथा केसरिणा त्वेष वायुना सोंऽजनीसुतः ॥ ३१ ॥ प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लंघयत्येव वानरः ॥ ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वंगिरसवंशजाः ॥ ३२ ॥ शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्लवंगम ॥ ३३ ॥ तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ॥ यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३४ ॥ ततस्तु हृततेजौजा महर्षिवचनौजसा ॥ एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ॥ ३५ ॥ अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ सर्ववानरराजासीत्तेजसा इव भास्करः ॥ ३६ ॥ स तु राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां महेश्वरः ॥ ततस्त्वर्क्षरजा नाम कालधर्मेण योजितः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ मंत्रिभिर्मंत्रकोविदैः ॥ पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३८ ॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् ॥ आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥ ३९ ॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः ॥ वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४० ॥ नह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ देव

जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः ॥ ४१ ॥ ऋषिशापाहृतबलस्तदैव कपिसत्तमः ॥ सिंहः कुंजररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४२ ॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ॥ गांभीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४३ ॥ असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपींद्रः ॥ उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रंथं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४४ ॥ स सूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं सिध्यति वै कपींद्रः ॥ नह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे छंदगतौ तथैव ॥ ४५ ॥ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धतेऽयं हि गुरुं सुराणाम् ॥ (सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥) प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य॥लोकक्षयेष्वेव यथांतकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ४६ ॥ एषेव चान्ये च महाकपींद्राः सुग्रीवमैदद्विविदाः सनीलाः ॥ सतारतारेयनलाः सरंभास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ४७ ॥ गजो गवाक्षो गवयः सदंष्ट्रो मैंदः प्रभो ज्योतिर्मुखो नलश्च ॥ एते च ऋक्षाः सह वानरेंद्रैस्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ४८ ॥ तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ४९ ॥ श्रुत्वागस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५० ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५१ ॥ श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः ॥ प्रांजलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ अद्य मे देवतास्तुष्टाः पितरः प्रपितामहाः ॥ युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबांधवाः ॥ ५३ ॥ विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि यद्वदाम्यागतस्पृहः ॥ तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकंपया ॥ ५४ ॥ पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वह-

मागतः ॥ क्रतूनहं करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ५५ ॥ सदस्या मम यज्ञेषु भवंतो नित्यमेव तु ॥ भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकांक्षिणः ॥ ५६ ॥ अहं युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् ॥ अनुगृहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५७ ॥ तदागंतव्यमनिशं भवद्भिरिह संगतैः ॥ अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ ५८ ॥ एवमस्त्विति तं प्रोच्य प्रयातुमुपचक्रमुः ॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ॥ ५९ ॥ राघवश्च तमेवार्थं चिंतयामास विस्मितः ॥ ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृप वानरान् ॥ ६० ॥ संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽतःपुरचरोऽभवत् ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ॥ व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः ॥ बंदिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥ ते रक्तकंठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः ॥ तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संप्रहर्षिणः ॥ ॥ ३ ॥ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ॥ जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ॥ ४ ॥ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ॥ ५ ॥ क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ॥ वेगस्ते वायुना तुल्यो गांभीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥ अप्रकंप्यो यथा स्थाणुश्चंद्रे सौम्यत्वमीदृशम् ॥ नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥ यथा त्वमसि दुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः ॥ न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ एताश्चान्याश्च मधुरा बंदिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥ सूताश्च

संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयंति स्म राघवम् ॥ स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥ स तद्वि-हाय शयनं पांडुराच्छादनास्तृतम् ॥ उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥ समुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्रांजलयो नराः ॥ सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥ कृतोदकः शुचि-र्भूत्वा काले हुतहुताशनः ॥ देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३ ॥ तत्र देवान्पितॄन्वि-प्रानर्चयित्वा यथाविधि ॥ बाह्यकक्षांतरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मंत्रिणः सपुरोहिताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥ क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजन-पदेश्वराः ॥ रामस्योपाविशन्पार्श्वे शक्रस्येव यथामराः ॥ १६॥ भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः॥ उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥ याताः प्रांजलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः ॥ मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥ वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवप्रमुखा राममुपासंते महौजसः ॥ १९ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ॥ उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥ तथा नियमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः ॥ शिरसा वंद्य राजानमुपासंते विचक्षणाः ॥ २१ ॥ तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वरैः ॥ राजभिश्च महावीर्यै-र्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥ यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते ॥ अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षा-द्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ कथ्यंते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महा-त्मभिः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् ॥ य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः

पिता ॥ १ ॥ जननी का च भगवन्न त्वया परिकीर्तिता ॥ वालिसुग्रीवयोश्चापि नामनी केन हेतुना ॥ २ ॥ एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः॥ स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ ३ ॥ शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः ॥ नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोऽसावतिथित्वमुपागतः ॥ अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥ सुखासीनः कथामेनां मया पृष्टः स कौतुकात् ॥ कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरः श्रीमाञ्जांबूनदमयः शुभः ॥ तस्य यन्मध्यमं शृंगं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शतयोजना ॥ तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् ॥ तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९॥ निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ तस्मिन्नश्रुकणे राम वानरः संबभूव ह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम ॥ समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥ पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं सदा ॥ तस्मिन्रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममांतिकचरो नित्यं भव वानरपुंगव ॥ कंचित्कालमिहास्स्व त्वं ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगत्पतिम् ॥ यथाज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा ॥ स तदा द्रुमखंडेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६ ॥ ब्रह्मन्प्रतिबलः शीघ्रं वने फलकृताशनः ॥ चिन्वन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥ १७ ॥ दिनेदिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽतिकमागमत् ॥ गृहीत्वा

राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १८ ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् ॥ एवं तस्य गतः कालो बहु पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव ॥ ऋक्ष-राड्वानरश्रेष्ठस्तृषया परिपीडितः ॥ २० ॥ उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ॥ नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥ २१ ॥ चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ ददर्श तस्मिन्सरसि वक्त्र-च्छायामथात्मनः ॥ २२ ॥ कोऽयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यंतर्जले महान् ॥ रूपं चांतर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पश्यतो हरिः ॥ २३ ॥ क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं मावमन्यते ॥ तदस्य दुष्टभावस्य पुष्कलं कुमते-र्गृहम् ॥ २४ ॥ एवं संचिंत्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्ह्रदे वानरसत्तमः ॥ २५ ॥ उत्प्लुत्य तस्मात्स ह्रदादुत्थितः प्लवगः पुनः ॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥ २६ ॥ मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुंतलमूर्धजा ॥ २७ ॥ मुग्धस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ ह्रदतीरे च सा भाति ऋजुयष्टिर्लता यथा ॥ २८ ॥ त्रैलोक्यसुंदरी कांता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चंद्रज्योत्स्नेव निर्मला ॥ २९ ॥ रूपेणाभ्यभवत्सा तु श्रियं देवीमुमा यथा ॥ द्योतयंती दिशः सर्वास्तत्राभूत्सा वरांगना ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नंतरे देवो निवृत्तः सुरनायकः ॥ पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा ॥ ३१ ॥ तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परिभ्रमन् ॥ तस्मिन्नेव पदे सोऽभूद्यस्मिन्सा तनुमध्यमा ॥ ३२ ॥ युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुंदरी ॥ कंदर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः ॥ ३३ ॥ ततः क्षुभितस-र्वांगौ सुरेंद्रौ पन्नगाविव ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ॥ ३४ ॥ ततस्तस्यां सुरेंद्रेण स्कन्नं

शिरासि पातितम् ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथाभवत ॥ ३५ ॥ ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ॥ अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ॥ ३६ वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः ॥ भास्करेणापि तस्यां वै कंदर्पवशवर्तिना ॥ ३७ ॥ बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ॥ तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वचः शुभम् ॥ ३८ निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥ ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥ ३९ ॥ एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेंद्रौ महाबलौ ॥ दत्त्वा तु कांचनीं मालां वानरेंद्रस्य वालिनः ॥ ४० ॥ अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ सूर्योऽपि स्वसुतस्यैव निरूप्य पवनात्मजम् ॥ ४१ ॥ कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सावितांऽबरम् ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे ॥ ४२ ॥ स तद्वानरूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवंगमौ ॥ ४३ ॥ पिंगेक्षणौ हरिवरौ बलिनौ कामरूपिणौ ॥ मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा ॥ ४४ ॥ गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽतिकमागमत् ॥ दृष्ट्वार्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥४५॥ बहुशः सांत्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ सांत्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् ॥ ४६ ॥ गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किंधां नाम वै शुभाम् ॥ सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा ॥ ४७ ॥ तत्र वानरयूथानि सुबहूनि वसंति च ॥ बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः ॥ ४८ ॥ पुण्यापण्यवती दुर्गा चातुर्वर्ण्यपुरस्कृता ॥ विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना ॥ ४९ ॥ तत्रर्क्षरजसं दृष्ट्वा सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ यूथपालान्समाहूय यांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन् ॥ ५० ॥ तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि॥अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने॥५१॥दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता

अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यंति वशानुगाः ॥ ५२ ॥ इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तं हरीश्वरम् ॥ पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् ॥ ५३ ॥ स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमम् ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः ॥ ५४ ॥ राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तथा॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः ॥ ५५ ॥ आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवंगमाः ॥ ५६ ॥ वालिसुग्रीवयोरेष एष चर्क्षरजाः पिता ॥ जननी चैष तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते ॥ ५७ ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ सिध्यंति तस्य कार्यार्थां मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५८ ॥ एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव ॥ उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः॥१॥एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्तदा ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥ राघवोऽथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥ बृहत्कौतूहले चास्मिन्संवृत्तो मुनिपुंगव ॥ उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ किं चित्रं मम ब्रह्मर्षे सुरेंद्रतपनावुभौ ॥ जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु रामेण कुंभयोनिरभाषत ॥ एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल ॥ ५ ॥ अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम् ॥ यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥ ६ ॥ तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७ ॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ॥ वपुषा सूर्यसंकाशं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ ८ ॥ विनयावनतो

भूत्वा ह्यभिवाद्य कृतांजलिः ॥ उक्तवान्रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ९ ॥ को ह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा जयंति समरे रिपून् ॥ १० ॥ कं यजंति द्विजा नित्यं कं ध्यायंति च योगिनः ॥ एतन्मे शंस भगवान्विस्तरेण तपोधन ॥ ११ ॥ विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः ॥ उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ १२ ॥ यो वै भर्ता जगत्कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे ॥ सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १३ ॥ यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः ॥ येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजंगमम् ॥ १४ ॥ तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबंति ह्यमृतं चैव मानिताश्च यजंति तम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव वेदैश्च पंचरात्रैस्तथैव च ॥ ध्यायंति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजंति तम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः ॥ सर्वाञ्जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥ श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः ॥ कां गतिं प्रतिपद्यंते किंच ते हरिणा हताः ॥ १९ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ॥ दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवंति दिवः स्थलम् ॥ २० ॥ पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायंते वसुधातले॥ पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायंते च म्रियंति च॥२१॥ येये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन ॥ तेते गतास्तन्निलयं नरेंद्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ॥ तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथं नु यास्यामि हरिं महाहवे॥२३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तो द्वितीयः सर्गः ॥२॥

एवं चिंतयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥ मनसश्चेप्सितं तत्तद्भविष्यति महाहवे ॥ सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्षय ॥२॥ एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः ॥ कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥ राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुंगव ॥ ४ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तसनातनः ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु नदीषु नगरीषु च ॥६॥ ओंकारश्चैव सत्यश्च सावित्री पृथिवी च सः ॥ धराधरधरो देवो ह्यनंत इति विश्रुतः ॥ ७ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः॥ स एव कालो ह्यनिलोऽनलश्च स ब्रह्मरुद्रेंद्रः सएव चापः॥८॥विद्योतति ज्वलति भाति चकास्ति लोकान्सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति ॥ क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशकैकः ॥ ९ ॥ अथवा बहुनाऽनेन किमुक्तेन दशानन ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥१० ॥ नीलोत्पलदलश्यामः किंजल्कारुणवाससा ॥ प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदो यथा ॥ ११ ॥ श्रीमान्मेघवपुः श्यामः शुभः पंकजलोचनः ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशांककृतलक्षणः ॥ १२ ॥ तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदाः ॥ संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ न शक्यः स सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्नच पन्नगैः ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥ नहि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु संचितैः ॥ शक्यते भगवान्द्रष्टुं न दानेन नचेज्यया ॥ १५ ॥ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ॥ शक्यते भगवान्द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥ अथवापृच्छय रक्षेंद्र यदि तं

द्रष्टुमिच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेता-युगस्य तु ॥ हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि ॥ तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥१९॥ महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ॥ महा-बाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा ॥ भविता हि तदा रामो नरो नरायणः प्रभुः ॥ २१ ॥ पितुर्नियोगात्स विभुर्दंडके विविधे वने ॥ विचरिष्यति धर्मात्मा भ्रात्रा सह महामनाः ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ॥ दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ॥ छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ॥ सहस्रांशो रश्मि-रिव ह्येका मूर्तिरिव स्थिता ॥२५॥ एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् ॥ महतो देवदेवस्य शाश्वत-स्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेच्छुश्चिंतयामास राघव ॥ २७ ॥ सनत्कुमारात्तद्वाक्यं चिंतयानो मुहुर्मुहुः ॥ रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्थं विचचार ह ॥ २८ ॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ शिरसश्चालनं कृत्वा विस्मयं परमं गतः ॥ २९ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं स नरेश्वरस्तदा मुदायुतो विस्मयमानचक्षुः ॥ पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० उत्तरकांडे प्राक्षिप्तस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः पुनर्महातेजाः कुंभयोनिर्महायशाः ॥ उवाच रामं प्रणतं पितामह इवे-श्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चोवाच रामं सत्यपराक्रमम् ॥ कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः

॥ २ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं यथातथा ॥ प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४ ॥ एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः ॥ कथयामास दुर्धर्षमेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥ देवगंधर्वसिद्धाना-मृषीणां च महात्मनाम् ॥ कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६ ॥ नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ॥ तां कथां शृणु राजेंद्र महापापप्रणाशनीम् ॥ ७ ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह ॥ ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ८ ॥ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः॥ स पुत्रपौत्रवान्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः॥४॥ततः स राक्षसो राम पर्यटन्पृथिवीतले ॥ विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥ दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति बलाधिकम् ॥ तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥ एवं स पर्यटन्सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ब्रह्मलोकान्निवर्तंतं समासाद्याथ रावणः ॥ ३ ॥ व्रजंतं मेघ-पृष्ठस्थमंशुमंतमिवापरम् ॥ तमभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृतांजलिः ॥ ४ ॥ उवाच हृष्टमनसा नारदं रावणस्तदा ॥ आब्रह्मभवनं लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥ कस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलव-त्तराः ॥ योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यदृच्छया ॥ ६ ॥ (तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥) चिंतयित्वा मुहूर्तं तु नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ अस्ति राजन्महाद्वीपं क्षीरोदस्य समीपतः ॥ ७ ॥ तत्र ते चंद्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ महाकाया महावीर्या मेघस्तनितानिःस्वनाः ॥ ८ ॥ महामात्रा धैर्यवंतो महापरिघबाहवः ॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप ॥ ९॥ बलवीर्य-

समोपेतान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १० ॥ कथं नारद जायंते तस्मिन्द्वीपे महाबलाः ॥ श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैस्तु महात्मभिः ॥ ११ ॥ एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा ॥ १२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच ह ॥ अनन्यमनसो नित्यं नारायणपरायणाः ॥ १३ ॥ तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ एकांतभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप ॥ १४ ॥ तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं सदा ॥ श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः सुमहात्मभिः ॥ १५ ॥ ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानस्य संयुगे ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १६ ॥ नहि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ नच दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् ॥ १७ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे ॥ १८ ॥ आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ १९ ॥ दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ॥ २० ॥ रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥ महता सिंहनादेन दारयन्स दिशो दश ॥ २१ ॥ गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशाः ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि ॥ २२ ॥ तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् ॥ २३ ॥ अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवांबुदः ॥ सचिवा राक्षसेंद्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दशम् ॥ २४ ॥ अब्रुवन्रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ राक्षसेंद्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ २५ ॥ अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं

कर्तुं कथंचन ॥ एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः ॥ २६ ॥ रावणोऽपि हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २७ ॥ गतं तु पुष्पकं राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवार्जितः ॥ २८ ॥ प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः ॥ २९ ॥ एकया सस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य दशाननम् ॥ पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः ॥ ३० ॥ को वा त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ इत्युक्तो रावणो राजन्क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥ युद्धार्थमिह संप्राप्तो नच पश्यामि कंचन ॥ ३२ ॥ एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ प्राहसंस्ते ततः सर्वे सुस्वनं युवतीजनाः ॥ ३३ ॥ तासामेका ततः क्रुद्धा बालवद्गृह्य लीलया ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये मध्ये गृह्य दशाननम् ॥ ३४ ॥ सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णांजनसमप्रभम् ॥३५॥हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः ॥ भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपाश्रिता ॥ ३६ ॥ फणावेकाथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वंत्या हस्तवेदनात् ॥ ३७ ॥ गृहीत्वान्या तु रक्षेंद्रमुत्पपात विहायसा ॥ ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् ॥ ३८ ॥ तया सह विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ पपात सोऽम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ ३९ ॥ पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ प्रापतत्सागरजले तथाऽसौ विनिपातितः ॥ ४० ॥ एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ युवतीभिर्विगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ ४१ ॥ नारदोऽपि महातेजा रावणं प्राप्य धर्षितम् ॥ विस्मयं सुचिरं कृत्वा

प्रजहास ननर्त च ॥ ४२ ॥ ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ४३ ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः ॥ ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ ४४ ॥ स्वभावतोऽल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ॥ नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ ४५ ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यन्ममाचष्ट नारदः ॥ बलवद्भिस्तु संधेयमिति सञ्चिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् ॥ अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७ ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगवतां वरम् ॥ जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ ४८ ॥ अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् ॥ स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९ ॥ व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् ॥ भगवन्केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ॥ ५० ॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां वर ॥ किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मञ्छंस मे सुसमाधिना ॥ ५१ ॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः ॥ एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥ ५२ ॥ उवाच वाक्यं प्रहसञ्छ्रूयतामिति पुत्रक ॥ यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्त्ति सचराचरम् ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे ॥ यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४ ॥ आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् ॥ यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५ ॥ कैलासनिलयः श्रीमान्भवश्च क्रोधसंभवः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हविरध्वरे ॥ ५६ ॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् ॥ यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥ ५७ ॥ गृहीत्वा सुम-

हावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि ॥ येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋताः ॥ ५८ ॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना ॥ तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना ॥ ५९ ॥ अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ॥ ६० ॥ अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः ॥ यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥ ६१ ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः ॥ यः पुराणे च वेदे च पांचरात्रे च पठ्यते ॥ ६२ ॥ सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः ॥ मुनिभिर्देवसंघैश्च स्थाप्यते भगवान्हरिः ॥ ६३ ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति ॥ पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति रावण ॥६४॥यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् ॥ जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः ॥६५॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६ ॥ कथं च दृश्यते देवः कथं च श्रूयते भुवि ॥ कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम्॥६७ ॥ कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोऽयं तपसा मया ॥ शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥ आकर्ण्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारद ॥ प्रत्युवाच पुनर्धीमांस्तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७० ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥ स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ॥ ७२ ॥ ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च ॥ धराधरधरो देवः सोऽनंत इति विश्रुतः ॥ ॥ ७३ ॥ विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ॥ लोकान्सृजत्यवति

संहरते सदैव दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥ स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५ ॥ तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः ॥ शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥ एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः ॥ अकामकारिभिर्दैवैरक्रोधैर्दग्धतामसैः ॥ ७७ ॥ यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् ॥ आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८॥अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः ॥ वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥ ७९ ॥ नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर॥ उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यते गतिमीप्सिताम् ॥ ८० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च ॥ समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥ नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः ॥ द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते मां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥ तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ देवान्संश्रावयामास समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥ निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः ॥ नारदं संपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४ ॥ हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः ॥ अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ॥ ८५ ॥ स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् ॥ सभायां गर्हयन्दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ॥८६ ॥ समुद्गृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे ॥ रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७॥ स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः ॥ भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥ श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् ॥ नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥ तप्तहाटककेशान्तज्वलत्पावकलोचन ॥ वज्रायुध नखस्पर्श दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ॥ ९० ॥ कैटभारे हरे देव विष्णो

विपुलविक्रम ॥ त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥ त्वद्भूते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो ॥ प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं विभोः ॥ हंसयुक्तविमानेन किंकिणीजालमालिना ॥ ९३ ॥ स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः ॥ राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥ मानुषत्वमुपागम्य लोकान्हन्तुं कृतोद्यमम् ॥ तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥ वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ मयापि चेह संस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥ मयावलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः ॥ यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥ नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् ॥ वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८ ॥ नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात्प्रमुच्यते ॥ जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ १०० ॥ अनुभाव्य सुरान्सर्वान्ययौ स्वं लोकमीश्वरः ॥ नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ १०१ ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् ॥ स मया शास्त्रतः सम्यगभिवाद्याभिपूजितः ॥ १०२ ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया ॥ मयाप्येतत्सदस्येव पावनार्थं मनोहरम् ॥ १०३ ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षया ॥ १०४ ॥ भवान्नारायणो देवः शंखचक्रगदाधरः ॥ शार्ङ्गपद्मायुधो वज्री सर्वदेवनमस्कृतः ॥ १०५ ॥ श्रीवत्सांको हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ १०६ ॥ वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥

किं न वेत्सि त्वमात्मानं यथा नारायणो ह्यहम् ॥ १०७ ॥ मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि ह्येवमाह पितामहः ॥ १०८ ॥ त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मक ॥ त्रिकालकर्म त्रैविद्य त्रिदशारिप्रमर्दन ॥ १०९ ॥ त्वयाक्रांतास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ त्वं महेंद्रानुजः श्रीमान्बलिबंधनकारणात् ॥ ११० ॥ अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १११ ॥ तादिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबांधवः ॥ ११२ ॥ प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ प्रशांतं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ११३ ॥ सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातलात् ॥ त्वदर्थमिह चोत्पन्ना जनकस्य गृहे प्रभो ॥ ११४ ॥ लंकामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ॥ ११५ ॥ ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ ११६ ॥ तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥ यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ ॥ ११७ ॥ अन्नं तदक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ॥ ११८ ॥ परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ॥ ११९ ॥ राजानश्च सहामात्या येचान्येऽपि समागताः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः ॥ १२० ॥ सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥ राममेवानुपश्यंति भृशमत्यंतहर्षिताः ॥ १२१ ॥ ततोऽगस्त्यो महातेजा राघवं चेदमब्रवीत् ॥ दृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् ॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजि-

तास्ते यथागतम् ॥ १२२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे अगस्त्यवाक्यं नाम प्रक्षिप्तः पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ क्षेपकाः समाप्ताः ॥ एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः ॥ अशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहस्सु वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ राघवः प्रांजलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ भवान्हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ॥ भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः ॥ अतुलाः प्रीतयो राजन्संबंधकपुरोगमाः ॥ ४ ॥ तद्भवान्स्वपुरं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव ॥ भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतश्चानुयास्यति ॥ ५ ॥ स तथेति ततः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रीतोऽस्मि भवतो राजन्दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥ यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं संचितानि वै ॥ दुहित्रे तान्यहं राजन्सर्वाण्येव ददामि वै ॥ ७ ॥ ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुम् ॥ राघवः प्रांजलिर्भूत्वा विनयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः ॥ आयत्तास्त्वं हि नो राजन्गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ राजा हि वृद्धः संतापं त्वदर्थमुपयास्यति ॥ तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ १० ॥ लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते ॥ धनमादाय बहुलं रत्नानि विविधानि च ॥ ११ ॥ युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघव ॥ रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १२ ॥ प्रदक्षिणं च राजानं कृत्वा केकयवर्धनः ॥ रामेण च कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः ॥ हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १४ ॥ तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् ॥ प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं

सौहृदं परम् ॥ उद्योगश्च त्वया राजन्भरतेन कृतः सह ॥ १६ ॥ तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज ॥ रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्राकारां सुतोरणाम् ॥ १७ ॥ एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् ॥ पर्यष्वजत धर्मात्मा निरंतरमुरोगतम् ॥ १८ ॥ विसर्जयामास तदा कौसल्याप्रीतिवर्धनः ॥ राघवेण कृतानुज्ञः काशेयो ह्यकुतोभयः ॥ १९ ॥ वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् ॥ २० ॥ प्रहसन्राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता ॥ २१ ॥ धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् ॥ २२ ॥ हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः ॥ २३ ॥ रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबांधवः ॥ भवंतश्च समानीता भरतेन महात्मना ॥ २४ ॥ श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हृताम् ॥ उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ २५ ॥ कालोऽप्यतीतः सुमहान्गमनं रोचयाम्यतः ॥ प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महतावृता ॥ २६ ॥ दिष्ट्या त्वं विजयी राम राज्यं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः ॥ २७ ॥ एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥ यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ २८ ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे ॥ प्रशंसार्हं न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ २९ ॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ॥ वर्तामहे महाबाहो प्रीत्यात्र महतावृताः ॥ ३० ॥ भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमान्विताः ॥ ३१ ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ पूजितास्ते च रामेण जग्मुर्देशा-

न्स्वकान्स्वकान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सां० उत्तरकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् ॥ गजवाजिसहस्रौघैः कंपयंतो वसुंधराम् ॥ १ ॥ अक्षौहिण्यो हि तत्रासन्राघवार्थे समुद्यताः ॥ भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टबलवाहनाः ॥ २ ॥ ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः ॥ न रामरावणे युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥ भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ॥ हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥ रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च ॥ सुखं पारे समुद्रस्य युध्येम विगतज्वराः ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयंतः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥ स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च ॥ समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमंति च ॥ ७ ॥ यथा पुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ ॥ रामस्य प्रियकामार्थमुपहारं नृपा ददुः ॥ ८ ॥ अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् ॥ चंदनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः ॥ अजाविकं च विविधं रथांस्तु विविधान्बहून् ॥ १० ॥ भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥ आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः ॥ तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपानयन् ॥ १२ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः ॥ सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥१३॥ विभीषणाय च ददौ तथान्येभ्योऽपि राघवः॥ राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥ ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः ॥ शिरोभिर्धारयामासुर्भुजेषु च महाबलाः ॥ १५ ॥ हनू-

मंतं च नृपतिरिक्ष्वाकूजां महारथः ॥ अंगदं च महाबाहुमंकमारोप्य वीर्यवान् ॥ १६ ॥ रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ अंगदस्ते सुपुत्रोऽयं मंत्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥ सुग्रीव मंत्रिते युक्तौ मम चापि हिते रतौ ॥ अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा व्यपमुच्यांगाद्भूषणानि महायशाः ॥ स बबंध महार्हाणि तदांगदहनूमतोः ॥ १९ ॥ आभाष्य च महावीर्यान्राघवो यूथपर्षभान् ॥ नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गंधमादनम् ॥ २० ॥ सुषेणं पनसं वीरं मैंदं द्विविदमेवच ॥ जांबवंतं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेवच ॥ २१ ॥ वलीमुखं प्रजंघं च सन्नादं च महाबलम् ॥ दरीमुखं दधिमुखमिंद्रजानुं च यूथपम् ॥ २२ ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव ॥ सुहृदो मे भवंतश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः ॥ धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदांवरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः ॥ वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २५ ॥ ते पिबंतः सुगंधीनि मधूनि मधुपिंगलाः ॥ मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥ २६ ॥ एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा ॥ मुहूर्तमिव ते सर्वे रामभक्त्या च मेनिरे ॥ २७ ॥ रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः ॥ राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥ २८ ॥ एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शिशिरः सुखम् ॥ वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् ॥ रामस्य, प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ तथा स्म तेषां वसतामृक्षवा-

नरराक्षसाम् ॥ राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गम्यतां सौम्य किष्किंधां दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ पालयस्व सहामात्यै राज्यं निहतकंटकम् ॥ २ ॥ अंगदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः ॥ पश्य त्वं हनुमंतं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥ सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम् ॥ कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥ वीरं शतबलिं चैव मैंदं द्विविदमेव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥ ५ ॥ ऋक्षराजं च दुर्धर्षं जांबवंतं महाबलम् ॥ पश्य प्रीतिसमायुक्तो गंधमादनमेव च ॥ ६ ॥ ऋषभं च सुविक्रांतं प्लवंगं च सुपाटलम्॥ केसरिं शरभं शुंभं शंखचूडं महाबलम् ॥ ७ ॥ ये ये मे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा च सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनःपुनः ॥ विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ९ ॥ लंकां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम ॥ पुरस्य राक्षसानां च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च ॥ १० ॥ मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन्कथंचन ॥ बुद्धिमंतो हि राजानो ध्रुवमश्नंति मेदिनीम् ॥ ११ ॥ अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ॥ स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥१२ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनःपुनः॥ १३ ॥ तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च ॥ माधुर्यं परमं राम स्वयंभोरिव नित्यदा॥१४॥तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् ॥ हनूमान्प्रणतो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत्॥१५॥ स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ॥ भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १६ ॥ यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले ॥ तावच्छरीरे वत्स्यंतु प्राणा मम न संशयः ॥ १७ ॥ यच्चैत-

चरितं दिव्यं कथा ते रघुनंदन ॥ तन्ममाप्सरसो राम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वाहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो ॥ उत्कंठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् ॥ उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २० ॥ एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः ॥ चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥ २१ ॥ तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥ लोका हि यावत्स्थास्यंति तावत्स्थास्यंति मे कथाः ॥ २२ ॥ एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ॥ शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥ २३ ॥ मदंगे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ॥ नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २४ ॥ ततोऽस्य हारं चंद्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः ॥ वैदूर्यतरलं कंठे बबंध च हनूमतः ॥ २५ ॥ तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः ॥ रराज हेमशैलेंद्रश्चंद्रेणाक्रांतमस्तकः ॥ २६ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २७ ॥ सुग्रीवः स च रामेण निरंतरमुरोगतः ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवाः ॥ २८ ॥ सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ॥ संमूढा इव दुःखेन त्यजंतो राघवं तदा ॥ २९ ॥ कृतप्रसादास्ते नैवं राघवेण महात्मना ॥ जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ ३० ॥ ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ॥ वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥ अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः ॥ शुश्राव मधुरां वा-

णीमंतरिक्षान्महाप्रभुः ॥ २ ॥ सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ॥ कुवेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥ तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि भवनं प्रति ॥ उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ निर्जितस्त्वं नरेंद्रेण राघवेण महात्मना ॥ निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५ ॥ ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबांधवे ॥ ६ ॥ स त्वं रामेण लंकायां निर्जितः परमात्मना ॥ वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥ परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनंदनम् ॥ वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥ सोऽहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशंकः प्रतीच्छ माम् ॥ ९ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया ॥ चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः ॥ उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥ यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवरपुष्पक ॥ आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥ लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगंधिभिः ॥ पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा ॥ सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय ॥ १४ ॥ प्रतिघातश्च ते माभूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् ॥ १५ ॥ अभिप्रेतां दिशं तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकं तदा ॥ एवमंतर्हिते तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि ॥ १६ ॥ भरतः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच रघुनंदनम् ॥ विबुधात्मनि दृश्यंते त्वयि वीर प्रशासति ॥ १७ ॥ अमानुषाणि सत्त्वानि व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ अनामयाश्च मर्त्यानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् ॥ १८ ॥ जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ अरोगप्रसवा नार्यो

वपुष्मंतो हि मानवाः ॥ १९ ॥ हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिनः ॥ काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः ॥ २० ॥ वाताश्चापि प्रवांत्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥ ईदृशो नश्चिरं राजा भवेदिति नरेश्वरः ॥२१॥कथयंति पुरे राजन्पौरजानपदास्तथा ॥ एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः॥ श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तम ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० च० सा० उत्तरकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥ चंदनागुरुचूतैश्च तुंगकालेयकैरपि ॥ देवदारुवनैश्चापि समंतादुपशोभिताम् ॥ २ ॥ चंपकागुरुपुन्नागमधूकपनसासनैः ॥ शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥ लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः ॥ मंदारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥ ॥ प्रियंगुभिः कदंबैश्च तथा च वकुलैरपि ॥ जंबूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥ सर्वदा कुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः ॥ दिव्यगंधरसोपेतैस्तरुणांकुरपल्लवैः ॥ ६ ॥ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ७ कोकिलैर्भृंगराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः ॥ शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुंभनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलांजननिभाश्चान्ये भांति तत्र स्म पादपाः ॥ ९ ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च ॥ दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ १० ॥ माणिक्यकृतसोपानाः स्फाटिकांतरकुट्टिमाः ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ तरुभिः पुष्पशबलै-

स्तीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः ॥ तत्रैव च वनोद्देशे वैदूर्यमणिसन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ तत्र संघर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥ प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव ॥ नंदनं हि यथेंद्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा ॥ १५ ॥ तथाभूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ बह्वासनगृहोपेतां लतासनसमावृताम् ॥ १६ ॥ अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनंदनः ॥ आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते ॥ १७ ॥ कुशास्तरणसंस्तीर्णे रामः सन्निषसाद ह ॥ सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि ॥ १८ ॥ पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरंदरः ॥ मांसानि च सुमृष्टानि फलानि विविधानि च ॥१९॥ रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ उपानृत्यंश्च राजानं नृत्यगीतविशारदाः ॥ २० ॥ अप्सरोरगसंघाश्च किन्नरीपरिवारिताः ॥ दक्षिणा रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशंगताः ॥ २१ ॥ उपानृत्यंत काकुत्स्थं नृत्यगीतविशारदाः ॥ मनोऽभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः ॥ २२ ॥ रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषिताः ॥ स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह ॥ २३ ॥ अरुंधत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ २४ ॥ रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् ॥ २५ ॥ अत्यक्रामच्छुभः कालः शैशिरो भोगदः सदा ॥ दशवर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः ॥ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २६ ॥ पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ शेषं दिवसभागार्धमंतःपुरगतोऽभवत् ॥ २७ ॥ सीतापि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै ॥ श्वश्रूणामकरोत्पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २८ ॥

अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणांबरा ॥ त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे स धुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥ अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ अपत्यलाभो वैदेहि त्वय्ययं समुपस्थितः ॥ ३१ ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ॥ ३२ ॥ तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ गंगातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ ॥ ३३ ॥ फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् ॥ ॥ ३४ ॥ अप्येकरात्रिं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ मध्यकक्षांतरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ तत्रोपविष्टं राजानमुपासंते विचक्षणाः ॥ कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समंततः ॥ १ ॥ विजयो मधुमत्तश्च काश्यपो मंगलः कुलः ॥ सुराजिः कालियो भद्रो दंतवक्रः सुमागधः ॥ २ ॥ एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः ॥ कथयंति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत ॥ काः कथा नगरे भद्र वर्तते विषयेषु च ॥ ४ ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः ॥ किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किं नु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकयीं किं नु मातरम् ॥ वक्तव्यतां च राजानो वने राज्यं व्रजंति च ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्रांज-

लिरब्रवीत् ॥ स्थिताः शुभाः कथा राजन्वर्तंते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् ॥ भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यंते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥९॥ शुभाशुभानि वाक्यानि कान्याहुः पुरवासिनः॥ श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥१०॥ कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः ॥ कथयंति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुं प्रांजलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणु राजन्यथा पौराः कथयंति शुभाशुभम् ॥ चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥ दुष्करं कृतवान्रामः समुद्रे सेतुबंधनम् ॥ अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४ ॥ रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः ॥ वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥ हत्वा च रावणं संख्ये सीतामाहृत्य राघवः ॥ अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥ कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ॥ अंकमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७॥ लंकामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् ॥ रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्स्यति ॥ ॥ १८ ॥ अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ॥ यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवं बहुविधा वाचो वदंति पुरवासिनः ॥ नगरेषु च सर्वेषु राजञ्जनपदेषु च ॥ २० ॥ तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् ॥ उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्वदंति माम् ॥ २१ ॥ सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ॥ प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् ॥ विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥ इ० श्रीमद्रा० वाल्मी० आ०

च० सा० उत्तरकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ॥ समीपे द्वाःस्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वाःस्थो मूर्ध्निकृतांजलिः ॥ लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥ उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृतांजलिः ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् ॥ प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रयांतं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वाःस्थो भरतमंतिकात् ॥ उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृतांजलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वाःस्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥ उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव महाबलः ॥ दृष्ट्वा प्रयांतं भरतं त्वरमाणः कृतांजलिः ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह ॥ एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ॥ ९ ॥ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १० ॥ शिरसा वंद्य धरणीं प्रययौ तत्र राघवः ॥ द्वाःस्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृतांजलिः ॥ ११ ॥ निवेदयामास तथा भ्रातॄन्स्वान्समुपस्थितान् ॥ कुमारानागताञ्छ्रुत्वा चिंताव्याकुलितेंद्रियः ॥ १२ ॥ अवाङ्मुखो दीनमना द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ॥ १३ ॥ एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ आज्ञप्तास्तु नरेंद्रेण कुमाराः शुक्लवाससः ॥ १४ ॥ प्रह्वाः प्रांजलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा ॥ १५ ॥ संध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ हतशोभं यथा पद्मं

मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥ ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ॥ तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥ १७ ॥ तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः ॥ आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १८ ॥ भवंतो मम सर्वस्वं भवंतो जीवितं मम ॥ भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवंतः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः ॥ संभूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २० ॥ तथा वदति काकुत्स्थे अवधानपरायणाः ॥ उद्विग्नमनसः सर्वे किं नु राजाभिधास्यति ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ॥ उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा ॥ पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृंतति ॥ ३ ॥ अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ सीतापि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥ ४ ॥ जानासि त्वं यथा सौम्य दंडके विजने वने ॥ रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥ ५ ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ॥ अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥ ६ ॥ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा ॥ प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ॥ ॥ ७ ॥ अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ चंद्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा ॥ ॥ ८ ॥ ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥ एवं शुद्धसमाचारा देवगंधर्वसन्निधौ ॥ ९ ॥ लंकाद्वीपे महेंद्रेण मम हस्ते निवेदिता ॥ अंतरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् ॥ १० ॥

ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ॥ ११ ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ अकीर्त्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥ पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्यते ॥ अकीर्तिर्निंद्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते ॥ १३ ॥ कीर्त्यर्थं तु समारंभः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ तस्माद्भवंतः पश्यंतु पतितुं शोकसागरे ॥ १५ ॥ नहि पश्याम्यहं भूतं किंचिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥ श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमंत्राधिष्ठितं रथम् ॥ १६ ॥ आरुह्य सीतामारोप्य विषयांते समुत्सृज ॥ गंगायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ॥ १७ ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनंदन ॥ १८ ॥ शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व वचनं मम ॥ न चास्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ॥ अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वयैतत्प्रतिवारिते ॥ २० ॥ शापिता हि मया यूयं पादाभ्यां जीवितेन च ॥ ये मां वाक्यांतरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन ॥ अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥ मानयंतु भवंतो मां यदि मच्छासने स्थिताः ॥ इतोऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ ॥ २२ ॥ पूर्वमुक्तोऽहमनया गंगातीरेऽहमाश्रमान् ॥ पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहितेक्षणः ॥ संविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ शोकसंविग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ सुमंत्रमब्रवीद्वा-

क्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सारथे तुरगाञ्शीघ्रान्योजयस्व रथोत्तम ॥ स्वास्तीर्णं राजवचनात्सीतायाश्चासनं शुभम् ॥ २ ॥ सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ॥ मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥ सुमंत्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥ आनीयोवाच सौमित्रिं मित्राणां मानवर्धनम् ॥ रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥ एवमुक्तः सुमंत्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः ॥ प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥ त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ॥ नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥ गंगातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमाञ्छुभान् ॥ शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥ ॥ ८ ॥ अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अद्य नेया भविष्यसि ॥ एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ॥ ९ ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥ वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ १० ॥ गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् ॥ ११ ॥ वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् ॥ १२ ॥ प्रययौ शीघ्रतुरगं रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १३ ॥ अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनंदन ॥ नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कंपश्च जायते ॥ १४ ॥ हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ॥ १५ ॥ शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ॥ १६ ॥ श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि ॥ १७ ॥ इत्यंजलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत॥

लक्ष्मणोऽर्थं ततः श्रुत्वा शिरसा वंद्य मैथिलीम् ॥ १८ ॥ शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ॥ १९ ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् ॥ २० ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्रियंबक इवौजसा ॥ सोऽश्वान्विचारयित्वा तु रथे युक्तान्मनोजवान् ॥ २१ ॥ आरोहस्वेति वैदेहीं सुतः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् ॥ २२ ॥ सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमंत्रेण च धीमता ॥ आससाद विशालाक्षी गंगां पापविनाशिनीम् ॥ २३ ॥ अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ॥ निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥ २४ ॥ सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ॥ हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥ नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ॥ कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण ॥ नचाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥ तारयस्व च मां गंगां दर्शयस्व च तापसान् ॥ ततो मुनिभ्यो वासांसि दास्याम्याभरणानि च ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा महर्षीणां यथार्हमभिवादनम् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥ ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् ॥ त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतांवरम् ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे ॥ नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥ इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्रांजलयोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥ तितीर्षुर्लक्ष्मणो गंगां शुभां नावमुपारुहत् ॥ गंगां संतारयामास लक्ष्मणस्तां

समाहितः ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः ॥ आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥ सुमंत्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः ॥ उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ॥ उवाच मैथिलीं वाक्यं प्रांजलिर्बाष्पसंवृतः ॥ ३ ॥ हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता ॥ अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥ श्रेयो हि मरण मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् ॥ न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिंदिते ॥ ॥ ५ ॥ प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने ॥ इत्यंजलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ॥ ६ ॥ रुदंतं प्रांजलिं दृष्ट्वा कांक्षंतं मृत्युमात्मनः ॥ मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ ७ ॥ किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ॥ पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥ शापितोऽसि नरेंद्रेण यत्त्वं संतापमागतः ॥ तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ॥ ९ ॥ वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ अवाङ्मुखो बाष्पगलो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ॥ १० ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् ॥ पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥ ॥ ११ ॥ रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ॥ ॥ १२ ॥ यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः ॥ सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ ॥ १३ ॥ पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ आश्रमांतेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ॥ १४ ॥ राज्ञः शासनमादाय तथैव किल दौहृदम् ॥ तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपो-

वनम् ॥ १५ ॥ पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ राज्ञो दशरथस्येव पितुर्मे मुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ पतिव्रता त्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि ॥ श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ॥ परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ॥ धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ किं नु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः ॥ याहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥ पुराहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी ॥ अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥ सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ॥ आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥ किं नु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म चासत्कृतं प्रभो ॥ कस्मिन्वा कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥७॥ न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ॥ त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् ॥ निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामविशेषेण प्रांजलिप्रग्रहेण च ॥ शिरसा वंद्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥ शिरसाभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण ॥ वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११ ॥ जानासि च यथा शुद्धा सीता

तत्त्वेन राघव ॥ भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ १२ ॥ अहं त्यक्ता च ते वीर अयशोभीरुणा जने ॥ यच्च ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः ॥ १३ ॥ मया च परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥ १४ ॥ यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५ ॥ यत्तु पौरजने राजन्धर्मेण समवाप्नुयात् ॥ अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥ यथापवादः पौराणां तथैव रघुनंदन ॥ पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बंधुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥ इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहः ॥ १८ ॥ निरीक्ष्य माद्य गच्छ त्वं मृत्युकालातिवर्तिनीम् ॥ एवं ब्रुवंत्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १९ ॥ शिरसा वंद्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः ॥ २० ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥ दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ॥ २१ ॥ कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् ॥ २२ ॥ आरुरोह पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः ॥ २३ ॥ संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् ॥२४॥ चेष्टंतीं परतीरस्थां लक्ष्मणं प्रययावथ ॥ दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः ॥निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥ सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधरा नाथमपश्यती सती ॥ रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा ये तत्र मुनिदारकाः ॥ प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥ अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ॥ सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वा भगवन्कस्याप्येषा महात्मनः ॥ पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन्साधु पश्येस्त्वं देवतामिव खाच्च्युताम् ॥ नद्यास्तु तीरे भगवन्वरस्त्री कापि दुःखिता ॥ ४ ॥ दृष्टाऽस्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा ॥ अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना अनाथवत् ॥ ५ ॥ "नह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ॥ आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता ॥ त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ १ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ॥ तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ २ ॥ तं प्रयांतमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् ॥ तं तु देशमभिद्रुत्य किंचित्पद्भ्यां महामतिः ॥ ३ ॥ अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् ॥ ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ४ ॥" तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ ६ ॥ स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया ॥ जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ७ ॥ आयांती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ॥ कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ ॥ ८ ॥ तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः ॥ सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ ९ ॥ अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि सांप्रतं मयि वर्तसे ॥ १० ॥ आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ॥ तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यंति नित्यशः ॥ ११ ॥ इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा ॥ यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा

तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् ॥ शिरसा वंद्य चरणौ तथेत्याह कृतांजलिः ॥ १३ ॥ तं प्रयांतं मुनिं सीता प्रांजलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ तं दृष्ट्वा मुनिमायांतं वैदेह्या मुनिपत्नयः ॥ उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १४ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते॥ अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥ १५ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ॥ सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥ स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती ॥ अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ १७ ॥ इमां भवत्यः पश्यंतु स्नेहेन परमेण हि ॥ गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोऽस्तु विशेषतः ॥ १८ ॥ मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं परिदाय महायशाः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे संप्रवेशिताम् ॥ संतापमगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥ अब्रवीच्च महातेजाः सुमंत्रं मंत्रसारथिम् ॥ सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥ २ ॥ ततो दुःखतरं किं नु राघवस्य भविष्यति ॥ पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥ व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् ॥ वैदेह्याः सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥ यो हि देवान्सगंधर्वानसुरान्सह राक्षसैः ॥ निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवं पर्युपासते ॥ ५ ॥ पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दंडके विजने वने ॥ उषित्वा नव वर्षाणि पंच चैव महावने ॥ ६ ॥ ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् ॥ पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७ ॥ को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन्यशोहरे ॥ मैथिलीं समनुप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८ ॥ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मण-

भाषिताः ॥ सुमंत्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह॥९॥ न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति॥ दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥ भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायो विसौख्यभाक् ॥ प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्द्रुतम् ॥ ११ ॥ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२ ॥ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा ॥ राज्ञो वा व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह॥१३॥महाजयसमीपे च मम चैव नरर्षभ ॥ ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४ ॥ ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः ॥ सूत न क्वचिदेवं ते वक्तव्यं जनसांनिधौ ॥ १५ ॥ तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत्सुसमाहितः ॥ नैव जात्वनृतं कुर्यामिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः ॥ यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन॥१७॥यद्यप्यहं नरेंद्रेण रहस्यं श्रावितं पुरा॥तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम्॥१८॥ येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् ॥ न त्वया भरतस्याग्रे शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गंभीरार्थपदं महत् ॥ तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं तं वाक्यमब्रवीत्॥२०॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥ तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ॥ पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनी-

तावभ्यवादयत् ॥ स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥ ५ ॥ पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ६ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ७ ॥ ततः कथायां कस्यांचित्प्रांजलिः प्रग्रहो नृपः ॥ उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ८ ॥ भगवन्किं प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ॥ किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ९ ॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ॥ काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य तु ॥ दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ शृणु राजन्पुरावृत्तं तदा देवासुरे युधि ॥ दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥ तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः ॥ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥ १३ ॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः ॥ शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ शापाभिहतचेतास्तु स्वात्मना भावितोऽभवत् ॥ १६ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ॥ १७ ॥ लोकानां संप्रियार्थं तु तं शापं गृह्य मुक्तवान् ॥ इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि ॥ १८ ॥ इहागतो हि पुत्र त्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद ॥१९॥ तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति ॥ २० ॥ सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यंत्यस्य येऽनुगाः ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २१ ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः ॥ २२ ॥ राजवंशांश्च बहुशो बहून्संस्थापयिष्यति ॥ द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु ॥ २३ ॥ अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥ सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ २४ ॥ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् ॥ आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ २५ ॥ तूष्णींभूते तदा तस्मिन्राजा दशरथो मुनौ ॥ अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा ॥ श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥ २७ ॥ एवंगते न संतापं कर्तुमर्हसि राघव ॥ सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥ २८ ॥ श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि ॥ अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनंदनः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ॥ अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥ सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः ॥ रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥ तस्यैवं चिंतयानस्य भवनं शशिसन्निभम् ॥ रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य नरोत्तमः ॥ अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥ ६ ॥ जग्राह चरणौ तस्य

लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ उवाच दीनया वाचा प्रांजलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ गंगातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुभे ॥ ८ ॥ तत्र तां च शुभाचारामाश्रमांते यशस्विनीम् ॥ पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी ॥ त्वद्विधा न हि शोचंति बुद्धिमंतो मनस्विनः ॥ १० ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगांता मरणांतं च जीवितम् ॥ ११ ॥ तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ॥ नातिप्रसंगः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसा मनः ॥ लोकान्सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः ॥ १३ ॥ नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः ॥ अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥ यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप ॥ सोऽपवादः पुरे राजन्भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः ॥ त्यजेमां दुर्बलां बुद्धिं संतापं मा कुरुष्व ह ॥ १६ ॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८ ॥ निवृत्तिश्चागता सौम्य संतापश्च निराकृतः ॥ भवद्वाक्यैः सुरुचिरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् ॥ सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशो बंधुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ यादृशस्त्वं महाबुद्धिर्मम सौम्य मनोऽ-

नुगः ॥ २ ॥ यच्च मे हृदये किंचिद्वर्ततते शुभलक्षण ॥ तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥३॥ चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्य्यं पौरजनस्य च ॥ अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृंतति ॥ ४ ॥ आहूयंतां प्रकृतयः पुरोधा मंत्रिणस्तथा ॥ कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियो वा पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिनेदिने ॥ संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६ ॥ श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः ॥ बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक्छुचिः ॥ ७ ॥ स कदाचिद्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः ॥ नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥ ततः संगाद्गता धेनुः सवत्सा स्पर्शिताऽनघ ॥ ब्राह्मणस्याहिताग्नेस्तु दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥ ९ ॥ स नष्टांगां क्षुधार्तो वै अन्विषंस्तत्रतत्र ह ॥ नापश्यत्सर्वराष्ट्रेषु संवत्सरगणान्बहून् ॥ १० ॥ ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् ॥ ददृशे तां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥ अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच ब्राह्मणः ॥ आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरम् ॥ १२ ॥ तस्य तं स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै ॥ अन्वगात्पृष्ठतः सा गौर्गच्छंतं पावकोपमम् ॥ १३ ॥ योऽपि पालयते विप्रः सोऽपि गामन्वगाद्द्रुतम् ॥ गत्वा च तमृषिं चष्टे मम गौरिति स त्वरन् ॥ १४ ॥ स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह ॥ तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः ॥ १५ ॥ विवदंतौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः ॥ तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहोरात्राण्यनेकानि वसंतौ क्रोधमीयतुः ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ ॥ क्रुद्धौ परमसंप्राप्तौ वाक्यं घोराभिसंहतम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो

भविष्यसि ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च ॥ श्वभ्रे त्वं कृकलीभूतो दीर्घकालं निव-
त्स्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धनः ॥ वासुदेव इति ख्यातो विष्णुः
पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥ स ते मोक्षयिता शापाद्राजंस्तस्माद्भविष्यसि ॥ कृता च तेन कालेन निष्कृति-
स्ते भविष्यति ॥ २१ ॥ भारावतारणार्थं हि नरनारायणावुभौ ॥ उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग
उपस्थिते ॥ २२ ॥ एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ ॥ तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतु-
र्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुंक्ते सुदारुणम् ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि
राज्ञां दोषाय कल्पते ॥ २४ ॥ तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्ततु कार्यिणः ॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य
फलं नावैति पार्थिवः ॥ २५ ॥ तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाञ्जनः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ रामस्य भाषि-
तं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे
काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः ॥ महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापरः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु पापसंयुक्त-
मात्मानं पुरुषर्षभ ॥ किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः
पुनरब्रवीत् ॥ शृणु सौम्य यथापूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनिगतौ विप्रौ विज्ञाय स नृपस्तदा ॥
आहूय मंत्रिणः सर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ॥ ५ ॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ दुःखेन सुसमा-
विष्टः श्रूयतां मे समाहिताः ॥ ६ ॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् ॥ गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिं-
दितौ ॥ ७ ॥ कुमारोऽयं वसुर्नाम स चेहाद्याभिषिच्यताम् ॥ श्वभ्रं च यत्सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पि-

भिर्मम ॥ ८ ॥ यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनि:सृतम् ॥ वर्षन्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा ॥ ९ ॥ ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वंतु शिल्पिन: ॥ फलवंतश्च ये वृक्षा: पुष्पवत्यश्च या लता:॥१०॥ विरोप्यंतां बहुविधाश्छायावंतश्च गुल्मिन: ॥ क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतोदिशम् ॥ ११ ॥ सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः॥पुष्पाणि च सुगंधीनि क्रियंतां तेषु नित्यश: ॥ १२ ॥ परिवार्यं यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा॥एवं कृत्वा विधानं स सन्निवेश्य वसुं तदा॥१३॥धर्मनित्य: प्रजा:पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय॥प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातित: ॥१४॥ नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥ माकृथास्त्वनुसंतापं मत्कृते हि नरर्षभ॥१५॥ कृतांत: कुशल: पुत्र येनास्मि व्यसनीकृत: ॥ प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गंतव्यान्येव गच्छति ॥ १६ ॥ लब्धव्यान्येव लभते दु:खानि च सुखानि च ॥ पूर्वे जात्यंतरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुतं राजा महायशा: ॥ श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ एवं प्रविश्येव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महद्रत्नविभूषितं तम् ॥ संपादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुष्पंचाश: सर्ग: ॥ ५४ ॥ एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया ॥ यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रि: पुनरब्रवीत् ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनंदन: ॥ कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठित: ॥ ४ ॥ स राजा वीर्यसंपन्न: पुरं देव-

पुरोपमम् ॥ निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयंतमिति श्रुतम् ॥ निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशाः ॥ ६ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् ॥ यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ॥ ७ ॥ ततः पितरमामंत्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् ॥ वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अनंतरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनंदनः ॥ अत्रिमंगिरसं चैव भृगुं चैव तपोनिधिम् ॥ ९ ॥ तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् ॥ वृतोऽहं पूर्वमिंद्रेण अंतरं प्रतिपालय ॥ १० ॥ अनंतरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् ॥ वसिष्ठोऽपि महातेजा इंद्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमिस्तु राजा विप्रांस्तान्समानीय नराधिपः ॥ अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः ॥ १२ ॥ पंचवर्षसहस्राणि राजा दीक्षामथाकरोत् ॥ इंद्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १३ ॥ सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिंदितः ॥ तदंतरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् ॥ १४ ॥ कोपेन महताविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी मुहूर्तं समुपाविशत् ॥ तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयापहृतो भृशम् ॥ १५ ॥ ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव ॥ चेतनेन विना भूतो देहस्ते पार्थिवैष्यति ॥ १७ ॥ ततः प्रबुद्धो राजा तु श्रुत्वा शापमुदाहृतम् ॥ ब्रह्मयोनिमथोवाच स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ उक्तवान्मम शापाग्निं यमदंडमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः ॥ देहः स सुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥ इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शापितौ

नृपद्विजेंद्रौ ॥ सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववंतौ ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ निक्षिप्य देहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनंदनः ॥ प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः॥ ३॥ तौ परस्परशापेन देहमुत्सृज्य धार्मिकौ॥अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ॥४॥अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः॥वसिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरंतिकम् ॥५॥सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित्॥पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः॥६॥भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्॥देवदेव महादेव वायुभूतोऽहमंडज॥७॥सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति ॥ लुप्यंते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥ ८ ॥ देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः ॥ ९ ॥ मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायशः ॥ अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ॥ धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् ॥ क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः ॥ यदृच्छया तमुद्देशमागता सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां क्रीडंतीं वरुणालये ॥ तदाविशत्परो हर्षो वरुणं चोर्वशीं कृते ॥ १४ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्रांजलिः स्थिता ॥

मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कंदर्पशरपीडितः ॥ इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुंभेऽस्मिन्देवनिर्मिते ॥ १७ ॥ एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि ॥ कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ॥ १८ ॥ तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य सुभाषितम् ॥ उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥ काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् ॥ भावश्चाप्यधिकं तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् ॥ ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन्कुंभे न्यवासृजत् ॥ २१ ॥ उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता ॥ तां तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मयाऽभिमंत्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता ॥ पतिमन्यं वृतवती किमर्थं दुष्टचारिणि ॥ २३ ॥ अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशिराजः पुरूरवाः ॥ तमभ्यागच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥ ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् ॥ प्रतिष्ठाने पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुःपुत्रो महाबलः ॥ नहुषो यस्य पुत्रस्तु बभूवेंद्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥ वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रांतेऽथ त्रिदिवेश्वरे ॥ शतं वर्षसहस्राणि येनेंद्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥ सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ॥ बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षयादिंद्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥५६ ॥ तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् ॥ लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगे जग्मतुर्देवसंमतौ

॥२॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ यः स कुंभो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः ॥ तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वं समभवत्तत्र अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५ ॥ तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्या पूर्वमाहितम् ॥ तस्मिन्समभवत्कुंभे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः ॥ वासिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७ ॥ तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिंदितम् ॥ वव्रे पुरोधसं सौम्य वंशस्यास्य हिताय नः ॥ ८ ॥ एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथाभवत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते ॥ तं च ते योजयामासुर्यज्ञदीक्षां मनीषिणः ॥ १० ॥ तं च देहं नरेंद्रस्य रक्षंति स्म द्विजोत्तमाः ॥ गंधैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ आनायिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् ॥ वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वत्कृते च निमिष्यंति चक्षूंषि पृथिवीपते ॥ वायुभूतेन चरता विश्रामार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् ॥ ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् ॥ १७ ॥ अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा ॥ मंत्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८ ॥ अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः ॥ मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्ज-

नकोऽभवत् ॥ १९ ॥ यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकाऽभवत् ॥ मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ २० ॥ इति सर्वमशेषतो मया कथितं संभवकारणं तु सौम्य ॥ नृपपुंगवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ १ ॥ महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् ॥ निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य मुनेश्च ह ॥ २ ॥ निमिस्तु क्षत्त्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ॥ न क्षमं कृतवान्राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु नेतायं रामः क्षत्त्रियपुंगवः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४ ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्तजसम् ॥ न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥ सौमित्रे दुःसहो रोषो यथा क्षांतो ययातिना ॥ सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तन्निबोध समाहितः ॥६॥ नाहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः ॥ तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥ एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता ॥ शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ ॥ न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९ ॥ तयोः पुत्रौ तु संभूतौ रूपवंतौ समाहितौ ॥ शर्मिष्ठाऽजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥ १० ॥ पूरुस्तु दयिता राज्ञा गुणैर्मातृकृतेन च ॥ ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ सहस्र हृद्गतं दुःखमवमानं च दुःसहम्॥१२॥ आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् ॥राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपु-

त्या बहुक्षपाः॥१३ ॥ यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥१४ ॥पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः ॥ देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥१५॥इंगितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ॥ आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी स्म यत्र सा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् ॥ पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छंतमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्तचेतसम् ॥ देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनि-सत्तम ॥ भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्ये वा नतु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥ न मां त्वमवजानीषे दुःखितामव-मानिताम् ॥ वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मंश्छिद्यंते वृक्षजीविनः ॥ ॥ २० ॥ अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव ॥ मय्यवज्ञां प्रयुंक्ते हि नच मां बहु मन्यते ॥ २१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरीवृतः ॥ व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥ यस्मान्मामवजानीषे नाहुषत्वं दुरात्मवान् ॥ वयसा जरया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य स भार्गवः ॥ पुन-र्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः ॥ २४ ॥ स एवमुक्त्वा द्विजपुंगवाग्र्यः सुतां समाश्वास्य च देवया-नीम् ॥ पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदि० च० सा० उत्तरकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदार्तो नहुषात्मजः ॥ जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २ ॥ न तावत्कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ ॥ अनुभूय तदा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् ॥ पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै

जराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोऽन्नमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव ॥ प्रतिगृह्णातु व राजन्यैः सहाभागे भोजनम् ॥ ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥ नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्रांजलिरब्रवीत्॥धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः॥७॥ पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा॥ प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम्॥८॥ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान्सहस्रशः ॥ बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥ ९ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥ १० ॥ न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा ॥ तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः ॥ ११ ॥ प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् ॥ त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः ॥ प्रतिहंसि ममाज्ञां त्वं प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४॥ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे ॥ राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥ नतु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यसि दुर्मते ॥ वंशोऽपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् ॥ अभिषेकेण संपूज्य आश्रमं प्रविवेशह ॥ १७ ॥ततः कालेन महता दिष्टांतमुपजग्मिवान् ॥ त्रिदिवं स गतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः॥ १८॥पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महतावृतः ॥ प्रतिष्ठाने पुरवरे काशिराज्ये महायशाः ॥१९॥ यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः ॥ पुरे क्रौंचवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृते ॥ २० ॥ एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना ॥ धारितः क्षत्रधर्मेण यं निमिश्चक्षमे नच ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं

दर्शनं सर्वकारिणाम् ॥ अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥ इति कथयति रामे चंद्रतुल्याननेन प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ॥ अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमागुंठितेव ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥ एतदग्रे प्रक्षिप्ताः सर्गाः॥३॥ ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः॥१॥राजधर्मानवेक्षन्वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह॥पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥२॥मंत्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथान्यैर्धर्मपाठकैः ॥नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता॥३॥ सभा यथा महेंद्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानंदवर्धन ॥ ५ ॥ कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपाक्रम ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ६ ॥ द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै ॥ ७ ॥ नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ पकसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता ॥ ८ ॥ न बालो म्रियते तत्र न युवा नच मध्यमः ॥ धर्मेण शासितं सर्वं नच बाधा विधीयते ॥ ९ ॥ दृश्यते नच कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ लक्ष्मणः प्रांजलिर्भूत्वा रामायैव न्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ भूय एव तु गच्छ त्वं कार्यिणः प्रविचारय ॥ ११ ॥ सम्यक्प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते कचित् ॥ तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षंतीह परस्परम् ॥ १२ ॥ बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षंति मे प्रजाः ॥ तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम

नृपालयात् ॥ अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४ ॥ तमेवं वीक्षमाणो वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः ॥ दृष्ट्वाथ लक्ष्मणस्तं वै स पप्रच्छाथ वीर्यवान् ॥ १५ ॥ किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे॥ भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः ॥ राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥ निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम-नृपालयात् ॥ वक्तव्यं यदि ते किंचित्तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा ॥ २० ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् ॥ २१ ॥ प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामि धर्मो विग्रहवान्नृपः ॥ सत्यवादी रणपटुः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ २२ ॥ षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतांवरः ॥ २३ ॥ स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥ तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः ॥ अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥ आनृशंस्यान्महाभाग प्रविवेश महाद्युतिः ॥ नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥ श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानंदवर्धन ॥ यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो ॥ २७ ॥ श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥१॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा ॥

श्वानमाहूय मतिमान्राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् ॥ विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥ अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः ॥ ततो दृष्ट्वा स राजानं सारमेयोऽब्रवीद्वचः ॥ ३ ॥ राजैव कर्ता भूतानां राजा चैव विनायकः ॥ राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥४॥ नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता ॥ यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यंति वै प्रजाः ॥ ५ ॥ राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ॥ राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥ ६ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ॥ यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥ धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारंजयन्प्रजाः ॥ तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ८ ॥ एष राजन्परो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव ॥ नहि धर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ९ ॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् ॥ एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च ॥ १० ॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ ११ ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः ॥ अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥ १२ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि ॥ ततः स वचनं श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध माचिरम् ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ १४ ॥ धर्मेण राष्ट्रं विंदेत धर्मेणैवानुपालयेत् ॥ धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ १५ ॥ इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम राघव ॥ भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथेऽवसन् ॥ १६ ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्थः संप्रेषितस्तदा

॥ १७ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः ॥ अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥ १८ ॥ किं ते कार्यं मया राम तद्ब्रूहि त्वं ममानघ ॥ एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज ॥ किं तवापकृतं विप्र दंडेनाभिहतो यतः ॥ २० ॥ क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधोऽमित्रमुखो रिपुः ॥ क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥ २१ ॥ तपते यजते चैव यत्र दानं प्रयच्छति ॥ क्रोधेन सर्वं हरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २२ ॥ इंद्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् ॥ कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येंद्रियगोचरम् ॥ २३ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् ॥ श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते॥२४॥न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतः पदा ॥ अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दुरनुष्ठितः ॥ २५ ॥ विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ॥ प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चयेन कृतिर्ध्रुवा ॥ २६ ॥ एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसंनिधौ ॥ २७ ॥ मया दत्तप्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा ॥ भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २८ ॥ रथ्यास्थितस्त्वयं श्वा वै गच्छगच्छेति भाषितः ॥ अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यांते विषमः स्थितः ॥ २९ ॥ क्रोधेन क्षुधयाविष्टस्ततो दत्तोऽस्य राघव ॥ प्रहारो राजराजेंद्र शाधि मामपराधिनम् ॥ ३० ॥ त्वया शस्तस्य राजेंद्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ अथ रामेण संपृष्टाः सर्व एव सभासदः ॥ ३१ ॥ किं कार्यमस्य वै ब्रूत दंडो वै कोऽस्य पात्यताम् ॥ सम्यक्प्रणिहिते दंडे प्रजा भवति रक्षिता ॥ ३२ ॥ भृग्वांगिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ धर्मपाठकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा ॥ ३३ ॥ एते चान्ये

च बहवः पंडितास्तत्र संगताः ॥ अवध्यो ब्राह्मणो दंडैरिति शास्त्रविदो विदुः ॥ ३४ ॥ ब्रुवते राघवं धर्मे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ ३५ ॥ राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ॥ त्रैलोक्यस्य भवाञ्शास्ता देवो विष्णुः सनातनः ॥ ३६ ॥ एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ॥ यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देयो वरो मम ॥ ३७ ॥ प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं नराधिप ॥ ३८ ॥ कालंजरे महाराज कौलपत्येऽभिषेचितः ॥ ३९ ॥ प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कंधेन सोऽर्चितः ॥ अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् ॥ ४० ॥ वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ न यूयं गतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ ४२ ॥ अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ॥ देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव ॥ ४३ ॥ संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ विनीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४४ ॥ सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ॥ एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मा हिते रतः ॥ ४५ ॥ क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः ॥ कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव ॥ ४६ ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबांधवम् ॥ ४७ ॥ देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु तं ब्राह्मणेषु च ॥ ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् ॥ ४८ ॥ दत्तं हराति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥ ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ॥ ४९ ॥ सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञके ॥ मनसापि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः ॥ ५० ॥ निरयान्निरयं

चैव पतत्येव नराधमः ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ५१ ॥ श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥ मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः ॥ ५२ ॥ वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तो द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते ॥ नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥ १ ॥ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते ॥ गृध्रोलूकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥ २ ॥ अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापाविनिश्चयः ॥ ममेदामिति कृत्वा सा कलहं तेन चाकरोत् ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः ॥ तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥ इति कृत्वा मतिं तां तु निश्चयार्थं सनिश्चिताम् ॥ गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥ ५ ॥ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ ॥ तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा नरेंद्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत् ॥ सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते ॥ परावरज्ञो भूतानां कांत्या चंद्र इवापरः ॥ ८ ॥ दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे ॥ सागरश्चैव गांभीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥ ९ ॥ क्षांत्या धरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः ॥ गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १० ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुंगव ॥ ११ ॥ ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव ॥ उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥ एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् ॥ सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥ १३ ॥ जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुष ॥ त्वं तु सर्वमयो

देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥ या च ते सौम्यता राजन्सम्यक्प्रणिहिताविमौ ॥ समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥ क्रोधे दंडे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ॥ दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेंद्र इव नो भवान् ॥ १६ ॥ अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः ॥ अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः ॥ वित्तेशस्येव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥ धनदस्य तु कार्येण धनदस्तेन नो भवान् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥ शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव ॥ धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥ यस्य रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति ॥ गीयसे तेन वै राम यम इत्यभिविक्रमः ॥ २१ ॥ यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ॥ आनृशंस्यपरो राजा सत्त्वेषु क्षमयान्वितः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ॥ अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः सगतिर्भवान् ॥ २३ ॥ अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक ॥ ममालयं प्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥ २४ ॥ त्वं हि देवमनुष्येषु शास्ता वै नरपुंगव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत्स्वयम् ॥ २५ ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ॥ अशोको धर्मपालश्च सुमंत्रश्च महाबलः ॥ २६ ॥ एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ २७ ॥ श्रीमंतश्च कुलीनाश्च नये मंत्रे च कोविदाः ॥ तानाहूय च धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ २८ ॥ गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः ॥ कति वर्षाणि वै गृध्र तदेवं निलयं कृतम् ॥ २९ ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स-

सम् ॥ ३० ॥ इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा ॥ उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ॥ ३१ ॥ उलूकश्चाब्रवीद्राम पादपैरुपशोभिता ॥ यदेयं पृथिवी राजंस्तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सभासदमुवाच ह ॥ ३२ ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदंति धर्मम् ॥ नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३३ ॥ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायंत आसते ॥ यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥ ३४ ॥ जानन्न वाब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा ॥ सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुंचति ॥ ३५ ॥ तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमंजसा ॥३६॥ एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ उलूकः शोभते राजन्न तु गृध्रो महामते ॥ ३७ ॥ त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥ शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छंति दुर्गतिम् ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवंति पुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्रूयतामाभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् ॥ ४० ॥ द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ सलिलार्णवसंपूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४१ ॥ एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् ॥ ४२ ॥ तां निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥ सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून्वर्षगणानपि ॥ ४३ ॥ विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् ॥ ४४ ॥ नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥ स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः ॥ ४५ ॥ सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान्समहीरुहान् ॥ तदंतरे प्रजाः सर्वाः समनुष्य-

सरीसृपाः ॥ ४६ ॥ जरायुजांडजाः सर्वाः स ससर्ज महातपाः ॥ तत्र श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह ॥ ४७ ॥ दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ॥ ४८ ॥ वेगेन महता तत्र स्वयंभुवमधावताम् ॥ दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा ॥ ४९ ॥ तेन शब्देन संप्राप्तौ दानवौ हरिणा सह ॥ अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समंततः ॥ भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ ५१ ॥ शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥ ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यंत पृथग्विधाः ॥ ५२ ॥ मेदोगंधा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः ॥ ५३ ॥ तस्माद्गृध्रस्तु दंड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् ॥ ५४ ॥ अथाशरीरिणी वाणी अंतरिक्षात्प्रबोधिनी ॥ मावधी राम गृध्रं त्वं पूर्वदग्धं तपोबलात् ॥ ५५ ॥ कालगौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो नरेश्वर ॥ ब्रह्मदत्तेति नाम्नैष शूरः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५६ ॥ गृहं त्वस्यागतो विप्रो भोजनं प्रत्यमार्गत ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम ॥ ५७ ॥ ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥ हृद्यं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः ॥ ५८ ॥ मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः ॥ अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोऽस्य दारुणः ॥ ५९ ॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्ममैनं ह्यथ सोऽब्रवीत् ॥ प्रसादं कुरु धर्मज्ञ अज्ञानान्मे महाव्रत ॥ ६० ॥ शापस्यांतं महाभाग क्रियतां वै ममानघ ॥ तदज्ञानकृतं मत्वा राजानं मुनिरब्रवीत् ॥ ६१ ॥ उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशाः ॥ इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥ ६२ ॥ तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुंगव ॥ स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेंद्रः

पृथिवीपतिः ॥ ६३॥ गृध्रत्वं त्यक्तवान्राजा दिव्यगंधानुलेपनः ॥ पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ॥ ६४ ॥ साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो ॥ विमुक्तो नरकाद्घोराच्छापस्यांतः कृतस्त्वया ॥ ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एतदंतं प्राक्षिप्ताः सर्गाः ॥ ३ ॥

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ वासंतिकी निशा प्राप्ता न शीता नच घर्मदा ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥ ततः सुमंत्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ एते प्रतिहृता राजन्द्वारि तिष्ठंति तापसाः॥३॥भार्गवं च्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ दर्शनं ते महाराज चोदयंति कृतत्वराः ॥ ४ ॥ प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यंतां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो मूर्ध्ना कृतांजलिः ॥ ६ ॥ प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान् ॥ शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ७ ॥ प्रविष्टं राजभवनं तापमानां महात्मनाम् ॥ ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थांबुसत्कृतैः ॥ ८ ॥ गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन्बहु ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ९ ॥ तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् ॥ १० ॥ इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ११ ॥ बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः कांचनीषु ते ॥ उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरंजयः प्रयतः प्रांजलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२॥ किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः ॥ आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥ इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् ॥ सर्वमेत-

द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ १४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् ॥ ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५॥ ऊचुश्चैव महात्मानो हर्षेण महतावृताः॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥ बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रांता महाबलाः ॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥ त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ॥ ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥१८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ब्रुवद्भिरेवमृषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् ॥ भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २ ॥ पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेयः सुमहामतिः ॥ लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः॥३॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः॥सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ॥४॥ स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः ॥ (बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याकरोत्तपः ॥ रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः ॥ १.॥) बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ५ ॥ शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् ॥ ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ६ ॥ त्वयायमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः शुभः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ७ ॥ यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ॥ तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ८ ॥ यश्च त्वामभियुंजीत युद्धाय विगतज्वरः ॥ तं शूलो भस्मसात्कृत्वा .पुनरेष्यति ते करम् ॥ ९ ॥एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ॥ प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ॥ भवेत्तु सततं देव सुरा-

णामीश्वरो ह्यसि ॥ ११ ॥ तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति ॥ १२ ॥ माभूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादात्कृता शुभा ॥ भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥ यावत्करस्थः शूलोऽयं भाविष्यति सुतस्य ते ॥ अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥ १४ ॥ एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् ॥ भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १५ ॥ तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुंभीनसीति या ॥ विश्वावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा ॥ १६ ॥ तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ॥ बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥१७॥ तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥ मधुः स शोकमापेदे नचैनं किंचिदब्रवीत् ॥ १८ ॥ स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् ॥ शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥१९॥ स प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ॥ संतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान् ॥ २० ॥ एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् ॥ श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २१ ॥ बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा ॥ अभयं याचिता वीर त्रातारं नच विद्महे ॥ २२ ॥ ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् ॥ त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम् ॥ तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २३ ॥ इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् ॥ विनिवारयितुं भवान्क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ तथोक्ते तानृषीन्रामः प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ किमाहारः किमाचारो लवणः क्व वर्तते ॥१ ॥राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्वे एव ते ॥

ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २ ॥ आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ॥ आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगांडजान् ॥ मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४ ॥ ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः ॥ संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवांतकः ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् ॥ घातयिष्यामि तद्रक्षो व्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाय तदा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ स भ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनंदनः ॥ ७ ॥ को हंता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम् ॥ भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ॥ कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनंदन ॥ ११ ॥ आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता ॥ संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२ ॥ दुःखानि च बहूनीह अनुभूतानि पार्थिव ॥ शयानो दुःखशय्यासु नंदिग्रामे महायशाः ॥ १३ ॥ फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनंदनः ॥ १४ ॥ प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ॥ १५ ॥ एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे ॥ १६ ॥ निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥ नगरं यमुनाजुष्टं तथा जनपदाञ्शुभान् ॥ यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने ॥ १८ ॥ न विधत्ते नृपं तत्र नरकं

स हि गच्छति ॥ स त्वं हत्वा मधुपुत्रं लवणं पापनिश्चयम् ॥ १९ ॥ राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यांतरे मम ॥ २० ॥ बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व ममोद्यतम् ॥ २१ ॥ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत् ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मंदंमंदमुवाच ह ॥ १ ॥ अधर्मं विद्म काकुत्स्थ अस्मिन्नर्थे नरेश्वर ॥ कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥ अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ ॥ तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् ॥ नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ॥ ४ ॥ व्याहृतं दुर्वचो घोरं हंतास्मि लवणं मृधे ॥ तस्यैवं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ उत्तरं नहि वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः ॥ अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥ सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामीति चोत्तरम् ॥ मा द्वितीयेन दंडो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥ कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्य पुरुषर्षभ ॥ अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनंदन ॥ ८ ॥ एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥ संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः ॥ अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥ पुरोधसं च काकुत्स्थ नैगमानृत्विजस्तथा ॥ मंत्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११ ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथाः ॥ अभिषेकसमारंभं पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥ १२ ॥ ॥ प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ ततोऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः

॥ १३ ॥ संप्रहर्षकरः श्रीमान्राघवस्य पुरस्य च ॥ अभिषिक्तस्तु काकुत्स्थो बभौ चादित्यसन्निभः॥१४॥ अभिषिक्तः पुरा स्कंदः सेंद्रैरिव दिवौकसैः ॥ अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १५ ॥ पौराः प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च मंगलं केकयी तथा ॥ १६ ॥ चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः ॥ १७ ॥ हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमंकमारोप्य राघवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥ अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरञ्जयः ॥ अनेन लवणं सौम्य हंतासि रघुनंदन ॥ १९ ॥ सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ स्वयंभूरजितो दिव्यो यं नापश्यन्सुरासुराः ॥ २० ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं हि शरोत्तमः ॥ सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः ॥ २१ ॥ मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसाम् ॥ स्रष्टुं कामेन लोकां-स्त्रींस्तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२ ॥ तौ हत्वा जनभोगार्थे कैटभं तु मधुं तथा ॥ अनेन शर-मुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २३ ॥ नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना ॥ मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महान्त्रासो भवेदिति ॥ २४ ॥ यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यंबकेण महात्मना ॥ दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्सन्निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनःपुनः ॥ दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदा तु युद्ध-माकांक्षन्यादि कश्चित्समाह्वयेत् ॥ तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि ॥ २७ ॥ स त्वं पुरुष-शार्दूल तमायुधविनाकृतम् ॥ अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २८ ॥ अप्रविष्टं च भवनं

युद्धाय पुरुषर्षभ ॥ आह्वयेथा महाबाहो ततो हंतासि राक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥ यदि त्वेवं कृतं वीर विनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः ॥ श्रीमतः शितिकंठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनःपुनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनंदनः ॥ १ ॥ इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ ॥ रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अंतरापणवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः ॥ अनुगच्छंतु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ ॥ आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेन रंजयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठंति न दारा न च बांधवाः ॥ सुप्रीतो भृत्यवर्गस्तु यत्र तिष्ठति राघव ॥ ६ ॥ अतो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् ॥ एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥ ७ ॥ यथा त्वां न प्रजानाति गच्छंतं युद्धकांक्षिणम् ॥ लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशंकितम् ॥ ८ ॥ न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ ॥ दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥ स ग्रीष्मे अपयाते तु वर्षारात्र उपागते ॥ हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १० ॥ महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयांतु तत्र सैनिकाः ॥ यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥ तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः ॥ अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रम ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्स-

मानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ ॥ स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४ ॥ तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाभिप्रणम्य च ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृतांजलिः ॥ १६ ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ निर्याप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेंद्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ॥ उपास्यमानः स नरेंद्रपार्श्वतः प्रतिप्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ प्रस्थाप्य च बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि ॥ एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमंतरे शूर उष्य राघवनंदनः ॥ वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ ॥ २ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ कृतांजलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं दारुणां दिशम् ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ॥ प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५ ॥ स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य वै ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशंकः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तथा पूजां फलमूलं च भोजनम् ॥ भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥ स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह ॥ पूर्वा यज्ञविभूतीयं कस्याश्रमसमीपतः ॥ ॥ ८ ॥ तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥

॥ ९ ॥ युवनाश्व पूर्वको राजा सौदासस्तस्य भूपः ॥ पुत्रो वीर्यसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ ॥ १० ॥ स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे ॥ चंक्रूयमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥ शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान्बहुसहस्रशः ॥ भक्षमाणावसंतुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥ स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् ॥ क्रोधेन महताविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥ १३ ॥ विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः ॥ विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥ निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः ॥ संतापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधं तं सहायं मम जघ्निवान् ॥ तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवांतरधीयत ॥ कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजाऽपि यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुतः ॥ समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९॥ अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २० ॥ अद्य यज्ञावसानांते सामिषं भोजनं मम ॥ दीयतामिति शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा ॥ सूदान्संस्कारकुशलानुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् ॥ तथा कुरुत शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥ शासनात्पार्थिवेंद्रस्य सूदः संभ्रांतमानसः ॥ तच्च रक्षः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥ स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयम् ॥ इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम्॥२५॥ स भोजनं

वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत्॥मदर्थं त्वया नरश्रेष्ठ सामिषं रक्षसाहृतम्॥२६॥ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भोजनागतम् ॥ क्रोधेन महताविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वं भोजनं राजन्ममैतद्दातुमिच्छसि ॥ तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥ राजन्प्रभुर्यतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥ ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ॥ व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥ तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्मषतां गतौ ॥ तदाप्रभृति राजासौ सौदासः सुमहायशाः ॥ ३२ ॥ कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैवमथो नृपः ॥ स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवेंद्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् ॥ पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥ मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः ॥ नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५ ॥ कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यांतो भविष्यति ॥ मत्प्रसादाच्च राजेंद्र अतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदन ॥ प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥ तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम्॥ आश्रमस्य समीपेऽस्मिन्यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥ तस्य तां पार्थिवेंद्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् ॥ विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उ० पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् ॥ तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥१॥ ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ॥ वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः

प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥ भगवन्रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् ॥ ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् ॥ बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥ जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ ॥ भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम्॥५॥कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ॥ वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ६ ॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ॥ निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥ यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन सुसमाहितः ॥ निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः ॥ ८ ॥ एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ॥मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः॥९॥तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिताः ॥ अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥ तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च ॥ संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ११ ॥ अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् ॥ पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तदा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा ॥ १३ ॥ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ मुनिं प्रांजलिरामंत्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥ ॥ १४ ॥ स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ॥ ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः ॥ कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १६ ॥ स कांचनाद्यैर्मुनिभिः समेतै रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ॥ कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेंद्रसूनुः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे पट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनंदनम् ॥

पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथाबलम् ॥ १ ॥ शूलस्य च बलं ब्रह्मन्के च पूर्वं विनाशिताः ॥ अनेन शूलमुख्येन द्वंद्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनंदनम् ॥३॥ असंख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनंदन ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे॥४॥अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली॥मांधाता इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान्॥५॥स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः॥सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः॥६॥इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् ॥ मांधातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥ अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः ॥ वंद्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥ तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ॥ सांत्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥ राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ ॥ अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥ यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे ॥ देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥ इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मांधाता वाक्यमब्रवीत् ॥ क्व मे शक्रप्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः ॥ मधुपुत्रो मधुवने न तेज्ञां कुरुतेऽनघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् ॥ व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ आमंत्र्य च सहस्राक्षं प्रायात्किंचिदवाङ्मुखः ॥ पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥ स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः ॥ आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिंदमः ॥ १६ ॥ स कांक्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः ॥ दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य सः ॥ १७ ॥ स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् ॥ वदंतमेवं तं दूतं भक्षया-

मास राक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणं दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः ॥ अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समंततः ॥ १९ ॥ ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ वधाय सानुबंधस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥ तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् ॥ भस्मीकृत्वा नृपं भूमौ लवणस्यागमत्करम् ॥२१॥ एवं स राजा सुमहान्हतः सबलवाहनः ॥ शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥ श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः ॥ अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३ ॥ लोकानां स्वस्ति चैवं स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः ॥ २४ ॥ शूरस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ ॥ विनाशश्चैव मांधातुर्यत्नेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५ ॥ त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन्वाधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ॥ शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेंद्र ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ कथां कथयतस्तेषां जयं चाकांक्षतां शुभम् ॥ व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षसः ॥ निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीर उत्तीर्य यमुनां नदीम् ॥ तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः ॥ अगच्छद्बहुसाहस्रप्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ४ ॥ ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ॥ तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५ ॥ ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम ॥ भक्षितानि मया रोषात्कालेनानुगतो ह्यसि ॥ ६ ॥ आहारश्चाप्यसंपूर्णो ममायं पुरुषाधम ॥ स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो रोषाद-

श्रूण्यवासृजत् ॥ ८ ॥ तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥ उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नः स निशाचरम् ॥ योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वंद्वयुद्धं त्वया सह ॥ १० ॥ पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः ॥ शत्रुघ्नो नाम शत्रुघ्नो वधाकांक्षी तवागतः ॥ ११ ॥ तस्य मे युद्धकामस्य द्वंद्वयुद्धं प्रदीयताम् ॥ शत्रुस्त्वं सर्वभूतानां न मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव ॥ प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो नाम राक्षसः ॥ हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४ ॥ तच्च सर्वं मया क्षांतं रावणस्य कुलक्षयम् ॥ अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५ ॥ निहताश्च हि ते सर्वे परिभूतास्तृणं यथा ॥ भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६ ॥ तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते ॥ तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये ॥ १७ ॥ ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ तमुवाचाशु शत्रुघ्नः क्व मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १८ ॥ स्वयमेवागतः शत्रुर्न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे दिशेत् ॥ स हतो मंदबुद्धिः स्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात्सहृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि ॥ यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च सा० उत्तरकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ पाणौ पाणिं स निष्पिष्य दंतान्कटकटाय्य च ॥ लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥ तं ब्रुवाणं तथा वाक्यं लवणं घोरदर्शनम् ॥

शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शत्रुघ्नो न तदा जातो यदान्ये निर्जितास्त्वया ॥ तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥ ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वां निहतं रणे ॥ पश्यंतु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥ ५ ॥ त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचरे ॥ पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥ अद्य मद्बाहुनिष्क्रांतः शरो वज्रनिभाननः ॥ प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाच्छिनत् ॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु ॥ पादपान्सुबहून्गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् ॥ त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १० ॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोपरि ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ॥ ११ ॥ ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्तांगः स मुमोह वै ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् ॥ ऋषीणां देवसंघानां गंधर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥ तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् ॥ रक्षो लब्धांतरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥ नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् ॥ ततो हत इति ज्ञात्वा तान्भक्षान्समुदावहत् ॥ १५ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः ॥ शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् ॥ ज्वलंतं तेजसा घोरं पूरयंतं दिशो दश ॥ १७ ॥ वज्राननं वज्रवेगं मेरुमंदरसन्निभम् ॥ नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ ॥ १८ ॥ असृक्चंदनदिग्धांगं चारुपत्रं पतत्रिणम् ॥ दानवेंद्राचलेंद्राणामसुराणां च दारुणम् ॥ १९ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं युगांते समुपस्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २० ॥ सदेवा-

सुरगंधर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् ॥ जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ ऊचुश्च देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् ॥ (कच्चिल्लोकक्षयो देव संप्राप्तो वा युगक्षयः ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह ॥ ॥ १ ॥) देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २२ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ भयकारणमाचष्ट देवानामभयंकरः ॥ २३ ॥ उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः ॥ २४ ॥ तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्मः सुरसत्तमाः ॥ एषोऽपूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः॥२५॥ शरस्तेजोमयो वत्सा येन वै भयमागतम् ॥ एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः ॥ २६ ॥ सृष्टो महात्मनातेन वधार्थे दैत्ययोस्तयोः ॥ एक एव प्रजानाति विष्णोस्तेजोमयं शरम् ॥ २७ ॥ एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना ॥ ॥ २८ ॥ रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः ॥ २९ ॥ आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् ॥ ३० ॥ ददृशुः सर्वभूतानि युगांताग्निमिवोत्थितम् ॥ आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनंदनः ॥ ३१ ॥ सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ ३२ ॥ लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ आकर्णात्स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः ॥ ३३ ॥ स मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३४ ॥ गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः ॥ पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनंदनम् ॥ ३५ ॥ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः ॥ पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३६ ॥ तच्च शूलं महद्दिव्यं हते लवणराक्षसे ॥ पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशम-

स्वगात् ॥ ३७ ॥ एकेपुरातन भयं निगत्य लोकत्रयस्यास्य रघुवीरः ॥ विनेवंभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३८ ॥ ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ॥ दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशांतः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ हते तु लवणे देवाः सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १ ॥ दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः ॥ हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥२॥ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृतांजलिः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ॥ निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः ॥ ५ ॥ तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् ॥ भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ॥ ६ ॥ ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा ॥ शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥ सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ॥ निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥ स पुरा दिव्यसंकाशो वर्षे द्वादशमे शुभे ॥ निविष्टः शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः ॥ अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥ अर्धचंद्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः ॥ चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥ यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् ॥ तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥ आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समंततः ॥ शोभितां शोभनीयैश्च तथान्यैर्दैवमानुषैः ॥ १३ ॥

तां पुरीं दिव्यसंकाशां नानापण्योपशोभिताम् ॥ नानादेशगतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः ॥ निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ॥ रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥ ततः सताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभिसंवृताम् ॥ नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्ततितमः सर्गः ७० ॥ ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ॥ अयोध्यां चकमे गंतुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥ ततो मंत्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च ॥ जगाम हयमुख्येन रथानां च शतेन सः ॥ २ ॥ स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनंदनः ॥ वाल्मीकाश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥ ३ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः ॥ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥ ४ ॥ बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् ॥ सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ॥ ६ ॥ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः ॥ लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥ ७ ॥ स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ॥ जगतश्च भयं तत्र प्रशांतं तव तेजसा ॥ ८ ॥ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ॥ इदं च सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥ ९ ॥ प्रीतिश्चास्मिन्परा जाता देवानां लवणे हते ॥ भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥ तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥ ममापि

परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते ॥ उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामतिः ॥ आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥ स भुक्त्वा नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथा कृतम् ॥ १४ ॥ तंत्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् ॥ संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् ॥ १५ ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले पुरा कृतम् ॥ तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसंपदम् ॥ १८ ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च ह्याश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ परस्परं च ये तत्र सैनिकाः संबभाषिरे ॥ १९ ॥ किमिदं क्व च वर्तामः किमेतत्स्वप्रदर्शनम् ॥ अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः ॥ २० ॥ शृणुमः किमिदं स्वप्ने गीतबंधनमुत्तमम् ॥ विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ॥ २१ ॥ साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुंगवम् ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ सैनिकानक्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ आश्चर्याणि बहूनीह भवंत्यस्याश्रमे मुनेः ॥ २३ ॥ नतु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम् ॥ एवं तद्वाक्यमुक्त्वा तु सैनिकान्रघुनंदनः ॥ अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ॥ ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा ॥ चिंतयानमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तस्य शब्दं सुमधुरं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यां

रजन्यां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकक्रमम् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनंदनम् ॥ त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥ इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुसूदनम् ॥ वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज स राघवम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् ॥ अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥ स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥ स रामं मंत्रिमध्यस्थं पूर्णचंद्रनिभाननम् ॥ पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥ यदाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् ॥ हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैतानि वर्षाणि त्वां विना रघुनंदन ॥ नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥ स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम ॥ मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ मा विषादं कृथा शूर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥ नावसीदंति राजानो विप्रवासेषु राघव ॥ प्रजा हि परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥ कालेकाले तु मां वीर अयोध्यामवलोकितुम् ॥ आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गंतासि च पुरं तव ॥१५॥ ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः॥ अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥१६॥ तस्मात्त्वं वस काकुत्स्थ सप्तरात्रं मया सह॥ ऊर्ध्वं गंतासि मथुरां सभृत्यबलवाहनः॥१७॥रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोऽनुगम्॥शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया ॥ उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥१९॥

आमंत्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥ दूरं पद्भ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरीं तदा ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः ॥ प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥१॥ ततः कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः ॥ मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २ ॥ रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्वितः ॥ असकृत्पुत्रपुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह॥३॥किं नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम्॥ यदहं पुत्रमेकं तु पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥ अप्राप्तयौवनं बालं पंचवर्षसहस्रकम् ॥ अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥ अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः ॥ अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥६॥ न स्मराम्यनृतं वक्तुं नच हिंसां स्मराम्यहम् ॥ सर्वेषां प्राणिनां पापं न स्मरामि कदाचन ॥ ७ ॥ केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः ॥ अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् ॥ मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये ह्ययम् ॥९ ॥ रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥ न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् ॥ स राजञ्जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥११॥ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् ॥ ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि॥ उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल ॥१३॥ इदं तु पतितं तस्मात्तव राम वशे स्थितान् ॥ कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि नहि नः सुखम् ॥ १४ ॥ संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामं

नाथमिहासाद्य बालांतकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजदोषैर्विपद्यंते प्रजा ह्यविधिपालिताः ॥ असद्वृत्ते हि नृपे ह्यकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥ यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च ॥ कुर्वते नच रक्षास्ति तदा कालकृतं भयम् ॥१७॥ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः ॥ पुरे जनपदे चापि तथा बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः ॥ राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगूहति ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० उत्तरकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः॥७३॥तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम्॥शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम्॥१॥ स दुःखेन च संतप्तो मंत्रिणस्तानुपाह्वयत्॥वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातॄंश्च सहनैगमान्॥२॥ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः ॥ राजानं देवसंकाशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन्॥३॥मार्कंडेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ॥ कात्यायनोऽथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥४॥ एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्य कृतांजलिः ॥ ५ ॥ मंत्रिणो नैगमाश्चैव यथार्हमनुकूलिताः ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ६ ॥ राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः ॥ ७ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ स्वयम् ॥ शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन्कुरुष्व रघुनंदन ॥ पुरा कृतयुगे राजन्ब्राह्मणा वै तपस्विनः ॥ ९ ॥ अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ तस्मिन्युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते ॥ १० ॥ अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् ॥ ११ ॥ क्षत्रिया यत्र जायंते पूर्वेण तपसान्विताः ॥ वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि ॥ मानवा ये महात्मानस्तत्र त्रेतायुगे युगे

॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमवरं च यत् ॥ युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥ अपश्यंतस्तु ते सर्वे विशेषमधिकं ततः ॥ स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन्युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते ॥ अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले ॥ १५ ॥ अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मंदं भविष्यति ॥ १६ ॥ आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् ॥ अनृतं नाम तद्भूतं क्षिप्तेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः ॥ ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥ पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेण महीतले ॥ शुभान्येवाचरँल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥ त्रेतायुगे च वर्तंते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये ॥ तपोऽतप्यंत ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥ स्वधर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं तदागमत् ॥ पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरे तेषामधर्मे चानृते च ह ॥ ततः पूर्वे पुनर्ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥ ततः पादमधर्मस्य द्वितीयमवतारयत् ॥ ततो द्वापरसंख्या सा युगस्य समजायत ॥२३॥तस्मिन्द्वापरसंख्ये तु वर्तमाने युगक्षये ॥ अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ अस्मिन्द्वापरसंख्याने तपो वैश्यान्समाविशत् ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वै तप आविशत् ॥ २५ ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठितः ॥ न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ ॥ २६ ॥ हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ भविष्यच्छूद्रयोन्यां हि तपश्चर्या कलौ युगे ॥ २७ ॥ अधर्मः परमो राजन्द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ स वै विषयपर्यंते तव राजन्महातपाः ॥ २८ ॥ अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु ॥ २९ ॥ करोति चाश्री-

मूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः ॥ क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ ३० ॥ अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च ॥ षष्ठं भजति भागं तु प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ ३१ ॥ षड्भागस्य च भोक्तासौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् ॥ ३२ ॥ दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् ॥ भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं यथा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रत ॥ बालस्य च शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥ गंधैश्च परमोदारैस्तैलैश्च सुसुगंधिभिः ॥ यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥ यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन्क्लिष्टकर्मणः ॥ विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥ एवं संदिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५ ॥ इंगितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः ॥ आजगाम मुहूर्तेन समीपे राघवस्य वै ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप ॥ वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः ॥ अभिवाद्य महर्षीन्स विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् ॥ निक्षिप्य नगरे चैतौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥ प्रायात्प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः ॥ उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशं हिमवतावृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् ॥ पूर्वामपि दिशं सर्वामथोऽपश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचारामा-

दर्शतलनिर्मलाम् ॥ पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥ दाक्षिणां दिशमाक्रामंत्ततो राज-
र्षिनंदनः ॥ शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्सरसि तप्यंतं तापसं सुमहत्तपः ॥
ददर्श राघवः श्रीमाँल्लंबमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥ राघवस्तमुपागम्य तप्यंतं तप उत्तमम् ॥ उवाच
च नृपो 'वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम ॥ कौतूहलात्त्वां
पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ १६ ॥ कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभो परोऽथवा ॥ वराश्रयो यदर्थं
त्वं तपस्यन्यैः सुदुश्चरम् ॥ १७ ॥ यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ ब्राह्मणो वासि भद्रं ते
क्षत्रियो वासि दुर्जयः ॥ वैश्यस्तृतीयो वर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्तः स नरा-
धिपेन अवाक्छिरा दाशरथाय तस्मै ॥ उवाच जातिं नृपपुंगवाय यत्कारणं चैव तपःप्रयत्नः ॥
॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अवाक्छिरास्तथाभूतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोन्यां
प्रजातोऽस्मि तप उग्रं समास्थितः ॥ देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥ न मिथ्याहं वदे
राम देवलोकजिगीषया ॥ शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ शंबूको नाम नामतः ॥ ३ ॥ भाषतस्तस्य
शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् ॥ निष्कृष्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४ ॥ तस्मिञ्छूद्रे हते
देवाः सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं ते शशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्या-
सीद्दिव्यानां सुसुगंधिनाम् ॥ पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ॥ ६ ॥ सुप्रीताश्चाब्रुवन्रामं
देवाः सत्यपराक्रमम् ॥ सुरकार्यमिदं देव सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥ गृहाण च वरं सौम्य यं त्वमि-

च्छस्यरिंदम ॥ स्वर्गभाङ्नहि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनंदन ॥ ८ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ ९ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ॥ दिशं तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥ ममापचाराद्बालोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ॥ अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ ॥ द्विजस्य संश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ॥ १२ ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः ॥ प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥ निवृत्तो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः ॥ जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बंधुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥१५॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ ॥ अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥ तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युते ॥ द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥ काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं समभिनंदितुम् ॥ त्वं चापि गच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनंदनः ॥ आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १९ ॥ ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः ॥ रामोऽप्यनुजगामाशु कुंभयोनेस्तपोपवनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तु देवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः ॥ अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य ततः पूजां संपूज्य च महामुनिम् ॥ जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगाः ॥ २२ ॥ गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च ॥ ततोऽभिवादयामास अगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ आतिथ्यं

परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ २४ ॥ तमुवाच महातेजाः कुंभयोनिर्महातपाः ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ २५ ॥ त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः ॥ अतिथिः पूजनीयश्च मम राजन्हृदि स्थितः ॥ २६ ॥ सुरा हि कथयंति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ॥ ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥ उष्यतां चेह रजनीं सकाशे मम राघव ॥ त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८ ॥ त्वं प्रभुः सर्वदेवानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ प्रभाते पुष्पकेण त्वं गंता स्वपुरमेव हि ॥ २९ ॥ इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३० ॥ प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते ॥ ३१ ॥ भरेण हि भवाञ्छक्तः फलानां महतामपि ॥ त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेंद्रानपि दिवौकसः ॥ ३२ ॥ तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप ॥ अथोवाच महात्मानामिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ३३ ॥ " रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्त्रधर्ममनुस्मरन् ॥ प्रतिग्रहोऽयं भगवन्ब्राह्मणस्य विगर्हितः ॥१ ॥ क्षत्त्रियेण कथं विप्र प्रतिग्राह्यं भवेत्ततः ॥ प्रतिग्रहो हि विप्रेंद्र क्षत्त्रियाणां सुगर्हितः ॥ २ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३ ॥ आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे ॥ अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ४ ॥ ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ॥ सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ ५ ॥ प्रयच्छास्मासु लोकेश पार्थिवं नरपुंगवम् ॥ यस्मै पूजां प्रयुंजाना धूतपापाश्चरेमहि ॥ ६ ॥ न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥ (प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वार्थमुत्तमम् ॥) ततो ब्रह्मा

सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् ॥ ७ ॥ समाहूयाऽब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥ ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान्स्वतेजसः ॥ ८ ॥ अक्षुपश्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ तं ब्रह्मलोकपालानां समांशैः समयोजयत् ॥ ९ ॥ ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥ तत्रैंद्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः ॥ १० ॥ वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति पार्थिवः ॥ कौबेरेण तु भागेन वित्तपाभां ददौ तदा ॥ ११ ॥ यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्तिस्म सप्रजाः ॥ तत्रैंद्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनंदन ॥ १२ ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ (तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् ॥) तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेस्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् ॥ १४ ॥ " आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमद्भुतम् ॥ ३४ ॥ कथं वा भवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ कौतूहलतया ब्रह्मन्पृच्छामि त्वां महायशः ॥ ३५ ॥ आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ शृणु राम यथावृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ३६ ॥ (रमणीयप्रदेशेऽस्मिन्वने यद्दृष्टवानहम् ॥ आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ पुरा त्रेतायुगे राम बभूव बहुविस्तरम् ॥ समंताद्योजनशतं विमृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥ तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ॥ अहमाक्रमितुं सौम्य तदारण्यमुपागमम् ॥ २ ॥ तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह ॥ फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च काननैः ॥ ३ ॥ तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् ॥

हंसकारंडवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥ पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रांतशैवलम् ॥ तदाश्चर्य-मिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ अजरकं तदाक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणायुतम् ॥ तस्मिन्सरः-समीपे तु महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥ पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् ॥ तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ प्रभाते कल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे ॥ अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमरजः क्वचित् ॥ ८ ॥ (पंक्तिभेदेन पुष्टांगं समाश्रितसरोवरम् ॥) तिष्ठंतं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ तमर्थं चिंतयानोऽहं मुहूर्तं तत्र राघव ॥ ९ ॥ विष्ठितोऽस्मि सरस्तीरे किंत्विदं स्यादिति प्रभो ॥ अथापश्यं मुहूर्तात्तु दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १० ॥ विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र वि-माने रघुनंदन ॥ ११ ॥ उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ गायंति काश्चिद्रम्याणि वादयंति तथापराः॥१२॥मृदंगवीणापणवान्नृत्यंति च तथापराः॥अपराश्चंद्ररश्म्याभैर्हेमदंडैर्महाधनैः॥१३॥दोधूयु-र्वदनं तस्य पुंडरीकनिभेक्षणाः ॥ ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् ॥ १४ ॥ पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ॥ तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनंदन ॥ १५ ॥ ततो भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् ॥ अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी रघुनंदन ॥ आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ तमहं देवसंकाशमारोहंतमुदीक्ष्य वै ॥ अथा-हमब्रुवं वाक्यं तमेव पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ को भवान्देवसंकाश आहारश्च विगर्हितः ॥ त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंमतः ॥ आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमि-च्छामि तत्त्वतः ॥ नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिमं शवम् ॥ २० ॥ इत्येवमुक्तः स नरेंद्र नाकी

कौतूहलात्सूनृतया गिरा च ॥ श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत्सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् ॥ प्रांजलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गी रघुनंदन ॥ १ ॥ शृणु ब्रह्मन्पुरावृत्तं ममैतत्सुखदुःखयोः ॥ अनतिक्रमणीयं च यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥ पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः ॥ सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन्द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत ॥ अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥ ततः पितरि स्वर्याते पौरा माममभ्यषेचयन् ॥ तत्राहं कृतवान्राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि समतीतानि सुव्रत ॥ राज्यं कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥ सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम ॥ कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम्॥ तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥ भ्रातरं सुरथं राज्ये अभिषिच्य महीपतिम् ॥ इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥ ९ ॥ सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने ॥ तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥ तस्येमे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम ॥ बाधेते परमे वीर ततोऽहं व्यथितेंद्रियः ॥ बाधते परमे वीर ततोऽहं व्यथितेंद्रियः॥११॥गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ भगवन्ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ १२ ॥ कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥ आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३ ॥ पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज ॥ स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥ १४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् ॥ अनुप्तं रोहते श्वेत न

कश्चिन्महामते ॥ १५ ॥ दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे ॥ तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १६ ॥ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् ॥ भक्षयित्वामृतरसं तेन वृत्तिर्भविष्यति ॥ १७ ॥ यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः स महानृषिः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यते ॥ १८ ॥ स हि तारयितुं सौम्य: शक्तः सुरगणानपि ॥ किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम्° ॥ १९ ॥ सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् ॥ आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २० ॥ बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदं मया ॥ क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ ॥ २१ ॥ तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय ॥ अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुंभयोनिमृते द्विजम् ॥ ॥ २२ ॥ इदमाभरणं सौम्य धारणार्थं द्विजोत्तम ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं वे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ इदं तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज ॥ भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददाम्याभरणानि च ॥ २४ ॥ सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुंगव ॥ तारणे भगवान्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ॥ तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥ मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ॥ मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २७ ॥ प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा ॥ तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २८ ॥ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम ॥ तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वागस्त्यस्य राघवः ॥ गौरवाद्विस्मयाच्चैव भूयः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः ॥ श्वेतो

वैदर्भको राजा कथं तदमृगद्विजम् ॥ २ ॥ तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥४॥ पुरा कृतयुगे राम मनुर्दंडधरः प्रभुः॥ तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनंदनः॥५॥ तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् ॥ पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच तम् ॥ ६ ॥ तथैव च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव ॥ ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥ प्रीतोऽस्मि परमोदार कर्ता चासि न संशयः ॥ दंडेन च प्रजा रक्ष मा च दंडमकारणे ॥ ८ ॥ अपराधिषु यो दंडः पात्यते मानवेषु वै ॥ स दंडो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दंडे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक ॥ धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ इति तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥ प्रयाते त्रिदिवे तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः ॥ जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिंतापरोऽभवत् ॥ १२ ॥ कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतस्तदा ॥ जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३ ॥ तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनंदन ॥ मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४ ॥ नाम तस्य च दंडेति पिता चक्रेऽल्पतेजसः ॥ अवश्यं दंडपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव ॥ विंध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिंदम ॥ १६ ॥ स दंडस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि ॥ पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमंतमिति प्रभो ॥ पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवं स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः ॥ प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराजो यथा दिवि ॥ १९॥ ततः स राजा मनुजेंद्रपुत्रः सार्धं

थ तेनोशनसा तदानीम् ॥चकार राज्यं सुमहान्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुंभसंभवः ॥ अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥ ततः स दंडः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ॥ अकरोत्तत्र दांतात्मा राज्यं निहतकंटकम् ॥ २ ॥ अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् ॥ रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोरमे ॥ ३ ॥ तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ विचरंतीं वनोद्देशे दंडोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥ ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा तां स दुर्मेधा अनंगशरपीडितः ॥ अभिगम्य सुसंविग्नः कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे ॥ पीडितोऽहमनंगेन पृच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः ॥ भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं त्विदम् ॥ ७ ॥ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अरजां नाम राजेंद्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मा मां स्पृश बलाद्राजन्कन्या पितृवशा ह्यहम् ॥ गुरुः पिता मे राजेंद्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ॥ ९ ॥ व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ यदि वान्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ १० ॥ वरयस्व नरश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥ अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्घोराभिसंहितम् ॥ ११ ॥ क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ दास्यते चानवद्यांग तव मायाचितः पिता ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणामरजां दंडः कामवशं गतः ॥ प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चांजलिम् ॥ १३ ॥ प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि ॥ त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यंते वरानने ॥ १४ ॥ त्वां प्राप्य तु वधो वापि पापं वाऽपि सुदारुणम् ॥ भक्तं भजस्व

मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां प्राप्य बलाद्बली ॥ विस्फुरंतीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥ १६ ॥ तमनर्थं महाघोरं दंडः कृत्वा सुदारुणम् ॥ नगरं प्रययावाशु मधुमंतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजाऽपि रुदंती सा आश्रमस्याविदूरतः ॥ प्रतीक्षते सुसंत्रस्ता पितरं देवसन्निभम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः संन्यवर्तत ॥ १ ॥ सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम्॥ज्योत्स्नामिव ग्रहग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम्॥२॥ तस्य रोषः समभवत्क्षुधार्तस्य विशेषतः ॥ निर्दहन्निव लोकांस्त्रीञ्छिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥ पश्यध्वं विपरीतस्य दंडस्याविदितात्मनः ॥ विपत्तिं घोरसंकाशां क्रुद्धादग्निशिखामिव ॥ ४ ॥ क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य महात्मनः ॥ यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमर्हति ॥ ५ ॥ यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरसंहितम् ॥ तस्मात्प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६ ॥ सप्तरात्रेण राजाऽसौ सपुत्रबलवाहनः ॥ पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ समंताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः॥ धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च ॥ महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९ ॥ दंडस्य विषयो यावत्तावत्सर्वं समुच्छ्रयम् ॥ पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तमाश्रमनिवासिनम् ॥ जनं जनपदांतेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोऽश्रमावसथो जनः ॥निष्क्रांतो विषयात्तस्मात्स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ॥ इहैव वस दुर्मेधे

आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥ इदं योजनपर्यंतं सरः सुरुचिरप्रभम् ॥ अरजे विज्वरा भुंक्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यंति तां निशाम् ॥ अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यंति नित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा ॥ तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ॥ १६॥ इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ तच्च राज्यं नरेंद्रस्य सभृत्यबलवाहनम् ॥ १७ ॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ तस्यासौ दंडविषयो विंध्यशैवलयोर्नृप ॥ १८ ॥ शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ ततःप्रभृति काकुत्स्थ दंडकारण्यमुच्यते॥१९॥ तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव ॥ २० ॥ संध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुंभाः समंततः ॥ २१ ॥ कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥ रविरस्तंगतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः संध्यामुपासितुम् ॥ अपाक्रामत्सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ आश्रमं प्राविशद्रामः कुंभयोनेर्महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यागस्त्यो बहुगुणं कंदमूलं तथौषधम् ॥ शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४ ॥ प्रभाते कल्यमुत्थाय कृत्वाह्निकमरिंदमः ॥ ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुंभसंभवम् ॥ आपृच्छे स्वाश्रमं गंतुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः ॥ द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थं महात्मनः ॥ ७ ॥ तथा
वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदं
वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् ॥ पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनंदन ॥ ९ ॥ मुहूर्तमपि राम त्वां येऽनु-
पश्यंति केचन ॥ पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते त्रिदिवेश्वरैः ॥ १० ॥ ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः
पश्यंति प्राणिनो भुवि ॥ हतास्ते यमदंडेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११ ॥ ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः
सर्वदेहिनाम् ॥ भुवि त्वां कथयंतो हि सिद्धिमेष्यंति राघव ॥ १२ ॥ त्वं गच्छारिष्टमव्यग्रः पंथान-
मकुतोभयम् ॥ प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना प्रांजलिः
प्रग्रहो नृपः ॥ अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं सत्यशीलिनम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्य ऋषिश्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्त-
पोधनान् ॥ अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तं प्रयांतं मुनिगणा आशीर्वादैः समंततः ॥
अपूजयन्महेंद्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६ ॥ खस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते ॥ शशी मेघस-
मीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः ॥ अयोध्यां प्राप्य काकु-
त्स्थो मध्यकक्षामवातरत् ॥ १८ ॥ ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामिनम् ॥ विसर्जयित्वा गच्छे-
ति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥ १९ ॥ कक्षांतरस्थितं क्षिप्रं द्वास्थं रामोऽब्रवीद्वचः ॥ लक्ष्मणं
भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥ ममागमनमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य
रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ द्वाःस्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तावुभौ

भरतलक्ष्मणौ ॥ परिष्वज्य ततो रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ कृतं मया यथातथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् ॥ धर्मसेतुमथो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम॥ धर्मप्रवचनं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितो यष्टुमिच्छामि॰ तत्र धर्मस्तु शाश्वतः ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिंत्यतां तन्मया सह ॥ हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ वक्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ भरतः प्रांजलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा ॥ प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः ॥ निरीक्षंते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम् ॥ ११ ॥ पुत्राश्च पितृवद्राजन्पश्यंति त्वां महाबल ॥ पृथिव्या गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२ ॥ स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप ॥ पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥ पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागताः ॥ सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रमः ॥ पृथिवीं नार्हसे हंतुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥ भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं यथा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः॥ १६॥ उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानंदवर्धनम्॥ प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ॥ ॥ १७ ॥ इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमायतम् ॥ व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥

॥ १८ ॥ एन्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् ॥ निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥ लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ॥ बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥ तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महाबल ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि ॥ लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनंदनम् ॥ १ ॥ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ॥ पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनंदन ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ॥ वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥ विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः ॥ अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ॥ रसवंति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः ॥ स राज्यं तादृशं भुंक्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ॥ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९ ॥ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् ॥ तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १० ॥ तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ॥ विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ तपस्यता महाबाहो लोकाः सर्वे विनिर्जिताः ॥ बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥ १२ ॥ यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एव सुरेश्वर ॥ यावल्लोका धरिष्यंति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३ ॥ तं चैनं पर-

मोदारमुपेक्षसि महाबल ॥ क्षणं हि न भवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥ यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः ॥ तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥ १५ ॥ स त्वं प्रसादं लोकानां कुरुष्व सुसमाहितः ॥ त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशांतमरुजं जगत् ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षंते दिवौकसः ॥ वृत्रघातेन महता तेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् ॥ असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः ॥ वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानंदवर्धनः ॥ भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिंद्रपुरोगमान् ॥ ३ ॥ पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्येह महात्मनः ॥ तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४ ॥ अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् ॥ तस्मादुपायमाख्यास्ये सहस्राक्षो वधिष्यति ॥ ५ ॥ त्रेधाभूतं करिष्यामि आत्मानं सुरसत्तमाः ॥ तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥ एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु ॥ तृतीयो भूतलं यातु तदा वृत्रं हनिष्यति ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ एवमेतन्न संदेहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः ॥ भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः ॥ तदरण्यमुपाक्रामन्यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १० ॥ तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तपंतमसुरोत्तमम् ॥ पिबंतमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहंतमिवांबरम् ॥

॥ ११ ॥ दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् ॥ कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः ॥
॥ १२ ॥ तेषां चिंतयतां तत्र सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥
॥ १३ ॥ कालाग्निनेव घोरेण दीप्तेनेव महार्चिषा ॥ पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमन् ॥ १४ ॥
असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः ॥ चिंतयानो जगामाशु लोकस्यांतं महायशाः ॥ १५ ॥
तमिंद्रं ब्रह्महत्याशु गच्छंतमनुगच्छति ॥ अपतच्चास्य गात्रेषु तमिंद्रं दुःखमाविशत् ॥ १६ ॥ हतारयः
प्रनष्टेंद्रा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥ त्वं गतिः परमेशान
पूर्वजो जगतः पिता ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्म-
हत्या च वासवम् ॥ बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥१९॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णु-
रब्रवीत् ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः
॥ पुनरेष्यति देवानामिंद्रत्वमकुतोभयः ॥ २१ ॥ एवं संदिश्य तां वाणीं देवानां चामृतोपमाम् ॥
जगाम विष्णुर्देवेशः स्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ॥ कथयित्वा
नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रः
संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥ सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ॥ कालं तत्रावसत्कंचिद्वेष्ट-
मान इवोरगः ॥ ३ ॥ अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् ॥ भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निःस्नेहा
शुष्ककानना ॥ ४ ॥ निःस्रोतसस्ते सर्वे तु ह्रदाश्च सरितस्तथा ॥ संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृ-

तोऽभवत् ॥५॥ क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्संभ्रांतमनसः सुराः॥ यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेंद्रो भयमोहितः ॥ ॥ ७ ॥ ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया ॥ तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधं प्रचक्रिरे ॥ ८ ॥ ततोऽश्वमेधः सुमहान्महेंद्रस्य महात्मनः ॥ ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः ॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥ ते तामूचुस्ततो देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः ॥ चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् ॥ संदधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै ॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामचारिणी ॥ १३ ॥ भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन सर्वदा ॥ वसिष्यामि न संदेहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ योऽयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु ॥ त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥ हंतारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् ॥ तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे ॥ तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७ ॥ ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववंदिरे ॥ विज्वरः पूतपाप्मा च वासवः समपद्यत ॥ १८ ॥ प्रशांते च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते ॥ यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रसादो रघुनंदन ॥ यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥ इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ॥ परितोषमवाप हृष्टचेताः स निशम्येंद्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-

कीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन्राघवो वचः ॥ १ ॥ एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम सुधार्मिकः ॥ ३ ॥ स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महायशाः ॥ राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४ ॥ सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनैः ॥ नागराक्षसगंधर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५ ॥ पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनंदन ॥ अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स राजा तादृशोऽप्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः ॥ बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लीकेशो महायशाः ॥ ७ ॥ स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने ॥ चैत्रे मनोरमे मासे सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥ प्रजघ्ने स नृपोऽरण्ये मृगाञ्छतसहस्रशः ॥ हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना ॥ यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ १० ॥ तस्मिन्प्रदेशे देवेश शैलराजसुतां हरः ॥ रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥ कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ॥ देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन्पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥ यत्र यत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः ॥ वृक्षाः पुरुषनामानस्ते सर्वे स्त्रीजनाभवन् ॥ १३ ॥ यच्च किंचन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह ॥ एतस्मिन्नंतरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ॥ १४ ॥ निघ्नन्मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिणम् ॥ १५ ॥ आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनंदन ॥ तस्य दुःखं महच्चासीद्दृष्ट्वात्मानं तथागतम् ॥ १६ ॥ उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा

त्रासमुपागमत् ॥ ततो देवं महात्मानं शितिकंठं कपर्दिनम् ॥ १७ ॥ जगाम शरणं राजा सभृत्यबल-
वाहनः ॥ ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः ॥ १८ ॥ प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल ॥ १९ ॥ पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ ततः स
राजा शोकार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ २० ॥ स्त्रीभूतोऽसौ न जग्राह वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥
ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः ॥ २१ ॥ प्रणिपत्य उमां देवीं सर्वेणैवांतरात्मना ॥
ईशे वराणां वरदे लोकानामासि भामिनी ॥ २२ ॥ अमोघदर्शने देवी भज सौम्येन चक्षुषा ॥
हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ ॥ २३ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य संमता ॥
अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तवाह्यहम् ॥ २४ ॥ तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदि-
च्छसि ॥ तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् ॥ २५ ॥ स प्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथा-
ब्रवीत् ॥ यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६ ॥ मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः
पुनः ॥ ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना ॥ २७ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥
राजन्पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि ॥ २८ ॥ स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ एवं
स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कार्दमिः ॥ २९ ॥ त्रैलोक्यसुंदरी नारी मासमेकमिलाभवत् ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे सप्ताशीतिशततमः सर्गः ॥ ८७ ॥ तां
कथामैलसंबद्धां रामेण समुदीरिताम् ॥ लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥ तौ रामं
प्रांजली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥ कथं

स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः ॥ पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागमम् ॥ ४ ॥ तमेव प्रथमं मासं स्त्री भूत्वा लोकसुंदरी ॥ ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्येऽस्य पूर्वं पदानुगाः ॥ ५ ॥ तत्काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुंदरी ॥ द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥ वाहनानि च सर्वाणि संत्यक्त्वा वै समंततः ॥ पर्वताभोगविवरे तस्मिन्रेमे इला तदा ॥ ७ ॥ अथ तस्मिन्मनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः ॥ सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणायुतम् ॥ ८ ॥ ददर्श सा इला तस्मिन्बुधं सोमसुतं तदा ॥ ज्वलंतं स्वेन वपुषा पूर्णं सोममिवोदितम् ॥ ९ ॥ तपंतं च तपस्तीव्रमंभोमध्ये दुरासदम् ॥ यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥ सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता ॥ सह तैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनंदन ॥ ११ ॥ बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः ॥ नोपलेभे तदात्मानं स चचाल तदांभसि ॥ १२ ॥ इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्यादधिकां शुभाम् ॥ चित्तं समभ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका॥१३॥ न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरस्सु च ॥ दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥ सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः ॥ इति बुद्धिं समास्थाय जलात्कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववंदिरे ॥ १६ ॥ स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुंदरी ॥ किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥ १७ ॥ शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ॥ श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा ॥ अपतिः काननांतेषु सहास्माभिश्च-

रत्यसौ ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च ॥ विद्यामावर्तनीं पुण्यामावर्तयति स द्विजः ॥ २० ॥ सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथातथा ॥ सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुंगवः ॥ २१ ॥ अत्र किंपुरुषीर्भूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ ॥ आवासस्तु गिरावस्मिञ्छीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा ॥ स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तॄन्समुपलप्स्यथ ॥ ॥ २३ ॥ ताः श्रुत्वा सोमपुत्रस्य स्त्रियः किंपुरुषीकृताः ॥ उपासांचाक्रिरे शैलं वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ॥ ८८ ॥ श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ॥ आश्चर्यमिति चाब्रूतानुभौ रामं जनेश्वरम् ॥१॥ अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः ॥ कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥ सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किन्नरीरृषिसत्तमः ॥ उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिते ॥ इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाप्रभम् ॥ ५ ॥ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी ॥ प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः ॥ स वै कामी सह तया रेमे चंद्रमसः सुतः ॥ ७ ॥ बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् ॥ गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥ अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ प्रजापतिसुतः श्रीमाञ्छयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत्सोमजं तत्र तपंतं सलिलाशये ॥ ऊर्ध्वबाहुं निरालंबं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः ॥ नच पश्यामि

तत्सैन्यं क नु ते मामका गताः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सांत्वयन्परया गिरा ॥१२॥ अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः॥त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥१३॥ समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः॥ फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥१४॥ स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः॥प्रत्युवाच शुभं वाक्यं दीनो भृत्यजनक्षयात्॥१५॥त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विना कृतः ॥ वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुतो धर्मपरो ब्रह्मञ्ज्येष्ठो मम महायशाः ॥ शशबिंदुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥ १७ ॥ नहि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् ॥ प्रतिवक्तुं महातेजाः किंचिदप्यशुभं वचः ॥ १८ ॥ तथा ब्रुवति राजेंद्रे बुधः परममद्भुतम् ॥ सांत्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९ ॥ न संतापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल ॥ संवत्सरोषितस्याद्य कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः॥ वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ मासं स स्त्री तदा भूत्वा रमयत्यनिशं सदा ॥ मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥ ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् ॥ जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥ जातमात्रे तु सुश्रोणी पितुर्हस्ते न्यवेशयत् ॥ बुधस्य समवर्णं च इलापुत्रं महाबलम् ॥ २४॥ बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरांतरम् ॥ कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् ॥ उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १ ॥ इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता ॥ अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ॥ रामः पुनरुवाचेदं प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥ पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् ॥ संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४ ॥ च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् ॥ प्रमोदनं मोदकरं ततो दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥ एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शनः ॥ उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥ अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः ॥ जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यत्र विधीयताम् ॥ ७ ॥ तेषां संवदतामेवं द्विजैः सह महात्मभिः ॥ कर्दमस्तु महातेजास्तदाश्रममुपागमत् ॥ ८ ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च ॥ ओंकारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमन् ॥ ९ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे ॥ हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥ १० ॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् ॥ द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११ ॥ नान्यं पश्यामि भैषज्यमंतरा वृषभध्वजम् ॥ नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः ॥ १२ ॥ तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः ॥ १३ ॥ रोचयंति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ संवर्तस्य तु राजर्षिः शिष्यः परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरन् ॥ ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः ॥ १५ ॥ रुद्रश्च परमं तोषमाजगाम महायशाः ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा ॥ १६ ॥ उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ अस्य बाह्लिपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ १८ ॥ प्रसादयंति देवेशं यथा स्यात्पुरुषास्त्विला ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ १९ ॥ इलायै सुमहातेजा

दत्त्वा चांतरधीयत ॥ निवृत्ते हयमेधे च गते चादर्शनं हरे ॥ २० ॥ यथागतं द्विजाः सर्वे तेऽगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् ॥ २१ ॥ निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ शशबिंदुश्च राजर्षिर्बाह्लिं परपुरंजयः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ स काले प्राप्तवाँल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ स्त्रीपूर्वः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः ॥ लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ कश्यपम् ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान्सर्वान्समानीय मंत्रयित्वा च लक्ष्मण: ॥ हयलक्षणसंपन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ द्विजान्सर्वान्समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवंदनम् ॥ राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥ प्रांजलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् ॥ उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वचः ॥ ६ ॥ तेऽपि रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयंति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥ विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रेषयस्व महाबाहो सुग्रीवाय महात्मने॥९ ॥ यथा महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च वनौकसाम् ॥ सार्धमागच्छ भद्रं ते अनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥१० ॥विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः ॥अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः॥११॥

राजानश्च महाभाग ये मे प्रियचिकीर्षव: ॥ सानुगाः क्षिप्रमायांतु यज्ञभूमिनिरीक्षकाः ॥ १२ ॥ देशांतरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः ॥ आमंत्रयस्व तान्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्च महाबाहो आहूयंतां तपोधनाः॥ देशांतरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः ॥ १४ ॥ तथैव तालावचरा-स्तथैव नटनर्तकाः ॥ यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिषे वने ॥ १५ ॥ आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ शांतयश्च महाबाहो प्रवर्ततां समंततः ॥ १६ ॥ शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमु-ख्यमनुत्तमम् ॥ अनुभूय महायज्ञं नैमिषे रघुनंदन ॥ १७ ॥ तुष्टः पुष्टश्च सर्वोऽसौ मानितश्च यथा-विधि ॥ प्रतियास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामंत्र्यतां जनः ॥ १८ ॥ शतं वाहसहस्राणां तंडुलानां वपुष्मताम् ॥ अयुतं तिलमुद्गस्य प्रयात्वग्रे महाबल ॥१९॥ चणकानां कुलित्थानां माषाणां लवणस्य च ॥ अतोऽनुरूपं स्नेहं च गंधं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१ ॥ अंतरापणवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः ॥ सूदा नार्यश्च बह्वो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेन तु सार्धं ते यांतु सैन्यानि चाग्रतः ॥ नैगमान्बालवृद्धां-श्च द्विजांश्च सुसमाहितान् ॥ २३ ॥ कर्मांतिकान्वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् ॥ मम मातॄस्तथा सर्वाः कुमारांतःपुराणि च ॥ २४ ॥ कांचनीं मम पत्नीं च दीक्षायज्ञांश्च कर्मणि ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः ॥ २५ ॥ उपकार्यां महार्हांश्च पार्थिवानां महौजसाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठ व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥ अन्नपानानि वस्त्राणि अनुगानां महात्मनाम् ॥ भरतः स तदा यातः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २७ ॥ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ॥ विप्राणां प्रवराः

सर्वे चक्रुश्च परिवेषणम् ॥ २८ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिः स्त्रीभिश्च बहुभिर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ तत्सर्वमखिलेनाशु प्रस्थाप्य भरताग्रजः॥ हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वे च विनियुज्य च ॥ ततोऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिषम् ॥ २ ॥ यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैमिषे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः ॥ आनिन्युरुपहारांश्च तान्रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ अन्नपानादि वस्त्राणि सर्वोपकरणानि च ॥ भरतः सहशत्रुघ्नो नियुक्तो राजपूजने ॥ ५ ॥ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ॥ परिवेषणं च विप्राणां प्रयताः संप्रचक्रिरे ॥ ६ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः सुसमाहितः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां किंकरः समपद्यत ॥ ७ ॥ उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनाम्॥सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः॥८॥एवं सुविहितो यज्ञो ह्यश्वमेधो ह्यवर्तत॥ लक्ष्मणेन सुगुप्ता. सा हयचर्या प्रवर्तत ॥ ९ ॥ ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ नान्यश्शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः ॥ १० ॥ छंदतो देहि विस्रब्धो यावत्तुष्यंति याचकाः ॥ तावत्सर्वाणि दत्तानि क्रतुमुख्ये महात्मनः ॥ ११ ॥ विविधानि च गौडानि खांडवानि तथैव च ॥ न निःसृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् ॥ १२ ॥ तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ न कश्चिन्मलिनो वापि दीनो वाप्यथवा कृशः ॥ १३ ॥ तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः ॥ १४ ॥ नास्मरंस्तादृशं यज्ञं दानौघसमलंकृतम् ॥ यः कृत्यवान्सुवर्णेन सुवर्णं

लभते स्म सः॥१५॥वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च॥हिरण्यानां सुवर्णानां रत्नानामथ वाससाम् ॥१६॥अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ न शक्रस्य न सोमस्य यमस्य वरुणस्य च॥१७॥ ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः ॥ १८ ॥ वासोधनान्न-कामेभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः ॥ संवत्सरमथो साग्रं वर्तते नच हीयते ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० उत्तरकांडे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते ॥ स शिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा दिव्यसंकाशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् ॥ एकांतऋषिसंघातश्चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २ ॥ शकटांश्च बहून्पूर्णान्फलमूलांश्च शोभनान् ॥ वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥ (आसीत्सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः॥वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ॥ १॥) स शिष्यावब्रवीद्धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतं परया मुदा ॥ ४ ॥ ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ५ ॥ रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म च कुर्वते ॥ ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ६ ॥ इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च ॥ जातानि पर्वताग्रेषु आस्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥ ७ ॥ न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलान्यथ ॥ मूलानि च सुमृष्टानि न रागात्परिहास्यथः ॥ ८ ॥ यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः ॥ ऋषीणामुपविष्टानां यथायोगं प्रवर्तताम् ॥ ९ ॥ दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा ॥ प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टं मया पुरा ॥ १० ॥ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनवां-

छया ॥ किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलाशिनां सदा ॥ ११ ॥ यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ ॥ वाल्मीकेरथ शिष्यौ द्वौ ब्रूतमेवं नराधिपम् ॥ १२ ॥ इमास्तंत्रीः सुमधुराः स्थानं वाऽपूर्वदर्शनम् ॥ मूर्च्छयित्वा सुमधुरं गायतां विगतज्वरौ ॥ १३ ॥ आदिप्रभृति गेयं स्यान्नचाव्ज्ञाय पार्थिवम् ॥ पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १४ ॥ तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समाहितौ ॥ गायेथां मधुरं गेयं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ १५ ॥ इति संदिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा ॥ वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ १६ ॥ संदिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ ॥ तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिंदमौ ॥ १७ ॥ तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा ॥ समुत्सुकौ तौ सुखमूषतुर्निशां यथाश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ॥ यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥ तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ॥ अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तंत्रीलयसमन्विताम् ॥ बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ कर्मांतरे राजा समाहूय महामुनीन् ॥ पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पंडितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकाञ्शब्दविदो ये वृद्धाश्च द्विजातयः ॥ स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गांधर्वान्नैगमांश्च विशेषतः ॥ पादाक्षरसमासज्ञाञ्छंदःसु परिनिष्ठिताम् ॥ ६ ॥ कलामात्राविशेषज्ञाञ्ज्योतिषे च परंगतान् ॥ क्रियाकल्पविदश्चैव तथा कार्यविशारदान् ॥ ७ ॥ हेतूपचारकुशलान्हैतुकांश्च बहुश्रुतान् ॥ छंदो-

विदः पुराणज्ञान्वैदिकान्द्विजसत्तमान् ॥८॥ चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ (शास्त्रज्ञान्नीति-निपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् ॥) एतान्सर्वान्समानीय गातारौ समवेशयत् ॥ ९ ॥ तेषां संवदतां तत्र श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ॥ गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १० ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गांधर्वमतिमानुषम् ॥ नच तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गेयसंपदः ॥ ११ ॥ हृष्टा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः ॥ पिबंत इव चक्षुर्भिः पश्यंति स्म मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समाहिताः ॥ उभौ रामस्य सदृशौ बिंबाद्बिंबमिवोद्धृतौ ॥ १३ ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि ॥ विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ १४ ॥ एवं प्रभाषमाणेषु पौरजानपदेषु च ॥ प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् ॥ १५ ॥ ततःप्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ ततोऽपराह्णसमये राघवः समभाषत ॥ १६ ॥ श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान्भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ १७ ॥ प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकांक्षितम् ॥ ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णीतां कुशीलवौ ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९ ॥ वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ॥ सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥ तथा तयोः प्रब्रुवतोः कौतूहलसमन्विताः ॥ श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः ॥ पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ॥ कर्ता काव्यस्य महतः क चासौ मुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ पृच्छंतं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ वाल्मीकिर्भगवा-

न्कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥ येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २४ ॥ सन्निबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ॥ उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २५ ॥ आदिप्रभृति वै राजन्पंचसर्गशतानि च ॥ कांडानि षट्कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥ २६ ॥ कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरितं तव ॥ प्रतिष्ठाजीवितं यावत्तावत्सर्वस्य वर्तते ॥ २७ ॥ यदि बुद्धिः कृता राजञ्छ्रवणाय महारथ ॥ कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २८ ॥ बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवौ ॥ प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थाने यत्रास्ते मुनिपुंगवः ॥ २९ ॥ रामोऽपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः ॥ श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ ३० ॥ शुश्राव तत्ताललयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् ॥ तंत्रीलयव्यंजनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगियमानम् ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामो बहून्यहान्येव तद्गीतं परमं शुभम् ॥ शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥ तस्मिन्गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ ॥ तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दूतान्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिके ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ॥ करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥ छंदं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ॥ प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५ ॥ श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा ॥ करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥ कृत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् ॥ दूताः संप्रययुर्बाढं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ ७ ॥ ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलंतम-

सितप्रभम् ॥ ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् ॥ विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः ॥ तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियः ॥ १० ॥ तथोक्ता मुनिना सर्वे राजदूता महौजसः ॥ प्रत्येत्य राघवं सर्वे मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११ ॥ ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ॥ ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥ भगवंतः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ॥ पश्यंतु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि कांक्षते ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्च महात्मानः प्रशंसंति स्म राघवम् ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः ॥ विसर्जयामास तदा सर्वांस्ताञ्छत्रुसूदनः ॥ १६ ॥ इति संप्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयम् ॥ विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटं गतो नृपः ॥ ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ विश्वामित्रो दीर्घतमा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २ ॥ पुलस्त्योऽपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः ॥ मार्कंडेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः ॥ ३ ॥ गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानंदश्च धर्मवित् ॥ भरद्वाजश्च तेजस्वी अग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः ॥ (कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ॥) एते चान्ये च बहवो मुनयः

संशितव्रताः ॥ ५ ॥ कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः ॥ राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः ॥ ६ ॥ सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः ॥ ७ ॥ नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ (ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथापरे ॥) सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः ॥ ८ ॥ तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम्॥ श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ ९ ॥ तमृषिं पृष्ठतः सीता अन्वगच्छदवाङ्मुखी ॥ कृतांजलिर्बाष्पकला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ १० ॥ तां दृष्ट्वा श्रुतिमायांतीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् ॥ वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ ११ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ ॥ दुःखजन्माविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १२ ॥ साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे ॥ उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १३ ॥ ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुंगवः ॥ सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १४ ॥ इयं दाशरथेः सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ अपवादात्परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १५ ॥ लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत ॥ प्रत्ययं दास्यते सीता तामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ॥ सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनंदन ॥ न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ॥ नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ १९ ॥ मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ॥ तस्याहं फलमश्नामि अपापा मैथिली यदि ॥ २० ॥ अहं पंचसु भूतेषु मनःषष्ठेषु राघव ॥ विचिंत्य सीता

शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २१ ॥ इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ॥ लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २२ ॥ तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण मया प्रदिष्टा ॥ लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ॥ प्रांजलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥ एतमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मविन् ॥ प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥ प्रत्ययश्च पुरावृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ ॥ शपथश्च कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ॥ ३ ॥ लोकापवादो बलवान्येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ॥ परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्क्षंतुमर्हति ४ ॥ जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ ॥ शुद्धायां जगतीमध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ५ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः ॥ सीतायाः शपथे तस्मिन्सर्व एव समागताः ॥ ६ ॥ पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ ७ ॥ (गंधर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥) साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ॥ नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ॥ प्रत्ययो मे नरश्रेष्ठ ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ ९ ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ सीताशपथसंभ्रांताः सर्व एव समागताः ॥ १० ॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगंधो मनोरमः ॥ तं जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ ११ ॥ तदद्भुतमिवाचिंत्यं निरैक्षंत समाहिताः ॥ मानवाः

सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १२ ॥ सर्वान्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ॥ अब्रवी-त्प्रांजलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ १३ ॥ यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिंतये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १४ ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥ यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं नच ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥ तथा शपंत्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ॥ भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहा-सनमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यर-त्नविभूषितैः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ॥ स्वागतेनाभिनंद्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ १९ ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशंतीं रसातलम् ॥ पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीता-मवाकिरत् ॥ २० ॥ साधुकारश्च सुमहान्देवानां सहसोत्थितः ॥ साधुसाध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ २१ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यंतरिक्षगताः सुराः ॥ व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीता-प्रवेशनम् ॥ २२ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते ॥ राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मया-न्नोपरेमिरे ॥ २३ ॥ अंतरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजंगमाः ॥ दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥२४॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः॥ केचिद्रामं निरीक्षंते केचित्सीतामचेतसः ॥२५॥ सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः ॥ तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥२६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः ॥ चुक्रुशुः साधुसाध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दंडकाष्ठमवष्ट-

भ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः ॥ अवाक्शिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः ॥ २ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् ॥ क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति ॥ पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥ साऽदर्शनपरा सीता लंकां पारे महोदधेः ॥ ततश्चापि मया नीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम ॥ दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥ कामं श्वश्रूर्ममैव त्व त्वत्सकाशात्तु मैथिली ॥ कर्षता फालहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥ तस्मान्निर्यास्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे ॥ पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते ॥ न मे दास्यसि चेत्सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां व्यथयिष्यामि ते स्थितिम् ॥ नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवंत्विह ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनंदनम् ॥ ११ ॥ रामराम न संतापं कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं मंत्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् ॥ इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा ॥ नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥ स्वर्गे ते संगमो भूयो भविष्यति न संशयः ॥ अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥ एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ॥ सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥ जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ॥ भविष्यदुत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

नह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ॥ १८ ॥ श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह ॥ दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः ॥ शेषं भविष्यं काकुत्स्थं काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥ उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः ॥ तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥ न खल्वन्येन काकुत्स्थ, श्रोतव्यमिदमुत्तमम् ॥ परमऋषिणां वीर त्वयैव रघुनंदन ॥ २२ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबांधवैः ॥ २३ ॥ ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्रह्मलौकिकाः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तंत महौजसः ॥ २४ ॥ उत्तरं श्रोतुमनसो भाविष्यं यच्च राघवे ॥ ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवस्य भाषिताम् ॥२५॥ श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥ भगवञ्श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ २६ ॥ भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वभूते संप्रवर्तताम् ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ ॥ २७ ॥ तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् ॥ तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीता च शर्वरी ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् ॥ गीयतामविशंकाभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १ ॥ ततः समुपविष्टेषु महर्षिषु महात्मसु ॥ भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥ प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसंपदा ॥ तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३ ॥ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् ॥ शोकेन परमायस्तो न शांतिं मनसागमत् ॥ ४ ॥ विसृज्य पार्थिवान्सर्वान्नृक्षवानरराक्षसान् ॥ जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५ ॥

ततो विसृज्य तान्सर्वान्रामो राजीवलोचनः ॥ हृदि कृत्वा सदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ६ ॥
(इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः) न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनंदनः ॥ यज्ञेयज्ञे च पत्न्यर्थं
जानकी कांचनी भवत् ॥ ७ ॥ दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् ॥ वाजपेयान्दशगुणांस्तथा
बहुसुवर्णकान् ॥ ८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ॥ ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तद-
क्षिणैः ॥ ९ ॥ एवं स कालः सुमहान्राज्यस्थस्य महात्मनः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य च
॥ १० ॥ ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ अनुरंजंति राजानो ह्यहन्यहनि राघ-
वम् ॥ ११ ॥ काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनप-
दास्तथा ॥ १२ ॥ नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा ॥ नानर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्यं
प्रशासति ॥ १३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममु-
पागत् ॥ १४ ॥ अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशास्विनी ॥ धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यव-
स्थिता ॥ १५ ॥ सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च ॥ समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे
॥ १६ ॥ तासां रामो महादानं कालेकाले प्रयच्छति ॥ मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपास्विषु ॥ १७ ॥
पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् ॥ चकार रामो धर्मात्मा पितॄन्देवान्विवर्धयन् ॥ १८ ॥ एवं
वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् ॥ यज्ञं बहुविधं धर्मं त्र्वर्धयानस्य सर्वदा ॥ १९ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे यज्ञावसानं नामैकोनशततमः सर्गः ॥९९॥
कस्याचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः ॥ स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥ १ ॥ गार्ग्य-

मंगिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥ कंबलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ॥ रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान्महर्षिं गार्ग्यमागतम् ॥ मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महाधनम् ॥ ४ ॥ प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः ॥ ६ ॥ गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च ॥ पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ॥ ६ ॥ उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवानिह ॥ ७ ॥ प्राप्तो वाक्याविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः॥रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम्॥८॥ वक्तुमद्भुतसंकाशं राघवायोपचक्रमे॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभः ॥ ९ ॥ युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ अयं गंधर्वविषयः फलमूलोपशोभितः ॥ १० ॥ सिंधोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ तं च रक्षंति गंधर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ॥ ११ ॥ शैलूषस्य सुता वीर तिस्रः कोट्यो महाबलाः ॥ तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गंधर्वनगरं शुभम् ॥ १२ ॥ निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः ॥ रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च ॥ उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः सांजलिप्रग्रहो द्विजम् ॥ इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च ॥ मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥१६॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ॥निहत्य गंधर्वसुतान्द्वे पुरे विभजिष्यतः॥१७॥निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च॥आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधा-

र्मिकः ॥१८॥ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम्॥आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९॥ सा
नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्यांगिरःसुतम् ॥ भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥ २० ॥ सा
सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ॥राघवानुगता दूरं दुराधर्षासुरैरपि॥२१॥मांसाशिनश्च ये सत्त्वा रक्षांसि
सुमहांति च ॥ अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२ ॥ भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सदा-
रुणाः ॥ गंधर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षि-
णाम् ॥ बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया ॥
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०
सा० उत्तरकांडे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ॥ युधाजिद्गर्ग-
सहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥ स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः ॥ त्वरमाणोऽभिचक्राम
गंधर्वान्केकयाधिपः ॥ २ ॥ भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः ॥ गंधर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदा-
नुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः ॥ योद्धुकामा महावीर्या व्यनदंस्ते समंततः ॥
॥ ४ ॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ सप्तरात्रं महाभीमं नचान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥ खड्ग-
शक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः ॥ नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ६ ॥ ततो रामा-
नुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ संवर्तं नाम भरतो गंधर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥ ते बद्धाः
कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः ॥ क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोटयो महात्मना ॥ ८ ॥ तद्युद्धं तादृशं
घोरं न स्मरंति दिवौकसः ॥ निमेषांतरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९ ॥ हतेषु तेषु सर्वेषु

भरतः केकयीसुतः ॥ निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ १० ॥ तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते ॥ गंधर्वदेशे रुचिरे गांधारविषये च सः ॥ ११ ॥ वनरत्नौघसंकीर्णे काननैरुपशोभिते ॥ अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥ उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः ॥ उद्यानयानसंपूर्णे सुविभक्तांतरापणे ॥ १३ ॥ उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते ॥ गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानैर्बहुभिर्वृते ॥ १४ ॥ शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः ॥ तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ ॥ १५ ॥ निवेश्य पंचभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः ॥ पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् ॥ राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥ शशंस च यथावृत्तं गंधर्ववधमुत्तमम् ॥ निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोत्तरशततमः सर्गः॥१०१॥ तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह ॥ वाक्यं चाद्भुतसंकाशं भ्रातॄन्प्रोवाच राघवः ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ ॥ अंगदश्चंद्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥ इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् ॥ रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥ न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् ॥ स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह ॥ अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥ निवेश्यतां तत्र पुरमंगदस्य महात्मनः ॥ चंद्रकेतोः सुरुचिरं चंद्रकांतं निरामयम् ॥ ६ ॥ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः ॥ तं च कृत्वा वशे देशमंगदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥ अंगदीया पुरी रम्याप्यंगदस्य निवेशिता ॥ रमणीया

सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चंद्रकेतोश्च मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता ॥ चंद्रकांतेति विख्याता
दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ॥ ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभि-
षेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥ अभिषिच्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ ॥ अंगदं पश्चिमां भूमिं चन्द्र-
केतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अंगदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ चंद्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णि-
ग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वंगदीयायां संवत्सरमथोषितः ॥ पुत्रे स्थिते दुराधर्षे अयोध्यां
पुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् ॥ अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त
सः ॥ १४ ॥ उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ ॥ कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ
॥ १५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा ॥ धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा
॥ १६ ॥ विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रियावृता धर्मपरे च संस्थिताः ॥ त्रयः समिद्धाहु-
तिदीप्ततेजसो हुताग्नयः साधुमहाध्वरे त्रयः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० उत्तरकांडे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते ॥
कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ (सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् ॥ मां
निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात्॥१॥)दूतो ह्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः॥रामं दिदृक्षुरायातःकार्येण
हि महाबलः॥२॥तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः॥न्यवेदयन्रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ३ ॥
जयस्व राजधर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते ॥ दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ४ ॥ तद्वाक्यं
लक्ष्मणोक्तं वै श्रुत्वा राम उवाच ह॥ प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृक्॥५॥सौमित्रिस्तु तथे-

त्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् ॥ ज्वलंतमिव तेजोभिः प्रदहंतमिवांशुभिः ॥ ६ ॥ सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ७ ॥ तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ॥ ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुं चैवोपचक्रमे ॥ ८ ॥ पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः ॥ आसने कांचने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ ९ ॥ तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामते ॥ प्रापयास्य च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ १० ॥ चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत ॥ द्वंद्वे ह्येतत्प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यवेक्षसे ॥ ११ ॥ यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव ॥ भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यवेक्षसे ॥ १२ ॥ तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १३ ॥ स मे वध्यः खलु भवेद्वाचं द्वंद्वं समीरितम् ॥ ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १४ ॥ ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहम् ॥ तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १५ ॥ तत्ते मनीषितं वाक्यं येन वासि समाहितः ॥ कथयस्वाविशंकस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे कालागमनं नाम त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागतः ॥ पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १ ॥ तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय ॥ मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥ पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः ॥ समयस्ते कृतः सौम्य लोकान्संपरिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि ॥ महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥ भोगवंतं ततो नागमनंतमुदकेशयम् ॥

मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥ मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता ॥ इयं पर्वतसंबाधमेदिनी चाभवत्तदा ॥ ६ ॥ पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥ सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपास्य जगत्पतिम् ॥ रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥ ततस्त्वमसि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ॥ रक्षां विधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥ अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः ॥ समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साह्याय कल्पसे ॥ १० ॥ स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वर ॥ रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥११॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ कृत्वा वासस्य नियमं स्वयमेवात्मना पुरा ॥१२॥ स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ॥ कालो नरवरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ ॥ १३ ॥ यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् ॥ वस वा वीर भद्रं ते एवमाह पितामहः ॥ ॥ १४ ॥ अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव ॥ सनाथा विष्णुना देवा भवंतु विगतज्वराः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ॥ राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ ॥ १६ ॥ श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ॥ प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ ॥ १७ ॥ त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥ ॥ १८ ॥ हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा ॥ मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिनाम् ॥ स्थातव्यं सर्वसंहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० उत्तरकांडे कालवाक्यं नाम चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भग-

वान्नृपिः ॥ रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः ॥ रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं हि भगवन्को ह्यर्थः किं करोम्यहम् ॥ व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन्मुहूर्तं परिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥ अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ॥ विषयं त्वां पुरं चैव शापिष्ये राघवं तथा ॥ ६ ॥ भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च संततिः ॥ नहि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यं तस्य महात्मनः ॥ चिंतयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् ॥ इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च ॥ निःसृत्य त्वरितो राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृतांजलिरभाषत ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुः ॥ प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥ अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिर्मम राघव ॥ सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः ॥ भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ (तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः ॥) संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्घोरदर्शनम् ॥ १६ ॥ अवाङ्मुखो दीनमना व्याह

तुं न शशाक ह ॥ ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघव ॥ १७ ॥ नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् ॥ राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥ न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ॥ पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥ जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय ॥ हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयांति नरकं नराः ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ जहि मां निर्विशंकस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥४॥ लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेंद्रियः ॥ मंत्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसः ॥ ५ ॥ अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः ॥ दुर्वासोऽभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत ॥ वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥ दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् ॥ लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥ त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥ प्रतिज्ञायां हि नष्टायां धर्मो हि विलयं व्रजेत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥१०॥ स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ॥ लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥ तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥ विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः ॥ त्यागो वधो वा विहितः साधूनां ह्युभयं समम् ॥ १३ ॥ रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेंद्रियः ॥ लक्ष्मणस्त्वरितः प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥ स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृतांजलिः ॥ निगृह्य

सर्वस्रोतांसि निःश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥ अनिःश्वसंतं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६ ॥ अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् ॥ प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७ ॥ ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे पूजयंति स्म राघवम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे लक्ष्मणवियोगो नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः ॥ पुरोधसो मंत्रिणश्च नैगमाश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् ॥ अयोध्यायाः पतिं वीर ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥ प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालात्ययो यथा ॥ अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् ॥ मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥ भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा राघवभाषितम् ॥ राज्यं विगर्हयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ सत्येनाहं शपे राजन्स्वर्गभोगेन चैव हि ॥ न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनंदन ॥ ६ ॥ इमौ कुशीलवौ राजन्नभिषिच्य नराधिप ॥ कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु यथा लवम् ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्य च गच्छंतु दूतास्त्वरितविक्रमाः ॥ इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यातु मा चिरम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् ॥ पौरान्दुःखेन संतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः ॥ ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् ॥ किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वान्वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचन-

मब्रुवन् ॥ गच्छंतमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२ ॥ पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समं गच्छाम सत्पथम् ॥ १३ ॥ तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमंभोनिधिं तथा ॥ वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥ एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः ॥ हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥ पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ स्वकृतांतं चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः ॥ १६ ॥ कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुतावंके प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः ॥ (परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥) रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च ॥ दश चाश्वसहस्राणि एकैकस्य धनं ददौ ॥ १८ ॥ बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनाश्रयौ ॥ स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तौ कुशीलवौ ॥ १९ ॥ अभिषिच्य ततो वीरौ प्रस्थाप्य स्वपुरे तदा ॥ दूतान्संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः ॥ प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं नचाध्वनि ॥ १ ॥ ततस्त्रिभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ ॥ शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वं एव तत् ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च ॥ पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥ कुशस्य नगरी रम्या विंध्यपर्वतरोधसि ॥ कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥ ४ ॥ श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य ह ॥ अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा

॥ ५ ॥ स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवंतौ महारथौ ॥ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ६ ॥ विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं कुलक्षयमुपस्थितम् ॥ ७ ॥ प्रकृतीस्तु समानीय कांचनं च पुरोधसम् ॥ तेषां सर्वं यथावृत्तमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ ८ ॥ आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिंचन्नराधिपः ॥ ९ ॥ सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वै दिशम् ॥ द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः ॥ धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥ सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् ॥ ययौ स्थाप्य तदायोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥ स ददर्श महात्मानं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ सूक्ष्मक्षौमांबरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥ सोऽभिवाद्य ततो रामं प्रांजलिः प्रयतेंद्रियः ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञ धर्ममेवानुचिंतयन् ॥ १३ ॥ कृत्वाभिषेकं सुतयोर्द्वयो राघवनंदनः ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥ नचान्यदद्य वक्तव्यमतो वीर न शासनम् ॥ विहन्यमानमिच्छामि मद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥ तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनंदनः ॥ बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥ तस्य वाक्यस्य वाक्यांते वानराः कामरूपिणः ॥ ऋक्षराक्षससंघाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ तं रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्रा ऋषिसुता गंधर्वाणां सुतास्तथा ॥ रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः ॥ १९ ॥ ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः ॥तवानुगमने राजन्संप्राप्ताः स्म समागताः॥ यदि राम विनास्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ यमदंडमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥

(तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्वयम् ॥) एतस्मिन्नंतरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः ॥ २१ ॥ प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २२ ॥ अभिषिच्यांगदं वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २३ ॥ (तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ १ ॥ सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाहं विना कृतः ॥ गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २ ॥) विभीषणमथोवाच राक्षसेंद्रं महायशाः ॥ २४ ॥ यावत्प्रजा धरिष्यंति तावत्त्वं वै विभीषण ॥ राक्षसेंद्र महावीर्य लंकास्थः स्वं धरिष्यसि ॥ २५ ॥ यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्विह ॥ २६ ॥ शासितश्च सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् ॥ प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेंद्र महाबल ॥ आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ २८ ॥ आराधनीयमनिशं देवैरपि सवासवैः ॥ तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः ॥ राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ २९ ॥ तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥ ३० ॥ मत्कथाः प्रचरिष्यंति यावल्लोके हरीश्वर ॥ तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना ॥ वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप च ॥ ३२ ॥ यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ॥ तावत्स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ जांबवंतं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तदा ॥ ३३ ॥ मैंदं च द्विविदं चैव पंच जांबवता सह ॥

यावत्कलिश्च संप्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥ ३४ ॥ तदेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् ॥ उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथोदितम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ॥ रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥१॥ अग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे दीप्यमानं सह द्विजैः ॥ वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥२॥ ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः ॥ चकार विधिवद्धर्मं महाप्रस्थानिकं विधिम् ॥३॥ ततः सूक्ष्मांबरधरो ब्रह्म आवर्तयन्परम् ॥ कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यां सरयूं प्रययावथ ॥ ॥४॥ अव्याहरन्कचित्किंचिन्निश्चेष्टो निःसुखः पथि ॥ निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमानो यथांशुमान् ॥ ५ ॥ रामस्य दक्षिणे पार्श्वे पद्मा श्रीः समुपाश्रिता ॥ सव्येऽपि च मही देवी व्यवसायस्तथाग्रतः ॥ ६ ॥ शरा नानाविधाश्चापि धनुरायत्तमुत्तमम् ॥ तथायुधाश्च ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥ वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी ॥ ओंकारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः ॥ अन्वगच्छन्महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥ तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः ॥ सवृद्धबालदासीकाः सवर्षवरकिंकराः ॥ १० ॥ सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम् ॥१२ ॥ मंत्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्रपशुबान्धवाः ॥ सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥१३॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छंतमनुगच्छंति राघवं

गुणरंजिताः॥१४॥ततः सस्त्रीपुमांसस्ते सपक्षिपशुबांधवाः॥राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः॥१५॥ स्नाताः प्रमुदिता सर्वे हृष्टपुष्टाश्च वानराः ॥ दृढं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वापि दुःखितः॥ हृष्टं समुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम्॥१७॥द्रष्टुकामोऽथ निर्यातं रामं जानपदो जनः ॥ यः प्राप्तः सोऽपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो जनः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ॥ आगच्छन्परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥ यानि भूतानि नगरेऽप्यंतर्धानगतानि च ॥ राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानि पश्यंति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च ॥ सर्वाणि रामगमने अनुजग्मुर्हितान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छ्वसत्तद्योध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते ॥ तिर्यग्योनिगताश्चैव सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ अध्यर्धं योजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनंदनः ॥ १ ॥ तां नदीमाकुलावर्तां सर्वत्रानुसरन्नृपः ॥ आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनंदनः ॥ २ ॥ अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ॥ विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ॥ स्वयंप्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ पुण्या वाता ववुश्चैव गंधवंतः सुखप्रदाः॥पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णे गंधर्वाप्सरसंकुले ॥ सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समु-

पचक्रमे ॥ ७ ॥ ततः पितामहो वाणीं त्वंतरिक्षादभाषत ॥ आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ ८ ॥ भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् ॥ यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् ॥ ९ ॥ वैष्णवीं तां महातेजो यद्वाकाशं सनातनम् ॥ त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते॥१०॥ ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम्॥ त्वामचिंत्यं महद्भूतमक्षयं चाजरं तथा॥ यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः॥ विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १२ ॥ ततो विष्णुमयं देवं पूजयंति स्म देवताः ॥ साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गंधर्वाप्सरसश्च याः ॥ सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥१४ ॥ सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसंपूर्णं मनोरथम्॥साधुसाध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १५ ॥ अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ॥ एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता यशस्विनः ॥ भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः ॥ लोकान्संतानकान्नाम यास्यंतीमे समागताः ॥ १८ ॥ यच्च तिर्यग्गतं किंचित्त्वामेवमनुचिंतयत् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या तत्संतानेषु निवत्स्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनंतरे ॥ वानराश्च स्विकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः ॥ २० ॥ येभ्यो विनिःसृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसंभवाः ॥ तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमंडलम् ॥ २१ ॥ पश्यतः सर्वदेवानां स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे ॥ तथा ब्रुवति

देवेशे गोप्रतारमुपागताः॥२२॥भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः॥अवगाह्याप्सु योयो वै प्राणांस्त्यक्त्वा प्रहृष्टवत् ॥ २३ ॥ मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत ॥ तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम् ॥ २४ ॥ संप्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुरवपूंषि तु ॥ दिव्यादिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥२५॥ गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च ॥ प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥तस्मिन्येऽपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ तेऽपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चांभसि ॥ २७ ॥ ततः समागतान्सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि ॥ हृष्टैः प्रमुदितैर्देवैर्जगाम त्रिदिवं महत् ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामुत्तरकांडे दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ॥ रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथा पुरा ॥ येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ नित्यं शृण्वंति संहृष्टाः काव्यं रामायणं दिवि ॥ ३ ॥ इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ॥ रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ॥ ४ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पादमप्यस्य यः पठेत् ॥ ५ ॥ पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः ॥ पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते ॥ ६ ॥ वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम् ॥ वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥ एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन्प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥ रामा-